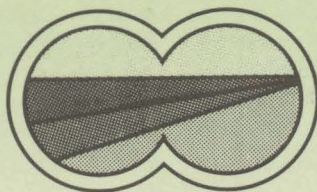

christen democratische verkenningen

P

43

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

188
Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voorzetting van
Anti-Revolutionaire Staatkunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

prof. dr. W. Albeda
dr. J.W.A. van Dijk
drs. H. Eversdijk
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
dr. K.J. Hahn
mr. A.K. Huibers
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. A.M. Oostlander
dr. H. van Ruller
prof. dr. C.J. Rijnvos
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. A.G. Weiler
mr. L.B.M. Wüst
drs. Th.B.F.M. Brinkel, secretaris

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92.40.21, t.a.v. drs. Th. B.F.M. Brinkel.
Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.
De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.
Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden gerecentreerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 23, 7400 GA Deventer
telefoon 05700-1 08 11

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt
f 55, — per jaar incl. btw en verzendkosten.
Studenten CDJA-leden f 35, —
Losse nummers f 6,50
Abonnementsadministratie: Libresso bv, postbus
23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking

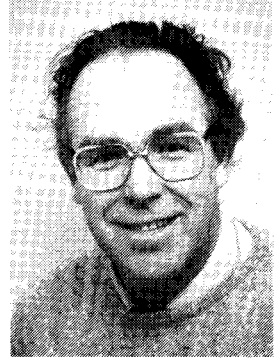
Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon
030-51 12 74.

ISSN 0037-8135

Dr. H. van Ruller

Corporatief denken versus corporatisme

Grote christen-democratische partijen in Europa, zoals de CDU in de Bonds Republiek Duitsland (BRD) en de DC in Italië, zijn opgericht als remedie tegen het Fascisme. Eén van de kenmerken van deze politieke ideologie is het corporatisme. Geen wonder dus dat Nederlandse christen-democraten als door een wesp gestoken reageren als men hen corporatisme in de schoenen schuift.

Dit gebeurde in een stevige discussie op een congres over 'De gemeente: doctrine en praktijk'.¹ De aanleiding tot deze discussie was de stellingname van Klop en Balkenende in een artikel. Zij schreven, dat niet zozeer decentralisatie, maar de overdracht van taken door de overheid aan maatschappelijke organisaties in het kader van het vorm geven aan gespreide verantwoordelijkheid een belangrijk politiek vraagstuk was.² Ik denk dat deze relatie ingewikkelder is, als het gaat om het terugdringen van de overheid en het reacteren van maatschappelijke organisaties (of wat ouderwets corporaties) ten einde pluralisme en veelkleurigheid in de samenleving te bevorderen. Het vermaatschappelijken van een niet essentieel deel van de nu door de gezamenlijke overheden vervulde taak is veeleer een voorwaarde voor het slagen van het nu stagnerende decentralisatiebeleid, in de zin van

het overdragen van taken en bevoegdheden van de rijksoverheid aan de provincies en de gemeenten, dan een vervanging daarvan.³

Christen-democraten hebben in het algemeen weinig moeite met het erkennen van de eigensoortigheid, eigen identiteit, normen en waarden, cultuur etc. van de vele organisaties, die in de samenleving voorkomen. In een christen-democratische staatsleer staan deze naast de overheid met haar eigen onvervreemdbare taak. Deze taak houdt in het bestellen van de gerechtigheid, zo nodig met de sterke arm, en, als uitvloeisel daarvan, het scheppen van ontplooiingsmogelijkheden voor het zwakke vooral door het in toom houden van het sterke. De overheid moet orde scheppen en handhaven tussen individuen en organisaties.

Socialisten hebben een veel ruimere

1. Het congres werd op 13 november 1987 in Utrecht gehouden. Het was georganiseerd door de redactie van het tijdschrift 'Bestuurswetenschappen' naar aanleiding van het uitkomen van een themanummer: 'De gemeente: doctrine en praktijk', jaargang 41, nummer 6 (oktober 1987) 357-516.
2. C.J. Klop en J.P. Balkenende: 'Christen-democratie en de gemeente' in het noot 1 vermelde nummer, p. 477-487.
3. A. Klink en M.R. Veenstra: 'Twee honden vechten om een been . . . Een beschouwing over decentralisatie en gespreide verantwoordelijkheid', *Bestuursforum*, oktober 1987, 11e jaargang, no 10, 235-239.

opvatting over de staatstaak en spreken in dit verband vaak van functionele decentralisatie. Daarmee bedoelen zij het overlaten of overdragen van taken aan maatschappelijke organisaties. Vanuit een principiële individualisme zijn liberalen beducht voor een sterke overheid. Als er gemeenschapstaken moeten worden vervuld, dan denkt een liberaal eerder aan de overheid dan aan maatschappelijke organisaties. Zij menen dat in dat verband controlebaarder met behulp van rechtsregels (een ieder is gelijk voor de wet) en formeel democratisch gehandeld kan worden. Rechtsbescherming kan in overheidsverband overzichtelijk en eenvormig worden geregeld.

Vanuit socialistisch en liberaal gezichtspunt is de term 'maatschappelijk middenveld' ook verklaarbaar. De maatschappelijke organisaties bevinden zich tussen de overheid, als verantwoordelijk voor in principe alles, en de burgers, als zo vrij mogelijke individuen. Ik denk dat het maar beter is deze term te vermijden, omdat het dan lijkt alsof de maatschappelijke organisaties onder in plaats van naast de overheid functioneren. En alsof de burgers er gedwongen lid van zijn, terwijl zij vrij zijn om er al dan niet in te participeren.

Corporatisme houdt in het streven van de staat om de maatschappelijke organisaties in te schakelen bij het uitvoeren van zijn in principe onbegrensde taak en hun activiteiten naar zijn hand te zetten. Als wij nauwkeurig analyseren zullen tal van de huidige relaties tussen de overheden enerzijds en de maatschappelijke organisaties anderzijds als gevolg van compromissen tussen de aanhangers van de verschillende politieke ideologieën als corporatistisch moeten worden gekenmerkt. Het gaat dan om planningsregels, uitvoeringsregelingen, subsidievoorwaarden etc. In plaats van deze relaties aan te halen willen christen-democraten deze betrekkingen nu juist ontvlechten, ontstatelijken, vermaatschappelijken.

Maatschappelijke organisaties of corporaties groeien organisch van onder op door initiatieven van groepen burgers. Zij regelen hun eigen democratische verhoudingen, die meestal een ander karakter hebben dan de overheidsdemocratie, maar waarvoor de overheid soms wel regels kan stellen (ondernemingsrecht bijvoorbeeld). Zij ontwikkelen hun eigen normen en waarden en handhaven dit in principe zelf binnen hun eigen cultuur.

Corporatief denken in de zin van het erkennen en waarderen van maatschappelijke organisaties doen de leden van christen-democratische partijen wel. Zij willen graag naar de opvattingen die in deze maatschappelijke organisaties leven luisteren. In het verleden ging men zelfs zo ver (te ver naar mijn mening), dat men vertegenwoordigende lichamen van de overheid corporatief wilde samenstellen.⁴ Zij willen deze organisaties ook steunen, subsidiëren om ze in staat te stellen ook de mentaal en/of financieel zwakken hun diensten te kunnen aanbieden. Soms gaan zij ook zover om hun overheidsbevoegdheden af te staan om ook orde in eigen kring te kunnen handhaven (publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie bijvoorbeeld).

Door een te enthousiast corporatief denken kan men in vormen van corporatisme verzeilen. Dat dreigt in deze tijd bijvoorbeeld als men bij ontbrekende maatschappelijke organisaties in de achterstandswijken in de grote steden deze toch koste wat kost wil inschakelen. Men moet ze dan noodzakelijker wijze eerst van overheidswege oprichten. Dat gaat veel te ver! In dat geval is het beter een gemeentelijke dienst op te zetten, dan een zogenaamde 'overheidsstichting' op te richten.

Indien de politieke doelstelling van het

4. A. Anema: 'Grondslag en karakter van de Italiaans Fascistische staatsleer', Kampen 1934. Zie verder voor een meer diepgaande bespreking van deze problematiek: 'Christen Democratisch Appél tegen Fascisme, een aanzet voor discussie', *Slotnummer AR-Staatkunde*, 50e jaargang (1980) 437-448.

CDA om maatschappelijke organisaties nieuw leven in te blazen resulteert in corporatisme, dan wordt precies het omgekeerde bereikt. De macht van de staat breidt zich dan uit en nestelt zich in de maatschappelijke organisaties, terwijl een terugtreden van de overheid nu juist pluralisme en veelvormigheid moet bevorderen. Het gevaar van corporatisme is groot

vooral als het nodig is met socialisten en liberalen tot compromissen te komen. Corporatief denken mag niet leiden tot corporatisme.

Drs. G.J. Hazenkamp

Kerk tussen woord en daad

Door de overheid bekostigde zorg neemt af. Door nieuw diaconaat kan de kerk het sociale vacuüm opvullen. Naast een doop- en belijdend lidmaatschap van de kerk moet daarom ook een maatschappelijk lidmaatschap mogelijk worden. De kerk moet wèl de mogelijkheden krijgen, bijvoorbeeld door herbezinning op financiële vragen.

Op weg naar het laatste decennium van de twintigste eeuw voltrekken zich in de Nederlandse samenleving veranderingen op sociaal en maatschappelijk terrein die in CDA-terminologie worden aangeduid met de overgang 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij'. Dat was ook de ondertitel van het in 1983 verschenen CDA-rapport 'Appèl en weerklank' met de breed bekend geworden paragraaf over 'Een zorgzame samenleving' waarin een pleidooi wordt gevoerd om de vrijwillige onderlinge hulpverlening te stimuleren.

Het is tot op zekere hoogte een opvallend verschijnsel dat in genoemde paragraaf, maar ook in de recent verschenen 'Discussienota over de verantwoordelijke samenleving' de kerk als 'aanbieder van zorg' niet in het beeld komt. Wel is er in laatstgenoemde nota enige aandacht voor de eigen identiteit van culturele en re-

ligieuze groeperingen en hun organisaties, maar de kerk blijft buiten beschouwing. Hoe valt dat te verklaren? 'Onderlinge hulpverlening' en georganiseerde dienstverlening staan voor het CDA en de christelijke kerk, stoelend op dezelfde religieuze basis, toch niet los van die basis?

Anderzijds is het evenzeer opvallend dat binnen de christelijke kerk tegen dezelfde achtergrond van veranderingen (nog) geen krachtige beweging op gang is gekomen die – uitstijgend boven het norm- en feit-dilemma van de verantwoordelijke samenleving – antwoord wil geven op nieuwe vragen en nieuwe opdrachten, voortkomend uit een veranderende samenleving met afnemende, door de overheid bekostigde zorg.

Wel is er, vooral bij landelijke kerkelijke organen, kritische aandacht voor de gevolgen van die afnemende zorg, maar die kritische aandacht, veelal in de vorm van gegeneraliseerde stemversterking en pleitbezorging, leidt tot dusverre niet tot een heroriëntering op de eigen positie en taken van de kerk in deze veranderende samenleving. Hoe valt dat te verklaren?

Drs. G.J. Hazenkamp (1932) is directeur van de Landelijke Gereformeerde Raad voor Samenlevingsaangelegenheden (GSA) te Leusden. Voorts is hij lid van de Commissie Structuur en Financiering Gezondheidszorg (Commissie-Dekker).

De christelijke kerk is er toch voor de wereld en dienstbaar aan de komst van het Koninkrijk van God?

Signalering van opvallende verschijnselen in het gedrag van het CDA en van de christelijke kerk heeft uiteraard te maken met het (nog) niet uitkomen van verwachtingen. Alvorens mogelijke verklaringen te geven voor deesignaleerde, opvallende verschijnselen, is het noodzakelijk aan te geven wélk gedrag van het CDA en de christelijke kerk verwacht werd. Uiteraard voorzover beiden als homogene groeperingen kunnen worden beschouwd.

Verwacht gedrag van het CDA

In het 'Program van Uitgangspunten' van het CDA dat het antwoord van het CDA wil zijn op de oproep vanuit het Evangelie voor het politiek handelen, wordt in artikel 2 aangegeven dat het CDA 'in het besef van eigen politieke verantwoordelijkheid een wezenlijke betekenis hecht aan de uitspraken van christelijke kerken.'¹

Wat in de redactie van dit artikel opvalt, is het gebruik van het woord 'uitspraken'. Hoewel er derhalve in dit artikel geen verband wordt gelegd met de 'daden van de christelijke kerken', wijst het artikel naar strekking toch op een positief gewaardeerde relatie tussen het CDA en de kerk.

Een der politieke sleutelwoorden van het CDA, te weten 'gespreide verantwoordelijkheid' geeft aan die positief gewaardeerde relatie nog meer reliëf. In de toelichting op het betreffende artikel is de volgende geciteerde passage van essentiële betekenis:

'De christen-democratie kiest bewust voor een samenleving die niet vanuit één centrum wordt beheerst, maar voor een samenleving waarin de verantwoordelijkheden in grote verscheidenheid beleefd kunnen worden. De mens kan immers niet opgesloten worden in louter een politiek bestaan; hij of zij leeft evenzeer als lid van een kerk en particuliere organisaties, in een sociaal-economisch bestaan, in een gezin of ander samenlevingsverband. De

politiek mag hem of haar deze verantwoordelijkheid niet ontnemen, maar zal de beleving daarvan juist moeten uitlokken en beschermen in een beleid dat voorziet in de noodzakelijke voorwaarden daartoe.'²

Nog meer op grond van deze passage mag van het CDA een gedrag verwacht worden dat de positie van de christelijke kerk voluit belicht, haar beleving van verantwoordelijkheid krachtig uitlokt en pleit voor bescherming van de noodzakelijke voorwaarden tot het dragen van verantwoordelijkheid.

Discrepancie 'CDA en kerk'

Het designaleerde opvallende verschijnsel dat in de beleidspresentatie van het CDA de kerk als 'aanbieder van zorg' weinig of niet in beeld komt, valt mogelijk als volgt te verklaren:

- a het CDA heeft in de jaren van de verzorgingsstaat de kerk niet (meer) als 'aanbieder van zorg' ontmoet, maar wel als publiek spreekster – vooral op landelijk niveau – over maatschappelijke en (partij-)politieke vraagstukken, zoals (kern-)bewapening, (kern-)energie, milieuvervuiling, de apartheid in Zuid-Afrika, de herwaardering van arbeid en inkomen, enzovoort. De scheiding in verantwoordelijkheid tussen politieke partij en kerk werd daardoor tot ongenoegen van het CDA verwaagd.
- b Het CDA wil, zoals eerder aangegeven, vooral voorwaarden scheppen waaronder samenlevingsverbanden naar hun eigen aard tot ontwikkeling kunnen komen zonder overheersing van het ene verband over het andere. Zo wijst Klop op de onwenselijkheid van overheersing door de kerk die zich met name in rooms-katholieke kring binnen de verbanden van het onder-

1. Christen Democratisch Appèl, *Program van Uitgangspunten*, artikel 2, 5.
2. *Idem*, toelichting hoofdstuk IV; 23 onder a.

Een eenzijdig appèl op de kerk kan leiden tot herzuiling.

- wijs en de gezondheidszorg aandacht.³
- c Het CDA wil restauratie-tendenties in de richting van levensbeschouwelijke (her-)verzuiling vermijden die mogelijk – zij het indirect – kunnen worden opgeroepen door een éézijdig sterk appèl op de kerk om meer sociaal en maatschappelijk actief te worden. 'Hoezeer ook terecht de zingeving van ons handelen van alle dag weer meer aandacht krijgt, geloof ik niet dat de mens alleen in verzuilde kring zou kunnen leven', aldus minister Brinkman.⁴
- d Het CDA wil niet alleen op basis van de grondwettelijk vastgelegde scheiding tussen kerk en staat, maar ook krachtens eigen politieke overtuiging de eigen verantwoordelijkheid van de kerk volledig respecteren. De signatuur van het CDA als politieke partij leidt hier tot versterkte distantie.
- e Het CDA wil een brede christen-democratische volkspartij zijn voor alle burgers en hun geschakeerde samenlevingsverbanden, ongeacht levensbeschouwelijke signatuur. Daarin past wel een oproep tot solidariteit aan alle burgers en hun verbanden, maar niet een min of meer exclusieve benadering van de kerk als eigensoortig samenlevingsverband.
- f Het CDA draagt kennis van de verdeeldheid tussen en binnen de kerken

ten aanzien van hun wijzen van betrokkenheid op de samenleving en meent derhalve niet tot een ongedifferentieerde sociale en maatschappelijke verantwoordelijkheid te kunnen uitlokken.

- g Het CDA heeft de conceptie van de 'Verantwoordelijke samenleving' waarvan de zorgzame samenleving een deelaspect is, nog onvoldoende uitgewerkt, met name waar het gaat om de mate van differentiatie in verantwoordelijkheden van samenlevingsverbanden; in hoeverre zijn 'onderlinge hulpverlening' en georganiseerde dienstverlening afzonderlijke samenlevingsverbanden dan wel primair een functie van een ander samenlevingsverband?

Verwacht gedrag van de kerk

Op basis van hun gemeenschappelijk beliden geloof verenigen christenen zich in een organisatie: de kerk. Aldus is de kerk te beschouwen als een georganiseerde geloofsgemeenschap. Van christenen wordt verwacht dat zij hun geloof niet slechts in woorden belijden, maar ook in daden omzetten. Waar, wanneer en hoe die omzetting moet plaatsvinden, is een vraag die zich minder éénduidig laat beantwoorden. De geschiedenis van het christendom en van de christelijke kerk geeft wisselende antwoorden, afhankelijk van accentueringen binnen het geloof, en afhankelijk van specifiek kerkelijke en maatschappelijke situaties. Daarmee is aangegeven dat het niet vanzelfsprekend is dat de kerk als organisatie zélf woorden in daden omzet, althans niet álle woorden in álle daden.

Anderzijds mag worden gesignaleerd dat de christelijke kerk in haar geschiedenis wel steeds als kerk een dienende func-

3. C. J. Klop, inleiding voor het Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte over 'Politiek en hulpverlening', 21 maart 1987; 5.
4. L. C. Brinkman, minister van WVC, inleiding over 'Tussen overheid en samenleving: een evenwichtsoefening op weg naar de 90-er jaren', 19 juni 1987, 7.

tie ten aanzien van haar eigen leden, maar ook ten aanzien van anderen heeft willen vervullen in de georganiseerde 'daad' van het diaconaat. Vorm en inhoud van het diaconaat kennen echter eveneens wisselende invullingen, eveneens afhankelijk van kerkelijke en maatschappelijke opvattingen en situaties.

In dat verband is het interessant om oude omschrijvingen van (protestants) diaconaat met het accent op het verzamelen van geld en goederen ter uitdeling aan armen te vergelijken met de omschrijving die bijvoorbeeld de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1986 voorlopig heeft aanvaard, te weten 'de taak van diakenen is ervoor te zorgen dat aan leden der gemeente en aan anderen die onder druk leven, hetzij van incidentele dan wel van structurele aard, zowel in eigen omgeving als elders in de wereld, in navolging van Christus, gerechtigheid en barmhartigheid bewezen wordt.'⁵

De veelvormigheid van het hedendaagse diaconaat wordt in deze formulering met woorden voluit onderstreept. Ook binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk worden omschrijvingen van diaconaat met dezelfde strekking gehanteerd.

Tot dusverre is ongedifferentieerd uitgegaan van de daden van de kerk in de samenleving. Inhoud en omvang zijn nog niet concreet ingevuld. In de hiernavolgende paragraaf wordt daartoe een poging gedaan. Die poging heeft dan vooral betrekking op het verwachte gedrag van de Nederlandse Hervormde Kerk en van de Gereformeerde Kerken die overigens, zoals bekend, naar hereniging streven. (Onvoldoende kennis van de situatie in de Rooms-Katholieke Kerk noodzaakt tot deze accentuering op genoemde protestantse kerken.)

De kerk als aanbieder van zorg

Een pleidooi voor meer samenlevingsgerichtheid van de kerk en haar geactualiseerde profilering als aanbieder van

zorg, wordt in kerkelijke, maar ook in politieke kring soms geassocieerd met een ongebreidelde beslag van de kerk op de samenleving. Zo ook Oostlander die van oordeel is dat 'de huidige trend naar verkerkelijking botst met de fundamenten van de christen-democratie, van de christelijk-sociale beweging, van het christelijk onderwijs, de omroepen etc.'⁶

Ten einde vrees voor en vreugde over nostalgische Constantijnse visioenen direct te temperen, zij aangegeven dat meer samenlevingsgerichtheid van de kerk in onze tijd slechts binnen smalle marges gestalte kan krijgen. Al eeuwen is in onze Westerse samenleving het zogenaamde proces van sociale differentiatie gaande waarbij binnen de samenleving steeds meer deelenheden ontstaan die zich op één aspect van het maatschappelijk leven toelagen met een toenemende onafhankelijkheid; (voorbeelden: gezin, bedrijf, rechtspraak, gezondheidszorg, onderwijs, kunst, omroepen, welzijnswerk, etc. – de segmenten differentiëren steeds verder.)

Ook de kerk is aldus steeds meer een deelenheid geworden. Een breed omgekeerd proces vanuit de gedifferentieerde deelenheden naar oude vormen van integratie is niet denkbaar zonder aantasting van de centrale grondslagen van de huidige samenleving. Wel is denkbaar dat waardengebonden opvattingen over differentiatie veranderen waardoor processen worden geïnitieerd die bepaalde deelenheden weer samenvoegen om

5. Besluit Generale Synode van Gouda van de Gereformeerde Kerken in Nederland tot herformulering van artikel 25 van de kerkorde; oktober 1986.

6. A. M. Oostlander, *Christen Democratische Verkenningen*, nr. 2-1986 over 'Moreel beraad van Christenen: alstublieft geen vertrouwen', 89;

NB. Oostlander reageert in de geciteerde passage exclusief vanuit een klassiek gereformeerde en anti-revolutionaire invalshoek en laat daarbij te weinig ruimte voor opvattingen zoals die binnen de Nederlandse Hervormde Kerk bestaan. De keuze is in deze tijd toch niet meer 'verzulling' of 'verkerkelijking'? Een 'en-en-formule' lijkt op zijn minst meer adequaat (GJH)

vervolgens binnen andere organisatie- en integratiekaders weer verder te differentiëren. (vergelijk de deeleenheid gezondheidszorg en onderdelen van de deeleenheid maatschappelijke dienstverlening.)⁷

Tegen die achtergrond is de vraag actueel in hoeverre de kerk, geconfronteerd met waardenveranderingen ten aanzien van de taak van de overheid in de vorm van afnemende bekostiging van zorg, een sociaal en maatschappelijk vacuüm ervaart, dat zij mede krachtens haar woord en daadroeping zou moeten opvullen.

1. Actuele vormen van diaconaat

In de geschetste situatie van afnemende door de overheid bekostigde zorg worden zo'n tien vormen van ouder en nieuw diaconaat onderscheiden, te weten:⁸

- a sociaal diaconaat, gericht op geïndividualiseerde dienstverlening aan mensen in sociale moeilijkheden, bijvoorbeeld met betrekking tot gezin, huwelijk, relaties, eenzaamheid, rouw etc.;
- b zelfhulp-diaconaat, gericht op het ontwikkelen van zelfhulp-processen bij specifieke zorgcategorieën, bijvoorbeeld gescheidenen, rouwdragenden, werklozen, één-oudergezinnen, mensen met een handicap, WAO-ers, etc.;
- c verzorgings-diaconaat, gericht op praktische dienstverlening aan personen en gezinnen in de vorm van bijvoorbeeld opvangwerk, gastgezinnettenwerk, bemiddeling bij huishoudelijke hulp etc.;
- d recreatief diaconaat, gericht op het scheppen van vakantie- en ontspanningsmogelijkheden voor ouderen, mensen met een handicap etc.;
- e educatief diaconaat, gericht op het aanbieden van scholing en vorming op sociaal en maatschappelijk terrein, onder andere in de vorm van cursuswerk, gespreksgroepenwerk etc. (overigens nauw verwant aan moreel diaconaat);
- f participatief diaconaat, gericht op het dragen van bestuurlijke en uitvoerende verantwoordelijkheid in organi-

saties voor welzijnswerk, gezondheidszorg etc.;

- g maatschappelijk diaconaat, gericht op signalering en mogelijke oplossing van maatschappelijke problemen in de samenleving, zoals werkloosheid, bewapening, racisme, milieuvervuiling, nieuwe armoede, zwakke positie etnische minderheden, emancipatieblokkaden etc. (maatschappelijk diaconaat is nauw verwant aan politiek of profetisch diaconaat);
- h werelddiaconaat, gericht op vormen van diaconaat buiten de Nederlandse samenleving;
- i mobiliserend diaconaat, gericht op informatie-verbreding over actueel diaconaat, en op recrutering van vrijwilligers zowel binnen als buiten de kerkelijke gemeenten;

In het kader van het mobiliserend diaconaat dient in de gewijzigde maatschappelijke situatie ook nader te worden gezien in hoeverre de kerk het éénrichtingsverkeer van kerk naar samenleving kan verbreden tot twee-richtingsverkeer; met andere woorden zou de kerk ruimte moeten scheppen voor een sociaal of maatschap-

- 7. Het voorbeeld van de hier bedoelde integratie tussen de deeleenheid gezondheidszorg en onderdelen van de deeleenheid maatschappelijke dienstverlening komt o.a. ook tot uitdrukking in het rapport van de Commissie 'Structuur en Financiering Gezondheidszorg' (Commissie-Dekker).
- 8. G. J. Hazenkamp, inleiding voor bestuursleden van de gereformeerde organisatie voor maatschappelijk activeringswerk in Zuid-Holland en voor deputaten voor diaconale arbeid in Zuid-Holland over 'De consequenties van sociaal-economische veranderingen voor het ondersteuningswerk diaconieën en het maatschappelijk activeringswerk', 31 januari 1987, Delft; NB. Het 'sociaal diaconaat' dient uitgevoerd te worden op twee niveaus, t.w.
  - het niveau van de diaken en andere vrijwilligers;
  - het niveau dat thans voor onderdelen van het professioneel algemeen maatschappelijk werk, bijv. raadgeving, case-management etc., geldt; Na uitkristallisering van de toekomstige ontwikkeling van het algemeen maatschappelijk werk, mede tegen de achtergrond van het onder 7 genoemde rapport, dient in de nabije toekomst ook ruimte te worden gelaten voor de aanstelling van meer dienstverlenend personeel door kerken. Een en ander ook in samenhang met het 'verzorgend diaconaat'.

---

pelijk lidmaatschap van de kerk naast het tot dusverre bestaande doop- en belijdende lidmaatschap? Tot het sociaal of maatschappelijk lidmaatschap van de kerk zouden dan moeten worden toegelaten personen die in een bondgenootschappelijke relatie het christelijk geloof respecteren, maar (nog) niet kunnen delen, terwijl zij wel gemotiveerd zijn om de sociale en maatschappelijke vruchten van het geloof te doen groeien en te verspreiden.

j financieel diaconaat, gericht op het verstrekken van financiële bijdragen aan personen en gezinnen, alsmede gericht op de instandhouding van de negen hiervoor genoemde actuele vormen van diaconaat.

2. *Woord én Daad = Predikant én Praktikant*

Met respect voor die christenen die zich reeds ingespannen hebben c.q. die zich nu inspannen om woorden in daden om te zetten, is thans toch een meer evenwichtige woord- en daadpresentatie van de kerk noodzakelijk om het reeds aanwezige en snel toenemende vacuüm in de zorg te kunnen opvullen. Met de beroepsmatige maatschappelijke dienstverlening; in de jaren vijftig, zestig en zeventig uitgaande van kerken, zijn ervaringen opgedaan. Daarom is het van belang de actuele vormen van diaconale activiteiten organisatorisch duidelijk te onderscheiden van direct op het functioneren van de geloofsgemeenschap betrekking hebbende activiteiten, zij het uiteraard onder beleidsverantwoordelijkheid van de plaatselijke kerkeraad. Dat daarbij voor de actuele diaconale praktijk aan een gezamenlijke opzet van de hervormde gemeente en gereformeerde kerk wordt gedacht, spreekt in het (vreugdevolle) licht van de nagestreefde hereniging van beide kerken, vanzelf.

Hoezeer de kerk ook een vrijwilligersorganisatie is en moet blijven, het optimaal functioneren van de kerk wordt ongetwij-

---

Naast de predikant voor het 'Woord' een praktikant voor de 'Daad'.

---

feld sterk bevorderd door de inzet van één of meer beroepskrachten. Voor de presentatie van het 'Woord' is dat de theologisch geschoolde beroepskracht in de figuur van de predikant. Voor de invulling van de zorg in de genoemde actuele vormen van diaconaat, zou de 'Daad' gepresenteerd en gepraktiseerd moeten worden onder leiding van een sociaal/agogisch-wetenschappelijk geschoolde beroepskracht in de hier voorgestelde nieuwe figuur van de 'praktikant'.⁹

Bij een voorlopige beperking tot burgerlijke gemeenten met meer dan 40.000 inwoners zouden derhalve ten minste 60 praktikanten noodzakelijk zijn. Uitgaande van de sociale en maatschappelijke veranderingen die zich voltrekken, zijn de thans bij de Nederlandse Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken op landelijk en provinciaal/regionaal niveau werkzame beroepskrachten op het binnenslands terrein van kerk en samenleving, waaronder consulenten voor diaconale arbeid, voor vorming en toerusting, voor kerk en arbeid/industrie, etc. op plaatselijk uitvoerend niveau harder nodig dan op landelijk en provinciaal/regionaal ondersteunend niveau. Het overgrote deel

9. Met handhaving van het authentieke begrip 'diaconaat' is anderzijds ter vermindering van onjuiste associaties niet gekozen voor aanduidingen als diaconaal consulent, diaconaal predikant, beroepsdiaken etc, maar voor een nieuwe benaming, i.c. 'praktikant'.

van deze kerkelijke beroepskrachten van beide kerken zou daarom – na een korte bij- en/of omscholing – beter ingezet kunnen worden als praktikanten van de eerste generatie bij de gezamenlijke plaatselijke kerken in burgerlijke gemeenten van meer dan 40.000 inwoners.

Discrepancie 'kerk en samenleving'

Het gesignaleerde opvallende verschijnsel dat binnen de christelijke kerk (nog) geen krachtige beweging op gang is gekomen die antwoord wil geven op nieuwe vragen en nieuwe opdrachten, voortkomende uit een veranderende samenleving met afnemende door de overheid bekostigde zorg, valt mogelijk als volgt te verklaren:

- a De kerk beleeft naar haar religieuze aard steeds een zekere spanning tussen woord- en daadactiviteiten als die gelijkwaardig binnen één kerkelijk organisatorisch verband worden verricht, een spanning die dan ook bij optredende maatschappelijke veranderingen in eerste instantie tot terughoudendheid leidt.¹⁰
- b De kerk heeft in de 'vette' jaren van de verzorgingsstaat waarin een breed scala van door de overheid bekostigde zorg- en andere welzijnsorganisaties kon worden ontwikkeld, slechts een zeer beperkte functie in de concrete dienstverlening behoeven te vervullen. Zij heeft zich in samenhang daarmee meer gericht op het kritisch volgen van maatschappelijke ontwikkelingen waartoe vooral bovenlokaal georganiseerd toerustingswerk werd ingezet.
- c Mede in samenhang met de onder b genoemde verklaring heeft de kerk wat haar diaconale functie betreft – met uitzondering wellicht in enkele grote steden – een weinig herkenbare en uitnodigende presentatie naar de samenleving gerealiseerd; vele plaatselijke diaconieën volstaan in jaarboekje van de kerk en van de burgerlijke gemeenten met het vermelden van een secretariaatsadres.

- d De kerk heeft als gevolg van het proces van pluralisering met de daarbij behorende verscheidenheid van opvattingen over geloof, mens en maatschappij, veel meer te maken gekregen met ten minste twee categorieën van leden. Te weten de meer op 'vertrouwing'-gerichten en de meer op 'uitdaging'-gerichten. De eerstgenoemde categorie die zich meer geroepen voelt tot sociale activiteiten dan tot maatschappelijke activiteiten, is in samenhang met de onder b genoemde verklaring, in de laatste decennia over het algemeen ondergewaardeerd.¹¹
- e De kerk op plaatselijk niveau verkeert vaak in een positie van immobilisering enerzijds doordat het dichtbij zorg bieden moeilijker is dan ver weg zorg bieden, anderzijds doordat de geloofsverantwoordelijkheid voor uitvoerende sociale en maatschappelijke activiteiten – geheel of gedeeltelijk – kunnen worden afgewenteld op bovenlokale geledingen van de kerk en omgekeerd.
- f De kerk heeft thans op het binnenlands terrein van kerk en samenleving een te-

10. Zie ook het 'Discussie-rapport inzake de consequenties van de afnemende betekenis van de werkconstructie "kerk als instituut en kerk als organisme"', uitgebracht door Deputaten Kerk en Welzijn van het Deputaatschap Gemeente-opbouw van de Gereformeerde Kerken in Nederland; dit rapport wordt in het voorjaar 1988 door de Generale Synode van deze kerken behandeld;

NB. In genoemde onderscheiding 'kerk als instituut en als organisme' ligt een feitelijke terughoudendheid besloten ten aanzien van het verrichten van sociale en maatschappelijke activiteiten door de kerk zelf. Deze typisch gereformeerde onderscheiding wordt afgewezen door de Nederlandse Hervormde Kerk die veel meer ruimte laat voor de ontwikkeling van sociale en maatschappelijke activiteiten door de kerk. In deze tijd zijn de verschillen tussen beide kerken ten aanzien van bedoelde activiteiten echter gering.

11. In dit artikel is steeds uitdrukkelijk onderscheid gemaakt tussen sociale en maatschappelijke activiteiten. Sociale activiteiten hebben betrekking op tussenmenselijke relaties en zijn mede daardoor kleinschalig van aard, zoals hulp bij relatiemoelijkheden, eenzaamheid etc. Maatschappelijke activiteiten hebben betrekking op meer grootschalige vraagstukken in samenhang met de structuur van de samenleving. Zie bij maatschappelijk diaconaat.

veel aan beroepsmatig bovenlokaal georganiseerd toerustingswerk dat te weinig wordt omgezet in concrete sociale en maatschappelijke activiteiten op plaatselijk niveau, met andere woorden de 'douches' van de 'toerustingsconsumptie' verdringen de 'fontein' van de 'activiteiten-productie'.¹²

- g) De kerk hanteert in samenhang met de onder a genoemde verklaring en in samenhang met haar oecumenische idealen verschillende ordeningsprincipes door elkaar heen waardoor niet alleen geen éénduidig organisatiebeleid tot ontwikkeling is gekomen, maar ook de schaarse financiële middelen onvoldoende doelmatig en efficiënt worden aangewend.¹³
- h) De kerk heeft een veelsporige bekostigingsstructuur met schotten tussen de diverse bestemmingen en doeleinden waardoor een flexibel en slagvaardig financieel beleid belemmerd wordt.

Het CDA en de kerk

Het signaleren van opvallende verschijnselen bij het CDA ten aanzien van de kerk en bij de kerk ten aanzien van de samenleving met de daarbij behorende mogelijke verklaringen, mag dan mogelijk een voorwaarde zijn om noodzakelijke veranderingen te bewerkstelligen, een voldoende voorwaarde is het waarschijnlijk niet.

Het CDA zal meer dan tot dusverre bij het bepleiten van een meer 'verantwoordelijke samenleving' de beleving van de verantwoordelijkheid van de daarvoor in aanmerking komende samenlevingsverbanden, waar onder uitdrukkelijk óók de kerk, moeten uitlokken en beschermen in een beleid dat voorziet in de noodzakelijke voorwaarden daartoe. Dat betekent dat de kerk als aanbieder van (meer) zorg geleidelijk in de gelegenheid wordt gesteld de verantwoordelijkheid daarvoor over te nemen.

Daarvoor dienen ook financiële randvoorwaarden te worden geschapen. Be-

grijpelijkwijls niet meer in een omvang vergelijkbaar met die van de ingeperkte of beëindigde overheidssubsidiëring want dan verandert er immers weinig. In ieder geval wel in de fiscale sfeer waarbinnen een meer manifeste 'giftencultuur' in Nederland mogelijk wordt. Ook minister Brinkman heeft daarop in zijn inleiding 'Tussen overheid en samenleving' van 19 juni 1987 gedoeld. Of dat op termijn voldoende zal zijn, moet worden betwijfeld. Met enige 'jaloezie' kan de kerk in Nederland wel eens zien naar de situatie in West-Duitsland en in de Scandinavische landen waar de kerk per lid een door de overheid geïnde bijdrage krijgt voor de sociale en maatschappelijke dienstverlening die zij aan de samenleving bewijst. Ook in de enkele jaren geleden verschenen brochure 'Gesubsidieerd werk in de Nederlandse Hervormde kerk' wordt deze argumentatie aangevoerd.¹⁴ Herbezinning op deze financiële vragen van morgen is binnen het CDA dringend gewenst.

De kerk als aanbieder van (meer) zorg in een veranderende samenleving mag zich weliswaar door het CDA en uiteraard ook andere politieke partijen laten uitlokken tot het dragen van meer verantwoor-

12. W. ter Horst, 'Douche en Fontein'. *Woord en Dienst*, nr. 8, 18 april 1987; Met dank is gebruik gemaakt van dit ludieke begrippenpaar dat Ter Horst overigens in een wat andere context heeft gebruikt.

13. Hierbij kan gedacht worden aan o.a. de navolgende ordeningsprincipes:

- Gereformeerd óf Hervormd kerkelijk
- Gereformeerd én Hervormd kerkelijk
- Oecumenisch kerkelijk (Raad van Kerken in Nederland)
- Gereformeerd óf Hervormd maatschappelijk - veelal in stichtingsvorm
- Gereformeerd én Hervormd maatschappelijk - veelal in stichtingsvorm van Protestants-Christelijke signatuur.

14. Brochure 'Gesubsidieerd werk in de Nederlandse Hervormde Kerk', uitgave van het Hervormd Werkverband voor Maatschappelijke Activering te Leidschendam. NB. De in deze paragraaf ontwikkelde perspectieven dienen - naar mijn mening - evenzeer betrekking te hebben op de Rooms-Katholieke kerk, kleinere kerken, Islamitische en Hindoe-gemeenschappen, het Humanistisch Verbond etc., uiteraard steeds voorzover zij sociale en maatschappelijke diensten aan de Nederlandse samenleving bewijzen.

delijkheid voor sociale en maatschappelijke activiteiten, maar vindt daarin uiteraard niet haar eerste motivering. Die ligt in de Boodschap die zij vanuit een eigen, onopgeefbare verantwoordelijkheid van haar Heer heeft ontvangen. Als draagster van die vertroostende én uitdagende Boodschap is zij ook kerk voor de wereld en de daarin voorkomende sociale en maatschappelijke problemen. Analyses over de maatschappelijke veranderingen die ons in het laatste decennium van de twintigste eeuw en daarna te wachten

staan, nodigen niet meer uit tot het geven van hetzelfde antwoord als van de afgelopen decennia. De post-verzorgingsstaat vraagt van de kerk een ander antwoord over haar positie tussen woord en daad.

Vrijheid en verantwoordelijkheid bij wisselkoersvorming

Vrijheid zonder de noodzaak van normatieve verantwoording heeft bedenkelijke consequenties. De recente visies op de beurs en de val van de koers van de dollar toont dat aan. Vrijheid op de valutamarkt en de beurzen moet gekanaliseerd worden.

Op 11 maart 1985 bereikte de dollarkoers een hoogtepunt van f 3,87. De nerveerende Ohio-spaarbankcrisis zorgde voor een omslag. In een onwerkelijk hoog tempo daalde de dollarwaarde naar het huidige niveau (4 december 1987) van plusminus f 1,87. De dollarkoers biedt het beeld van een verontrustende instabiliteit.

Het gaat hierbij om een structureel probleem van het wereldgeldstelsel met op de achtergrond – mede met het oog op de recente beurscrisis – de vraag naar de vrijheid en de verantwoordelijkheid bij de wisselkoersvorming. Het is nodig bij de behandeling van dit thema de gang van zaken over een reeks van jaren in de beschouwing te betrekken, met als uitgangspunt de val van het Bretton Woods-systeem op 19 maart 1973. Tot dan toe bewogen de wisselkoersen van de deelnemende valuta's zich binnen een bandbreedte van 2% op basis van pariverhoudingen tegenover de VS-dollar.

Met de val van het Bretton Woods-

systeem, als gevolg waarvan de koersen gingen zweven, kwam hieraan een einde. Deze overgang werd door voorstanders van *clean floating* – zwevende koersen zonder interventie en/of stabiliserende maatregelen – met instemming begroet. *Clean floating* genoot opmerkelijk veel sympathie; 'it must be noted that the economics profession was overwhelmingly of the view that flexible exchange rates would be vastly superior to fixed exchange rates'.* De voorstanders van *clean floating* overwogen dat met wisselkoersflexibiliteit de zorg voor het betalingsbalansevenwicht zou wegvallen. Het beleid zou dan geheel op de verwerkelijking van interne doeleinden – zoals prijsstabiliteit en werkgelegenheidsbevordering – kunnen worden gericht. Ondanks deze degelijk lijkende voorkeur is *clean floating* van nature een zwakke aan gelegenheid. Zij heeft de pretentie om met betrekking tot de wisselkoersvorming vrijheid te bieden in de zin van volledige ongebondenheid, want volgens haar ont-

---

Prof. dr. C.J. Rijnvos (1931) is hoogleraar algemene economie en openbare financiën aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

* Opgemerkt moet worden dat verreweg de meeste economen van mening waren dat 'flexibele wisselkoersen veruit te prefereren zijn boven vaste ruilverhoudingen'.

breekt elke noodzaak tot zorg voor en verantwoording van de vraag- en aanbodverhoudingen op de valutamarkten. De aard van het geld impliceert niet – dat is de gedachtengang, welke aan de principiële voorkeur voor volledige flexibele wisselkoersen ten grondslag ligt – dat bij wisselkoersvorming het gebruik van de vrijheid op enigerlei wijze door normering wordt beperkt. Deze gedachtengang is bedenkelijk. Een mogelijk gebruik van vrijheid zonder noodzaak tot verantwoording is immers innerlijk tegenstrijdig, want daarmee worden – met iets van Nietzsche – tegelijkertijd mogelijkheden geboden ter schepping en ter vernietiging van waarden. De voorstanders van *clean floating* gingen voorbij aan deze onheilspellende contradictie. Met de val van het Bretton Woodssysteem werd het mogelijk hun ideeën wat betreft de wisselkoersvorming te realiseren. Daarmee begon een eigenaardige episode voor het internationale monetaire bestel. De principiële contradictie moest duidelijk worden in de harde leerschool van de praktijk.

Vier vragen

Of het praktisch juist is om *clean floating* te prefereren boven een systeem van officiële stabiele wisselkoersen hangt af van het antwoord op vier vragen. Deze zijn:

- valt inderdaad bij flexibele wisselkoersen de zorg voor het betalingsbalansen-evenwicht weg – zodat elke koers als resultante van ongereguleerde vraag- en aanbodverhoudingen op de valutamarkten aanvaardbaar is – of is toch op zijn minst wel enige interventie nodig?
- als een bepaald betalingsbalans- en wisselkoersbeleid gewenst is door interventies van centrale banken, kan een land het desbetreffende beleid dan geheel op zichzelf voeren of is toch wel een zekere coördinatie nuttig en nodig?
- als een gecoördineerde interventie in een behoefte voorziet, kan dan verder

het monetaire beleid van een land geheel los van de betalingsbalans- en wisselkoersontwikkeling worden gevoerd of is dat niet het geval?

- kan die afstemming van het monetaire beleid op de betalingsbalans- en wisselkoerssituatie – voor zover mogelijk – in nationaal verband op de gewenste wijze worden bereikt of is ook hier een coördinatie in internationaal verband te prefereren?

Het antwoord op deze vier vragen is maatgevend voor de ontwikkeling van de vrijheid en de verantwoordelijkheid met betrekking tot de wisselkoersvorming in de jaren zeventig en tachtig. Daarbij speelt de geldeenheden van de Verenigde Staten een sleutelrol. Het is passend hierover nu een algemene opmerking te maken. De VS-dollar is een gespleten valuta. De Amerikaanse geldeenheden kan niet worden gemist in het internationale monetaire verkeer. Wij zijn dan ook gedwongen haar internationaal te vertrouwen. Er is tegelijkertijd echter een goede reden om de Amerikaanse geldeenheden te wantrouwen. Sinds jaar en dag heeft de dollar deze twee opvallende kenmerken.

Zij biedt het beeld van een zekere tegenstrijdigheid. Enerzijds is de VS-geldeenheden de munt der munten. Zij vormde van 1945 tot 1973 de spil van het internationale monetaire stelsel in het kader van de Bretton Woodsovereenkomsten. Niet-Amerikaanse landen, die deelnamen in het systeem, stelden tegenover de dollar een officiële koers vast en handhaafden deze binnen een 2%-bandbreedte. Ook na 1973 bleef de dollar veruit de belangrijkste valuta in wereldverband. Het handelsverkeer – men denke in dit verband bijvoorbeeld aan de vaststelling van de olieprijs – wordt voor het overgrote deel in dollars afgewikkeld. De Eurodollarmarkt vormt een niet meer weg te denken deel van de mondiale monetaire verhoudingen. De strekking van dit alles is dat de wereld de dollar nodig heeft. Dat is de ene kant van de zaak. Anderzijds hebben de

---

De wereld kan niet zonder de dollar.

Verenigde Staten tot dusver overwegend niet een beleid gevoerd conform deze internationale positie van hun geldeenheid. Tijdens het functioneren van het Bretton Woodssysteem was dat ook niet nodig. Dit stelsel leidde immers tot stabiele koersen op zo'n wijze dat daarbij de dollar een lijdelijke, passieve rol was toebedeeld.

De Amerikaanse geldeenheid had een functie, vergelijkbaar met die van een koningin in een bijenkorf. Zij vormde het middelpunt voor alle werkbijen – de deelnemende niet-Amerikaanse valuta's – zonder daarbij zelf iets te doen. Deze passiviteit bleef na 1973 – tot op zekere hoogte met een bepaalde noodzaak – voortbestaan. De Verenigde Staten hebben nu eenmaal veel geringer mogelijkheden dan andere landen om met interventies de waarde van hun valuta te reguleren. Daartoe moeten naar verhouding zeer grote bedragen worden aangewend, terwijl uiteraard de dollar zelf niet beschikbaar is voor koerssteunende interventies. Als de gulden zwak is kan – vergelijkenderwijs gesproken – De Nederlandsche Bank onze geldeenheid niet steunen door gulden te vragen met een guldensaanbod. Gelet op deze gespletenheid is het van belang hoe vanuit dollarstandpunt de vier bovenomschreven vragen zijn beantwoord en welke betekenis het een en ander heeft voor het wereldgeldstelsel.

Koerssteunende interventie

In de periode 1971-1978 vond een scherpe koersdaling van de dollar plaats en wel van f 3,62 naar f 1,87. Op 24 oktober 1978 presenteerde president Carter een anti-inflatieprogram, maar dat sorteerde wat betreft de wisselkoersvorming een averechts effect. Op 30 oktober 1978 werd de Amerikaanse geldeenheid bijna beschamend goedkoop. Daarmee werd een te groot beroep gedaan op het Amerikaanse gevoel van monetaire eigenwaarde, terwijl tevens duidelijk werd dat een té zwakke dollar economisch nadelig is. In feite schoot de schrik in de Amerikaanse benen, hetgeen leidde tot een koersstabilisatieplan per 1 november 1978. De kern daarvan was dat de dollar gesteund kon worden met een bedrag van 30 miljard dollar. Dat is leerzaam met betrekking tot het antwoord op de eerste vraag. De werkelijke oorzaak van de problemen was de grote Amerikaanse inflatie in de jaren zeventig. Bij stabiele wisselkoersen ontstaat dan een betalingsbalanstekort. Dat is bij *clean floating* in beginsel niet het geval, mits de wisselkoers in voldoende mate naar beneden gaat. Daarbij kunnen de exportprijzen echter dalen, respectievelijk de importprijzen stijgen tot een niet-acceptabel niveau. Het buitenland kan dan als het ware genieten van weggeefprijzen, terwijl de import erg duur wordt. Dat was in de Verenigde Staten aan het einde van de jaren zeventig het geval. De evenwichtbrengende koers werd te laag geacht. Dat was een harde praktische les. Vrijheid in de zin van individuele ongebondenheid, dus zonder normering of verantwoording, had bedenkelijke consequenties. Koersondersteunende interventie was nodig. Daarmee is de eerste vraag beantwoord in die zin dat bij *clean floating* de zorg voor betalingsbalansevenwicht niet wegvalt en interventie nodig kan zijn. Weliswaar werd dat van Amerikaanse zijde slechts schoorvoetend enigermate erkend en bleef *clean floating* in beginsel gehandhaafd.

In 1981 werd in de Verenigde Staten nog het officiële standpunt ingenomen dat de wisselkoersvorming geheel moet worden overgelaten aan het individuele vrije spel van vraag en aanbod op de valutamarkten. Het is een belangrijke verandering op het internationale monetaire vlak sinds 1984 dat deze opvatting tot het verleden behoort. In de tweede helft van 1985 namen de Verenigde Staten het initiatief tot een 'speciaal overleg' dat zou moeten worden gewijd aan 'verbetering in de werking van het internationaal monetaire stelsel'. Sindsdien wordt dit overleg vooral binnen de 'Groep van Zeven' – de Verenigde Staten, Japan, West-Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Canada en Italië – gevoerd. Daarmee werd lering getrokken uit de gang van zaken in de jaren zeventig. Dat blijkt nog duidelijker uit het antwoord op de tweede vraag waarbij het er om gaat of de zorg met betrekking tot de wisselkoers door interventies een strikt nationale aangelegenheid is of niet.

Coördinatie van interventies

Het Bretton Woodssysteem hield in dat elk deelnemend land zich individueel voegde in een bepaald wisselkoersstelsel. Dat is vergelijkbaar met de wijze waarop een autobestuurder deelneemt aan het verkeer. Het Bretton Woodssysteem was zo opgezet dat als een ieder zich – geheel individueel – zou houden aan de uitgestippelde regels, het geheel goed zou functioneren. Bijgevolg had dit systeem, algemeen gesproken, een individuele verwelkoming van een algemene doelstelling – stabiele wisselkoersverhoudingen – tot strekking. Terwijl in de jaren tachtig die algemene doelstelling als ideaal links en rechts voortbestaat, behoort het systeem tot het verleden.

Er is op dit moment geen afgerond en geaccepteerd ontwerp voor een nieuw wereldgeldstelsel; bijgevolg is vrije wisselkoersvorming een gegeven. Daarom zal de praktische zorg voor aanvaardbare internationale monetaire verhoudingen in

de naaste toekomst – zoals in het recente verleden – in hoofdzaak bestaan in het voorkomen van ongewenste ontwikkelingen bij de wisselkoersvorming. Daarbij is het van belang dat er een typerend verschil bestaat tussen een betalingsbalansoverschot tijdens het Bretton Woodsstelsel en een stijgende koers sinds maart 1973. Tijdens het Bretton Woodssysteem was de wisselkoers in hoge mate afhankelijk van de verhouding van de nationale prijsniveaus. Als in een bepaald land het prijsniveau relatief laag was, leidde dat tot importbeperking en exportvergroting, met als resultaat een overschot op de lopende rekening. Dan werd de tijd rijp voor een revaluatie, waardoor de export zou verkleinen en de import toenemen. Het lopende rekening-overschot zou dan verminderen. Het overschot was destijds eigenlijk alleen voor het desbetreffende land van belang. De reserves van dit land namen toe. Weliswaar had dit zijn keerzijde. Het overschot leidde noodzakelijkerwijs tot een tekort elders.

Maar dit laatste was doorgaans gespreid en had daardoor geen directe invloed op de koersen. Bijgevolg was de zorg voor betalingsbalansevenwicht hoofdzakelijk een aangelegenheid voor elk land afzonderlijk. Sinds de val van het Bretton Woodsstelsel liggen de zaken anders. Een neergaande dollarkoers leidt vrijwel meteen tot een opwaartse druk met betrekking tot de Westduitse mark en de Japanse yen. Gerekend vanaf 18 december 1971 was per 31 december 1978 de koers van de Westduitse mark – zoals van de gulden – gestegen met 33,8%. Tegelijkertijd daalde de koers van het Engelse pond met 31,5% en van de Italiaanse lire met 37,9%. Zo ontstond in de periode 1971/1978 – goeddeels als gevolg van de zwakke dollar – een verschil in koersontwikkeling binnen de EG van bijna 70%. De Gemeenschap was onder invloed van de dalende dollarkoers monetair gespleten, ondanks het arrangement van 24 april 1972, waarbij de EG-wissel-

koersmarge van 4½% werd afgesproken. Zodra de grenzen van deze marge werden bereikt moest met gezamenlijke interventies de afgesproken koersverhouding worden gehandhaafd. Aan het eind van de jaren zeventig participeerden in dit arrangement nog slechts West-Duitsland, de Beneluxlanden, Denemarken en Noorwegen.

Dat werd als onbevredigend ervaren, als gevolg waarvan op 13 maart 1979 het Europese Monetaire Systeem van start ging met andermaal – bij een wisselkoersmarge van 4½% – gemeenschappelijke interventieverplichtingen.

Voor de EG-landen was het duidelijk dat wisselkoersstabiliteit door coördinatie van interventies moest worden nagestreefd. Dezelfde ervaring werd in de jaren tachtig opgedaan in mondiaal verband. Het koersverval van de dollar sinds maart 1985 leidde niet tot een splitsing binnen de EG zoals in het vorige decennium, respectievelijk de noodzaak om de pariteiten binnen het Europese Monetaire Systeem substantieel aan te passen. Voorzover EMS-koerswijzigingen nodig waren, sproten die voort uit de interne situatie binnen de lidstaten. Ongetwijfeld werd daarmee een potentiële druk op de interne EMS-verhoudingen voorkomen. De daling van de dollarkoers drukte vooral de yenkoers omhoog en was daarmee in hoge mate een Japans/Amerikaans probleem. Eind oktober 1985 gaven de Verenigde Staten en Japan een verklaring af, volgens welke de wisselkoersen in die dagen in overeenstemming werden geacht met de 'fundamentele factoren', die hierbij een rol spelen. Het dollarverval ging echter voort, hetgeen mondiaal als aangenaam werd ervaren. Op 22 februari 1987 kwam in Parijs het zogenaamde 'Louvre'-akkoord tot stand, waarbij de Verenigde Staten, Japan en West-Duitsland vaststelden *'that exchange rates are about right'* en het voornemen uitspraken *'to keep the dollar stable at roughly its present level against the yen and the D-mark'*.^{*} Voor

het stabiliseren van de dollarkoers op het toenmalige niveau zou gezamenlijk worden geïntervenieerd. Daarmee was de vraag of een coördinatie van interventies gewenst is op EG- en mondiaal niveau positief beantwoord. De zorg van de monetaire autoriteiten voor het goed functioneren van het geld heeft – zo leerde de praktijk als harde leerschool – niet alleen betrekking op de regulering van de binnenlandse liquiditeitenmassa, maar ook op de wisselkoersvorming.

De vraag- en aanbodverhoudingen op de valutamarkten moeten – ter kanalisering van het vrijheidsgebruik – worden gereguleerd en de monetaire autoriteiten zijn verantwoordelijk voor de wijze waarop dat gebeurt. Het is geenszins zeker dat interventies voldoende zijn voor het verwerkelijken van de gewenste wisselkoersverhoudingen. Dat brengt ons bij de vraag of het interne monetaire beleid van een land mogelijkerwijs mede moet worden afgestemd op de betalingsbalans- en wisselkoerssituatie.

Internationaal kapitaalverkeer

Naast de verhouding van de nationale prijsniveaus is de wisselkoersvorming afhankelijk van de renteverhoudingen in internationaal verband. Tijdens het Bretton Woodsstelsel was dat nog slechts in beperkte mate het geval, maar sinds de overgang naar *clean floating* is de situatie sterk gewijzigd. Reeds in de jaren zestig is de rentevoeligheid van vooral het korte kapitaalverkeer sterk vergroot. Zolang de wisselkoersen redelijk stabiel zijn, leidt het toegenomen kapitaalverkeer tot een zekere egalisering van de nationale interestniveaus, terwijl het traditionele monetaire politieke instrument – het discontobeleid – aan effectiviteit verliest.

Met een discontostijging wordt beoogd de geldmarkt te verkrappen en de groei

^{*} 'dat de ruilverhoudingen juist zijn', en 'om de dollar te stabiliseren op ruwweg het huidige niveau ten opzichte van de yen en de D-mark'.

van de liquiditeitenmassa te beperken. Deze relatieve rentestijging zal echter kapitaalimport bewerkstelligen, hetgeen een vergroting van de liquiditeitenmassa betekent, waarmee het bereiken van het beoogde doel wordt verhinderd. In het begin van de jaren zeventig poogden de EG-landen dit te voorkomen met – mede ter verwerkelijking van stabiele wisselkoersen – bepaalde kapitaalrestricties. Daarmee vormden regulering van de liquiditeitenmassa en zorg voor aanvaardbare wisselkoersen te zamen – bij een bepaald interestniveau – de doelstelling van het monetaire beleid.

Het was nodig het interne monetaire beleid mede af te stemmen op de betalingsbalans- en wisselkoerssituatie. De sterk gegroeide rentegevoeligheid van het korte kapitaalverkeer – hetgeen duidt op een verandering in het gebruik van de vrijheid bij vraag en aanbod op de valutamarkten – had consequenties voor de verantwoordelijkheid van de monetaire autoriteiten met betrekking tot de wisselkoersvorming. Daarbij is het van belang een tegenstelling te voorkomen tussen de gewenste en de werkelijke wisselkoersontwikkeling. Bij de bespreking van dit thema gaat andermaal de aandacht uit naar de gang van zaken aan gene zijde van de Atlantische Oceaan.

Sinds 1982 kampen de Verenigde Staten met een groot tekort op de lopende rekening. Normaliter had in 1983-1984 de dollarkoers dan ook moeten dalen; dat is echter pas sinds maart 1985 het geval. Het gaat hierbij niet slechts om een vertraagde reactie, want dan zou sinds de omslag het VS-lopente rekeningtekort kleiner zijn geworden. Dat is echter niet het geval. In 1986 bedroeg het deficit 140 miljard dollar; dit jaar ligt het waarschijnlijk nog iets hoger. Zo leiden de stand van de VS-lopente rekening en de dollarkoers goeddeels een – ten opzichte van elkaar – onafhankelijk bestaan.

De internationale verhouding van de prijsniveaus, als eerste wisselkoersbepa-

lende factor, speelt met betrekking tot de externe waarde van de Amerikaanse gde-eenheid sedert enkele jaren vrijwel geen rol. Dit is voor een goed deel een gevolg van de wijze waarop sinds 1982 het tekort van de VS-lopente rekening wordt gefinancierd. Het particuliere kapitaalverkeer werd een belangrijke middelenbron en bijgevolg is er sinds 1983 sprake van een omvangrijke Amerikaanse bancaire kapitaalimport.

De achtergrond hiervan is dat het tekort op de lopende rekening van de VS leidde tot een omvangrijke ontvangst van dollars bij niet-Amerikaanse exporteurs. Deze dollars werden, anders dan normaliter het geval is, niet aangeboden ter omzetting in andere valuta's, hetgeen de dollarkoers zou drukken. Zij werden belegd op de Eurovalutamarkten. Dit geschiedde in hoofdzaak op basis van korte termijnoverwegingen met betrekking tot de koersontwikkeling en de interest. De Eurovalutamarkt bood met een vrij hoge rente een aantrekkelijk rendement, terwijl juist door de geschetste gang van zaken de dollarkoers aldoor steeg. Uiteraard was de ont koppeling van lopende rekening en wisselkoers, die hiermee tot stand kwam, een bedenkelijke aangelegenheid. De onjuiste dollarkoersstijging was voor een goed deel – vooral tot diep in 1983 – vooral toe te schrijven aan de hoge rente in de VS, welke een gevolg was van de krappe geldpolitiek en het begrotingstekort, dat leidde tot een groot beroep van de overheid op de kapitaalmarkt. Het monetaire en het budgettaire beleid zorgden voor een *gap* tussen een normale en de werkelijke koersontwikkeling.

Onjuistheden op het monetaire vlak worden dikwijls op een gevoelige wijze in de realiteit gecorrigeerd. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, om op langere termijn rationeel inconsequent met het geld om te gaan. Dat leert ons de recente internationale monetaire gang van zaken.

Andermaal zou ter rectificatie van een onvoldoend verantwoordelijkheidsbesef

---

Voor onvoldoende verantwoordelijkheidsbesef lijkt de praktijk een harde leerschool.

---

de praktijk een harde leerschool worden. Dat brengt ons bij de vraag of de afstemming van het monetaire beleid op de betalingsbalans- en wisselkoerssituatie internationaal moet worden gecoördineerd.

Verwachtingen

Allerwege is een streven naar vrijmaking van het kapitaalverkeer waarneembaar. Binnen de EG zal deze liberalisatie – als onderdeel van de creatie van een interne markt – worden voltooid in 1992. Op het monetaire vlak moeten de lidstaten dan – ten einde instabiliteit te voorkomen – in de pas lopen. Dat geschiedt onvoldoende bij een onevenwichtig grote liquiditeitscreatie en een relatief omvangrijk financieringstekort. Aanvankelijk kan in zo'n situatie het grote overheidskapitaalmarktberoep met een rente-opdrijvend effect kapitaalimport veroorzaken en leiden tot een onwerkelijke opwaartse koersdruk. Maar dat is een tijdelijke rationeel inconsequente aangelegenheid.

Reeds spoedig zal – vanwege de negatieve invloed van de hoge rente op de bedrijvigheid en het potentiële inflatiegevaar – de valuta van het land in kwestie als zwak worden beschouwd. Negatieve verwachtingen met betrekking tot de wisselkoersontwikkeling kunnen het beeld dan snel veranderen. Het vermoeden dat pariteitsveranderingen niet kunnen uitblijven – hetgeen mede gebaseerd kan zijn

op een lopende rekeningtekort – zal spoedig leiden tot speculatieve kapitaalbewegingen, die niet of althans in onvoldoende mate met interventies kunnen worden weerstaan. Een wisselkoersaanpassing zal dan niet lang uitblijven; zij had voorkomen kunnen worden met een goed en gecoördineerd beleid. Het is dan ook van belang dat verwachtingen met betrekking tot de wisselkoersontwikkeling met een juist en gecoördineerd beleid worden gekanaliseerd, opdat zij geen medeoorzaak worden van monetaire-destabiliserende gebeurtenissen. Hiermee is de vierde vraag – in die zin dat een internationale coördinatie van het monetaire beleid met het oog op de wisselkoersvorming nuttig en nodig is – in beginsel positief beantwoord. Dat is recentelijk door de gecoördineerde disconto-verlaging van een aantal Westeuropese landen praktisch bevestigd. Maar in werkelijkheid is die coördinatie toch niet steeds in voldoende mate aanwezig. Dan moet de praktijk leermeester zijn.

Deze aangelegenheid speelt momenteel een belangrijke rol. Andermaal gaat de aandacht uit naar de ontwikkeling van de dollarkoers. In 1984 en begin 1985 was de stijging hiervan steeds moeilijker verklaarbaar met een verwijzing naar het dollarrenteniveau. De twee factoren, die normaliter bepalend zijn voor wisselkoersvorming, werkten vrijwel niet meer.

De externe waarde van de Amerikaanse geldeenheid was niet alleen voor een goed deel onafhankelijk geworden van de prijsniveauverhoudingen, maar ook van de internationale renterelaties. Daarmee deed een derde factor, die bepalend kan zijn voor de wisselkoersvorming zijn entree.

De dollarkoers steeg boven het normale niveau op basis van optimistische verwachtingen wat betreft een verdere stijging. Dat is een eigenaardige aangelegenheid, die een verontrustende tegenstelling bevat. Als een wisselkoers steeds maar stijgt vanwege optimistische ver-

wachtingen wat betreft een verdere stijging, krijgt deze het karakter van een *self fulfilling prophecy*, totdat – want ook bij de wisselkoersvorming groeien de bomen niet tot aan de hemel – een omslagpunt wordt bereikt. Koersstijging die wordt veroorzaakt door optimistische verwachtingen met betrekking tot een verdere stijging is een gevaarlijke rationeel inconsequente aangelegenheid; zij leidt tot internationaal monetaire instabiliteit. Dat leert de praktijk sinds de omslag in maart 1985. Het is bedenkelijk dat binnen een periode van twee en een half jaar de waarde van de belangrijkste valuta in wereldverband is gedaald met ruim 50%. De huidige situatie is praktisch reeds vergelijkbaar met de stand van zaken eind 1978. De prijsniveau- en renteverhoudingen spelen met betrekking tot de dollarkoers overwegend nog slechts een rol op de achtergrond, terwijl verwachtingen met betrekking tot een verdere daling in toenemende mate het werkelijke gewicht in de schaal leggen.

Beurscrash-1987

De recente gang van zaken op de effectenbeurzen – met name ook de koersdalingen begin december 1987 – toont een opmerkelijke paralleliteit en een nauw verband met de ontwikkeling van de dollarkoers. In de eerste negen maanden van dit jaar was het beursgebeuren gekenmerkt door een onwerkelijk groot optimisme. Op 5 januari 1987 stond de Dow Jonesindex op 1927 en op 5 oktober daaraanvolgend bereikte zij een niveau van 2697.

Dat was een stijging met 770 punten oftewel met 40%, hetgeen uiteraard slechts kan worden verklaard door optimistische verwachtingen met betrekking tot een verdere stijging. Uiteraard moet zo'n gang van zaken eens tot een onheilspellend omslagpunt leiden. Ook voor het beursgebeuren geldt dat – vooral dan als té optimistische verwachtingen de basis vormen van de koersvorming – de bomen niet tot in de hemel groeien.

In de week van 12 oktober laatstleden deden zich enkele gebeurtenissen voor, die leidden tot een activering van de tot dan toe latente onzekerheid. Het handelsbalanstekort van de Verenigde Staten over augustus laatstleden bleek groter dan werd verwacht. In juli had het een recordniveau bereikt van 16,47 miljard dollar. Een daling werd verwacht tot 15 miljard dollar, maar uiteindelijk bleek het deficit 15,68 miljard dollar te bedragen. Deze tegenvaller werd – als symbool van de noodzaak om een té groot optimisme te corrigeren – geïnterpreteerd als een teken van onzekerheid met betrekking tot de VS-economie in het algemeen.

Het optimisme op de effectenbeurzen wijzigde op 'black monday' 19 oktober jl. plotseling in een nerveuze onzekerheid, die – zoals wel meer gebeurt in paniekachtige situaties – een zelfstandig leven ging leiden. Als zich het gerucht verspreidt dat effecten – met name aandelen – belangrijk in waarde zullen dalen, dreigt voor de bezitter het gevaar van waardeverlies, hetgeen gevoelens van angst oproept. Dan ontstaat reeds spoedig onheilspellende onzekerheid. De beleggers maken dan vrijwel meteen op een geheel andere wijze dan voorheen gebruik van hun vrijheid om hun stukken al dan niet te verkopen. Rust en tevredenheid maken plaats voor nervositeit en emotionele reacties. Weliswaar zal een grootscheeps aanbod van aandelen een verdere koersdaling bewerkstelligen – waarmee *en masse* door de beleggers wordt gerealiseerd, hetgeen zij individueel niet willen – en dus averechts werken.

Zo'n gang van zaken is echter voor beleggers – zoals in de geschiedenis van het beurswezen reeds diverse malen is gebleken – geen rem voor aanbod van stukken. Dat alles geschiedde in oktober 1987. De beurscrisis was vergelijkbaar met een orkaan, die plotseling opstak, verwoestend ging over New York, Tokio en Amsterdam en daarbij een grote ravage aanrichtte.

De neiging was groot om de koersval te vergelijken met de crash van 1929. Die vergelijking ging echter mank want de situaties waren geheel verschillend. Het dominerende macro-probleem in 1929 was een tekort aan consumptieve bestedingen, waardoor de produktiesector te weinig rendabele afzetmogelijkheden had. Dat is momenteel overwegend niet het geval, hetgeen echter niet betekent dat de jongste beursgebeurtenissen geen nadelige macro-consequenties zullen hebben. In een vlaag van ontnuchtering werd met de beurscrash-1987 ineens duidelijk, dat de hoge Amerikaanse rente een onwerkelijk karakter heeft, omdat zij goeddeels het gevolg is van het grote beroep van de overheid op de kapitaalmarkt in verband met het omvangrijke begrotingstekort. Plotseling werd – in nauw verband met de aandelenkoersdaling – de dollar nog zwakker geacht dan voorheen vanwege de zorgvolle VS-overheidsfinanciën. In die situatie werd met betrekking tot de aandelen- en de dollarkoers – deze laatste daalde tot het onwerkelijke niveau van f 1,87 – alle hoop gevestigd op een vermindering van het VS-begrotingstekort. Wie een normale verantwoordelijkheid wat betreft de kanalisering van de vrijheid

op valutamarkten en beurzen in onvoldoende mate beseft zal – dat is een recente ervaring van de Verenigde Staten – de consequenties hiervan ondervinden in de harde werkelijkheid. Niet alleen zijn momenteel de Verenigde Staten – zoals voorgaand uiteengezet – genoodzaakt de vier vragen met betrekking tot de wisselkoersvorming positief te beantwoorden. Zij moeten vanaf nu ook het budgettaire beleid mede afstemmen op de internationale monetaire situatie en de gang van zaken op de effectenbeurzen. Dat is overigens ook – zeker bij de vorming van een interne markt zonder enige restrictie voor het kapitaalverkeer – in de naaste toekomst in toenemende mate voor de Europese Gemeenschap het geval.

Drs. F.J. Laning-Boersema

Transplantaties

Ook de dode heeft een naaste, namelijk de levende zieke. In een verantwoorde-lijke samenleving heeft die het recht op adequate leniging van zijn nood. Het zelf-beschikkingsrecht moet worden geres-pecteerd, maar bezien in deze context.

Hoewel in oude medische handboeken van ver voor onze jaartelling al transplan-tatietechnieken beschreven zijn is pas sinds enkele decennia orgaantransplanta-tie een reële en succesvolle behande-lingsmogelijkheid gebleken. Waren hoorn-vliestransplantaties in de jaren dertig al vaak toegepaste ingrepen, pas in de jaren vijftig werden de chirurgische technieken ontwikkeld die nodig waren om niertrans-plantaties te verrichten. Onmiddellijk dook toen een nieuw, overigens niet onbekend probleem op, de afstotingsreactie die een lichaam tegen het 'corpus alienum' in casu het getransplanteerde orgaan in stel-ling brengt. De eerste geslaagde niertrans-plantaties vonden hun basis in het gelijk zijn in weefselidentiteit van donor en ont-vanger. Iets wat alleen het geval is bij één-eiige tweelingen.

Omdat identieke tweelingen geen basis vormen voor globaal toe te passen medi-sche technologie werd het afstotingspro-bleem onderwerp van veel medisch on-derzoek. Langs twee wegen werden

oplossingen gevonden. De eerste is die der weefseltypering. Hierbij wordt naast de bloedgroepcompatibiliteit een anti-geen 'vingerafdruk' gemaakt van be-paalde bloedcellen van de donor. Per computer wordt de antigene structuur van de receptorpatiënten op de wachtlijst ver-geleken met deze vingerafdruk en de 'best passende' uitgeselecteerd. Deze zo-genaamde *HLA matching* is van groot be-lang gebleken bij nier- en beenmerg-transplantaties. Bij hoornvlies- of bot-transplantatie speelt ze een minder grote rol. Bij hart-, lever- en alveeskliertrans-plantaties, die zich in ons land nog in de experimentele fase bevinden, is het be-lang van *HLA matching* nog in onderzoek.

De tweede weg om afstoting te voorko-men is de medicamenteuse behandeling. *Corticosteroiden* en het middel *cyclosporine* hebben veel bijgedragen aan het ver-hogen van de acceptatiekans van het transplantaat bij de ontvanger.

Naast de verbeterde chirurgische tech-niek en de succesvolle immuunsuppres-sie (onderdrukking van het afweersys-teem) zijn er voor elk type transplantatie bijkomende medische criteria ontwikkeld

---

Mevrouw drs. F.J. Laning-Boersema (1937) is lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het CDA en huis-arts.

die van groot belang zijn voor het slagen van een orgaantransplantatie.

Al deze zaken hebben er toe geleid dat in ons land transplantatie van nier, hoornvlies, bot, huid en beenmerg als geaccepteerde en positief geëvalueerde ingrepen ingevoerd zijn. Voor hart-, lever- en alveesklier transplantatie geldt dat ze in de huidige evaluatiefase slechts zeer beperkt worden uitgevoerd. De Gezondheidsraad stelt in zijn advies inzake algemene transplantatie problematiek (1987): 'In het algemeen is een verruiming van indicatiestelling op medische gronden te verwachten . . .' Met andere woorden: in de toekomst zullen meer transplantaties worden verricht. Althans dat is de verwachting als het alleen maar om medisch inzicht en kunnen gaat. Er zijn echter twee andere factoren die een grote rol spelen bij de groei van transplantatiebehandelingen.

De eerste daarvan is het beslag dat gelegd wordt op de financiële middelen toekomend aan de sector volksgezondheid.

De tweede is het complex van problemen dat zich voordoet bij de verwerving van donororganen. Beide zaken hebben duidelijke politieke aspecten die zeker binnen de christen-democratie onderkend en besproken moeten worden.

Financiële barrières

Er is berekend dat het Nederlandse transplantatieprogramma, inclusief enige 'natuurlijke' groei, vijftig tot zeventig miljoen per jaar zal kosten. Op een volksgezondheidsbudget van plusminus 34 miljard is dat niet een extravagant bedrag. Wel betekent het dat bij een op nulgroei gestabiliseerd budget, een nieuw-voor-oud-werkwijze moet worden toegepast. Op dit moment, waar op veel terreinen in de volksgezondheid de franje wel verdwenen is en er echte bezuinigingspijn geleden wordt, is dat geen eenvoudige operatie. Hiervoor zijn goede kostenstudies nodig, die ook nog onderling gerelateerd en vergelijkbaar gemaakt moeten worden. Duidelijk is inmiddels wel dat niertransplantatie goed-

koper is dan een langdurig voort te zetten dialysebehandeling met de kunstnier. Dan gaat het alleen maar om winst in geld uitgedrukt. De toename van de kwaliteit van leven na niertransplantatie is hierbij niet gekwantificeerd.

Die kwaliteit van leven wordt overigens voornamelijk beleefd en gewaardeerd op het micro-niveau – de familiekring van de patiënt en behandelende artsen. De bevrijding die men voelt als men niet meer twee maal per week één dag moet dialyseren aan de kunstnier, is enorm. Hoe zoiets is te vertalen in winsteenheden op macro-niveau blijft echter een groot probleem. Op macro-niveau moeten de kostenfactoren van de gezondheidszorg behalve onderling, ook nog concurreren met en dus afgewogen worden tegenover ontwikkelingen bij sectoren als onderwijs, defensie etc. Maar hoe weeg je gezondheid, veiligheid en educatie in al hun complexiteit onderling af, als het gaat om het welbevinden van een volk?

Nog moeilijker wordt het als je de blik verrijdt van nationaal naar mondiaal niveau. Hoe verhouden zich de vele miljoenen die de ontwikkelde Westerse wereld besteedt aan medisch technische hoogstandjes tot het ontbreken van de meest primaire gezondheidsvoorzieningen als goed water en de basisvaccinaties in de Derde Wereld?

In het kader van dit artikel zullen we op deze zaken niet verder ingaan. We duiden ze aan om duidelijk te maken dat hier een nog onontgonnen gebied ligt. Het heeft rechtstreeks te maken met selectie in de gezondheidszorg en daaromtrent zal de christen-democratie – onontkoombaar – een visie moeten ontwikkelen.

Verwerving van donororganen

Algemeen kan gesteld worden dat er een groeiend tekort aan donororganen is. Het best wordt dit geïllustreerd door de cijfers zoals die voor niertransplantaties zijn vastgesteld. In Nederland zijn nodig voor een

eerste en eventuele hertransplantatie plusminus 700 nieren per jaar. Slechts de helft van deze ingrepen vindt plaats en wel omdat er een absoluut tekort aan donororganen bestaat. Dit is overigens niet een probleem dat zich beperkt tot ons land. De wachtlijst van Eurotransplant, een organisatie waarin Groot-Brittannië, Nederland, België, Luxemburg en Oostenrijk samenwerken, toont van 1982-1986 een stijging van 4000 tot 6000 patiënten bij een constant blijvend transplantatiegetal van 2000 per jaar. Deze cijfers tonen aan dat ondanks de goede resultaten van de niertransplantaties de uitbreiding van deze behandeling stagneert.

Het tekort aan donornieren is momenteel het belangrijkste probleem bij orgaantransplantaties. Recent verschenen drie publikaties die verschillende aspecten van dit probleem bespreken. Het zijn:

- De symposiumbundel van de Rijks Universiteit Limburg 'Drempels bij orgaan-donatie' (april 1986)
- Het advies inzake algemene transplantatie problematiek van de Gezondheidsraad (januari 1987)
- De dissertatie van H. Akveld: 'Transplantatie en wetgeving' (mei 1987).

Hoewel in het vervolg van dit artikel regelmatig verwezen wordt naar deze geschriften is het niet mogelijk ze volledig tot hun recht te laten komen. Omdat ze te zamen een vrijwel volledig beeld geven van de complexe problematiek raden we geïnteresseerden de lezing ervan aan.

Huidige situatie

Ondanks uitgebreide campagnes van de Werkgroep Donorwerving van Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering van de Geneeskunst (KNMG), Rode Kruis en de Nierstichting is het aantal codicildragers slechts zeer beperkt toegenomen. Bij enquettering van de Nederlandse bevolking geeft 80% van de ondervraagden steevast aan zeer positief te staan ten opzichte van orgaandonatie. Slechts 15% echter heeft een donorcodicil

getekend en slechts de helft daarvan draagt dat ook bij zich. Verondersteld wordt dat de discrepantie tussen het aantal burgers met een positieve houding ten opzichte van orgaandonatie en het aantal van hen die concreet deze houding omzet in de daad, zijn oorzaak vindt in een complex van psychologische factoren. Niet de verkrijgbaarheid van het codicil – er worden jaarlijks één tot twee miljoen blanco exemplaren verspreid – en niet het ongeïnteresseerd zijn in de materie verklaren deze discrepantie. Het zijn eerder ongedefinieerde emoties die een rol spelen. Niet representatief maar wel tekenend zijn reacties die je als arts krijgt als je vraagt naar de bezwaren om een codicil te tekenen: 'Ik zou geen orgaan willen als ik niet zeker wist dat de gever werkelijk dood was' en 'misschien worden gewone mensen wel niet helemaal goed behandeld om de organen aan belangrijke mensen te kunnen geven'. Deze in Nederland volstrekt irreële vrezes leven kennelijk toch onder de bevolking. Berichten in de krant over handel in organen in bepaalde landen, over betaling voor afstaan van bloed en commercie rond draagmoeders, dragen hieraan zeker bij. Geconstateerd mag worden dat de onwetendheid ondanks alle goed bedoelde voorlichting nog steeds groot is. Het advies van de Gezondheidsraad spreekt uit dat een intensieve bespreking van postmortale orgaandonatie in ruime kring gewenst is. Zo'n

---

Random orgaandonatie is de onzekerheid nog steeds groot.

---

brede maatschappelijke discussie zou georganiseerd en gedragen kunnen worden door kerkelijke en andere levensbeschouwelijke organisaties. Het is een gedachte die het CDA naar mijn mening krachtig moet ondersteunen. Niet alleen met woorden maar ook met initiatieven.

Cijfers voortgekomen uit onderzoek bij een aantal grote ziekenhuizen tonen aan dat het tekort aan nierdonoren niet wordt veroorzaakt door een tekort aan potentiële orgaandonoren maar door een tekort aan donormeldingen. Voor Nederland wordt berekend dat in 1980 er 786 geschikte nierdonoren aanwezig waren, terwijl het werkelijk aangemelde aantal 125 bedroeg. Enerzijds is dit grote verschil te verklaren omdat geen toestemming werd gekregen om tot orgaan-uitname over te gaan, anderzijds, en dat is waarschijnlijk een grote groep, is er door medici en verpleegkundigen niet gedacht aan orgaan-donatie. De Gezondheidsraad somt daar een aantal redenen voor op. Persoonlijke weerstand tegen orgaandonatie, het niet herkennen van een stervende patiënt als potentiële donor, de onduidelijkheid van de juridische aspecten, de werklast die het meebrengt en zeker ook de drempel die het vragen van toestemming aan nabestaanden vormt.

Ook mevrouw prof. mr. H.O.C. Roscam Abbing signaleert iets dergelijks in haar bijdrage aan het symposium van de Rijks Universiteit Limburg. Zij pleit voor stimulering van het bewustwordingsproces in alle ziekenhuizen. Inzicht in de problematiek en inzicht in de voorhanden zijnde mogelijkheden moeten toenemen bij de medische professie.

Een en ander moet ondersteund worden door het vormen van regionale transplantatie netwerken waar hulp in technische zin te verkrijgen is via een, voor meerdere ziekenhuizen, beschikbaar team deskundigen. In dat verband spreekt zij zich uit voor een protocollaire benadering. Elk ziekenhuis zou in een transplantatienota de regels moeten op-

stellen die gelden ten aanzien van aanmelding van overleden patiënten die medisch gezien voor donatie in aanmerking komen. De gedachte dat de overheid hier stimulerend zou kunnen werken door gerichte bepalingen op te nemen in de erkenningseisen voor ziekenhuizen is de moeite van het onderzoeken waard.

Transplantatiewetgeving noodzakelijk

Vrijwel alle auteurs die zich met orgaandonatie bezighouden signaleren manco's in de wetgeving hieromtrent.

In de symposiumbundel van de Rijks Universiteit Limburg spreekt prof. G. Kootstra van juridische drempels die adequaat – en dus snel – handelen in de weg staan. Ik citeer: 'Allereerst is er een juridische drempel: potentiële *non heart-beating* donoren zullen voornamelijk onder verkeersslachtoffers gevonden worden. Deze zijn een niet natuurlijke dood gestorven. Lijkopening om de nieren te koelen en ze zodoende voor verdere ontbinding te vrijwaren is niet toegestaan. Een procedure waarin toestemming van de officier van Justitie wordt gevraagd en verkregen is mogelijk, maar zal in vele van de voorkomende gevallen zoveel tijd nemen, dat de ontbinding van de nieren reeds te ver is voortgeschreden. Een tweede drempel is een ethische/juridische. In Nederland moet van de nabestaanden toestemming tot verwijdering en gebruik van de organen worden verkregen. Het bereiken van de nabestaanden kost tijd, terwijl de ontbinding van de nieren voortschrijdt. In hoeverre een op het lijk aanwezig, geldig donorcodicil de arts ontslaat van de verplichting de familie om toestemming te vragen c.q. de arts verplicht de procedure tot orgaanwerving in gang te zetten ter vervulling van de laatste wens van de overledene, is nog onduidelijk'.

De jurist H. Fransen zegt er dit van: 'Vooral het gesignaleerde tekort aan donoren roept de nodige problemen en vra-

gen op, zowel voor de arts als voor de jurist. Voor de medicus betekent dit dat hij zich bevindt in een spanningsveld tussen de wens de receptor te helpen en de plicht de rechten van mogelijke donoren te respecteren. Dit spanningsveld is mede daarom niet gering omdat er nog steeds geen wettelijke voorziening voor transplantatie van organen is'.

Ook de Gezondheidsraad pleit voor specifieke wetgeving die orgaandonatie regelt. Het enig geldend wettelijk kader momenteel is de wet op de lijkbezorging. Die wet kwam in de vorige eeuw tot stand en geeft bij gevolg geen enkele aanwijzing over het handelen bij orgaandonatie.

Een nieuwe wet op de lijkbezorging, thans in behandeling bij de Eerste Kamer, houdt daar wel rekening mee, zij het zeer summier. Min of meer als noodoplossing heeft men in die wet geformuleerd: 'Indien de overledene dit heeft toegestaan kan zijn lijk aan sectie worden onderworpen of kunnen daaruit delen ten behoeve van transplantatie verwijderd worden'.

De Memorie van Toelichting meldt dat een aparte wettelijke regeling van de transplantatie problematiek in haar geheel wordt voorbereid. En dat is inderdaad hard nodig. Bij orgaantransplantatie zijn vele aspecten in het geding die niet thuis horen of geregeld kunnen worden in een Wet op de lijkbezorging. Bij transplantatie van beenmerg bijvoorbeeld gaat het in principe altijd over levende en gezonde familiendonoren. Die horen zeker niet thuis in een lijkbezorgingswet. Bijna alle Europese landen kennen specifieke transplantatiewetgeving. Er worden in het algemeen regels gesteld voor donatie van weefsel door levende donors (*extirpatie ex vivo*) – en daarnaast voor de orgaandonatie na overlijden (*extirpatie ex mortuo*).

Voor de orgaandonatie *ex vivo* worden een aantal knelpunten geregeld. Zo mogen orgaandonaties alleen een therapeutisch doel dienen, wordt een volledige informatieverstrekking aan de donor over alle consequenties van de behandeling

dwingend opgelegd, is meestal schriftelijke toestemming vereist en wordt betaling voor het afstaan van organen verboden.

Opmerkelijk bij de Belgische wetgeving is het artikel dat stelt: 'Het overbrengen van een embryo, het wegnemen en transplanteren van testikels en ovaria, het gebruik van ovula en sperma wordt niet geregeld door deze wet'. Een juiste toevoeging omdat de hele situatie rond de onvruchtbaarheidsbehandeling en met name de *in vitro* fertilisatie (IVF) een eigen regeling nodig maakt.

Hoewel het zaak is een aantal aspecten: de volledigheid van de informatie, de wijze van toestemming, de positie van minderjarigen en de te volgen procedure nauwkeurig vast te leggen, zien wij in Nederland geen redenen voor wetgeving die sterk afwijkt van de elders in Europa vigerende regelgeving.

Heel anders ligt het echter bij de orgaandonatie *ex mortuo*, het explanteren van organen van overleden personen. In het nieuw voorgestelde artikel 77 van de Wet op de lijkbezorging wordt uitgegaan van het toestemmingssysteem, terwijl in grote meerderheid de Europese landen het zogenaamde geen bezwaarsysteem hebben ingevoerd.

Het toestemmingssysteem zoals nu in ons land geldt houdt in dat geen orgaan *extirpatie* is toegestaan als daarvoor niet expliciet toestemming is gegeven het zij door de overledene zelf, het zij door zijn nabestaanden.

Dat houdt volgens Franssen (symposium RUL) in dat ook voor bereidingsbehandelingen tot *extirpatie* (bijvoorbeeld het door Kootstra gegeven voorbeeld van de preservatieve nierkoeling in afwachting van toestemming van nabestaanden) niet zonder meer geoorloofd zijn. Hij stelt dat dergelijke handelingen de integriteit van het lichaam aantasten en dus niet toegestaan zijn bij de huidige wetgeving.

Het geen bezwaarsysteem is het spie-

---

gelbeeld van het toestemmingsstelsel. Het gaat ervan uit dat een ieder die niet expliciet heeft aangegeven dat hij of zij bezwaar heeft tegen het uittrekken van organen of weefsel uit het lijk, akkoord gaat met orgaandonatie *ex mortuo*. In de praktijk betekent dat, dat bezwaarden zich moeten laten registreren. Raadpleging van het register van bezwaarden door het niertransplantatieteam is verplicht. Het is duidelijk dat voor het geen bezwaarsysteem gekozen is om praktische motieven.

Snel handelen wordt mogelijk gemaakt en tijd is een zeer belangrijke factor bij transplantatiechirurgie. Ook rekent men erop dat er meer donororganen beschikbaar komen. Vreemd genoeg blijkt dat echter niet uit de cijfers zoals Eurotransplant die verzameld heeft. Daaruit komt zelfs naar voren dat ons land, waar een strikt toestemmingsprincipe gehanteerd wordt, omgerekend naar inwonersaantallen, meer nierdonoren levert dan Finland, Noorwegen en Frankrijk, landen waar al jaren het geen bezwaarsysteem wettelijk is geaccordeerd. Bij de toekomstige parlementaire discussie over transplantatie wetgeving in ons land is dan ook een van de kernvragen: moeten wij het toestemmings criterium verlaten en het geen bezwaarsysteem invoeren? Velen die beroepsmatig met transplantatie te maken hebben dringen aan op invoering van het geen bezwaarsysteem. Ook in kringen van gezondheidsrecht deskundigen overweegt het aantal juristen dat voor dit principe kiest.

In die kringen acht men het invoeren van de mogelijkheid om bezwaar tegen orgaandonatie aan te tekenen en dit te laten registreren – het negatieve donorcodicil, voldoende om aan het zelfbeschikingsrecht van de burger te voldoen. Er is immers een keuzemoment ingevoerd. Rationeel gedacht is daar veel voor te zeggen. Maar het lijkt teveel een schrijftafeloplossing, die kennelijk niet aardt in het karakter en de cultuur van ons volk.

Bij representatieve enquêtes in 1980 en 1984 werd, overigens in verschillende vorm, de vraag gesteld of Nederland het geen bezwaarsysteem moet invoeren bij orgaandonaties. In beide jaren ligt het percentage ja-zeggende, dus voorstanders van het geen bezwaarsysteem, constant op 26%. Slechts iets meer dan een kwart van de bevolking dus en dat ondanks de acties van de Nierstichting, KNMG en het Rode Kruis. Voor een groot deel van ons volk is de mogelijkheid bezwaar aan te tekenen geen echte keuzevrijheid. Menervaart dit als een vorm van sturing die niet geapprecieerd wordt. Winkel veronderstelt dat de Nederlandse burger het geen bezwaarsysteem associeert met aantasting van de individuele beslissingsvrijheid. Bij het gevoel hierin gestuurd te worden kan de positieve houding tegenover orgaandonatie omslaan in afwijzing.

Het geen-bezwaarsysteem wordt gevoeld als aantasting van de beslissingsvrijheid.

Illustratief hiervoor is wat er tijdens de behandeling van het transplantatiewetsontwerp in Duitsland gebeurde. Een niet essentieel detail, namelijk het vermelden van het al dan niet donor zijn op het rijbewijs, veroorzaakte grote commotie in de publieke opinie. Het liep zelfs zo hoog op dat, om verdere schade aan lopende transplantatie-programma's te voorkomen, het gehele wetsontwerp weer werd ingetrokken.

Doodscriteria

Welke de diepere psychologische redenen zijn die mensen bewegen om vast te houden aan een hoge mate van individuele beslissingsvrijheid is niet helemaal duidelijk. Een rol speelt zeker – overigens volstrekt ten onrechte – de vrees dat men om wille van orgaandonatie ‘sneller’ dood zou worden verklaard. Het zou een reden kunnen zijn om een doodscriterium in de wet vast te leggen.

Vastgesteld moet echter worden dat èn de Gezondheidsraad èn vele auteurs zich verzetten tegen het wettelijk vastleggen hiervan. Leenen stelt dat fixatie van het doodscriterium niet gewenst is, omdat men niet kan voorzien wat de wetenschap in de toekomst nog zal brengen. Op zich is dat geen uitspraak die de bevreesde leek gerust stelt, lijkt me.

Een andere mening heeft mevrouw dr. mr. H.A.H. van Till-d'Aulnis de Bourouill. Zij pleit niet direct voor het opnemen van doodscriteria in de wet maar wel voor een heel strikte toepassing van een voorgeschreven procedure die leidt tot het afgeven van een overlijdensverklaring. Wanneer is iemand dood? In ons land geldt: ‘de dood van de mens wordt bepaald door de dood van de hersenen, de zogenaamde hersendood. Hieronder wordt verstaan het volledig en onherstelbare verlies van de functie van de hersenen, inclusief de hersenstam en met name ook het verlengde merg’. Dat is het geval als door uitval van de hartfunctie geen bloedcirculatie meer plaatsvindt in het gehele lichaam, maar ook als bij beademde en ‘kloppend hart’ patiënten de circulatie in de hersenen volledig is uitgevallen. Deze laatsten zijn dus dood. De vaststelling van deze hersendood bij *heart beating* doden geschiedt met het produceren van een leeg – iso-elektrisch EEG. Wordt er zes uur na het eerste lege EEG een nieuw onderzoek verricht dat eveneens iso-elektrisch is dan wordt aan de hand van dit onderzoek de dood vastgesteld. Mevrouw van Till is echter van mening dat

bij beademde *heart beating* patiënten geen doodsverklaring mag worden afgegeven zonder dat absoluut wordt vastgesteld dat elke vorm van hersencirculatie ontbreekt. Naast een functionele dooddiagnose waartoe zij ook de beoordeling van het EEG rekent omdat dit onderzoek de gegevens bestrijkt van 235 gram van de circa 1400 gram hersenen die de volwassene heeft, is er behoefte aan een structurele diagnose. Zij bepleit daarom het maken van een angiogram dat onomstotelijk het ontbreken van intracraniale circulatie vaststelt. Een angiogram is een röntgenfoto waarbij in de slagaderlijke circulatie ingebrachte contrastvloeistof duidelijk toont waar wel en waar geen bloedcirculatie plaats vindt. Dat zou ook kunnen geschieden in de minder belastende vorm van een *intra venous digital subtraction angiography* waarbij de hoeveelheid contraststof geen bezwaar oplevert bij een reeds zeer geringe intracraniale circulatie. Noorwegen is het enige Europese land dat een dergelijke procedure wettelijk voorschrijft bij *heart beating* donoren.

Het rapport van de Gezondheidsraad

De commissie die adviseerde over de algemene transplantatie problematiek heeft de aarzeling in de samenleving en haar gevoeligheid voor ‘sturing’ goed onderkend. Letterlijk staat er in het advies: de commissie heeft afstand genomen van zowel het toestemmings- als het geen bezwaarsysteem en laat zich leiden door de volgende principes:

- a het zelfbeschikkingsrecht van de burger in casu, de potentiële donor;
- b het belang van de patiënt, die afhankelijk is van een te ontvangen transplantaat;
- c de betrokkenheid van de nabestaanden van de overledene die recht hebben op piëteit en zorg.

Men komt tot een systeem met een positief en een negatief donorcodicil en de wettelijke verplichting tot consultatie van de nabestaanden ook bij een positief donorco-

dil. Is er geen positief of negatief donor-codil – dus geen duidelijkheid – ‘dan dient het naar het oordeel van de commissie toegestaan te zijn om tot uitname van organen over te gaan’. In wezen, ondanks de subtiele benadering, dus toch een géén bezwaarsysteem.

Conflicterende belangen

Geconcludeerd kan worden dat bij transplantatie wetgeving strijdigheid van twee majeure belangen naar voren komt. Enerzijds is er een tekort aan donororganen. Een tekort dat er niet behoeft en dus ook niet behoort te zijn. Ook de dode heeft nog een naaste namelijk de levende zieke, die in een verantwoordelijke samenleving het recht heeft op adequate leniging van zijn nood.

Anderzijds is er het zelfbeschikkingsrecht dat gerespecteerd dient te worden. Dat zelfbeschikkingsrecht moet mijns inziens echter niet als een absolute autonomie worden opgevat. Het mag alleen uitgeoefend worden in de context van onze samenleving waar de burgers – overeenkomstig hun opdracht – in leven en sterven elkaar tot een hand en een voet willen zijn.

Binnen de christen-democratie kennen we daarvoor het begrip: vrijheid in gebondenheid. Vrij moet de burger zijn om het zelfbeschikkingsrecht uit te oefenen, gebonden is de burger aan zijn medeverantwoordelijkheid in het verschaffen van voldoende donororganen ten behoeve van hen die daarop aangewezen zijn. Primair betekent dat een keuze voor een toestemingsstelsel, zonder dat daarmee overigens een geen bezwaarsysteem principieel wordt afgewezen.

Wij zijn ons bewust dat deze keuze de wetgever een extra verplichting oplegt om het tekort aan donororganen op te heffen.

- Bij de behandeling van een transplantatiewet zal overwogen moeten worden om
- het uitvoeren van bepaalde voorbereidende handelingen in afwachting van toestemming mogelijk te maken;
  - een persoonlijk ondertekende donorkaart dezelfde rechtskracht te geven als het handgeschreven codil;
  - over te gaan tot centrale registratie van codicildragers;
  - de verplichte consultatie, van nabestaanden, in te voeren vóór een overlijdensverklaring voor een *heart beating* overledene wordt afgegeven (*required request system*).

Daarnaast lijkt het zinvol een door Justitie in te stellen commissie een advies uit te laten brengen over de procedure rond de doodsdiagnose, vóór de wetgever beslist over het al of niet opnemen van criteria in een transplantatiewet.

Tenslotte: schaarste leidt tot ongelijke behandeling van gelijke gevallen. De overheid is gehouden, bij een toenemend aantal donororganen behoevende patiënten, alleen medische criteria en de plaats op de wachtlijst als selectieinstrumentarium te erkennen. Informatieplicht daarover en openbaarheid van wachtlijsten moeten afdoend geregeld worden.

Mr. drs. J.P. Balkenende en drs. A. Zijlstra

Technologie en politieke uitgangspunten

De ingrediënten voor een interessant debat over technologiebeleid zijn voorhanden. Vanuit de drie grote politieke partijen zijn de principiële visies op de rol van de overheid bij de technologische ontwikkeling aangedragen. In deze kroniek worden besproken:

- *Commissie-Dekker, 'Wissel tussen kennis en markt',*
- *Teldersstichting, 'Informatisering en samenleving',*
- *Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 'Technologie in een verantwoordelijke samenleving',*
- *PvdA, 'Schuivende panelen'.*

Technologie en technologiebeleid krijgen in het politieke debat een steeds belangrijker plaats. Vaak worden deze kwesties opgehangen aan economische overwegingen. Niettemin is er de laatste tijd een toenemende belangstelling merkbaar voor de maatschappelijke aspecten van de technologische vernieuwing. Ook binnen politieke partijen is dat het geval. In 1987 zijn vier verschillende rapporten verschenen die principieel uiteenlopende bouwstenen aandragen voor het technologie-debat. In april publiceerde de Commissie-Dekker het advies aan de regering 'Wissel tussen kennis en markt'. Hierin worden voorstellen gedaan voor de uitbouw van

het technologiebeleid (uitbreiding financiële stimulering, nieuwe instrumenten, betere afstemming van het wetenschappelijk onderzoek op de eisen van de markt etc.). De opdracht aan de Commissie vloeide mede voort uit de overweging van de ministerraad dat 'ter versterking van de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven het technologiebeleid moet worden geïntensiveerd'. Het kabinet heeft zich inmiddels in grote lijnen achter 'Wissel tussen kennis en markt' geschaard.

Medio september publiceerde de Teldersstichting – het wetenschappelijk bureau van de VVD – het rapport 'Informatisering en samenleving'. In de beschouwingen over technische vooruitgang en overheidsbeleid wordt de aandacht beperkt tot de informatietechnologie (informatisering) en haar betekenis voor economie, recht, media en onderwijs.

In oktober verscheen 'Technologie in

Mr. drs. J.P. Balkenende (1956) is stafmedewerker sociaal-economisch en financieel beleid van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Hij is lid van de gemeenteraad van Amstelveen.

Drs. A. Zijlstra (1958) is docent filosofie aan de faculteit der wijsbegeerte van de Vrije Universiteit. Hij bereidt een proefschrift voor over de vertechnisering in de informatiemaatschappij.

De auteurs maakten deel uit van de werkgroep van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA die het rapport 'Technologie in een verantwoordelijke samenleving' opstelde.

een verantwoordelijke samenleving' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Hierin wordt, na een beschouwing van de technologische ontwikkeling als een veelzijdig maatschappelijk vraagstuk, een christen-democratische visie op wetenschap en technologie gegeven. Veel aandacht wordt gegeven aan processen van vermaatschappelijking (spreiding van verantwoordelijkheden) en internationalisering.

In november tenslotte bracht de PvdA 'Schuivende Panelen' uit, waarin op tal van gebieden antwoorden worden geformuleerd 'op de vragen en uitdagingen die de maatschappelijke ontwikkelingen en trends vormen voor een democratisch-socialistische partij in de jaren negentig'. Het rapport bevat ook de nodige stellingnamen ten aanzien van de technologische ontwikkeling. Eveneens in november bracht de PvdA-Tweede Kamerfractie de nota 'Technologiebeleid dichterbij' uit, waarin een ruimer technologiebeleid wordt bepleit dan dat van de Commissie-Dekker. De Wiardi Beckman Stichting – het wetenschappelijk bureau van de PvdA – zal naar verluid in de loop van 1988 een technologierapport uitbrengen.

Binnen afzienbare tijd zal het rapport van de Commissie-Dekker in de Tweede Kamer besproken worden. Op basis van de principiële stellingnamen van de genoemde rapporten zou dat een pittig debat kunnen worden. Over de onderscheiden uitgangspunten, oriëntaties en beleidsaanbevelingen – en verschillen zijn er! – handelt dit artikel. Eerst wordt een schets gegeven van de politiek-filosofische achtergronden en uitgangspunten. vervolgens komen de verschillende toekomstperspectieven en het vraagstuk technologie en samenleving aan de orde. Tenslotte wordt stilgestaan bij de rol van de overheid en het technologiebeleid.

Uitgangspunten

Gelet op de hiervoor aangeduide status van de diverse rapporten zal het niet ver-

bazen dat de principiële benaderingen ten aanzien van technologie en technologiebeleid nogal uiteenlopen. Technologiebeleid hangt vanzelfsprekend samen met de rol die men aan de overheid in het maatschappelijk leven toekent.

De Commissie-Dekker geeft zich niet expliciet rekenschap van de richtinggevende visie op staat en maatschappij, al worden er meer impliciet stellig aanwijzingen gegeven. Het sturend vermogen van de overheid wordt sterk gerelativeerd en men 'wil geen beleid dat van bovenaf voorschrijft in welke richting technologische ontwikkelingen moeten plaatsvinden.' Technologische vernieuwing is noodzakelijk voor de (internationale) concurrentiekracht van het bedrijfsleven. Beleid moet op dat gegeven worden geënt en het draagvlak voor technologische vernieuwing in de samenleving dient te worden verbreed. Cruciaal is de aanwezige kennis en de wijze waarop daarvan gebruik gemaakt wordt. De aard en richting van de technologische vernieuwing wordt vooral overgelaten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. Ten einde ontsporingen te voorkomen acht de Commissie-Dekker het wel noodzakelijk dat er technologisch aspectenonderzoek plaatsvindt, waardoor meer inzicht ontstaat in de 'maatschappelijke consequenties' van de technologische ontwikkelingen. Door deze visie wordt ten principale de interne dynamiek en de eigenwettelijkheid van de technologische vernieuwing erkend.

Een geheel ander geluid komt van de PvdA. In 'Schuivende Panelen' worstelt men met de vraag hoe de maatschappelijke trends zich verhouden tot het socialistisch gedachtegoed. Die trends zijn: internationalisering, technologische vernieuwing, ecologische schaarste en individualisering. Wat betreft de socialistische maatschappijvisie wordt gewezen op het recht van ieder mens op een zelfstandig en menswaardig bestaan, het nastreven van sociale rechtvaardigheid, solidariteit en vrijheid van ontplooiing ten dienste van

de gemeenschap. Dit alles veronderstelt een verregaande mate van materiële gelijkheid en het waarborgen van bestaanszekerheid en een behoorlijk levenspeil. De overheid speelt bij dit alles een dominante rol, hetgeen ook blijkt uit de sociaal-democratische beleidsinstrumenten: nationalisatie, collectivisatie, planning, ordening en herverdeling. De actuele betekenis van deze instrumenten wordt overigens in het PvdA-rapport gerelativeerd.

'De grote opgave voor de sociaal-democratie is – zo stelt "Schuivende Panelen" – hoe in een geïndividualiseerde en meer informeel georganiseerde samenleving noodzakelijke samenhang te bewaren en te ontwikkelen, die voorkomt dat delen daarvan economisch en cultureel naar de zelfkant van de samenleving verdwijnen; hoe opnieuw solidariteit te organiseren en het noodzakelijke compromis.'

Het doet weldadig aan dat de PvdA – evenals het CDA-rapport – de technologie uit de sfeer van het economisme haalt en nadrukkelijk wijst op de maatschappelijke aspecten. Toch roept de visie van de PvdA vragen op. Er lijkt spanning te zitten tussen de analyse en de beleidsvisie. Waar enerzijds wordt gewezen op de internationalisering en op de transnationale ondernemingen als de belangrijkste coördinatoren in de wereldeconomie, grijpt men anderzijds terug op een beleidsvisie die rechtstreeks stamt uit de jaren zeventig: selectieve sturing van de technologie door de nationale overheid. En er zit spanning tussen de trends en het sociaal-democratisch denken: de individualisering wordt met groot gemak omarmd, terwijl juist een herbronning van socialistische beginselen in een veranderend tijdsbeeld maar moeilijk te ontwaren valt. 'Schuivende Panelen' is opgezet rond 'trends en dilemma's'. Soms krijgt men de indruk dat die kwalificaties ook gelden voor het PvdA-denken als zodanig. Deze kritiek geldt overigens in mindere mate voor de nota van de PvdA-Tweede Kamerfractie.

'Informatisering en Samenleving' (het rapport van de Teldersstichting) is een technocratisch getoonzet stuk, maar bevat desalniettemin een uitdrukkelijke verantwoording van de liberale principes inzake het (autonome) individu, de (vrije werking van de) markt en de overheid (als enige hoedster van de collectiviteit), die aan het (technologie)beleid ten grondslag liggen. De visie op de verhouding van staat en maatschappij wordt verwoord met behulp van een aan Hayek, een liberaal-economisch denker, ontleend onderscheid tussen *taxis* en *cosmos*. *Taxis* is een door mensen gemaakte orde, die het resultaat is van rationeel ontwerp. Hieraan ligt de overtuiging ten grondslag dat de maatschappij in beginsel maakbaar is. *Cosmos* is een door mensen aangetroffen, spontaan gegroeide orde. Het voorbeeld is de vrije werking van de markt. In politieke zin leidt deze tegenstelling tot tenminste twee verschillende stromingen binnen het liberalisme: een meer radicaal-progressieve (corresponderend met de idee van de *taxis*) en een meer conservatieve (die voor anker gaat bij de haven van de *cosmos*). De spannende vraag is dan natuurlijk waar de VVD staat. De auteurs van 'Informatisering en Samenleving' maken zich er wat gemakkelijk vanaf door te pleiten voor een tussenpositie.

Het liberale rapport behandelt de technologische ontwikkeling in markttermen en kiest voor een onverholen optimisme ten aanzien van de technische vooruitgang. Het vertrouwen in de markt is bijzonder groot. Een probleem in deze benadering is dat effecten die buiten het gangbare marktmechanisme blijven, zoals de zorg voor het milieu en de kansen voor toekomstige generaties, niet op hun waarde kunnen worden geschat. Ook de institutionele inbedding van technologie in de cultuur blijft dan onderbelicht. Mogelijke maatschappelijke desintegratie en groeiende normloosheid ten gevolge van nieuwe technieken wordt afgedaan als pessimisme van conservatieve stromin-

---

gen, 'een begrijpelijke reactie van individuen op onzekerheid'. Door dergelijke redeneertranten slaat men elke discussie over de kwalitatieve aspecten van de technologische vernieuwing dood.

Het CDA-rapport 'Technologie in een verantwoordelijke samenleving' kon gebruik maken van het vele denkwerk dat in de afgelopen jaren binnen de christendemocratie is verricht. De uitgangspunten gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap worden in relatie gebracht met de technologische vernieuwingen. Het technologiebeleid moet worden geïnspireerd door de filosofie van de verantwoordelijke samenleving. In het hoofdstuk 'Een christendemocratische visie op wetenschap en technologie' worden de volgende handreikingen gedaan. Bevordering van wetenschap en technologie vloeien voort uit de opdracht om de aarde te bewerken en te behouden. Zij behoren 'dienstbaar' te worden ingezet: sociale rechtvaardigheid, recht doen aan de positie van ontwikkelingslanden, een goed natuurlijk milieu. Technologie mag niet geïsoleerd worden beschouwd, maar juist vanuit de samenhang tussen economie, cultuur, ecologie en sociaal-politieke aspecten. Wetenschap en technologie moeten onderdeel uitmaken van een bredere visie op mens en samenleving. Mede gezien de gespreide verantwoordelijkheid dient het ideeënspoor te worden verlegd van overheidssturing naar maatschappelijke zelfregulering. Tevens moet de blik tot (ver) over de grenzen worden verruimd. Het rapport benadrukt de kansen én gevaren van nieuwe technologieën, verzet zich tegen louter economisch-technische benaderingen en pleit nadrukkelijk voor vermaatschappelijking en internationalisering in het beleid.

Toekomstperspectieven

Uitgangspunten zijn – als het goed is – geen politieke franje, maar de fundamentele bouwstenen voor de ontwikkeling van

---

Louter economisch-technische benaderingen van technologiebeleid schieten tekort.

---

toekomstvisies. Over niet-politieke toekomstvisies op technologisch gebied hebben we niet te klagen: er zijn er vele en boeken van bijvoorbeeld Toffler en Naisbitt zijn 'bestsellers'. Ook het denken over de samenleving in de jaren negentig neemt zienderogen toe. Geen van de vier rapporten heeft het gewaagd een kant en klaar toekomstbeeld te schetsen van de rol van de technologie. Dat neemt niet weg dat er het nodige over de toekomst wordt gezegd. Over enkele karakteristieken van de technologische ontwikkeling bestaat eensgezindheid: het hoge tempo, de internationale beïnvloeding, de veelomvattendheid en het verreikende karakter, het belang van (fundamenteel) onderzoek, kennis en onderwijs, de sociaal-organisatorische omgeving.

Nu kan men op twee manieren naar de toekomst kijken. De ene manier is het extrapoleren van trends. Daarbij wordt meestal wel terdege een impliciete keuze gemaakt, al was het maar een keuze vóór de richting van de desbetreffende trend. De andere manier is het aandragen van een principiële visie op de samenleving van morgen. Ten aanzien van deze aspecten lopen de rapporten uiteen.

De Commissie-Dekker benadrukt de steeds sterkere internationale dimensie. Vaak kan niet meer gesproken worden van 'aanpassing' maar van transformatie: 'vèrgaande veranderingen die ingrij-

pende gevolgen hebben voor de samenleving'. Bij het laatste wordt dan expliciet gewezen op de kwaliteit van de arbeid en de verschuivingen in de werkgelegenheid. De Commissie bepleit nu een krachtige vernieuwing: 'Wil een land de capaciteit behouden en verder ontwikkelen om economische groei en duurzame werkgelegenheid te creëren, dan zal het voorbereid moeten zijn op het overnemen en verwerken van dit versnelde tempo van de technologische ontwikkelingen'. Technologie moet. Onderwijs, overheidsbeleid en de activiteiten van universiteiten dienen te worden afgestemd op de behoeften van de markt. De kwalitatieve aspecten van de technologie blijven evenwel op de achtergrond.

Het laatste kan niet van 'Schuivende Panelen' worden gezegd. Dit rapport behandelt tal van vraagstukken op economisch, sociaal en cultureel gebied, die samenhangen met de technologische ontwikkeling. Hoewel ook positieve aspecten worden genoemd, is de toon ten aanzien van technologie somber. De vermindering van werkgelegenheid, de ontvrachting van het milieu, de verdringing van vakmanschap, de druk op het werk, de afname van informele sociale contacten en de computeranalfabetisering 'dagen de vernieuwingscapaciteit van het democratisch-socialisme uit.' Het beleid van de overheid heeft met al deze ontwikkelingen geen gelijke tred weten te houden, dus '... staat de overheid voor gigantische en zelfs moeilijk te omschrijven vragen.' Het heil wordt als vanouds gezocht in meer directief overheidsingrijpen. Oude wijn in nieuwe zakken. Dat is jammer, want uit de op zichzelf goede analyses van de PvdA hadden meer moderne oplossingen kunnen voortvloeien. Met een aan Paul Kalma's boek 'De illusie van de democratische staat' georiënteerde visie had men al een eind op weg kunnen zijn.

Het CDA-rapport laat zich niet overrompelen door 'de trends'. De technologische ontwikkeling is niet slechts afhankelijk van

invloeden van buitenaf of van het tempo, maar dient evenzeer in een principiële kader te worden geplaatst, zowel ten aanzien van de richting van die ontwikkeling als ten aanzien van de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid en maatschappelijke verbanden. Juist omdat de stormachtige ontwikkelingen op technologisch gebied moeilijk voorspelbaar zijn, komt het er veel meer op aan dat de samenleving in haar geheel op een verantwoorde wijze met technologie omgaat. Aan de opbouw van een dergelijke maatschappijstructuur – een verantwoordelijke samenleving – moet nu worden gewerkt. Hierbij zal nauwlettend acht moeten worden geslagen op de steeds belangrijker wordende internationalisering.

De Teldersstichting is van mening dat veranderingsprocessen ten gevolge van informatisering tamelijk geleidelijk zullen verlopen en niet zullen leiden tot grote onevenwichtigheden mits men (groepen van) individuen maar de ruimte geeft. De toekomst is ongewis en 'de vraag naar het liberale gehalte van de toekomstige samenleving niet licht te beantwoorden. Niettemin zijn liberalen veelal optimistisch waar het gaat om de consequenties van technische vooruitgang'. De rol van de overheid wordt gerelativeerd en er wordt gepleit voor terughoudendheid met regulering en dergelijke. Een concreet pleidooi voor een vermindering van de subsidiestromen naar het bedrijfsleven treft men overigens niet aan. Technologie moet met stap voor stap-benaderingen tegemoet worden getreden (incrementalisme) en allesomvattende, sturende planning – op basis van uitgewerkte blauwdrukken – is uit den boze.

Technologie en samenleving

Het CDA-rapport trekt een zware wissel op de verantwoordelijkheid van maatschappelijke verbanden. Deze visie spooft met het inzicht dat de sturingsmogelijkheden van nationale overheden beperkt zijn. Meer verantwoordelijkheid voor

groepen, instellingen en organisaties behoort tevens in te houden dat ten volle recht wordt gedaan aan sociale, culturele en ecologische randvoorwaarden en aan de positie van de Derde Wereld. Het rapport beklemtoont dan ook de betekenis van consumenten-, milieu-, werknemers-, kerkelijke en andere organisaties. Het voert een pleidooi voor integrale afwegingen op het gebied van arbeid, inkomen, sociale zekerheid, scholing, investeringen, technologische en sociale vernieuwing op het niveau van onderneming en bedrijfstak. Beroeps- en gedragscodes zijn onmisbaar. Een grotere autonomie van onderzoek- en onderwijsinstellingen is noodzakelijk. Deze vermaatschappelijking van de technologie zal ook steeds meer op internationaal niveau gestalte moeten krijgen.

Daarbij zij wel bedacht dat vermaatschappelijking momenteel nog niet optimaal verloopt. Ondernemingen en universiteiten bijvoorbeeld internationaliseren gelukkig in een hoog tempo, maar in de sfeer van tegenwicht biedende krachten gebeurt er nog te weinig. Ook overheden groeien nog te weinig mee met dit proces van vermaatschappelijking. Er zijn dan nog veel vernieuwingen nodig.

Tenslotte kan worden opgemerkt dat de activiteiten van maatschappelijke organisaties tot stand moeten worden gebracht naast acties van de overheid. De zorg voor het milieu – om slechts één voorbeeld te noemen – blijft ook een wezenlijke overheidstaak.

De Commissie-Dekker en de Teldersstichting benadrukken beide de marktwerking, terwijl bij beide het economische motief voorop staat. 'Marktpartijen' worden dan beperkt tot ondernemingen en onderzoek- en onderwijsinstellingen. De vraag hoe een samenleving als zodanig – en die omvat meer dan alleen marktpartijen – op een verantwoorde wijze met technologische vernieuwing omgaat, blijft op de achtergrond.

In 'Schuivende Panelen' legt de PvdA

een groot wantrouwen in het maatschappelijk middenveld aan de dag. Wordt in de paragraaf 'economische orde' nog gepleit voor de optie meer (overheids)plan en meer markt en voor een model van consensus tussen overheid en marktpartijen, de meer gedetailleerde paragrafen over technologische ontwikkeling gaan vrijwel volledig voorbij aan de rol van maatschappelijke organisaties. Zelfs de vakbeweging komt nauwelijks aan de orde. Wellicht hangt het ontbreken van aandacht voor het maatschappelijk middenveld samen met de kritiek op de PvdA dat zij teveel achter radicale en modieuze *single issue*-bewegingen (actiegroepen) heeft aangelopen in de afgelopen jaren. Maar om dan maar voorbij te gaan aan alle, ook de breder georiënteerde sociale bewegingen en organisaties gaat toch wel wat ver. Het past niet om bijvoorbeeld de vakbeweging over één kam te scheren met het actiewezen. Hier wreekt zich het verlies van zicht op ideologisch gemotiveerde organisaties die niet puur als belangenbehartigers kunnen gelden. Bovendien staat de eenzijdige fixatie op de overheid met betrekking tot technologische vraagstukken op gespannen voet met de beleidskoers die in het hoofdstuk 'De politieke orde en de rechtsorde' wordt verdedigd. Daar heet het: 'Niet alleen de politiek geeft vorm aan de samenleving, maar voor maatschappelijke vernieuwing moet minstens zoveel worden verwacht van de samenleving zelf . . . Immers, hoe meer aan sociale democratie wordt overgelaten hoe minder eigen ruimte – behalve op hoofdzaken – rest voor politieke democratie.'

Rol van de overheid

Over de noodzaak van technologische vernieuwing bestaat brede consensus. Dat de overheid een aantal eigen verantwoordelijkheden bezit, ook daarover bestaat eensgezindheid. Echter over de vraag welk type overheidsoptreden noodzakelijk is, lopen de meningen uiteen. De

rapporten hebben vier, duidelijk te onderscheiden 'profielen'. De PvdA keert zich tegen de wetenschappelijk-politieke hoofdstroom waarin het sturend vermogen van de nationale overheid wordt gerelativeerd. Wim Kok merkte in zijn brochure 'De PvdA en de nieuwe technologie' op dat 'niemand anders de rol kan vervullen van het aanbrengen van evenwicht, samenhang en planmatigheid dan de overheid'. 'Schuivende Panelen' bepleit dan ook een 'selectieve sturing van technologie': generieke stimulansen, specifieke ondersteuning, gerichte overheidsopdrachten, meer geld voor onderzoek en kennisontwikkeling, steun aan kleinere ondernemingen, als overheid zèlf 'maatschappelijke vraag' uitoefenen, zorg voor degenen die achterstand dreigen op te lopen en het veiligstellen van de samenleving tegenover de risico's die verbonden zijn aan de technologische ontwikkeling. Uiteraard is dit een legitieme beleidsvisie, maar vanuit politiek opzicht toch wat bevreemdend. Wim Kok en Wim Meijer hebben nadrukkelijk gepleit voor een coalitie tussen PvdA en VVD. Dat men én wil samenwerken met de liberalen én selectief wil sturen via de overheid, zal door sommigen wellicht geïnterpreteerd worden als een vorm van politieke schizofrenie, tenzij – uiteraard – de praktische VVD-politiek nogal op afstand staat van de liberale principes. Gezien de beleidskoers van het ministerie van Economische Zaken moet de

laatste mogelijkheid niet op voorhand worden uitgesloten.

De overheidsvisie van de Teldersstichting staat op gespannen voet met die van de PvdA. In 'Informatisering en Samenleving' wordt geconcludeerd dat de wetgever zich terughoudend kan opstellen, het initiatief van het oplossen van problemen aan de samenleving kan laten en slechts in een beperkt aantal gevallen door wetgeving behoeft bij te sturen. Kritische noten worden geplaatst bij het 'forceren van overlegstructuren binnen het kader van indicatieve planning' en bij het 'aanzwellen van subsidiestromen'. 'Startsubsidies hebben in onze cultuur nu eenmaal de neiging permanent te worden'. Het laten functioneren van de markt is de beste weg om te komen tot een vitale Nederlandse industrie. De opstellers pleiten derhalve voor 'minder beleid'. Gezien deze principiële stellingname is het enigszins bevreemdend dat de aanbevelingen van de Commissie-Dekker – die onder andere het subsidiestelsel bestendigen en uitbreiden – 'in het algemeen de sympathie' van de Teldersstichting hebben. De argumentatie – '. . . omdat in deze adviezen (van de Commissie-Dekker, red.) de aan de (centrale) overheid toegedachte sturing vrij beperkt is' – zal niet iedereen kunnen overtuigen.

De Commissie-Dekker en het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA kennen een andere rol toe aan de overheid, zij het vanuit verschillende oogmerken. De Commissie-Dekker legt het primaat van de technologische ontwikkeling bij de marktsector. Wie deelhebben aan de technologische vernieuwing moeten zo goed mogelijk worden toegerust om vanuit eigen kracht en in onderlinge samenwerking hun rol te spelen. 'De overheid moet daartoe bestuurlijk financieel en institutioneel de voorwaarden scheppen . . .'. De marktsector adviseert de overheid in het beleidsvoorbereidend stadium terwijl de overheid in de beleidsuitvoering ook moet terugtreden. Technologiebeleid lijkt

---

Praktische VVD-politiek
wijkt nogal af van de
liberale principes.

---

daarmee van haar politieke dimensies te worden ontdaan en beperkt te worden tot het louter financieel honoreren van wens vanuit de markt.

Het CDA ziet, zoals uit de officiële partijdocumenten is te lezen, drie wezenlijke gebieden van overheidsingrijpen. Op het terrein van het technologiebeleid heeft dat de volgende consequenties. In de eerste plaats dient de overheid processen van vermaatschappelijking te bevorderen (gespreide verantwoordelijkheid, krachtenbundeling en samenwerking van maatschappelijke verbanden). In de tweede plaats moet terdege rekening worden gehouden met processen van internationalisering, hetgeen bijvoorbeeld een overdracht van bevoegdheden aan de Europese Gemeenschap kan inhouden. In de derde plaats moet de overheid haar taken en bevoegdheden scherper afbakenen. Tot die wezenlijke overheidstaken behoren; het bekostigen van onderwijs en fundamenteel en strategisch onderzoek (waar andere financieringsmogelijkheden ontbreken) wet- en regelgeving (zorg voor slachtoffers, bescherming van de persoonlijke levenssfeer, milieunormen, etc.) en het behartigen van die belangen die niet of pas in een ver verwijderd verband via de markt kunnen worden gerealiseerd (ruimtevaart-, milieu- en andere technologieën).

De diverse 'profielen' van de overheidsrol leiden vanzelfsprekend tot verschillende benaderingen in de visies op het technologiebeleid. Ter toelichting een drietal voorbeelden.

- De Commissie-Dekker en de Teldersstichting leggen een sterke nadruk op de economisch-technische aspecten van de innovatie, terwijl PvdA en CDA nadrukkelijk aandacht vragen voor de sociale, culturele, ecologische en derde werelddimensies.
- De PvdA en de Commissie-Dekker willen een uitbouw van het technologiestimuleringsstelsel (subsidies); de PvdA vanwege de selectieve sturing, de Com-

missie-Dekker vanwege de internationale concurrentieverhoudingen. WI-CDA en Teldersstichting willen juist een heroriëntatie op dit stelsel. Het CDA bepleit een 'groeimodel': in plaats van subsidies aan individuele ondernemingen meer aandacht voor collectiviteiten (samenwerkingsverbanden). En in de jaren negentig: afbouw van een deel van de subsidies onder gelijktijdige verlaging van de belastingdruk en/of overdracht van beleidstaken aan de EG. De Teldersstichting wil 'minder beleid' en meer markt.

- De Commissie-Dekker heeft aangedrongen op de instelling van Innovatie Advies Centra. Minister De Korte is momenteel doende met de invoering van een netwerk van deze centra. De politieke rapporten wijzen het idee van Innovatie Centra af.

Conclusies

Een vergelijking van de in 1987 gepubliceerde rapporten leert dat er naast de gezamenlijk gevoelde noodzaak van technologische vernieuwing verschillende beleidsbenaderingen bestaan.

Het huidige technologiebeleid heeft als centraal kenmerk: vergroting van het innovierend vermogen van het Nederlandse bedrijfsleven. Dit beleid moet volgens het kabinet en de Commissie-Dekker worden 'uitgebouwd'. Het debat over de toekomst van het Nederlandse technologiebeleid zou op basis van de aangehaalde rapporten ten principale zich kunnen richten op de volgende thema's

- De *economische eenzijdigheid*: CDA en PvdA dringen aan op meer beleidsmatige aandacht voor de maatschappelijke aspecten van de technologische vernieuwing.
- *Sturing* van technologie: de visies van PvdA (overheid) en VVD (markt) lijken tegengesteld, het CDA acht het noodzakelijk om maatschappelijke verbanden meer bij de technologische ontwikkeling te betrekken.

Schematisch levert het bovenstaande het volgende op:

	Commissie-Dekker	CDA	PvdA	VVD
Invalshoek	economisch, kennisontwikkeling en -omzetting centraal	maatschappelijke aspecten, kansen en gevaren, integrale afwegingen, ethische bezinning	selectieve economische groei, voorkomen tweedelingen, verzet tegen economisme, risico's techniek	geleidelijkheid van innovaties, voortzetting grote operaties (privatisering e.d.) economistisch
Normen voor overheidshandelen	volgen van de markt	publieke gerechtigheid	individualisering en sociale rechtvaardigheid	individualisering
Beleidsbenadering	scheppen van voorwaarden voor versterking marktsector en verbetering van Nederlandse concurrentiekracht, volbeleid	vermaatschappelijking en internationalisering, overheid waarborgt vloeren (milieu-, sociale e.a. normen)	selectieve sturing, nationaal georiënteerd	minder beleid, deregulering, versterking marktwerking
Zwaartepunt actoren	markt en – vooral bekostigende – overheid	maatschappelijke organisaties, overheid	overheid	markt
Subsidiestelsel	uitbouw	gedeeltelijke afbouw in jaren negentig, resterende subsidies bestemmen voor wezenlijke overheidstaken	uitbouw	'meer markt, minder overheid'-beleid maakt dit stelsel minder noodzakelijk
Innovatie (Advies) Centra	voor	tegen	tegen	tegen

– Het *subsidiestelsel*: voor de komende jaren lijkt mede gezien de internationale context – een breed politiek compromis mogelijk, ten aanzien van de wat langere termijn lopen de visies uiteen. Vooral het CDA pleit voor een herbezinning op het stelsel.

– De *'kennisverspreidingsinfrastructuur'*: de politieke rapporten pleiten alle voor krachtenbundeling binnen brancheorganisaties en dergelijke en wijzen – in tegenstelling tot het kabinet en de Commissie-Dekker – het idee van Innovatie (Advies) Centra af.

De principiële visies op de rol van de overheid bij de technologische ontwikkeling zijn aangedragen. De parlementaire behandeling van het rapport van de Commissie-Dekker en daarop betrekking hebbende kabinetsstandpunt kunnen zichtbaar maken welke consequenties de Tweede Kamerfracties verbinden aan de principiële uitgangspunten van hun partij

voor het technologiebeleid. De ingrediënten voor een interessant debat zijn ruimschoots voorhanden.

Vermaatschappelijking

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Vermaatschappelijking en het Zuid-Afrika- beleid

Dat buitenlandse politiek een zaak is van overheden alleen, is een al lang achterhaalde stelling. Multinationale ondernemingen bepalen voor een belangrijk deel wat er aan de hand is. Maar ook bewegingen in de publieke opinie, mensenrechtenorganisaties en kerken geven vorm aan de internationale situatie. Dat hoort ook zo. Maatschappelijke verbanden hebben op dat gebied ook een roeping. Zo krijgt de verantwoordelijke samenleving gestalte, in de contacten tussen Oost en West, tussen Noord en Zuid. Dit geldt bij uitstek voor het beleid dat is gericht tegen het apartheidssysteem in Zuid-Afrika. Veel van het internationale verzet tegen de apartheid loopt buiten het overheidsbeleid om. Een multinationale onderneming als Shell weet daar inmiddels alles van. Shell maakt zich bezorgd om de in kracht toenemende pleidooien voor een effectiever olie-embargo tegen Zuid-Afrika en voor het terugtrekken van de belangen van Shell uit datzelfde land. Het VPRO-programma 'Gouden Bergen' bracht in oktober jongstleden aan het licht dat de Amerikaanse dochtermaatschappij Shell Oil de hulp van het adviesbureau Pagan-International heeft ingeroepen, om dit tijt te keren. Dit wekte nogal wat beroering, vanwege de methoden waarvan Pagan zich bedient.

Maar niet minder interessant is, dat er mee wordt aangetoond dat vermaatschappelijking ook een internationaal verschijnsel is.

Imago

Een bedrijf dat een produkt als olie verkoopt zal zeer geïnteresseerd zijn in de wijze waarop het op het brede publiek overkomt. De benzine van Shell is niet merkbaar anders dan die van andere oliemaatschappijen. Voor klantenbinding zijn dus bijzondere maatregelen nodig, zoals spaarpunten voor handdoeken, èn: een goed imago. Dus ontwikkelingen in de publieke opinie zijn voor oliemaatschappijen belangrijk. Dat is goed voelbaar als het bedrijf in opspraak dreigt te raken.

Shell is daarom een voor de hand liggend doel van boycotacties. Anti-apartheidsbewegingen zoals het Komitee Zuidelijk Afrika en de werkgroep Kairos pleiten al jaren voor een boycot van Shell-produkten en voor het verkopen van aandelen in de oliemaatschappij. Deze actiegroepen hopen op terugtrekking van de investeringen van Shell uit Zuid-Afrika. Zij vinden de aanwezigheid van de dochteronderneming – Shell South Africa – in dat land op zichzelf al verwerpelijik: die wordt gezien als een impliciete ondersteuning van het apartheidssysteem. Bovendien levert Shell

South Africa olie aan het Zuidafrikaanse leger en de politie.¹ De tegen Shell gerichte acties hebben een internationaal karakter gekregen. Behalve in Nederland, wordt de oliemaatschappij vooral ook in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten met oppositie geconfronteerd.

Een bedrijf als Shell zal dit natuurlijk niet gelaten over zich heen laten komen. In de Verenigde Staten is in ieder geval het adviesbureau Pagan International zo vriendelijk geweest zijn diensten aan Shell Oil aan te bieden. Pagan stelde een lijvig rapport aan de Amerikaanse dochteronderneming ter beschikking, daarbij uitgaande van het bestaan van een behoefte aan informatie over de maatschappelijke context waarbinnen Shell opereert. Het rapport heet *'Shell US South Africa Strategy'* en bevat een strategie om kritiek en boycotacties te bestrijden.² Gezien de ondertitel is het bedoeld voor gebruik in de V.S. en voor het ontwikkelen van een wereldwijde coördinatie binnen de Koninklijke Shell Groep. Overigens is het van belang te weten dat Shell Nederland zich officieel van het rapport distancieert, maar dat Shell Oil een aantal conclusies en aanbevelingen van het stuk deels heeft overgenomen en op basis daarvan met Pagan in zee is gegaan.

Neptunus

Pagan International beveelt Shell Oil een geheime strategie aan onder de code-naam *'Neptune strategy'*. Het wordt, aldus Pagan, hoog tijd dat Shell iets aan het beeld van zijn Zuid-Afrika-beleid doet. Het voorstel komt erop neer dat het bedrijf moet proberen de aandacht in de publieke opinie weg te leiden van de campagnes voor boycotten en desinvesteringen (het terugtrekken van investeringen uit Zuid-Afrika). De aandacht zou veeleer moeten uitgaan naar de post-apartheid situatie in Zuid-Afrika, en de positieve rol die Shell daarin speelt. Shell moet overkomen als een bedrijf dat zeer betrokken is bij veranderingen ten goede in Zuid-Afrika.³

Het bewuste rapport beschrijft uitge-

Het Pagan-rapport voor Shell staat alleen in dienst van de schijn.

---

breid hoe de internationale campagne tegen apartheid en tegen Shell eruit ziet. Het noemt vooral de kerken en de vakbeweging als hoofdrolspelers daarin. De grootste vrees is dat kerkelijke instanties in de Verenigde Staten het pleidooi voor het boycotten van Shell en voor het verkopen van aandelen-Shell gaan overnemen. De volgende zinsnede uit het Neptunus-rapport zal de kerken goed doen: 'Opvattingen in bepaalde streken zijn veranderd, wetten zijn aangenomen en de geschiedenis heeft een andere richting gekregen omdat het geweten en de energie van het geloof zijn toegepast op raciale en politieke ongerechtigheid'.⁴

De lezer moet niet denken dat Shell de opvattingen in de kerken over anti-apartheidsmaatregelen, zoals desinvesteringen, een rol zal laten spelen in haar beleid. Pagan beveelt juist het tegenovergestelde

1. Zie: *Handel tegen apartheid. Kerkelijke organisaties vragen om economische druk op Zuid Afrika*, Bijeendruk 48 (Den Haag 1987) 49 e.v. Maar ook het Pagan-rapport geeft een nauwkeurige beschrijving van de betrokkenheid van Shell in Zuid Afrika, in Appendix XII.
2. *Shell U.S. South Africa Strategy, Prepared for: Shell Oil Company. For use in the U.S. and for the development of global coordination within the Royal Dutch Shell Group*, Pagan International, Washington 1986.
3. *Pagan-rapport*, hoofdstuk Political Action/Government Relations, 1.
4. *Pagan-rapport*, hoofdstuk Religious Groups Strategy, 1: 'Regional attitudes have been changed, laws have been passed and history has been redirected because religious conscience and energy have been applied to matters of racial and political injustice'.

aan: Voorkom dat de officiële kerkelijke organen die opvattingen overnemen, en overtuig ze van het gelijk van Shell.

Het onaangename van zo'n rapport is dat geen werkelijke dialoog wordt bevorderd ten einde de eigen ondernemingsethiek te toetsen aan die van andere groepen. Het gaat niet om het vinden van een moreel verantwoorde weg voor Shell ten aanzien van Zuid-Afrika. Het Pagan-rapport gaat gewoon uit van het puur economische ondernemingsbelang dat op geen wijze gerelativeerd wordt ten opzichte van andere overwegingen, bijvoorbeeld van sociale en morele aard. Nadat dit 'welbegrepen eigenbelang' als dogma is aanvaard, rest nog slechts de strijd om een goed imago. Alleen de schijn, de beeldvorming, telt. Het Pagan-rapport staat in dienst van de schijn. De zogenaamde geheime Neptunus-strategie wil alleen maar mensen iets laten geloven. En dat iets heeft geen moreel niveau, maar is slechts een fraaie dekmantel voor puur financiële overwegingen. Deze werkwijze schijnt in brede kring in ondernemersland normaal te worden gevonden. Een verschraling die zeker niet bij christelijk ondernemerschap past. De noodzaak om aan zo'n vorm van public-relationsbeleid enige overtuigingskracht te verschaffen brengt Pagan er toe om een mengsel van loze en reële maatregelen aan te bevelen. Het gelijk van Shell is dus uitgangspunt van de Neptunus-strategie. Deze omvat met name een '*Religious Groups Strategy*'. Het doel daarvan is ten eerste om aan de kerken en religieuze instellingen voldoende argumenten te geven om niet mee te doen aan de boycot van Shell. Ten tweede moet men proberen Zuidafrikanen, critici uit de kerken, activisten over te halen om samen met Shell mee te doen, 'om een aantal van de programma's en post-apartheid plannen voor Zuid-Afrika te ontwikkelen, die de continuïteit en de groei van de Shell-bedrijven in de Verenigde Staten en in Zuid-Afrika zullen zeker stellen, en die tegelijkertijd een aantal van de specifieke

behoeften en legitieme doelen van de meerderheid van de inwoners van Zuid-Afrika met betrekking tot het vestigen van een stabiele post-apartheid maatschappij erkennen en aanpakken'.⁵ Hoe die post-apartheid samenleving eruit zou moeten zien blijft in het Pagan-rapport overigens onduidelijk.

Oecumenische instellingen, kerken en kritische opinieleiders moeten, aldus de aanbevelingen, hun aandacht niet meer richten op boycotten en desinvesteringcampagnes, maar hun energie meer in productieve banen leiden.⁶ De tactiek bestaat uit het individueel benaderen van gezaghebbende figuren in de kerken, en hen in persoonlijke gesprekken overtuigen van de juistheid van het beleid van Shell. Genoemd worden bijvoorbeeld Emilio Castro (secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken), rev. Joan Campbell (directeur Wereldraad van Kerken), kerkleiders in de katholieke kerk, maar ook Zuidafrikanen als aartsbisschop Desmond Tutu, en dominee Alan Boesak. Zij 'zouden moeten worden gebruikt bij het ontwikkelen van een strategie om de huidige realiteit en de vooruitzichten op post-apartheid aan te pakken'.⁷

Pagan International biedt bovendien aan zelfstandig te willen werken aan het bevorderen van contacten tussen Shell en vertegenwoordigers van de gereformeerde en de hervormde kerken in Nederland en met Pax Christi. De bestaande kloof moet worden overbrugd door een con-

5. *Ibidem*, 1, 2: '... to develop some of the programs and post-apartheid plans for South Africa that will ensure the continuation and growth of Shell companies in the United States and in South Africa, while acknowledging and addressing some of the specific needs and legitimate goals of the majority of South Africa's residents in establishing a stable post-apartheid society'.
6. *Ibidem*, 2: 'To engage the ecumenical institution, churches and critical spokespersons in post-apartheid planning should deflect their attention away from boycott and disinvestment efforts and direct their vision and energy into productive channels'.
7. *Ibidem*, 12: '... If it can be accomplished, they need to be utilized in developing a strategy to deal with present realities and post-apartheid prospects'.

structieve dialoog over de rol van Shell in een post-apartheid maatschappij.⁸ Blijkens de *Observer* van 11 oktober jongstleden beschuldigt de Kerk van Engeland Shell ervan Pagan te hebben gebruikt in het misleiden van de aartsbisschop van Canterbury, ten einde diens steun te verkrijgen.⁹

Privé geheime dienst

Wie het Pagan-rapport leest bekruipt het gevoel dat het adviesbureau Pagan International een soort particuliere geheime dienst is. Het schrijft in termen van strategie en tactiek, ziet kans op doorbraken, noemt organisaties als Kairos en het Komitee Zuidelijk Afrika '*since long opponents of Neptune*', en heeft internationaal verspreide agenten – '*associates*' – die informatie verzamelen over personen en organisaties. Zo beschikt Pagan in Washington over computerfiles, profielen van groepen en van personen, waaronder hun '*personal characteristics*'.¹⁰ Dat is handig want dan weet je wie je moet benaderen en hoe. *Little brother is watching you.*

Pagan hanteert ook zogenaamde 'traditionele onderzoeksmethoden'. Dat wil zeggen Pagan houdt computerbestanden bij van de ontwikkelingen in het nieuws, van publieke informatie en van informatie die privé is. Maar Pagan heeft ook een netwerk van correspondenten, die op velerlei manieren informatie moeten verwerven. Zoals door het leggen van persoonlijke contacten met vertegenwoordigers van actiegroepen en andere mensen die *inside information* hebben. Of door het gebruik maken van geaccepteerde journalistieke ondervragingstechnieken. Dan moeten de *associates* zich uitgeven voor journalisten van de *International Barometer*.¹¹ Voor de uitvoering van de strategie stelt Pagan voor om allereerst een Stuurgroep op te richten, waarin vertegenwoordigers van Shell en van Pagan de strategische beslissingen nemen en de internationale coördinatie in handen houden. Daarnaast moet er een Actie-

groep in het leven worden geroepen, die de strategie uitvoert en de tactische beslissingen neemt. De Stuurgroep moet meer verborgen opereren, de Actiegroep zal meer in het openbaar optreden, en zal worden gevestigd in Washington, DC. Die totale strategie is niet alleen van toepassing op de kerken. Voor de benadering van de vakbeweging heeft Pagan een vergelijkbare methode in petto, evenals trouwens voor universiteiten, de media, burgerrechtbewegingen, en dergelijke.

Nogmaals dit alles is gericht op de situatie waarin Shell Oil verkeert; en Shell Nederland wil er naar eigen zeggen niets mee te maken hebben. Daar staat tegenover dat het adviesbureau Pagan International zelf de internationale verwevenheid van de hele problematiek sterk benadrukt.

Gespreide verantwoordelijkheid

De politiek, zo blijkt uit dit alles, is niet de enige bouwmeester van de internationale samenleving. Velen voelen zich solidair met het lot van de zwarten in Zuid-Afrika. Deze zorg wordt niet alleen uitgedrukt in de vorm van optreden van de ene overheid tegenover de andere. Uiteraard speelt de internationale politiek een belangrijke rol. De Verenigde Naties zijn een soort wereldoverheid in embryonale vorm. Maar de effectiviteit van hun optreden is nog gering. Staten kunnen bilateraal afspraken maken, pressie op elkaar uitoefenen, wanneer overleg niet helpt. Dat is het geval met Zuid-Afrika.

Maar er zijn meer mogelijkheden. Zo steunen Nederlandse vakbonden de onafhankelijke zwarte vakbonden in Zuid-Afrika. Kerken voelen zich sterk betrokken met de situatie waarin de gelovigen in dat land verkeren. Zwarte verzetsorganisaties, zoals het ANC of het UDF, hebben hun spreekbuizen in Nederland. De con-

8. *Ibidem*, 9

9. Zie: Shell against international campaign, *Newsletter on the Oil Embargo against South Africa*, (October 1987) 2.

10. *Pagan-rapport*, Appendix VIII Intelligence Plan, 1.

11. *Ibidem*, 2.

tacten die op die manier onderhouden worden met de Zuidafrikaanse samenleving dragen bij aan de emancipatie van de zwarte meerderheid in dat land. Het bevorderen van die contacten, het zogenaamde Tweede Spoor, is in het CDA-beleid terecht een van de mogelijkheden.

Ook Nederlandse bedrijven onderhouden contacten met Zuid-Afrika, bijvoorbeeld doordat zij daar vestigingen hebben. Hoewel daar kritiek op is, worden deze in het CDA-programa *Uitzicht* niet afgewezen. De verantwoordelijkheid voor het blijven of weg gaan ligt primair bij de bedrijven zelf. Dat is een voortvloeisel van de gespreide verantwoordelijkheid. Ook ondernemers zullen een geweten hebben, en anders hun aandeelhoudersvergadering wel. Dat neemt niet weg dat bedrijven die merken dat zij niet meer aan hun verantwoordelijkheden kunnen voldoen, doordat zij gedwongen worden teveel met het apartheidssysteem mee te werken, zich best uit eigen beweging zouden kunnen terugtrekken. Daar kan af en toe wat externe druk nuttig zijn. Deze hoeft niet alleen van de regering te komen.

Organisaties als kerken en vakbonden zijn door hun contacten namelijk uitstekend op de hoogte van wat er in Zuid-Afrika gebeurt. Zij kennen de nood waarin zwarten verkeren en dringen aan op structurele veranderingen. Als zij aandringen op het terugtrekken van investeringen uit Zuid-Afrika verwoorden zij dan ook een geluid dat in dat land steun heeft. Daarbij komt een bedrijf als Shell om bovengenoemde redenen al snel aan de orde. Dat leidt ertoe dat de discussies over boycotten en desinvesteringen deels gewoon buiten de overheid omgaan. Men voelt een eigen verantwoordelijkheid als het gaat om verbetering van het lot van de zwarten in Zuid-Afrika. Het CDA noemt dit verschijnsel in zijn notitie 'Naar een verantwoordelijke samenleving' 'vermaatschappelijking'. Het CDA juicht dit toe.

Verantwoordelijkheid voor blijven of weggaan ligt primair bij de bedrijven zelf.

Soevereiniteit in eigen kring

Het Neptunus-rapport van Pagan International kan, als negatief voorbeeld, iets verhelderen van het eigen mandaat van levenskringen. Bij dat eigen mandaat gaat het niet alleen om organisaties die tegen inbreuken op elkaars bestaan beveiligd moeten worden. Het gaat ook over denkwijzen die in hun eigen aard en waarde moeten worden gerespecteerd. Daaraan mankeert het nogal eens. Zo hebben we bijvoorbeeld in de politiek ervaring met de gevaren van overwoekering van het politieke afwegingsproces door de methode van het geloofsgetuigenis (getuigenispolitiek). We kennen, als ander voorbeeld, de neiging om overwegingen van mensenrechten te laten verdringen door machtspolitieke belangen. Het Neptunus-rapport is een poging om financieel-economische argumenten te laten heersen over sociale en morele waarden. Dat wordt in onze filosofie categorisch afgewezen. Zeker als die overheersing in een *schijnbaar* ethisch gewaad gestoken wordt. Dan is immers zelfs van bedrog sprake! In marxistische en liberale stromingen (Rawls) wordt, op grond van ervaringen met zulke schijnargumenten, het bestaan van zelfstandige ethische overwegingen naast economische en politieke ontkend. Alleen nutmaximalisatie zou het leven en het gedrag van mensen en organisaties bepalen. Dat is een cynische opvatting die door het

Neptunus-rapport wordt ondersteund. Zo mag het in de (internationale) samenleving niet toegaan. Die zorg moet ons waakzaam maken.

Conclusie

Denken over wat voor situatie in Zuid-Afrika zou kunnen heersen als de apartheid is afgeschaft, is zinvol. Dat kan helpen bij het bepalen van de middelen van het beleid van de regering ter zake. Daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat een toekomstige Zuidafrikaanse samenleving aan de basisvereisten van gerechtigheid zal moeten voldoen. CDA-politici zullen er van nu af echter des te meer voor moeten waken niet in kuilen te vallen die Shell, of een club als Pagan International voor hen gegraven heeft. Zij mogen zich gewaarschuwd weten als zij bijvoorbeeld benaderd worden door een *'associate'* of een journalist van de *'International Barometer'*.

Als na al die jaren blijkt dat politieke maatregelen alleen niet helpen om een

fundamentele verandering teweeg te brengen in de politieke en sociale structuur van Zuid-Afrika, hoeft men de moed toch niet te laten zakken. De samenleving kan ook haar eigen stenen bijdragen. Er zijn in Nederland vele fatsoenlijke ondernemers en ondernemingen. Een goed bedrijf kan prima zonder misleiding. Ervaren ondernemers weten dat die op den duur helemaal niet loont. Toch: 'wie meent te staan, zie toe dat hij niet valle'. Shell mag zich al jaren 'Koninklijk' noemen. Zo'n titel moet je in ere houden.

Th.B., A.M.O.

Regionale technologieconferenties

In het kader van de partijpolitieke discussie over technologie organiseert het CDA komend seizoen een viertal regionale conferenties. Doel van de conferenties is het stimuleren van de gedachtevorming rond technologie binnen het CDA, alsook het ontwikkelen van bouwstenen voor het verkiezingsprogramma '90-'94.

Op deze conferenties zal ondermeer gelegenheid zijn voor discussie over onderwerpen die met de huidige en toekomstige ontwikkeling van de technologie te maken hebben. Daartoe is op basis van het rapport 'Technologie in een verantwoordelijke samenleving' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een discussienota opgesteld door een werkgroep onder leiding van prof. J.J.J. van Dijck. Hierin wordt aandacht besteed aan thema's als het door Nederland te voeren overheidsbeleid, aan de maatschappelijke inbedding van technologie, aan gevolgen voor werkgelegenheid en arbeidsmarktontwikkelingen, aan veranderingen in het onderwijs en aan de rol van Europa.

Aan deze conferenties zullen inleiders meewerken uit de sfeer van CDA-bewindslieden en -kamerleden, alsook uit de sfeer van het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en de wetenschap.

De data waarop deze conferenties zullen plaatsvinden, zijn:

- zaterdag 20 februari te Eindhoven;
- zaterdag 5 maart te Ede;
- zaterdag 26 maart regio Rotterdam;
- zaterdag 9 april regio Hoogeveen.

Aan de zaal zal een eigen bijdrage van f 10,- worden gevraagd voor de kosten van de broodmaaltijd.

Aanmelding voor de conferenties is mogelijk bij:

CDA-bureau
mw. V. van Kooten-van de Bosch
dr. Kuiperstraat 5
2514 BA Den Haag
tel. 070 - 92 44 61

U krijgt dan de discussienota en nadere gegevens toegestuurd.

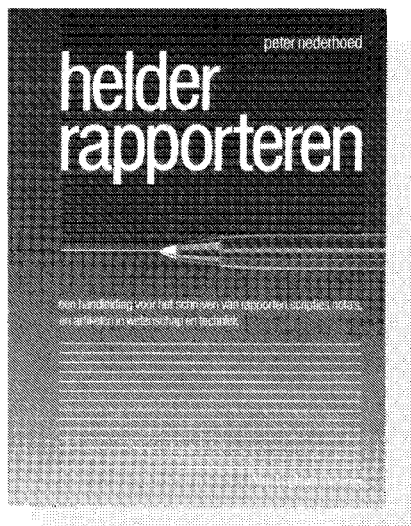

HELDER RAPPORTEREN

Derde druk

Peter Nederhoed

Het verslag is als afronding van een onderzoek zeker geen bijkomstigheid. Veel onderzoekers ontdekken – eenmaal in dit stadium aangekomen – hoe moeilijk het is bevindingen op een objectieve, gefundeerde, methodische en controleerbare wijze op papier te zetten. Dit boek wil hen daarin helpen. Het is geheel gericht op de praktijk van het verslag schrijven en op de problemen die zich daarbij kunnen voordoen. Uit die praktijk is

het ook voortgekomen. Deze handleiding is namelijk gegroeid uit dictaten schriftelijk rapporteren voor het hoger beroepsonderwijs en voor diverse bedrijven en overheidsinstellingen, en uit de kritische opmerkingen van de gebruikers van deze dictaten. Daarom is dit boek niet alleen geschikt voor studenten die een scriptie of verslag moeten schrijven, maar ook voor een ieder die beroepshalve een rapport, nota of artikel wil gaan schrijven.

Peter Nederhoed heeft al vele jaren ervaring als docent taalbeheersing in het hoger beroepsonderwijs. Daarnaast geeft hij cursussen schriftelijk rapporteren, notuleren en voordrachtstechniek aan wetenschappelijke medewerkers, ambtenaren en mensen uit het bedrijfsleven. Verder is hij docent van de NIRIA-cursus Technisch Taalgebruik.

Ing., 260 pag., f 43,50/Bfr. 870
ISBN 9036800145

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700-33155; in België Distybo: 03-3256880.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel. Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

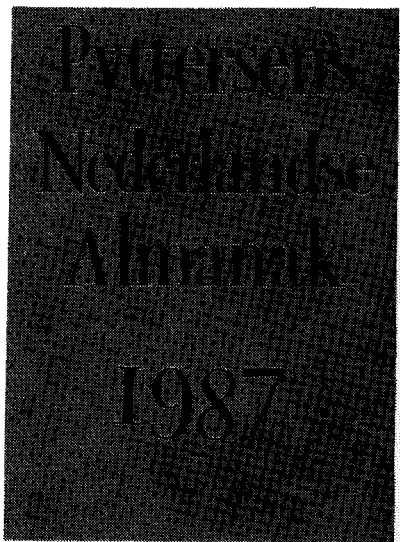
Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

Pyttersen's Nederlandse Almanak 1987

Van oudsher dé wegwijzer in maatschappelijk Nederland. Bron van de meest actuele informatie over onder andere verenigingen en stichtingen, gemeentelijke en rijksoverheid, instellingen van beroeps- en bedrijfsleven, kamers van koophandel, onderwijsinstellingen en ziekenhuizen.

Met meer dan 15.000 overzichtelijk gerangschikte adressen en ruim 55.000 persoonsnamen.

Bij elk adres bovendien nog telefoonnummer(s) en essentiële gegevens over doel, functie en activiteit van de organisatie, namen van bestuurs- en stafleden, ambtenaren, publikaties en dergelijke.

De overzichtelijke inhoudsopgave en het uitgebreide alfabetische register wijzen snel en trefzeker de weg door de Pyttersen. Bovendien onderscheidt de editie '87 zich van eerdere uitgaven doordat voor het eerst gebruik is gemaakt van de mogelijkheden voor geautomatiseerde gegevensverwerking. Dat heeft geleid tot een optimale systematiek in opzet en rubricering. Met de Pyttersen '87 vindt u dus nog eenvoudiger uw weg te midden van de talrijke organisaties van maatschappelijk Nederland.

912 pag., f 130,-/Bfr. 2600
ISBN 9036800196

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700-33155; in België Distybo: 03-3256880.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel. Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

IN DIT NUMMER

Column: Corporatief denken versus corporatisme

1

Dr. H. van Ruller

Kerk tussen woord en daad

4

Drs. G.J. Hazenkamp

Door de overheid bekostigde zorg neemt af. Door nieuw diaconaat kan de kerk het sociale vacuüm opvullen. Naast een doop- en belijdend lidmaatschap van de kerk moet daarom ook een maatschappelijk lidmaatschap mogelijk worden. De kerk moet wél de mogelijkheden krijgen, bijvoorbeeld door herbezinning op financiële vragen.

Vrijheid en verantwoordelijkheid bij wisselkoersvorming

13

Prof. dr. C.J. Rijnvos

Vrijheid zonder de noodzaak van normatieve verantwoording heeft bedenkelijke consequenties. De recente visies op de beurs en de val van de koers van de dollar toont dat aan. Vrijheid op de valutamarkten en de beurzen moet gekanaliseerd worden.

Transplantaties

22

Mevrouw drs. F.J. Laning-Boersema

Ook de dode heeft een naaste, namelijk de levende zieke. In een verantwoordelijke samenleving heeft die het recht op adequate leniging van zijn nood. Het zelfbeschikkingsrecht moet worden gerespecteerd, maar bezien in deze context.

Kroniek: Technologie en politieke uitgangspunten

30

Mr. drs. J.P. Balkenende en drs. A. Zijlstra

De ingrediënten voor een interessant debat over technologiebeleid zijn voorhanden. Vanuit de drie grote politieke partijen zijn de principiële visies op de rol van de overheid bij de technologische ontwikkeling aangedragen. In deze kroniek worden besproken:

- Commissie-Dekker, 'Wissel tussen kennis en markt',
- Teldersstichting, 'Informatisering en samenleving',
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 'Technologie in een verantwoordelijke samenleving',
- PvdA, 'Schuivende panelen'.

Periscope: Vermaatschappelijking en het Zuid-Afrika-beleid

40

Drs. Th.B.F.M. Brinkel en drs. A.M. Oostlander

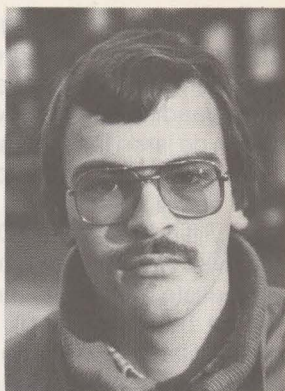
Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut. Het public-affairsbureau Pagan-International heeft voor Shell Oil een geheim rapport geschreven. Het bevat een strategie om de discussie in de kerken en de vakbeweging af te leiden van boycotten en desinvesteringen en meer te richten op post-apartheid. CDA-politici zijn bij deze gewaarschuwd.

COLUMN

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Drs. J. Grin

Openingen creëren in het veiligheidsdebat

Het INF-akkoord is niet alleen een unieke overeenkomst tussen Oost en West, maar geeft ook belangrijke impulsen aan het debat in de NAVO-landen over het militaire veiligheidsbeleid. Dit zou zeer vruchtbaar kunnen blijken indien het zou leiden tot nieuwe ideeën over een oud dilemma: de NAVO zou eigenlijk zijn conventionele verdediging willen versterken, maar de lidstaten zijn niet of nauwelijks in staat en bereid om dit op te brengen. Voorshands lijkt het echter bepaald niet uitgesloten dat het dilemma ook nu onopgelost blijft, omdat drie fundamentele onderstellingen in het debat gehandhaafd blijven:

- 1 de NAVO heeft op conventioneel gebied een aanzienlijke achterstand op het Warschau Pact (WP);
- 2 voor het vergroten van de militaire stabiliteit in Europa is het essentieel dat deze achterstand wordt verminderd;
- 3 de achterstand op conventioneel gebied kan deels worden gecompenseerd door nucleaire maatregelen.

Om het huidige debat te bevrijden van de druk van genoemd dilemma kan het heilzaam zijn om deze onderstellingen aan een nader onderzoek te onderwerpen. Op elk ervan valt namelijk wel het een en ander af te dingen.

Er bestaat verwarring over de conventio-

nele krachtsverhoudingen tussen WP en NAVO. Dit heeft drie hoofdoorzaken. In de eerste plaats zijn niet alle publikaties op dit terrein even betrouwbaar, zoals in recente publikaties van de parlementaire Assemblies van NAVO en WEU wordt opgemerkt.^{1, 2} Met name in de Verenigde Staten verschijnen de laatste tijd rapporten die eerdere publikaties over krachtsverhoudingen relativeren. In de tweede plaats spelen definitie-kwesties een belangrijke rol. Tabellen verschillen onderling nogal eens omdat deze dezelfde wapensystemen bij verschillende categorieën onderbrengen, en ook worden in verschillende tabellen vaak verschillende regio's beschouwd. In de derde plaats worden kwalitatieve factoren zelden systematisch in de vergelijking betrokken.

De laatste twee punten laten zich treffend illustreren aan de hand van de verhoudingen in een belangrijke categorie wapensystemen, namelijk tanks.^{1, 3} Vrij algemeen gaat men er vanuit dat de verhou-

1. Western European Union Assembly, *Report on threat assessment*, document 1115, 2 november 1987.
2. North Atlantic Assembly, Military Committee, *General Report on Alliance Security: NATO-WP Military Balance, Nuclear Arms, Control after Reykjavik*, Brussel, september 1987.
3. Malcolm Chalmers & Lutz Unterseher, *Is there a tank gap? A comparative assessment of the tank fleets of NATO and WP*, University of Bradford, oktober 1987.

ding WP : NAVO hier ongeveer 2,1 : 1 bedraagt. Beschouwt men echter alleen de verhoudingen in Europa dan wordt dit 1,6 : 1. Bovendien is van de NAVO-tanks ruim 40% in de jaren tachtig gebouwd; voor het WP bedraagt dat percentage slechts 22%, terwijl 50% van de WP-tanks uit de jaren vijftig stamt (NAVO: 12%). (Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het WP de meeste moderne tanks in Centraal Europa heeft geleverd). Met betrekking tot kwalitatieve factoren zoals waarnemingsvermogen, vuurkracht en mobiliteit, scoren Westerse tanks bovendien aanmerkelijk hoger.³

De les hieruit is dat de NAVO-landen, en wel in het bijzonder de WEU-landen, er verstandig aan doen om binnenkort te komen met een gemeenschappelijke, grondige en gedetailleerde analyse van de militaire krachtsverhoudingen (in relevante regio's). Zo'n analyse zou ook kwalitatieve factoren moeten bespreken, vooral die welke van belang zijn voor het vermogen tot een verrassingsaanval. Naast technische factoren gaat het daarbij ook om bijvoorbeeld logistiek, mobilisatie-vermogen en bevelvoering. Verder verdient het pleidooi van genoemd WEU-rapport voor een gemeenschappelijke Europese waarnemings satelliet, voor onder meer het vaststellen van de krachtsverhoudingen en verificatie van overeenkomsten, om te worden opgevolgd.¹

Op de tweede onderstelling in het huidige debat valt veel af te dingen. Militaire stabiliteit wordt zeker niet alleen door globale krachtsverhoudingen bepaald. De relatie tussen twee even sterke bondgenootschappen waarin één het vermeende vermogen heeft om een verrassingsaanval op de andere te ondernemen – of waarin dat zelfs voor beide geldt – is in tijden van spanningen niet bepaald stabiel.

Dit houdt in dat bij onderhandelingen over wapensystemen en troepen vooral naar de relevantie ervan voor offensieve vermogens dient te worden gekeken (zie boven). Minstens zo belangrijk is echter

dat tussen Oost en West een dialoog op gang komt over een meer defensieve formulering van de operationele concepten. In hun operationele concepten geven de partijen aan op welke wijze zij een oorlog zouden voeren, mocht onverhoopt tussen hen een gewapend conflict uitbreken. Deze concepten geven richting aan oefeningen, materieelaanschaf, enzovoort. De NAVO zou de uitnodiging van het WP tot dergelijke besprekingen moeten aannemen. Een bijstelling van het operationele concept in defensieve zin zou voor het WP een herziening van het huidige concept inhouden. Voor de NAVO zou het vooral een afzien betekenen van daadwerkelijke uitvoering van de huidige trends in het militaire denken (zoals grootschalige manoeuvres en aanvallen op doelwitten in de diepte van het WP-grondgebied). Met een dergelijke herziening van de operationele concepten worden de precieze verhoudingen op het gebied van de wapensystemen ook minder belangrijk.

Tot slot is het niet juist dat een vermeende achterstand op conventioneel gebied kan worden gecompenseerd met nucleaire maatregelen. Het gebruik van kernwapens met een korte dracht om een tankaanval te stoppen is een weinig geloofwaardige optie, tenzij men werkelijk bereid is om de atoomdrempel drastisch te verlagen door zich uit te spreken voor een vroeg eerste gebruik van kernwapens. Terecht heeft fractievoorzitter De Vries zich onlangs tijdens een vergadering van het partijbestuur uitgesproken voor een actieve inbreng van Nederland in de NAVO om te komen tot een afbouw van de korte dracht arsenalen, daarbij de huidige Nederlandse taken op dit gebied als instrument gebruikend. Dit pleidooi geeft blijk van een vooruitziende blik want zo kan de NAVO straks voorbereid en positief reageren op de te verwachten voorstellen van Gorbatsjow over een derde en vierde nuloptie (over korte dracht raketten als de Lance en over nucleaire artillerie).

Een creatief veiligheidsbeleid, zonder de last van het oude dilemma met betrekking tot de conventionele verdediging, dat de stabiliteit in Europa verhoogt en wapenbeheersing dient, is dus zeker mogelijk. De openingen daartoe zouden moeten worden gecreëerd door een aantal fundamentele onderstellingen over de militaire veiligheid in Europa aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Openingen in

het debat over het militaire veiligheidsbeleid zouden bovendien voor de bredere politieke context, waarin zich interessante veranderingen aankondigen, kansen kunnen helpen scheppen.

Drs. J. de Koning

‘Schuivende Panelen’: het begin van een discussie

De richting waarin de PvdA zich beweegt is hoopgevend. Minister De Koning schrijft dit in zijn bespreking van het PvdA-rapport ‘Schuivende Panelen, continuïteit en vernieuwing in de Sociaal-Democratie’, dat in november 1987 is uitgekomen. Het rapport erkent bijvoorbeeld volop het belang van identiteitsorganisaties voor het praktiseren van maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Wie het omvangrijke rapport ‘Schuivende Panelen; continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie’ doorneemt, wordt meer dan eens heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees. Hoop bij al die passages en analyses waarin, dikwijls in een aanstekelijke openhartigheid, gezocht wordt naar nieuwe beleidsopties ter vervanging van vertrouwde, maar ineffectief gebleken programpunten.

Vrees, daar waar, soms amper gebaseerd op de uitvoerige en veelal ook overtuigende analyses, opnieuw maatregelen worden bepleit die niet of zelfs averechts zullen werken. Het beeld dat dit rapport bij mij oproept is daardoor wat diffuus.

Dat neemt niet weg dat de Partij van de Arbeid met deze discussienota onmiskenbaar in beweging is. De richting waarin zij beweegt is hoopgevend in een land waarin politieke minderheden het met el-

kaar moeten zien te rooien. Ik vind het namelijk slecht wanneer één van de hoofdstromingen zich voor een lange reeks van jaren buiten spel plaatst. Anderzijds geeft dit rapport onvoldoende handreikingen voor de vraag tot welke nieuwe concrete beleidspunten de PvdA thans komt. Dat zal de komende jaren moeten blijken.

Die noodzaak tot politieke samenwerking betekent overigens niet dat partijen hun uitgangspunten zouden moeten inleveren. Juist niet. Politieke partijen moeten zich volop bewust zijn van hun wortels om te weten waar zij staan. Pas dan kunnen zij een zakelijk samenwerkingsakkoord met andere partijen aangaan ter realisatie van de eigen opvattingen. De PvdA moet dus vooral herkenbaar blijven als de sociaal-democratische partij in ons land. Maar zij moet ook het vermogen levend houden en opnieuw ontwikkelen, om met anderen samen te werken.

Hoe gemakkelijk het eerste haar veelal afgaat – met die samenwerking heeft de PvdA sinds de jaren zestig grote problemen. Commissie-voorzitter Pronk verklaart bij de presentatie van de discussienota fier, dat de Commissie geen rekening heeft gehouden met de vraag hoe de

---

Drs. J. de Koning (1926) is minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

PvdA met dit rapport bij potentiële coalitiepartners zou overkomen. Aan de ene kant een begrijpelijke uitspraak, gelet op de aard van het rapport. Toch is het ook een intrigerende uitspraak van een partij die, naar ik aanneem, graag weer een coalitie wil aangaan. Hoe dan ook: mijn inschatting is dat de PvdA met dit rapport wel degelijk andere partijen meer in beeld krijgt. En wel om twee redenen.

Allereerst door de houding in dit rapport ten opzichte van andere partijen. De polarisatie en meerderheidsstrategie hebben afgedaan; er zijn geen ononderhandelbare programpunten meer. Het wordt voor mogelijk gehouden dat in andere partijen zinvolle analyses beschikbaar zijn waar sociaal-democraten zich bij zouden kunnen aansluiten. Ik proef in dit rapport een poging tot het ontwikkelen van een andere politieke stijl dan de PvdA de afgelopen vijftien jaar heeft ontwikkeld en – daardoor steeds vaster genageld aan de oppositie-banken – jarenlang heeft gekoesterd.

Ten tweede: de Commissie verricht een grondige analyse van de houdbaarheid en effectiviteit van vertrouwde concrete politieke stellingnamen van de PvdA. Het gaat hier om de kern van het rapport: welke effectieve boodschap heeft de sociaal-democratie in een samenleving die zich gesteld ziet voor nieuwe dilemma's (trendbreuken ten opzichte van de jaren zestig en zeventig) in de sfeer van technologie, internationalisering, individualisering en de bedreigingen van ons natuurlijk leefmilieu.

Wat mij in dit rapport zeer aanspreekt is het stelselmatige zoeken naar een effectieve vertaling van de sociaal-democratische uitgangspunten in een samenleving die een ander gezicht krijgt. Elke partij met een rijke traditie – dat geldt in niet mindere mate ook voor de christen-democratie – loopt het gevaar de tijd- en plaatsgebonden concrete vertaling van de grondbeginselen te verwarren met die beginse-

len. Grondmotieven worden dan verward met concreet beleid. Het gevolg is – zo hebben wij de afgelopen vijftien jaar meer dan eens kunnen ervaren – een schijngevecht tussen (potentiële) coalitiepartners over herkenbaarheid naar achterbannen, op concrete programpunten die toch eigenlijk veelal niet de kern van de zaak raakten.

Maken de opstellers zich daarmee los van de sociaal-democratische traditie? Voor zover ik daarover kan oordelen: niet in het minst. Dit rapport wil juist volop weet hebben van die traditie, hetgeen blijkt uit de uitvoerige beschouwingen over de vertrouwde uitgangspunten zoals collectivisering, planning en markt, ordening, socialisatie en aandacht voor verdelingsvraagstukken. Waar het om gaat is te onderkennen dat de dosering van deze grondlijnen afhankelijk is van de graad van ontwikkeling van onze samenleving en van het type uitdagingen waarvoor ze zich gesteld ziet. De huidige problemen vragen om een andere accentuering van deze vijf grondtrekken van de sociaal-democratie en voorts, aldus het rapport, om twee nieuwe thema's: de noodzaak van consensusvorming en van overdracht van bevoegdheden aan internationale organen. Met deze grondhouding verkwan-selen de opstellers niet het sociaal-democratisch erfgoed, zoals in enkele reacties wel wordt opgemerkt; ik denk dat met deze rode draad in dit rapport de kans

---

Schuivende Panelen doet recht aan het sociaal-democratische erfgoed.

---

op een effectief tot gelding brengen van dat erfgoed juist kan toenemen.

Ik wil proberen deze algemene beoordeling thans op een enkel punt wat concreter toe te spitsen.

Overheid

De kijk op de overheid is in dit politieke rapport één van de sleutelthema's. Hoofdstuk 5 met name over de politieke orde en de rechtsorde vind ik en helder en sterk hoofdstuk. De vraag is wel of de sleutelthema's in dit hoofdstuk ook herkenbaar zijn in de andere hoofdstukken. De vraag is ook waarom het onderwerp van hoofdstuk 5 niet direct achter het analysehoofdstuk is geplaatst. De politieke orde die je als politieke partij voorstaat is toch beslissend voor je kijk op sociaal-economische en culturele vraagstukken?

In hoofdstuk 5 wordt beschreven dat de overheid alleen vertrouwen kan winnen door het benadrukken van het rechtskarakter van haar optreden: worden burgers gelijk behandeld, wordt zekerheid verschaft omtrent rechten en plichten en worden rechtvaardige maatschappelijke verhoudingen tot stand gebracht? Wat een overheid niet kan regelen, moet ze ook niet willen regelen. In deze lijn wijst de nota een wettelijke regeling (op dit moment) van de euthanasie en van 'de gelijke behandeling' af en brengen de opstellers meer effectieve vormen van bescherming in beeld.

Een paar citaten: 'In deze optie (decentralisatie en democratisering) wordt ervan uitgegaan dat het niet alleen de politiek is die "vorm geeft aan de samenleving" maar dat voor maatschappelijke vernieuwing minstens zoveel moet worden verwacht van de samenleving zelf en dat de overheid vaak meer de arbiter is en medespeler dan in alles de aanvoerder. Dat betekent een zekere terugkeer van de weg naar politiseren (en dus ideologisering) van elk maatschappelijk verschijnsel of probleem.'

Deze stellingname ervaar ik als een

klein doorbraakje ten opzichte van het PvdA-denken van de jaren zestig en zeventig. Men ziet maatschappelijke verbanden en organisaties weer staan. Men bepleit een betere taakverdeling tussen staat en samenleving waarbij van belang is het democratisch karakter van maatschappelijke organisaties, de effectiviteit van het probleemoplossende vermogen en de competentie van het overheidsop treden. Ondernemingen, ziekenhuizen, scholen, welzijnsinstellingen, woningcoöperaties: zij komen hier volop in beeld 'Zulke organismen zouden, mits zelf staande onder democratische controle, veel meer dan tot nu toe initiatief en verantwoordelijkheid met de overheid moeten kunnen delen, zonder te "lijden" onder haar democratische maar vaak ook ambtelijke en incompetentie dwangmiddelen.'

'De overheid zou wel algemene voorwaarden moeten stellen (kwaliteit, algemene toegankelijkheid, doelmatigheid van organisatie, beslag op collectieve lasten) maar veel van de inhoudelijke beslissingen aan die instellingen moeten overlaten: in feite zouden zij daardoor onder effectievere (zij het minder intensiever) controle staan en meer volgens hun eigen normenpatroon kunnen functioneren'.

En vervolgens: 'De politieke organen zouden echter een zekere terughoudendheid in acht moeten nemen jegens de mate maar vooral ook de vorm die de democratie in zulke instellingen aanneemt. Daar waar de eigen identiteit een grotere rol speelt, zal die terughoudendheid van meer belang zijn'.

Ik vind deze stellingname van grote betekenis omdat zij verwantschap vertoont met analyses die in de christen-democratie zijn ontwikkeld inzake de verstatelijking van het middenveld en de betekenis van identiteit van maatschappelijke organisaties.

Het gaat om de erkenning dat de burger voor een zinvolle verantwoordelijkheidsbeleving niet louter op zichzelf als in-

dividu teruggeworpen kan worden, noch volledig overgeleverd kan worden aan overheidsvoorzieningen. Het eerste paneel van de verzuilde samenleving mag dan zijn verschoven; de erkenning van identiteitsorganisaties voor het praktiseren van maatschappelijke verantwoordelijkheid komt, gelukkig, volop in dit hoofdstuk aan de orde. Levens- en wereldbeschouwingen – van welke signatuur dan ook – moeten hun sporen kunnen trekken in onze samenleving op straffe van verlies aan stabiliteit en sociaal gehalte; op straffe ook van verlies van een overheid die aan het rechtsgehalte van haar optreden herkenbaar wil zijn.

Consensusvorming

Echter: zo'n heldere stellingname in hoofdstuk 5 behoort ook zijn spoor te trekken in de andere hoofdstukken van het rapport. De vraag rijst of dat overtuigend gebeurt, bijvoorbeeld daar waar de noodzaak van consensusvorming wordt beschreven en waar verzelfstandiging en individualisering als onomkeerbaar en (daardoor?) ook als nastrevenswaardig aan de orde komen.

De noodzaak voor consensusvorming wordt beschreven in het hoofdstuk over de economische orde. De kern ervan is de constatering dat de mogelijkheden van de overheid om een zelfstandige economische politiek te voeren, over de hoofden van bedrijfsleven, sociale partners etc. heen, beperkt zijn. Er moet met hen onderhandeld worden om tot een consensus te komen. Er moet een nieuw evenwicht komen tussen markt- en overheidsingrijpen. Daarbij stelt de overheid regels en randvoorwaarden, bepaalt de beleidskaders waarbinnen zelf-verantwoordelijke marktpartijen handelen en ze waakt over de doelmatigheid van het marktproces.

Is deze gedachte inzake het vastleggen van de hoofdlijnen van de sociaal-economische ontwikkelingen nu verenigbaar met de grondgedachte uit het politieke orde-hoofdstuk? Wordt hier nu toch weer

niet bedoeld op een ietwat naïeve manier van consensusvorming, de brede nationale sociale akkoorden van de jaren zeventig, die mijns inziens inmiddels aan waarde hebben ingeboet. Sinds het akkoord van de sociale partners van november 1982 wordt de eigen verantwoordelijkheid van sociale partners enerzijds en overheid anderzijds benadrukt. Als ik de signalen uit de vakbeweging goed versta, zie ik hen nog niet zo gauw aanschuiven aan de tafel van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, gesteld dat die hen met de werkgeversorganisaties zou uitnodigen voor een beraad over de door de overheid vast te stellen regels en randvoorwaarden voor de sociaal-economische ontwikkeling. Zeker: er moet goed overleg zijn. Dit kabinet treedt dan ook regelmatig in overleg met de sociale partners maar daarbij worden over en weer zorgvuldig de onderscheiden verantwoordelijkheden gerespecteerd. Die winst van de afgelopen jaren, die is omgezet in effectieve loonkostenmatiging en werkgelegenheids groei, zou ik niet graag verliezen.

Individualisering

'Het individualiseringsproces in onze samenleving is niet omkeerbaar.' En 'Wij blijven verzelfstandiging als een in beginsel positieve maatschappelijke ontwikkeling beschouwen. Wij menen dat oplossingen kunnen worden gevonden voor problematische neveneffecten'.

Ik vindt deze stellingname opmerkelijk. Is een ge-individualiseerde samenleving nu een groot sociaal-democratisch ideaal? Hoe verhoudt zich dat tot de behoefte aan solidariteit en draagkracht in sociale zekerheid, pensioenen, minimum inkomensvoorzieningen en, meer in het algemeen de behoefte aan samenhang in onze verzorgingsmaatschappij?

Wat is het verband met de in andere hoofdstukken beschreven rol voor maatschappelijke organisaties en andere tussensstructuren? Ook hier moeten wij zoe-

ken naar de consistentie tussen de verschillende hoofdstukken omdat het rapport zelf hier de lezer in het ongewisse laat. De samenstellers van het rapport hadden toch in ieder geval de verwarring rond het begrip individualisering kunnen weg nemen.

Wat mij in dit begrip aanspreekt is het accent op de persoonlijke ontplooiing van mensen naar eigen aard en capaciteiten. Dit is een heel herkenbaar punt, ook voor het christelijk-sociale denken. Maar deze toespitsing moeten we dan wel nadrukkelijk onderscheiden van een hang naar een volledig zelfstandig bestaan, los van andere personen en van maatschappelijke verbanden. Hebben in de visie van de opstellers van dit PvdA-rapport mensen nog een boodschap aan elkaar?

De vraag voor de overheid bij dit alles is hoe zij haar regelgeving inricht: is de individuele burger uitgangspunt of de met anderen samenlevende burgers? Hier hangt het antwoord af van de aard van de voorziening die in geding is, de noodzakelijke draagkracht en solidariteit waaraan recht gedaan moet worden alsmede problemen van uitvoering, controle en fraudegevoeligheid. Een overheid die in de uitwerking van haar beleid alleen het individu, de zelfstandige burger op het oog heeft en daar haar regelgeving volledig op afstemt, kan moeilijk aanspraak maken op gezag wanneer zij, gegeven haar eigen beperkingen, het maatschappelijk middenveld aanprijst als werkbaar niveau voor het realiseren van tal van maatschappelijke taken. De lezer raakt hier in het rapport enigszins de draad kwijt en wordt nieuwsgierig naar de verdere ontwikkeling in het PvdA-denken op dit centrale thema.

Sociaal-economisch beleid

De wijze waarop invulling gegeven wordt aan de verhouding tussen economische en sociale elementen in het beleid is dikwijls bepalend voor de kleur van een kabinet of van een politieke partij. Ik meen dat

na het eerste kabinet-Lubbers, waarin onvermijdelijk het accent lag op financiële sanering en discipline ten behoeve van het weer grond onder de voeten krijgen voor een sociale ontwikkeling, thans het beleid verbreed wordt naar kwalitatieve vernieuwingen op centrale onderdelen van het sociaal beleid. Dit vanuit de overtuiging dat economisch en sociaal beleid niet tegen elkaar uitgespeeld kunnen worden. Een sociaal beleid is niet te realiseren op economisch drijfzand. Anderzijds zal het ontbreken van aandacht voor sociale knelpunten niet alleen tekort doen aan de bijdrage van mensen aan de opbouw van onze samenleving, maar zal bovendien het economisch herstelbeleid stagneren.

Concreet betekent dit een voortzetten van de terughoudendheid met de publieke uitgaven en loonkostenontwikkeling op basis van koopkrachtbehoud in globale zin, maar tegelijkertijd het specifieke arbeidsmarktbeleid intensiveren, of beter: activeren. Het jeugdwerkgarantieplan en de heroriënteringsgesprekken met langdurig werklozen zijn voorbeelden van een nieuw type beleid: vooruitlopend op een gedeelde verantwoordelijkheid van sociale partners en overheid (de komende tripartisering in de arbeidsvoorziening), gerichte en persoonlijke (en daardoor zeer arbeidsintensieve) benadering van werklozen die wij met een macro-economisch voorwaardenbeleid niet aan de slag krijgen. Voorts veel nadruk op scholing, werkervaring en begeleiding. Sluitstuk vormen meer verplichtende elementen wanneer uitkeringsgerechtigden hier niet aan mee willen werken.

De achtergrond van deze hoofdlijnen van sociaal beleid is een nieuwe verhouding aan te brengen tussen enerzijds bescherming en anderzijds activering tot verantwoordelijkheid. In veel Westerse landen is het sociaal beleid thans voorwerp van heroriëntatie, omdat de bedoeling ervan niet – of in onvoldoende mate – wordt bereikt. Sociale voorzieningen beogen mensen te ondersteunen tot

onafhankelijkheid en zelfstandigheid, maar zij blijken dikwijls een blijvende afhankelijkheid van overheidsvoorzieningen op te leveren.

Gebleken is dat sociaal beleid scheef groeit, wanneer het uitsluitend mensen beschermt zonder dat het een element tot activering van een zelfstandige verantwoordelijkheid in zich heeft. In feite is daarmee het sociaal beleid een ontwikkeling ingeslagen die niet strookt met de basisgedachte omtrent de rechtsgrond voor de sociale zekerheid, zoals Van Rhijn die in de Tweede Wereldoorlog heeft opgesteld: 'De gemeenschap, georganiseerd in de staat, is aansprakelijk voor de sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar burgers, op voorwaarde, *dat deze leden zelf het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek te verschaffen.*' Zo is het geen sociaal beleid wanneer de zorg voor uitkeringen zo sterk benadrukt wordt, dat de zorg voor een groeiende werkgelegenheid daardoor wordt belemmerd. Dan blijven uitkeringsgerechtigden immers afhankelijk van uitkeringen; hun wordt een perspectief op een zelfstandige inkomensverwerving ontnomen. In het verlengde hiervan zal er ook een heroriëntatie nodig zijn op de verhouding tussen *rechten en plichten*. In dit verband begrijp ik de principiële afkeer in het PvdA-rapport van het arbeidsloos inkomen.

Wanneer ik nu vanuit deze achtergrond de sociaal-economische paragraaf in 'Schuivende Panelen' doorneem dan valt mij op:

- een grote aandacht voor een verantwoorde economische groei, inclusief stimulansen daartoe vanuit de publieke sector;
- een even grote aandacht voor een herenemen van een inkomensherverdeling ten gunste van de laagste inkomens; deze inkomensnivellering zou groei bevorderend kunnen uitpakken en de verdere dualisering kan, volgens de

opstellers, aldus gestopt worden;

- flexibiliseren van arbeidsverhoudingen gekoppeld aan vormen van arbeidsverdeling;
- een herijking van publieke uitgaven, ook om ruimte vrij te maken voor nieuwe accenten.

Om met dit laatste punt te beginnen: terecht wordt opgemerkt dat de omvang van de publieke uitgaven ons dwingt tot herijking van die voorzieningen. Realiseer wij er wel mee wat wij ermee beogen? Er kan 'links' omgebogen worden in een mate die niet onder behoeft te doen voor wat 'de conservatieven' nu doen. Prima.

Schuivende Panelen bevat helaas geen voorstellen voor een 'links' ombuigingsbeleid.

Alleen: waarom lees ik in dit rapport verder niets over de invulling van dat 'linkse' ombuigingsprogramma. Te meer daar wel uitvoerige passages opgenomen zijn over meer aandacht voor overheidsinvesteringen in het onderwijs, de gezondheidszorg en in het algemeen: de behoefte aan een socialisatie van de vraag. Het gaat hier natuurlijk om een sleutelmotie voor de komende jaren: het inruilen van oud voor nieuw beleid. Wanneer in dit rapport, op deze centrale kwestie, het nieuwe beleid volop in beeld komt, maar het daarvoor in te ruilen oude beleid in het geheel niet wordt aangeduid, vind ik dat zeer teleurstellend en afbreuk doen aan de zeggingskracht van het gehele rapport.

Vervolgens dan de vraag: hoe verhouden de economische en de sociale component zich tot elkaar?

Ik ben bang dat ook hier de opstellers onvoldoende kans hebben gezien de noodzakelijke vernieuwing adequaat aan te geven. Het vreemde is echter dat de concrete aanbevelingen mijns inziens tamelijk los staan van de analyses, waarmee de hoofdstukken veelal beginnen. En wanneer er een verband wordt gelegd, gebeurt dat op een wijze die mij niet overtuigt.

Een voorbeeld: het rapport signaleert dat sinds het begin van de jaren tachtig het proces van inkomensnivellering plotseling is gestopt. Men stelt dat deze onderbreking te niet gedaan moet worden ten einde een verdere dualisering van de economie een halt toe te roepen. Nodig is een verschuiving van de aandacht van de aanbodzijde van de economie naar de vraagzijde: accentuering van overheidsinvesteringen en inkomensherverdeling ten gunste van de laagste inkomens. De toegang tot collectieve voorzieningen moet voor hen vergemakkelijkt worden ondanks de signalering elders in het rapport, van het probleem van de zogenaamde *poverty trap*. (Inkomensafhankelijke bijdragen of prijzen nemen af wanneer de ontvanger meer gaat verdienen. Daardoor ontmoedigen deze regelingen het herintreden in het arbeidsproces.)

Deze paragrafen bepleiten een andere aanpak dan waarvoor het tweede kabinet-Lubbers heeft gekozen. De motivering van de opstellers is dat naast morele overwegingen (rechtvaardigheid) en sociale (het voorkomen van het ontstaan van een onderklasse), er ook politieke overwegingen zijn (het voorkomen van instabiele verhoudingen) alsmede economische: de economische groei-doelstelling uit dit rapport die gerealiseerd moet worden te zamen met de bescherming van het milieu en het creëren van gelijke kansen op individualiseren.

Deze redenering roept bij mij zoveel vragen op dat ik mij niet kan voorstellen dat deze vragen niet in de werkgroep aan de orde zijn geweest. Ik krijg de indruk dat deze hoofdstukken te gehaast zijn geformuleerd en het gedachtenproces over de samenhang tussen economische en sociale aspecten nog onvoldoende is uitgekristalliseerd. Laat ik daarom in deze fase volstaan met de samenstellers een aantal vragen te stellen:

- Achten de opstellers van dit rapport het beleid van loonkostenmatiging van de afgelopen jaren niet langer noodzakelijk?
- Kan nader toegelicht worden hoe met een beleid van inkomensnivellering de economische groei gestimuleerd kan worden en het beleid gericht op werkloosheidsdaling niet wordt ontmoedigd?
- Tot welke keuze komen de opstellers in het terecht gesignaleerde vraagstuk van de *poverty-trap*. Het kabinet kiest zoals bekend voor een verantwoorde afbouw van inkomensafhankelijke regelingen gericht op het stimuleren van het herintreden in arbeid. De tekst van dit rapport wekt de indruk dat men deze regelingen juist wil uitbreiden.
- Kan aangegeven worden hoe de optie 'geconditioneerde (namelijk beschikbaar voor werk of scholing), gegarandeerde en volledig geïndividualiseerde minimumuitkering van 70%' qua collectieve lastendrukontwikkeling gerealiseerd kan worden zonder het perspectief op groei van de economie en van de werkgelegenheid voor deze uitkeringsgerechtigden definitief te ontneemen?
- Welk oordeel hebben de opstellers over het nieuwe type arbeidsmarktbeleid ten behoeve van jeugdige en langdurig werklozen; groepen die met uitsluitend het macro-economisch beleid niet bereikt kunnen worden.

Daarnaast tref ik ook zeer aansprekende thema's aan in deze paragrafen,

zoals de gedachte van de geleide flexibilisering van arbeidsvoorwaarden en van de arbeidsorganisatie gekoppeld aan een voortgaande verdeling van de arbeid.

Tenslotte

'Schuivende Panelen' is een discussienota. De aanpak is zeer ambitieus en lastig: vanuit de sociaal-democratische beginselen een effectieve beleidsmatige reactie formuleren op de maatschappelijke en culturele trends in onze nationale en internationale samenleving. Deze opgave, te zamen met de stijl van open discussie, is niet zonder risico's. Ik heb, op verzoek van de redactie van Christen De-

mocratische Verkenningen, de vrijheid genomen aan deze open gedachtenvorming een bijdrage te leveren. Mijn indruk is dat de opstellers een openhartige discussie op prijs stellen, ook met personen uit andere partijen. Te meer, daar 'Schuivende Panelen' een eerste ontwerp is, dat wellicht iets te vroeg is gepubliceerd. Hoe dan ook: het rapport markeert eerder het begin van een discussie dan het einde.

Drs. K. Blok

Milieubeleid in een hogere versnelling

Gespreide verantwoordelijkheid in het milieubeleid begint bij de burger in zijn rol als consument. Maar de problematiek is zo groot dat de overheid voorlopig nog een belangrijke taak houdt. Meer dan ooit is aandacht nodig voor internationale aspecten van het milieubeleid.

Sinds het begin van de jaren zeventig is er in Nederland sprake van een 'milieubeleid'. Mede naar aanleiding van een aantal internationale conferenties is het leefmilieu onderwerp geworden van ambtelijke bemoeienis en politieke besluitvorming. Na een jaar of vijftien milieubeleid kan geconstateerd worden dat er ongetwijfeld vooruitgang is geboekt maar dat er daarnaast nog geweldig veel moet gebeuren. Zo is bijvoorbeeld de vervuiling van het oppervlaktewater met organische stof redelijk teruggedrongen, maar staat de bestrijding van de vervuiling met fosfaten en zware metalen nog in de kinderschoenen. De luchtverontreiniging met stofdeeltjes is sterk gereduceerd, de bestrijding van de zwaveldioxide-emissies is halverwege, terwijl de aanpak van de stikstof-oxiden feitelijk nog op gang moet komen.

Mede onder invloed van het minister-schap van Winsemius is er in het milieubeleid een zekere structuur gebracht. In de visie van deze minister doorloopt elk mi-

lieuprobleem een aantal fasen variërend van signalering tot beheersing.¹ Het beleidsgebied wordt opgedeeld in een aantal thema's, waarbij de meeste aandacht uitgaat naar 'verzuring' en 'vermesting'. Deze problemen bevinden zich in de visie van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) – terecht – in een fase waar ingrijpen noodzakelijk is.

De structuur van het milieubeleid is niet onbelangrijk en een goed management ervan noodzakelijk. Toch moeten we ons niet verliezen in een teveel aan aandacht voor de vorm van het beleid, waarbij de inhoud – in de vorm van praktische maatregelen – op de achtergrond raakt. In het volgende zal ik dit dan ook benadrukken. Daarnaast is er met de door Winsemius voorgestelde structuur ook iets principiële fout: een milieuprobleem begint pas aan zijn 'beleidscyclus' zodra het er is, zodra het is gesignaleerd. Het voorkomen van milieuproblemen vereist een tijdiger aanpak. Helaas is dit nog steeds een uitzondering. Voor een dergelijk preventief be-

Drs. K. Blok (1956) is wetenschappelijk medewerker aan de R.U. Utrecht, en manager bij het advies en onderzoeksbureau Ecofus.

1. *Indicatief Meerjarenprogramma Milieubeheer, 1985-1989*. Tweede Kamerstuk 18602, nrs. 1-2.

leid bestaan mogelijkheden die ik zal aangeven.

Allereerst is het goed om na te gaan hoe we als CDA tegen de problematiek aan moeten kijken. Vervolgens zullen we een aantal lijnen aangeven waarlangs het beleid inhoudelijk versterkt kan worden.

Verantwoordelijkheid van maatschappelijke organisaties

CDA-politiek wil zich baseren op gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid. Hoewel het milieubeleid doorgaans het meest in verband wordt gebracht met het begrip rentmeesterschap vraagt de redactie van Christen Democratische Verkenningen in haar verzoek om dit artikel juist om aandacht voor het begrip gespreide verantwoordelijkheid in relatie tot het milieubeleid. Ideaal gezien zou de zorg om het milieu in gespreide verantwoordelijkheid beleefd behoren te worden door de betrokkenen, zoals bedrijfsleven, boeren, automobilisten en hun belangenorganisaties. Als we de praktijk hieraan toetsen blijkt er een grote kloof tussen de leer en het leven te gaten. Door organisaties van de industrie en ook door het Ministerie VROM wordt graag hoog opgegeven van de aandacht voor het milieu binnen het bedrijfsleven. Onlangs werd hier nog een enthousiasmerende publikatie over uitgegeven.² Verschillende voorbeelden worden opgesomd van door bedrijven op eigen initiatief getroffen maatregelen met een gunstig milieu-effect. Nadere bestudering leert echter dat het veelal incidentele zaken betreft, waarbij het doorgaans gaat om maatregelen die uiteindelijk een positief economisch effect hebben, bijvoorbeeld doordat ze gepaard gaan met een reductie van het grondstoffenverbruik of met energiebesparing. Voor wie thuis is in het bedrijfsleven en de regelmatige confrontaties met het ministerie valt echter geen andere conclusie te trekken dan dat de in het boekje beschreven voorbeelden – weliswaar welkome – uitzonderingen zijn.

Indien door VROM een nieuwe maatregel wordt aangekondigd, bijvoorbeeld een wet of vooral een – meer concrete – Algemene Maatregel van Bestuur reageert het bedrijfsleven doorgaans met: 'dat is technisch onmogelijk', 'dat is veel te duur', 'dat tast de concurrentiepositie aan' en tenslotte 'dat kost zus en zoveel arbeidsplaatsen'. Daarbij kunnen vaak een veelvoud van argumenten worden aangedragen, zoals het niet honderd procent zeker zijn van een relatie tussen emissie en milieuschade en het feit dat een zeker milieu-effect doorgaans door verschillende categorieën vervuilers wordt veroorzaakt. Het bedrijfsleven weet zich in zijn confrontatie met VROM veelal gesteund door de verschillende sectorministeries zoals Economische Zaken, Landbouw & Visserij en Verkeer & Waterstaat.

Het ministerie VROM bevordert de eigen initiatieven vanuit het bedrijfsleven en gebruikt daarvoor de term 'internalisering van het milieubeleid'. Binnen deze strategie probeert de overheid door regelmatig overleg met de organisaties uit het bedrijfsleven en het sluiten van convenanten de milieusituatie te verbeteren. Een methode die zo op het oog uitstekend past binnen de CDA-gedachte van de gespreide verantwoordelijkheid. Het bedrijfsleven neemt zo immers een stukje eigen verantwoordelijkheid voor het milieubeleid op zich. Echter ook binnen deze strategie bestaat voor het bedrijfsleven voldoende ruimte tot het afzwakken van milieumaatregelen en het traineren van wetgeving.

Kortom: we moeten niet te idealistisch zijn. Een afhoudende politiek van het bedrijfsleven ten aanzien van milieumaatregelen is vanuit de aldaar gangbare filosofie van de beheersing van de produktiekosten voor de hand liggend. Milieumaatregelen kosten doorgaans geld en de goedkoopste manier om deze kosten te vermijden is voorkomen dat ze worden afgedwongen.

2. *Milieutechnologie, meer dan milieu en technologie*, Staatsuitgeverij, Den Haag 1987.

De verantwoordelijkheid van de overheid

Het CDA gaat bij zijn principe van de 'gespreide verantwoordelijkheid' uit van de gedachte dat de verschillende maatschappelijke instellingen en organen een eigen verantwoordelijkheid (kunnen) nemen voor bijvoorbeeld de inrichting van de eigen organisatie. Het handelen vanuit een eigen verantwoordelijkheid van de maatschappelijke organisaties voor het milieu en zeker – om het in de wat ouderwetse terminologie te zeggen – het handelen *coram Deo* is verre van gebruikelijk. Zij zal dat ook blijven zolang de heersende bedrijfscultuur blijft gehandhaafd en er is geen reden om aan te nemen dat die snel veranderd. Het bevorderen van de eigen verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven mag op dit moment dan ook geen substituut zijn voor een krachtig overheidsbeleid. Voor een groot aantal van de op ons afkomende milieuproblemen bestaat immers niet de tijd om te werken aan meer structurele oplossingen in de zin van het bevorderen van de eigen verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven. De overheid heeft de taak, of beter gezegd de verantwoordelijkheid om regulerend en normerend op te treden.

Het bevorderen van het nemen van eigen verantwoordelijkheid door de maatschappelijke organisaties hoeft hiermee niet aan de kant te worden gezet. Daarbij zijn ook enige lichtpunten te bespeuren.

Milieumaatregelen zullen goedkoper worden dankzij de technologische vernieuwingen.

Zo zal door de voortgang van de technologische ontwikkeling het nemen van milieumaatregelen steeds minder gaan kosten, met name door bestrijding binnen het proces in plaats van na het proces. Verder geeft uitstel voor de veroorzaker van de vervuiling niet uitsluitend winst: nadelen zijn een technologische achterstand en een slechte naam, bij het publiek en zeker bij de beleidspalende en -uitvoerende instanties. De elektriciteitsbedrijven en de spuitbussenfabrikanten kunnen hierover meepraten. Dit mag ook een signaal zijn voor bijvoorbeeld de boerenorganisaties: een coöperatieve opstelling biedt op termijn ook de veehouderij meer voordelen dan de nu nog overheersende pogingen om een adequate mestwetgeving uit te stellen.

Versnelling van het milieubeleid

Als we ons eerst beperken tot de zaken die het milieu in onze directe omgeving bedreigen liggen er belangrijke probleempunten op de volgende gebieden:

- de luchtverontreiniging (vooral de 'verzuring': zure depositie die optreedt als gevolg van de uitstoot van zwaveldioxide, stikstofoxiden en ammoniak);
- de vervuiling van bodem en grondwater door mest;
- de vervuiling van het oppervlaktewater;
- de verspreiding van gevaarlijke stoffen (bijvoorbeeld zware metalen en giftige organische verbindingen) in het milieu.

Op al deze terreinen is op korte termijn ingrijpen noodzakelijk. Het voornaamste en meest effectieve beleidsinstrument hiervoor is normstelling.

We nemen de verzuring als voorbeeld. Een belangrijke stap kan worden gezet door de emissie-eisen voor zwaveldioxide bij raffinaderijen en die voor stikstofoxiden bij elektriciteitscentrales te verscherpen. Op beide gebieden zijn hierdoor vrij vergaande reducties te bereiken. Als argument tegen de maatregelen wordt nogal eens aangevoerd dat de kosten hoog zijn

waardoor de concurrentiepositie van de raffinaderijen en de elektriciteitsintensieve industrie internationaal zou verslechteren. Op deze gebieden is echter onze belangrijkste handelspartner, West-Duitsland, al verder met het treffen van maatregelen. Ook buiten deze specifieke omstandigheid moet aan het argument niet te zwaar worden getild: de concurrentiepositie wordt door een groot aantal factoren bepaald. Er zijn slechts weinig bedrijven waarvoor bijvoorbeeld de elektriciteitsprijsverhoging (minder dan 1 ct/kWh) nodig voor stikstofdioxide-bestrijding cruciaal is.

Spraken we tot nu toe over sectoren waarin door het voorschrijven van technische maatregelen een adequate emissiereductie valt te bereiken, lastiger ligt het met twee andere verzuringsbronnen: de veehouderij (ammoniak uit mest) en het verkeer (stikstofoxiden).

Voor beide geldt dat de reductie van de emissies veel verdergaande technische en economische inspanningen vergt. Een andere overeenkomst is dat voor beide de uitstoot van verzurende stoffen slechts één aspect van de milieuschade is. Voor het autoverkeer speelt verder de directe hinder (koolmonoxide, geluid) en de aantasting van het landschap een rol – uiteraard nog afgezien van de directe verkeersslachtoffers. Bij de mest speelt ook de vervuiling van het oppervlaktewater en het grondwater een rol. Voor zowel het verkeer als voor de veehouderij geldt dan ook dat twee soorten maatregelen nodig zijn: technische maatregelen en beperking van de activiteit.

Bij het verkeer is als technische maatregel in eerste instantie de invoering van de driewegkatalysator van belang. In de veehouderij zijn een aantal maatregelen nodig waaronder stalluchtfiltering, mestinjectie en verwerking van overschotten. Daarnaast is in beide sectoren activiteiteninperking nodig: beperking van de mobiliteit en beperking van de veestapel.

Voor het autoverkeer is een eerste aanzet gegeven in het Mobiliteitsscenario

Randstad. Het is te betreuren dat de minister van Verkeer en Waterstaat dit initiatief door een essentieel onderdeel weg te halen al weer om zeep heeft geholpen.

Bij de eerste serie maatregelen tegen de verzuring, die de laatste jaren zijn genomen, werden met name de elektriciteitscentrales aangepakt. Toen al was in brede kring duidelijk dat een sterkere reductie noodzakelijk is. Dit voorbeeld is ook daarom illustratief dat het aangeeft dat uitstel van dit soort maatregelen geen zin heeft: enige jaren later moeten ze toch genomen worden. Uitstel levert hooguit een tijdelijke kostenbesparing op ten koste van langdurig na-ijlende milieuschade. Zoals al eerder gezegd spelen de sectorministeries een belangrijke rol in het verdragingsproces rond de te nemen milieu-maatregelen. Bij het versnellen van het normeringsproces ligt er dan ook een belangrijke taak voor de Tweede Kamer die de uit het kabinet komende voorstellen dient te corrigeren.

Spreading van de verantwoordelijkheid

De Nederlander staat erom bekend dat hij milieubewust is. Uit een recent onderzoek bleek dat dit slechts in beperkte mate in daden wordt omgezet.³ Toch levert de doorsnee Nederlander nu op een aantal punten een aanzienlijke bijdrage. Als voorbeelden kunnen we noemen de hoge mate waarin papier en glas *ge-recycled* worden. Ook opvallend is dat op dit moment – waarop de fosfaten in de wasmiddelen nogal in het nieuws zijn – er een sterke opleving van de verkoop van fosfaatvrije wasmiddelen plaatsvindt. De Nederlander is kennelijk best bereid de nodige moeite in een beter milieu te steken. Het lijkt mij dan ook zaak om – als we spreken over het spreiden van de verantwoordelijkheid voor het milieu – we beginnen bij de burger in zijn rol als consument. Het afvalbeleid mag in dit verband

3. N. Nelissen e.a.: *De Nederlanders en hun milieu; een onderzoek naar het milieubesef en milieugegedrag van vroeger en nu*, Zeist 1987.

als een goed voorbeeld dienen.

In veel plaatsen zijn experimenten uitgevoerd met het scheiden van afval aan de bron. De burger wordt daarbij gevraagd om het afval in een aantal gescheiden fracties aan te leveren. Meestal waren dit soort experimenten een succes wat betreft de participatie van de burgers. Problemen lagen vaak in de van te voren niet goed ingeschatte problemen met de verdere verwerking van het ingezamelde afval. Verdere aanpak van de afvalproblematiek via gescheiden inzameling – in welke vorm dan ook – lijkt productief.

Ook op het punt van de inzameling van produkten die probleemstoffen bevatten (batterijen, verfresten, afgewerkte motorolie) is door een goed inzamelsysteem succes te boeken. De inzameling van dit huishoudelijk chemisch afval is tot nu toe door de meeste gemeenten op de knulligst mogelijke wijze aangepakt. Het afval dient vaak op een onmogelijke tijd op een onmogelijke plaats te worden afgeleverd.

Gemeenten pakken de inzameling van huishoudelijk chemisch afval zeer knullig aan.

De respons is navenant. De lakse houding van zowel de gemeenten als van de landelijke overheid heeft ervoor gezorgd dat een grote hoeveelheid schadelijke stoffen via de afvalstort en de vuilverbranding in het milieu is terecht gekomen. Op dit punt is een beroep op de burger dan ook dringend noodzakelijk. De ervaring in een klein aantal actieve gemeenten geeft aan

dat een hoge respons (meer dan 60%) zelfs op korte termijn goed mogelijk is.

Bij het betrekken van de burger zijn een aantal zaken belangrijk: *duidelijkheid*, *bereikbaarheid* en *continuïteit*. Het is uiteraard belangrijk dat de consument weet welke produkten en welke soorten afval werkelijk milieuschadelijk zijn. Voorlichting is hierbij uiteraard belangrijk. Het is echter niet voldoende. De consument moet ook praktisch in de gelegenheid worden gesteld om zijn milieuvriendelijke intenties in daden om te zetten. Tenslotte moet er een lijn zitten in het beleid. Ad hoc maatregelen die na een eerste tegenslag weer worden ingetrokken zijn desastreus voor de bereidheid van de consument om een bijdrage te leveren.

Produktbeleid

Een reeds lang gekoesterde wens vanuit het milieubeleid is het produktgewijze aanpakken van de vervuiling. Van belang daarvoor is een goede kennis van de milieueffecten van produkten, zowel bij de fabricage, bij het gebruik en als afval. De afgelopen tien jaar is de kennis over de wijze waarop produkten worden gemaakt, de stoffen die erin zijn verwerkt en de eventuele schadelijke effecten die deze stoffen kunnen hebben sterk toegenomen. Dit maakt het mogelijk om op dit moment per produkt vrij effectief aan te geven in hoeverre het schadelijk voor het milieu is.

Dit maakt het in principe mogelijk om een produktbeleid te gaan voeren. Dit beleid kan uit een tweetal componenten bestaan:

- via wettelijke regelingen;
- via consumentenbeïnvloeding.

Ook hier geldt weer dat de te volgen beleidslijn af dient te hangen van de schadelijkheid van de stof. De meest schadelijke stoffen dienen direct van de markt te worden geweerd; het gaat hier bijvoorbeeld om produkten die cadmium, lood of polychloorbifenylen bevatten. Ook bij andere schadelijke stoffen kan een direct

verbod voor de hand liggen indien toepassing geen enkel belang dient. Als voorbeeld kan dienen de volslagen nutteloze toepassing van PVC als verpakingsmateriaal.

Daarnaast is de beïnvloeding van de consument bij de keuze uit verschillende produkten van belang. Zoals al eerder vermeld kan de voorlichting hierbij een krachtig middel zijn. Voorwaarde is wel dat de consument aan het produkt kan zien in hoeverre dit schadelijk is. Een duidelijke etikettering is hiervoor het geëigende middel.

Een ander middel om de keuze voor een bepaald produkt te beïnvloeden is de heffing. Vaak is het echter moeilijk om de goede hoogte te bepalen. Een te hoge heffing kan prohibitief zijn voor een bepaald produkt en in feite gelijk staan aan een verbod, terwijl een te lage heffing geeft effect heeft. Een heffing kan met name nuttig zijn wanneer voor een bepaald schadelijk produkt alternatieven niet direct voorhanden of duur zijn. Op dit moment valt dat bijvoorbeeld te overwegen voor chloorfluorkoolwaterstoffen. Op een punt als de verwijdering van fosfaat uit wasmiddelen is een niet-prohibitieve heffing echter zinloos.

Produktbeleid kan ook preventief zijn. Noodzakelijk is dan produkt *impact assessment* (effect-rapportage) waarbij van 'verdachte' produkten van te voren wordt bepaald in hoeverre ze schadelijk voor het milieu zijn.

Flankerend economisch beleid

Een verdergaande vorm van preventief beleid vraagt koppeling aan het economisch beleid.

'Vooruitgang en economische groei zijn vijanden van het milieu' – een veel gehoorde stelling. In haar meest algemene zin is ze niet waar maar soms komen we de samenhang toch tegen. Zo is het niet halen van de reductiedoelstelling voor stikstofoxiden van het Ministerie VROM een zeer direct gevolg van de opleving

van de economie sinds 1983. De vooruitgang van de technologische ontwikkeling houdt naast nieuwe mogelijkheden ook nieuwe bedreigingen voor het milieu in. Zo kan de vooruitgang in de kunststof-technologie, waarbij de integratie van meerdere plastics een belangrijke plaats inneemt de mogelijkheden tot *recycling* van kunststof de nek omdraaien. Toepassing van een keramische automotor met hoge verbrandingstemperaturen zal de uitwurf van stikstofoxiden verhogen.

Om te voorkomen dat er straks nieuwe problemen bij komen, die weer via de milieubeleidscyclus moeten worden opgelost is het zaak om het economisch ontwikkelingsbeleid te flankeren met een preventief milieubeleid: de economische stimuleringsinstrumenten moeten gepaard gaan met gelijksoortige maatregelen die de negatieve milieu-effecten tegengaan.

Een voorbeeld van een innovatiestimulerende maatregel zijn de Innovatie Onderzoeksprogramma's (IOP's). Zo kan in elk IOP een onderdeel worden opgenomen dat specifiek de – vaak ook positieve – milieu-effecten van een ontwikkeling bestudeert. Ook kan apart ontwikkelingswerk worden uitgevoerd naar technieken die de negatieve milieu-effecten van een nieuwe techniek beperken.

Ook het per sector gevoerde economische beleid zou gekoppeld kunnen worden aan milieubeleid dat per sector de milieuproblematiek aanpakt. Kijken we naar de algemene stimuleringsmaatregelen dan moeten we constateren dat het wel bijzonder wrang is dat juist nu de milieuen energietoelagen van de WIR (Wet Investeringsrekening) zijn afgeschaft. We roepen daarbij in herinnering dat de WIR is ingevoerd als selectief investeringsbevorderend instrument naar aanleiding van de Nota inzake de Selectieve Groei van – toen minister van Economische Zaken – Lubbers uit 1976. Het is niet per se noodzakelijk om de WIR-toelagen te handhaven. Wel is het dienstig om te zoeken naar andere instrumenten om het milieuvriend-

delijke karakter van investeringen te bevorderen.

Globale bedreigingen

Kijken we naar de toekomst dan is het voornaamste punt dat de aandacht trekt de internationalisering van de milieuproblematiek. Op Europese schaal is dit al duidelijk geworden door de zure-regenproblematiek en de bovenregionale gevolgen van het ongeluk met de kerncentrale in Chernobyl.

De voornaamste bedreiging op wereldschaal is de kooldioxide-problematiek. Emissie van kooldioxide (koolzuurgas, CO₂) is een praktisch niet te vermijden gevolg van het verstoken van fossiele brandstof, het meest bij steenkool, het minst bij aardgas. Kooldioxide in de atmosfeer veroorzaakt het zogenaamde broeikas-effect: de warmte-uitstraling van de aarde wordt minder, waardoor de temperatuur van de aarde langzaam stijgt. Bij een verdubbeling van het kooldioxidegehalte in de atmosfeer, die halverwege de volgende eeuw kan optreden zal de aarde naar de beste schattingen gemiddeld 2-3 °C in temperatuur zijn gestegen. Neveneffect hiervan zijn het stijgen van de zeespiegel en sterke klimaatsveranderingen. De enige werkbare oplossing is het beperken van het verbruik van fossiele brandstoffen.

Een ander probleem is de afbraak van de ozonlaag door de uitworp van chloorfluorkoolwaterstoffen (freonen). Freonen zitten niet alleen in spuitbussen maar komen ook vrij bij de productie van geschuimde kunststoffen en worden gebruikt als koelmiddel – onder andere in koelkasten. De reductie van de ozonlaag leidt tot een toename van de ultraviolette straling aan het aardoppervlak en daarmee tot een verhoging van het aantal huidkankergevallen.

Daarnaast kunnen genoemd worden de teruggang van het tropisch regenwoud (op dit moment is al 40% verdwenen) en de toenemende neiging van de Westerse

wereld om de landen in de Derde Wereld met de eigen stromen chemisch afval op te zadelen. En niet alleen chemisch afval: ook bestrijdingsmiddelen die in ons land al sinds jaar en dag verboden zijn (onder andere dieldrin) worden nog steeds geëxporteerd naar de Derde Wereld. Naar schatting eist het gebruik van deze middelen in totaal 10.000 à 60.000 doden per jaar.

Er is vaak een sterke samenhang tussen deze problemen. Zo tasten de chloorfluorkoolwaterstoffen niet alleen de ozonlaag aan, maar leveren zij tevens een bijdrage aan het broeikas-effect. Hetzelfde geldt voor de afbraak van het tropisch regenwoud. De ontwikkeling van de Derde Wereldlanden vraagt een zekere groei van het energieverbruik wat een bijdrage levert aan de kooldioxideproblematiek. Door de grote economische problemen van veel Derde Wereldlanden is de aandacht voor de milieuproblematiek vaak nog geringer dan in de Westerse wereld. Export van bijvoorbeeld chemisch afval zal dan ook met grote zekerheid leiden tot een bodemverontreinigingsprobleem vergelijkbaar met wat we nu in Nederland kennen.

Om tot een oplossing te komen zijn wereldwijd grote inspanningen noodzakelijk. Zo moet het wereldenergieverbruik vanaf het jaar 2000 met een tempo van circa 1% per jaar dalen om de temperatuurstijging nog enigszins (tot circa 2 °C) in de hand te houden.

Ook een commissie van de Verenigde Naties onder voorzitterschap van de Noorse premier Brundlandt heeft recent aandacht gevraagd voor de toenemende globale bedreigingen.⁴ Deze aandacht is meer dan ooit nodig. Afgezien van de noodzaak tot internationaal overleg en afspraken zijn er een aantal routes waarop Nederland een bijdrage kan leveren.

4. *World Commission on Environment and Development, Our Common Future*, Oxford University Press, april 1987.

- Nederland levert een bijdrage van ruwweg 1% aan het wereldenergieverbruik, de emissies en dergelijke, Nederland zal dan ook minstens zijn 1%-steentje moeten bijdragen aan de oplossingen, bijvoorbeeld aan de beperking van het energieverbruik. Zo moet er nu een route uitgestippeld worden om op een termijn van enige tientallen jaren tot een aanzienlijke beperking van het fossiele energieverbruik te komen.
- Er moet niet te lang gewacht worden op wereldwijde afspraken. Elk land kent zijn eigen reguleringscultuur en maatregelen die in het ene land effect hebben hoeven dit niet noodzakelijkerwijs ook in andere landen te hebben. Begaanbaar in dit verband is de ook in EG-verband overwogen twee-snelheden-route. Als er geen wereldwijde overeenstemming is te bereiken kan geprobeerd worden om met een beperkt aantal landen tot een voorlopig akkoord te komen.
- Er moet een verbod komen op de export van milieuproblemen, vooral in de vorm van chemisch afval, naar de Derde Wereld.
- Bij de ontwikkelingssamenwerking moet veel meer aandacht komen voor de milieuproblematiek in de Derde Wereld. Er wordt reeds gewerkt aan er een milieu-toetsing van ontwikkelingshulp-projecten. Daarnaast is meer aandacht nodig voor specifieke projecten die de milieuvervuiling tegengaan.

Conclusies

De overheid heeft voorlopig nog een belangrijke taak in het zorgen voor een veiliger milieu. Het betrekken van het bedrijfsleven is een kwestie van lange adem. Nieuwe maatschappelijke organisatievormen moeten hiervoor worden gezocht.

Hoofdpunt is dat er met grote spoed wordt gewerkt aan het voorschrijven van een aantal technische maatregelen onder andere ter beperking van verzurende emissies en lozingen van gevaarlijke stoffen. Daarnaast is met name bij het verkeer en de mestproductie een activiteitenbeperking noodzakelijk.

Er zijn een aantal lijnen die daarnaast voor een versterking van het milieubeleid kunnen zorgen:

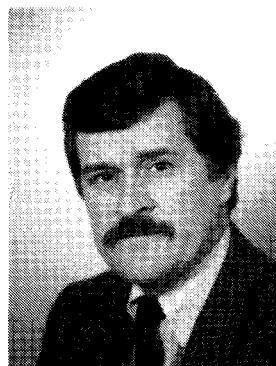
- het actiever betrekken van de burger;
- produkt-gericht beleid;
- het economisch stimuleringsbeleid begeleiden door een aanvullend beleid ter beperking van negatieve milieueffecten.

Tenslotte zijn er een aantal milieuproblemen op wereldschaal, die om grote aandacht vragen en nu reeds aanleidingen dienen te zijn voor aanvullend beleid.

Mr. A.P. van der Linden

De nieuwe 'gekortwiekte' meerderjarigen

De ontwikkeling naar een adequate rechtspositie van jongeren tussen de achttien en eenentwintig jaar heeft een belangrijke duw in de goede richting gekregen. Toch blijft de invloed van de 'kortwiekers' nog groot.

Op 1 januari 1988 om 0.00 uur is de Nederlandse samenleving in een oogwenk 750.000 meerderjarigen rijker worden. Bijna driekwart miljoen jongens en meisjes van achttien, negentien en twintig jaar zijn daarmee, op een (dikke) haar na, mondig geworden. Niet helemaal mondig dus, want ouders blijven verplicht om te voorzien in de kosten van levensonderhoud en studie van hun meerderjarige kinderen die nog geen eenentwintig jaar zijn. Deze enigszins gewrongen constructie is de vrucht van een politiek compromis ten bate van de schatkist. Regering en parlement vreesden anders een te grote toename van het beroep op de Algemene Bijstandswet.

Met de handtekening van koningin Beatrix onder enkele Staatsbladen, gezet op 1 juli 1987, heeft Nederland zich in de rij van landen geschaard die reeds eerder de meerderjarigheid lieten ingaan op de leeftijd van achttien jaar. Hiermee heeft ons land ingestemd met de aanbeveling van Resolutie (72)29 van 19 september 1972

van het Comité van ministers van Justitie van de Raad van Europa, om de meerderjarigheidsgrens te bepalen op achttien jaar. In West-Europa is België het enige land dat de betreffende leeftijdsgrens (nog) op 21 jaar houdt. Een andere uitzondering is Oostenrijk dat de meerderjarigheidsgrens vaststelde op 19 jaar.

Een lange weg

Het principebesluit om de meerderjarigheidsgrens te verlagen werd reeds genomen door het kabinet-De Jong, op 9 oktober 1970. Bij de voorbereiding van de desbetreffende wetsontwerpen heeft vooral het nagaan van de consequenties voor de overheidsfinanciën een aanzienlijke tijd geveerd. Pas het eerste kabinet-Van Agt diende de wetsontwerpen in.

Met deze imposante daad tijdens de jaarwisseling is er voorlopig een eind gekomen aan ruim twintig jaar denken en discussiëren over de rechtspositie van minderjarigen. Voorlopig, want de jeugdlobby houdt nog veel wensen op het verlanglijstje.

Een belangrijke stimulans tot de verlaging van de meerderjarigheidsgrens werd

Mr. A.P. van der Linden (1945) is universitair docent jeugdrecht aan de juridische faculteit van de R.U. Utrecht, hij is lid van de Raad voor het Jeugdbeleid.

gegeven door de Commissie voor de Herziening van het Kinderbeschermingsrecht, de Commissie-Wiarda. De Commissie werd op 25 maart 1965 door de minister van Justitie ingesteld. In 1971 verscheen het rapport van deze Commissie onder de titel 'Jeugdbeschermingsrecht'. Dit officiële rapport van een staatscommissie kreeg opvallend veel belangstelling, zowel binnen als buiten de kring van onze wetgevende organen. Het rapport werd zelfs enige malen herdrukt en dat is voor rapporten van staatscommissies een zeldzaamheid.

Hoewel de Commissie vooral als taak meekreeg het doen van voorstellen ter herziening van de kinderschermingsmaatregelen en enkele daaraan verbonden onderwerpen heeft zij toch gemeend haar taak ruimer te moeten opvatten. Zij heeft het gehele personen- en familierecht, voor zover betrekking hebbend op ouders en kinderen, bekeken. Daarmee is een aanzet gegeven tot een, in de ogen van de Commissie, modern gezinsrecht.

De herziening van het jeugdstrafrecht is buiten het bereik van de Commissie-Wiarda gebleven. Daarvoor is later een andere staatscommissie ingesteld, de Commissie-Anneveldt, die in 1982 haar adviezen in het rapport 'Sanctierecht voor jeugdigen' neerlegde. Binnenkort zal een ontwerp van wet verschijnen waarin dit deel van het jeugdrecht opnieuw wordt herzien. Van de vele voorstellen van de Commissie-Wiarda is er reeds een aantal, al dan niet gewijzigd, in de wet terecht gekomen. Zo zijn de voorwaarden voor het adopteren van kinderen enigszins verzacht en is de rechtspositie van pleegouders versterkt door hen het blokkade-recht te geven. Minderjarigen vanaf twaalf jaar moeten sinds 1982 in voor hen relevante familierechtelijke zaken door de rechter in de gelegenheid worden gesteld om door hem of haar gehoord te worden.

Nu is dan ook een van de belangrijkste aanbevelingen van de Commissie-Wiarda

vigerend recht geworden. Jongeren worden nu op hun achttiende verjaardag meerderjarig. Dat betekent dat zij vanaf dat moment niet langer onder ouderlijke macht of voogdij staan. De juridische basis onder ouderlijk gezag valt dus drie jaar eerder weg dan tot voor kort nog gebruikelijk was. Dat neemt niet weg dat een kind, van welke leeftijd ook, aan zijn ouders eerbied en ontzag verschuldigd blijft. Dit eeuwenoude adagium blijft gewoon in ons Burgerlijk Wetboek gehandhaafd en daar is uiteraard niets op tegen.

De verlegging van de grens tussen minderjarigheid en meerderjarigheid sluit aan bij de ontwikkelingen en opvattingen in de samenleving. Jongeren worden op steeds jeugdiger leeftijd in staat geacht om bepaalde handelingen zelfstandig te verrichten. Hoewel achttien jaar enerzijds even willekeurig als negentien, twintig of eenentwintig jaar is, sluit anderzijds deze leeftijd aan bij rechten en plichten van achttienjarigen die reeds bestonden. Zo kunnen we denken aan het actieve kiesrecht, de militaire dienstplicht, het besturen van motorvoertuigen, het maken van een testament en voor jonge mannen het erkennen van een kind.

Handelingsbekwaamheid en geleidelijke rechtsverrijping

De handelingsonbekwaamheid van achttien- tot eenentwintigjarigen werd door velen reeds lang als achterhaald beschouwd. Toch kon tot 1 januari jongstleden door de wettelijke vertegenwoordiger van deze oudere minderjarigen een beroep op de minderjarigheid worden gedaan om een door de minderjarige gesloten overeenkomst te laten vernietigen. Ook al blijkt uit de jurisprudentie dat een aantal rechters vond dat dit in strijd kon zijn met de goede trouw of met wat gebruikelijk is in het maatschappelijk verkeer. Zodra de minderjarige meerderjarig wordt kan hij trouwens zelf ook nog een beroep doen op zijn minderjarigheid en op die manier proberen onder de gevolgen uit te

komen van door hem als minderjarige aangegane verplichtingen tot bijvoorbeeld het afbetalen van een auto. Het is eigenlijk onbegrijpelijk dat deze laatste mogelijkheid gehandhaafd blijft omdat kwade trouw hier haast bij voorbaat kan worden aangenomen. Zo'n jonge meerderjarige geeft zichzelf daarmee trouwens ook een brevet van onvermogen: eerst als minderjarige een beroep doen op je zelfstandigheid en vervolgens na het bereiken van de meerderjarigheid een beroep op de handelingsonbekwaamheid gebaseerd op je minderjarigheid!

De erkenning van een toenemende handelingsbekwaamheid bij het ouder worden van de minderjarige hangt dus samen met ontwikkelingen en opvattingen in de samenleving. Met name sinds de tweede helft van de jaren zestig gingen jongeren over steeds meer financiële middelen beschikken. Niet alleen de werkende jongeren maar ook scholieren en studenten kregen steeds aanzienlijker geldbedragen te besteden. Het is algemeen bekend dat met name de kledingindustrie en de audioproducten hierop met gretigheid inspeelden.

Juridisch werd hierop nauwelijks adequaat gereageerd. Al werd bij de herziening van ons personen- en familierecht in 1970 de handelingsbekwaamheid van minderjarigen verruimd met de regel dat minderjarigen met toestemming van ouders of voogd, op eigen naam en voor eigen rekening zelf bepaalde rechtshandelingen mogen verrichten. De minderjarige moet dan wel de gevolgen van zijn handeling kunnen overzien, of zoals de wet het zegt, met oordeel des onderscheids handelen. Hij mag ook geld besteden dat hij van ouders of voogd krijgt voor levensonderhoud of studie. De besteding moet wel binnen deze bestemming vallen. Naast deze bijdrage van de wetgever deed de rechter, gedwongen door de maatschappelijke realiteit en het achterblijven van de wetgever, soms een duit in het zakje door niet steeds het be-

roep op minderjarigheid te aanvaarden vanwege strijd met de goede trouw of maatschappelijke gewoonte. Aan de onzekerheid die de handelingsonbekwaamheid voor handelaren en minderjarigen meebrengt is nu een eind gekomen. Althans voor zover het de nieuwe meerderjarigen betreft. Het is niet ondenkbaar dat de genoemde problematiek nu verschuift naar de zestien- en zeventienjarigen. De Commissie-Wiarda had dit willen opvangen door het invoeren van een systeem van geleidelijke rechtsverkrijging. Een systeem dat door regering en parlement niet is overgenomen.

De problematiek van minderjarigen zal waarschijnlijk naar zestien- en zeventienjarigen verschuiven.

Het systeem van geleidelijke rechtsverkrijging geeft aan minderjarigen bij het bereiken van bepaalde leeftijden bepaalde rechten en plichten. Het gaat hierbij om een trapsgewijze manier van rechtsverkrijging zoals men die kent in het Duitse en Oostenrijkse recht. Daar spreekt men van *Alterstufen*. In dit systeem krijgt de minderjarige steeds bij het bereiken van een zekere leeftijd de juridische bekwaamheid tot het verrichten van die handelingen waarvoor hij geacht moet worden op die leeftijd de verantwoordelijkheid te kunnen dragen. De meerderjarigheid is dan de voltooiing van dit proces.

De Commissie hanteert de volgende vuistregels in haar voorstel:

- Minderjarigen onder de twaalf jaar zijn

onbekwaam om rechtshandelingen te verrichten, voor zover in het maatschappelijk verkeer geen ander gebruik bestaat. Hierbij kunnen we denken aan het kopen van kaartjes voor het openbaar vervoer en toegangsbewijzen voor filmvertoningen.

- Minderjarigen vanaf twaalf jaar zijn bekwaam bepaalde rechtshandelingen te verrichten indien zij daarvoor toestemming krijgen van hun ouders, bijvoorbeeld het kopen van een muziekinstrument, munten of postzegels. Zonder toestemming kan hij die rechtshandelingen verrichten waarvan in het maatschappelijk verkeer gebruikelijk is dat hij deze zelfstandig verricht, bijvoorbeeld het kopen van boeken en grammofoonplaten.
- Minderjarigen vanaf zestien jaar zijn bekwaam om alle rechtshandelingen te verrichten, behalve die waarvan in het maatschappelijk verkeer gebruikelijk is dat zij deze alleen met toestemming van de ouders verrichten. Hierbij wordt gedacht aan bijvoorbeeld het afsluiten van arbeidscontracten op muziek- of sportgebied.

Zoals gezegd heeft de wetgever dit systeem niet willen overnemen. Het belangrijkste adviesorgaan van de regering over specifiek beleid van de overheid met betrekking tot de maatschappelijke positie van de jeugd en gericht op het scheppen van voorwaarden voor haar optimale ontplooiing, de Raad voor het Jeugdbeleid, laat het er echter niet bij zitten. De Raad heeft onlangs een advies uitgebracht met betrekking tot onder meer de geleidelijke rechtsverzekering van minderjarigen waarin hij er bij de regering op aandringt alsnog stappen te ondernemen ter verwezenlijking van genoemd systeem.

Meerderjarigheid en financiële afhankelijkheid

Hierboven werd er reeds op geduid dat de nu gerealiseerde tijdgrensverlaging ook een keerzijde kent. Ouders blijven

verplicht te voorzien in de kosten van levensonderhoud en studie van de nieuwe meerderjarigen. Deze verplichting geldt ook voor de vader van een onwettig niet-erkend kind en tevens voor een stiefouder, althans gedurende diens huwelijk jegens de tot zijn gezin behorende wettige en natuurlijke meerderjarige kinderen van zijn echtgenoot die nog geen eenentwintig jaar zijn.

De onderhoudsverplichting wordt enigszins verzacht door de reeds ingevoerde basisbeurs voor alle schoolgaande en studerende minderjarigen van achttien jaar en ouder. Maar voor velen zal een suppletie op de basisbeurs nodig zijn en dat betekent de voortdoring van de financiële afhankelijkheid van kinderen die inmiddels meerderjarig zijn. Financiële afhankelijkheid van ouders enerzijds en meerderjarigheid anderzijds passen in deze tijd eigenlijk niet bij elkaar. Weliswaar bevat ons Burgerlijk Wetboek nog altijd regels die bloed- en aanverwanten verplicht om elkaar van levensonderhoud te voorzien en zelfs om, als de financiële middelen daartoe ontbreken, bijvoorbeeld ouders of zelfs schoonouders bij zich in huis te nemen en aldaar van het nodige te voorzien, maar dit betreft in feite slapende bepalingen. Door ons stelsel van sociale voorzieningen kunnen deze regels rustig blijven sluimeren, echter een ontwaken in de toekomst valt natuurlijk niet geheel uit te sluiten.

Dat de nieuwe meerderjarigen financieel geheel of gedeeltelijk van hun ouders afhankelijk blijven wil echter niet zeggen dat de ouders ook aansprakelijk zijn voor de gevolgen van rechtshandelingen die door hun meerderjarige kinderen zijn aangegaan. Of het nu koop of huur, of het sluiten van een medische overeenkomst betreft, de rechtshandeling is door een meerderjarige, dus door een handelingsbekwaam persoon aangegaan. Die is zelf aansprakelijk voor de rechtsgevolgen. Derden kunnen ouders hierop niet aanspreken tenzij het gaat om verhaal in het

kader van de suppletie op een studiebeurs of om verhaal in het kader van een uitkering door bijvoorbeeld de gemeentelijke sociale dienst. Iets anders is dat de nieuwe meerderjarigen wel zelf een verhaal op hun ouders hebben indien die nalatig blijven in het nakomen van de onderhoudsplicht.

Ook de regering had wel oog voor de inconsequentie van meerderjarigheid en financiële afhankelijkheid. Men is echter tegelijkertijd bij de mening gebleven dat de verlaging van de meerderjarigheidsgrens geen financiële consequenties voor de overheid met zich mee mocht brengen. Zolang er niet voor alle jongeren een redelijk betaalde baan beschikbaar is en de studiefinanciering niet kostendekkend is blijft alleen als mogelijkheid open de onderhoudsplicht van ouders te handhaven.

De financiële positie van jongeren ziet er sinds de jongste prinsjesdag nog minder rooskleurig uit dan reeds het geval was. Het ligt in het voornemen van het kabinet om het minimumjeugdloon voor de zestien- en zeventienjarigen af te schaffen. Tegelijkertijd moet dan de tegemoetkoming in de studiekosten voor de scholieren in dezelfde leeftijdscategorie verdwijnen. Daar staat tegenover dat de kinderbijslag met zes procent omhoog is gegaan, maar dat is veel te weinig om in de buurt te komen van een kostendekkende kinderbijslagsregeling. Daarbij moet nog eens in het oog worden gehouden dat voor wat betreft kinderbijslag enerzijds en kinderaftrek in de belastingssfeer anderzijds in vergelijking met landen als België, Frankrijk, West-Duitsland en Zweden, Nederland er in dezen slecht van af komt. Ondanks prachtige volzinnen in verkiezingsprogramma's en regeerakkoorden doet Nederland weinig voor gezinnen met kinderen.

De regering heeft eveneens overwogen om het minimumloon voor volwassenen pas op de leeftijd van zevenentwintig jaar te laten ingaan. De maatschappelijke reacties waren voorspelbaar en in de Mil-

---

Nederland doet weinig voor gezinnen met kinderen.

---

joenennota is nu opgenomen dat de leeftijd waarop het minimumloon ingaat van drieëntwintig naar vierentwintig stijgt. De incongruentie tussen meerderjarigheid en economische zelfstandigheid wordt daarmee nog groter. Overigens is het wel zo dat jongeren die zich beschikbaar stellen of houden voor de arbeidsmarkt wel in aanmerking blijven komen voor een uitkering in het kader van de Rijksgroepsregeling werkloze werknemers (RWW). Jonge zelfstandigen kunnen een beroep blijven doen op het Bijstandsbesluit zelfstandigen.

De nieuwe meerderjarigen hebben dus recht op financiële ondersteuning van hun ouders. Ouders die niet over voldoende middelen beschikken om aan deze verplichting te voldoen kunnen ook na 1 januari 1988 voor hun meerderjarige kinderen tot eenentwintig jaar gezinsbijstand krijgen. In die zin wordt op dezelfde datum de Algemene Bijstandswet gewijzigd. Ook hier zit weer een adder onder het gras want het kabinet is van plan om tegelijkertijd de hoogte van de bijstandsuitkering voor uitwonende jongeren tussen achttien en eenentwintig jaar met ingang van 1 juli 1988 te verlagen naar het bedrag van de uitkering voor thuiswonende jongeren. Hiertoe is een ontwerp algemene maatregel van bestuur tot wijziging van het Bijstandsbesluit landelijke normering geconcipeerd.

Deze wijziging betekent dat ook werkloze jongeren die zelfstandig wonen rond moeten zien te komen van een kleine vierhonderd gulden. De regeling geldt onder andere niet voor jongeren die al voor hun achttiende jaar zelfstandig woonden. Die krijgen ruim zevenhonderd gulden per maand. Hetzelfde geldt voor jongeren die zijn weggelopen van huis. Op dat weglopen staat in feite een premie. Steeds vaker schoppen ouders nu reeds, omdat ze de opvoeding van hun kinderen niet langer aankunnen of om financiële redenen, hun kinderen het huis uit en dat zou in de nieuwe situatie wel eens kunnen toemen. Een aantal valt overigens niet te geven omdat de cijfers van deze jongeren verborgen zijn in de cijfers van minderjarigen die zelf van huis weglopen.

De onderhoudsregeling draagt verder het risico in zich dat er juridische procedures volgen waarin nieuwe meerderjarigen zullen proberen weigerachtige ouders te dwingen om met centen over de brug te komen. Immers, voortaan kunnen zij zelfstandig optreden in civielrechtelijke procedures.

Door de onderhoudsplicht voor minderjarige kinderen worden ook de overheidspensioenwetten gewijzigd. En wel zo dat de uitkering aan nabestaande nieuwe meerderjarigen blijft doorlopen tot het eenentwintigste jaar. De overbruggingsuitkering is hiervan uitgezonderd. Dit geldt de Algemene burgerlijke pensioenwet, de Spoorwegpensioenwet en de Algemene militaire pensioenwet.

Gevolgen

Het belangrijkste gevolg van de verlaging van de meerderjarigheidsgrens is dus het verkrijgen van volledige handelingsbekwaamheid door de achttien-tot-eenen-twintigjarigen. Minderjarigen die voor hun achttiende verjaardag in het huwelijk treden worden ook meerderjarig. In dit opzicht verandert er niets.

De beperkte handlichting, een juridische constructie waarbij aan minderjari-

gen in bepaalde gevallen handelingsbekwaamheid wordt verleend, kan voortaan door de kantonrechter aan zestien- en zeventienjarigen worden gegeven. Dit kon voor 1 januari 1988 vanaf achttien jaar. Deze mogelijkheid is met name van belang voor minderjarigen die een zaak drijven en die daarvoor bepaalde rechtshandelingen rechtsgeldig moeten kunnen verrichten.

Zestien- en zeventienjarigen kunnen voortaan een testament maken. Ook dat kon onder de oude regel vanaf achttien jaar. Een ander belangrijk gevolg is dat jonge mensen vanaf hun achttiende jaar voortaan geen huwelijks toestemming van hun ouders meer nodig hebben. Er kan weliswaar vanaf het achttiende jaar getrouwd worden, maar niet zonder toestemming van de ouders. In de praktijk werd reeds vooruit gelopen op de nieuwe regeling. Ondanks het absolute veto-recht van ouders heeft de rechter enkele malen vervangende huwelijks toestemming gegeven omdat ouders niet met steekhoudende argumenten kwamen om het voorgenomen huwelijk van hun kind tegen te houden. Op 1 september 1987 verviel door een wetswijziging dat absolute veto-recht.

Ook met betrekking tot de toepassing van de jeugdbeschermingsmaatregelen is er het een en ander veranderd. Het gaat hier onder meer om de ondertoezichtstelling van minderjarigen door de kinderrechter. Deze maatregel beperkt het gezag van ouders en voogden indien de minderjarige wordt bedreigd met zedelijke of lichamelijke ondergang. Er wordt door de kinderrechter een gezinsvoogd benoemd die moet gaan werken aan de relatie tussen de betreffende kinderen en ouders. In het kader van de ondertoezichtstelling kunnen minderjarigen uit huis worden geplaatst.

Verdergaande maatregelen betreffen de ontzetting uit en de ontheffing van het gezag van ouders of voogden. Het gezag gaat in het kader van deze maatregelen

geheel verloren en wordt meestal, door de rechtbank, opgedragen aan een voogdij-instelling. Het betreft hier steeds ernstige problematiek die zeer schadelijk is voor kinderen. Ontzetting wordt toegepast tegen de wil van ouders in, ontheffing met 'medewerking' van ouders. In het laatste geval is sprake van psychische of fysieke onmacht van ouders. Bij toepassing van deze maatregelen worden kinderen altijd uit huis geplaatst.

Al deze jeugdbeschermingsmaatregelen eindigen uiterlijk op het moment dat jeugdigen meerderjarig worden. Dat betekent dat sinds 1 januari 1988 de maatregelen vervallen zijn voor alle achttien- tot eenentwintigjarigen. Afgezien van het feit dat dit vergaande consequenties heeft voor de jeugdbeschermingsinstellingen, de voogdij- en gezinsvoogdij-instellingen alsmede voor de tehuizen en inrichtingen voor jeugdigen, is dit gevolg in een aantal gevallen zeker niet in het belang van jeugdigen. De nieuwe wetgeving vangt dit op door de nieuwe minderjarigen het recht te geven zelf om voortzetting van de hulpverlening tot het eenentwintigste jaar te vragen. Zij houden zo het recht op dezelfde hulp, die zij in het kader van de opgelegde maatregelen reeds kregen. Voor de jeugdigen die op basis van vrijwilligheid (bijvoorbeeld gefinancierd in het kader van de Tijdelijke Subsidierегeling Maatschappelijke Dienstverlening (TSMĐ) door een instelling van jeugdhulpverlening) geholpen worden geldt deze voortgezette hulpverleningsmogelijkheid niet. Hiervoor is nog geen adequate oplossing gevonden.

Voor jeugdhulpverleningsinstellingen kan dit desastreuze gevolgen hebben. Naast de reeds jarenlang toegepaste kortingen op subsidies komt dit er nog eens bovenop. De bezuinigingsdrift van de rijksoverheid kon hier wel eens het schip keren. Voor de zwakste jongeren uit de veelal zwakste sociaal-economische lagen van onze samenleving komt het er door deze ontwikkelingen zeker niet beter voor te staan. Het ontwikkelen van activi-

teiten op het terrein van de veel voorkomende criminaliteit wordt zo een dweilen met de kraan open. Of, een zorgzame samenleving evolueert op deze wijze tot een samenleving waar de sterkeren goed voor zichzelf zorgen en de zwakkeren roemloos ten ondergaan.

In het jeugdstrafrecht zijn minderjarigen reeds lang op hun achttiende meerderjarig, strafrechtelijk meerderjarig. Hierin is uiteraard geen verandering gekomen, alleen de term 'strafrechtelijke meerderjarigheid' is nu vervallen. Wat ook niet is veranderd is dat op de nieuwe meerderjarigen, dus op hen die nog geen eenentwintig jaar zijn, het jeugdstrafrecht kan worden toegepast.

Dit betreft jeugdigen van wie de ontwikkeling aanleiding geeft om rekening te houden met hun 'kinderlijke' persoonlijkheid. Via een amendement is het mogelijk gemaakt dat de strafrechtelijke maatregel van plaatsing in een inrichting voor buitengewone behandeling kan blijven doorlopen totdat de jonge meerderjarigen eenentwintig jaar worden. Deze ingreep behoedt de rijksinrichtingen voor jeugdigen voor een relatief forse terugloop in het cliëntenbestand. Deze maatregel in het jeugdstrafrecht lijkt sterk op de terbeschikkingstelling van de regering in het commune (volwassenen) strafrecht.

De Vreemdelingenwet is zo gewijzigd dat jeugdige vreemdelingen voortaan vanaf hun achttiende een vestigingsvergunning kunnen krijgen. Daar staat tegenover dat de afgeleide verblijfstitel voor minderjarige vreemdelingen niet langer tot het eenentwintigste jaar geldig is maar tot het achttiende. Dit kan een verzwakking betekenen van de rechtspositie van deze groep jongeren zodat op dit punt de regelgeving zou moeten worden aangepast.

Tenslotte

Hoewel de ontwikkeling naar een adequate rechtspositie van jeugdigen met de wet van 1 januari enerzijds een belangrijke

duw in de goede richting heeft gekregen blijft anderzijds de invloed van de 'kortwiekers' nog groot.

Immers, het belangrijkste gevolg van de verlaging van de meerderjarigheidsgrens is dat vanaf de leeftijd van achttien jaar de volledige handelingsbekwaamheid wordt bereikt. Daar staat echter wel tegenover dat een volledige financiële onafhankelijkheid van de nieuwe meerderjarigen verder te zoeken is dan ooit. De afhankelijkheid van ouders blijft daardoor in stand en dat is niet in overeenstemming met meerderjarigheid. Vooral in de lagere sociale strata kan dit grote problemen opleveren. Hier lijkt een adequate reactie van de overheid voor de hand te liggen.

Het drie jaar eerder wegvallen van de jeugdbeschermingsmaatregelen wordt evenmin zorgvuldig opgevangen. Budgettaire noties gaan boven het belang van de betreffende jeugdige meerderjarigen. Het ontbreken van maatregelen voor de leeftijdsgenoten die tot voor kort in het kader van de vrijwillige hulpverlening psycho-sociale en andere hulp ontvingen laat hen in de kou staan. Grote problemen voor de wereld van de jeugdhulpverlening lijken daardoor onontkoombaar.

Tenslotte is het spijtig dat niet meteen van de gelegenheid gebruik is gemaakt om een systematisch stelsel van geleidelijke rechtsverkrijging in te voeren. Dit te meer daar wel op verschillende leeftijden onder de achttien jaar reeds bepaalde rechten worden verleend.

Te hopen valt dat de ontwikkelingen in onze samenleving, met name die op het sociaal-economische vlak, in de nabije toekomst toch een stimulans kunnen bieden tot een nadere vervolmaking van de rechtspositie van de jeugdige leden van onze samenleving.

Geraadpleegde literatuur

- C. Asser, en J. de Ruiter, *'Personen- en Familierecht'*, deel 1, Zwolle 1984.
- *'Jeugdbeschermingsrecht'*, Rapport van de commissie voor de herziening van het Kinderbeschermingsrecht, 's-Gravenhage 1971.
- *Staatsblad 1987, nrs. 333, 334 en 335* (wetswijzigingen in verband met verlaging leeftijd meerderjarigheid).
- A.P. van der Linden, G.B.C.M. van der Reep, F.G.A. ten Siethoff en A.E.I.J. Zeijlstra-Rijpstra, *'Jeugd en Recht'*, Alphen aan den Rijn 1986.
- A. Pitlo, Gr. van der Burght en M. Rood-de Boer, *'Personen- en familierecht'*, Arnhem 1985.

Mr. L.B.M. Wüst

Mediabeleid en de waarde van intermenselijke communicatie*

Mensen moeten zich zelf verantwoordelijk voelen voor communicatie via de audiovisuele media. Voor de commerciële omroep is geen enkele winst te verwachten voor de waardigheid van mensen, noch voor de vitaliteit van het normatieve geestelijke pluralisme in de samenleving.

De internationalisering en vercommercialisering van het televisie- en video-aanbod heeft een breed gefundeerde visie nodig. Immers, de Westerse samenlevingen, en Nederland en België in het bijzonder worden geconfronteerd met de gecompliceerdheid van de maatschappelijke processen die ermee verbonden zijn en met de diepgaande levensbeschouwingen en culturele gevolgen die ermee gemoeid kunnen zijn. Dit geldt binnen de Nederlandse en Belgische samenlevingen nog meer in het bijzonder voor de christenen en voor hun geloofsgemeenschappen.

Dit betoog is opgezet als een drieluik:

- I. Wat is er aan de hand?
- II. Wat staat daarmee op het spel?
- III. Wat staat ons, meer in het bijzonder als christenen te doen?

I. Wat is er aan de hand?

I.1. Verinternationalisering en vercommercialisering tot dusver

Het Westeuropese televisie- en nu ook video-aanbod heeft van het begin af aan een sterk internationaal en commercieel aspect gehad. 'Internationaal', want radio en televisie openden juist de mogelijkheid om naar de hele wereld en naar het wereldgebeuren te luisteren en te kijken en te doen kijken en luisteren. En 'commercieel', want uit de hele wereld is door de Europese omroepen programma-materiaal aangekocht. Daarbij heeft zich wel een ontwikkeling voorgedaan, die ons in verband met ons thema bijzonder te denken geeft. De produktiekosten op zich van de onderscheiden programmagenres in de landen van de Westerse wereld lopen niet zoveel uiteen. Daardoor heeft het grote verschil in omvang van de 'thuismarkt' en van de advertentie-inkomsten van meet af aan gemaakt dat kleine landjes als België en Nederland zich per uur televisie financieel uiteraard lang niet zoveel konden en kunnen veroorloven als hun

Mr. L.B.M. Wüst (1923) is directeur algemene beleidsvoorbereiding van de KRO.

* Dit artikel is de bewerking van een rede, gehouden voor de Vlaamse Stichting Christenen voor Europa, in Brussel op 25 november 1987.

grotere Westeuropese broers. En die op hun beurt waren weer kleine jongens ver-geleken met de Verenigde Staten. Dat geeft een verschil in financiële machtsverhoudingen. Met name de VS komt niet alleen op zijn thuismarkt gemakkelijk uit de kosten. Hij kan daardoor vervolgens in de hele Westerse wereld en zelfs daarbuiten zijn produkties tegen een soort van dump-prijzen toch nog profijtelijk afzetten en met allerlei vormen van *merchandising* verder uitbaten. Langs deze weg heeft de VS, zo-als bekend, zich als commerciële toeleve-rancier een uiterst sterke 'marktleiders'-positie geschapen; op het terrein van nieuwsvoorziening maar vooral op het ter-rein van het zogenaamde *entertainment*, in het bijzonder van de populaire fictie. Nog altijd kunnen onze landjes goedko-per avonden-lang vullen met populair Amerikaans aanbod, dan één speelfilm van allure zelf te maken.

Vandaar de zorg, niet alleen bij ons, maar in alle Westeuropese omroephuizen, over de ernstig scheefgetrokken ver-houding in de dosering van

- (1) eigen
- (2) overig Europees en
- (3) Amerikaans aanbod, en over het vrij-wel volstrekt ontbreken van wederkerig-heid in de Europees-Amerikaanse relatie.

Maar is dit de vercommercialisering en verinternationalisering door de Stichting Christenen voor Europa voorgelegde vraagstelling in eerste instantie op het oog had? Ik vermoed, dat men met de vraag-stelling primair om de grote strijd waarin de hele Westeuropese omroepwereld thans betrokken is, namelijk om de ver-commercialisering en in een bepaalde zin verinternationaliseerde vercommerciali-tering van de eigendoms- en beheers-structuren van de zendende instanties zélf. Dat is essentieel wat anders.

1.2. Een wezenlijke stap verder

In vrijwel geheel Europa werd tot voor kort de omroepstructuur gekenmerkt door een non-commerciële beheersvorm. Deze liet

zich leiden door enigerlei – minstens met de mond en in statuten en wetgeving bele-den – opvatting over algemeen welzijn, dat de via radio en televisie gestalte gege-ven openbaarheid behoort te dienen. Het gaat hier dus niet primair over de vraag of, en zo ja in hoeverre, de toelevering van commercieel vervaardigde produkten aan die omroephuizen wenselijk of moge-lijk is. Maar veeleer over de vraag of de uiteindelijke beslissers over wat als totaal-produkt naar de ontvangers toegaat – de omroeporganisaties dus – zélf zich be-slissend door winstogmerken mogen la-ten leiden.

Deze vraag heeft in feite natuurlijk wel nauw verband met de zojuist genoemde zorg. De invloed van de VS is namelijk niet het gevolg geweest van enigerlei welover-wogen conceptie over wat het algemeen welzijn programmatisch aan internatio-naal cultureel pluralisme zou behoren mee te brengen. Die invloed heeft zich, in-tegendeel, ondanks geheel andersluidende, omroep-opvattingen en wenselijk-heden, maar onder de druk van de onge-lijke financieel-economische machtsver-houdingen tóch doorgezet.

En de eerste vraag die zich spontaan opdringt is dan ook: als thans het motief van het economische winststreven tot lei-dend beginsel wordt van de beheersvorm en de exploitatiewijze van de zendende in-stanties zelf, moet men dan niet verwach-ten, gelet op de ervaring tot dusver, dat de ongelijkheid in financiële machtsverhou-dingen alleen maar veel ongebreidelder de economisch sterksten in de kaart zal spelen.

1.3. De krachten achter de vercommercialiseringsstormloop

Maar alvorens dieper in te gaan op wat bij deze ontwikkeling rond de omroep alle-maal op het spel staat, is het wellicht nuttig eerst even stil te staan bij de krachten die deze vercommercialiseringsstormloop hebben opgeroepen, respectievelijk heb-ben aangewakkerd.

Aan de oorsprong hiervan staat ongetwijfeld de technische ontwikkeling van de nieuwe transmissie-technieken van satelliet en kabel. Die heffen de – op zichzelf gelijkblijvende – schaarste aan etherzendkanalen en de beperktheid van het bereik op. Zij maken bovendien, in verbinding met andere elektronische vindingen – met name de computer – nog heel andere, nieuwe dienstverleningen dan omroep-toepassingen mogelijk. Wat de omroep-toepassing betreft kwam er daardoor plotseling technisch ruimte zowel op lokaal en regionaal als op nationaal en zelfs grenzenoverschrijdend niveau voor uitbreiding van het aantal zendkanalen. En de industrie, die deze nieuwe vindingen bedacht, ziet uiteraard graag dat die dan ook op zo groot mogelijke schaal worden afgenomen en toegepast. Het zal dan ook niet verbazen dat zij gaarne commerciële exploitatievormen – nationaal en internationaal – aanwakkerde, omdat langs die weg de financieringsvraag het gemakkelijkst zou zijn op te lossen. Zij vond – en vindt – daarbij natuurlijke bondgenoten in grote, al dan niet multinationale en multimediale uitgevers- en filmproductieconcerns. Voor hen was het toegangsverbod tot de non-commerciële omroepexploitatie toch al een doorn in het oog en zij waren anderzijds ook beducht voor eventuele gevaren van de nieuwe elektronische mogelijkheden voor met name hun eigen persactiviteiten. Zij vond – en vindt – ook bondgenoten in typische *entrepreneurs*-persoonlijkheden als de Berlusconi's, Murdochs en Hersants, die gefascineerd zijn door de financiële (en wellicht ook politieke) mogelijkheden die het bezit van een televisie-imperium, zo niet een multimedia-imperium kan bieden.

Dezen hebben goed uitgerekend welke onderdelen van het televisiepakket kunnen renderen én als dragers van reclameboodschappen én (omdat televisieprogramma's na gebruik niet versleten zijn) door uitgekiend hergebruik hier en overal elders in de wereld, én door een uitge-

kiende uitbating van met die programma's samenhangende nevenprodukten (de zogenaamde *merchandising*).

Uit diezelfde overwegingen stond menig groot geldwezen, dat die berekeningen en inschattingen ook zelf kan maken, in de startblokken om hetzij zelf hetzij door in het leven roepen van consortia ergens op de trein naar dit nieuwe Dorado te springen.

Heel andere bondgenoten, meestal financieel niet zo krachtig maar niettemin spraakmakend, en met heel andere ambities, worden gevonden in diegenen, die in hun huidige omroepsystemen te veel de manipulerende en monopoliserende hand van de Staat óf van één bepaalde politiek-ideologische groepering ontwaren en in de commerciële beheersvorm het enige praktische alternatief zien om zich althans van die last te bevrijden.

De nationale overheden in West-Europa van hun kant hebben, voor wat dit vercommercialiseringsaspect betreft althans ten aanzien van die samenballing van kapitaalkrachtige groepen in hun eigen landen een in beginsel positieve houding aangenomen, zij het op nogal uiteenlopende gronden. Ook in mijn eigen land waar men op grond van onze bijzondere omroeptraditie en met een christen-democratische bewindsman anders – ik zeg: beter – zou hebben verwacht.

Daar was vooreerst de gedachte dat met het wegvallen van de schaarste – niet aan etherzendkanalen maar wel aan zendkanalen – de redenen voor de respectieve bestaande nationale omroepordeningen zouden worden ondergraven. De schaarste aan etherzendkanalen was immers op zich reeds een afdoend argument geweest voor de overheidsbemoeiing met de inrichting en leiding van het nationale omroep-systeem. Als die beperktheid nu wegvalt zal de dijk rond het toelatingsbeperkende systeem het dan niet moeten begeven? Maar wat het verinternationaliseringsaspect betreft zijn de

nationale overheden opmerkelijk tweeslachtig. Enerzijds speelt de gedachte dat het ideaal van de *free flow of information* tot onbepaalde toelating óók van buitenlandse commerciële gegadigden zou behoren te leiden indien de schaarste zou komen te vervallen, een zekere rol. Ten onrechte overigens, want de *free flow of information*-gedachte heeft niets van doen met de vrijheid van profijtelijke exploitatie van informatie! Maar daar is inmiddels voor menige nationale overheid – in ieder geval de mijne – de zorg voor het behoud van de reclame-inkomsten in eigen land en de bescherming van de eigen pers tegenover komen te staan. Moest men de jongens die met hun internationale penetratie ook de reclamemarkt internationaal zouden gaan uitbaten, niet veeleer met hun eigen wapens verslaan, door namelijk dan maar zelf op nationaal niveau een commerciële beheersvorm voor – althans een deel van – de nationale omroepactiviteit te introduceren? De gedachte van een duaal systeem, dus, waarvan overigens noch de financiële, noch de inhoudelijke consequenties voor de bestaande omroep bij mijn weten ook maar ergens goed zijn overwogen. En die in kleine landen als de onze des te zwaarder aankomen. Invoering van het nationale commerciële element, dus, om de buitenlandse commerciële uitbating tegen te kunnen gaan.

En dan speelt er, misschien wel bo-

venal, al dan niet uitgesproken, in veel geesten de kracht van de Westerse mythe der technische vooruitgang, die tóch zich autonoom zou doorzetten, alsof er geen menselijke beslissingen aan te pas komen (en waarbij men graag vergeet dat men ten aanzien van de bewapeningstechniek en het natuurlijk milieu heel anders oordeelt!).

Deze mythe van de onstuitbare techniek gaat daarbij gemakkelijk een huwelijk aan met die andere Westerse mythe dat elke technische innovatie ook groter materiële welvaart belooft als men haar maar de commerciële vrijheid laat. En dat het dáár op aankomt in het leven.

En, *last* maar wellicht *not least*, is er bij de overheden ook de politieke geneigdheid om door uitbreiding van het televisieaanbod met commerciële kanalen het publiek een ogenschijnlijk gratis extra vermaak te bieden, als zoethouder in een tijd van recessie en bezuinigingen.

Al deze voorgaande opvattingen kon men de afgelopen tijd vernemen. Zij lijken met name door te slaan ten gunste van een – voorshands nationale – doorbraak van de commerciële beheersvorm in radio en vooral televisie.

Maar de vraag is of zij overtuigen. Doen zij recht aan belangen die met de radio en televisie voor een samenleving op het spel staan?

1.4. Eenzijdigheid

Nog niet zo lang geleden zei de West-Duitse president Von Weizsäcker er zich zorgen over te maken, dat 'tot dusver de werking van de elektronische media op de menselijke geest verwaarloosd is'. 'Waarover strijden dan – met verlof gezegd – onze partijen?', zo ongeveer ging de president verder: 'Men heeft het over wie hoeveel uit de reclame-opbrengsten krijgt en hoe men aan zijn geld komt of blijft komen, maar het zou me toch meer geruststellen als de verantwoordelijke mensen een beetje meer over de programma-inhoud

---

De gedachte dat technische vooruitgang onstuitbaar is, is een mythe.

---

en de werking daarvan zouden praten en duidelijk dáár vanuit hun beslissingen zouden treffen.¹

En inderdaad, niet alleen in Duitsland, maar ook elders treft de onthutsende magerte aan inhoudelijke overwegingen, de eenzijdigheid waarmee de audiovisuele communicatie als een rentabiliteits-, technisch innovatie-, en/of productie-/consumptieobject wordt gedefinieerd in de kringen die een vercommercialisering voorstaan. Maar ik denk toch, dat wij daar als christelijke staatsburgers nog wel iets tegenover hebben op te merken. En dat het de hoogste tijd is, dat we dat met nadruk gaan doen, als het even kan ook in meer internationaal verband.

Die 'hoogste tijd' is er wellicht ook nog net. Met name de realisering van de Europese satelliet-ontwikkeling heeft enerzijds vertraging opgelopen: Van de aangekondigde DBS-satellieten hangt er sinds kort één in de lucht. En een effectieve exploitatie is nog lang niet voor elkaar. Anderzijds maakt de snelle technische ontwikkeling, waarbij steeds nieuwe vindingen de op stapel gezette plannen al weer dreigen te achterhalen, dat er een aarzeling ontstaat om door te zetten. En ook de Europese kabelontwikkeling zal, anders dan in België en Nederland, naar het ernaar uitziet, in West-Europa niet die vaart lopen, die men er nog niet zo lang geleden aan voorspelde. Wellicht geeft dat nog tijd om nationaal en Europees over deze media en hun beheersvorm dieper na te denken, niet primair vanuit een vooropgezette financieel-economische exploitatiewijze, maar vanuit de vraag welke functies zij voor de mensen en de menselijke waardigheid tegen de achtergrond van zowel technische als maatschappelijke en culturele veranderingsprocessen behoren te spelen ten dienste van het algemeen welzijn.

II. Wat staat er op het spel?

Wij kunnen over werking en organisatie van de audio-visuele media eigenlijk niet

goed spreken, zonder ons eerst rekschap te geven van de politiek-maatschappelijke context, waarbinnen zij functioneren.

Ik kan in dit betoog slechts aangeven wat mijns inziens daarbij als centrale aandachtspunten in verband met ons onderwerp moet worden beschouwd.

II.1. Betekenis van grondrechten

Fundamenteel uitgangspunt voor mij is, dat wij in onze Westerse wereld als leidende idee voor onze politieke en maatschappelijke ordening die van de democratische en sociale rechtsstaat hebben aanvaard. En dat met overtuiging en van harte. Wij hebben in West-Europa een proces van differentiëring tussen staat en maatschappij doorgemaakt, dat ertoe leidde dat de staat ophield de '*societas perfecta*' te zijn in die zin dat bij de overheid als het ware de top van alle beslissingsmacht lag. De democratische en sociale rechtsstaat waagt het op de eerste plaats met de vrijheid van de burgers en van de groepen, organisaties en instituties die die burgers in de van de overheid onderscheiden samenleving hebben opgebouwd. De burgers in een democratische rechtsstaat mogen en moeten in beginsel persoonlijk en sociaal hun levensbeschouwelijk, cultureel en economisch leven zelf gestalten geven. Daarmee is ook het geestelijk pluralisme aanvaard. Zij doen dat op voorwaarde dat zij zich zullen voegen in de noodzakelijke ordening die de staat – een overigens door die burgers samen op hun beurt weer gelegitimeerde en gecontroleerde staat! – ter wille van het algemeen welzijn moet aanbrengen en handhaven. Maar: ook een democratische staat kan door zijn formeel systeem van beslissingen bij meerderheid nog altijd de waardigheid en vrijheid van de enkeling of van groepen onder de voet lopen.

1. Cf. *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung*, nr. 2, 4.1.1985.

Vandaar, dat als wezenlijk sluitstuk én als benadrukking van het inzicht dat de waardigheid van de menselijke persoon het meest fundamentele en vóórgegeven richtsnoer voor elke overheidsordening moet blijven – ook als het de staat of een meerderheid van de burgers niet zint – van meet af aan een extra waarborg voor de democratische rechtsstaat is gezocht in het formuleren van bijzondere rechten. Rechten die de waardigheid van de mens in haar verschillende dimensies specifiek beogen te verankeren, extra te waarborgen en telkens opnieuw te bevorderen. Dat zijn de zogenaamde grondrechten of mensenrechten. Het onderliggende inzicht daarbij is, dat het algemeen welzijn, het *'bonum commune'*, slechts tot stand kan worden gebracht vanuit en op basis van het respect voor de menselijke persoon en zijn onvervangbare waarde.

Als ik goed zie pogen alle grond- en/of mensenrechten drie componenten van die menselijke waardigheid in samenhang te realiseren:

- vooreerst willen zij voor iedere burger de vrijheid – maar een jegens de gemeenschap verantwoordelijke vrijheid – realiseren om de meest wezenlijke dimensies van zijn mens-zijn zelf en in eigen verbanden te ontplooiën;
- dat willen zij, vervolgens, doen door zoveel mogelijk gelijkheid van kansen te bevorderen, én
- tenslotte door zoveel mogelijk een actieve participatie aan dat rechtsgoed te bevorderen.

Dat geldt, nogmaals, zowel voor de oudste, zogenaamde klassieke grondrechten de vrijheid van meningsuiting en meningsvorming en de daarmee ten nauwste verbonden godsdienstvrijheid en vrijheid van onderwijs, als voor de meer recente zogenaamde sociale grondrechten.

In die zin vormen de grondrechten dan ook het fundamentele normatieve richtsnoer voor de nadere meer concrete regelgeving op die terreinen waar de grond-

rechten in het geding zijn. Dat nu lijkt mij voor ons onderwerp van centraal belang!

In die nadere regelgeving moet een wetgever namelijk trachten de dynamiek van de samenleving, de vragen waar bijvoorbeeld de technologie-ontwikkeling of de sociaal-economische ontwikkeling, en daarmee ook de waarden- en normenontwikkeling in een samenleving hem telkens opnieuw voor plaatsen nader te ordenen. En wel zodanig – door voorwaarden te scheppen – dat de rechtsorde inderdaad een op de waardigheid van de mensen gebaseerde samenleving handhaaft, ja bevordert. Juist de geweldige dynamiek die onze samenleving kenmerkt en die haar in snel tempo ingrijpend verandert, verklaart ook de centrale betekenis, welke zowel het leergezag in onze geloofs-gemeenschap als de beoefening van de zogenaamde katholieke sociale leer, maar ook de Werelddraad van Kerken, aan de grondrechten en aan hun concrete, dynamische uitwerking zijn gaan hechten.

Immers: onze samenleving is niet meer de relatief simpel ingerichte samenleving uit de tijd, waarin de zogenaamde klassieke grondrechten – aanvankelijk alleen tegenover de staat – ontstonden. Met name door de enorme expansie van wetenschappen en hun technische toepassing zijn de krachts- en machtsverhoudingen in de 'vrije maatschappij' voortdurend in beweging. De samenleving wordt met een onophoudelijke stroom van nieuwe mogelijkheden, middelen en toepassingen geconfronteerd. In feite wordt onze maatschappij-structuur als geheel getypeerd door een segmentatie in hoog ontwikkelde, intern nog weer uiterst gespecialiseerde en gerationaliseerde maatschappelijke deelsystemen. Die zijn allen wel gericht op de bevrediging van – overigens onderling kwalitatief wezenlijk verschillende – ordes van menselijke behoeften, maar die zijn onderling niet op elkaar afgestemd, vanuit enigerlei gedeelde opvatting over het algemeen wel-

zijn. Zij stellen ons door hun eigen technologische dynamiek voor ongeken- de, nieuwe ethische vragen. En maar al te vaak trachten zij de mensen aan hun deel- belangen dienstbaar te maken, in plaats van zelf dienstbaar te zijn aan de mensen in hun zedelijke totaliteit.

De menselijke waardigheid en persoon- lijke vrijheid, met andere woorden, die in de tijd van de formulering van de klassieke grondrechten, – in een relatief eenvoudige samenleving – uitsluitend veroverd moesten worden op de overheid moeten zich thans dus overeind houden en moe- ten nu versterkt worden niet alleen maar tegenover de staat (en ook zijn inmiddels gegroeide rationaliteit en bureaucratie), maar evenzeer, zo niet nog meer, – en nu met behulp van de staat! – in het uiterst gecompliceerde netwerk van maatschap- pelijke systemen en machten, waarin hij is komen te verkeren.

De huidige samenleving moet dan ook, wil zij een werkelijk vitale en zinvolle demo- cratische rechtsstaat blijven, met van hun geestelijke, zedelijke en maatschappelijke vrijheid en identiteit bewuste burgers, kun- nen steunen op de actieve, normatief-kriti- sche participatie van een zo groot moge- lijk aantal van die burgers en hun verban- den.

II.2. Mensenrecht bij uitstek

Welnu, dáárvoor is de vrijheid van me- nings- en visie-uitwisseling (meningsuiting en meningsvorming) dringender dan ooit nodig. In die zin is het grondrecht van me- ningsuiting en meningsvorming voor de toekomst van de democratische samenle- ving van cruciale betekenis.

Op tweeërlei wijze komt aan dit grond- recht, samen met de godsdienst- en on- derwijsvrijheid, in de catalogo van de grond- en mensenrechten zelfs een basis- betekenis toe. Mensen moeten persoon- lijk hun geestelijke en zedelijke identiteit kunnen vormen en zichzelf vandaar uit kunnen oriënteren. Zij moeten, als het

even kan en voor zover mogelijk, de com- plexe beïnvloeding door de 'machten' om hun heen persoonlijk kunnen doorzien en vooral ook ethisch kunnen waarderen. En zij moeten zich daartegenover hun vermo- gen tot publiekelijk zelf-invloed-uitoefenen bewust houden.

Juist daarvoor is nodig dat zij weten wie zij ten diepste zijn en wat hun persoonlijke waardigheid is en van anderen verlangen mag. Maar: wie men zelf geestelijk en ze- delijk is komt men pas te weten door com- municatie met anderen binnen verbanden die op het ontdekken en beleven van de zingeving van hun bestaan gericht zijn. Men wordt pas persoon door communica- tie. En vervolgens wordt men pas samen- leving met anderen door openbare com- municatie over die zinbeleving en ethi- sche waardering.

Zin hebben in en zin kunnen beleven aan het persoonlijke en sociale bestaan, aan de eigen identiteit daarvan en aan het gemeenschappelijke met anderen, is pas mogelijk door openbare communicatie. En de eigen én de gemeenschappelijke waardigheid actief verdedigen kan men pas in en na gezamenlijk openbaar over- leg. In die zin is het grondrecht van open- bare meningsuiting en meningsvorming een ménsenrecht bij uitstek en gaat het als het ware vooraf aan de realisering van de andere grondrechten. Pas door openbare meningsuitwisseling kan duidelijk worden welke andere grondrechten er moeten zijn

---

**De vrijheid van menings-
uiting gaat vooraf aan de
realisering van andere
grondrechten.**

---

of komen, hoe hun inhoud steeds op nieuw nader ingevuld moet worden.

In dit perspectief op de geestelijke en zedelijke waardigheid van de mens moet dan ook het belang gesitueerd worden dat aan die specifieke 'laag' in het totaal van openbare maatschappelijke communicatieprocessen is te hechten, die wordt gevormd door de zogenaamde massa- of sociale communicatie en met name radio en televisie.

Met name de audiovisuele media – en in het bijzonder de televisie – hebben een geheel nieuwe vorm van openbaarheid geschapen, als het ware een geheel nieuwe 'belevingsruimte' voor de meningsuitwisseling in de samenleving. Zij kunnen daardoor, op een wijze als nooit tevoren, voorzien in de behoefte aan een generaal overzicht van wat er plaats grijpt, in de noodzaak om ons op de hoogte te stellen van feiten of ontwikkelingen buiten onze horizon maar die ons toch, nu of later, blijken aan te gaan. Zij kunnen vooral het openbare gesprek aangaan of doen voeren hoe nieuwe kennis, nieuwe feiten, ontwikkelingen, ervaringen en opvattingen vanuit en tussen de onderscheiden levensvisies van uit waarden en normen, als goed, als waar en als dienstbaar aan de mensen kunnen worden gewaardeerd. Zij kunnen met andere woorden met de door hen geschapen nieuwe vorm van openbaarheid voor de gehele samenleving een centrale rol spelen bij het proces van meningsuitwisseling en meningsvorming van en tussen personen en groepen, dat voor het behoud van ieders menselijke waardigheid en voor een vitaal geestelijk pluralisme in de democratische samenleving meer dan ooit geboden is. En in feite vervullen zij die functies ook.

Zij zijn inderdaad de belangrijkste leverancier van actueel beleefde wereldbeelden, zij trechteren de prioriteiten van en binnen de vele aandachtsvelden, zij geven hun waarderende en normerende interpretatie mee aan – reële en fictieve –

gebeurtenissen, zij pousseren daarbij zeer bepaalde opinieleiders en smaakmakers. En dat dagelijks in vrijwel elke huiskamer. In die zin mogen zij dan ook met recht 'het hart van de openbaarheid' genoemd worden, zoals oud-KRO-voorzitter Van Doorn als minister van Cultuur hen destijds in zijn media-nota omschreef.

II.3. Kanttekeningen

Maar bij die functie-vervulling horen enige kanttekeningen:

1. De eerste is, dat deze sociale communicatie-technieken wél tot hun grote ontwikkeling zijn gekomen als antwoord op de enorm toegenomen informatiebehoefte van de samenleving. Maar de daarvoor vereiste communicatie-technologie bracht tevens mee, dat deze wijze van openbare communicatie uitgroeide tot een kapitaals- en arbeidsintensief industrieel complex, waarvan het beheer en het communicatieproces in feite in handen kwam van een relatief zeer klein aantal 'eigenaren' en mediaprofessionals. Met andere woorden de actieve waarneming van het recht van meningsuitwisseling (meningsuiting en meningsvorming) is op dit specifieke, voor de samenleving centrale, openbare communicatieniveau aan de oorspronkelijke en eigenlijke dragers van dit recht, namelijk de leden van de samenleving en hun normerend groepsleven, feitelijk ontnomen. Zij hebben er geen rechtstreekse toegang toe, maar zijn er voor hun mogelijkheid om in het openbaar gehoord te worden én voor hun mogelijkheid tot meningsvorming wel onmiddellijk van afhankelijk.

2. Mijn tweede kanttekening is, dat over die afhankelijkheid allerm minst lichtvaardig moet worden gedacht. De – wat ik noem – 'tweede werkelijkheid' die de audio-visuele media rond de samenleving leggen en bij de ontvangers brengen is altijd een 'geconstrueerde werkelijkheid'. Zij geeft in die zin onvermijdelijk steeds een partiële en 'partijdige' kijk op en verwijzing naar de

'eerste' of eigenlijke werkelijkheid. Door de aard van de media is de door hen gecreëerde en geconstrueerde 'openbaarheid' altijd, zij het in allerlei gradaties, gestempeld door de subjectieve kijk én keuzen van de makers ervan, hoezeer die ook naar objectivering mogen streven.

De mediaprofessionals worden – of zij het zich bewust zijn of niet – onvermijdelijk steeds ook zelf geleid door allerlei oordelen vooraf, en met name – en fundamenteel – door een levensbeschouwing en een sociaal-ethische wijze van in het leven staan. Deze werken door in de vele keuzen die zij als communicator voortdurend en onvermijdelijk maken bij de constructie van hun 'tweede werkelijkheid'. Naar inhoud én naar vorm. Die 'openbaarheid' van het radio- en televisieaanbod geeft, naar de inhoud, vooreerst een fundamentele keuze te zien inzake de dosering van wat ik, globaal, aanduid als 'de inspanningsvragende' én de 'ontspanningsbiedende' – of met een Pascaliaans woord – de 'divertissementsfunctie', die beide door de media kunnen worden vervuld. Enerzijds moeten een democratisch-sociale rechtsstaat en samenleving het, zoals gezegd, hebben van burgers die zich van hun actieve verantwoordelijkheid bewust zijn jegens de veelheid van ontwikkelingen die hen omringt en die nu eenmaal verre van onschuldig en eenvoudig is. De informerende, oriënterende en zingevende functie, die de massamedia kunnen vervullen, kunnen en moeten juist in die bewustwording en bewustmaking hun onmisbare en onvervangbare rol spelen. Dat is de 'inspanningsvragende' functie, waarmee de democratische samenleving staat of valt.

Maar in onze samenleving, waarin zoveel meer kán en zoveel meer móet, en waarin de media zelf misschien wel het krachtigst bijdragen aan het besef van die overstelpende veelheid, groeit anderzijds even sterk de behoefte om in verbeelding, dromen en vermaak een tegenwicht te vinden tegen de problematisering van het

leven. En de media voorzien ook dáárin. Zij kunnen er zelfs voor zorgen dat het niet meer slechts één keer per jaar, maar alle dagen kermis is, zoals professor Van Melsen dat noemde.² Dat is de 'ontspanningsbiedende' functie.

Die doseringsvraag is daarom dus zelf reeds een levensbeschouwelijk en ethisch geladen normatieve vraag van de eerste orde. Zij raakt het 'naar behoren' functioneren van de media en is als zodanig een aangelegenheid die het algemeen belang, dat met de media gediend moet worden, rechtstreeks raakt. Daarmee komt een verantwoordelijkheid van de overheid in het vizier, die niemand haar af kan nemen. De overheid is primair gehouden de volledigheid van het programma en de evenwichtige onderlinge dosering te garanderen. Volledigheid naar genres én volledigheid naar weergave van pluralistische visies binnen die genres.

En binnen die uitoefening van de 'inspannings'functie, respectievelijk de 'ontspannings'functie spelen dan opnieuw weer tal van nadere selectie-beslissingen over inhoud en vorm, die in feite wederom in hoge mate door levensbeschouwelijke vóór-aannamen en door een ethische kijk op mens en samenleving worden gestempeld.

Wát wil men door wie, voor wie, met welk beoogd effect, met welke prioriteit en vanuit welke geestelijke en zedelijke kijk op mens en samenleving presenteren? Met welke beelden van menselijkheid wil men de behoefte aan verbeelding bij de ontvangers laten spelen? En welke manipulatietechnieken, naar inhoud en naar vormgeving wil men zich daarbij veroorloven? Aan deze vragen ontkomen de scheppers van de 'tweede werkelijkheid' niet. Aan een serieuze beantwoording van deze fundamentele communicatievragen, ja zelfs aan de systematische bewustmaking ervan wordt bij de mediaprofessie

2. Cf. prof. dr. A. G. M. van Melsen, *'Secularisatie en monastiek leven'*, *Benedictijns Leven*, 1987, nr. 2.

zelf, én bij de ordenende overheid intussen nog nauwelijks of niet toegekomen, terwijl de wetenschappelijke bezinning slechts langzaam en fragmentarisch op gang komt. In de meeste omroepsystemen, die overigens wel het media-aanbod aan criteria aan het algemeen belang ontleend willen binden, worden deze vragen veeleer juist toegedekt door een – in feite onmogelijke – objectiviteitseis en door beperkte formele gedragscodes. Máár: als waarborg voor de specifieke behartiging van het grondrecht van de burgers en voor een vitaal geestelijk pluralisme in de samenleving is dat hoogst ontoereikend! De leden van de samenleving hebben als de eigenlijke dragers van het grondrecht veeleer juist aanspraak op een verdere verheldering van de vraag of de aangeboden media-werkelijkheid inderdaad beantwoordt aan een weloverwogen concept van volledige en evenwichtige, hun geestelijk pluralisme weerspiegelende functievervulling, gelet op de rol welke haar openbaarheid in de huidige samenleving moet en kan vervullen.

En zij hebben bijgevolg – en evenzeer – aanspraak op meer inzicht in de mate waarin die media-werkelijkheid altijd – en doorgaans impliciet – gekleurd blijft door de levensbeschouwelijke, zedelijke en politiek-ideologische opties waarvan elke omroep bij zijn keuzen onvermijdelijk uitgaat. De omroepen zouden ook thans reeds veel meer gehouden moeten worden om ter zake rekenschap af te leggen en zich te verantwoorden.

3. De derde kanttekening sluit aan bij de vorige. Juist omdat de media het hart van de openbaarheid vormen, willen natuurlijk ook alle belangen- en machtsgroepen, die ik hierboven noemde en die van alles van de mensen willen, invloed op de mediabeleissers krijgen. Vandaar de noodzaak voor de omroep om zijn rol van behartiger van uitsluitend het specifiek belang van het grondrecht van meningsuiting en meningsvorming voor de vrije geestelijke

identiteit van de burgers voldoende onafhankelijk van andersoortige belangen te kunnen spelen. Het is een lastige, maar zeer wezenlijke plicht voor de overheid om ervoor zorg te dragen dat geen oneigenlijke machtsfactoren de vrije geestelijke en zedelijke meningsuiting en meningsvorming van de burger domineren en manipuleren. En ook hierbij klemt weer vanuit het grondrecht van de burgers gezien, hoe deze burgers, precies in hun kwaliteit van dragers van dat grondrecht, zelf een inbreng kunnen hebben in en controle kunnen uitoefenen op hoe de mediabeheerder als hún zaakwaarnemer zijn verantwoordelijkheid terzake verstaat en in feite waarmaakt.

11.4 *Samenvattend*

Met het voorgaande hoop ik drie zaken duidelijk te hebben gemaakt:

- 1 Het fundamentele belang van het grondrecht van (openbare) meningsuitwisseling (meningsuiting én meningsvorming). Op de eerste plaats voor de werkelijk menswaardige ontwikkeling van de geestelijke en zedelijke identiteit van de leden der samenleving in en tussen de verbanden waarin die identiteit wordt gevormd en beleefd; maar vervolgens evenzeer voor het behoud en de versterking van een vitale democratische rechtsstaat, waarvan de vitaliteit moet steunen op en gevoed worden door het voortdurend met elkaar in gesprek zijn van de normatief-pluralistische groepen die haar dragen en haar humaniteits-gehalte bepalen.
- 2 Vervolgens: dat recht wordt heden en in de toekomst uitgeoefend in een openbaarheid, waarin de audiovisuele media een centrale plaats bezetten en wel op een unieke wijze, die de aard en invloed van de openbaarheid zelf diepgaand heeft gewijzigd. Maar die unieke wijze van functioneren en van invloed uitoefenen is, als mijn kanttekeningen van zoëven juist zijn, verre van onprobleematisch.

3 Uit die problematiek vloeit, tenslotte, de noodzaak voor de overheid voort om enerzijds de taakvervulling van deze media te binden aan voorwaarden, die hun dienstbaarheid aan het algemeen belang dat met deze media gemoeid is, verzekeren. Anderzijds moet de overheid in haar vormgeving van het beheer en de exploitatie van deze media maximaal en optimaal de inbreng van en de controle op de gestie van de media door de eigenlijke dragers van het grondrecht, de burgers, zien te verzekeren.

Ik heb al laten merken, dat ik ten aanzien van de huidige non-commerciële nationale systemen reeds vind, dat zij, hoewel in beginsel tot het dienstbaar zijn aan het algemeen welzijn gehouden, veel te weinig systematisch die dienstbaarheid bereflecteren en naar de burgers toe verantwoordt. Dat hier een basisgrondrecht van de mensen in het geding is, wordt daarbij nog véél te weinig in zijn consequenties doordacht.

Ik vind dat wij, als ik dat zo mag zeggen, zelfs in Nederland toch nog altijd niet ver genoeg zijn gevorderd in de richting van een werkelijk adequate en creatieve beleving van onze rol van omroeporganisaties, als 'zaakwaarnemers' van het grondrecht van onze leden. Hoewel hier het omroepsysteem toch gebaseerd is op omroepverenigingen, uit de samenleving zelf voortgekomen en waarin het grondrecht van de burgers reeds een consequente concretisering heeft gekregen in de huidige Omroepwet en in de komende Mediawet. Ik ken daar natuurlijk de lastige, praktische én ideële kanten van, maar ik vind niettemin, dat wij de democratische grondinspiratie van ons systeem nóg verder creatief gestalte moeten geven. Ook het normatieve grondconcept van het totale radio- en televisie-aanbod, dat onze wetgeving voorschrijft, moet nog beter doordacht worden uitgewerkt. En, tenslotte zouden wij, wat ik boven als 'de on-

vermijdelijke keuzen' van de programma-aanbieders noemde, nog fundamenteeler moeten verantwoorden.

Nu bepleit ik niet, dat andere Westeuropese landen het Nederlandse systeem zouden moeten kopiëren. Ik bepleit wel een grondige (gemeenschappelijke) bezinning op de noodzaak om de implicaties van het grondrecht van de burgers ten aanzien van de ordening van de omroep centraal te stellen bij verdere concrete nationale en internationale regelgeving. Die regelgeving moet gaan in de richting van een verdergaande specifieke democratisering, naar een Europa van de burgers, juist op dit terrein.

11.5 Democratisering geblokkeerd

In West-Europa zijn wij nog slechts enigermate gevorderd in dat democratiseringsproces en we beginnen eigenlijk pas te zien, dat de overheid tenminste de zorg toekomt om een – hoe dan ook nader gedefinieerd – geestelijk pluralisme in de omroep te waarborgen. Toch lijkt deze ontwikkeling thans, nu de techniek nieuwe mogelijkheden biedt met name voor verinternationalisering van het bereik, geblokkeerd en zelfs ruw omgebogen te worden door de internationale stormloop van kapitaal-krachtige personen en groepen en door de reactie daarop van nationale overheden.

In dit verband kan niet voorbij gegaan worden aan de ontwikkeling op Europees niveau: de voornemens ter zake van mediawetgeving, die bestaan binnen de Europese Gemeenschap en daarnaast, met een bredere invalshoek, de voornemens van de cultuurministers in het kader van de Raad van Europa. In beide gremia tracht men de voorwaarden te regelen, waaronder het grensoverschrijdend bereik van de uitzendingen uit de respectieve lidstaten zal moeten plaatsvinden. Daarnaast wil men proberen de eigen Westeuropese programmaproductie te stimuleren. Ik kan hier niet uitvoerig ingaan op de discussies in deze opmerkelijke dou-

blure van activiteiten, waarvan de uitkomsten ook nog niet vaststaan. Ik heb wel, uit wat ik ervan weet, de indruk, dat er nog gevochten moet worden, wil het grondrecht van meningsuiting en meningsvorming als recht van de burgers de nationale én internationale doorwerking krijgen, die ik bepleit.

Het lijkt me realistisch te zeggen dat met name de Westeuropese mythes over de onstuitbaarheid van de techniek, verbonden met een bepaalde opvatting over de ondernemersvrijheid om die techniek uit te baten, binnen die gremia hecht geworteld zijn. Toch moet het mogelijk zijn om ook daar meer kritisch begrip te wekken voor het inzicht, dat de waardigheid van de mens en het grondrecht van meningsuiting en meningsvorming van de burgers, méér consequenties behoren te hebben dan alleen de simpele vermelding in de aanhef van een Europese richtlijn of verdrag, maar die er verder slechts blijk van geven dat die burgers alleen maar als consumenten worden beschouwd, die hooguit als ontvanger tegen enkele uitwassen beschermd moeten worden.

III. Wat te doen?

Het moet mogelijk zijn, althans met kracht geprobeerd worden, in de politieke – nationale en Europese – beslissingscentra het inzicht te verscherpen, dat het leidende motief van de nationale en Europese regelgeving voor de beheersstructuur van de audiovisuele media in de zedelijke waarden van de intermenselijke communicatie zélf is gelegen. En dat daarom primair de actieve zelfverantwoordelijkheid van de dragers van het grondrecht moet worden bevorderd. En dat het niet de eerste vraag is hoe men met of via de exploitatie van de meningsuiting en meningsvorming geld kan verdienen, laat staan dat men de intermenselijke communicatie door zijn wijze van exploitatie in wezen primair in functie stelt van adverteerders.

Als niet-econoom sta ik regelmatig verbaasd hoe in pleidooien voor de introductie van commerciële beheersstructuren in de omroep er als vanzelfsprekend van wordt uitgegaan, dat men, door een bepaalde menselijke activiteit uitsluitend als op geld waardeerbaar en als van economisch nut te definiëren, tegelijkertijd ook zou hebben uitgesproken, dat die activiteit nationaal en internationaal (of Europees) ook als object van (onbeperkte) winststreven behandeld en geëxploiteerd moet worden. Maar wat is dat voor een onkritisch, van alle wezenlijke kwaliteitsverschillen tussen 'diensten' abstraherend, à priori? Er zijn tal van voor een samenleving hoogst belangrijke – juist de hoogst belangrijke – activiteiten, die in feite zeer wel commercieel rendabel te maken zouden zijn en in zekere zin ook van economisch nut te achten zijn: – Denk maar aan de diensten die politici bewijzen, of: die de Kerk in haar sacramentele en diaconale bediening aanbiedt, of die de universiteiten leveren. Maar de politicus die van zijn politieke functie een winstobject maakt gaat hier gelukkig nog de bak in; de pastoor wordt voor simonie gestraft en de professor kan al evenmin zo maar zijn gang gaan. In al die gevallen is overheersing van die activiteiten door een ander, oneigenlijk oogmerk, namelijk het winsten en winstmaximalisatie streven, terecht uitgesloten.

Dezelfde gedachtengang verdient naar mijn overtuiging gevolgd te worden ten aanzien van die activiteiten waarbij de waardigheid van de mensen en het normatieve gehalte van de samenleving in een zó directe zin op het spel staat als in ons geval. Laat men het winststreven domineren, dan doet zich voor wat de grote denker over de katholieke sociale leer, de thans zeer hoog bejaarde Oswald von Nell Breuning, nog niet zo lang geleden in een meer algemene context schreef, namelijk 'dat het streven naar inkomen en winst in geld in onze economie zich als het ware

losmaakt van het dienstverleningsdoel, waarmee dat inkomen en die winst verworven wordt en zo tot doel op zichzelf wordt.' En het moet ons ernstig te denken geven, wanneer hij daarna meent te moeten vaststellen, dat 'de moeilijkheden die daaruit voor de samenleving zijn voortgevloeid en nog steeds voortvloeien, tot op de huidige dag niet overwonnen zijn, ja zelfs niet in hun volle zwaarte worden onderkend, laat staan zijn opgelost.'³ Wel, de moeilijkheden die voor de omroep ontstaan door een door het winststreven gedomineerde beheers- en exploitatievorm, zijn zeer goed te voorzien. De eigen actieve verantwoordelijkheid van de burgers en hun verbanden voor de uitoefening van hun meningsuiting en meningsvorming in de audiovisuele openbaarheid, wordt nul. Zij worden gereduceerd tot 'afnemers'. In plaats daarvan – en dat is een tweede punt waarover ik mij bij de pleidooien voor commerciële omroepstructuren steeds verbaas, maar nu omdat niemand dat blijkbaar van belang vindt – wordt aan een aantal personen of consortia de uitoefening van het recht van meningsuiting en meningsvorming via de omroep toevertrouwd, die als zodanig helemaal geen mening hebben, alleen maar geld.

Men kan in de verschillende Europese landen zien hoe nationale overheden en kapitaalkrachtige, maar geenszins door hun voor de samenleving relevante mening gelegitimeerde, lieden met elkaar een machtsspel bedrijven over de verdeling van de buit. Zij doen dit zonder dat het grondrecht van de burgers daarbij in de discussie enige rol speelt en zonder dat het eigen doel en de eigen 'waardigheid' van de openbare communicatieorde nog ter sprake komen. Dat is toch eigenlijk een volstrekte omkering van waarden!

Een andere moeilijkheid, die te voorzien is, is dat het denken – het moeten denken – in termen van profijtelijke marktgerichtheid, ertoe zal moeten leiden dat het 'niet-

rendabele', maar wel voor de meningsuiting en meningsvorming van de samenleving of van beperkte groepen daarin hoogst betekenis- of waardevolle programma-aanbod in principe buiten de gezichtskring van de commerciële aanbieders valt. De volledigheid en de evenwichtigheid van de taakvervulling wordt door hen als doelstelling dan ook doorgaans afgewezen. Men kan van overheidswege alsnog proberen hiervoor voorwaarden te stellen, maar men spant dan het paard achter de wagen, in plaats van principieel ervoor. De druk van de financieel-economische machtsverhoudingen, die wij in ons huidig systeem, zoals ik in het begin zei, eigenlijk al als te sterk ondergaan, zal zich dan ook op dit punt alleen maar sterker willen doorzetten. De zedelijk geladen doserings- en keuzevragen waarvoor de communicator staat, worden door de commerciële ondernemer ook niet meer verbonden aan het pluralisme aan levensbeschouwelijke en zedelijke opvattingen in de samenleving, maar aan de maatstaven van een amorele levenshouding, die zich als zodanig niet voor het ware, goede en schone van het communicatie-aanbod engageert, maar alleen voor de opbrengst ervan.

En dit verandert ook de aard van de

Commerciële televisie leidt tot meer van hetzelfde.

---

3. Cf. Oswald von Nell-Breuning, 'Gibt es zukunfts-trächtige Wege allen Arbeitssuchenden Arbeitsgelegenheit zu verschaffen', 1984.

wedijver tussen de verschillende programma-aanbieders. Er is dan geen wedijver meer om de instemming van de ontvangers, met de consistente bijdrage aan zijn meningsvorming. Het wordt de wedijver om continu de meeste afnemers en dus om de onmiddellijke behoeftebevrediging van het grootste getal met alleen 'méér van hetzelfde' en juist met weglating van de geestelijke en zedelijke keuzeproblematiek en van de oproep tot actieve inspanning.

Kortom: Wie mijn betoog tot dusver heeft gevolgd zal niet verbaasd zijn dat ik van de commerciële stormloop om de nationale en internationale macht over de omroep geen enkele winst verwacht voor de waardigheid van de mensen, noch voor de vitaliteit van het normatieve geestelijke pluralisme van de samenleving én daarmee van de rechtsstaat. Er is integendeel alle reden om juist een passende democratisering van de omroep na te streven en niet om er een zaak van zo hoog mogelijke dividenden van te maken.

Om elk misverstand te vermijden: ik zie zeer wel de financieel-economische dimensie en problematiek, die met het bedrijven van omroep gegeven is. En ik vind het gelukkig, dat de omroep een dienstverlening is, die zelf ook bepaalde eigen inkomsten en neveninkomsten kan verwerven. Maar die economische kant en dat vermogen om inkomsten te verwerken, moeten altijd zo georganiseerd worden, dat zij het eigenlijke, zedelijke doel van de omroep nooit kunnen willen domineren of aantasten, maar daaraan dienstbaar zijn en dat zij de participatie van de leden van de samenleving aan en hun verantwoordelijkheid voor de omroep-openbaarheid niet beknotten, maar stimuleren. En vooral ook: dat zij daarbij juist oog tonen voor de financieel én mentaal kwetsbare groepen daarin. Dat is zeer wel te doen, maar dan moet de overheid de daarbij passende beheers- en exploitatievorm dwingend voorschrijven, de voorwaarden scheppen voor een zuivere wer-

king ervan en die vervolgens ook doen controleren.

III. 1. Wat staat ons te doen als christenen?

Ik weet niet of en in hoeverre ik door mijn betoog nieuwe perspectieven heb geopend op de wijze waarop christenen tegen de huidige en toekomstige ontwikkeling van radio en vooral televisie aan moeten kijken. Mocht dat het geval zijn dan moet ik zeggen, dat ikzelf van mening ben eigenlijk geen fundamenteel nieuwe zienswijzen te hebben gegeven, in vergelijking met de stellingen die onze geloofsgemeenschap tijdens en na Vaticanum II heeft betrokken. Met name in de Pastorale Instructie *Communio et Progressio*, die dateert van 23 mei 1971, is in wezen dezelfde fundamentele benadering terug te vinden.⁴

Aan de voorbereiding daarvan is vanuit Vlaanderen en Nederland destijds overigens intensief meegewerkt. En hoewel de tijd intussen niet heeft stil gestaan en de tekst hier en daar wat gedateerd is, frappeert bij herlezing nú toch vooral de veelomvattendheid en de vooruitziendheid van blik. Hoewel er van kabel en satelliet toen nog – voor wat de toepassing betreft – nauwelijks sprake was, anticipeert de instructie bijvoorbeeld toch reeds op de noodzaak om bij internationale verdragen het zedelijk verantwoorde beheer en gebruik van satellieten te regelen (vgl. nr. 91).

Wat ik wel gepoogd heb, is: op een aantal fundamentele punten verder door te denken, in antwoord trouwens op de oproep van de Instructie zelf. Daardoor zijn er in mijn betoog bepaalde accenten anders komen te liggen en is, naar ik hoop, de analyse van de problematiek op enkele kernpunten wezenlijk verder gebracht. Maar nogmaals: daarbij trouw blijvend aan de fundamentele benadering van de Instructie.

Dat brengt mij, afsluitend, op de rol van

4. Pastorale Instructie *Communio et Progressio*, Ned. vertaling, uitg. De Horstink, Amersfoort 1973.

onze geloofsgemeenschap (en van de geloofsgemeenschappen in het algemeen).

De rol van onze geloofsgemeenschap is mijns inziens een dubbele: zij heeft voor eerst een grote verantwoordelijkheid ten aanzien van de beslissingen die door de nationale en boven- of internationale politieke beslissingsorganen worden genomen over de beheers- en gebruiksmodaliteiten van de openbare audiovisuele communicatie-orde nu en in de toekomst.

Ik heb begrip voor de moeilijkheden, die men daarbij in de afgelopen decennia ontmoette, vooral in landen met een sterk monopolioïde omroepsysteem. Toch vind ik het, zeker bij terugblik, jammer dat de zorg voor de toekomst van de openbare meningsvorming en meningsuiting in onze geloofsgemeenschap nog onvoldoende vertaald is in een door ambt en ledenorganisaties geformuleerde gemeenschappelijke strategie en operationeel beleid om in een brede laag van de geloofsgemeenschap en eigenlijk de hele samenleving het wezenlijke belang van de openbare, speciaal de audiovisuele communicatie-orde bewust te maken en bij de politieke beslissers de inzichten van de geloofsgemeenschap, aangepast aan de eigen situatie, te bepleiten. Dat sluit ook een grondige educatieve inspanning in. Misschien mag ik zeggen, dat wij, België en Nederland, daar met name in West-Europa, alsnog de meeste mogelijkheden en daardoor de grootste verantwoordelijkheid voor hebben.

Maar er is dan, vervolgens, natuurlijk de complementaire en beslissende rol die wij in de audiovisuele media als communicatoren hebben te spelen. Hoe grijpen wij als christenen zelf de kansen, die de functies van de openbare communicatie bieden, door onze eigen aanwezigheid in die openbaarheid. Dit onderwerp zou uiteraard zelf meerdere symposia eisen. Ik volsta met een paar – veel te algemene – opmerkingen.

Ik ben zeer overtuigd van de zedelijke

plicht om, om wille van een in consensus beleefde opvatting van algemeen welzijn, ruim baan te geven aan het vrije geestelijk pluralisme van de samenleving. Ik ontveins mij echter daarbij allerminst dat dat geestelijk pluralisme zelf zich in een ernstige crisis bevindt, en dat de stem van het Evangelie de grootste moeite heeft om zich gehoor te verschaffen. Ook onze eigen geloofsgemeenschap maakt – juist ook daardoor – zijn eigen groeicrisis door, waardoor zelfs de meest geëngageerden nogal eens tegenover elkaar komen te staan. Hoe moet zij dan nu in de openbaarheid haar stem verheffen? En dat nog wel in een openbaarheid die door zijn incoherente veelheid van zowel informatie en oriëntatie, als van divertissement eerder erop uit lijkt voortdurend de herinnering aan het verleden en de eigen traditie uit te wissen, en dus ook aan de Traditie die wij niet alleen vast willen houden, maar zonder welke wij ons geen heilzame toekomst voor de samenleving kunnen denken. Juist vanwege dit laatste, moeten wij de formidabele uitdaging aannemen om in die complexe openbaarheid, die op zichzelf een oorzaak is van een religieus en zedelijk veranderende levenshouding en levensinstelling van mensen, present te zijn en wel op een wijze die de mensen van vandaag, getekend door de crisis, verstaan.

Ik ben het met professor Fauconnier eens, – al heb ik bij zijn betoog dat hij onlangs in Nijmegen hield ook nog wel een paar vragen – dat een 'aangepast spreken', een veel meer 'markt-gericht' denken en handelen nodig is.

Maar vooral is nodig, dat wij er in slagen onze onomkeerbare gesecculariseerd geworden cultuur aan te spreken op haar grenservaringen, op haar grootheid, die zoveel nieuwe mogelijkheden en verantwoordelijkheden voor de humaniteit van de samenleving schept, maar ook op haar misère, die zij met haar veelheid aan mogelijkheden voor egoïsme en hedonisme schept. Maar bovenal voor haar eindig-

heid, die slotslotte het menselijk hart niet kan bevredigen en voor de ook bij de nieuwe veelheid aan mogelijkheden onweerstaanbaar zich opdringende ervaring – om professor Van Melsen nog eens aan te halen – dat zelfs 'niets van wat ons het meest eigen is ook in waarheid geheel het onze is.'²

Dit in onze cultuur – opnieuw – inbrengen, maar dan als antwoord op de vragen en verlangens naar religieuze zin, die hier en nu vanuit die gesecculariseerde cultuur zélf opkomen – en zelfs stérk opkomen – lijkt me de grote uitdaging zowel voor degenen die als christenen geroepen zijn in de openbaarheid van de audiovisuele werkelijkheid te treden (hetzij als makers of toeleveranciers van programma's, hetzij als optredend in programma's), als voor degenen die in onderwijs en vorming jongeren en volwassenen kritisch moeten maken voor de centrale betekenis en de (vaak verborgen) werkingen van die openbaarheid.

Wij mogen niet vergeten, ja moeten in een tijd van crisis juist sterk beseffen, dat de geloofsgemeenschap en haar leden tot openbaarheid geroepen zijn, juist om de diepe eenmakende zin van haar Boodschap aan iedereen te communiceren. Dat wezenskenmerk stempelt haar tot een openbare draagster van fundamentele zin voor de gehele samenleving. Bij alle verwarring rond de zinvragen, die er thans

heerst, is zij, ondanks haar eigen groeicrisis en haar thans ogenschijnlijk afnemende relevantie in het oog van een groeiend aantal mensen, toch nog altijd een van de weinige krachten in de samenleving, die oriëntatie en zin kunnen bieden voor de fundamentele levensvragen.

En zij is misschien de enige, die de openbaarheid van de media voor zinloosheid kan behoeden omdat zij weet heeft van de paradox dat die openbaarheid de stilte van de bezinning en van de ascese niet kan missen, ook al lijken de media alles te doen om dat besef uit te roeien. 'De mensheid is in veel opzichten diepgaand veranderd', zei Han Fortman eens tegen een vriend van mij na het zien van een Griekse tragedie, 'maar toch ook weer niet zóveel!' Er zijn inderdaad vragen die de mensheid zichzelf in elke situatie telkens opnieuw stelt, er zijn beelden en symbolen die hen telkens opnieuw aan zichzelf onthullen, er is een blijvend verlangen naar het absolute méér. Ook aan deze zaken denk ik als ik instem met de oproep van de instructie *Communio et Progressio*, 'het gebruik van de sociale communicatiemiddelen raakt heel het Volk van God'.

5., 6. Fauconnier, *Kerk, media en marketing*, 'Schlichtingrede', uitg. K.I.M.-Nijmegen, Nijmegen 1987.

PERISCOOP

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Idealen en flinke gebaren in 'Liberaal Bestek '90'

Het CDA heeft de politieke discussie aangeslingerd met de partijbrochure 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' en de discussienota 'Verantwoordelijke samenleving'. De PvdA volgde met 'Schuivende Panelen'. Dat kon de VVD niet op zich laten zitten. Dus werd de politieke wereld verrast met de discussienota 'Liberaal Bestek '90' die als ondertitel voerde 'een kansrijke toekomst – verantwoorde vrijheid'. Van de erfgenamen van 'het denkend deel der natie' kan in intellectueel opzicht best het één en ander verwacht worden. Toch kan deze nota moeilijk met die van andere grote partijen concurreren. Dat maakt de nota niet minder interessant. Minder gepolijste produkten van bezinning openbaren de fundamentele denkstructuur van een politieke beweging namelijk vaak op een heel onbevangen wijze. Dat geldt ook voor dit 'Liberaal Bestek'. De oneffenheden, de innerlijke tegenspraken en de feilen van het hedendaagse liberalisme komen onverbloemd naar voren.

Idealen

De idealen van de VVD worden nog eens goed op een rij gezet. In het volgende wordt zoveel mogelijk het woordgebruik van *Liberaal Bestek* gehanteerd.

Liberalen willen een individualiserende maatschappij waarin de beslissingen bij de individuen liggen. Individuele vrijheid

is het kernelement. Het individu moet in zedelijk en moreel opzicht niet betutteld en bevoogd worden. De belemmeringen voor de sterken moeten worden weggenomen. Het gaat erom dat prestaties worden geleverd. De vrijheid komt tot haar recht in een maatschappij die vertrouwt op spontane zelfregulerende processen. Het is de markt die de individuele beslissingen coördineert. De VVD wil wel dat de overheid zorgt voor de zwaksten. Maar dan zo dat de sterksten zo weinig mogelijk in de weg wordt gelegd. De zorg voor de zwaksten heeft een belangrijk openbare orde aspect, waar de sterksten alleen maar van profiteren kunnen. Emancipatie van achtergebleven groepen acht de VVD een zaak van welbegrepen eigenbelang van de sterken. Steeds pleit de nota ervoor dat individuen meer op zichzelf teruggeworpen worden, hun eigen risico's helemaal zelf dragen. Wie dat niet zo goed aan kan wordt toegeroepen: 'Vertrouw op je eigen kracht'.

Deze uitspraken sluiten goed aan bij het ideaal van de toegeeflijke of toeschietelijke samenleving uit het beginselprogramma van de VVD. De lezer wordt getroffen door het antropomorfe spreken over economische processen (de markt) zoals de klassieke liberalen al deden. Zij beleden immers hun geloof in de 'onzichtbare hand' die er voor zorgt dat het individuele streven naar het welbegrepen eigenbelang

niet tot ellende maar tot iets moois leidt. Is dat niet wonderbaar? De liberale vroomheid kent zijn eigen tale Kanaäns. Bij lezing van het Liberaal Bestek is het net alsof de schrijvers van de discussienota, bij elke wat meer sociaal getinte opmerking, een lezersgroep op het oog heeft die zich steeds afvraagt 'Wat koop ik ervoor en wat levert mij dat op?'. Steeds moet het welbegrepen eigenbelang de dragende grond voor sociale maatregelen zijn. Voorop staat de leuze 'vertrouw op eigen kracht'. Er zijn heel wat mensen die met zo'n leus niets kunnen! Die zijn ons een zorg.

De staat, de instituties en de bindingen

Zo komen wij bij de 'waarborgstaat'. Dat is een rechtsstaat met zeer beperkte sociale taken. In dat kader wordt afkeurend gesproken over de initiatief-ondermijnende overdrachtsuitgaven van de verzorgingsstaat. Er is een teveel aan sociale zekerheid, zo zegt Liberaal Bestek, omdat men na de Tweede Wereldoorlog het individu meer solidair achtte dan het in werkelijkheid is. Het streven naar gelijkheid en bescherming van het zwakke is sympathiek maar ondoelmatig, aldus de liberalen. Het spreekt vanzelf dat de doelmatigheid het moet winnen. Het streven naar een zorgzame samenleving is al evenmin realistisch omdat het individu hoogstens geïnteresseerd is in de meden dicht om hem heen. Het is bovendien een paternalistisch streven omdat het een grotere rol toekent aan de maatschappelijke organisaties. Aangezien die volgens de VVD in meerderheid christelijk zijn en de invloedrijke positie (macht) van het christendom (ja, zelfs van de christen-democratie) uitdrukken, noemt de VVD-nota zulk streven zelfs niet-sympathiek. De VVD-nota houdt niet van 'het maatschappelijk middenveld'. Dat bestaat uit instituties. En instituties scheppen nu eenmaal verplichtingen voor individuen. Neem nu het huwelijk. Enerzijds is het goed om niet-huweljkse

samenlevingsvormen aan het huwelijk gelijk te stellen. Maar tegelijk is dat in strijd met het *principe* van de individualisering. Dat betekent dus dat die gelijkstelling een individualisering van het huwelijk vergt. Liberaal Bestek spreekt dan ook over individualisering van het belastingstelsel en van de sociale zekerheid. Met de kosten van kinderen kan nog in zekere mate rekening worden gehouden. Niet dus de gelijkstelling van samenlevingsvormen met het huwelijk. Maar andersom: de gelijkstelling van het huwelijk met andere samenlevingsvormen. Dat houdt zo ongeveer de afschaffing van de juridische vorm van het huwelijk in. Bij individualisering past bovendien een lossere worden van bindingen. Aangegane verbintenissen worden minder duurzaam. Ook dat past weer bij het principe en het ideaal van de individualisering. De liberalen spreken met afkeer over de spreiding van verantwoordelijkheden naar maatschappelijke organisaties. Zulke organisaties ontbreekt het volgens Liberaal Bestek aan goede controle. Overheden zijn daar beter in. En uiteraard is de verzuiling een slechte zaak. Het belemmert de schaalvergroting in het onderwijs (de efficiency dus) en de vrijheid van de individuen. Liever houdt Liberaal Bestek het op de individuen enerzijds en de overheid anderzijds, met veel leegte daartussen.

Wat betreft het optreden van de overheid pleit de VVD-nota ervoor dat zij zo

---

Liberaal Bestek houdt het op de individuen en de overheid, met veel leegte daartussen.

---

min mogelijk met dwang zal werken. Dat roept alleen maar ontwijkend gedrag op. Dus zo min mogelijk ge- en verboden. De overheid moet geen maatregelen nemen die tegendraads zijn aan hetgeen de burger eigener beweging nastreeft. De overheid moet gebruik maken van prijsprikkels. Bijvoorbeeld door heffingen te leggen op milieu-vervuilende produkten. De burger blijft dan vrij om of het vervuilende of het niet-vervuilende produkt te kiezen. Zodoende wordt zijn gedrag niet door betuttelende zedelijkheidsvoorschriften maar door welberekend financieel eigenbelang geleid. Op dat berekenend gedrag moet de overheid inspelen. De enige instituties die de sympathie van de VVD hebben zijn die welke met winst oogmerk werken, dat wil zeggen de bedrijven. En verder is ook het onderwijs bij de VVD populair, maar dan vooral als het grote toeleveringsbedrijf voor het bedrijfsleven in het algemeen. Hoe het in het onderwijs toegaat, daarover moet het bedrijfsleven zelf zijn eisen kunnen stellen uiteraard. Dit betekent tevens dat met name in het voortgezet onderwijs en het hoger onderwijs het christelijk karakter van de instellingen ter discussie moet worden gesteld. De christelijke trekken van onze samenleving komen slechts op twee plekken aan de orde en dan alleen in negatieve zin. Het is telkens iets dat afgeschaft moet worden. Een derde categorie maatschappelijke instellingen die er nog mee door kunnen bij de VVD zijn de organisaties van werkgemers en werknemers.

Het is eigenaardig dat in de VVD-discussienota overdreven verwachtingen van een controlerende overheid worden geuit die zelfs in de PvdA allang opgegeven zijn. In socialistische kring wordt althans gesproken over de noodzaak om solidariteit in nieuwe vormen te organiseren (sociale democratie). Dat betekent ruimte voor maatschappelijke organisaties van verschillende snit. Bij de VVD-discussienota gaat het alleen maar om de centen en datgene wat tot het verdienen van centen opleidt.

Het individu, zijn waarden, zijn vrijheid

Wat betreft de individuen: die worden opgeroepen het beste uit zichzelf te halen. Zij moeten verantwoordelijkheidsgevoel hebben ten opzichte van anderen, hen vooruit helpen, de kansarmen uit hun isolement halen. De VVD wil geen junglemaatschappij, niet een 'ieder voor zich'. Men moet de jeugd leren aan het eigen leven vorm te geven zolang men de rechten van anderen niet schaadt. Het wordt echter niet duidelijk welk gewicht aan de rechten van anderen moet worden toegekend. En zoals wij allen weten is er vaak sprake van een conflict van rechten. Ook roept de discussienota op tot een verandering van de houding van mensen ten opzichte van het milieu. Zij moeten respect hebben voor de aarde ja zelfs voor de kosmos. Zonder verandering van levenshouding van de mensen zelf zijn alle wetten machteloos, aldus Liberaal Bestek. Mensen moeten er zelfs van worden doordrongen dat zij zich offers moeten getroosten. Maar dit zijn allemaal dingen die niet opgelegd moeten worden. Zeker niet door de overheid. Solidariteit moet puur een kwestie van *vrijwilligheid* zijn. (In christelijke kringen wordt wel van *charitas* gesproken.) De VVD wenst dus geen juridische verplichtingen op het vlak van de solidariteit en de levenshouding van individuen. Ieder individu op weg naar zijn eigen non-conformisme. Dat behoort tot de liberale idealen. En toch, Liberaal Bestek stelt dat het onrealistisch is om zoveel solidariteit van individuen te verwachten! De nota bijt zich telkens in de eigen staart.

De terugtred van de overheid en de leegte daarna

De waarborgstaat betekent een forse terugtred van de overheid. Klassieke doelstellingen als het afstoten van overheids-eigendom, decentralisatie naar gemeenten, overdracht van taken naar commerciële instellingen, marktgerichte benadering van de gezondheidszorg. Uiteraard wordt er weer gepleit voor meer ruimte voor

commerciële omroep, zodat ook de cultuur niet onder het welbegrepen financiële eigenbelang van de sterken uit kan komen. In het licht van voorgaande is het vanzelfsprekend dat een overdracht van overheidstaken naar non-profit organisaties in het geheel niet in de bedoeling ligt. Alleen bij het onderwijs wordt zo iets voorgestaan. Dat voorstel draagt dan ook een zeer geïsoleerd karakter en is niet uit de rest van de nota te begrijpen. Het is ook een van de voorstellen die het CDA zou kunnen waarderen.

Terugtrek van de overheid betekent dus dat er een leegte ontstaat die ten dele kan worden opgevuld door commercieelwerkende bedrijven, maar niet door non-profit organisaties op ideële grondslag. De zwakken die niet (meer) door de overheid kunnen worden geholpen dienen zich te wenden tot de puur vrijwillige individuele solidariteit. Over pannetje soep gesproken!

Terugtrek van de overheid betekent onder andere verkleining van het aantal kamerzetels (de Tweede Kamer naar honderd en de Eerste Kamer naar vijftig zetels) om te verhinderen dat de parlementariërs zich met deelbelangen gaan bemoeien. Dat is een tweede opmerking die vanuit CDA-visie best te verdedigen zou zijn. Ook is het goed dat gepleit wordt voor een afslanking van het ambtenarenapparaat, vooral van het departement van Onderwijs en Wetenschappen, 'ten einde het overheidspaternalisme te beperken'. Het streven naar deregulering gaat in de VVD-nota zo ver dat de overheid als regel door publieksvoorlichting zijn doelen moet bereiken, liever dan door ge- of verboden. Als de mensen goed op de hoogte zijn dan gedragen zij zich ook beter. Aldus een van de klassiek-liberale vooronderstellingen die we in Liberaal Bestek tegenkomen. De terugtrekkende overheid moet slechts ingrijpen als 'essentiële belangen van de samenleving' op het spel staan. Bijvoorbeeld als de prijsmechanismen schadelijk gedrag niet belemmeren.

Schade-opwekkend gedrag moet primair via de marktwerking in de hand worden gehouden. De VVD-nota concludeert dat met het terugleggen van de verantwoordelijkheden naar individuen en bedrijven nog niet voldoende is bereikt.

Als positieve overheidstaak wordt het investeren in de fysieke infrastructuur genoemd. Daar gaat het dus om wegen, spoorwegen en telecommunicatie. Overheidsinvesteringen daarin moeten, aldus de VVD, ten koste gaan van de consumptieve subsidies en overdrachtsuitgaven. Zij moeten zeker niet worden betaald uit belastingverhoging of leiden tot vertraging van de vermindering van het financieringstekort. Wel mogen de investeringen in de infrastructuur mede worden betaald uit hogere tarieven voor het openbare vervoer. Zij moeten echter ook niet afhankelijk zijn van particuliere fondsen. Dat laatste is, gegeven de huidige discussie, een verrassende uitspraak.

Wij zien dat de terugtrek van de overheid een heel ander begrip is dan het opkomen voor een verantwoordelijke samenleving. De VVD laat liever een vacuüm ontstaan na de terugtrek van de overheid. Dat mag niet door andere regel- of verplichtingscheppende instituties worden gevuld. De discussie-nota Liberaal Bestek roept het CDA als het ware toe: 'Wilt u een verantwoordelijke samenleving?, niet met ons!'

De VVD roept het CDA toe:
'Wilt u een
verantwoordelijke
samenleving? Niet met
ons!'

Sociale en economische aspecten

De VVD heeft een optimistische kijk op de mogelijke economische groei en de stijging van de welvaart. De VVD-nota beroept zich voor zijn optimisme op de rapporten van de WRR en van het Centraal Plan Bureau. Hoe komt het nu dat de groei niet zo hoog is als de WRR mogelijk acht? Dat komt volgens Liberaal Bestek omdat de positie van de minst draagkrachtigen versterkt is ten koste van de meer draagkrachtigen. Dat komt ook vanwege de subsidies aan de zwakke bedrijven, de progressieve belastingdruk, de externe democratisering van het onderwijs. De eigen verantwoordelijkheid van individuen en bedrijven is volgens de VVD tot een minimum gereduceerd. Ons uitkeringen- en premie-heffingenbeleid is veel royaler dan in andere landen en moet, volgens Liberaal Bestek, daarvan in EG-verband worden geharmoniseerd. Dat laatste is een slogan die meer wordt gehanteerd door politici die gewoon de uitkeringsniveaus willen verlagen zonder dat al te cru te zeggen. De mensen, zegt Liberaal Bestek, moeten hun verwachtingspatroon aanpassen. De individuele huursubsidie en de objectsubsidie in de volkshuisvesting moeten geleidelijk worden afgebouwd. Bij de bepaling van het minimum-inkomensniveau moet daar enigszins rekening mee worden gehouden. Maar koopkrachtgarantie past hier in elk geval niet, aldus de VVD. Maar de nota gaat nog verder:

Drastische vermindering van de werkloosheid kan niet zonder aanzienlijke daling van het niveau van een wettelijk bruto minimumloon ten opzichte van de contractlonen. De koopkracht van de minimum-inkomensekstrekkers moet niet met de boven-minimale meestijgen. In elk geval is arbeidstijdverkorting niet doelmatig. Wel is het goed om de beloningen gedeeltelijk afhankelijk te maken van de behaalde winst. Aldus Liberaal Bestek.

Wat betreft de verhoudingen binnen het bedrijfsleven pleit de VVD-nota voor een

uitbreiding van de medezeggenschap van de ondernemingsraad maar dan wel tegelijkertijd een herstel van de rechten van de aandeelhouders. Individuen aan weerszijden moeten immers worden verplicht om meer voor het eigenbelang op te komen. Dat is steeds de zedelijke eis van de VVD. Bij die eis past de afwijzing van een basisloon. Dat is immers in strijd met de verantwoordelijkheid van de individuen voor hun eigen inkomen. Emancipatie van mensen, mannen en vrouwen, wordt pas bereikt door het hebben van een betaalde baan. Het niet hebben van een betaalde baan, met name ook bij vrouwen met gezinsverantwoordelijkheden, is een kwestie van verspilling en zelfs een bedreiging van de economische ontwikkeling van ons land. Zo draaft de nota maar door.

De sociale houding van Liberaal Bestek komt voorts tot uitdrukking in een tamelijk hard beleid ten aanzien van migranten en een uitgesproken stringent toelatingsbeleid dat we ook over de grenzen goed bekend moeten maken. Voorts is interessant dat de zorg voor achterstandsgroepen in het onderwijs wel wordt genoemd, maar dat het wegwerken van achterstanden niet ten koste mag gaan van de hoogbegeefden. Ook overigens valt meer de nadruk op de behoefte aan middelbaar en hoog opgeleiden. Het klinkt dan wat hypocriet om uit de mond van de liberalen de op zichzelf behartigenswaardige opmerking te horen dat het harmonie-model niet moet worden verruild voor het conflictmodel. De VVD signaleert terecht dat het overleg tussen de sociale partners en de overheid vanwege het conflictmodel lange tijd niet kon fungeren als de eerste verdedigingslinie tegen de gevolgen van in de afgelopen jaren optredende externe schokken.

Als men zelf zo uitdrukkelijk aan de kant van de 'haves' staat tegenover de 'have nots' dan heeft men teveel boter op het hoofd om zo iets met overtuiging te kunnen zeggen.

Het Nederlands belang

Wat is buitenlands beleid? Dat is volgens Liberaal Bestek het bevorderen van de waarden en de behartiging van de *belangen* in brede zin van de Nederlandse maatschappij. De doelstellingen van het beleid strekken echter verder dan het *directe* Nederlandse *eigenbelang*. Dat komt omdat een klein land er *belang* bij heeft dat er goed geordende internationale verhoudingen bestaan. Nederland moet zich dan ook nuttig maken als katalysator en bemiddelaar op het internationale vlak, dat levert namelijk *goodwill* op voor de *eigen nationale belangen*. Die *goodwill* zou ook kunnen worden geschaad door het niet in de pas lopen bij omringende landen.

Helaas gaat het in de internationale verhoudingen niet goed. Met name niet met de internationale economische ontwikkeling. Hoe komt dat nu volgens de VVD-nota? Wel, door het vasthouden aan al dan niet verkeerd ingeschatte *nationale belangen*. Liberaal Bestek getuigt hier dus van het gevaar van de invoering van liberale idealen in onze buitenlandse politiek. Waarom vragen ze dan niet gewoon om een afschaffing van die idealen. In het hiernavolgende maken ze het echter nog bonter.

Criminaliteit, het stokpaard van de VVD

Zoals ieder weet maakt de VVD een sterk punt van de criminaliteitsbestrijding. Geen andere partij spreekt daar zo stevig over. En de VVD-ers kunnen wat dat betreft in Liberaal Bestek hun hart ophalen. Daar wordt uitvoerig geklaagd over de *sterk toegenomen misdadigheid*. Daar moet tegen opgetreden worden! De pressie van de misdaad vergt een verhoogde pakkans, minder beleidssepot, maar meer nog: een onverbiddelijke ten uitvoerlegging van dwangmiddelen en straffen. De nota vraagt om strengere straffen, een zeer harde aanpak, een zeer hard repressief beleid. Dat is de taal die in liberale kringen op prijs wordt gesteld.

Maar waarom is dat zo nodig? Omdat de criminaliteit sinds jaren sterk stijgende is. Waar komt die stijging dan vandaan? Daarover geeft Liberaal Bestek een ontvullende analyse. De belangrijkste redenen zijn:

- de welvaart is zeer sterk gestegen en dus is er bij (de sterken) veel meer te stelen;
- de huidige samenleving heeft weinig te bieden voor diegenen die zich aan de onderkant van de samenleving bevinden;
- er is sprake van individualisering;
- er is sprake van ontzuiling;
- de binding aan de groepen, organisaties en instellingen vermindert;
- er is minder sociale controle;
- normvervaging, zowaar zelfs bij sommige die tot de toplaag behoren;
- controle- en toezichttaken worden slecht gewaardeerd;
- er is een minder stabiele leefsituatie voor jeugdigen – de situatie thuis is labiel;
- er is onzekerheid over aanvaarde normen en waarden in plaats van de zekerheid die jongeren op dit vlak behoeven;
- de school geeft aan jongeren onvoldoende normbesef mee;
- vrijblijvendheid concurreert met gewenste duidelijkheid.

Volgens de eigen analyse van Liberaal Bestek zijn het dus juist de invoering in het maatschappelijk bestel van de liberale idealen en principes zelf die een sterk stijgende criminaliteit veroorzaken! Men zou verwachten dat dit aanleiding is om die eigen principes kritisch te heroverwegen, terug te nemen als ondeugdelijk en maatschappelijk gevaarlijk. Neen! Wellicht is men zich bewust van dit eigenaardige contrast. Bezwaren zoals onder andere de sterk toenemende criminaliteit worden dan gewoon opgevat als de keerzijde van de liberale medaille. De liberale *input* in de maatschappij blijft gehandhaafd en bij de *output* – de sterk toegenomen criminali-

teit – wordt slechts een dikkere knuppel geplaatst om aan de boeven harde straffen toe te dienen.

Heeft de nota behalve de angst voor harde straf, dan helemaal niet aan preventie gedacht? Zeker wel, want Nederland kan zich (economisch) niet permitteren een slechte reputatie te hebben op het gebied van orde en veiligheid, met name in de grote steden. Bestuurlijke preventie is op zijn plaats. Deze dient te beginnen met *minder* overheidsbemoedening, *minder* geen verbodsbepalingen. Meer liberale principes dus. Daarna worden nog een paar onliberale maatregelen voorgesteld: allerlei vormen van toezicht en controle, die op zichzelf natuurlijk niet leuk zijn voor een liberaal die zich niet wenst te laten betuttelen. De lezer wordt getroost met de opmerking: zij betalen zichzelf terug.

Het cynisme waarmee het VVD-rapport gewoon doorgaat met de invoering van principes die naar eigen oordeel een sterk criminaliteitsbevorderend karakter dragen is ronduit verbijsterend. Dit alles staat zwart op wit in Liberaal Bestek te lezen. Over criminaliteitsbestrijding past de VVD een minder zelfbewuste toon! Wij moeten de burgers maar goed duidelijk maken wat er op dit punt met het liberalisme loos is!

Besluit

Er bestaan in Nederland liberalen die meer lering hebben getrokken uit het ver-

leden dan de opstellers van Liberaal Bestek. De waardering voor instituties die de ontwikkeling voor het normbesef ondersteunen, was toen aanzienlijk groter. Men leze er het betoog van wijlen de heer Rietkerk op na in 'Liberalisme in de jaren tachtig' van nu tien jaar geleden. Toen bestond in VVD-kringen althans een redelijk inzicht in het belang van de maatschappelijke verbanden van allerlei aard en niet alleen voor die welke met een winstoogmerk werken. Liberaal Bestek valt terug op achterhaalde schema's. Het kale, niet-sociale individu staat weer centraal met zijn eigen belangen. En ook de a-christelijke tendens steekt, 200 jaar na de Franse Revolutie, de kop weer op. Liberaal Bestek toont ons op onbevangen wijze de reden waarom de christen-democratie het klasieke liberalisme van ganser harte verworpen heeft. Het toont ook waar dat liberalisme wederom ondeugdelijk blijkt.

We moeten concluderen dat de wegen van liberalen en christen-democraten door deze nota verder uiteen gaan lopen.

A.M.O.

Regionale technologieconferenties

In het kader van de partijpolitieke discussie over technologie organiseert het CDA komend seizoen een viertal regionale conferenties. Doel van de conferenties is het stimuleren van de gedachtenvorming rond technologie binnen het CDA, alsook het ontwikkelen van bouwstenen voor het verkiezingsprogramma '90-'94.

Op deze conferenties zal ondermeer gelegenheid zijn voor discussie over onderwerpen die met de huidige en toekomstige ontwikkeling van de technologie te maken hebben. Daartoe is op basis van het rapport 'Technologie in een verantwoordelijke samenleving' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een discussienota opgesteld door een werkgroep onder leiding van prof. J.J.J. van Dijck. Hierin wordt aandacht besteed aan thema's als het door Nederland te voeren overheidsbeleid, aan de maatschappelijke inbedding van technologie, aan gevolgen voor werkgelegenheid en arbeidsmarktontwikkelingen, aan veranderingen in het onderwijs en aan de rol van Europa.

Aan deze conferenties zullen inleiders meewerken uit de sfeer van CDA-bewindslieden en -kamerleden, alsook uit de sfeer van het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en de wetenschap.

De data waarop deze conferenties zullen plaatsvinden, zijn:

- zaterdag 5 maart te Ede;
- zaterdag 26 maart regio Rotterdam;
- zaterdag 9 april regio Hoogeveen.

Aan de zaal zal een eigen bijdrage van f 10,- worden gevraagd voor de kosten van de broodmaaltijd.

Aanmelding voor de conferenties is mogelijk bij:

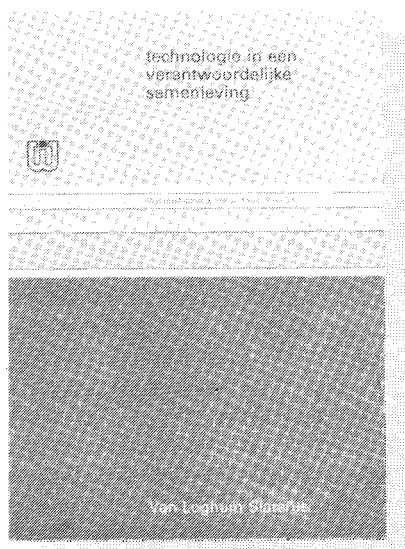
CDA-bureau
mw. V. van Kooten-van de Bosch
dr. Kuyperstraat 5
2514 BA Den Haag
tel. 070 - 92 44 61

U krijgt dan de discussienota en nadere gegevens toegestuurd.

Technologie in een verantwoordelijke samenleving

Publicatie van het Wetenschappelijke Instituut voor het CDA

Technologie en technologiebeleid staan in de belangstelling. De discussie beperkt zich echter veelal tot de economische aspecten en de vergroting van het innoverend vermogen van het Nederlandse bedrijfsleven.

Het inzicht groeit dat technologie in een bredere maatschappelijke context moet worden gezien. De technologische ontwikkeling doortrekt immers alle vezels van de samenleving. Dit rapport beziet technologie in samenhang met maatschappij, economie, cultuur en politiek.

Het rapport voert een pleidooi voor vermaatschappelijking op technologisch gebied: meer verantwoordelijkheden voor sociale partners, milieu-, consumenten-, werknemers- en andere organisaties. De technologische vernieuwing dient niet tegemoet getreden te worden met steeds nieuwe overheids(stimulerings)regelingen, maar juist met een uitbouw van netwerkstructuren, die de samenwerking tussen universiteiten, ondernemingen, maatschappelijke organisaties enz. versterken.

Het rapport beschrijft de huidige technologische ontwikkeling, geeft een schets van een christen-democratische visie op technologie en bevat een aanduiding van de verantwoordelijkheden van de overheid en de georganiseerde samenleving. In de beleidsaanbevelingen wordt onder andere een pleidooi gevoerd om het huidige subsidiestelsel en de bestaande institutionele voorzieningen te vervangen door een stelsel dat beter past bij een verantwoordelijke samenleving.

Ing., 139 pag., f 18,-
ISBN 9036800579

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700-33155.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.
Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

DOCUMENTATIECENTRUM
 NEDERLANDSE POLITIEKE
 PARTIJEN

Mr. J.J.A.M. van Gennip

Derde Wereldactie en politiek

Actie voeren voor de Derde Wereld kent vele uitdrukkingvormen. In de veertig dagen voor Pasen zijn vele duizenden in de weer, niet in de vorm van demonstraties of politieke actie, een band te leggen tussen de leefsituatie van de mensen in de ontwikkelingslanden en de eigen omstandigheden. De traditie, vooral in katholieke kring, maar ook daarbuiten, van de Vastenperiode heeft een nieuwe duiding gekregen, doordat het afzien van niet noodzakelijke consumptie, van het teveel, gekoppeld wordt aan het ontbreken van het noodzakelijke bij honderden miljoenen elders. De 'versterving' werd vroeger geïnspireerd door de overtuiging, dat ascese noodzakelijk was voor menselijke zelfontplooiing, en nog vroeger waarschijnlijk door voedseltekort. Die versterving heeft in de laatste vijfentwintig jaar een duidelijke zingeving gekregen door die verwijzing naar het tekort, met name de honger elders, door deze feitelijke betrachtting van solidariteit. De Vastenacties in West Europa, en sedert enige tijd ook in Noord Amerika, verzamelen zeer aanzienlijke middelen doordat gewone mensen bereid zijn tenminste in een bepaalde periode van het jaar, zich te realiseren dat onze levensstijl niet de normale is en dat de situatie van relatieve overvloed eerder uitzondering dan regel is, in ieder geval,

dat het niet klopt dat een situatie van overvloed bestaat naast het tekort, ook aan pure overlevingskansen elders.

Het is overigens opmerkelijk dat deze sociale dimensieverlenging, deze uitdrukking geven aan solidariteit en zorgzaamheid, nu ook in vele ontwikkelingslanden zelf leidt tot acties van hen, die het al wat beter hebben, ten gunste van de ondersten in de eigen samenleving.

Nog opmerkelijker is het, dat de opkomst van de officiële ontwikkelingshulp, niet geleid heeft tot een verslapping of substituering van deze particuliere inspanningen voor de medemens in nood elders. Integendeel. Dat is wel het geval geweest bij zovele andere fondswervende acties die afgestorven zijn op het moment dat de overheid subsidiemiddelen of uitkeringen ter beschikking ging stellen. Wat geldt voor de Vastenacties, zeker in de veertig dagen-tijd, geldt voor zovele particuliere fondswervingen, van christelijke en algemene aard, ten bate van de Derde Wereld. De reactie van de publieke opinie, de samenleving, is ten aanzien daarvan zelden geweest: laat dat maar aan de overheid over.

Voor de politiek is dat een niet onbelangrijk gegeven. Er is wel eens meesmuilend gesproken over dit soort vormen van liefdadigheid, maar de overheid moet zich

realiseren, dat de lengte van haar polsstok om ontwikkelingssamenwerking te bevorderen, ten diepste bepaald wordt door de bereidheid van brede lagen van de Nederlandse bevolking om echt iets over te hebben voor de oplossing van dit centrale probleem van deze, en waarschijnlijk volgende, generaties. Een overheid, die overigens zelf miljoenen uitgeeft bijvoorbeeld binnen het NCO-verband of ook door middel van de Noord-Zuid Commissie onder leiding van de heer Schmelzer, om de bewustwording van de mondiale ontwikkelingsproblematiek te bevorderen. In zoverre hebben al deze acties niet alleen tot doel de middenstroom naar overzee te vergroten, maar hebben zij ook een nieuwe functie gekregen: die van een referendum. In tijden van mindere welvaartsgroei, toegenomen eigen problemen blijft de Nederlandse bevolking toch bereid honderden miljoenen per jaar op te brengen voor de Derde Wereld. Dat kan alleen maar als uiting gezien worden van het besef dat hoe groot de eigen problemen ook zijn, er elders nood is, die in omvang en diepte die van ons verre overstijgt en waar wij ook een boodschap aan hebben. Het feit, dat een publieke opinie niet echt vermoeid is geworden en bereid was in de tweede Afrika-actie weer daadwerkelijk over de brug te komen, is ook aan de politiek een duidelijk signaal, dat bijdragen aan de Derde Wereldproblematiek niet iets is, wat komt nadat de noden in eigen land zijn aangepakt.

Uitdrukking van solidariteit

Fondswervende acties ten bate van de Derde Wereld als referendum, als uitdrukking van solidariteit, als vormgeving aan de agenda van een verantwoordelijke samenwerking, maar ook als onmisbaar middel tot vorming. Het verflauwen van de missie- en zendingsideaal heeft één groot nadeel in ieder geval met zich gebracht: op het moment dat de publieke opinie in West Europa zich bewust moest gaan worden van de volstrekt veranderde we-

reldverhoudingen waarin dat eigen continent van een centrale naar een perifere plaats is verhuisd, werden de als het ware natuurlijke banden die zoveel gezinnen hadden met de Derde Wereld slapper. Men heeft bijvoorbeeld steeds onderschat wat het aan mondiale bewustwording betekend heeft, dat de Nederlandse katholieke gemeenschap een twintigtal jaren geleden nog bijna tienduizend familieleden als missionaris te verzorgen had, en wat het betekende, dat de zendingsorganisaties ten bate van Zuidelijk Afrika, of Ruanda zo'n veelomvattende verantwoordelijkheid op zich hadden genomen. Het is niet overdreven een zeer duidelijke band te leggen tussen de bereidheid van de belastingbetaler nu om – verhoudingsgewijs – veel ruimte te laten voor het huidige Nederlandse ontwikkelingsbeleid en deze confrontatie, van jongs af aan, met de werkelijkheid van de leefsituatie in de Derde Wereld.

Naast het internationale solidariteitsconcept binnen de socialistische beweging zou dat wel eens de belangrijkste pijler van onze gezindheid ten gunste van ontwikkelingssamenwerking kunnen zijn. Juist volgende generaties die nog meer geconfronteerd zouden moeten worden met die perifere situatie van Europa en het alles overheersende belang dat de agenda van de Derde Wereld op een behoorlijke manier wordt opgelost, hebben in de acties van de Derde Wereld een unieke kans tot een zo noodzakelijke geestelijke intercontinentalisatie.

Als aldus ook een overheid niet geheel onverschillig kan staan tegenover dat fenomeen van de laatste vijftig jaar, die opkomst en bloei van zovele Derde Wereld acties, is het eigenlijk verwonderlijk dat de band tussen overheidsbeleid en deze fondswerving eerder slapper dan sterker is geworden. Het begrip 'medefinanciering' is oorspronkelijk – in relatie met de Duitse Vastenactie Misereor – uitgevonden om de particuliere fondswerving voor de Derde Wereld te premiëren,

te *matchen*, te verdubbelen. Nederland heeft zijn eigen ontwikkeling van het medefinancieringsprogramma gekend. Daarbij is professionalisering van de projectenkeuze hier, en bijdrage van de plaatselijke bevolking daar voorop gaan staan en dat is goed en moet ook niet teruggedraaid worden. Maar wel moet de vraag gesteld worden of er niet enige koppeling gelegd mag worden tussen de bereidheid van de Nederlandse publieke opinie om vertrouwen te geven aan deze of gene Derde Wereldorganisatie en de omvang van de medefinanciering. In de praktijk van de afgelopen vijftien jaar is in deze zin het begrip medefinanciering uitgehold en dat heeft ook het reële gevaar met zich gebracht dat de achterbannen van de medefinancieringsorganisaties in de toekomst zich wellicht minder daarbij betrokken zouden kunnen gaan voelen. Ook in deze zin zou de vermaatschappelijking van de ontwikkelingssamenwerking – een zeer duidelijke prioriteit van de huidige bewindsman – gestalte kunnen krijgen.

Maar er is meer: als in de komende weken weer in honderden parochies en gemeenten de mensen worden opgeroepen om verantwoordelijk te zijn, ook voor de verre naaste, als weer op zoveel plaatsen kerkelijke en oecumenische comitees bijeenkomsten beleggen, projecten bespreken, inzamelingsacties houden, is het goed te weten, dat de echte medefinanciering hierin bestaat dat het werk van deze actievoerders gehonoreerd wordt in de afspiegeling die in het overheidsbeleid de zorg voor de Derde Wereld krijgt en houdt.

Prof. dr. A.G. Weiler

Diaconie en politiek vanuit een katholiek perspectief

Bij een terugtrekkende overheid kunnen ook de kerken als georganiseerde geloofsgemeenschap in sociaal en maatschappelijk opzicht een extra rol spelen. Zij verwachten van de overheid ondersteuning bij hun vrijwillige maar onontbeerlijke werk. De burgers stellen de overheid daartoe in staat door het betalen van belastingen.

In Christen Democratische Verkenningen van januari 1988 tekent drs. G.J. Hazenkamp, directeur van de Stichting Landelijke Gereformeerde Raad voor Samenlevingsaangelegenheden (GSA) te Leusden, een beeld van de rol, die de kerk als 'aanbieder van zorg' zou kunnen spelen in de magere jaren van de Nederlandse verzorgingsstaat. In de overgang van 'verzorgingsstaat' naar 'verzorgingsmaatschappij', zoals het CDA die voor ogen staat, zou naar zijn mening bij de stimulering van de onderlinge vrijwillige hulpverlening ook een plaats moeten worden ingeruimd voor de kerk. Nu de door de overheid bekostigde zorg afneemt en de verantwoordelijkheid voor een groot aantal zorggebieden weer aan particuliere samenlevingsverbanden wordt toevertrouwd, zou ook de kerk antwoord moeten geven op de nieuwe vragen en nieuwe opdrachten die zulk een samenleving

stelt. Een antwoord niet alleen in woorden en kritische commentaren maar in nieuwe daden, in nieuwe vormen van diaconie. Hazenkamp roept het CDA op de kerk in die nieuwe rol te erkennen, en roept de kerk op haar diaconale verantwoordelijkheid waar te maken.

Hazenkamp spreekt vanuit zijn werker-ervaring binnen de Gereformeerde Kerk, maar betreft uiteraard in zijn perspectief ook de nagestreefde hereniging met de Nederlands Hervormde Kerk, ook al is er formeel van een herenigingsstreven nog geen sprake. Zeker niet bij de diaconieën. Hervormden en gereformeerden verschillen daarin fundamenteel van mening. Hoewel Hazenkamp gereformeerd is, heeft hij, naar het oordeel van kenners binnen de redactie van Christen Democratische Verkenningen, een typisch hervormd artikel geschreven. Het artikel in het zomernummer van CDV van 1987 van prof. Runia 'De kerken in een zorgzame samenleving' verwoordt eerder de gereformeerde visie.

De situatie in de Rooms-Katholieke Kerk blijft bij Hazenkamp onbesproken, volgens eigen zeggen vanwege onvoldoende

---

Prof. dr. A.G. Weiler (1927) is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis en wijsbegeerte der geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

kennis dienaangaande. De problematiek is echter belangrijk genoeg om ook eens vanuit de optiek van dat kerkgemeenschap te worden belicht. Ook dat genootschap kent een Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving, en het recente Landelijk Pastoraal Overleg (27-29 november 1987) heeft zich uitdrukkelijk met het thema van de (parochiële) diaconie bezig gehouden. De vraag kan dus gesteld worden: leeft in rooms-katholieke kringen dezelfde bekommernis als in de gereformeerde kerken, en wordt op dezelfde wijze gedacht aan een diaconale rol van de kerken als Hazenkamp naar voren brengt? Het is dienstig nog even aan te geven dat hij een tiental actuele vormen van diaconaat onderscheidt, elk aangeduid met een adjectief: sociaal diaconaat/zelfhulp -/verzorgings-/recreatief-/educatief -/participatief -/maatschappelijk -/wereld- /mobiliserend -/financieel diaconaat. Hij onderscheidt deze organisatorisch van duidelijk op de geloofsgemeenschap betrekking hebbende activiteiten, maar plaatst ze zeer uitdrukkelijk onder de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de plaatselijke kerkeraad. Hoe denkt de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, geconfronteerd met een verandering ten aanzien van de taak van de overheid in de vorm van afnemende bekostiging van zorg (een verandering die als waarden-verandering wordt gepresenteerd), over haar roeping om in woord en daad het sociaal en maatschappelijk vacuüm dat dreigt te ontstaan op te vullen?

Juist als Hazenkamp geef ik mijn mening in dezen slechts op persoonlijke titel, al zal ik uiteraard aansluiting zoeken bij in katholieke kring levende opvattingen.

Grenzen aan het terugtreden

1. Ik begin met een meer fundamenteel probleem, waarover naar mijn mening nog te weinig openlijk gediscussieerd is. Dat is de vraag welke grenzen er aan het terugtreden van de overheid inzake de

bekostiging van zorgfuncties moeten worden gesteld. Ik bedoel dan niet in de eerste plaats grenzen in financiële zin, die in termen van de rijksbegroting een orde van grootte aangeven onder welke de overheid bij het besteden van de openbare financiën voor doeleinden van zorg niet zou mogen gaan. Een dergelijke grens wordt immers zelf getrokken op basis van een proces van afweging van aan de overheid toevertrouwde belangen, en dus is de vraag welke ideële maatstaf bij dat proces van afweging wordt gehanteerd. Precies die ideële maatstaf is aan de orde, indien de overheid besluit in haar directe zorgfunctie terug te treden en ruimte te maken voor de particuliere vrijwillige hulpverlening in het kader van de overgang naar wat heet 'de verzorgingsmaatschappij'. Aan de orde is dus het zorg-concept zelf.

Ik denk te mogen zeggen, dat de katholieke sociale leer uitgaat van de onvervangbare waarde van de menselijke persoon. Elk mens moet in staat gesteld worden zijn/haar waardigheid als menselijke persoon te verwerkelijken. Daartoe behoren in een samenleving de fundamentele rechten van de mens voor elkeen gegarandeerd te zijn. Ook de sociale grondrechten zoals recht op arbeid, op huisvesting, op adequaat onderwijs etc. moeten naar vermogen in een samenleving gerealiseerd worden. Volgens de katholieke leer kan dat echter niet geschieden door de verantwoordelijkheid in dezen geheel en al aan de overheid over te dragen. De mens zou daardoor geheel afhankelijk worden van de staatsbureaucratie, hetgeen in strijd zou zijn met de fundamentele conceptie van de menselijke persoon als vrij sociaal project. Evenmin echter kan de verwerkelijking van die fundamentele en sociale grondrechten overgelaten worden aan het vrije spel van de maatschappelijke krachten. In dat geval zouden veel mensen gemakkelijk het slachtoffer worden van het dominante recht van de sterksten. De zorg voor de maatschappelijk zwakke-

ren dient dan ook door de overheid gedragen te worden, met als doel hen in staat te stellen zichzelf als persoon te verwerklijken. Die overheidssteun moet een dusdanige omvang en vorm hebben, dat zij voor wat betreft de materiële basis van hun bestaan in beginsel niet méér van andere mensen afhankelijk zijn dan de maatschappelijk sterkeren.

Deze stelling impliceert twee belangrijke uitgangspunten. Ten eerste, dat de fundamentele steun voor de maatschappelijk zwakkeren een overheidsaangelegenheid is, en niet kan worden overgelaten aan particulier initiatief of vrijwillige hulp. Het respect voor de menselijke persoon, ook als het gaat om de stille armen en de in materieel opzicht minst draagkrachtigen, om degenen die niet mee kunnen komen, zoals gehandicapten, om de aan lager wal geraakten zoals verslaafden en criminelen, om de mensen die altijd achter het net vissen, om vluchtelingen en asielzoekers, vraagt dat ook zij in staat gesteld worden tot sociale zelfverwerklijking. Juist op dat punt is uitsluitende afhankelijkheid van liefdevol gegeven particuliere ondersteuning niet aanvaardbaar. Het structurele uitgangspunt van de overheidszorg moet zijn, dat in de Nederlandse samenleving dusdanige voorwaarden zijn of worden geschapen dat elke menselijke persoon tot zijn recht kan komen, en dat wil in het geval van de minder bedeelden, de mensen in nood, de men-

sen in de marge van de samenleving, aan de onderkant van de maatschappij zeggen, dat zij tot hun recht moeten worden *gebracht* door structurele voorzieningen. Het particulier initiatief kan daarvoor geen blijvende verantwoordelijkheid dragen. Het gaat dus om een overheidstaak.

Ook in CDA-kring wordt de vraag gesteld, of in de huidige situatie de overheid nog wel het juiste adres is, als gesproken wordt over het opheffen van de armoede. Het probleem van de 'nieuwe armen' vraagt bijvoorbeeld naar de mening van de heer A. Oostlander juist om een op de specifieke situatie gerichte benadering.* Hij meent, dat het zeer moeilijk is om uitsluitend door middel van wetgeving het armoede-probleem op te lossen. Wetgeving is immers altijd algemeen en kan moeilijk onderscheid maken naar bijzondere gevallen. Particuliere organisaties of kerken kunnen veel gericht optreden. Hij zegt daarover zeer behartenswaardige dingen.

Toch pleit ook hij voor overheidsbeleid inzake het armoede-vraagstuk als hij wijst op de noodzaak van een goede kinderbijlageregeling, scholingsprogramma's om mensen meer perspectief te bieden, emancipatiebeleid voor vrouwen, een beleid ten aanzien van sociale zekerheid dat de 'poverty trap' (fuik van de armoede) doorbreekt, etc. En hij ondersteunt ten volle de stelling, dat zelfs in een 'zorgzame samenleving' de overheid volledig haar verantwoordelijkheid behoudt ten aanzien van de armste bevolkingsgroepen en de opdracht heeft vloeren in het bestaan te garanderen. Precies dat wordt hier bedoeld.

Het tweede uitgangspunt is, dat die overheidssteun wat vorm en omvang betreft genormeerd wordt door de basismaat van persoonlijke onafhankelijkheid die ook uitgangspunt is voor de maatschappelijk

---

De overheid moet mensen in nood tot hun recht brengen door structurele voorzieningen.

---

* A.M. Oostlander. 'Armoede en de verantwoordelijke samenleving', *Christen Democratische Verkenningen* 10/87

sterkeren. Vanouds werd die maat aangeduid door het begrip 'mondigheid'.¹ In zijn oorspronkelijke wortel ('mond') betekent dat woord: in staat zijn tot het geven van bescherming aan beschermingsbehoeftigen, zoals de echtgenote, de kinderen, het huispersoneel. In het Duitse woord 'Vormund'/voogd is die grondbetekenis nog bewaard gebleven. Een jonge man was mondig, indien hij die huisvaderlijke taken op zich kon nemen, doordat hij voldoende bezit en/of inkomen had om als vrije man een huishouding te stichten, in stand te houden en te beschermen. Wie daartoe niet in staat was, zocht zich een beschermer en leefde in diens afhankelijkheid. De sociale connotatie van het begrip 'mondigheid' is echter in de loop van de Westerse emancipatie-geschiedenis op de achtergrond geraakt. Gebleven is de normwaarde van de persoonlijke onafhankelijkheid, zowel ten opzichte van de ouderlijke macht als ten opzichte van andere machten (met uitzondering van de overheid, wier macht door elke staatsburger dient te worden erkend). Het emancipatie-proces leidt in het Westen tot voortgaande individualisering, waarin afhankelijkheidsbanden, behalve die ten opzichte van de overheid, meer en meer worden geëlimineerd. Indien dat proces gaat in de richting van grotere humanisering van de samenleving, doordat meer en meer mensen in staat gesteld worden hun fundamentele menselijke waardigheid in persoonlijke en sociale zin actief te beleven, behoeft dat van kerkelijke zijde niet gekritiseerd te worden. Integendeel, de 'voorkeurskeuze voor de armen' brengt de kerken, ook de Rooms-katholieke kerk steeds weer aan de zijde van de onderdrukten, die niet tot hun *recht* kunnen komen.²

Welnu, die 'armen' zijn niet alleen in de Derde Wereld te vinden. Het jaarverslag van de Stichting Bedrijfspastoraat Aartsbisdom Utrecht over 1986/87³ komt tot dezelfde conclusies als de directeuren van de Sociale Diensten in hun recente rapport 'Minima zonder marge': Het leven

van de mensen met een minimuminkomen in Nederland wordt bepaald door geldzorgen. Velen hebben grote schulden. Er is sprake van 'stille armoede' bij zo'n 10% van de Nederlanders. In de verschuivingen die optreden in de traditionele industriële bedrijfstakken en beroepen, onder andere vanwege allerlei toepassingen van informatie-systemen, vanwege de lage dollarkoers, vanwege gebrek aan investeringen of financiële garanties, raken mensen hun werk kwijt. Zij voegen zich bij het grote leger van de uitkeringsgerechtigden, die meer en meer onzichtbaar worden in de samenleving. Hun aantal groeit nog steeds. Jongeren vinden moeilijk werk, als zij zich niet voorbereid hebben op de nieuwe wereld van de elektronische en informatietechnologie, en blijven aan de kant staan. Het aanzien van onze steden verandert drastisch. In een stad als Nijmegen leeft 35% van de bevolking op de een of andere manier van een uitkering, beurs of subsidie. Zulke steden veranderen van karakter. Zij worden meer en meer consumptie-centra; de produktiviteit in handel, nijverheid en diensten is niet langer het wezenskenmerk van de stad in economische zin. De sociale verhoudingen binnen zo'n stad ondergaan een grondige wijziging, en de spanningen zijn dagelijks voelbaar.

De kerken moeten voor deze mensen blijven opkomen. Tegen degenen die langdurig werkeloos op de arbeidsmarkt beschikbaar moeten staan, terwijl niemand hen wil huren, tegen de arbeidsongeschikten, de vluchtelingen kunnen zij niet zeggen: 'Gaat ook gij in mijn wijngaard en ik zal U geven wat billijk is' (Matth. 20, 4, 7). Zij kunnen wel de overheid en de verantwoordelijke politieke

1. Vgl. A.G. Weiler, 'Mentaliteitsverandering: op weg naar een nieuwe samenleving'. *Waar staat de staaf?* (Architectuur van de samenleving, 3) ('s-Gravenhage 1984) 54-70.
2. Zie: 'Kiezen voor de armen: een uitdaging voor de rijke landen', *Concilium* 1986/5.
3. Zie samenvatting door Hub Crijns in: 1.2.1. *Informatiebulletin*, 15/18 (2 oktober 1987) 718-719.

partijen oproepen aan deze mensen te geven wat billijk is als voorwaarde voor een menswaardig bestaan. Zij kunnen hun kerkleden oproepen in solidariteit bereid te blijven tot volgehouden belastingdruk om ook voor de maatschappelijk zwaksten mens-zijn in persoonlijke en sociale zin mogelijk te maken. Zij kunnen zich verzetten tegen de uitholling van het stelsel van sociale zekerheid en de voortgaande marginalisering van mensen. Zij kunnen de volksvertegenwoordiging en het kabinet oproepen op basis van een zo breed mogelijke maatschappelijke consensus te bepalen waar de platformgrens ligt, waarop elk mens in Nederland ten minste moet kunnen staan om een zinvol leven te kunnen opbouwen. Tien procent 'stille armen' is voor een welvarend land als Nederland veel te hoog. De graad van humaniteit van een samenleving wordt bepaald door de graad van menselijkheid van de sociale verhoudingen. De kerken hebben daarover wel degelijk het een en ander te zeggen.

Extra zorg

2. Als we het er over eens zijn, dat de overheid de zorg heeft voor de constructie van dat bestaansplatform, kan op dat platform de opbouw van de samenleving ter hand genomen worden *met inbegrip van* de zwakkeren die door de overheid gedragen worden. In de christen-democratische visie is het niet de taak van de overheid het hele gebouw te ontwerpen en uit te voeren: dat is in belangrijke mate de taak van niet-overheidspersonen: werkgevers en werknemers, ondernemers, zakenlieden, middenstanders, huisvrouwen, werkers in de dienstensector. In het sociale en maatschappelijke vacuüm dat zij (en niet de overheid!) noodgedwongen laten bestaan is er alle gelegenheid voor christenen om vanuit een evangelische inspiratie hun extra zorg voor de medemensen gestalte te geven.

Ik schrijf met opzet 'extra zorg'. Want onder die werkgevers en werknemers, on-

dernemers, zakenlieden, middenstanders, huisvrouwen en werkers in de dienstensector zijn heel wat christenen, die hun 'gewone' sociale en maatschappelijke activiteiten in allerlei profane verbanden verrichten òók als christen. De begriepelijke scheiding tussen 'kerk' en 'samenleving' is waar het op het maatschappelijk handelen van christenen aankomt, grotendeels kunstmatig.⁴ Christenen zijn in de eerste plaats 'gewone mensen', die hun maatschappelijke verplichtingen als 'gewone mensen' vervullen. Hun maatschappelijk engagement en hun 'gewone' inzet voor gerechtigheid en solidariteit met de armen en onderdrukten zijn als zodanig en uit zichzelf 'heiliging van de wereld'. De zevende gewone synode van de Rooms-katholieke bisschoppen over de roeping en de zending van de leek in kerk en wereld (oktober 1987) heeft dat in zijn slotboodschap aan het Volk Gods in een duidelijke formule erkend: 'De omvorming van de samenleving volgens Gods plan behoort tot de authentieke heiligheid van de christen-gelovige'.⁵ Werken voor de gerechtigheid in de samenleving is een heilig, in zich christelijk werk. Als christenen dan toch nog zich van 'gewone mensen' willen onderscheiden, dan mogen we wellicht verwachten dat zij zich steeds weer geroepen voelen om als hun onderkleed wordt opgeëist òók de mantel te geven (Matth. 5, 40).

Ook de kerken als georganiseerde geloofsgemeenschap kunnen in sociaal en maatschappelijk opzicht een extra rol spelen. Maar de visie op de problematiek is hier dan wel grondig anders dan door Hazenkamp werd geschilderd. De zorg voor het *recht* van mensen is een zorg van de overheid; de zorg voor de *gerechtigheid* onder mensen is een zorg van de over-

4. Vgl. *Kerk en samenleving; een signalement van de Nederlandse katholieke geloofsgemeenschap*, uitgave van de Kath. Raad voor Kerk en Samenleving, 's-Hertogenbosch 1984. — 'Katholiek in de Nederlandse samenleving', 1-2-1 reeks, nr. 9, Utrecht 1987.

5. *Kath. Nieuwsblad* (3 november 1987) 5, kol. 2, sub 4.

heid en van individuele mensen, dus òòk van christenen, dus òòk van de kerken. Op welke wijze moet die menselijke, kerkelijke zorg gestalte krijgen? Is het wenselijk in deze context de kerk als instituut op te waarderen ten koste van de kerk als organisatie, zoals zij zich onder andere manifesteert in (katholieke) maatschappelijke organisaties?

Alvorens een antwoord te beproeven, is het goed op een belangrijk historisch en cultureel onderscheid te wijzen tussen de reformatorische en de traditionele katholieke benadering van sociale vraagstukken. In tegenstelling met wat Hazenkamp aangeeft voor de protestantse wereld ligt in de katholieke traditie het zwaartepunt van het dienstbetoon niet in de parochies, maar daarbuiten.⁶ De katholieke sociale geschiedenis maakt dat duidelijk. Er werden bijvoorbeeld talrijke congregaties van religieuzen gesticht voor het lenigen van bepaalde noden: het verplegen van zieken, melaatsen, pestlijders; het begraven van doden, het vrijkopen van slaven, het herbergen van armen en vreemdelingen, het geven van onderwijs aan armen. Ook nu nog zijn de religieuzen in Nederland werkzaam in tal van sociale projecten, en afzonderlijk of gezamenlijk stellen zij veel geld en menselijke competentie beschikbaar voor sociale projecten, die met hun oorspronkelijke doelstelling overeenkomen.⁷ Er kan ook gewezen worden op de broederschappen van leken, zoals de Vincentiusconferenties. En ook nu nog werken veel organisaties buiten de parochies om: Vierde Wereldbeweging, Justitia et Pax, Mensen in Nood/Caritas Neerlandica, de Zonnebloem en dergelijke.

In een ander opzicht is er ook overeenkomst. Juist als vele protestanten zijn vele katholieken actief in oecumenische of algemene kaders: Solidaridad, IKV, IKVOS, Amnesty International, Vereniging Vluchtelingenwerk Nederland. Hoeveel tijd en geld met al deze ten dele of geheel buitenkerkelijke diaconie is gemoeid is moeilijk te zeggen. Wel is tekenend, dat de Neder-

landse Missieraad becijferd heeft, dat in 1986 een bedrag van honderdachtien miljoen gulden via katholieke kanalen naar de Derde Wereld is gevloeid ten behoeve van ontwikkelings- en evangelisatieprojecten. Ook in andere jaren had dit bedrag een vergelijkbare omvang. Vastenactie, Memisa (Medische missie actie), Miva (Missie verkeersmiddelen actie), Cebemo (tot 1980: Centrale voor Bemiddeling bij Medefinanciering van Ontwikkelingsprojecten; thans: Katholieke organisatie voor medefinanciering van ontwikkelingsprogramma's) zijn de namen van de grote trekkers, maar één derde van het genoemde bedrag kwam bijeen via plaatselijke en particuliere acties. In het 'werelddiaconaat', zoals de reformatorische christenen dit engagement noemen, spelen katholieken dus een rol van belang.

Het gaat hier om katholieke organisaties met een maatschappelijke doelstelling als dienst aan de wereld-samenleving. Het zou geheel tegen de ontwikkelingen van de laatste dertig jaar in gaan, als deze en vergelijkbare organisaties tot verlengstukken van de kerk als instituut zouden worden gemaakt. In Rooms-katholieke zin zou dat al gauw neerkomen op het onderbrengen van leken-initiatieven onder hiërarchisch toezicht. Dat zou in strijd zijn niet alleen met de geest van het Tweede Vaticaans Concilie, maar ook met de letter en de geest van het nieuwe kerkelijk wetboek. De zelfstandigheid van deze organisaties willen handhaven betekent echter geenszins dat zij niet uit zouden moeten zijn op een harmonische samenwerking met de kerk als instituut, onder erkenning van de bijzondere taken die aan bisschoppen toekomen, onder andere op het vlak van de verkondiging, ook waar het de structuren van de samenleving betreft.

Hetzelfde geldt voor de erkende katholieke maatschappelijke organisaties als de

6. (Parochiële) diaconie, S.14.

7. Zie brochure 'Vraag en Aanbod'...

Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, de Katholieke Radio Omroep, de Katholieke Vereniging van Ziekeninrichtingen, de Nederlandse Katholieke Schoolraad en nog een aantal anderen, die zich onlangs hebben aangesloten tot de Stichting Verbond van Katholieke Maatschappelijke Organisaties (VKMO). Bij al deze organisaties staat de gespecificeerde en professionele dienst aan de samenleving vanuit een katholiek verleden en vanuit een actuele hedendaagse katholiciteit centraal. Vanuit de kern van het christelijk geloof, – dat niet geïdentificeerd mag worden met welke historische vorm van katholicisme dan ook –, zetten zij zich in voor de aan hen toevertrouwde belangen van mensen in de moderne samenleving, die gekenmerkt wordt door secularisatie, levensbeschouwelijk pluralisme en democratische besluitvormingsprocessen. De verantwoordelijkheden die katholieken, voor het overgrote deel 'gewone' niet-gewijde en zeer deskundige christen-gelovigen, hier dragen moeten, kunnen en willen, staan niet toe, dat al deze vormen van diaconie onder de rechtstreekse zeggenschap van de kerk als instituut zouden worden gebracht. Vaak heeft het belang van de kerk als instituut remmend gewerkt op het sociale, culturele en politieke engagement van katholieken, en heeft de hiërarchie haar beperkend gezag opgelegd aan wereldlijke activiteiten van 'leken'.⁸ De kerkgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw levert hiervan talrijke voorbeelden. Limburg en tot voor kort Nicaragua, om slechts twee voorbeelden te noemen, laten zien hoe bisschoppen zich ten opzichte van in hun ogen geseclariseerde en/of revolutionaire katholieken kunnen opstellen. De zelfstandigheid van de katholieke maatschappelijke organisaties is dan ook een kostbaar goed, hetgeen gelukkig veelal thans ook door kerkelijke leiders wordt ingezien.

Toch betoogt het Werkdocument van het

Landelijk Pastoraal Overleg (LPO) voor 27-29 november 1987⁹, dat de dienst aan de minsten in de samenleving wel degelijk ook een taak is van de parochies. Bij zijn bezoek aan Nederland in 1985 zei paus Johannes Paulus II tot vertegenwoordigers van de parochies: 'Zij is het eerste orgaan voor pastoraat *en sociaal werk*'.¹⁰ Allereerst gaat het daarbij om de zorg voor de noodlijdenden in de eigen gemeenschap. Reformatorische christenen noemen dit: 'gemeentediaconaat'. De katholieke parochies kenden zo hun armbesturen; thans gaat het om parochiële caritasinstellingen. Hun taken lijken uitgehouden doordat de armenzorg werd overgenomen door de staat, en door de aanvullende subsidiëring van allerlei welzijnswerk. Thans hebben zij de zorg voor de 'stille armen van de parochie'. Voorts is er de parochiële diaconie voor de zieken en gehandicapten.

De parochie kan zich via werkgroepen ook bekommeren om het behoud van de schepping (milieu-problematiek), om de vrede, de missie, de ontwikkelingssamenwerking, de mensenrechten, de sociale verhoudingen, met name in de zorg voor baanlozen, arbeidsongeschikten, ouderen, jongeren. In reformatorische kring is voorgesteld deze vorm van zorg 'samenlevingsdiaconaat' te noemen.

Men mag concluderen, dat de nadruk niet langer alleen ligt op de directe leniging van nood in de parochie en het scheppen van mogelijkheden daartoe, maar dat er ook aandacht groeiende is voor de noodzakelijke structurele veranderingen in de samenleving en het meewerken aan het scheppen van de noodzakelijke voorwaarden voor beide diaconale taken.

8. Vgl. 'De Kerk en de Christen-democratie. Een onderzoek naar de politieke keuze van de kerk in verschillende landen', *Concilium* 1987/5.

9. Auteur is Dr. J. Zuidgeest. Het Werkdocument is verschenen als *Special van '1-2-1' Informatiebulletin*, 15e jrg., Utrecht 1987.

10. T.a.p., S.17.

'Diaconie' is in dit verband de verzamelnaam voor allerlei manieren waarop (groepen van) christenen zich zorgzaam solidariseren met mensen in nood; de term 'parochiële diaconie' heeft betrekking op dergelijke activiteiten uitgaande van de parochie als de georganiseerde geloofsgemeenschap op plaatselijk niveau.¹¹ Het genoemde LPO-werkdocument constateert, dat er heel wat goeds gebeurt in het grensgebied van diaconie en pastorale zorg/gemeenschapsopbouw: werk in bejaardensociëteiten, zieken- en bejaardenbezoek, contactgroepen Nederlanders en Zuid-Molukkers, werk voor woonwagengroepen; werkgroepen kerk en samenleving, maatschappelijk activeringswerk, Vastenactiecollecte, allerlei voorlichtings- en bewustmakingsprojecten met betrekking tot bewapening, vluchtelingen, baanloosheid, etc. Waarbij dan nogmaals onderstreept moet worden, dat heel wat katholieken niet in parochieverband zeer veel diaconaal werk verzetten. Het sinds eind 1986 bestaande Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad poogt een overzicht van al deze diaconale hulpverlening door parochies op te stellen, juist zoals ook gewerkt wordt aan een overzicht van de vele katholieke diaconale fondsen in Nederland, hun doelstellingen, hun criteria voor subsidiëring etc.

De kerk als aanbieder van zorg

De vraag die nu naar aanleiding van Hazenkamps artikel aan de orde is, is deze: moet het CDA meer dan tot dusverre bij de bepleite overgang van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij de beleving van de verantwoordelijkheid van de daarvoor in aanmerking komende samenlevingsverbanden, waaronder uitdrukkelijk óók de kerk, uitlokken en beschermen in een beleid dat voorziet in de noodzakelijke voorwaarden voor die overgang? Moet de kerk als aanbieder van (meer) zorg geleidelijk in de gelegenheid worden gesteld de verantwoordelijkheid

---

De kerken oproepen tot meer sociale activiteiten past een overheid niet.

---

voor de zorg over te nemen, onder andere door maatregelen in de fiscale sfeer (bijvoorbeeld door vergroting van de aftrekbaarheid van 'giften' bij belastingaangifte)?

De kerken oproepen tot het dragen van meer verantwoordelijkheid voor sociale en maatschappelijke activiteiten, omdat de overheid terugtreden wil/moet, past een politieke partij niet. De partijen moeten zorgen dat de overheid in staat gesteld wordt tot het creëren en handhaven van een leefbaar basisplatform voor elke Nederlander. De kerken moeten de partijen oproepen terdege rekening te houden met de mensen aan de onderkant van de samenleving, en zeker een partij die zich door het Evangelie van Jezus Christus wil laten gezeggen moet voorop lopen bij het inspannende en veeleisende werk voor een vorm van zorgzame samenleving, die maatschappelijk zwakkeren tot hun *recht* laat komen.

Om vervolgens een werkelijk zinvol persoonlijk en sociaal leven op dat basisplatform mogelijk te maken, is de inzet van vele medemensen in allerlei vormen van vrijwillige hulp, georganiseerd of niet, noodzakelijk. Het is de taak van de overheid, en dus ook van de politieke partijen, om de voorwaarden te scheppen dat dit

11. Over de verhouding van dit begrip 'diaconie' ten opzichte van de reformatische begrippen 'diaconia/diaconaat/diaconie', zie *Werkdocument LPO*, t.a.p. S.22.

particulier zorg-initiatief zich daadwerkelijk manifesteren kan. Met de speciale levensbeschouwelijke inkleuring of herkomst van dat particulier initiatief moet de overheid, en moeten dus ook de politieke partijen geen bemoeienis hebben. De overheid moet die inkleuring ook niet onmogelijk maken door het stellen van te hoge kwantitatieve subsidiedrempels, door het opleggen van regionalisatie en veralgemening van zorgvoorzieningen. Maar zij moet de institutionele kerken niet benaderen als aparte instanties voor structurele tweede-lijns welzijnszorg. Die tijd is voorbij. Gerechtigheid en naastenliefde hebben elkaar omhelsd, en dienen elkaar niet meer los te laten.

Hoe moet de overheid, hoe moeten politieke partijen dan met de kerken omgaan?

De juiste benadering van het probleem lijkt mij die beschouwing welke mensen als uitgangspunt neemt, en niet instanties of instituten. Katholieken en reformatorische christenen zijn mensen die, Nederlands staatsburger zijnde, mede door hun christelijk geloof zich verantwoordelijk weten voor hun medemensen, dichtbij en veraf. Zij onderschrijven in CDA-verband een concept van de overheid die van hen de zorg opgedragen heeft gekregen voor de inrichting en instandhouding van een menselijke samenleving, waarin elk mens tot zijn/haar recht komt. Zij kritiseren structuren van economische, sociale of politieke aard, die aan dat recht tekort doen, en zetten zich in voor verbetering daarvan. Anderzijds zijn zij de overtuiging toegedaan, dat mens-zijn betekend verantwoording dragen kunnen voor de inrichting van het eigen bestaan en dat van anderen, voor het oog van God. Mensen tot hun recht laten komen betekent hen in staat stellen tot het dragen van persoonlijke en sociale verantwoordelijkheid. Christenen (en ik hoop: *alle* Christenen) wijzen daarom een conceptie van mens-zijn af, die mensen principieel degradeert tot louter afhankelijke wezens, afhankelijk

van de overheid, van de bureaucratie, van de partij, van de kerk, van subsidies en uitkeringen, van al die economische, sociale, culturele, monetaire, financiële, politieke en militaire machten die de samenleving en de mensen daarin in hun greep hebben. Mensen moeten dragers van hun eigen en ondersteuners van andermans bestaan kunnen zijn, zonder vormen van slaafse afhankelijkheid te scheppen. In dat engagement voor een menswaardig bestaan voor allen, dichtbij en veraf, vinden christenen elkaar, ook in het verband van hun kerken. Zij zullen ook de wegen van kerkelijke organisatie inschakelen willen en kunnen, om die taak van voortgezette menswording te kunnen waarmaken. Als zij in en vanuit dergelijke kerkelijke verbanden om ondersteuning van de overheid vragen bij hun vrijwillige maar onontbeerlijke sociale en maatschappelijke werk, verwachten zij die steun te ontvangen, omdat hun conceptie van overheidszorg het verlenen van die ondersteuning impliceert, en omdat zij die overheid door het betalen van belastingen daartoe in staat stellen.

Natuurlijk zijn niet alleen in het CDA christenen te vinden. Er zijn christenen in elk van de Nederlandse politieke partijen te vinden. Christenen hebben niet als collectiviteit een eenduidige opvatting over de rol van de overheid, over de inrichting van de samenleving en over de rol daarin van de kerken. Maar op persoonlijke titel schrijvend, meen ik te mogen stellen, dat de christen-democratische visie correspondeert met wat ik in de voorgaande alinea naar voren bracht. Een samenleving die mensen vermorzelt ofwel door de krachten van ongelimiteerde competitie ofwel door die van collectivistische dwang beantwoordt niet aan evangelische eisen.

Streven naar voortdurende verandering van de samenleving in het licht van Christus' boodschap is de opgave die aan alle gelovigen is gesteld. Zij krijgen daarbij de steun en medewerking van velen die niet vanuit een evangelische inspiratie toch

voor de zelfde opgave van voortgaande humanisering van de samenleving willen staan. De kerken hebben geen monopolie in dezen. Het lijkt dan ook wat annexionistisch gedacht, als Hazenkamp voorstelt een 'maatschappelijk lidmaatschap van de kerk' te introduceren naast het tot dusverre bestaande doop- en belijdenislidmaatschap van de kerk. Laat de kerken geloofsgemeenschappen blijven; laat ze niet ontaarden tot clubs van maatschappelijk gelijkgezinden ongeacht doop en belijdenis. We komen dan uit bij de door Benjamin Franklin gepropageerde vooruitgangsgerichte clubs van welgestelde burgers uit de deïstische verlichtingstijd, voor wie de status quo toch veelal bepa-

lend was voor hun maatschappelijk perspectief.

Maar er is niets tegen als mensen die bovenstaande opvattingen over mens en samenleving, over overheid en particulier initiatief delen, lid worden van een brede evangelisch geïnspireerde volkspartij als het CDA, die allerminst uit is op het handhaven van onrechtvaardige menselijke verhoudingen.

Drs. Th.B.F.M. Brinkel, drs. H.P.M. Kreemers

Ontspanning en mensenrechten gaan hand in hand

Het Westen moet op creatieve wijze inspelen op de veranderingen in de Sowjet Unie. De ontwikkelingen gaan in de richting van een geringere rol van kernwapens in het veiligheidsbeleid. Echte vrede in Europa zal echter niet bestaan zonder dat ook de mensenrechten gegarandeerd worden.

De één gaat 'voorshands' akkoord met de nucleaire afschrikking. De ander zegt dat hij voor de nuclearisering is. 'Zij willen in feite hetzelfde', zo bracht CDA-kamerlid Joep de Boer naar voren in het debat over het INF-akkoord in december tegen zijn PvdA-collega Relus ter Beek. De Boer: 'Wij doen er dan ook beter aan, aangezien er meer eenheid van opvatting is, te proberen die eenheid van opvatting ook uit te stralen. Wij moeten niet nodeloos iedere keer weer proberen te polariseren.'

Relus ter Beek vond dat een heel waardevolle opmerking. Geven de ontwikkelingen in de buitenlandse en binnenlandse politiek daartoe echter ook aanleiding? Zijn er perspectieven op nucleaire ontwapening? Om een antwoord te krijgen op deze vragen komen in dit artikel eerst de internationale verhoudingen ter sprake. Daarna wordt onderzocht in hoeverre ook de partij-politieke gedachtenvormingen in Nederland vooruitzicht bieden.

Veranderingen in het Amerikaans beleid

In de Verenigde Staten is het laatste jaar van het presidentschap van Ronald Reagan ingegaan. Daarmee wordt een periode van uitersten afgesloten. Aan het eind van de jaren zeventig leefde bij vele Amerikanen het gevoel dat het land in economisch en militair opzicht verzwakt was. In zijn eerste ambtsperiode ondernam president Reagan stappen om de Amerikaanse positie te versterken. Hij streefde onder meer naar een aanzienlijke versterking van de Amerikaanse militaire macht, door een grootscheeps moderniseringsprogramma voor de strategische strijdkrachten. En door drastische verhogingen van de defensiebegroting, waarvan in het bijzonder de conventionele strijdkrachten zouden profiteren. Wapenbeheersing had niet langer meer de hoogste prioriteit. De Verenigde Staten wilden uitsluitend vanuit een positie van kracht met de Sowjet Unie over wapenbeheersing onderhandelen. Uitgangspunten daarbij waren drastische reducties van de aantallen kernwapens en het maken van ongekend stringente af-

Drs. Th.B.F.M. Brinkel (1958) is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Drs. H.P.M. Kreemers (1955) is werkzaam op het ministerie van Defensie en lid van de defensiecommissie van de PvdA. Hij heeft dit artikel op persoonlijke titel geschreven.

spraken met betrekking tot de verificatie van nieuwe wapenbeheersingsovereenkomsten. Deze forse eisen wekten niet geheel ten onrechte de indruk dat wapenbeheersing, als graadmeter van de verstandhouding met de Sowjet Unie, voor de Verenigde Staten had afgedaan. Deze aanpak heeft in de eerste helft van de jaren tachtig de betrekkingen tussen de Verenigde Staten en de Sowjet Unie danig onder druk gezet.

Gaandeweg heeft de Verenigde Staten zich tegemoetkomender opgesteld ten opzichte van de Sowjet Unie. Het herstelde zelfvertrouwen en de mogelijkheid vanuit een positie van herwonnen kracht te onderhandelen, lagen daar zeker aan ten grondslag. In de tweede ambtsperiode van president Reagan kwam daar nog bij dat de politieke aandacht zich steeds meer concentreerde op de economische problemen van de Verenigde Staten. Het begrotingstekort werd en wordt nog steeds als een grote bedreiging voor de toekomstige economische ontwikkeling van de Verenigde Staten gezien. In 1985 was het dan ook gedaan met de groei van de defensiebegroting. Het Congres besloot de defensie-uitgaven niet langer reëel te laten groeien. Daarnaast werd het Congres kritisch ten aanzien van specifieke wapenprogramma's. Zo lukte het president Reagan niet om de plannen voor invoering van de intercontinentale MX-raket, die met tien kernkoppen is uitgerust, ongeschonden door het Congres heen te loodsen. Het mislukken van dit wapenprogramma had verstrekkende politieke gevolgen. Duidelijk werd dat het ook in de Verenigde Staten niet mogelijk bleek om tegen enorme kosten door te gaan met het uitbreiden van de kernbewapening, waarvan het militaire nut twijfelachtig was. Op den duur zou dat kunnen betekenen dat de omvang en structuur van de Amerikaanse strategische bewapening niet meer zouden kunnen worden gehandhaafd. Dat vormde voor de Amerikaanse regering een tweede reden om wapenbe-

heersingsonderhandelingen niet langer uit de weg te gaan en te streven naar wederzijdse beperkingen van de kernwapenarsenalen.

De binnenlandse politieke druk op president Reagan om met de Sowjet Unie een constructieve dialoog te voeren is sindsdien toegenomen. Pogingen van de Amerikaanse regering om met behulp van bewijsmateriaal over schendingen van een reeks wapenbeheersingsovereenkomsten voldoende politieke steun voor het opzeggen van het Salt II-verdrag te verwerven mislukten. De Senaat, sinds 1986 met een Democratische meerderheid, en het al langer door Democraten overheerste Huis van Afgevaardigden snoeiden flink in de voor het SDI-onderzoek gevraagde fondsen. Zij verboden de regering herhaaldelijk over te gaan tot de aanmaak van nieuwe chemische wapens of het testen van anti-satellietwapens.

Tegen de achtergrond van die ontwikkelingen is het niet onbegrijpelijk dat de veranderingen in de Sowjet Unie onder Gorbatsjov werden verwelkomd. Het verschaft de meer gematigde krachten in en buiten de Amerikaanse regering krachtige argumenten. Zij bepleitten beleid, waarin de algemene beginselen die de grondslag vormden voor de betrekkingen tussen de twee supermachten in de jaren zeventig, opnieuw werden bevestigd: de wederzijdse verantwoordelijkheid voor vrede en veiligheid, pariteit als centraal uitgangspunt in de strategisch-nucleaire verhoudingen en het onderhouden van een voortdurende dialoog over een scala van onderwerpen. De ideeën in de Verenigde Staten over de wijze waarop de betrekkingen tussen Oost en West moeten verlopen zijn dichter dan ooit tijdens het presidentschap van Ronald Reagan bij de West-europese opvattingen komen te liggen. In plaats van de verwachte harde confrontatiepolitiek jegens de Sowjet Unie wordt voor de rest van diens ambtsperiode rekening gehouden met een scala van overeenkomsten op wapenbeheersingsge-

bied (INF, strategische wapens, chemische wapens). De defensie-uitgaven zullen de komende jaren eerder drastisch verlaagd worden dan verhoogd. Deze ommekeer op tal van gebieden gaat gepaard met een algehele verzwakking van de positie van de Verenigde Staten binnen de kring van zijn bondgenoten. Er is hier sprake van een langdurige ontwikkeling die aan de ene kant spanningen met zich meebrengt. Maar aan de andere kant vormt zij voor Japan en de Westeuropese landen een uitdaging om in veiligheidsaangelegenheden meer verantwoorde-lijkheden op zich te nemen.

Koerswending in de Sowjet Unie

De Sowjet Unie heeft in de jaren tachtig een krachtige koerswending in haar betrekkingen met de Verenigde Staten meegemaakt en ook daar speelden binnenlands-politieke ontwikkelingen een belangrijke rol. Aan het begin van de jaren tachtig was de populariteit van de leiders van de Sowjet Unie binnen en buiten de Sowjet Unie gering. Het einde van het tijdperk-Brezjnev werd gekenmerkt door diepe crises. In het land zelf is sprake van een langdurige economische stagnatie. Het land verkeert in een wijdverbreide malaise, zoals Gorbatsjov en zijn medestanders haarfijn uit de doeken hebben gedaan: Vele hervormingen, die nu door Gorbatsjov worden doorgevoerd, werden al jaren geleden bepleit, maar de bejaarde leiders in het Kremlin waren niet in staat de bakens te verzetten. Zij schoven alle problemen voor zich uit. Die problemen zijn groot. Er is een dalend aanbod aan arbeidskrachten, een vergrijzende bevolking, groeipercentages lopen sterk terug en ondanks forse investeringen zijn er tegenvallende oogsten en lage productiecijfers. Ook op buitenlands-politiek gebied heeft de USSR veel van haar élan verloren. Er is niet langer sprake van een leidende rol van de bevordering van veranderingen in andere landen. Evenmin biedt de Sowjet Unie nog een inspirerend

voorbeeld van economische ontwikkeling. De Sowjet Unie ontleent haar status van supermacht uitsluitend nog aan haar militaire kracht. Maar zij heeft net als de Verenigde Staten moeten ervaren dat op strategisch gebied sprake is van een patstelling. Door de invoering van steeds meer en steeds modernere wapens wordt de veiligheid van een van beide partijen nauwelijks meer fundamenteel beïnvloed.

Het Kremlin heeft moeten ervaren dat zijn hoop op een splijting van het bondgenootschap ijdel was. Het kon niet voorkomen dat eind 1983 de eerste kernwapens voor de middellange afstand in West Europa werden geplaatst. Het SDI-programma, in Europa wel bekritiseerd maar niet afgewezen, betekent een grote uitdaging aan de Sowjet Unie. Sinds het hervatten van de onderhandelingen over strategische en middellange-afstandswapens in maart 1985 toonde de Sowjet Unie een grotere flexibiliteit. Voor het eerst in de geschiedenis verklaarde ook de Sowjet Unie zich daarbij serieus bereid tot drastische verminderingen van de nucleaire bewapening te komen.

De terugkeer naar de onderhandelings-tafel wordt als het duidelijkste teken van streven naar ontspanning gezien. De economie van de USSR is zwak en zij is genoodzaakt in contacten met West Europa en Japan moderne technologie te verwerven voor het verbeteren van de economische structuur. Dit lijken er de doorslagge-

---

Sinds de komst van Gorbatsjov toont de Sowjet Unie zich flexibeler dan tevoren.

---

vende redenen voor te zijn dat zij in onderhandelingen de volledige uitbanning van alle te land geplaatste middellange en korte-afstandswapens is overeengekomen. Met dit akkoord kon immers gemakkelijker de weg worden geopend naar samenwerking op technologisch en economisch gebied. Een andere reden is ongetwijfeld dat de nieuwe leiding in het Kremlin de waarde van ontspannen betrekkingen tussen Oost en West kent. Zij weet dat rust aan het buitenlandse-politieke front nodig is om de afgekondigde hervormingen in de binnenlandse politiek door te kunnen voeren. Dat Gorbatsjow aan de totstandkoming van het INF-verdrag ook politiek prestige kan ontlenen, en daarmee zijn positie kan versterken, zal daarbij zeker ook een rol hebben gespeeld.

De prijs die de Sowjet Unie voor het INF-verdrag heeft moeten betalen, het verwijderen van viermaal zoveel kernwapens als de Verenigde Staten, lijkt hoger dan hij werkelijk is. Het Warschau Pact blijft beschikken over een grote hoeveelheid strategische kernwapens waarmee doelwitte in West Europa rechtstreeks kunnen worden bedreigd. Verder beschikt de Sowjet Unie met haar bondgenoten over een overwicht op conventioneel gebied. De mobiliteit en vuurkracht van de Warschau Pactstrijdkrachten zijn toegenomen en in de huidige nucleaire patstelling zijn zulke ontwikkelingen van groot belang: in het militaire denken van de Sowjet Unie wordt steeds meer uitgegaan van het voeren van een militair conflict met louter conventionele middelen. In een onlangs verschenen Amerikaans rapport wordt op een van de gevolgen van de nucleaire patstelling voor het Westerse veiligheidsbeleid gewezen. Het is volgens dat rapport niet meer geloofwaardig dat een conventionele aanval van het Warschau Pact op West Europa zou kunnen escaleren tot een grootscheepse nucleaire oorlog tussen de twee supermogendheden.¹ Omdat voor West Europa de nucleaire garan-

tie van de Verenigde Staten nu juist berust op de mogelijkheid van escalatie, noodzaken dergelijke gedachten, die in de Verenigde Staten in toenemende mate steun ondervinden, tot een herbezinning over de wijze waarop defensie-inspanningen en wapenbeheersing in het veiligheidsbeleid gestalte moeten krijgen. Zowel de Sowjet Unie als de Verenigde Staten denken meer dan ooit aan een steeds geringere rol voor kernwapens in hun veiligheidsbeleid voor de lange termijn. Dat opent perspectieven op een denuclearisering van Europa, of zelfs van de hele wereld. Daar ligt ook een uitdaging aan de Nederlandse politiek. Zijn de drie grote partijen in Nederland in staat in te spelen op de ontwikkelingen in de betrekkingen tussen Oost en West?

Nederland in het post-INF-tijdperk

De buitenlandse politieke verhoudingen bieden dus tal van nieuwe openingen. Dit heeft uiteraard zijn weerslag op de binnenlandse discussie. Het te voeren beleid in het zogenaamde post-INF-tijdperk staat in het centrum van de belangstelling. Nu was de bezinning van de grotere politieke partijen al uit zichzelf op gang gekomen. De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1986 noopte de VVD tot herbezinning over haar liberale identiteit en de PvdA tot het formuleren van de toepassing van de sociaal-democratische idealen in de jaren tachtig en negentig. Ook het CDA bezint zich op zijn langere-termijn-visie. Deze partijdiscussies uiten zich onder andere in 'Liberaal Bestek' (VVD), 'Schuivende Panelen' (PvdA) en de discussienota over de 'Verantwoordelijke Samenleving' (CDA). Liberaal Bestek en Schuivende Panelen bevatten passages over de buitenlandse politiek en het veiligheidsbeleid. Dit onderwerp komt in de CDA-nota nauwelijks aan de orde. 'Vrede Wegen', een rapport van het We-

1. Zie: *Discriminate Deterrence*, uitg. Commission on the Long Term Integrated Strategy, Washington 12-1-1988.

tenschappelijk Instituut voor het CDA bevat daarover wel een aantal gedachten. Het is de vraag of deze rapporten inspelen op de ontwikkelingen op veiligheidsgebied. Een vergelijking van de drie uitgaven is van belang om te kunnen bezien in hoeverre nieuwe raakvlakken tussen de drie partijen bestaan.

Liberaal Bestek

In Liberaal Bestek worden de doeleinden van een liberaal buitenlands beleid als volgt geformuleerd: 'Wij verstaan onder buitenlands beleid het bevorderen van de waarden en het behartigen van de belangen in brede zin van de Nederlandse maatschappij, zoals die door het democratische politieke proces worden voorgesteld. De invloed van een klein land is echter beperkt. Zo'n land heeft om die reden, meer dan de grote landen, belang bij geordende internationale verhoudingen. De doelstellingen van ons buitenlands beleid strekken daarom verder dan het directe Nederlandse eigenbelang'.² Nederland moet daarom in de internationale politiek met name bemiddelend optreden en daarmee *goodwill* verwerven voor de behartiging van zijn eigen nationale belangen'.³ De VVD sluit daarmee aan op een benadering van de buitenlandse politiek die redeneert vanuit – al dan niet welbegrepen – eigenbelang, in dit geval van staten. Internationale samenwerking kan in die visie tot stand komen, doordat be-

paalde belangen parallel lopen of in overeenstemming worden gebracht. In zo'n visie is er nauwelijks een rol voor ideële doelstellingen. Die dienen hooguit ter rechtvaardiging van een bepaald belang, zoals de opbouw van een internationale rechtsorde een Nederlands belang is. Dat maakt dat in deze benadering bijna nooit inhoudelijke verlangens geuit worden ten opzichte van organen van internationale samenwerking (zoals NAVO of de West-Europese Unie). De Nederlandse rol daarin is immers een bemiddelende, de 'eerlijke makelaar', die verschillende partijen bij elkaar brengt. In het geval van West-Europese samenwerking op veiligheidsgebied gaat het dan om het bij elkaar brengen van Frankrijk, West-Duitsland en Groot-Brittannië. Of het daaruit voortvloeiende beleid er dan nog aantrekkelijk uitziet is maar de vraag. Als het bijvoorbeeld aan Frankrijk had gelegen was het INF-akkoord er nooit gekomen. Het is dus niet voldoende om de nadruk op nationale belangen te leggen. Liberaal Bestek is daarnaast nogal onduidelijk over het handhaven van een nucleaire afschrikking: 'Het afscheid nemen van de nucleaire afschrikking als hoofdbestanddeel van de Westerse verdediging zou onder meer tot een andere politieke situatie leiden'. Bedoelen de schrijvers daarmee een politieke overheersing van de Sowjet Unie over Europa? Aan de andere kant wijzen de rapportenschrijvers erop dat een wederzijds evenwichtige afschrikking voorlopig noodzakelijk blijft. En dat het Westen er niet aan ontkomt 'zijn conventionele defensie-inspanningen zowel kwantitatief als kwalitatief te vergroten'.⁴ In dat verband is het niet verwonderlijk dat de VVD terughoudend is over de waarde van het INF-akkoord: 'De toekomst zal uitsluitel moeten geven over

Als het aan Frankrijk
gelegen had was het INF-
akkoord er nooit gekomen.

2. *Discussienota Liberaal Bestek '90. Een kansrijke toekomst – verantwoorde vrijheid*, uitg. VVD (z.p. 1988) 35.

3. *Ibidem*, 36.

4. *Ibidem*, 36.

de mate waarin West-Europa zal profiteren van het INF-akkoord.⁵

Schuivende Panelen

Het PvdA-rapport 'Schuivende Panelen' zet de sociaal-democratische traditie voort, in de zin dat het vasthoudt aan de conceptie van de gemeenschappelijke en gedeelde veiligheid. Deze is voor het eerst in een rapport van de Commissie-Palme omschreven in 1982. In dat rapport wordt gesteld dat de veiligheid van de één niet ten koste mag gaan van de veiligheid van de ander, en dat de veiligheid van allen de Verenigde Naties moet dienen. Door toenemende internationale samenwerking, onderhandelingen en groeiend wederzijds vertrouwen, moeten kernwapens geleidelijk verdwijnen. De benadering van Schuivende Panelen sluit daarbij aan. Schuivende Panelen bepleit een versterking van de internationale structuren, als middel om bedreigingen van veiligheid en welvaart aan te pakken. 'Dit alles zou betekenen dat een aantal gevestigde belangen geweld zou moeten worden aangedaan'.⁶ De sociaal-democraten willen het nationale belang niet helemaal uitschakelen, maar wel relateren aan de hogere doelstelling van gemeenschappelijke veiligheid.

Daarbij accepteren de samenstellers van het rapport vooralsnog de nucleaire afschrikking: 'Waarschijnlijk heeft de nucleaire afschrikking . . . tot nu toe inderdaad gewerkt'.⁷ Zij merken overigens wel op dat dat geen garantie inhoudt voor de toekomst. Vanuit de visie van de gemeenschappelijke veiligheid stelt Schuivende Panelen dat er twee opties mogelijk zijn: (1) een zeer vergaande terugdringing van de conventionele en nucleaire bewapening tot een minimumniveau; en (2) een kernwapenvrij Europa als een stap op weg naar het doel van een wereld zonder kernwapens. Maar voorlopig is er nog zoveel te doen aan ontwapening, dat, volgens het rapport, beide opties hand in hand gaan. De Tweede Kamerfractie van

de PvdA heeft in november 1987 de nota 'Vrede en veiligheid in Europa' gepubliceerd en kiest daarin voor de tweede optie.⁸ Dat betekent zowel vermindering van de conventionele bewapening als het naderbij brengen van een kernwapenvrij Europa via een aantal tussenstappen.

Vrede Wegen

Het christen-democratisch rapport 'Vrede Wegen' staat sympathiek ten opzichte van het idee van gemeenschappelijke veiligheid; het idee dat ook ten grondslag ligt aan Schuivende Panelen. Vrede Wegen zelf kiest niet voor één groots concept, maar noemt vijf criteria, die richting moeten geven aan het vredes- en veiligheidsbeleid:

- 1 Vredesbeleid dient bij te dragen aan een rechtvaardige internationale orde. Het is solidair en niet alleen gericht op de vergroting van de eigen veiligheid. Het omvat daarom met name bescherming van de mensenrechten in eigen land en bevordering van mensenrechten elders.
  - 2 Vredesbeleid moet gericht zijn op de verbetering van de feitelijke situatie en moet dus duidelijk betrekking hebben op de huidige omstandigheden.
  - 3 Vredesbeleid moet bijdragen aan een versterking van de oorlogsvoorkoming.
  - 4 Vredesbeleid moet de afhankelijkheid van kernwapens in de internationale verhoudingen verminderen en deze naar de achtergrond doen verschuiven.
  - 5 Vredesbeleid moet de bewapeningsuitgaven op zijn minst in toom houden.⁹
- 5 VVD-woordvoerder Ploeg in het Tweede Kamerdebat over het INF-akkoord, *Handelingen Tweede Kamer* (15-17 december 1987) 1951.
- 6 *Schuivende Panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, uitg. PvdA (persexemplaar, oktober 1987) hoofdstuk: Het internationale beleid, 12.
- 7 *Ibidem*, 12.
- 8 *Vrede en veiligheid in Europa. Discussienota*, uitg. PvdA-Tweede Kamerfractie, Den Haag, november 1987.
- 9 *Vrede Wegen. Alternatieven voor het veiligheidsbeleid beoordeeld*, uitg. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (Den Haag 1986) 76.

Het veiligheidsbeleid: meer dimensies

Een vergelijking tussen de benaderingen van CDA, PvdA en VVD wijst uit dat er twee kernpunten zijn: allereerst beantwoorden de drie partijen de vraag of kernwapens op den duur hun rol in het veiligheidsbeleid zullen verliezen verschillend. In de tweede plaats kennen de drie partijen aan de mensenrechten een andere plaats toe in het veiligheidsbeleid. De VVD heeft over de rol van de kernwapens het meest uitgesproken standpunt: de nucleaire afschrikking is hoofdbestanddeel van de Westerse verdediging. In deze beperkte op de militaire component gerichte opvatting wordt voorbijgegaan aan de aard van de tegenstellingen tussen Oost en West. Die manifesteert zich in een opbouw en structuur van bewapening en strijdkrachten in Europa, die bedreigend zijn voor de hele wereld. De VVD gaat aan die tegenstelling voorbij en geeft geen pasklare oplossing voor de daaraan ten grondslag liggende botsende visies op de waarde van de menselijke persoon in het maatschappelijk leven en op waarborgen tegen machtswillekeur van de overheid. In zekere zin lijdt het PvdA-rapport aan hetzelfde euvel. Een volledige uitbanning van de kernwapens zou de tegenstellingen tussen Oost en West nauwelijks veranderen, omdat die tegenstellingen nu eenmaal niet veroorzaakt worden door de aard van de bewapening. Het besef dat mensenrechten en ontspanning bij elkaar horen is wel doorgedrongen tot de vredesbeweging (dat wil zeggen IKV en Pax Christi), maar vreemd genoeg nog onvoldoende tot de PvdA. Terwijl die partij toch door tal van personele unies onder grote invloed staat van de vredesbeweging.

Vrede Wegen kiest in eerste instantie voor een minimale nucleaire afschrikking. NAVO (en Warschau Pact) moeten in de huidige omstandigheden niet meer kernwapens achter de hand houden dan voor oorlogsvoorkoming minimaal noodzakelijk is.¹⁰ Deze benadering heeft als nadeel dat er zeer moeilijk eenstemmigheid te

vinden is over het aantal en de soorten kernwapens die van zo'n minimale nucleaire afschrikking deel uitmaken. Het voordeel van deze benadering is dat op deze manier het perspectief op een kernwapenvrij Europa of een kernwapenvrije wereld duidelijker kan worden aangegeven.

Vrede Wegen: 'Naarmate de vrede wereldwijd en op rechtvaardige wijze gestalte krijgt komt die kernwapenvrije wereld dichterbij.'¹¹

Toetssteen voor de totstandkoming van een kernwapenvrije wereld of een kernwapenvrij Europa is in dat verband het opnemen van de mensenrechten in het veiligheidsbeleid. Dat is ook de benadering van het Helsinki-proces, de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). De in de Slotakte van Helsinki opgenomen beginselen die de onderlinge betrekkingen tussen de deelnemende staten moeten leiden, vormen in feite een agenda voor het slechten van de tegenstellingen tussen Oost en West op het gebied van mensenrechten, militaire, politieke en economische verhoudingen.¹² Van een volledige toepassing van deze beginselen en het naleven ervan is thans nog geen sprake. Het zal nog veel moeite kosten dit te bereiken. De betrekkingen tussen Oost en West maken op het gebied van de wapenbeheersing echter vooruit-

10. *Vrede Wegen*, 94.

11. *Ibidem*, 95.

12. Onderwerpen van bespreking zijn ontwapening, veiligheidsbevorderende en vertrouwenwekkende maatregelen, de vreedzame oplossing van geschillen, de eerbiediging van de mensenrechten. In de zogenaamde akkoorden van Helsinki (1975) zijn verschillende afspraken gemaakt tussen Oost en West. De 'eerste mand' van die akkoorden formuleert de uitgangspunten voor het onderlinge gedrag van de betrokken staten. (Daaronder valt zowel de opdracht tot naleving van de mensenrechten, als die tot niet-inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van andere landen¹⁰.) Samenwerking op het gebied van de economie, de wetenschap, de technologie, het milieu is onderwerp van de tweede mand. De derde mand betreft de contacten tussen de mensen, de uitwisseling van ideeën en informatie, etc. Bovendien zijn in Helsinki afspraken gemaakt voor vervolgonferenties, waarvan er reeds een paar zijn gehouden.

gang mogelijk. Niet mag worden vergeten dat ook op het terrein van de mensenrechten verbetering noodzakelijk is. Zou die achterwege blijven, dan zou net als tijdens de détente in de jaren zeventig blijken dat een succesvol veiligheidsbeleid onuitvoerbaar is.

Ontspanning en mensenrechten gaan hand in hand. Op de lange termijn geredeneerd betekent dat, dat wanneer in een toekomstige vredesordering in Europa de voorwaarden van de Slotakte van Helsinki vervuld zijn, kernwapens overbodig zullen zijn. Onder Gorbatsjov is in de Sowjet Unie beweging gekomen in de mensenrechtensituatie. Daarop heeft het Westen tot nu toe nauwelijks gereageerd. Het op creatieve wijze uitbuiten van deze veranderingen is echter vereist om werkelijke ontspanning tussen Oost en West tot stand te brengen. Vrede Wegen noemt concrete maatregelen van overheidsbeleid: De overheden dienen bijvoorbeeld via het CVSE-proces de mogelijkheden te scheppen, waardoor particuliere organisaties als kerken, vredesbewegingen, mensenrechtenorganisaties, bedrijven contacten kunnen aangaan met hun evenknieën in Oost-Europa.¹³

Vooruitgang op het gebied van wapenbeheersing kan dan ook niet worden losgemaakt van vooruitgang op het terrein van de mensenrechten. Schuivende Panelen noemt dit niet, hoewel hier een sleutelvoorwaarde ligt voor een kernwapenvrij Europa. Vrede Wegen gaat hierin het verst, omdat het het vredes- en veiligheidsbeleid uitdrukkelijk in dienst stelt van het dichterbij brengen van een rechtvaardiger vrede. Respect voor de mensenrechten maakt daar essentieel onderdeel van uit.

Conclusie

De Sowjet Unie en de Verenigde Staten hebben hun onverzoenlijke houding jegens elkander ingeruild voor samenwerking en dialoog. Die nieuwe verhouding leidt ertoe dat beiden aan het militaire ele-

ment, en met name aan het kernwapen, een steeds minder grote rol toekennen. Op lange termijn voorzien beide supermachten zelfs een fundamenteel andere rol voor nucleaire systemen (SDI, conventionele verdediging). Hoe die rol er op de lange termijn uit gaat zien is nog ongewis. In de betrekkingen tussen Oost en West gaat het echter niet alleen om wapens, maar vooral om verschillen in opvatting over de mensenrechten. Die mensenrechten en daarmee het CVSE-proces zullen in toenemende mate de aandacht van de politiek vragen. Thans moet, nu over het veiligheidsbeleid meer consensus mogelijk is, aan de mensenrechten de inspanningen worden gewijd die hen toekomen. Uit Liberaal Bestek blijkt wat dat betreft weinig creativiteit en inhoudelijke inbreng. Vrede Wegen biedt meer concrete ideeën. Maar de aanpak die gevraagd wordt eist een visie op de langere termijn, waarin samenwerking en dialoog tussen Oost en West centraal staan. Van zo'n visie geven Schuivende Panelen en Vrede Wegen blijk. Liberaal Bestek gaat voorbij aan de openingen die geboden worden in de ontwikkelingen in de internationale politiek. Tussen CDA en PvdA zou daarom een dialoog tot stand moeten komen die een positieve combinatie oplevert van gemeenschappelijke veiligheid en respect voor de mensenrechten. Met het oog op de gewenste binnenlandse consensus over de buitenlandse politiek zou van de VVD een sterkere inbreng verwacht moeten worden.

13. *Vrede Wegen*, 94.

Prof. dr. J.C.M. Hattinga Verschure

Zelfredzame ouderen

'nothing is so powerful as an idea whose time has come'

Er is grote onenigheid over zorgverlening en ouderdom. In dit artikel wordt daarom het begrip 'zelfredzaamheid' nader geanalyseerd en vervolgens het begrip 'ouderdom'. Dit leidt tot conclusies voor het overheidsbeleid en de politieke haalbaarheid van veranderingsstrategieën.

Onenigheid

Ik luister graag naar wat mensen zelf zeggen:

– Oh, als ik toch maar op mezelf kan blijven wonen!

– Ik moet er niet aan denken dat ik mezelf niet meer zou kunnen redden op het toilet en zo.

– Nou ja, hulp van mijn man (vrouw), dat is natuurlijk wat anders.

– Of we het redden met het geld? Nou, het is wel goed uitkijken. Maar van de andere kant, we zijn zo goed met elkaar! Dat is voor geen goud te koop.

– Vroeger had je niet anders dan er zelf maar voor op te komen. Nou kun je allerlei beroepshulp krijgen en dat vind ik wel een veilig gevoel.

– Ja, dat is prachtig maar als ik er buiten kan vind ik dat toch het beste.

Maar je hoort ook heel andere geluiden

over zelfzorg en mantelzorg:

– Mijn man is nou al drie jaar invalide. Je moet hem met alles helpen. Ik doe het met liefde maar ik ga er toch langzamerhand aan kapot.

– Geef mij maar een verzorgingshuis! Nergens geen omkijken meer naar! Nou ben ik eens aan de beurt om bediend te worden. Op mijn gat zitten en nou een ander eens draven.

– Die meisjes hebben tegenwoordig toch allerlei diploma's. Dat is toch veel beter dan dat een kind of buur ergens voor zorgt!

– Mantelzorg? Kletspraat toch zeker! Ja, vroeger met die grote gezinnen en die onderhoudsplicht voor bejaarden, toen kon dat nog en moest trouwens wel. Maar nu!!

– Wijzelf, onze generatie, die hebben die welvaart toch geschapen? Dan hebben wij er nu toch récht op om er volop van te plukken nu we oud zijn! Dan is het toch een schande om juist op ons te gaan bezuinigen.

Cultuurverandering

De 'aardbeving' van onze cultuur doet alle waarden en gewoonten op hun grondves-

---

Prof. dr. J.C.M. Hattinga Verschure (1914) is emeritus-hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

ten schudden. Heel veel staat op instorten maar tegelijk komt daardoor in de 'stad van de mens' veel terrein open voor nieuwbouw. Vragen die nu aan de orde zijn, luiden: Zijn zelfzorg en mantelzorg als het ware 'krotwoningen' uit het verleden of moeten we ze juist nieuwe ruimte geven op de open plekken die ontstaan door de beperking van de beroepshulp? Zijn zelfzorg en mantelzorg zo iets als 'van nature gegeven', of zijn ze ook 'maakbaar'?

Allereerst moeten we voor een antwoord op zulke vragen erop wijzen dat zelfzorg en mantelzorg niet per se goed zijn. Net als alle menselijke handelen kunnen ze goed of slecht gebruikt worden. Zelfzorg kan dom, egoïstisch of overdreven zijn. Mantelzorg kan leiden tot verwerpen, verwaarlozen, apêliefde en wanzorg. Soms zijn ze dus 'krotten van hulpeloosheid en benauwde onvrijheid', dan weer de veilige basis voor levensstabiliteit en welzijn. Het hangt er maar vanaf hoe je ze toepast! Ze zijn zonder twijfel oergegevens van menselijk gedrag. We vinden beide zorg-arrangementen ook volop in de dierenwereld. Maar dat wil niet zeggen dat de mens ze niet zou kunnen *cultiveren*. Ze blijken ook maakbaar te zijn.

Bovendien moet men niet de fout maken om zelfredzaamheid en beroepshulp *tegenover* elkaar te plaatsen. Zij horen juist bij elkaar en vullen elkaar aan tot een gaaf totaal zorgpatroon dat elk van de drie zorgsoorten afzonderlijk nimmer zou kunnen bereiken. Weg dus met de vruchteloze discussie over de vraag waar men nu het meeste zin in heeft. Weg ook met de vraag wat nu voor de ouderen de oplossing is. De ouderen als een abstract begrip, bestaat niet in de werkelijkheid. Er zijn talrijke oudere mensen met een eendeloze variatie van levensomstandigheden, mogelijkheden, moeilijkheden en wensen. Daarom kan er ook geen sprake zijn van de oplossing die voor allen geldig is. Het is beter om ons in deze cultuurcrisis af te vragen waar wij als Nederlandse *volk* voor staan en in welke *richting* wij ons wil-

len of moeten bewegen. Ik denk dat wij zulk een kompasrichting wel kunnen vinden, maar dat is heel iets anders dan *de* oplossing. Belangrijk is het om de consequenties van een richtingkeuze zorgvuldig onder ogen te zien. Als wij het concept zelfredzame ouderen als richting kiezen voor cultuurverandering en overheidsbeleid, wat voor valkuilen vinden wij dan op onze weg en wat voor rijkdom aan allerlei deeloplossingen biedt de gekozen weg? Daartoe moeten we de begrippen zelfredzaamheid en ouderen nader analyseren.

Zelfredzaamheid

Het woord stamt vooral uit kringen van de gezinszorg en sluit goed aan op het spraakgebruik, zoals bijvoorbeeld 'die mensen kunnen zichzelf nog heel goed redden.' Het is van toepassing op de enkeling en dan gaat het vooral om zelfzorg en het is evenzeer van toepassing op kleine groepjes van genoten (huisgenoten, buurtgenoten etc.) in welk geval we te doen hebben met mantelzorg in samenspel met zelfzorg.

Doordat het woord afkomstig is uit kringen van de hulpverlening en het vooral wordt toegepast op de mogelijkheid van zelfstandig te blijven wonen, heeft een verenging plaats gehad tot het veld van lichamelijk functioneren. Maar de beide samenstellende begrippen zelfzorg en mantelzorg hebben een veel wijdere actieradius. Ze betreffen ook het zorgen voor geestelijke en sociale behoeften. Zelfredzaamheid betekent dus ook dat je jezelf kunt handhaven in geestelijk, emotioneel opzicht en dat je in staat bent om een sociaal contactveld in stand te houden.

Dit zelfredzaamheidsconcept lijkt goed te passen bij een aantal duidelijke trends van deze tijd. Zelfzorg past bij het streven naar vrijheid door het individu. De zorg voor een behoefte is immers niet afhankelijk van een ander maar kan woordeloos door mijzelf aan mijzelf verstrekt worden op precies die wijze die ik het liefste heb. Mantelzorg veroorzaakt minder asymme-

trie tussen zorgverlener en ontvanger dan wanneer er sprake is van beroepszorg. De zorg is in wezen wederzijds, zodat de rollen van (machtige) hulpverlener en (afhankelijke) hulpontvanger kunnen worden omgekeerd in verloop van tijd, of met betrekking tot de aard van de verleende zorg. Voorts strookt goede zelfredzaamheid met het concept van meer eigen verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheidstoestand, het eigen voortbestaan en welbevinden. Aan wie moet die verantwoording dan worden afgelegd? Alle mensen zijn verantwoording verschuldigd aan elkaar en aan de hele gemeenschap, want ieders gedrag heeft immers consequenties voor anderen en vaak voor heel de gemeenschap. De gelovige christen zal zich ook verantwoordelijk voelen ten opzichte van God voor het hem geschenken leven dat hij als een goed rentmeester zal dienen te beheren en bovendien voor dat van zijn naaste, omdat hij 'zijn broeders' hoeder' behoort te zijn.

Wij hebben wetten gemaakt die ons verplichten om samen te delen via het scheppen van sociale zekerheden voor allen. Daarvoor leveren alle werkenden een belangrijk stuk inkomen in als sociale premies. Het recht op al de zorg van de gemeenschap legt dan echter aan elk individu de *plicht* op om zichzelf en zijn genoten zo lang mogelijk zelf te redden en niet zonder noodzaak op allerlei voorzieningen te moeten terug vallen.

Streven naar grote zelfredzaamheid is dus een essentieel kenmerk van solidariteit! Goede zelfredzaamheid houdt de gezondheidszorg betaalbaar. Dat geldt in het bijzonder voor de ouderen want in deze leeftijdsgroepen is de consumptie van beroepszorg voor gezondheid veel groter dan in jongere leeftijdsgroepen. Het concept van de 'zorgzame samenleving', waarin dus zelfredzaamheid bloeit, is dus geen vreemd of sluw gedachtenspinsel ter ere van de bezuiniging, maar veeleer een ontwikkeling die vaart op de stroom van het hele tijdsgebeuren.

Wie mondig wil zijn, moet ook oor-ig, kijk-ig en hand-ig wezen.

Competentieverhoging

Een mens moet tegenwoordig *mondig* zijn; hij moet zijn mondje kunnen roeren en opkomen voor zijn eigen belangen en die van de groep waartoe hij behoort. Terwijl men dat woord mondig overal hoort, valt het mij op dat er zo zelden gesproken wordt over '*oor-ig, kijk-ig en hand-ig*'.

Wil mondigheid goed functioneren dan moet men toch 'zijn weetje weten'. Luisteren, kijken, informatie opnemen, kiezen en afwegen zijn onmisbare zaken voor een goed ontwikkelde mondigheid. Waarom moet ik wel goed over mijn belangen en mijn welzijn kunnen *praten* en wordt er weinig aandacht aan besteed, wat ik voor mijn eigen gezondheid en welzijn allemaal zelf kan *doen*? Ook voor dat doen, moet ik meer *weten*. In onze informatiemaatschappij dienen zelfzorg en mantelzorg zich te ontwikkelen van hun vooroorlogse niveau naar nieuwe mogelijkheden. Voor de verdere ontplooiing van de basislaag van het bestaan, de zorgzame samenleving, zullen wij veel meer informatie moeten krijgen en verwerken omtrent zelfzorg voor lichamelijke en geestelijke gezondheid. Ook voor mantelzorg is grote competentieverhoging mogelijk. Hoeveel makkelijker kan bijvoorbeeld het huishoudelijk werk in stand gehouden worden met de moderne technische middelen. Dat geldt niet enkel voor huishoudens waarin beide partners een beroep uitoefenen,

maar in het bijzonder voor vele ouderen. Naarmate met het voortgaan van de jaren, bij velen zich een afname voordoet van allerlei functies, is het belangrijker om kennis en handigheid te hebben inzake allerlei hulpmiddelen die de zelfredzaamheid kunnen ondersteunen. Daar is voldoende informatiemateriaal voor beschikbaar in de vorm van boeken, tijdschriftartikelen, radio- en televisie-programma's etc.

Ook aan de *maakbaarheid van mantelzorg* moet meer aandacht worden besteed. De omvang van het gezin is altijd maakbaar geweest. Dat was van groot belang in culturen waar kinderen de bestaansvoorwaarde vormden voor de oude dag der ouders, zoals in China eeuwenlang het geval was. Maar het is onzin om mantelzorg als ouderwets en onhaalbaar af te schilderen omdat de gezinsomvang gemiddeld in ons land zoveel kleiner is geworden dan vroeger. Zowel het aantal genoten dat men in zijn netwerk wil opnemen (of behouden), als de intensiteit van de relaties, zijn maakbare grootheden. Bovendien kan men netwerken scheppen met een specifiek doel. Veel zelfhulpgroepen zijn daarvan een sprekend voorbeeld.

Vanuit deze aspecten van competentieverhoging van de zelfredzaamheid kan zich een zorgzame samenleving 'nieuwe stijl' ontwikkelen die een heel andere betekenis heeft dan die van de 'oude stijl', zoals we ze in vroeger tijden vooral in onze dorpen aantreffen.

Samenvattend wil ik graag het volgende stellen:

- Bevordering van zelfredzaamheid in de Nederlandse bevolking en met name in de hogere leeftijdsgroepen is van wezenlijk belang en past in de zich vernieuwende cultuurstroom.

- Zelfredzaamheid kan functioneren op een veel hoger competentieniveau dan vroeger. Dit moet verder bevorderd worden.

- Waar goede zelfredzaamheid alsnog tekort schiet (zoals vaker bij kwetsbare groepen ouderen) zijn er de aanvullende

voorzieningen van de verzorgingsstaat. Dat moet zo blijven, maar dan dus duidelijk als aanvulling.

- Voor zover de verzorgingsstaat met zijn voorzieningen zodanig over haar doel is heengeschoten dat zelfredzaamheid daardoor in de verdrukking kwam, dienen deze overvloedige voorzieningen *geleidelijk* te worden afgebroken, met grote nadruk op goede uitgebreide voorlichting.

- Er behoort geen concurrentie te bestaan tussen de zorgzame samenleving en de verzorgingsstaat. De eerste vormt de onmisbare basislaag van alle zorgen; de tweede heeft tot taak om de effectiviteit van de eerste te bevorderen en ze aan te vullen waar het menselijk vermogen tekort schiet, bij calamiteit, ziekte, invaliditeit, overbelasting of bij gespecialiseerde technische behoeften.

Ouderen

De boven geschetste zorgkundige stroming kan men waarnemen in alle Westerse landen. Zij is van bijzonder belang voor het vergrijzende deel van de bevolking. Daartoe moet het zelfredzaamheidsconcept juist voor ouderen, nader in detail worden ingevuld. Uit het voorgaande zal al wel duidelijk zijn dat het dan niet alleen maar gaat om lichamelijk zo goed mogelijk blijven functioneren om zo lang mogelijk van de 'kermis van de consumptie-maatschappij' te kunnen blijven profiteren.

Er is dus meer nodig dan alleen maar pakketten van praktische raadgevingen voor het zo gezond mogelijk voortbestaan. Het houdt noodzakelijkerwijs ook de vraag in naar de *zin* van de derde levensfase. Is die derde levensfase alleen nog maar een restant, een 'kliekje dat over is van de volle maaltijd van de werkzame tweede levensfase'? Als de ouderdom alleen maar zó beleefd wordt, moet men zich niet verbazen dat men weinig respect ontvangt van een samenleving die zo sterk gericht is op prestatie en productie. Hooguit zijn ouderen dan nog een groep

die interessant is als consumenten. Als de derde levensfase geen duidelijk doel heeft in zichzelf, blijft er niets anders over dan verstrooiing, hobby's, tijdverdrijf, de tijd doden. Laten wij even stilstaan bij dat woordgebruik!!! Is al dat streven van de vaak zeer kostbare medische zorg om het leven te verlengen dan geen dwaze contradictie! Langer leven om nog wat meer tijd te verdrijven.

Vanuit een waarachtig humane levensbeschouwing is de ouderdom heel wat positiever te benaderen. Is het niet de levensperiode waarin de mens staat voor de opgave om zich te *voltooien*? Men heeft een nieuwe rijkdom in handen gekregen, die tegenwoordig schaars is: *tijd*, om van alles mee te doen.

Nu is er de tijd en vaak ook de mildheid om de 'losse eindjes' van verstoorde relaties eens netjes af te knopen. Hoeveel is er in een mensenleven niet te vergeven, goed te maken, te bevestigen in liefde, ongelijk te bekennen, te helpen waar dat kan.

Wat een goed doet men vaak aan zijn nabestaanden om tijdig en in verstandig overleg allerlei ruzies te voorkomen door regelingen te treffen voor het verdelen van zijn aardse bezit. En dan is er nog het werk als vrijwilliger. Er zijn schier ontelbare 'jongere-ouderen' en toch is hun percentage dat meedoet aan het georganiseerde vrijwilligerswerk kleiner dan dat van de werkende bevolking!

Het leven voltooien betekent dat men niet weg vlucht voor de vraag naar de uiteindelijk zin van het eigen bestaan. Voor de gelovige mens gaat die zin vraag over de grens van de dood heen en dan is er nog heel wat te voltooien, allereerst door eindelijk eens helemaal *stil* te zijn en mediterend te luisteren. Het leven voltooien betekent ook het toeleven naar verval en sterven op een wijze die een mens waardig is. Niet leven in de laffe vlucht van 'afleiding' en 'verstrooiing' met dan maar gauw een spuitje als het gaat aflopen. Ouderen zullen onherroepelijk almaal

moeten inleveren. Spierkracht, gehoor, het zien worden minder. De lichamelijke schoonheid vervalt en de helderheid van het verstand kan gaan versluieren. Gezondheid neemt af. Ziekte. Lijden en tenslotte moet worden ingeleverd wat er dan nog over is: het leven zelf. In onze maatschappij met zijn oudbakken vooruitgangsidealisme is het woord inleveren een vies woord geworden. Ouderen zullen hierin de leermeesters moeten en kunnen zijn als de grote recessie komt en de welvaarts-utopie zijn koude stortbad krijgt. Zorgend inleveren. Aanpassen; dankbaar zijn voor de kleine vreugden; intens beleven van het heel gewone om je heen; moedig gekeerd zijn naar de dood en als het mag, gelovig gekeerd zijn naar de Eeuwigheid en naar Hem.

Ouderdom als voltooiing van het bestaan, en niet als een tweederangs-voortzetting van vroeger.

In onze cultuuromwenteling wordt niet enkel al het zorgen omgesmolten, maar ook de ouderdom zelf is toe aan diepe herbezinning en nieuwe gestaltegeving. Het alternatief zou gaan in de richting van de *grey power*, in de Verenigde Staten al zo duidelijk zichtbaar. Door de macht van het grote getal meer en meer voordelen voor de ouderen uit de maatschappij persen. Maar ik wil niet verkeerd verstaan worden. Er moet *ook* opgekomen worden voor de belangen van de ouderen; er moet *ook* genoten worden en geluierd en gekaart. Ja, *ook* dus! En niet enkel maar!

Overheidsbeleid

Heeft een overheid een sturende taak in een cultuurgebeuren of moet ze dat gebeuren volgen en in wetten gestalte geven? Zonder die vraag ten principale te willen uitdiepen moet ik hier volstaan met vast te stellen dat de structuren in de Westerse maatschappijen de overheden *dwingen* om in te grijpen. Kortom, de bezuiniging of liever gezegd: het uitroeien van onmetelijke verkwisting. Dat ook! Daar vloeien grote consequenties uit voort

op cultureel gebied. Uit inkrimping van de voorzieningen van beroepszorg is een nieuwe prikkel ontstaan voor de zelfredzaamheid. Als men *moet*, blijkt het vaak makkelijker te zijn dan men dacht en bovendien vaak nog leuker ook. Grote veranderingen in waarden en gewoonten kunnen wetenschappelijk nog zo goed gefundeerd zijn of ethisch nog zo aantrekkelijk lijken, toch zetten ze zich in brede lagen van de bevolking pas door als er ook noodzaak in het spel komt. Bij zelfredzaamheid is dat duidelijk aantoonbaar. Mijn eigen onderzoek stamt al van begin jaren zeventig! Het woord mantelzorg heb ik al in 1972 geïntroduceerd. In 1976 schreef ik mijn boek 'Het verschijnsel zorg'. Maar het duurde nog tot rond 1980 voordat zorgvernieuwing in bredere kring op gang kwam. Ze kreeg pas echt momentum toen de overheid het concept tot onderdeel van haar beleid maakte. Deze ontwikkelingsgang toont duidelijk aan dat het uitgangspunt is geweest: zorgvernieuwing ter verhoging van welzijn. Het bezuinigingsaspect is pas later aan de orde gekomen. Staande voor de noodzaak tot beperking van kosten heeft de overheid uiteraard graag gebruik gemaakt van de nieuwe visie op zorgen. Maar het is een vervalsing om te stellen: de regering moest bezuinigen, en in plaats van dat ronduit te zeggen heeft ze een smoesje bedacht in de vorm van 'informele zorg' (zelfredzaamheidsbevordering) om de bittere pil te vergulden met een welzijns glansje.

De noodzaak om voorzieningen te besnoeien of af te breken is voor iedere regering een ondankbare taak. Zij zal daarnaast dus graag nog naar andere instrumenten uitzien om haar doel te bereiken: minder kosten, zonder aantasting van welzijn. Op het structurele vlak zijn daar inderdaad meer mogelijkheden voor aanwezig. Wij stippen er zes aan.

– *Thuiszorg en thuisverpleging* meer ontwikkelen. De verschillende beroeps-

groepen van hulpverlenenden zoals gezinszorg, wijkverpleging, bejaardenhulp, dienstencentra, etc. dienen hun hulpverlening beter op de behoeften af te stemmen. In plaats van hulp in 'standaardpakket'-vorm, liever 'zorg op maat' en 24-uurs bereikbaarheid. Vaak kan immers iemand thuisblijven ondanks een stoornis in zijn zelfredzaamheid, wanneer slechts een enkele functie wordt opgevangen, bijvoorbeeld aan- en uitkleden. Dat kan wat werk kosten buiten de 'gewone uren' maar het moet kunnen. Zo iemand heeft er weinig aan wanneer hij elke morgen een paar uur hulp krijgt want het is een tijd van de dag dat hij zichzelf wel redden kan, of hulp van een mantelzorger kan krijgen.

Naast voldoende personele bezetting is vooral een betere samenwerking tussen de vele hulpinstanties dringend nodig. Dat blijkt eindeloze discussies en onderhandelingen op te leveren. Is het niet beter om op het werkvlak te beginnen? Iemand vraagt hulp en dan moet men een korte bijeenkomst houden die ik graag 'zorgconsultatie' noem. Daarbij zijn betrokken, allereerst de hulpvrager zelf en daarnaast zijn mantelzorger(s) te zamen met beroepshulpverlenenden, afhankelijk van de situatie, zoals huisarts, gezinsverzorgster, wijkverpleegkundige. Men maakt een 'zorgplannetje': wie doet wat en wanneer. Elke keer pakt dat anders uit en daarom is het zo moeilijk of zelfs onmogelijk om nauwkeurige afspraken te maken omtrent taakomgrenzing op landelijk niveau. Laten de besturen en instanties liever *ruimte* geven voor de *bottom-up* oplossing in de concrete situaties, dan door te gaan met een *top-down* geploeter op een te hoog abstractieniveau. De overheid kan stuur geven aan zulk een proces door uitkering van subsidies afhankelijk te stellen van voorwaarden inzake concrete voortgang in de samenwerking.

– *Ondersteuning van mantelzorg* is een belangrijk instrument. Als een mantelzorger (-ster) jaren achtereen zorgt voor een zwaar gehandicapte huisgenoot kan

dat een loodzware taak worden, al wordt die zorg met nog zoveel liefde gegeven. Dan heeft een mantelzorger recht op verlichting van zijn of haar werk. Dat kan gebeuren door de hulpbehoevende enkele dagen (of eventueel nachten) per week in een tehuis op te nemen (dagbehandeling of nachtasiel bij nachtelijke onrust). Het is belangrijk om elke maand een paar week-ends of een lang weekend vrij te zijn van zorg, door kortdurende opname van de hulpvrager in een verzorgings- of verpleeghuis. In 1970 heb ik dat nota bene al aanbevolen onder de term 'gefractioneerde opname'. Hier en daar gebeurt het al, maar nog op te kleine schaal. Het moet een routine worden in de dienstverlening en er moet dus ook een aangepast tarief voor komen. Alles is beter dan dat de mantelzorg afknapt en definitieve opname moet volgen! In deze gedachtengang past natuurlijk ook de 'vakantie-opname'.

– *Beloning voor langdurige mantelzorg* valt te overwegen. Waarom kan er bij formele indicatie tot opname in een verblijfsvoorziening geen alternatief geboden worden in de vorm van een bepaalde uitkering als alternatief als men thuis wil blijven? Dan is het daarmee mogelijk om wat meer hulp thuis te betalen en er extraatjes mee te doen die leuk zijn. De uitkering dient lager te zijn dan de kosten die gepaard gaan met opname. Er blijft immers mantelzorg intact; er zijn geen overheadkosten, etc.

– *Bevordering van partnervorming bij ouderen*, vooral ook het samen gaan wonen van twee of meer oudere vrouwen. Dit zou gestimuleerd kunnen worden door daar financiële voordelen aan te verbinden, bijvoorbeeld in de fiscale sfeer of in de uitkerings sfeer. Het is immers gebleken dat mantelzorg tussen huisgenoten het gemakkelijkst en meest spontaan te realiseren is. In deze rubriek valt ook steun aan woongemeenschappen van ouderen. Een bekwaam adviesorgaan dat beschik-

baar is wanneer men zulk een gemeenschap wil gaan stichten, zou van buitengewoon belang kunnen zijn voor het slagen van de initiatieven.

– Opnemen van een *verplicht vak zorgkunde* in de curricula van allerlei opleidingen voor hulpverlenenden. Het kan een belangrijke bijdrage zijn tot zorgvernieuwing en verantwoorde accentverlegging in de zorgverlening. Mentaliteitsverandering is in de opleidingssituaties nog mogelijk, makkelijker dan bij de gevormden.

– *Voorlichting van de ouderen*. De overheid houdt zich met voorlichting bezig maar verwaarloost nog teveel de voorlichting voor ouderen. Ik wou dat er voor ouderen ook een info-programma was zoals ik elke dag hoor aanbevelen voor homoseksuelen.

Het zal vooral de combinatie zijn van meerdere van de genoemde instrumenten die de haalbaarheid en het succes van het overheidsbeleid zullen bepalen. De zorgzame samenleving nieuwe stijl heeft de wind in de rug. Er zal nog heel wat gediscussieerd moeten worden, ook heel kritisch, om het concept tot bloei te brengen. Ook zal er veel invulling nodig zijn van de details. Voor ouderen heb ik getracht daar een bijdrage aan te leveren in mijn boek 'Zelfredzame ouderen' (De Tijdstroom, Lochem 1987). Er zal ook veel inredelijke kritiek zijn van mensen die er gewoon niet voor voelen. Wanneer personen van maatschappelijk gezag en bekendheid zich daardoor laten verleiden om prietpraat of slogans van vermolmde ideologieën tegen het concept van de zorgzame samenleving in het veld te brengen, haal ik mijn schouders op. Het zaait alleen wat onrust bij de geestelijk bijzienden.

Drs. P. Bukman

Ontwikkeling en democratisering in Midden-Amerika

De Europese Gemeenschap zal meer moeten gaan samenwerken met Midden-Amerika. Dit zei drs. P. Bukman, minister voor Ontwikkelingssamenwerking op 22 oktober jl. op de universiteit Rafael Landivar in Guatemala. Dit artikel bevat de tekst van zijn toespraak over nieuwe mogelijkheden en wenselijkheden van samenwerking.

De terugkeer van Guatemala naar de democratie, na dertig jaar militaire dictatuur, is de vrucht van moed, volharding en vastberadenheid van de bevolking. Nu geheel Centraal Amerika geregeerd wordt door democratisch gekozen regeringen is er, ondanks alle problemen, nieuwe hoop en verwachting.

Het vredesakkoord voor Centraal Amerika is op 7 augustus 1987 in Guatemala gesloten. Ook dat is een bron van hoop en verwachting. De terugkeer naar de democratie en het vredesakkoord waren de twee redenen voor mijn bezoek aan Guatemala.

Ik heb veel respect voor de grote moed, de gedrevenheid en de vindingrijkheid van de huidige leiders in Centraal Amerika, daarin gesteund door de Contadora-groep, de handen ineen te slaan en orde op zaken te stellen in eigen huis – zoals

het akkoord van Guatemala nadrukkelijk beoogt. Onderlinge samenwerking in de regio lijkt mij de enige route om in Centraal Amerika de vrede te herstellen en te behouden. President Cerezo heeft als een wezenlijke stap naar de vrede en samenwerking het belangrijke voorstel tot de oprichting van een Centraalamerikaans parlement gedaan. En ik vind het vanzelfsprekend vitaal dat de regio buiten het Oost-West conflict blijft.

Dit bemoedigende proces van onderlinge samenwerking op weg naar vrede, vrijheid en gerechtigheid vraagt om een duidelijke respons van Europa. Het gaat allereerst om politieke steun aan onze gemeenschappelijke democratische waarden, maar daarbij mag en kan het niet blijven. Dit proces vraagt evenzeer om ondersteuning via economische samenwerking met de Europese Gemeenschap en haar lidstaten, waaronder Nederland. Die samenwerking zal Centraal Amerika mede helpen de economische crisis te boven te komen, opnieuw vaart te zetten in het ontwikkelingsproces en de democratisering te verankeren in de 'grassroots' van de samenleving.

Europa, waarmee het Amerikaanse

Drs. P. Bukman (1934) is minister voor Ontwikkelingssamenwerking.

continent zoveel historisch-culturele banden heeft, heeft zich een aantal jaren wat terzijde gehouden van de ontwikkelingen in de regio. Maar daarin is sinds 1984 verandering gekomen. In dit jaar vond immers in San José in Costa Rica de eerste ontmoeting plaats tussen de landen van Centraal Amerika en de lidstaten van de Europese Gemeenschap. Op die bijeenkomst is de basis gelegd voor een jaarlijks terugkerende politieke dialoog. Daarbij heeft Europa zich nadrukkelijk achter het Centraalamerikaanse vredesproces gesteld. En wij hebben natuurlijk het Guatemala-akkoord met veel instemming begroet – vanuit de overtuiging dat in Centraal Amerika een regionale oplossing en een gezamenlijke aanpak verreweg de voorkeur verdienen.

Maar bij een politieke dialoog mag het niet blijven. Op 12 november 1985 hebben de landen uit Centraal Amerika enerzijds en de lidstaten van de Europese Gemeenschap anderzijds in Luxemburg een raamovereenkomst getekend voor inter-regionale economische samenwerking. Vanuit Europa is daartoe besloten vanuit het besef dat veel spanningen in de regio voor een belangrijk deel veroorzaakt worden door grote economische en sociale ongelijkheid.

Europa toont zich in toenemende mate solidair met de volken van deze regio. Nu het Vredesakkoord van Guatemala in werking gaat treden, beschouw ik het van het grootste belang dat Europa en Nederland hun solidariteit ook in materiële zin tot uitdrukking brengen. De weg naar vrede schept hiertoe nieuwe mogelijkheden.

Nederland besteedt – in vergelijking met andere rijke landen – veel aandacht aan ontwikkelingssamenwerking. Het doel van die ontwikkelingssamenwerking is het leveren van een bijdrage tot structurele armoedebestrijding, zodat er meer mogelijkheden voor ontplooiing komen voor deze en volgende generaties. Dit zal enerzijds moeten gebeuren door een versterking van de economische structuur,

---

Democratisering opent de wegen naar buiten en leidt tot solidariteit.

---

met name door vergroting van diversificatie van de produktiecapaciteit. Anderzijds door ondersteuning van autonome organisaties en bevordering van actieve participatie van de bevolking in het ontwikkelingsproces. Dit zal er toe moeten leiden dat alle groepen van de bevolking profiteren van de vruchten van de ontwikkeling, van de vergroting van de produktie, van de daarmee verbonden uitbreiding van *fairly paid employment* en van een verruiming van de toegankelijkheid tot voorzieningen in onderwijs, gezondheidszorg en rechtshulp.

Wij willen ook via ontwikkelingssamenwerking steun proberen te geven aan het proces van democratisering zoals dat nu – hoe aarzelend soms ook – plaatsvindt. Structurele armoedebestrijding kan mijns inziens niet gerealiseerd worden zonder democratisering, zonder de vrije ontplooiing van mensen en van maatschappelijke groeperingen. Dictatuur snijdt de mensen af van de buitenwereld en brengt een diep gevoel van eenzaamheid teweeg. Democratisering daarentegen opent de wegen naar buiten en leidt tot solidariteit.

Geweldscyclus

De weg die Guatemala nu op is gegaan, is geen gemakkelijke. Ik besef heel goed dat ondanks de positieve stappen op de weg naar vrede en democratie, geweld en onrecht niet plotseling verleden tijd kunnen

zijn. President Cerezo is zich daar zeer wel van bewust en wil voor alles deze *cyclo de violencia* doorbreken. Hij heeft zich begin 1986 dan ook tot taak gesteld: de erfenis van angst, voortkomend uit de jaren waarin geweld de dialoog permanent verving, achter zich te laten.

Geweld, intimidatie en repressie betekenen rechteloosheid van het volk, minachting voor de menselijke waardigheid, fundamentele aantasting van de vrijheid. In dit opzicht heeft de 'ideologie van de nationale veiligheid' die hier en daar opgeld doet, geen enkele verbetering gebracht. Juist het ongecontroleerde monopolie van macht heeft tot de meest weerszinwekkende schending van mensenrechten geleid. Ik denk aan zogenaamde 'vermisten'. Dit monopolie heeft ook geleid tot de 'verplaatsingen' en verbanningen. Ik denk aan de grote aantallen *aves sin nido*, verdreven van *casa y milpa*, die buiten het eigen land alleen maar kunnen wachten tot de dag waarop zij veilig kunnen terugkeren naar de grond van hun voorvaderen.

Ik luister naar wat mensen ons daarover vertellen. Zo werd ik diep getroffen door de beschrijving van wat in voorgaande jaren in Guatemala is gebeurd, zoals die door de Aartsbisschop van dit land, Monseigneur Penados, vlak voor de installatie van de president is gegeven: 'Het is geen geheim dat de mensenrechten hier geschonden worden. En dat mannen en vrouwen niet kunnen zijn, wie ze horen te zijn, wat betreft hun legitieme aspiraties of hun recht op meningsuiting of beweging. Hierop kunnen we ook het concept van permanente sociale en culturele discriminatie van toepassing verklaren. De meeste Guatemalteken hebben geen toegang tot het onderwijs en velen worden vervolgd omdat zij anders denken dan de machthebbers. Alles wat de vooruitgang van de menselijke waardigheid belemmert, moet worden beschouwd als een schending van de mensenrechten.' Zie hier de wrange vruchten van de ongecon-

troleerde gemonopoliseerde macht. Deze analyse heeft mij in mijn overtuiging gesteund dat democratisering en herstel van de universele mensenrechten hand in hand gaan.

Wat verstaan we in concreto onder mensenrechten? In de eerste plaats zijn het de burgerlijke en politieke vrijheden en rechten van de individu. Het zijn de rechten van vrijheid van geloof, van expressie, van vergadering en het recht om periodiek volksvertegenwoordigers te kiezen, die de grondslag vormen van een democratische rechtstaat. De overheid moet die rechten waarborgen. Rechtsgelijkheid en rechtszekerheid zijn in elk land absolute voorwaarden wil de samenleving niet verloederen. Maar mens en samenleving vragen meer dan alleen die klassieke rechten. Mensenrechten hebben ook een culturele en sociaal-economische lading. En ook in de realisering van de culturele en sociaal-economische grondrechten blijkt de democratie van een land.

Ik wil hier iets dieper op ingaan. Politiek en maatschappelijk gezien lijkt mij het recht van vrije organisatievorming van essentieel belang. Mensen moeten autonome, onafhankelijke organisaties kunnen vormen, zoals politieke partijen, vakbonden, boerencoöperaties, of vrouwenorganisaties. Via die organisaties kunnen zij participeren in de samenleving, invloed uitoefenen op de maatschappelijke ontwikkeling, hun toekomst zelf mede bepalen en een stuk zeggenschap realiseren. Dat is het beeld van de pluralistische maatschappij, waarin – binnen de rechtsregels – iedereen, elke organisatie zich kan uiten en invloed uitoefenen. Daarin liggen de wortels van de fundamentele democratie, die meer is dan alleen het recht om een volksvertegenwoordiging te kiezen. Monopolisering van macht door een minderheidsgroep betekent per definitie vrijheidsbeperking. Maar ik moet verder gaan: ook een meerderheidsgroep mag macht niet monopoliseren. Demo-

cratie vraagt van de meerderheid de belangen en de inbreng van minderheden te erkennen en te waarderen.

Mensenrechten hebben ook een culturele dimensie. Die vraagt om een erkenning van de identiteit van etnisch-culturele groeperingen en van hun onvervreemd-bare recht om zich naar eigen aard te ontwikkelen. In de erkenning van dat recht wordt duidelijk of een land de culturele grondrechten van zijn inwoners tot gelding wil doen komen. Het bestrijden van etnisch-culturele discriminatie is daarom ook een toetssteen voor de democratie. De pluriforme democratie zal het overigens niet laten bij het erkennen van etnisch-culturele identiteit, maar zal ook pogen de specificatiewaarden die bij kunnen dragen aan de kwaliteit van de samenleving positief te waarderen en als het ware ten dienste van de hele samenleving aan te boren.

Het probleem van de discriminatie kennen wij in Europa helaas maar al te goed. Het is ook in Centraal Amerika niet onbekend. *El problema social del Indio* was de eerste dissertatie in Guatemala over de achtergebleven positie van de Indianen, die getalsmatig de meerderheid vormen. De promovendus van toen was niemand minder dan de latere Nobelprijswinnaar Miguel Angel Asturias. Vijftig jaar later heeft deze, ook in Europa beroemde schrijver, in een herdruk van zijn boek opnieuw gepleit voor het behoud van de identiteit van de *Comunidad Indigena* en voor een beleid dat zich daarop richt. Alleen op deze voorwaarde ziet hij mogelijkheden voor integratie van de Indiaanse gemeenschap in een zich moderniserende samenleving, op basis van gelijkwaardigheid.

Als laatste, maar niet met de laagste prioriteit, noem ik de sociaal-economische grondrechten – het waarborgen van een menswaardig bestaan voor iedereen, de materiële basis voor ontplooiing van mensen. Ook die rechten zijn universeel en vormen een legitimatie van en een verplichting tot samenwerking tussen landen

met verschillend welvaartsniveau; ontwikkelings samenwerking. Maar het individu wordt het meest direct met de problematiek van zijn sociaal-economische rechten geconfronteerd in zijn directe leefomgeving, waar hij een onvoorstelbaar grote kloof in welvaart tussen een kleine bovenlaag en de grote massa constateert. Dit is helaas kenmerkend voor veel Latijns Amerikaanse landen.

Juist daardoor is de kans groot dat de ongelijkheid in ontplooiingsmogelijkheden van mensen in die landen bestendig zullen worden. Een vicieuze cirkel die doorbroken zal moeten worden, als men de meest wezenlijke oorzaak van de politieke en maatschappelijke instabiliteit wil wegnemen; en zonder dat zal de democratie zich niet echt kunnen verwortelen in de samenleving.

Ook hier kan en wil ik een stem uit de regio citeren. De provinciaal van de Jezuïeten in Centraal Amerika, Cesar Jerez, heeft op een congres in Nederland ons voorgehouden dat 'de armen niet buiten het ontwikkelingsproces gebleven zijn. Zij vormen daar integendeel een integrerend onderdeel van, weliswaar niet als subject of beneficiënt, maar eerder als object, of zelfs als slachtoffer.' Het voornaamste probleem is zijns inziens niet de armoede als zodanig, maar de positie van de armen in de samenleving. Het ontbreekt hen aan elke vorm van zeggenschap die hen in staat zou stellen het ontwikkelingsproces in eigen richting om te buigen. Ik weet van de erbarmelijke positie van de landlozen en de pachters in grote delen van Centraal Amerika. Ik begrijp dan ook Gustavo Gutierrez zo goed, als hij benadrukt dat mensenrechten niet alleen gezien moeten worden als de klassieke politieke rechten, maar vooral in de lijn van het recht van de armen.

In die zin betoog ik hier niets dat onbekend is. Ik kan alleen maar onderschrijven en benadrukken wat in Medellin en Puebla beklemtoond werd. Daar is de huidige sociale orde gekarakteriseerd als een 'si-

---

Een rechtvaardige samenleving vraagt spreiding van machten.

---

tuatie van sociale zonde'. Transformatie van deze gewraakte maatschappelijke orde wordt onontkoombaar geacht. Mijns inziens kan dit alleen langs de weg van voortgaande democratisering en herstel en verdieping van mensenrechten gerealiseerd worden; nogmaals: inclusief het recht op een goede materiële basis van het bestaan. Opnieuw wil ik als christendemocraat benadrukken dat dit om een samenleving vraagt, waar de macht gespreid is via actieve participatie van burgers en *comunidades*.

Democratisering en ontwikkeling

Al eerder heb ik de stelling geponeerd dat democratisering en ontwikkeling onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het is duidelijk dat Centraal Amerika, nu het dit nieuwe uitzicht heeft gekregen, recht heeft op steun en solidariteit van de internationale gemeenschap, in het bijzonder van dat deel van de wereld, waar men reeds zo lang geniet van de vruchten van de democratie. De regio wordt geconfronteerd met een ernstige economische crisis, die een gevaar vormt voor het democratiseringsproces.

De Europese Gemeenschap beschouwt daarom een versterkte ontwikkelingssamenwerking als onmisbaar. De Gemeenschap als geheel heeft toezeggingen gedaan om de hulp aan Centraal Amerika te verhogen. Nederland zal bevorderen dat

die toezeggingen spoedig gerealiseerd worden. Ook een aantal lidstaten afzonderlijk, waaronder Nederland, heeft de hulp aan de regio inmiddels op goede grond verhoogd.

De Europese landen hebben zich in Luxemburg in 1985 erop vastgelegd 'de regionale ontwikkeling te steunen en het proces van regionale integratie en uitbreiding van de intra-regionale handel te bevorderen'. Wij zijn ervan overtuigd, dat de regionale samenwerking een positieve invloed zal hebben op de politieke en sociaal-economische stabiliteit van Centraal Amerika. Daarom zal de intensivering van de samenwerking met West-Europa in eerste instantie vooral gericht zijn op ondersteuning van de regionale integratie. Tenminste als dat uw instemming heeft.

De reactivering van de gemeenschappelijke Centraalamerikaanse markt, die in zijn zesentwintigjarig bestaan inmiddels een tweede ernstige crisis doormaakt, is in de visie van zowel de Latijnsamerikaanse, als de Europese landen van groot belang. Sinds de start van de San José-dialoog is de omvang van de handel tussen de meeste Centraalamerikaanse landen en de Europese Gemeenschap gegroeid. Tegelijkertijd heeft echter de intra-regionale handel, door de toegenomen politieke spanning helaas een nieuw dieptepunt bereikt. Vrede in de regio en onderlinge samenwerking zijn nodig om een autonome gemeenschappelijke markt te stimuleren en te behouden. En omgekeerd, voeg ik eraan toe. De Guatemalteekse econoom Gert Rosenthal heeft er in dit verband op gewezen dat Centraal Amerika zich de les van de crisis die de markt in de jaren zeventig heeft doorgemaakt ter harte zou moeten nemen: 'een in gebreke blijvende regionale samenwerking biedt multinationale ondernemingen de mogelijkheid meer te profiteren van deze markt dan de betrokken samenleving zelf.' Een harde waarheid; ook een waarheid om zich zeer goed van bewust te zijn.

Centraalamerikaanse markt

In het nieuwe Nederlandse beleid inzake de ontwikkelingssamenwerking met de vijf Centraalamerikaanse landen zal een belangrijk deel van de hulp dan ook besteed worden aan de steun aan de samenwerking tussen uw landen. Gedacht kan worden aan een versterking van instituties in het kader van de gemeenschappelijk Centraalamerikaanse markt, ondersteuning van regionale onderzoeksinstituten en opleidingsinstituten. Voorts zal er worden ingespeeld op regionale programma's en multilaterale organisaties. Wat het laatste punt betreft is de steun van Nederland niet nieuw. Vanaf 1985 is het programma ter verbetering van de primaire gezondheidszorg in de regio, uitgevoerd door de Pan American Health Organisation (PAHO), financieel ondersteund. De resultaten van dit programma geven reden tot optimisme. Gebleken is dat regeringen, ondanks militaire confrontaties en politieke spanningen, hun verantwoordelijkheid voor de verbetering van de gezondheidszorg van de bevolking serieus nemen.

Regionale samenwerking moet de afzonderlijke landen ondersteunen in hun poging ook intern de economische crisis te boven te komen. Tot het einde van de jaren zeventig heeft een aantal Centraalamerikaanse landen een economisch beleid gevoerd, dat nogal eenzijdig gericht was op bevordering van export-landbouw en kapitaalintensieve industrie met verwaarlozing van de voedsellandbouw en het midden- en kleinbedrijf. Mede als gevolg van de aanhoudende recessie in de wereldeconomie in termen van dalende grondstoffenprijzen en een verslechterende ruilvoet, hebben de Centraalamerikaanse landen in de jaren tachtig hun afzetmarkt voor hun traditionele exportproducten sterk zien inkrimpen, met grote negatieve effecten op hun koopkracht. Voor de bevolking is dit voelbaar geworden in het toegenomen probleem om *fairly paid work* te vinden en de zo gestegen prijzen

van basisvoedselproducten te kunnen betalen. Zo is mij verteld dat er dagelijks honderden naar de hoofdstad trekken, nu zij nauwelijks meer een kans hebben op het platteland een redelijk bestaan te verwerven. De tragiek is dan vervolgens, dat de hoofdstad ook het perspectief niet biedt waarop men had gehoopt.

De bevolking van de Centraalamerikaanse landen verwacht van de nu door haar gekozen regeringen een sociaal-economisch beleid dat, anders dan voorheen, gericht is op een rechtvaardiger verdeling van land, werk en inkomsten. Zo'n beleid is nodig, ook om de democratie te bestendigen en te versterken.

Nederland zal de landen in deze regio bij zo'n beleid gaarne ondersteunen. Dat wil dus zeggen steun aan beleidsvoornemens van de nationale overheden om inkomensmogelijkheden en werkgelegenheid voor achtergestelde groepen in de samenleving te bevorderen. Daarbij gaat het allereerst om versterking van programma's, gericht op verhoging van de voedselproductie. Om de *campesino's* de mogelijkheid te geven hieraan effectief deel te nemen zullen, zo mag worden gehoopt, de programma's van landhervorming, die in een aantal landen al zijn gestart, versterkt worden doorgezet. Dat lijkt mij essentieel.

Ervaringen hebben geleerd dat landhervorming en produktieverbetering alleen echt rendement opleveren als zowel vrouwen als mannen er direct bij worden betrokken en toegang tot de dienstverlening hebben. Voorts is het essentieel dat zij zich organiseren in coöperaties om hun eigen positie in het economische proces te versterken. Daarbij is een extra accent op de rol van de vrouw zeker op zijn plaats, gezien de grote migratiestromen, het vluchtelingenvraagstuk en andere destabiliserende verschijnselen.

Voedselproductie is essentieel, maar de agrarische sector in Centraal Amerika omvat ook de verbouw van handelsgewas-

sen, die vaak erg eenzijdig gericht is. Nederland wil graag bijdragen aan een verdere diversificatie om meer mogelijkheden te creëren op de exportmarkt en de risico's te spreiden. Onze bijdrage zou zich kunnen richten op voorlichting, kredietverlening, marktorganisatie en infrastructuur, alsmede steun aan boerenorganisaties en coöperaties in de vorm van training en opleiding. Met name de kleine boer heeft zulke organisaties hard nodig om zich staande te houden tussen de economische machten.

De huidige werkloosheid is deels terug te voeren op de terugval in de industriële productie, die vooral het arbeidsintensieve midden- en kleinbedrijf heeft getroffen. Deze sector van het economische leven zal in de toekomst van toenemend belang zijn voor het verschaffen van werkgelegenheid. Dat leert de ervaring overal ter wereld. Ook hier zal Nederland dus gaarne assistentie verlenen, bijvoorbeeld op het gebied van organisatie, training en het opzetten van een kredietverleningsstructuur.

Verlenen van humanitaire hulp aan vluchtelingen en ontheemden zal doorgaan, evenals de steun voor mensenrechtenorganisaties, zolang de omstandigheden dat vereisen. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan de GAM (*Grupo de Apoyo Mutuo*) die vorig jaar de *Carter-Menil Human*

Rights Award heeft ontvangen. Bij deze gelegenheid verklaarde de voorzitter van deze organisatie Nineth Montenegro dat 'haar organisatie graag alle prijzen die ze ontvangen in zou willen wisselen voor nieuws van hun verdwenen familieleden'.

De samenwerking tussen Nederland en de Centraalamerikaanse regio is niet nieuw, maar heeft een sterke impuls gekregen door de hoopgevende initiatieven gericht op democratie, vrede en gerechtigheid. Het Nederlandse volk voelt zich zeer betrokken bij wat er in deze regio gebeurt, wat zich onder meer uit in het werk van particuliere organisaties en het groeiend aantal stedenbanden, waarvan ik hoop, dat deze zich niet zo eenzijdig zullen beperken tot één land in de regio.

Guatemala heeft met andere landen in de regio gekozen voor de democratische route. Het land heeft recht op steun uit democratische landen. Want democratieën aan weerszijden van de Atlantische Oceaan hebben een gezamenlijk belang: strijden voor de waarden waarvoor monseigneur Romero in El Salvador gevallen is, te weten *Paz y Justicia*.

Een brief van de paus!

Ontwikkelingsbeleid profileert christelijk geïnspireerde politiek. Dat heeft met de kerken te maken. Zending en missie hebben een lange traditie. Een traditie waarin alle leden van kerken, arm en rijk, betrokken waren en zijn. Over breed draagvlak gesproken! Kerk en christelijke politiek kunnen op dit gebied dus veel steun bij elkaar vinden. Het is dan ook een prima zaak, onder andere ook voor de discussie binnen het CDA, dat vanuit het Vaticaan in de afgelopen maand een nieuwe ontwikkelingsencycliek verschenen is met als titel '*Sollicitudo Rei Socialis*'. Hiermee wil de paus aandacht vestigen op de twintig jaar geleden verschenen geruchtmakende ontwikkelingsencycliek '*Populorum Progressio*'. De boodschap van de nieuwe encycliciek komt erop neer dat met de eisen van '*Populorum Progressio*' meer ernst moet worden gemaakt.

'De kerk vervult . . . de zending van *evangelisatie* aangezien zij haar *eerste bijdrage* tot de oplossing van het dringende probleem van de ontwikkeling levert, als zij de waarheid over Christus, over zichzelf en over de mens verkondigt en toepast op een concrete situatie.' (AL.41) *. Aldus het centrale, religieuze motief van '*Sollicitudo Rei Socialis*'. Dat klinkt als een klarenstoot tegenover de tendenzen om ontwikkelingswerk al te zeer te beperken tot econo-

mische en sociale vraagstukken. Zo'n uitspraak richt zich tegen *Diesseitigkeit*. Met nadruk wijst de encycliciek erop dat 'volgens de Heilige Schrift ontwikkeling niet slechts een profaan begrip is, maar de *moderne uitdrukking* van een wezenlijk aspect van de roeping van de mens'. (AL.30).

Daarmee is verbonden de openheid voor het transcendente (AL.33), dat wil zeggen voor de relatie met God. Ook die relatie is betrokken in de ontwikkeling van de mens. Als ontwikkeling zou worden gereduceerd tot een 'technisch probleem' zou men daarmee *verraad* plegen aan de mens en de volken.

Het is niet overbodig dat op deze wijze het hart van het ontwikkelingsproces in de volle aandacht wordt geplaatst. Ook de verantwoordelijkheid van de kerk krijgt zo een eigen reliëf: 'Men kan de kerk dus niet beschuldigen van overschrijding van haar specifiek terrein van bevoegdheid . . . als zij zich interesseert voor de ontwikkeling van de volken'. (AL.8). Door een eigen karakteristieke bemoeienis van de kerk met ontwikkeling, kan worden voorkomen dat deze 'verzakelijkt' of vermoraliseert. Inzet voor de Derde Wereld is niet zo maar

* In dit artikel verwijzen de nummers achter de citaten naar de betreffende alinea (AL) van de encycliciek.

'goed zijn voor de vele armen' of een welbegrepen eigenbelang van industriestaten die de koopkrachtige vraag elders willen stimuleren. Daarom is het zo belangrijk dat de (semi-)kerkelijke instellingen waaraan kerken hun Werelddiaconaat delegeren voluit die gelovige benadering uitstralen; daardoor constateerbaar bezielde zijn. Er is iets gaande geweest in de Nederlandse kerken, waardoor het Werelddiaconaat een andere kleur kreeg. Velen gingen het als een linkse hobby beschouwen en verloren hun vertrouwen in de gevestigde organisaties. Conflicten tussen kerkelijke en vakbondsfunctionarissen over het niet of wel steunen van christelijk georiënteerde vakbonden in de Derde Wereld, werden steeds pijnlijker. De maatschappij-analyse varieerde van marxistisch tot christelijk-sociaal. Op dit laatste punt kiest de paus partij. *Sollicitudo Rei Socialis* zet de sociale leer der kerk centraal. Dat is het werktuig dat de kerk gebruikt om het doel te bereiken (AL.41). Maar daaraan voorafgaand wordt de religieuze betekenis van ontwikkelingssamenwerking onderstreept. Het gaat namelijk om de deelname van allen aan het gastmaal van de Heer (AL.33). In de katholieke wereldkerk wordt beklemmend ervaren dat de eenheid van de gelovigen en van het menselijk geslacht op het spel staat als 'de goederen van deze wereld en het werk van onze handen, brood en wijn' (AL.48) niet gedeeld worden; als zodoende niet geanticipeerd wordt op het rijk van God. Zo horen christenen de oproep tot inzet voor de verre naaste op te vatten. Als men dat wegsnijdt dan breekt men de basis voor christelijk engagement af. Werelddiaconaat is gewoon een vorm en uitloper van de zendingsofdracht van de kerk. Dit behoort tot zowel de katholieke als de reformatorische traditie ter zake. De gelovige houding is geen bovenbouw, verkoopargument of een kwestie van public relations ten bate van fondswerving, maar het hart van de zaak.

Inzet voor de Derde Wereld is meer dan eigenbelang.

Van theologie naar sociale leer

Het 'theologisch onderzoek van de tijdelijke werkelijkheid' (AL.4) uit zich primair in beschouwingen over de relatie tussen geloof, sacramentsopvatting, visie op de kerk enerzijds en ontwikkeling anderzijds. Dit leidt tot een gewetensvorming en een religieuze dynamiek die aan christelijk geïnspireerde politiek voorafgaat. Ook binnen de politiek moeten wij beseffen hoe diep onze inzet verankerd is. Anders wordt deze te vlak; zonder dat besef hou je het bij tegenslagen niet vol. Ook als de toestand hopeloos lijkt (en volgens de encycliek is de hoop die in *Populorum Progressio* werd uitgesproken in veel opzichten teleurgesteld) dan nog moeten wij ons kunnen optrekken aan het besef dat ons werk toch zin heeft. Of om met *Gaudium et Spes* te spreken: 'Het goed van de menselijke waardigheid, van de broederlijkheid en de vrijheid, al deze goede vruchten dus van onze natuur en onze inspanning, zullen wij, nadat wij ze in de geest van de Heer en volgens Zijn opdracht op aarde gepropageerd hebben, later weer terugvinden, dan gezuiverd van elke smet, transparant en omgevormd, wanneer Christus aan de Vader een eeuwig en allesomvattend rijk zal teruggeven (AL.48). Zo simpel is dat. De volle waarheid over onze inzet is dat zij een blijvende waarde bevat. Zij is niet waardeloos in het licht van de eeuwigheid, maar heeft juist in dat licht zin.

De encycliek gaat verder in op de morele grondslag van ontwikkeling. 'Objectieve analyse van de realiteit stuit op een moreel feit, namelijk dat het sociale vraagstuk wereldwijde afmetingen heeft aangenomen' (AL.5). Zo sprak ook *Populorum Progressio*. Tevens wordt gesteld dat gebrek aan moreel besef een ernstige vorm van onderontwikkeling is. Opnieuw beklemtoont de paus dat de zonden van velen zich vastzetten in zondige structuren die de zondaars overleven. Die zondige structuren belemmeren de volgende generatie om de eigen authentieke roeping te volgen. Ontwikkeling betekent dus bekering van personen en van onrechtvaardige structuren (AL.46). Zo komen we op het vlak van de moraaltheologie.

De sociale leer wordt in de encycliek als deel van de moraaltheologie opgevat, terwijl er toch wel reden is om daarin meer een christelijk-sociale filosofie te zien. De pauselijke brief vreest echter dat de sociale leer in het ideologische vlak getrokken wordt. Kennelijk is dit een reactie op de beschuldiging van de katholieke theoloog/filosoof Chénu, dat de sociale leer der kerk inderdaad als ideologie zou moeten worden begrepen.¹ Het gevaar van zo'n vertheologisering is echter al bij de bevrijdingstheologen te onderkennen, een evangelisch-geïnspireerde sociale filosofie en maatschappij-analyse wordt naar haar inhoud mede door de bijzondere omstandigheden waarin zij opkomt bepaald. Zo'n filosofie vereist dus een grotere vrijheid voor 'contextualiteit' dan een naar haar universele geldigheid beoordeelde theologie. Het is bekend hoezeer die universaliteit de aandacht van de paus geniet² en hoezeer de Vaticaanse kritiek op bepaalde bevrijdingstheologieën uit die aandacht voortkomt. Spreekt men van christelijk geïnspireerde bevrijdingsfilosofie dan is er tevens meer ruimte voor de eigen verantwoordelijkheid van de kerk. Het is tevens moeilijk in te zien dat enerzijds aan de leken toekomt de 'tijdelijke werkelijkheid met christelijke inzet te be-

zielen' als 'getuigen en bewerkers van vrede en gerechtigheid' (AL.47) om anderzijds aan theologie daarbij de leiding te geven. In protestantse kring zoekt men de sociale leer niet bij de theologen (daar is zij ook niet te vinden) maar bijvoorbeeld in het Convent van Christelijk Sociale Organisaties. Het is echt iets voor christenen om, buiten kerkelijk verband of gezag om, 'in het licht van het geopenbaarde Woord en onder bijstand van de Heilige Geest de gebeurtenissen te interpreteren . . . (die) . . . zich in de loop van de geschiedenis afspelen'. Zulks met de bedoeling om mensen leiding te geven 'bij het beantwoorden aan hun roeping om de aardse maatschappij op verantwoorde wijze op te bouwen, ook met behulp van de rationele reflectie en van de menselijke wetenschappen' (AL.1).

Intussen mogen we dankbaar zijn dat in katholieke kring op verantwoorde wijze wordt voortgewerkt aan een christelijk-sociale leer van voluit oecumenisch karakter. Dat gebeurt met een sterk besef van de waarde van de traditie. Merkwaardig is dat we dat besef ook in het Convent aantreffen, maar veel en veel minder in de Wereldraad van Kerken. De encycliek spreekt van continuïteit en vernieuwing als tweevoudige karaktertrek van de sociale leer (AL.3). Betrouwbaar voortgaan, dat straalt kracht uit. Een goed voorbeeld voor de gedachtenontwikkeling, ook in het CDA.

Plicht tot solidariteit

Vanuit de moraaltheologische denktrant wordt de deugd van en de plicht tot solidariteit (AL.9) onderstreept. Zo'n aanbeveling kan op politiek terrein in sociale wetgeving worden vertaald en in de opbouw van een rechtvaardiger economische wereldorde. Solidariteit wordt doorgaans als vrijwillig gedrag opgevat. De encycliek ziet dat anders, in navolging van het bij-

1. M.D. Chénu: 'La doctrine sociale de l'église comme idéologie', 1979, CERF, Paris.

2. A.M. Oostlander: 'De Paus en de mensenrechten', CD Verkenningen, april 1985.

belse begrip 'liefdegebod'. Dat houdt of- fervaardigheid in en gehoorzaamheid aan de idee van de sociale rechtvaardigheid. Het betekent ook dat de zwaksten hun rechten moeten opeisen (AL.45). De plicht tot solidariteit blijkt dus ook een eis-plicht te omvatten!

De sociale leer wordt op een diversiteit van punten uiteengezet:

- het doel van de arbeid overstijgt de ar- beidende mens zelve;
- de sociale functie van de eigendom; de eigendom mag bepaald niet worden verabsoluteerd;
- het belang van internationale instellin- gen; in het bijzonder die van de Ver- enigde Naties;
- het milieu; gezegd wordt dat als wij on- gehoorzaam zijn aan God's opdracht de schepping zich tegen de mens gaat keren;
- de vestiging van de ware vrede, die in- nig verbonden is met rechtvaardig- heid;
- discriminatie; vooral de verfoeilijkste, welke gebaseerd is op verschillen in ras;
- het bevolkingsvraagstuk; waarbij ge- pleit wordt voor het respecteren van het beslissingsrecht van de ouders.

Men kan bepaald niet zeggen dat deze punten al politiek en sociaal geregeld zijn. Veeleer is er sprake van egoïsme en laf- heid bij bestuurders en een verkeerde le- venstijl bij gezinnen en personen (AL.47).

Obstakels tegen ontwikkeling

Er zijn enkele fundamentele fouten in onze levenshouding die ontwikkeling remmen. *Sollicitudo Rei Socialis* noemt:

- 'Het exclusieve streven naar voordeel en anderzijds de dorst naar macht' (AL.37). Dit is een tweevoudige zondige houding, die tot echte afgoderijen leidt, namelijk die van het geld, de ideologie, de klasse, de technologie. Elders spreekt de encycliek van het liberaal kapitalisme en het marxistisch collectivisme (AL.26). We kennen die nog in ons land als het theore-

---

De cultus van het 'hebben' is een fout in onze levenshouding.

---

tisch 'utilitair liberalisme' en als de reductie van politiek tot pure machtsprocessen, zo- als in sommige sociaal-wetenschappelijke faculteiten gebruikelijk is.

- Opgeblazen zorg voor eigen veiligheid (AL.22), die zich uit in overbewapening, imperialisme, het beheersen van in- vloedssferen en het stichten van cordons van afhankelijke staten. De Derde Wereld- landen worden soms in deze blokkenpoli- tiek betrokken. De paus gaat hier diep op in. Enkele pagina's zullen vooral door zijn Poolse landgenoten met genoeg en ge- lezen worden. Het gaat de paus om een re- delijke mate van soevereiniteit voor de vol- ken opdat zij hun eigen identiteit ont- plooiën kunnen.

- Consumisme en grof materialisme. Het slaaf- worden van bezit en van het onmid- dellijk genot; de cultus van het 'hebben' tegenover het gemis van onmisbare goe- deren bij anderen. Deze diepere houdin- gen en gebreken verhinderen dat mensen en volken slagen in de verwerkelijking van hun fundamentele menselijke roeping (AL.30).

- Als onderlinge afhankelijkheid wordt losgemaakt van de ethische aanspraken; dat leidt immers tot *funeste gevolgen* voor de meest zwakken (AL.16). Afhankelijk- heid behoeft dus rechtsregels en waarbor- gen.

- Economische, financiële en sociale me- chanismen, die dikwijls op bijna automati-

sche wijze functioneren en die de situatie van rijkdom voor sommigen en armoede voor anderen versterken. Die mechanismen worden direct of indirect bestuurd door de meest ontwikkelde landen (AL.16) en verstikken de economie van de minder ontwikkelde.

De paus wekt op tot wetenschappelijke analyse van deze fouten en tot een moedige afrekening daarmee.

Wat is ontwikkeling?

Waar het nu met ontwikkeling heen moet is een vraag op zich. De encycliek verzet zich tegen uit de Verlichting stammende idee dat ontwikkeling een 'rechtlijnig *als het ware automatisch* en *op zichzelf onbegrens*d proces' zou zijn. Men kan de richting zelf kiezen. Op evangelische gronden pleit de paus voor een integrale ontwikkeling, die zeker niet alleen op economische vooruitgang is gericht, maar op een veelzijdige ontplooiing van mens en maatschappij. Vooral de mogelijkheid om een eigen roeping te volgen, een eigen identiteit te verwerven en om moreel op een hoger plan te komen – dat zijn de dingen waar het om gaat. We herkennen de thema's uit *Populorum Progressio* die ook de WI-brochure 'Wereldeconomie en ontwikkeling' beïnvloed hebben. Beide genoemde ontwikkelingsencycloëken spreken over de bevordering van het algemeen welzijn, of de volledige ontwikkeling van heel de mens en van alle mensen'

(AL.38). Zij grijpen daarmee expliciet terug op het *humanisme intégral* van de christen-democratische filosoof Jacques Maritain.

Besluit

Er zijn minstens twee redenen waarom *Sollicitudo Rei Socialis* voor ons land van belang is. In de eerste plaats heeft er een zekere deconfessionalisering van het semi-kerkelijke ontwikkelingsbeleid plaatsgevonden. Kerkmensen zoeken gelovige dynamiek in het Werelddiaconaat. De zaak mag niet vermoraliseerd, teveel een terrein van deskundigen of een toneel van ideologisch hobbyïsme worden. De paus wijst weer op het hart van de zaak.

En ten tweede: ontwikkelingsbeleid staat enigszins op de tocht van voortgaand bezuinigingsbeleid. De paus wijst erop dat wij aan de Here Jezus zelf reenschap moeten afleggen (AL.13) van ons politiek beleid. Men kan tekort schieten door egoïsme, door vrees, door besluite-loosheid en door lafheid (AL.47).

Aan zo'n evangelische verkondiging kan het CDA zich niet zo maar onttrekken in deze tijd van bezuinigingen.

A.M.O.

Prof. dr. C.J. Rijnvos

Zorgvuldigheid van de Nederlandsche Bank

Het jaarverslag van De Nederlandsche Bank-1987 zal ongeveer gelijktijdig verschijnen met dit nummer van Christen Democratische Verkenningen. Dat samenstellen biedt een welkome gelegenheid om stil te staan bij de zorgvuldigheid waarmee de centrale bank haar werk behoort te doen. Enkele dagen vóór het DNB-jaarverslag-1987 en dit CDV-nummer verschijnen zal een studie worden gepubliceerd van deze columnist onder de titel: 'Monetaire filosofie'. In dit werk worden gedachten ontwikkeld met betrekking tot het wezen van het geld en de aard van het toezicht op het bankwezen. Het uitgangspunt voor de gedachtengang is dat het leven van alledag vol is van contractuele onvolkomenheden. Een journalist – als voorbeeld – schrijft artikelen voor zijn krant, waarbij het er hem per saldo om gaat te voorzien in voedsel, kleding, onderdak en andere aangelegenheden. Zijn werkgever aanvaardt deze intentie – er is in beginsel een deugdelijk wederzijds vertrouwen – maar hij kan er met de beste wil niet direct aan voldoen. Hij verkeert niet in de mogelijkheid om periodiek voedsel, kleding en onderdak op de gewenste wijze ter beschikking te stellen. Daarom is er sprake van een contractuele onvolkomenheid. Het is een levensnoodzaak deze zo goed mogelijk op te heffen. Daartoe

creëert de mens geld. Bijgevolg bestaat het wezen van het geld in het openen van mogelijkheden voor het realiseren van wederzijdse intenties bij het samenleven op vertrouwensbasis door het elimineren van contractuele onvolkomenheden. Het geld biedt een algemene aanspraak op goederen en diensten, die binnen een bepaald maatschappelijk verband steeds kunnen worden doorgegeven. Het wezen van het geld is dan ook objectivering van vertrouwen voor het elimineren van existentiële onzekerheid bij het samenleven op vertrouwensbasis met contractuele onvolkomenheden en vervolgens is het functioneren als reken-, ruil- en spaarmiddel de concrete verschijningsvorm van de geld-eenheid.

De monetaire instituties – het bankwezen, de centrale bank en de overheid – verwerkelijken deze objectivering van vertrouwen met hun onderscheiden zorg voor het functioneren van het geld. Daarbij bestaat in ons land de taak van de centrale bank in een waken over de werkzaamheden van het bankwezen. Het gaat hierbij niet om een overname van zaken, maar om een voortdurend gadeslaan of het bankwezen conform zijn verantwoordelijkheden functioneert. Dit waken – waarvoor de centrale bank verantwoor-

delijk is – is een taak die grote zorgvuldigheid vereist. De waker moet altijd attent zijn. Zolang er geen onraad is moet hij rustig blijven, want anders wordt hij zelf de oorzaak van ordeverstoring. De waker moet echter onmiddellijk alarm slaan als zich onheil voordoet. Deze taak kan slechts worden uitgeoefend op basis van vertrouwen tussen de waker en degenen, ten behoeve van wie het waken plaats vindt. Wie zijn waker niet kan vertrouwen kan niet rustig slapen.

Bijgevolg moet de toezichthouder zich zó gedragen dat de bancaire cliënten er nimmer aan behoeven te twifelen dat het toezicht in hun belang wordt uitgeoefend. Deze aangelegenheid vraagt momenteel de aandacht in verband met de geheimhoudingsplicht van DNB, die is geregeld in de Wet Toezicht Kredietwezen artikel 46 – lid 1. In normale situaties – met name dan als de bancaire continuïteit veilig is – is het uiteraard een volkomen juiste regeling dat DNB met betrekking tot de positie van individuele banken strikte geheimhouding moet betrachten. De vraag is echter of dat ook in het geval van faillissement – als de bancaire continuïteit is onderbroken – moet zijn. Dan kan immers de desbetreffende kredietinstelling van openbaar maken van gegevens geen nadeel meer ondervinden, terwijl voortzetting van de geheimhouding in verband met mogelijke aansprakelijkheidsstellingen voor benadeelde crediteuren het achterhouden van relevante informatie kan betekenen. Reeds op 9 februari 1984 concludeerde de procureur-generaal bij de Hoge Raad met betrekking tot de toezichthouder, als een kredietinstelling failliet is verklaard de plicht 'tot geheimhouding van gegevens minder zwaar moet wegen dan zijn verplichting om in het geding getuigenis af te leggen, zodat hij zich niet op een verschoningsrecht kan beroepen'. De Hoge Raad volgde deze gedachtengang en besliste op 22 augustus 1986 dat de rechter naar gelang de situatie dient te beoordelen of het verschoningsrecht moet worden ge-

handhaafd dan wel opening van zaken moet worden gegeven. Ongetwijfeld zal het DNB-jaarverslag-1987 over de gang van zaken na deze uitspraak enige informatie bevatten. Het is echter de vraag of daarbij – gelet op de waakfunctie van de centrale bank, die zorgvuldig dient te worden uitgeoefend – een voor de hand liggende conclusie zal worden getrokken, in die zin dat eigener beweging DNB verklaart dat conform bovenvermelde uitspraak van de Hoge Raad in het geval van een bancaire faillissement geen beroep op het verschoningsrecht volgens de Wet Toezicht Kredietwezen – artikel 46 – lid 1 – zal worden gedaan.

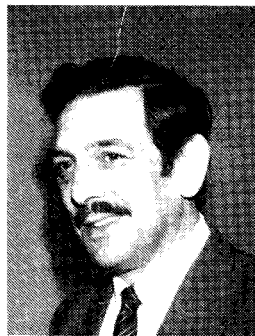
Een vergelijkbare situatie doet zich voor bij de toepassing van de Wet Toezicht Kredietwezen artikel 4. Het gaat hierbij om de toelatingsregeling met betrekking tot kredietinstellingen. Van zo'n instelling is sprake als bedrijfsmatig wordt gestreefd naar het 'ter beschikking krijgen van gelden, dagelijks of op termijn van korter dan twee jaar opvorderbaar, al dan niet in de vorm van spaargelden, en van het voor eigen rekening verrichten van kredietuitzettingen en beleggingen'. Deze werkzaamheden mogen pas worden verricht als DNB daartoe een vergunning heeft verleend. Daartoe zijn vereist een leiding van ten minste twee personen (vier-ogenprincipe), een raad van commissarissen van ten minste drie personen als de instelling een vennootschap is, een eigen vermogen van – momenteel – minimaal vijf miljoen gulden en tot slot een voldoende deskundigheid en betrouwbaarheid van de leidinggevenden. Als aan deze vereisten niet is voldaan, kan de vergunning worden ingetrokken. Het is echter duidelijk dat DNB in het geval de leiding onbetrouwbaar is deze bepaling als 'moet' dient te interpreteren. Het een en ander strookt met de Nadere Memorie van Antwoord van destijds (Kamerstuk 11.068, nr. 9 – blz. 116), waarin met zoveel woorden staat dat in het voorkomende geval de vergun-

ning 'zal moeten worden ingetrokken'. Het is niet bevorderlijk voor de zorgvuldigheid van het toezicht op het bankwezen dat DNB op dit punt toch een aarzelende houding inneemt. Positieve uitspraken met betrekking tot de toepassing van de artikelen 4 en 46 van de Wet Toezicht Kredietwezen als hier bedoeld zouden de zorgvuldigheid waarmee de centrale bank haar waakfunctie wenst uit te voeren en zou het vertrouwen in dit instituut bij het Nederlandse volk bevorderen.

Dr. R.Th. Jurrjens

Gorbatsjows nieuwe revolutie

Van het CDA mag verwacht worden dat het de recente ontwikkelingen in de Sowjet Unie met grote aandacht volgt. Vooral waar het de Conferentie van Veiligheid en Samenwerking in Europa betreft. De verwachtingen van Gorbatsjow zijn hooggespannen. Echter: een decimering van de onproductieve KGB-krachten heeft hij achterwege gelaten.

Er kan geen dag voorbijgaan of het Sowjet-nieuws haalt wel de Westelijke pers met weer nieuwe ontwikkelingen in binnenlandse of buitenlandse politiek. Gorbatsjows 'nieuwe denken' en de daaraan verbonden 'nieuwe revolutie' blijven de aandacht trekken. Hun sleuteltermen *glasnost* en *perestrojka* zijn ook buiten de Sowjet-Unie algemeen bekend geworden, en dat niet slechts dankzij Gorbatsjows bestseller, met alleen al een Nederlandstalige oplage van 200.000.¹ In dit artikel zullen we eerst voor wat betreft de binnenlandse situatie Gorbatsjows revolutie bekijken vanuit continuïteit als invalshoek, om daarna in te gaan op de nog bestaande onzekerheid rond dit gebeuren. Vervolgens zullen we Gorbatsjows goede voorneemens binnen het door hem voorgestane buitenlands beleid bezien en wel met name wat betreft zijn visie op Europa, om die daarna te toetsen tegen de achter-

grond van het Helsinki-proces en het aldaar gevoerde Westelijke beleid. Tot slot volgen nog enkele afsluitende opmerkingen met in het bijzonder aandacht voor wat de Nederlandse reactie zou behoren te zijn. Dit laatste doen we tegen de achtergrond van wat het CDA gezien zijn visie op de verantwoordelijke maatschappij zou dienen voor te staan.

De continuïteit in Gorbatsjows nieuwe revolutie

In het begin van de jaren tachtig konden Sowjetologen zich bijzonder zeker voelen van ingrijpende gebeurtenissen die zich op korte termijn binnen het Kremlin zouden afspelen. Waren de drie voorgaande wisselingen van het leiderschap altijd al ingrijpend geweest voor de samenstelling van de elite binnen het Sowjet-systeem en gevoerd beleid, ditmaal zouden die veranderingen nog veel drastischer kunnen uitpakken. Brezjnev had zich namelijk bij voorkeur omringd met leeftijdgenoten en

¹ Michail Gorbatsjov, *Perestrojka: een nieuwe visie voor mijn land en de wereld*, Uitgeverij Het Spectrum BV, Utrecht 1987. Indien niet anders aangegeven zijn citaten van Gorbatsjow afkomstig uit deze Nederlandse uitgave.

deze uit het begin van de eeuw stammen de lieden zouden weldra uitsterven. In een te verwachten debrezniewisatie-proces met alle mogelijkheden tot vervanging van tegenstanders door eigen aanhang zou een nieuwe leider zich kunnen profileren door een nieuw beleid. Als men er vanuit ging dat in Sowjet-omgeving maatschappelijke veranderingen voortkomend uit breder onderwijs en opleiding, of processen als industrialisatie en urbanisatie, slechts vertraagd kunnen doorwerken – via generatiewisseling – in de opvattingen binnen de elite, dan mocht men uitzien naar een nieuwe generatie aan de top met onvermijdelijke beleidswijzigingen.

Die wijzigingen waren wel geboden: onder de Sowjet-bevolking heerste een duidelijke onvrede over zaken als de vèr-gaande betutteling en het gebrek aan contacten met het Westen, de tekortschietsende economie vooral wat betreft dienstverlening en kwaliteit van consumptiegoederen, of de sterke inkomensnivellering. Dissident optreden, maar ook corruptie en wijdverbreid drankmisbruik, waren alledaagse verschijnselen geworden. Verder vroeg de stagnerende economie dringend om meer dan de in het verleden getroffen halfslachtige maatregelen, mede in verband met een achterblijvende arbeidsproductiviteit en de grote druk van de defensielast op de economie. Daarbij moest een op oude voet voortgezette extensieve ontwikkeling als steeds problematischer geacht worden gezien het afnemend arbeidspotentieel vanwege de verminderde bevolkingsgroei in de Europese gebieden. Die bevolkingsgroei bleef zich echter wel onverminderd voortzetten in de niet-slavische gebieden daarbij ook vragen oproepend over het onderhuidse nationaliteitsprobleem: wat was het effect van deze ontwikkeling op het islamitische zelfbewustzijn in de Zuidelijke republieken, eventueel mede beïnvloedt door de uitzichtloze oorlog in Afghanistan waartoe de gerontocratie zich had laten verleiden?

Tot slot was er dan het geringe prestige

van de leider die zichzelf nauwelijks zonder hulp kon verplaatsen. De grap dat bij Brezjnevs arriveren aan de hemelpoort belangstellend bij Petrus geïnformeerd werd of hij ook zelfstandig kad kunnen komen, was er een uit de vele die de ronde deden. Hetzelfde kon overigens gevraagd worden bij de komst van de tussenpauzen Andropow en Tsjernenko. Hun verscheiden bevestigde de regel dat Sowjet-leiders, bij gebrek aan reële *checks and balances* in het harnas plegen te sterven: Chroesjtsjow bleef tot nu toe de enige uitzondering.

De geschetste problemen werden duidelijk gesignaleerd in het Westen, maar op de geijkte wijze ideologisch in de Sowjet-pers afgedaan als bedenksels van samen-zwerende geheime diensten en hun centra voor psychologische oorlogvoering in hun streven de koude oorlog aan te wakkeren. Vandaag kunnen we echter alle aangeduide aspecten – en nog veel meer – uitgebreid in de Sowjet-pers bespreekt zien, en wel als gevolg van het 'nieuwe denken' van Gorbatsjow als de huidige leider.

Hoe fascinerend de ontwikkelingen in de Sowjet-Unie ook mogen zijn, het is goed het aspect van de continuïteit in het oog te blijven houden. In de eerste plaats denken we dan aan de continuïteit vanuit het oogpunt van de machtslegitimering van het leiderschap binnen het Sowjet-systeem. Zoals we zagen was de **autoriteit** van het leiderschap ernstig tanende: het prestige voortvloeiend uit een aan de dag gelegd vermogen om effectief en efficiënt beleid te voeren. De belofte uit Chroesjtsjows derde partijprogramma van 1960 de Verenigde Staten in 1970 qua productie in te halen en voorbij te streven, in 1980 gevolgd door het gelegd hebben van de materieel-technische basis van het communisme bleek absurde grootspraak. Ondanks alle in het verleden gebrachte offers was men in vergelijking met het Westen even ver achtergebleven in levensstandaard als tevoren. De onder Gor-

batsjow tot stand gekomen nieuwe redactie van het programma drukt zich dan ook voorzichtiger uit: voor deze eeuw kan er nog niet veel concreets worden toegezegd. De *perestrojka* van de Sowjet-samenleving moet er nu borg voor staan dat zij het op wat langere termijn inderdaad wat ten goede zal veranderen in materieel en immaterieel opzicht: de offers zijn niet tevergeefs gebracht en zo nodig wordt men bereid geacht tot nieuwe offers. Gorbatsjow wijst bij het laatste op de arbeiders die bij verlies dan inkomen vanwege hun inferieure produktie te kennen geven: 'Het is schandelijk om te krijgen wat je niet hebt verdiend.' Een in Nederland niet snel te vernemen geluid.

Met de tekort schietende autoriteit was ook de **legitimiteit** van het leiderschap in het geding. Immers, deze legitimiteit stoelt niet op uitspraken van vrije competitieve verkiezingen maar op ideologische pre-tenties van onfeilbaarheid. Vandaar de sterke behoefte aan opzienbarende symbolische campagnes, of het nu de regelmatig terugkerende verkiezingen of partijcongressen betreft, een nieuw partijprogramma of grondwet met miljoenvoudige discussies, ambitieuze vijf jarenplannen met de aanleg van imposante stuwdammen of een spoorwegnet, dan wel indrukwekkende ruimtevaartsuccessen. De partij loopt voorop en heeft het initiatief: falen doet men slechts in het verleden. In deze context kan ook Gorbatsjows nieuwe 'revolutie' gezien worden na de periode van stagnatie in het verleden uitlopend in een situatie van 'pre-crisis': een geladen term in het partij-jargon.²

Lenin als legitimatie

Hoe revolutionair Gorbatsjow ook te werk mag gaan, men kan van hem moeilijk verwachten dat hij van zijn geloof af zou vallen en het socialisme zou afzweren. Welke inhoud hij echter aan deze term wil toekennen maakt hij niet bijster duidelijk, hoewel hij regelmatig ter legitimering naar de late Lenin verwijst. Ook met wat hij zegt

over de exacte rol die hij aan de ideologie wil toekennen kan men in binnen- en buitenland vele kanten op. Volstrekte duidelijkheid creëert hij echter over de grondbeginselen van de Sowjet-macht: die worden 'uiteraard' niet veranderd of verlaten. Zo schrijft hij: 'Stel je voor: hoe kunnen wij zeggen dat 1917 een vergissing was en dat al die zeventig jaren van ons leven, werken, inspanning en strijd ook een vol-slagen vergissing waren, dat we de "verkeerde richting" insloegen?' Hieraan kunnen we toevoegen, dat als men dit wel zou kunnen zeggen, de partij daarmee haar morele recht op het monopolie van de macht zou verspelen. Kan men dit echter niet zeggen dan is er de tragiek van de onontkoombare verantwoordelijkheid voor de – naar minimum schatting – twintig miljoen slachtoffers van Stalin, ondanks alle ideologische verwijzingen naar schendingen van socialistische principes. In dit verband kan ook gewezen worden naar wat Gorbatsjow schrijft over de collectivisatie van de landbouw, hetgeen een wat uitvoeriger citeren rechtvaardigt. 'Of neem nu de collectivisatie. Ik weet hoeveel fabeltjes, speculaties en kwaadaardige kritiek op ons worden geassocieerd met deze term, om nog maar niet te spreken van het proces zelf. Maar een groot aantal van degenen die een objectieve studie van deze periode van onze geschiedenis maken, lijken evenmin te kunnen inzien hoe belangrijk, noodzakelijk en onvermijdelijk collectivisatie in ons land was'. Gorbatsjow komt vervolgens 'onontkoombaar tot één simpele conclusie: de collectivisatie was een grote historische daad, de belangrijkste sociale verandering sinds 1917.' en voegt er direct aan toe 'Zeker, het was een pijnlijk proces, en niet zonder ernstige excessen en blunders voor wat betreft de manier waarop en het tempo.' Gorbatsjow spreekt hier, en moet zo spre-

2. Mikhail Gorbachev: 'The Shining Hour of Mankind', *New Times*, No. 45 (November 1987), 2-18. Dit is zijn speech ter gelegenheid van de 70-jarige herdenking van de October-revolutie.

'Een pijnlijk proces', noemt Gorbatsjow de dood van 7 miljoen mensen.

ken, over zeven miljoen mensen die het leven lieten.³ Het is een spreken uit een andere denkwereld.

De continuïteit in de ideologische machtslegitimering blijft dan ook als vanouds in Gorbatsjows nieuwe denken: 'In 1917 overschreed de mensheid de drempel om aan zijn werkelijke geschiedenis te beginnen.' De consequenties voor het binnenland zijn duidelijk: 'Onze maatschappij heeft zich historisch zodanig ontwikkeld dat alles wat er binnen de Partij plaatsvindt, zijn weerslag heeft op het leven in ons land. In ons land bestaat geen officiële oppositie. Dit legt een nog grotere verantwoordelijkheid op de schouders van de CPSU als regerende partij. Daarom geven wij de hoogste prioriteit aan de verdere ontwikkeling van de democratisering binnen de Partij, de versterking van het collectief-leiderschapsprincipe op het werk, en ook het vergroten van de openheid binnen de Partij.' Aan de keuze van 1917, zo weet Gorbatsjow, wil het Sowjetvolk niet tornen. Weliswaar vormt de *perestrojka* een revolutie van bovenaf, maar omdat het volk dit eigenlijk allang wilde, is het tevens een revolutie van onderaf.

Tenslotte is het van belang de **opportu-niteit** van het leiderschap in het oog te houden: de mate waarin het leiderschap in het belang geacht kan worden voor de erkende machtscentra binnen het sy-

steem. Daarbij kan men wijzen op drie pijlers: het partij- en staatsapparaat met hun gemeenschappelijke ethos, het leger en de KGB. Van de bureaucratie in de partij- en staatsorganen kan gezegd worden dat ze het onder Brezjnev niet slecht had. Grote persoonlijke en organisatorische bestaanszekerheid met uitgebreide bevoegdheden en voor de bovenlaag comfortabele privileges waren haar deel. Ook het leger werd onder Brezjnev ruim bedeed en bood een zeker bestaan aan het professionele kader. Dat was met de forse inkrimpingen onder de grillige Chroesjtsjow wel eens anders geweest. Ook de KGB tot slot hoefde niet te klagen; er was genoeg bestaanszekerheid gezien het vele werk aan de winkel. Deze gestagete belangen maken de lange stagnatieperiode onder Brezjnev begrijpelijk. Geen van drieën voelde zich bedreigd en werkte er dan ook gaarne aan mee dat deze situatie kon blijven voortbestaan. Dat wil echter niet zeggen dat er in hun bovenlagen geen zorg bestond over bijvoorbeeld de stagnerende economie en de dreiging van een in vergelijking met het Westen steeds verder achterop raken in technologisch opzicht. Niet alleen kon men die bedenkingen onderhuids aantreffen onder wat van oudsher in het algemeen aangeduid wordt als de *intelligentsia* zoals bijvoorbeeld jongere wetenschappers, journalisten of bijmanagers uit het bedrijfsleven. Ook in de genoemde deelelites besefte men de noodzaak van verandering. Bij de reactie op Gorbatsjows revolutie van bovenaf moet men dan ook binnen de drie aangeduide machtscentra onderscheid maken tussen hun elites enerzijds en het lagere kader en voetvolk anderzijds. Omdat het welslagen van Gorbatsjows campagne van deze reacties afhangt zullen we hier later nog op terugkomen. Hier kunnen we wel alvast vast-

3. Voor de schattingen van de twintig en zeven miljoen slachtoffers, zie Appendix A van Robert Conquest, *The Great Terror; Stalin's Purge of the Thirties*, Penguin Books, Harmondsworth (1971), 699-713.

stellen dat Gorbatsjow duidelijk zal moeten blijven maken dat zijn optreden aan de belangen van deze centra tegemoet komt.

Onzekerheid

De conclusie van het bovenstaande kan luiden dat het feit van Gorbatsjows optreden op zich niet zoveel verbazing hoeft op te roepen wanneer we dit bezien vanuit het mechanisme van machtslegitimering binnen het Sowjet-systeem. Wel opzienbarend is de ongekend onstuimige reactie die hij ontketende met zijn radicale aanpak. Zo onstuimig dat op dit moment het welslagen van zijn revolutie nog zeker niet gegarandeerd is.

In het algemeen mag gelden dat oude regels niet meer worden nageleefd maar dat er nog geen nieuwe regels zijn. Als er al nieuwe regels zijn, dan zijn die zo geformuleerd dat ze zonder al te veel problemen weer kunnen worden teruggedraaid. Dit geldt op vele fronten.

Voor de *perestrojka* op economisch terrein gaat Gorbatsjow er zelf vanuit dat deze in drie fasen haar beslag dient te krijgen en in het midden van de jaren negentig zal zijn uitgevoerd. Vooralsnog kenmerkt zich de situatie op dit moment door grote verwarring, met op omvangrijke schaal tegenwerkende zo niet saboterende lagere kaders. De zwarte markt wordt daarbij massaler en openlijker bedreven dan ooit tevoren. De zwarte roebel is overigens gedevalueerd van één naar twee gulden.

Er zijn nog geen nieuwe censuurmaatregelen. De officiële pers gaat zijn eigen weg en verleent in voorkomende gevallen zelfs geen automatische steun meer aan overheidsmaatregelen. Geen wonder dat sommige journalisten door bureaucraten voor krankzinnig versleten worden. Ook ingezonden brieven stellen vanuit het Sowjet-verleden gezien uiterst delicate zaken aan de orde. Naast de officiële pers is er een opzienbarende proliferatie van in *samizdat* (zelf-uitgeverij) verschenen publicaties; men telt zeker een zestigtal nieu-

we uitgaven en deze ontwikkeling beperkt zich niet alleen tot grote steden als Moskou en Leningrad. Een publikatie als *Glasnost* zou nu in veertig steden tegelijk verschijnen. Ook zijn ze qua uitvoering van veel betere kwaliteit dan ooit tevoren en kennen ze bijdragen tot vanuit het verre Kamtsjatka toe. Bovendien onderhoudt men nu directe contacten op reguliere basis met het Westen. Het wachten is nog wel op openlijke discussies en wederzijds citeren van officiële en onofficiële pers.

In samenhang met het vorige punt valt te wijzen op wellicht het belangrijkste verschijnsel als effect van het *glasnost*-beleid: de proliferatie van de niet-geautoriseerde organisaties en clubs, aangeduid als *neformalnye*. Men hoort in dit verband wel het getal van 30.000 noemen. Deze groepen van kunstenaars, popgroepen, hobbyisten, jeugdclubs, etcetera, vormen even zoveel onafhankelijke bronnen van informatie en activiteit, met soms in vroeger tijden ongehoorde opvattingen en uitingen over diverse aspecten van maatschappij en overheidsbeleid: in een totalitair systeem als dat van de Sowjet-Unie voor orthodoxe partijgangsters een angstwekkend en irritant verschijnsel en voor de toekomstige ontwikkelingen in de Sowjet-Unie dan ook inderdaad een verschijnsel met nog onoverzienbare effecten.

De oppositie-beweging is het afgelopen jaar op onverwachte wijze opgebloeid met een totaal nieuwe generatie van jongeren van voor in de twintig. Kenmerkend is gebleven de grote verscheidenheid binnen de beweging: er is geen overkoepelend centrum of een algemeen aanvaarde woordvoerder. Andrei Sacharow is voor vele groepen al te zeer de weg van het compromis opgegaan om geacht te worden ook nog voor hen te spreken. Deze verscheidenheid hoeft overigens geen verbazing te wekken gezien de verscheidenheid aan achterliggende nationale gevoelens, religieuze of sociaal-culturele overtuigingen. Het afzien van geweld heeft in het verleden eveneens altijd als

een opvallend gemeenschappelijk kenmerk van de oppositie-beweging gegolden. Nu moet men zich echter afvragen of demonstraties van nationale gevoelens in een *glasnost*-klimaat met spontane uitbarstingen van opgekropte emoties hierin geen verandering zullen brengen. De Sowjet-Unie kent meerdere nationale conflict-haarden en etnische tegenstellingen: de omvangrijke en vele slachtoffers tellende oproer in de Kaukasus in maart van dit jaar rond een etnisch getint Armeens-Azerbaidzjaans conflict mag voor dit geval als illustratie dienen. Gaat het hierbij nog om een grenswijziging tussen twee republieken, met het feit dat elk van de vijftien republieken grenst aan buitenlands territorium werd de mogelijkheid tot afscheiding onderstreept: een formeel recht dat ook uitdrukkelijk in de Sowjet-grondwet wordt erkend. De gevolgen echter van massale nationale bewegingen om van dit recht ook inderdaad gebruik te maken zijn niet te overzien. De situatie in de Baltische landen is gespannen en men mag veronderstellen dat men ook in de zuidelijke republieken van de Sowjet-Unie de ontwikkelingen nauwkeurig volgt.

Wat betreft de politieke gevangenen kan men vaststellen dat er van de 850 in het Westen bekende gevallen nu meer dan 400 zijn vrijgelaten. Daarenboven is gebleken dat honderden vrijlatingen in het Westen onbekende gevallen betroffen. Terwijl vrijgelatenen naar aanleiding van de afgekondigde amnestie geen verklaring van toekomstig goed gedrag behoeven te tekenen, dat gold voor andere vrijlatingen wel. Geschat wordt dat tachtig procent bereid was te tekenen, hetgeen niet altijd meebracht dat men zich ook inderdaad van verdere dissidente activiteiten onthield. Ook hier geldt dat nog geen nieuwe wettelijke regels leidend tot een systeemverandering zijn gecreëerd. Rehabilitaties betreffen gevallen van vijftig jaar geleden, maar nooit recente gevelde vonnissen. Wel staat het misbruik van psychiatrie voor de behandeling van an-

dersdenkenden ter discussie. Gesproken wordt verder over het schrappen van het beruchte artikel 190-1 uit het Russische wetboek van strafrecht en herschrijving van artikel 70. Met behulp van deze artikelen werden dissidenten aangepakt: het eerste leidde tot veroordelingen op grond van de systematische verspreiding van 'notoir leugenachtige verzinsels die de staatkundige en de maatschappelijke orde van de Sowjet-Unie in diskrediet brengen'; het tweede artikel gaat over hetzelfde maar met de noodzaak van het leveren van bewijs van subversieve bedoelingen: hier heet het 'agitatie of propaganda gevoerd met het doel het Sowjetgezag te ondermijnen of te verzwakken'. Met name dissidenten vragen zich nu af of in het nieuwe artikel 70 artikel 190-1 niet weer zal worden binnengesmokkeld.

Niet alleen uit de voorgaande voorbeelden kan men concluderen dat qua wetgeving veel zaken worden opengehouden zodat op elk moment ontwikkelingen kunnen worden teruggedraaid. Dit geldt tevens voor zaken als de emigratiewetgeving, de opheffing van een verbod tot demonstratie (maar wel gepaard gaand met een garantie van veelvuldige weigering bij officiële aanvraag), een wet op privé-ondernemingen met vele beperkingen of een volstreekte onduidelijkheid omtrent wat de wet zegt over de *neformalnye*, die dan ook indien gewenst prompt verboden kunnen worden. Met betrekking tot nieuwe wettelijke regelingen doen er genoeg opwindende geruchten de ronde. Zo is er sprake van een wet op de vrijheid van informatie met een duidelijker definiëring van staatsgeheimen met daarbij bepalingen over het recht voor burgers om informatie van de staat te verkrijgen, een nieuwe kieswet gericht op competitieve verkiezingen en een wet voor het organiseren van referenda.

Men kan moeilijk op grond van de boven geschetste situatie van alom heersende onzekerheid tot een andere conclusie komen dan dat twee kampen tegenover

elkaar staan: een leiderschap dat zich achter *perestrojka* heeft geschaard (zij het met mogelijke interpretatieverschillen die variëren van Gorbatsjows eigen idee van radicale hervorming tot een meer neutrale betekenis van reorganisatie) enerzijds, en anderzijds een ambtenarenapparaat dat tegenstreeft. Keren we terug naar de drie machtscentra dan geldt voor de top van de partij- en staatsbureaucratie, dat de nieuwe leider nog niet kan bogen op een duidelijke meerderheid in het zo belangrijke Centraal Comité, terwijl ook een Brezjnev-adept als Tsjerbitsky nog steeds niet uit het Politbureau is verwijderd. Dat neemt niet weg dat, ondanks het incident van de val van een te enthousiast geachte Boris Jeltsin als partijchef van Moskou, Gorbatsjow in een historisch ongekend snel tempo zijn positie heeft weten te consolideren.

Het ziet er naar uit dat in dit verband een voornaam oriëntatiepunt gevormd wordt door de bijeenkomst van de 19e Partijconferentie die voor 28 juni op de agenda staat, alsmede het daaraan voorafgaande Plenum van het Centraal Comité. Een aan gelegenheid waar binnen de partij al democratiserend reeds maanden naar toe wordt gewerkt. Op deze conferentie zal niet alleen de voortgang van de *perestrojka* onder de loep worden genomen, er gaan ook geruchten over een vervanging van een kwart van het hogere partij kader, inclusief de leden van het Centraal Comité. De agenda kent vele politiek geladen punten als het geheime karakter van verkiezingen van partijfunctionarissen, de periodieke registratie van partijleden, het tegengaan van anonieme brieven, of voortijdig ontslag uit functies.⁴ Mocht Gorbatsjow deze hindernis niet succesvol nemen, dan zal dit ongekende perspectieven openen voor de tweede man Ligatsjow als orthodox-conservatief alternatief.

Wat betreft de tweede pijler: ook al begrijpt de (vaak veel intelligentie toege schreven) KGB-top het belang van modernisering, het is even duidelijk dat men zich

zal afvragen of de grenzen van het uit de hand lopen niet al reeds overschreden zijn, daarbij met name denkend aan het optreden van dissidenten en hun pers, de gevaarlijke uitingen van nationalisme en de eigenwijsheid van de bevolking in het algemeen. In de militaire pijler is vanwege de erkenning van de noodzaak tot technologische voortgang wellicht de steun voor Gorbatsjows optreden groter, maar de economie moet dan wel inderdaad in die richting werken. Het is de vraag of men op dit moment onverdeeld tot die conclusie komt. Wat betreft het lagere kader en voetvolk moet men meer scepsis verwachten. Niets zou overtuigender voor Gorbatsjow in binnen- en buitenland hebben gewerkt indien hij in zijn campagne een prominente plaats had ingeruimd voor een decimering en omscholing van de tientallen duizendend onproductieve KGB-krachten. Dat heeft hij wijselijk achterwege gelaten.

Gorbatsjows buitenlandse voornemens

Voor Westerse lezers zal Gorbatsjows boek het meeste indruk maken wanneer hij schrijft over de internationale betrekkingen. Hij zegt dan ook veel behartigenswaardige dingen wanneer hij het heeft over de wapenwedloop en de noodzaak tot ontwapening, de gewenstheid van gemeenschappelijke projecten ter oplossing van de problemen die de gehele mensheid aangaan, of het starten van nieuwe initiatieven in het kader van de Verenigde Naties. Inmiddels is het ook wat Gorbatsjow betreft niet bij woorden alleen gebleven. Door tegemoet te komen aan Westerse voorwaarden op het gebied van verificatie, maakte de Sowjet-Unie het mogelijk dat met de Verenigde Staten een INF-akkoord kon worden afgesloten ter eliminering van twee categorieën nucleaire ra-

4. Zie *Pravda*, 31 oktober 1987. Voor analyses van Gorbatsjows positie, zie Thane Gustafson en Dawn Mann, 'Gorbachev's Next Gamble' en Jerry F. Hough, 'Gorbachev Consolidating Power', beide artikelen in *Problems of Communism*, Vol. XXXVI, July-August 1987.

ketten voor de middellange afstand. Op korte termijn mogen we een akkoord tussen de twee supermachten verwachten dat de helft van hun raketten voor de lange afstand zal doen verdwijnen.

Op wereldniveau trok het Sowjet-beleid bovendien de aandacht door een in het algemeen meer coöperatief optreden in de Verenigde Naties en een aan de dag leggen van een streven militaire interventies terug te draaien (Afghanistan, Vietnam, Angola). Expliciet onderstreept Gorbatsjow het gewicht van de ideologische wending uit het opnieuw geredigeerde partijprogramma, waarin gezien de prioriteit van het voorkomen van de mondiale vernietiging het algemene belang van de mensheid gesteld wordt boven het internationale klassenbelang: vreedzame co-existentie tussen staten met een verschillend sociaal stelsel wordt niet langer meer aangemerkt als 'een bijzondere vorm van klassenstrijd'. Hoewel het laatste punt Gorbatsjow waarschijnlijk meer zal hebben beziggehouden dan het geval is met de doorsnee burger in het Westen, de overige aangegeven ontwikkelingen kunnen zeker ter verklaring dienen voor het feit dat voor een aanzienlijk deel van de Europese bevolking de populariteit van Gorbatsjow duidelijk die van President Reagan overschaduwde.

Niettemin kan ook wat betreft de internationale betrekkingen gewezen worden op het aspect van continuïteit in Gorbatsjows nieuwe denken. Evenals ten aanzien van de binnenlandse situatie erkent hij ook op buitenlands gebied tekortkomingen in het in het verleden gevoerde Sowjet-beleid, maar wat het heden betreft zijn bepaalde zaken nu eenmaal als historisch feit te erkennen. Wij zullen ons hier beperken tot zijn visie op Europa. Zo schrijft Gorbatsjow met betrekking tot de Oost Europa 'Er hebben zich in de naoorlogse geschiedenis van Europa meermalen dramatische situaties en gebeurtenissen voorgedaan, maar de Europese landen, rekening houdend met de feitelijke om-

standigheden en mogelijkheden, hebben toch hun keuze gemaakt: sommige bleven kapitalistisch, terwijl andere naar het socialisme overgingen. Een waarlijk Europese politiek en een werkelijk Europees proces kunnen alleen worden bevorderd als men deze realiteit erkent en respecteert.'

Na de Tweede Wereldoorlog steunden de socialistische broederstaten in hoge mate op het voorbeeld van de Sowjet-Unie, maar aldus Gorbatsjow: 'Tot op zekere hoogte was dit onvermijdelijk. Beweringen aangaande het opleggen van het "Sowjet-model" geven een vertekend beeld van deze objectieve noodzaak van die tijd.' De crises in Hongarije, Tsjechoslowakije en Polen kunnen niet geweten worden aan het socialisme, maar voornamelijk aan misrekeningen van de heersende partijen en 'natuurlijk' Westelijke ondermijning. Nu is echter alles in orde: 'Wij kunnen nu met zekerheid stellen, dat het socialistische systeem stevig verankerd is in een grote groep naties, dat het economisch potentieel van de socialistische landen gestaag toeneemt, en dat de culturele en geestelijke waarden van het socialisme wezenlijk morele waarden zijn, die de mens verheffen.' Het Warschau Pact blijft nuttig, omdat het de weg kan effenen 'voor het samenbrengen van de ideeën en initiatieven van de leden, zodat zij zogenoemd "hun horloges gelijk kunnen zetten".' De wat meer sceptisch uitgevallen lezer zal zich hier wellicht afvragen welke rol hierbij de Sowjet-tijd mag spelen.

Bepaald lyrisch wordt Gorbatsjow als hij spreekt over het idee van het gemeenschappelijk Europees tehuis van Oost en West: 'Het panorama van dit lankmoedige land beschouwend en nadenkend over de gemeenschappelijke wortels van de veelvormige, maar in wezen gemeenschappelijke Europese beschaving, werd ik me er steeds scherper van bewust hoe kunstmatig en tijdelijk de confrontatie tussen de blokken eigenlijk is en hoe uit de tijd het "IJzeren Gordijn"'. Waarschijnlijk

kwam het idee van een gemeenschappelijke Europees tehuis op deze manier bij mij op, en op het juiste ogenblik vond ik als vanzelf de juiste uitdrukking.' Gorbatsjow trekt dan ook de volgende conclusie: 'Het Europa "van de Atlantische Oceaan tot aan de Oeral" is een cultuur-historische eenheid, verenigd door het gemeenschappelijke erfgoed van de Renaissance en de Verlichting, van de grote filosofische en maatschappelijke leerstellingen uit de negentiende en twintigste eeuw. Dit zijn krachtige magneten die beleidsmakers helpen bij hun zoeken naar wegen die leiden tot wederzijds begrip en samenwerking op het niveau van de internationale betrekkingen.'

Gorbatsjow schrijft dat hij zijn huiselijke visie ter sprake bracht in zijn ontmoetingen met Westeuropese regeringsleiders, inclusief Ruud Lubbers van Nederland. Wanneer Von Weizsäcker informeert naar de toegankelijkheid van de kamers voor bezoek over en weer, dan reageert Gorbatsjow met 'U hebt volkomen gelijk. Maar misschien vindt niet iedereen het prettig om 's nachts bezoek te ontvangen.' Waarop Von Weizsäcker reageert met te wijzen op de diepe geul die door een gemeenschappelijke zitkamer loopt. Wat de Duitse deling betreft geldt echter ook voor hem dat men moet uitgaan van de realiteit van vandaag en men zich dient te onthouden van speculaties die de gemoederen verhitten.

Tot slot, voor de betrekkingen met de Verenigde Staten heeft Gorbatsjow een waarschuwend woord: 'De Europese cultuur wordt ook in ernstige mate bedreigd, en wel door een aanval van "massacultuur" vanaf de overzijde van de Atlantische Oceaan. We hebben begrip voor de bezorgdheid van de Westeuropese *intelligentsia*. Men kan zich inderdaad slechts verwonderen over het feit dat een uiterst intelligente en zo met de mens verbonden cultuur als de Europese, naar de achtergrond verdwijnt ten gunste van een primitieve orgie van geweld en pornografie en

een stroom van goedkope gevoelens en laag-bij-de-grondse gedachten.' Niettemin, de deur van het Europese huis voor iedereen is voor niemand gesloten, zolang althans de deur niet wordt ingetrapt en men aan het hoofd van de tafel wil gaan zitten. De Oosteuropese landen hebben dan ook toegestemd in de deelneming van de Verenigde Staten en Canada aan het Helsinki-proces.

Goede voornemens in de CVSE-praktijk

Zijn het vooral de voortgaande bilaterale onderhandelingen met de Verenigde Staten als grote Westelijke tegenvoeter (maar ook binnen de Verenigde Naties en multilaterale onderhandelingen als die over chemische wapens binnen de *Conference on Disarmament* in Genève), waar de goede voornemens van Gorbatsjow op wereldniveau aan de orde komen, op Europees niveau wordt het belangrijkste forum gevormd door de Conferentie van Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). De goede voornemens van Gorbatsjow op binnenlands en buitenlands gebied hebben direct te maken met vele elementen uit de Helsinki-Slotakte van 1975, die een centrale plaats inneemt in het CVSE-proces. In dit proces bekijken de deelnemers (alle Europese landen minus Albanië, alsmede de Verenigde Staten en Canada) wat er terecht is gekomen van hun voornemens zoals die (met alle ontsnappingsclausules) werden neergelegd in die akte alsmede in de eventuele aanvullingen van slotdocumenten van vorige vervolgbijeenkomsten. Na Belgrado en Madrid vindt er nu in Wenen een dergelijke vervolgbijeenkomst plaats. Kenmerkend voor de Helsinki-akte en zijn implementatie-debatten is de balans die tussen de verschillende onderdelen dient te worden nagestreefd. Men mag zich niet beperken tot alleen maar zaken betreffende politieke en militaire aspecten van veiligheid die behandeld worden in de zogenaamde 'eerste mand', de economische

samenwerking van de 'tweede mand', of de humanitaire en aanverwante aangelegenheden van de 'derde mand'.

Naast de algemene vervolgbijeenkomsten zijn er tevens mogelijkheden tot het houden van deskundigen-bijeenkomsten die zich wel mogen beperken tot een bepaald onderdeel. Tussen Madrid en Wenen vonden, naast een conferentie over Vertrouwen- en Veiligheidswekkende Maatregelen in Stockholm, twee belangrijke deskundigen-bijeenkomsten plaats in Ottawa en Bern, die respectievelijk humanitaire contacten en mensenrechten tot onderwerp hadden. In tegenstelling tot de succesvolle Stockholm-conferentie konden de twee genoemde deskundigen-bijeenkomsten helaas niet met een algemeen aanvaard slotdocument worden afgesloten. In Wenen heeft het Westen zich tot taak gesteld de verbroken balans (in vergelijking met de militaire aspecten geen gelijk opgaande vooruitgang op het gebied van mensenrechten en humanitaire contacten), te herstellen.

Een centrale plaats in dit streven wordt ingenomen door het Westelijke voorstel dat tot doel heeft het creëren van een mechanisme dat speciaal gericht is op de implementatie van mensenrechten en humanitaire contacten. Dit 'vlaggeschip' onder de voorstellen kent vier elementen: (1) het ingaan op verzoeken van andere staten, individuen, of groeperingen om informatie te verstrekken; (2) verplicht bilateraal overleg met andere staten; (3) het instellen van een multilaterale notificatie-procedure over moeilijke gevallen; en (4) de mogelijkheid van speciale CVSE-bijeenkomsten op verzoek van een deelnemende staat om bijzondere gevallen te bespreken en op te lossen. De Sowjet-reactie tot op heden was dermate terughoudend dat deze de uitspraak 'onverplichtende parodie' ontlokte.

Het is interessant hier na te gaan welke wijzigingen er in het Sowjet-optreden te constateren zijn als gevolg van Gorbatsjows goede voornemens. Het beproeven

aan de onderhandelingstafel is niet onverdeeld gunstig verlopen. Weliswaar wordt er niet meer zo gehamerd op het non-interventieprincipe wanneer mensenrechten aan de orde komen en is daarmee het kritisch bespreken van dergelijke problemen nu wel aanvaard, anders staat het wanneer het op concreet zaken doen aankomt. Illustratief in dit verband zijn de uitspraken over de derde mand, die aan plaatsvervangend minister van Buitenlandse Zaken Adamisjin in een interview in *New Times* ontlokt werden: '...de nieuwe wijze van denken die gebaseerd is op de prioriteit van universeel gedeelde menselijke waarden, biedt een mogelijkheid meer punten van contact te zoeken en te vinden. Humanitaire aangelegenheden worden nu een passende plaats gegeven in het Sowjet-beleid, die ze waarschijnlijk niet tevoren hadden.' en 'Dus om in het humanitaire vlak "in te halen", dezelfde atmosfeer van vertrouwen te kweken die zich begint af te tekenen op het gebied van ontwapening en om onze partners ervan te overtuigen dat deze constructieve samenwerking ook aan hun belangen tegemoet komt, zullen we zelf duidelijk meer dan een diepgewortelde maar achterhaalde opvatting dienen te verlaten.'⁵

Het is alsof we Gorbatsjow zelf horen. Maar deze uitspraken werden wel in Wenen geciteerd in een context van bitterheid en teleurstelling over het Sowjet-optreden ter plaatse. Of Gorbatsjows nieuwe denken is nog niet tot het gehele ministerie doorgedrongen of men wacht in onzekerheid af hoe het met het nieuwe denken zal aflopen, de terughoudendheid in Sowjet-optreden als het aankomt op het concreet vastleggen van zaken, is onmiskenbaar. Wel kwam geheel in Gorbatsjows lijn de Sowjet-Unie van haar kant met het opzienbarende voorstel in Moskou zelf een mensenrechten-conferentie te organiseren. Het Westen reageerde op deze gedachte tot nu toe zeer genuanceerd. Het minste

5. Alexei Bukalov, 'Concerning the "Third Basket": An Interview with Anatoly Adamashin, Deputy Foreign Minister of the USSR', *New Times*, No 3 (January 1988): 10-12.

wat men mag verwachten is dat een dergelijke bijeenkomst bijvoorbeeld plaats vindt onder de gebruikelijke voorwaarden van vrije communicatie. Daarnaast is er de opvatting dat zolang er naar Westelijke maatstaven van schendingen van mensenrechten in de Sowjet-Unie sprake is, het houden van een dergelijke conferentie in Moskou een totaal verkeerd signaal zou betekenen. Sowjet-dissidenten zelf zijn van mening dat gezien de bestaande onzekerheid pas over een twee jaar gedacht kan worden aan zo'n conferentie daar.

Naast de twee of drie bijeenkomsten over mensenrechten en humanitaire contacten tracht men de genoemde balans ook te herstellen met nieuwe concrete formuleringen in het slotdocument van Wenen, waarbij men kan teruggrijpen op hetgeen in Ottawa en Bern is voorgesteld. Het Westelijke streven tot het zo goed mogelijk vastleggen van de gewenste 'nieuwe, zichtbare, concrete, precieze en intensieve' implementatiepogingen, heeft ook hier vooralsnog nog weinig uitgehaald. Kijken we naar de andere kant van de balans dan zien we dat gedacht wordt aan wat een tweede stap tot voortbouw en uitbreiding van de resultaten van Stockholm zou moeten inhouden. Zonder twijfel zullen deze onderhandelingen in belang worden overschaduwed door de zogenaamde CST (*Conventional Stability Talks*). Hoewel de band met de CVSE nog niet in detail geregeld is, zeker is dat aan deze onderhandelingen slechts de landen zullen deelnemen die deel uitmaken van NAVO of Warschau Pact. Tegenover het drastische voorstel van het Warschau Pact tot een gelijktijdige 25 procent reductie aan beide kanten staat de Westelijke benadering zich niet primair te richten op het reductieproces maar op conventionele stabiliteit op lager niveau als doel van de onderhandelingen. Het gaat om het wegnemen van de mogelijkheid tot een verrassingsaanval. Een belangrijk gegeven hierbij is dat men aan Oostelijke kant bestaande asymmetrieën erkend heeft. De Ooste-

lijke bereidheid tot concessies op dit punt kan men als de belangrijkste *testcase* beschouwen voor de door Gorbatsjow aan de dag gelegde zorg voor wederzijdse veiligheid. Het zal duidelijk zijn dat pas wanneer het betreffende mandaat is geformuleerd men een besluit zal willen nemen over de wijze van afronding van de zich nu reeds vijftien jaar voortslepende onderhandelingen, bekend staand als MBFR (*Mutual and Balance Force Reductions*). Hebben aangelegenheden uit de 'tweede mand' (zoals economie, milieu, energie, of verkeer) nooit aanleiding gegeven tot hooglopende controverses, ook ditmaal is dat niet het geval. Zij zullen ook ditmaal weinig onoverkomelijke problemen opleveren wanneer in het eindspel met behulp van dan overeengekomen teksten de laatste knopen moeten worden doorgehakt. Dat dit eindspel niet voor 28 juni zal zijn afgerond, is duidelijk.

Verantwoordelijke context

Wanneer we ter afsluiting nog enkele opmerkingen willen maken over de CDA-opstelling met betrekking tot het Nederlands beleid ten aanzien van de Sowjet-Unie, dan is vooraf een positief geluid op zijn plaats. Met betrekking tot het aspect van de mensenrechten en humanitaire en aanverwante contacten in CVSE-verband streeft Nederland naar een prominente rol. Niet alleen het ter sprake gekomen centrale Westelijke voorstel op dit gebied getuigt daarvan. Men kan tevens wijzen op binnenlandse gebaren van betrokkenheid. Zo opende premier Lubbers vorig jaar het door de Boekovski-Stichting in Amsterdam georganiseerde jaarlijkse Sacharow-congres en minister Van den Broek de nieuwe huisvesting van die Stichting aldaar.

Met enig vertrouwen kan men dan ook uitkijken naar de vorig jaar in de kamer toegezegde Oost Europa-notitie. Verwacht mag worden dat vastgehouden zal worden aan een strak geprofileerd beleid in CVSE-verband. De hoogste prioriteit

dient immers te worden toegekend aan wat daar in multilateraal verband kan worden bereikt. Daar liggen ook de mogelijkheden tot invloed uitoefenen op de delicate positie van de kleinere Oosteuropese landen.

Dit neemt niet weg dat ook op het bilaterale vlak nog velerlei – soms minder opzienbarende – initiatieven denkbaar zijn, buiten het beschikbaar stellen van meer geld ter stimulering van culturele uitwisselingen. Zo zou men met een onmiskenbaar voortschrijden van de ontspanning bijvoorbeeld nogmaals kunnen overwegen of het tegenhouden van de vestiging van een door de Sowjet-Unie zo zeer gewenst consulaat in Rotterdam nog wel zo opportuun geacht moet worden. Handelsbetrekkingen zouden versterkt kunnen worden door de vestiging van een Oosteuropese of Sowjet-Kamer van Koophandel en passende belastingfaciliteiten. Ook een versoepeling van ons visa-systeem met bijvoorbeeld *multiple-entry* visa zou te overwegen zijn. Gezien de grootste in het geding zijnde ontwikkelingen op het oog wellicht niet zulke belangrijke zaken, zaken echter die wel het klimaat verbeteren en vervlechtend werken.

Voorts zou men bijvoorbeeld kunnen denken aan het bevorderen van een televisie-brug tussen Moskou, Amsterdam en Londen met directe uitzending, naar analogie van een dergelijk gebeuren tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie. Men zou tevens kunnen aandringen op herstel van de indertijd wegens technische Sowjet-problemen opgeheven directe telefoonverbindingen tussen privénummers. Er bestaat nu alleen nog maar direct telefoonverkeer met ambassades en bedrijfsleven. De Nederlandse ambassade in Moskou zou, in navolging van de Verenigde Staten, iets van de bestaande voorzichtigheid kunnen laten varen ten opzichte van uitnodigingen aan de genoemde *neformalnye* voor filmavondjes en dergelijke bijeenkomsten (een pasjes-regeling is in dit verband denkbaar), de

verspreiding van informatiemateriaal dat niet van overheidsinstanties afkomstig is, het gebruik van kopieerapparatuur, of van verdere ambassadefaciliteiten. Tot slot kan men denken aan de vroegere poging tot een bezoek van een commissie van Amerikaanse psychiaters aan de Sowjet-Unie. Helaas bleek de Sowjet-Unie destijds niet bereid aan bepaalde voorwaarden te voldoen, zoals het zelf kunnen vaststellen waar, wanneer en met welke patiënt men in het bijzijn van familie een interview wilde hebben. Gezien de snelle ontwikkelingen zou een Nederlandse commissie nu wel succes kunnen hebben.

Van een partij als het CDA die vermaatschappelijking ook op het internationale vlak nastreeft, mag men verwachten dat het met gekromde tenen zowel de ontwikkelingen binnen de Sowjet-Unie als aan de CVSE-onderhandelingstafel in Wenen volgt. Immers, indien het geschetste proces in de Sowjet-Unie als reactie op het door Gorbatsjovs voorgestane beleid doorzet, dan doen zich ongekende mogelijkheden voor bij het nastreven van détente tussen Oost en West in de zin zoals immer door het Westen voorgestaan en zoals ook duidelijk vastgelegd in de Helsinki-akte. Détente is meer dan alleen een zaak van ontspanning tussen de staten, het is een zaak van toenadering tussen de volkeren zelf. Een vrijer verkeer van mensen, ideeën en informatie binnen nationale grenzen en over deze grenzen heen vormt daartoe een onontbeerlijke voorwaarde. Voorzover nodig is het aan de staten om die voorwaarden te creëren, waarna het aan kerkelijke gemeenten en parochies, vakbeweging, professionele organisaties, actiegroepen en verdere maatschappelijke organisaties is, om daar ook goed gebruik van te maken.

Het Europese huis waar Gorbatsjov zo gecharmeerd van zegt te zijn, kan slechts bestaan voorzover het gedragen wordt door veelvuldige en onbelemmerde godsdienstige, wetenschappelijke, culturele en economische contacten. Daar zal hij zich aan aan te passen hebben.

H.A.P.M. Pont

Een verantwoord optredende overheid blijft nodig

De FNV staat op de bres voor behoud en waar nodig uitbreiding van gemeenschapsvoorzieningen. Een verantwoorde en zorgzame overheid kan niet partij blijven kiezen voor de werkgever. Pont, tot voor kort voorzitter van de FNV, bespreekt de CDA-discussienota over de 'verantwoordelijke samenleving'.

Binnen de FNV bestaat waardering voor het feit, dat het CDA bezig is zijn maatschappijvisie te vernieuwen. Het discussierapport biedt duidelijke aanknopingspunten voor een diepgaande gedachtenwisseling. Het bouwt voort op het rapport 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' uit 1983, dat de aanzet heeft gevormd voor het streven naar vervanging van de verzorgingsstaat door een 'verantwoordelijke samenleving'. In de huidige discussienota klinkt jammer genoeg niet door, dat de verzorgingsstaat een *gezamenlijk* naoorlogs produkt is geweest van alle drie de politieke hoofdstromingen in Nederland, inclusief de christen-democratie, die steeds deel uit heeft gemaakt van de regering. Het zou te betreuren zijn, als het – door het CDA gestimuleerde – debat het karakter zou krijgen van een ideologisch offensief van één stroming tegen de andere. Het zou ook jammer zijn als het slechts een dekmantel

wordt om een kortzichtig en onrechtvaardig bezuinigingsbeleid te bedekken. De toekomst van de verzorgingsstaat is een problematiek, waarvoor iedereen in ons politieke en maatschappelijke bestel mede verantwoordelijk en mede aanspreekbaar is. De discussienota van het CDA kan dan worden gezien, als een belangrijke bijdrage aan het debat, dat ook in FNV-kring levendig wordt gevoerd.

Met inachtneming van de historische context kan gesteld worden, dat de in de inleiding van de nota geschetste problemen ook voor de FNV herkenbaar zijn en dat de FNV de noodzaak onderschrijft van een heroriëntatie op de relatie tussen overheid en samenleving. Het is echter onbegrijpelijk, dat de benadering in de nota zich beperkt tot de nationale invalshoek. Om de toenemende internationalisering van politieke en economische vraagstukken kan niemand heen. Dit geldt ook voor een aantal andere dominerende ontwikkelingen, zoals deze bijvoorbeeld in het PvdA-rapport 'Schuivende panelen' worden beschreven (opkomst van de technologie, de ernstige milieuproblemen en het onomkeerbare proces van individualisering). Ik zal de verleiding weerstaan om het denken in CDA en PvdA met elkaar te vergelijken. Ik realiseer mij, dat er verschillen zijn in opzet en karakter van de discus-

sies, maar ik hoop en verwacht dat de gedachtenvorming in beide partijen elkaar aanvullen en versterken. In elk geval zijn beide het erover eens, dat een herbezinning op de organisatie van de verzorgingsstaat in Nederland noodzakelijk is. Aan deze herbezinning zal ook de FNV haar bijdrage leveren in de komende maanden.

Onderstaand zal ik me concentreren op de vraagstukken als in het CDA-rapport zijn aangesneden en aansluiten bij de daar gevolgde systematiek.

Uitgangspunten

De vier CDA-kernbegrippen van de verantwoordelijke samenleving: gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap passen goed in de Nederlandse cultuur en traditie. Ze sluiten aan bij de in de FNV levende idealen van solidariteit en rechtvaardigheid, maar te weinig bij onze nadruk op vrijheid, gelijkwaardigheid en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid.

Volgens de FNV-grondslag moet een samenleving, die aan onze idealen wil beantwoorden, worden gekenmerkt door:

- a onvoorwaardelijke eerbiediging van de mensenrechten, zoals die zijn verwoord in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens;
- b actieve verwezenlijking van de vrijheid van meningsuiting door middel van verscheidenheid in pers en omroep, recht op informatievergaring en -verstrekking, openbaarheid van informatie, zowel in het politieke als in het sociaal-economische leven;
- c zeggenschap van de mensen in alle maatschappelijke verbanden, waar zij deel van uitmaken, zodat iedere uitoefening van macht is gebonden aan een verantwoordingsplicht tegenover de betrokkenen;
- d zeggenschap van werkers over de ondernemingen en instellingen, waar zij deel van uitmaken, met inachtneming van de grenzen, die de samenleving

moet stellen aan het doen en laten van ondernemingen en instellingen;

- e actieve verwezenlijking van het recht van ieder op zinvolle arbeid, waarbij de arbeid zoveel mogelijk aansluit aan ieders persoonlijke belangstelling en capaciteiten;
- f arbeidsomstandigheden, die getuigen van respect voor de menselijke waardigheid;
- g actieve verwezenlijking van een stelsel van toereikende sociale zekerheid, op basis van de erkenning van het recht op inkomen en een volwaardige plaats in de maatschappij, ook wanneer men niet, niet meer of niet volledig aan productie en dienstverlening kan deelnemen;
- h rechtvaardige verdeling van inkomens en vermogens, waarbij inkomensverschillen slechts bestaan op grond van verschillen in lichamelijke of geestelijke zwaarte van het werk, dan wel verschillen in arbeidsomstandigheden;
- i onderwijs, scholing en vorming voor ieder met het oog op een volwaardig persoonlijk en maatschappelijk functioneren;
- j maatschappelijk verantwoorde en zinvolle productie, respectievelijk voorziening in goederen en diensten;
- k verantwoorde omgang met de natuurlijke hulpbronnen en de natuurlijke leefomgeving, in het besef van hun kwetsbaarheid en eindigheid;
- l verwezenlijking van het recht van ieder op een geestelijk en lichamelijk gezond woon- en leefklimaat;
- m ononderbroken ijveren voor een wereld, die vrij is van oorlogsdreiging.

Tegen deze achtergrond zullen de thema's uit de verantwoordelijke samenleving worden bekeken, waarbij we vooraf starten met enkele opmerkingen over de verzorgingsstaat.

De verzorgingsstaat

De uitbouw van de (Westeuropese) verzorgingsstaat is voor een belangrijk deel te

---

De verzorgingsstaat is voor een belangrijk deel te danken aan de vakbeweging.

---

danken aan de inzet en strijd van de arbeidersbeweging. De snelle economische groei in de jaren vijftig en zestig heeft dat proces vergemakkelijkt. Door het overheidsingrijpen zijn de werkenden en hun gezinnen minder kwetsbaar geworden: er kwam een wettelijk minimumloon, een uitgebreid stelsel van sociale verzekeringen en een behoorlijke gezondheidszorg. De gestage uitbreiding van de leerplicht schiep voor iedereen belangrijke onderwijsrechten. Een breder publiek dan ooit tevoren kan deel hebben aan de culturele verworvenheden van de samenleving. De mensen worden mondiger en kritischer ten opzichte van de autoriteiten. De vakbeweging had en heeft in die ontwikkelingen een belangrijk aandeel.

De laatste jaren is echter steeds minder met de vakbeweging en de mensen, waarvoor zij staat, rekening gehouden. Er zijn belangrijke verslechtingen in het sociale zekerheidssysteem aangebracht. De op zich noodzakelijke vernieuwing in het onderwijs, als gevolg van demografische en technologische ontwikkelingen, hebben niet plaats gehad. Wel is er vrij rigoureuus gehakt in de ontwikkeling van het onderwijsbudget. In dit licht baren de (niet onderbouwde) pleidooien voor beperking van de collectieve uitgaven in de nota ons de nodige zorgen. Logischer is het om eerst vast te stellen, welke kwalitatief goede

collectieve voorzieningen we willen en vervolgens te zien, hoeveel het kost en waar we dat vandaan halen. Het behoeft geen betoog, dat de FNV – als belangenbehartiger van werknemers en uitkeringsgerechtigden – op de bres staat voor het behoud en waar mogelijk en nodig de uitbreiding van de gemeenschapsvoorzieningen, die door de moderne verzorgingsstaat zijn opgebouwd. De meeste van deze voorzieningen zijn immers voor de mensen, die wij vertegenwoordigen, van grote betekenis. Welvaart en welzijn worden ook bepaald door de kwaliteit van voorzieningen op het gebied van sociale zekerheid, onderwijs, gezondheidszorg, wonen, cultuur, welzijn, etc. en door de toegangsmogelijkheden tot deze voorzieningen. Met name de kortingen op de sociale zekerheidsuitkeringen en het invoeren van eigen risico's en bijdragen in de afgelopen periode zijn in dit licht zuur en tegen de achtergrond van de bovengenoemde CDA-uitgangspunten onbegrijpelijk.

De nota heeft wel gelijk met de constatering, dat de bureaucratie is toegenomen. Ook naar ons idee ging de opkomst van de verzorgingsstaat gepaard met de groei van ondoorzichtige structuren. Niet alleen bij de overheid, maar tevens bij de grotere ondernemingen. Het is jammer, dat de verzorgingsstaat tot nu toe geen wezenlijke veranderingen in de zeggenschapsverhoudingen heeft kunnen bewerkstelligen. De democratie is in onze ogen niet overbelast. Het is – ondanks de democratische opbouw van onze samenleving – nog altijd zo, dat gewone mensen vaak niet of nauwelijks invloed hebben op beslissingen, die hun bestaan diepgaand raken. Dit geldt in sterke mate voor het bedrijfsleven, maar daarvoor niet alleen. Ook in allerlei particuliere en overheidsinstanties en in politieke organen zijn de mogelijkheden om zeggenschap uit te oefenen vaak te beperkt.

Rol van de overheid

Door de hele nota heen klinkt de roep om

een drastische herbezinning op de rol en de (omvang van de) taken van de overheid. Er moeten kerntaken worden geformuleerd. Decentralisatie, deregulering, privatisering en afslanking zijn markante steekwoorden uit de nota. Belangrijk is, dat gepleit wordt voor een politiek beleidsconcept over de taken, die aan de overheid toebehoren en dat gewaarschuwd wordt tegen een geïsoleerde benadering, waardoor bepaalde taken tussen wal en schip zouden vallen. Evenzeer is het van belang, dat erkend wordt, dat er terreinen zijn, waar juist behoefte is aan meer initiatieven van de overheid. De voorbeelden (criminaliteit, milieubeheer en medische technologie) zijn juist, maar erg beperkt. Er is meer uitgewerkt, hoe en in welk opzicht de overheidstaken beperkt kunnen worden (en 'overgeheveld'), dan hoe en in welk opzicht zij (kwalitatief beter) behouden of uitgebreid dienen te worden. Tevens is het wenselijk om aspecten als efficiency, kwaliteit, democratische controle, gezamenlijke verantwoordelijkheid een (betere) plaats te geven. In de huidige tijd van massa-werkloosheid is het onbegrijpelijk, dat de (internationale) overheid geen sterk en slagvaardig beleid voert om de werkloosheid te lijf te gaan en toekomstige uitdagingen aan te pakken. Gerede neerd vanuit de vakbeweging zou in de nota duidelijk de rol van de overheid bij het sociaal-economisch beleid beschreven moeten worden. Ten aanzien van het inkomens- en vermogensbeleid, het werkgelegenheidsbeleid, de sociale zekerheid in de meest ruime zin en de verdeling van de ruimte en de handhaving van de leefbaarheid in de woon- en werkomgeving geeft de nota geen helderheid omtrent de voorwaardenscheppende rol van de overheid.

Het pleidooi in de nota om het subsidiestelsel eenvoudiger en doorzichtiger te maken, zal de inkomensverdeling niet schever mogen maken en zal niet alleen betrekking moeten hebben op subsidies aan gezinnen, maar ook aan bedrijven. Voor- en nadelen van subsidieregelingen

moeten serieus afgewogen worden en per regeling moet een soort kosten-batenanalyse worden doorgevoerd.

De voorgestelde overheveling van overheidstaken naar maatschappelijke organisaties is op zichzelf een goede zaak en past bij het denken in onze kring. De tripartisering van het arbeidsvoorzieningenbeleid is hiervan een goed voorbeeld. Wel dient zeker gesteld te worden, dat de maatschappelijke organisaties ook de middelen hebben om hun taken goed uit te voeren. Nu is het al vaak zeer moeilijk om met contributies van leden meer algemene taken uit te voeren en het zou goed zijn voorzieningen te treffen om de financiële armslag te vergroten. Daarnaast is het wenselijk om internationaal erkende vrijheden en bevoegdheden te respecteren. Dus niet alleen meer ruimte voor eigen onderhandelingen, maar vrijheid van onderhandelen en het recht om collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO's) af te sluiten, ook voor de overheidssector. De overheid als werkgever en de ambtenarenorganisaties dienen échte, gelijkwaardige onderhandelingspartners te zijn.

Tot slot zij vermeld, dat de bepleite vermaatschappelijking op het terrein van bijvoorbeeld ontwikkelingssamenwerking ons aanspreekt en aangaat. Zowel CNV als FNV treden, naast andere, op als medefinancieringsorganisaties voor ontwikkelingsprojecten.

Functioneren van de democratie

Opvallend is, dat de overbelasting van de (parlementaire) democratie geweten wordt aan een te bemoeizuchtige overheid en de steeds gedetailleerder regelgeving. Beperking van de overheidstaken zou enerzijds het parlement ruimte geven om zijn eigenlijke taak beter te vervullen en anderzijds het democratische gehalte van de samenleving kunnen versterken. Positief hierbij is, dat het democratiebegrip wordt verbreed tot maatschappelijke democratie, naast en ter aanvulling op de

parlementaire democratie. Daarentegen komt het belang van de economische democratie en het recht van de consumenten nog minder uit de verf dan in de vorige versie van de discussienota, waarover de CDA-partijvoorzitter op 24 september 1987 met een FNV-delegatie heeft overlegd en die in juni van dat jaar in een speciale partijraad besproken werd. De conclusie 'De verbetering van het samenspel tussen bedrijfsleiding en ondernemingsraden is ook een mogelijkheid om de betrokkenheid en het verantwoordelijkheidsgevoel van werknemers bij het functioneren van hun bedrijf te bevorderen' (IV. 8 – pagina 9), laat niet alleen de positie van de vakbeweging buiten beschouwing, maar komt evenmin tegemoet aan het fundamentele recht van werknemers en hun vertegenwoordigers (ondernemingsraden en vakbonden) op informatie, consultatie en zeggenschap. Heel duidelijk moet tot uitdrukking worden gebracht, dat het arbeidsvoorwaardenoverleg bij de vakbeweging thuis hoort. CAO's moeten door de vakbeweging afgesloten worden, ook in de toekomst!

Dit alles roept de vraag op, hoe wezenlijk in de CDA-visie van een verantwoordelijke samenleving de plaats is van een versterking van de zeggenschapspositie van werknemers? De FNV acht het van doorslaggevend belang, dat de nationale en Europese overheid op dit punt duidelijke lijnen uitzet en de medezeggenschapswetgeving versterkt. Dus niet alleen nationaal, maar ook Europees een stevige medezeggenschapswetgeving. In het licht van 'Europa 1992' wil het Europees Verbond van Vakverenigingen (EVV), waarbij zowel CNV als FNV zijn aangesloten, dat er wettelijke regelingen komen voor medezeggenschap, vooral op het niveau van de ondernemingen en ook grensoverschrijdend. We hebben daarvoor precieze voorstellen, die de christen-democratie in Europa zou moeten ondersteunen. De overheid zal meer dan voorheen zich moeten inzetten voor het bevorderen van

meer evenwicht in de arbeidsverhoudingen. Een verantwoordelijke en zorgzame overheid kan niet partij blijven kiezen voor de werkgevers. Sociale bescherming en sociale vernieuwing vereist een actieve overheid en op een aantal punten wetgeving.

In het algemeen heeft de overheid een regulerende en stimulerende taak op de terreinen van het functioneren van de arbeidsmarkt, arbeidsvoorwaarden, arbeidsverhoudingen, arbeidsomstandigheden, de sociale zekerheid en het arbeidsrecht. De overheidstaak om rechtsregels vast te stellen en te handhaven gaat boven de zelfregulering door sociale partners als fundamentele waarden in en bij de arbeid onvoldoende gewaarborgd zijn. Onder dergelijke waarden zijn te rangschikken: bescherming, zekerheid, rechtvaardigheid, (persoonlijke) verantwoordelijkheid en ontplooiing in de werksituatie. Essentiële werknemersrechten mogen niet aan min of meer toevallige intenties, capaciteiten en onderlinge machtsverhoudingen van sociale partners worden overgelaten. De overheid kan zelfstandig of op verzoek van (één van) beide partijen sectoraal, nationaal of communautair wijd verbreide regelingen voor alle ondernemingen doen gelden. Via een codificatieproces van algemeen wenselijk geachte en/of in de praktijk gerealiseerde normen kan ook concurrentievervalsing tegengegaan worden. Dit proces moet eveneens bijdragen aan meer rechtszekerheid en rechtsgelijkheid.

De nota doet aan het slot van dit hoofdstuk een poging om de taken van het politiek bestuur positief te formuleren. Dit op basis van het uitgangspunt van het streven naar publieke gerechtigheid in een verantwoordelijke samenleving. Dit uitgangspunt lijkt evenwel een te smalle fundering voor de taak van de overheid. Een verwijzing naar de in de herziene Grondwet neergelegde zorg van de overheid voor een aantal sociale grondrechten van de burger, wordt hier node gemist.

Deze zorg zal toch verder dienen te reiken dan het garanderen van een aantal materiële en immateriële 'vloeren' in het bestaan? Onze indruk is, dat de opvatting van de 'sociale rechtsstaat' een tamelijk minimalistische vertaling krijgt.

Plaats en omvang van de collectieve sector

Het eenzijdige accent op de stagnerende werking van de collectieve lastendruk op de ontwikkeling van de Nederlandse economie is te zwaar aangezet. De beschrijving suggereert, dat de hele herbezinningsoperatie in het CDA bedoeld is om een legitimatie te verschaffen voor de verlaging van die druk. Naar ons idee is het belangrijker eerst de taken van de overheid te definiëren, te zorgen dat deze efficiënt en effectief kunnen worden uitgevoerd en zo te bezien, of dat met minder geld kan. De verlaging van de collectieve lastendruk is geen doel op zichzelf, maar kan het resultaat zijn van een ontwikkelingsproces. Evenals elders zou in dit hoofdstuk niet misstaan hebben, om de positie van de vakbeweging (zowel in het algemeen als in de relatie tussen overheidsbonden en de overheid als werkgever) duidelijk uit de verf te laten komen.

Wellicht zou het goed zijn om een apart hoofdstuk te wijden aan de arbeidsverhoudingen en de relatie tussen de overheid en de vakbeweging. Ook in het

De vakbeweging komt er in het CDA-rapport bekaaid af.

hoofdstuk over de marktsector komt de vakbeweging er bekaaid af, gezien de inhoud van dit hoofdstuk en in het licht van het bovenstaande moeten we het ergste vrezen bij de overheveling van verantwoordelijkheden en geldstromen (als er nog voldoende overblijft?). Dit is jammer, omdat de richting van het denken en meer taken voor het georganiseerde middenveld ons op zichzelf aanspreken. Toch rijzen hier ook vragen:

- 1 Hoever kan de overheid haar handen terugtrekken van de zorg voor de sociale grondrechten van alle burgers, als het gaat om zulke vitale behoeften als wonen, sociale zekerheid, volksgezondheid en maatschappelijke dienstverlening?
- 2 Is de overheid er alleen voor het garanderen van basisvoorzieningen en moet de rest door de samenleving zelf worden opgelost?
- 3 Waarom is in dit hoofdstuk niet opgenomen, dat de sociale uitkeringen in principe gelijke tred moeten houden met de welvaartsgroei?
- 4 Waarom is niet uitdrukkelijk gestipuleerd, dat zaken als gezondheidszorg, onderwijs, sociale zekerheid en maatschappelijke dienstverlening voor iedereen toegankelijk moeten blijven?

Voor de FNV blijven kwalitatief hoogwaardige collectieve voorzieningen van grote betekenis, omdat deze een algemene basis leggen voor een duurzame en fatsoenlijke functionering van de samenleving. Het is bovendien onaanvaardbaar, dat bepaalde voorzieningen in bijvoorbeeld de gezondheidszorg uitsluitend toegankelijk zouden worden voor het vermogende deel van de bevolking. Het inbouwen van een zekere drempel door middel van eigen bijdragen, is alleen acceptabel ten aanzien van voorzieningen, waar van keuzevrijheid sprake is. Wel dient daarbij het draagkrachtbeginsel als uitgangspunt gehanteerd te worden.

Als conclusie en als overgang naar het volgende hoofdstuk kan gesteld worden,

dat de grenzen tussen de collectieve en particuliere sector voor de FNV niet bij voorbaat vast liggen. De overheid kan gedwongen zijn om haar takenpakket uit te breiden, als het particulier initiatief niet of niet goed op nieuwe maatschappelijke behoeften inspeelt. Maar het moet ook niet worden uitgesloten, dat de overheid bestaande taken afstoot als blijkt, dat particulier initiatief die taken beter aan kan. De keuze tussen overheidsregulering en particulier initiatief is voor de FNV vooral een kwestie van rechtvaardigheid en doelmatigheid. Hierbij zijn ook tussenvormen denkbaar en kan het middenveld zijn rol spelen.

Ontwikkeling van de marktsector

De terreinschets is bij dit onderdeel wel erg eenzijdig ('de marktsector heeft door loonmatiging, lastenverlichting, deregulering en het kweken van een gunstiger psychologisch klimaat meer armslag en zelfvertrouwen gekregen. Overheid en onderneming zijn minder tegenover elkaar komen te staan. Dat is een voorwaarde voor industriële en technologische vernieuwing' – paragraaf 6.7. van de nota). De bijdrage van de vakbeweging aan de verbetering van economische ontwikkeling wordt niet genoemd. Het gebrek aan verantwoordelijkheid van de werkgevers in de marktsector om de werkloosheid mee op te lossen, evenmin. Dat overheid en bedrijven minder tegenover elkaar zijn komen te staan, is prima. Nog beter zou het zijn, als de overheid en de beide zijden van het georganiseerde bedrijfsleven beter zouden samenwerken. Naar ons idee zal industriële en technologische innovatie vooral gebaat zijn met sociale vernieuwing en uitbreiding van de medezeggenschap én met investeren in mensen (onderwijs en opleiding). Dit laatste vindt de nota terecht ook nodig.

De aan de overheid toebedachte bijzondere verantwoordelijkheid voor mensen in een achterstandspositie (bijvoorbeeld langdurig werklozen) strookt met

onze opvattingen. Dit is niet het geval voor de stelling, dat 'deelname van vrouwen aan het arbeidsproces kan worden vergroot door flexibele arbeidstijd'. Helaas ontbreekt nog steeds het door ons gevoerde pleidooi voor herverdeling van werk (betaald en onbetaald werk) over mannen en vrouwen. De prioriteit, die gegeven wordt aan werk boven inkomen, wordt door ons gedeeld. Een gematigde loonkostenontwikkeling helpt de werkgelegenheid, maar het is noodzakelijk, dat tegelijkertijd de bedrijven meer investeren en de overheid de infrastructuur versterkt. Een dergelijke aanpak is niet alleen nationaal, maar ook Europees noodzakelijk. In dit verband zou de Nederlandse regering zich krachtiger moeten inzetten om de Europese strategie voor meer groei en werkgelegenheid, Europees te doen uitvoeren en vanuit Nederland het voortouw te nemen. Overigens spelen voor de Nederlandse economie vele factoren een rol, is een eenzijdige nadruk op een beheerste loonontwikkeling (hoe belangrijk op zich ook) niet voldoende. Als voorbeelden mogen gelden de economische infrastructuur, de kwaliteit van produceren, productie en dienstverlening en de koers van de gulden. In het onderdeel over het samenspel van sociale partners en overheid worden belangwekkende uitspraken gedaan, die in de komende tijd zouden moeten worden uitgewerkt.

Belangrijk is om het CAO-overleg geleidelijk te verbreden naar vraagstukken van bijvoorbeeld opleiding, scholing, organisatie van het werk en technologische veranderingen. Bovendien zal vastgesteld moeten worden, wat op welk niveau moet worden geregeld. Eenzijdige nadruk op het decentrale niveau is evenmin wenselijk als een *topdown* benadering, die niet past bij de maatschappelijke ontwikkeling. De daar geschetste noodzaak van een Europese aanpak wordt door de FNV gedeeld. Het gaat echt niet alleen om de voltooiing van de interne markt, maar ook om het vorm geven van de sociale ruimte

in de Europese Gemeenschap. Het voorkomen van sociale dumping is de ondergrens. Het vormgeven van de sociale dimensie moet een vooraanstaand en gelijkwaardig doel zijn. Al met al kan gezegd worden, dat de ervaringen van de vakbeweging met een terugtrekkende, voorwaardenscheppende overheid op sociaal-economisch terrein niet erg positief zijn. Ook het WRR-rapport 'Ruimte voor groei' uit 1987 komt tot de slotsom, dat de overheid te passief is. Het is daarbij zeker niet onze bedoeling, dat de overheid op de stoel van ondernemingen gaat zitten en van bovenaf dirigistisch aan bedrijven en instellingen gaat voorschrijven, hoe en wat er moet worden geproduceerd.

De laatste hoofdstukken

In algemene zin druist de bepleite overheveling van taken naar het maatschappelijk middenveld en informele menselijke verbanden niet in tegen onze kijk op de ontwikkelingen. Dit betekent uiteraard niet, dat we het met alle onderdelen van de CDA-visie op dit punt eens zijn. Bovendien willen we een waarschuwing kwijt tegen ongenueanceerde pleidooien voor uitbreiding van het vrijwilligerswerk. Betaald werk omzetten in onbetaald vrijwilligerswerk, daarvan is de FNV geen voorstander. Bovendien moet voorkomen worden, dat straks niet de overheid, maar de burger 'overbelast' en 'overvraagd' worden. De taken, die de burgers en hun organisaties nu al vervullen en die er nog aan toe geschreven worden, roepen de vraag op of het eerder in de nota geschetste beeld van de 'verstatelijking' niet ten dele een spookbeeld is. Is bij de opbouw van de verzorgingsstaat naar Nederlands model niet van meet af aan sprake geweest van

een grote rol van het particulier initiatief en van vermaatschappelijking?

Zou de overheid in plaats van terug te treden niet veeleer de burgers meer nabij moeten komen, zodat deze de overheid en haar taken weer meer als een verlengstuk van zichzelf kunnen beleven? De moderne burger wordt meer zelfbewust, mondiger en meer individu. Dat biedt kansen om taken en verantwoordelijkheden van de staat naar hen over te hevelen. Of dit in de visie van het CDA past, is de vraag, omdat in zijn rapporten de moderne burger een afbrokkelend verantwoordelijkheidsbesef wordt toegedicht. Tegenover de duidelijk aanwezige individualisering en emancipatie kiest de nota teveel voor traditionele antwoorden. Wij zijn er van overtuigd, dat ook mondige en zelfstandige werknemers en burgers overtuigd kunnen worden van de grenzen en risico's voor henzelf en voor anderen van een te ver doorgevoerde individualisering en differentiatie. Het is mogelijk en nodig om mensen te bezielen tot het dragen van verantwoordelijkheid in dienst van de gemeenschap en het nastreven van een gemeenschap in dienst van de gerechtigheid.

Solidariteit begint met het vertrouwen in het vermogen tot verantwoordelijkheidsbesef van individuele mensen. Ook dit kan er toe bijdragen, dat een historisch compromis mogelijk wordt tussen een 'houdbare verzorgingsstaat' en een 'verantwoordelijke samenleving'.

Mr. H.P.A. Nawijn

Naar een Europees vluchtelingenbeleid

Nederland moet in EG-verband overleg stimuleren over het vluchtelingenvraagstuk. Ons land houdt de verplichting om spontaan arriverende vluchtelingen die recht hebben op asiel tot ons land toe te laten. De keerzijde daarvan is, dat asielazoekers die geen recht hebben op asiel ons land zullen moeten verlaten.

Het internationale vluchtelingenbeleid is in beweging. Nog onlangs bracht de vereniging VluchtelingenWerk een rapport uit over een nieuw Westers vluchtelingenbeleid.¹ In Christen Democratische Verkenningen van oktober 1987 (10/87) constateert drs. A.H.W. Hazenkamp dat er op internationaal en Europees niveau (nog) geen goede afspraken zijn gemaakt over een gemeenschappelijk internationaal beleid. Het vluchtelingenprobleem is een internationaal probleem dat primair om een internationale aanpak vraagt.

Zoals drs. Hazenkamp terecht opmerkt, behoren vluchtelingen bij uitstek tot de zwakste groepen in de (internationale) samenleving. Christen-democraten hebben daarom de plicht zich het lot van vluchtelingen ook in internationaal verband aan te trekken. Naast de door de CDA-partijraad bepleite ruimhartigheid met betrekking tot de toelating van vluchtelingen tot ons land, is het hard nodig dat christen-demo-

craten het ook in Europees verband eens worden over de uitgangspunten voor een gemeenschappelijk Europees asielbeleid. Hoe kan men hiertoe komen?

Allereerst is een analyse nodig van het huidige internationale vluchtelingenbeleid, te beginnen bij Europa. Wil men een dergelijke analyse maken dan veronderstelt men dat er reeds sprake is van een dergelijk beleid. Dat nu is naar mijn inzicht slechts in beperkte mate het geval. Voor zover er sprake is van een Europees beleid, is dat de resultante van een optelsom van het beleid dat ten aanzien van asielazoekers door de Europese landen afzonderlijk wordt gevoerd. Voor een aantal van deze landen wordt dat beleid beïnvloed door met andere landen gevoerd overleg, zonder dat van een overeenstemmend beleid kan worden gesproken. Integendeel, soms kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat het Europees asielbeleid een zwarte pietenspel is tussen de Europese landen onderling, waarbij ieder land zich verdedigend opstelt. Ook het huidige Nederlandse vluchtelingenbeleid lijkt hierdoor te worden beïnvloed. Verge-

---

Mr. H.P.A. Nawijn (1948) is hoofd van de directie Vreemdelingenzaken op het Ministerie van Justitie.

1. VluchtelingenWerk, *Asiel voor vluchtelingen, een plan voor de nabije toekomst*, september 1987.

lijk bijvoorbeeld de invoering van de (transit)visumplicht voor onderdanen van vele landen en de voorgenomen invoering van boetes voor luchtvaartmaatschappijen, die vreemdelingen zonder documenten aanvoeren, als gevolg van maatregelen door andere Westerse landen (Frankrijk, Bondsrepubliek) genomen.

West Europa laat naar mijn mening op dit moment de kans (nog) liggen om te komen tot een werkelijk samenhangend Europees vluchtelingenbeleid. Een beleid dat het antwoord van Europa kan zijn op de enorme problematiek van vluchtelingenstromen in de wereld. Een beleid dat ook tot doel heeft de echte vluchtelingen te helpen, maar ook een antwoord moet geven op de huidige toestroom naar West Europa van vele personen die thans met een beroep op mogelijkheden tot asiel alhier verbetering van hun positie trachten te zoeken.

Geneefs Vluchtelingenverdrag van 1951

Voor een juist perspectief is het nuttig eraan te herinneren dat overleg over een Europees vluchtelingenbeleid thans gevoerd wordt in het kader van de Raad van Europa en het Hoge Commissariaat van de Verenigde Naties voor de Vluchtelingen.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de Europese landengemeenschap, concreet geïnspireerd door de doorstane ellende, een belangrijke rol gespeeld bij de oplossing van het naoorlogse vluchtelingenprobleem; zo ook bij de opbouw van een internationaal systeem tot bescherming van de mensenrechten. Een belangrijk resultaat hiervan is het Vluchtelingenverdrag van Genève van 1951, dat ook de basis is voor het huidige Europese (lees ook: Westerse) overleg. Dat verdrag heeft in Europa geleid tot omvangrijke hulpverlening aan vluchtelingen. In de eerste plaats door middel van hulpverlening aan de velen die door het geweld van de Tweede Wereldoorlog op drift waren ge-

raakt. In de tweede plaats door politiek asiel te verlenen aan degenen die door de ontwikkelingen in Oost Europa zich gedwongen zagen een nieuw bestaan op te bouwen elders in Europa of in de grote immigratielanden overzee (vgl. in 1956: de Hongaarse vluchtelingen; in 1968 de Tsjechische vluchtelingen en in 1981/82: de Poolse vluchtelingen). Ook Nederland heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. Na de oorlog is aan ongeveer 40.000 vreemdelingen in ons land asiel verleend.

De grote betekenis van het Verdrag van Genève is dat het verdrag een definitie geeft van vluchtelingschap en dat de partijen bij het verdrag zich ertoe verbinden om geen vluchtelingen terug te zenden naar het land waar zij vervolgens hebben te vrezan vanwege hun politieke of godsdienstige overtuiging, het behoren tot een bepaalde sociale groep, bepaald ras of bepaalde nationaliteit. Deze betekenis is wereldwijd, getuige het grote aantal landen dat het Verdrag en het Protocol van New York van 1967 heeft geratificeerd. Het verdrag is uitgegroeid tot een wereldstandaard, waarbij meer dan honderd staten partij zijn.

Ook van de landen die geen partij zijn bij het verdrag verwacht de internationale gemeenschap overigens dat zij zich houden aan deze beginselen van het internationale recht ten aanzien van vluchtelingen en het zogenoemde *non-refoulement*-beginsel (geen terugzending van vluchtelingen naar het land alwaar zij discriminatoire vervolging hebben te vrezan wegens politieke of godsdienstige overtuiging, etc.).

Het verdrag heeft ertoe geleid dat onder de hoede van de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties (UNHCR) blijvende aandacht is gerealiseerd voor de positie van vluchtelingen in de wereld. Deze aandacht wordt met name gerealiseerd doordat een kader is geschapen waarin de internationale gemeenschap overleg kan voeren over hulpverlening die aan vluchtelingen dient te

worden geboden zowel in de sfeer van materiële bijstand, als het bieden van bescherming tegen vervolging. Overigens behield iedere Europese staat het soevereine recht om op geheel eigen wijze te bepalen of vluchtelingen worden toegelaten tot het grondgebied. Het Verdrag van Genève bevat immers geen verplichting tot toelating van erkende vluchtelingen. Dit neemt niet weg dat de Europese regio er in grote mate in is geslaagd de naoorlogse vluchtelingenstromen uit de eigen regio zelf op te vangen. Dacht Europa aanvankelijk dat het vluchtelingenprobleem definitief was op te lossen, dit idealisme moest al snel wijken voor de realiteit.

Nieuwe ontwikkelingen

Onder invloed van de ontwikkelingen in de wereld hebben zich de laatste decennia nieuwe vluchtelingenstromen ontwikkeld, onder meer door de koloniale en onafhankelijkheidsoorlogen uit de jaren zestig en zeventig.² Europese landen hebben zich verantwoordelijk getoond voor de opvang van vluchtelingen onder andere ook uit hun voormalige koloniën en andere landen waarmee ten gevolge van migratie in de afgelopen eeuwen nauwe banden waren ontstaan. Voorts hebben zowel politieke omstandigheden in diverse landen, zich uitend in schendingen van fundamentele mensenrechten, als ook burgeroorlogen, interne onlusten, militaire bezetting en geweld, als ook slechte economische omstandigheden zich uitend in honger of gebrekkige hulpverlening bij natuurrampen, tot vluchtelingenstromen geleid. Het aantal vluchtelingen in de wereld wordt thans geschat op ongeveer twaalf miljoen.³

De verdeling van arm en rijk in de wereld kan voorts als één van de belangrijkste oorzaken worden genoemd van de behoefte van velen in de arme landen hun positie door migratie te verbeteren.

Was het tot voor enkele jaren gewoon dat vluchtelingen bescherming en opvang vonden in nabuurlanden, in de jaren ze-

De verdeling van arm en rijk is belangrijke oorzaak van het vluchtelingenprobleem.

ventig en tachtig worden ook de Europese landen geconfronteerd met ongeregelde stromen asielzoekers en vluchtelingen uit andere regio's. De toegenomen communicatie- en reismogelijkheden stellen deze vreemdelingen in staat in toenemende mate in Europa een beroep op asiel te doen.

In Nederland is het aantal asielzoekers gestegen van gemiddeld 1000 per jaar eind jaren zeventig naar in 1987 13.600 asielzoekers. In de Bondsrepubliek was in 1986 sprake van 100.000 asielzoekers; in heel West Europa van meer dan 200.000 asielzoekers.

Europese reactie

Hoe reageren Europese landen op deze nieuwe ontwikkelingen? Het vluchtelingenbeleid van de Europese staten met betrekking tot deze stromen valt te onderscheiden in een aantal onderdelen:

1 Het beleid ten aanzien van vluchtelingen die voldoen aan de criteria van het Vluchtelingenverdrag.

Tot deze categorie reken ik ook de grote

2. Vgl. in dit verband: Dr. H.B. Entzinger, *Een kleine wereld*, rede uitgesproken op 9 september 1987, bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de sociaal-wetenschappelijk bestudering van vraagstukken betreffende etnische minderheden, in de Faculteit der Sociale Wetenschappen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

3. Vgl. *Refugees* (tijdschrift over vluchtelingen dat maandelijks wordt uitgegeven door UNHCR te Genève), december 1987.

aantallen vluchtelingen buiten Europa, waarvoor de internationale gemeenschap de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen heeft aangewezen om hulp en bescherming te bieden.

- 2 Het beleid ten aanzien van de facto-vluchtelingen, dat wil zeggen vreemdelingen die weliswaar niet voldoen aan de criteria van het Geneefs Vluchtelingenverdrag, maar die toch vanwege de politieke situatie in hun land van herkomst niet kunnen worden teruggezonden.
- 3 Het beleid ten aanzien van degenen die om allerlei redenen migreren en daarbij op oneigenlijke wijze beroep doen op de asielmogelijkheden in Europa. Deze laatste categorie vraagt thans veel aandacht in een groot aantal Europese landen vanwege het aantal en de daarmee gepaard gaande opvangproblematiek.

ad 1. Kenmerk van het beleid ten aanzien van vluchtelingen in de zin van het Vluchtelingenverdrag is dat Europese landen zich er van onthouden vluchtelingen vanuit hun grondgebied terug te zenden naar een land van herkomst of een derde land waar zij niet beschermd zijn tegen vervolging. Dit beginsel wordt door alle Europese staten gerespecteerd. De Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen ziet hierop toe, omdat hij is belast met het toezicht op de naleving van het Geneefs Vluchtelingenverdrag. Voor deze categorie moet de Europese traditie van gastvrij zijn voor vluchtelingen in stand blijven. Ook in Nederland, uiteraard in nauwe samenwerking met de Hoge Commissaris.

ad. 2. In vergaande mate onthouden de Europese staten zich van maatregelen tegen de facto-vluchtelingen. Dat zijn vluchtelingen die niet voldoen aan de definitie van vluchteling maar die op humanitaire gronden niet teruggezonden kunnen worden naar hun land van herkomst (in Nederland: zogenaamde B-status vreemdelingen). Dit laat onverlet dat er interpre-

tatieverschillen bestaan over het antwoord op de vraag in welke gevallen men kan spreken van de facto-vluchtelingen en/of deze vreemdelingen uit humanitaire overwegingen al of niet naar hun land van herkomst kunnen worden teruggezonden. Zij worden niet beschermd door het zogenaamde *non-refoulement-principe*.⁴

ad. 3. In nagenoeg alle Europese landen bestaat met name grote zorg over de categorie van asielzoekers, die niet uit vrees voor vervolging of uit onvrede over de mensenrechtensituatie in hun land naar West Europa komen, maar die hopen hun sociaal-economische positie in de rijke Westerse landen te kunnen verbeteren. Het is deze categorie waarvan de asielmotieven door de Europese staten gewoonlijk als onvoldoende worden aangemerkt om hen op die gronden asiel te verlenen. Veelvuldig worden deze asielzoekers naar West Europa geleid door malafide praktijken. Op grote schaal wordt gebruik gemaakt van valse reisdocumenten, zo nodig voorzien van valse visa. Bij deze praktijken is het gebruik om zich zo snel mogelijk te ontdoen van de gebruikte reis- of identiteitsdocumenten of deze documenten te vernietigen om zo een eventuele terugzending onmogelijk te maken. Let wel: het gaat hierbij niet om bonafide vluchtelingen die hals over kop zonder documenten hun land ontvluchten, maar om vreemdelingen die met geldige papieren hun land verlaten, maar deze op advies van reisagenten vernietigen op het moment dat zij het land waar zij asiel vragen hebben bereikt. Ontegenzeggelijk gaat het om een categorie personen aan wie niet verweten kan worden dat zij pogingen hun levenssituatie te verbeteren. Echter het vooruitzicht dat door de Europese staten aan deze personen kan worden geboden is geenszins rooskleurig.

Op het terrein van met name de werkge-

4. Kay Hailbronner, "Non-refoulement and "Humanitarian" Refugees: Customary International Law or Wishful Legal thinking?", *Virginia Journal of International Law*, Volume 26, nr. 4 (summer 1986) 857-897.

legenheid, huisvesting en onderwijs is West-Europa niet in staat een grote immigratiegolf te verwerken. In verscheidende Europese landen leidt deze omvangrijke immigratiestroom tot verstopping van de asielprocedures en tot ernstige verstoring bij de uitvoering van programma's welke zijn opgezet om echte politieke vluchtelingen op te vangen en te begeleiden in hun nieuwe land van vestiging.

Deze ontwikkelingen geven aanleiding tot internationaal overleg op vele fronten met het oog op afstemming van beleid en het tegengaan van deze negatieve ontwikkelingen.⁵ Daartoe is aanleiding omdat deze problematiek van de zogenoemde *irregular movements* de bereidheid van de Westerse landen ondergraaft om de positie van eigenlijke vluchtelingen (vluchtelingen die voldoen aan de criteria van het Geneefs Vluchtelingenverdrag van 1951), zowel in eigen land als elders in de wereld, te verbeteren. Deze bereidheid moet in stand blijven, wil men de Hoge Commissaris blijven steunen bij zijn werk slachtoffers van fundamentele mensenrechtenschendingen hulp en bescherming te bieden. De Westerse wereld heeft zich verplicht nauw samen te werken met de Hoge Commissaris. Deze samenwerking moet daarom ook de basis vormen voor een toekomstig Europees vluchtelingenbeleid.

Het Europees Parlement

De bovengeschetste ontwikkelingen hebben uiteraard vanwege hun grensoverschrijdende karakter ook aandacht verkregen van het Europees Parlement.

Op 12 maart 1987 heeft het Parlement – mede als gevolg van een rapport van de Duitse socialistische afgevaardigde Vetter – een resolutie aangenomen over het asielrecht, die is gepubliceerd in het Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen nr. C.99. De resolutie haakt in op de soms moeilijke positie van asielzoekers in de lidstaten van de Gemeenschap en beoogt gemeenschappelijke juridische

en sociale criteria voor asielzoekenden te geven. In vergaande mate gaat de resolutie uit van de status-quo in de Westeuropese landen en beoogt de lidstaten over te halen tot een ruimer toelatingsbeleid en een betere behandeling van asielzoekers.

Het Parlement lijkt hierbij geïnspireerd door het streven naar het 'Europa van de burgers'. De plank wordt echter misgelopen, omdat geen rekening wordt gehouden met de ontwikkelingen die hiervoor zijn genoemd en die vragen om een veel bredere en andere aanpak. De resolutie bepleit een aantal opties, die het naar mijn inzicht buitengewoon moeilijk zullen maken om enig Europees vluchtelingenbeleid te ontwikkelen. De resolutie kan zelfs de totstandkoming van een Europees vluchtelingenbeleid bemoeilijken. Het lijkt erop dat het Parlement een kans heeft gemist om nu eindelijk eens te komen tot een goed beleid dat een Europees antwoord geeft op het immense wereldvluchtelingenvraagstuk.

Meest opvallend in de resolutie is wel de wens tot oprekking van het begrip vluchteling tot de definitie van vluchtelingenschap zoals die is neergelegd in de Vluchtelingenconventie van de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid (OAU). Een dergelijke oprekking zal alleen maar tot een beperking kunnen leiden van de rechten van de echte vluchtelingen. Veel landen hebben al erg veel moeite met het verlenen van de rechten aan vluchtelingen, zoals het Geneefs Vluchtelingenverdrag deze voorschrijft. Bovendien wordt in de resolutie geheel voorbijgegaan aan de oplossingen voor het wereldvluchtelingenvraagstuk welke de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen voor ogen staan (vrijwillige terugkeer, opvang in de regio of hervestiging). Krachtige steun aan het beleid van de Hoge Commissaris, welke hard nodig is, ontbreekt geheel in de resolutie.

Het Parlement wenst bijvoorbeeld dat

5. Zie over het bestaande internaal overleg: drs. A.H.W. Hazenkamp, 'Het vluchtelingenbeleid in discussie', *CD-Verkenningen 10/87*, 423 e.v.

visa-voorschriften vluchtmogelijkheden niet uitschakelen of beperken. Op zichzelf lijkt dat logisch. Visumvereisten kunnen evenwel ook worden gehanteerd om een rechtvaardig vluchtelingenbeleid te realiseren. Vluchtelingen die rechtstreeks uit eigen land naar West Europa komen, kunnen bij aankomst op de Westeuropese luchthavens zonder visum asiel vragen. Zij volgen dan de normale asielprocedure. Visa kunnen worden verstrekt aan vluchtelingen of hun familieleden die uit eerste opvanglanden op verzoek van de Hoge Commissaris in de Westerse landen worden opgenomen.

Totale afschaffing van visumvereisten, zoals het Parlement wenst, leidt tot oneerlijke situaties. In dat geval gaat het er immers niet meer om of aan de toelatings-eisen (ook als vluchteling) wordt voldaan, maar of men het ticket kan betalen. Men moet bedenken dat grote groepen vluchtelingen niet in staat zijn een dergelijke reis te ondernemen, omdat juist zij de middelen daartoe ontberen. Er zou een systeem ontstaan waarbij de sterkere wordt bevoordeeld boven de zwakkere. Een systeem waar christen-democraten niet mee akkoord kunnen gaan. Bovendien is het nog maar de vraag of echte vluchtelingen van afschaffing van visumvereisten zullen profiteren, meestal zijn het juist de oneigenlijke vluchtelingen die gebruik maken van het reizen zonder visa. Echte vluchtelingen kunnen in hun eigen land een beroep doen op bescherming door Westerse ambassades, die via visumverlening hulp kunnen bieden, en in een eerste opvangland een beroep doen op de hulp van de aldaar steeds aanwezige UNHCR (al dan niet via UNDP vertegenwoordigd). Het is derhalve veel beter het visumbeleid te gebruiken voor hulp aan echte vluchtelingen, in plaats van het visumvereiste af te schaffen.

De resolutie verzoekt tevens om een uitgebreide en volledige beroepsgang voor iedere afgewezen asielzoeker, ook als het

asielverzoek duidelijk ongegrond is of als misbruik van de asielprocedure is aan te merken. Deze aanbeveling is in strijd met een aanbeveling welke door het Uitvoerend Comité van de Hoge Commissaris is aanvaard (zie Aanbeveling 30 (XXXIV)): deze aanbeveling staat immers een verkorte rechterlijke toetsing voor in geval van oneigenlijke asielverzoeken.

Voorts wordt in de resolutie bepleit dat asielzoekers na zes maanden vrije toegang verkrijgen tot de arbeidsmarkt, de sociale zekerheid en het onderwijs. Wat moeten de vele werkloze vluchtelingen en vreemdelingen denken van dergelijke voorrangsbepaling voor deze categorie vreemdelingen (het aantal werkloze – legaal in ons land verblijvende – vreemdelingen bedraagt thans ongeveer 75-80.000).

Stuk voor stuk wensen, die naar mijn inzicht ertoe leiden dat het aantal oneigenlijke asielverzoeken verder zal stijgen en die tot gevolg zullen hebben dat de echte vluchtelingen in de knel zullen komen. Het realiseren van de resolutie zou er wel eens toe kunnen leiden dat grote groepen vluchtelingen en asielzoekers helemaal niet meer op een menswaardige wijze in Europa kunnen worden opgevangen. Mijn grootste zorg is dat de opvang van asielzoekers in West Europa, waaronder grote aantallen oneigenlijke asielzoekers, door de grote financiële gevolgen die

---

Door oneigenlijke
asielverzoeken komen de
echte vluchtelingen in de
knel.

---

daarmee gepaard gaan, uiteindelijk de hulpverlening aan vluchtelingen buiten Europa in gevaar zal brengen.

In de resolutie wordt tenslotte aangedrongen op een beleid van de Gemeenschap tot het jaarlijks hervestigen van groepen vluchtelingen, die elders niet permanent opgevangen en beschermd kunnen worden. Dit lijkt een reële wens. Een gezamenlijk Europees hervestigingsbeleid ten behoeve van vluchtelingen is mijns inziens hard nodig. Een dergelijk beleid kan het werk van de Hoge Commissaris die speciaal is aangewezen voor hulp aan vluchtelingen, met kracht ondersteunen.

Samengevat: ik sta geen vluchtelingenbeleid van de Gemeenschap voor waarbij rechtspositie van asielzoekers nog verder zou moeten worden uitgebreid. Dat zou ten koste gaan van de behandeling en opvang van echte vluchtelingen in Europa. Een versterking van de rechtspositie zou immers kunnen leiden tot nog meer problemen dan die waarmee Westeuropese landen zich thans geconfronteerd zien met betrekking tot oneigenlijke asielverzoeken en tot onvoldoende bereidheid van de Europese landen bij te dragen aan verlichting van het wereldvluchtelingen-vraagstuk. Bovendien is de rechtspositie van asielzoekers in West Europa reeds in overeenstemming met de opvatting van de Hoge Commissaris. Er zijn goede asielprocedures en er is goede rechtsbescherming. Probleem is wel dat asielprocedures veel te lang duren. Betere en meer uitgebreide rechtsbescherming zal de duur alleen nog maar verlengen. Dit is niet in het belang van de asielzoeker: hij moet snel weten waaraan hij toe is. De resolutie komt wat dat betreft minstens tien jaar te laat.

Harmonisatie

In het kader van het Akkoord van Schengen van januari 1986, waarbij de landen van de Benelux, Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland zich hebben verplicht

tot afschaffing van de binnengrenzen wordt onderlinge harmonisatie van het asielbeleid voorbereid.

Ook in de Raad van Europa en in het kader van de zogenaamde *informal consultations* tussen de diverse Westerse landen is hierover reeds overleg gaande. Binnen de Raad van Europa lijkt het overleg te mislukken: teveel staten (eenentwintig) praten mee en er zijn teveel verschillende belangen op het terrein van de vluchtelingenproblematiek. Hier ligt mijns inziens dan ook een belangrijke taak voor de Europese Gemeenschap. Immers binnen deze Gemeenschap zullen de binnengrenzen binnen afzienbare tijd moeten worden opgeheven (1992).

In de eigen regio zullen de bij de Gemeenschap aangesloten landen moeten zorgdragen voor een verantwoorde opvang van vluchtelingen die aan hun regio zijn toebedeeld. De lidstaten moeten zich in die situatie richten op een onderlinge samenwerking. Voor de totstandkoming van een vrij personenverkeer in de Europese Gemeenschap is het ook noodzakelijk dat misbruik van de asielprocedures wordt tegengegaan om te voorkomen dat daarvan een negatieve invloed uitgaat op de publieke opinie over vluchtelingen. Dat zal tevens de basis kunnen bieden voor de ook door het Europees Parlement bepleite positieve benadering van vluchtelingen en asielzoekers in de samenleving.

Voorts is bij opheffing van de binnengrenzen harmonisatie van vluchtelingen- en asielwetgeving nodig. Deze harmonisatie zal gericht moeten zijn op de volgende onderdelen van het asielbeleid:

- a regelingen omtrent reisdocumenten en toegangsvereisten;
- b de asielprocedure: met name moet hier ook worden gedacht aan afspraken over de verantwoordelijkheid tot het in behandeling nemen van asielverzoeken en omtrent de exterritoriale werking van asielbeslissingen;
- c de rechtsbescherming;
- d de opvang van asielzoekers tijdens de procedure;

- e de toepassing van de criteria inzake de erkenning als vluchteling;
- f de uitwisseling van informatie (beslissingen, rapporten over de politieke situatie in landen van herkomst, etc.).

Het komt mij voor dat Europese samenwerkingsvormen eerst echt kans op succes hebben indien zij deel uitmaken van een Europees vluchtelingenbeleid dat geharmoniseerd is, zowel ten aanzien van de doelstellingen op mondiaal niveau, namelijk hulp en bescherming bieden aan vluchtelingen die slachtoffer zijn van schendingen van de mensenrechten, als ten aanzien van de asielwetgeving op grond waarvan individuele asielzoekers die spontaan arriveren worden behandeld. Nederland kan een belangrijke bijdrage leveren aan de totstandkoming van de noodzakelijke harmonisatie.

Mogelijk vluchtelingenbeleid

Het vluchtelingenvraagstuk is een moeilijk wereldwijd vraagstuk geworden, dat benaderd moet worden vanuit een bredere dan een Europese visie. Nauwe samenwerking met de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen moet daarbij uitgangspunt zijn.

Vervolgens moet worden gezien wat de Europese rol kan zijn bij de oplossing van het vraagstuk. Daarbij moet worden uitgegaan van de traditionele bereidheid van de Europese volkeren om aandacht te geven aan het lot van de vluchtelingen al dan niet door het verlenen van asiel. Deze bereidheid moet aanwezig blijven bij de Westeuropese regeringen omdat daarin de politieke basis voor een Europese bijdrage aan het oplossen van het wereldvluchtelingenvraagstuk kan worden gevonden.

In oktober 1985 heeft de VN Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen een ontwerp-conclusie gepresenteerd, die antwoord moet geven op de problemen die het gevolg zijn van de irreguliere toestroom van asielzoekers naar West Euro-

pa en de behoefte aan Westerse steun bij de aanpak van problemen waarvoor de Hoge Commissaris zich ziet gesteld. Het belangrijkste van deze conclusie is dat de oplossing volgens de Hoge Commissaris gezocht moet worden in internationale samenwerking en niet in ideële, juridische aanbevelingen en resoluties over de positie van de asielzoeker. Gemikt moet worden op een flexibele structuur, gericht op specifieke problemen, ten einde massale stromen van asielzoekers en vluchtelingen aan de bron te voorkomen of in goede banen te leiden. Landen of UNHCR dienen hiertoe op ad hoc basis informele consultaties te organiseren met de directe betrokken landen en landen die hulp kunnen bieden. De internationale samenwerking moet ertoe leiden dat landen datgene aan oplossingen voor het vluchtelingenprobleem bijdragen, wat zij het beste kunnen.

De realiteit gebiedt te erkennen dat de Europese landen geen massale stromen asielzoekers en/of vluchtelingen uit andere continenten kunnen opnemen op een wijze die past in de Europese samenleving maar dat de Europese landen wel financiële middelen beschikbaar hebben.

Vluchtelingen kunnen ook het best in de regio worden opgevangen vanuit sociaal-cultureel oogpunt gezien en gelet op de mogelijkheid van vrijwillige terugkeer bij verbetering van de politieke situatie in het thuisland. In de meeste regio's zijn de landen daartoe ook wel bereid en hebben zij daarvoor ook de ruimte, maar niet de economische draagkracht. Deze realiteiten moeten onder ogen gezien worden en de basis zijn voor afspraken over lastenverdeling tussen staten, met het oogmerk zoveel mogelijk vluchtelingen daarvan te laten profiteren en op adequate wijze hulp te bieden.

Het opnemen van vluchtelingen kan worden afgezet tegen het leveren van forse financiële bijdragen en economische hulp aan eerste opvanglanden in andere

regio's. Een kosten-baten analyse levert al snel de conclusie dat het in grote getale opnemen van vluchtelingen in West Europa een onzorgvuldige besteding van beperkte middelen is. Immers met opvang in de regio kunnen meer vluchtelingen worden geholpen aan kleding en voedsel. Het verhogen of verstrekken van ontwikkelingshulp aan doelgerichte vluchtelingenprojecten in de landen van eerste opvang in de diverse regio's is daarbij naar mijn mening een reële optie. Daarbij zou nauw moeten worden aangeloten op de UNHCR-programma's voor steun aan de vluchtelingen. Nederland doneert hiervoor thans plusminus drieënzestig miljoen gulden per jaar. Dat is niet veel voor een rijk Westers land. Mijns inziens zou dit bedrag fors moeten worden verhoogd.

Een uitzondering moet worden gemaakt voor de opvang van vluchtelingen voor wie opvang in West Europa het meest aangewezen is (vluchtelingen uit Europa) en de opvang van vluchtelingen die in hun eigen regio volstrekt niet welkom zijn. Men denke hierbij aan de in kampen in Zuid-Oost-Azië opgesloten Vietnamezen en Cambodjanen, welke geen enkel uitzicht hebben op opvang in de regio. Voor dergelijke vluchtelingen kan West Europa, in samenwerking met de VN Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen, opvang bieden door middel van hervestigingsprogramma's. Daarmede wordt tevens een regulier alternatief geboden aan vluchtelingen die uit hun eigen regio weg moeten, maar die nu de irreguliere weg bewandelen.

Deze benadering biedt ook de mogelijkheid om irreguliere stromen van asielzoe-

kers met behulp van grote opvanglanden in de regio's tegen te gaan omdat de door die landen terecht gevraagde internationale solidariteit en lastenverdeling ook daadwerkelijk kan worden geboden. West Europa kan hier nog heel wat doen. De EG-landen zouden hierop moeten inspelen door krachtige steun te verlenen aan de Hoge Commissaris en zijn beleid door het aantal hervestigingsplaatsen te verhogen. Nederland zou bijvoorbeeld kunnen beginnen het quotum uit te nodigen vluchtelingen te verhogen van 500 naar 1000 vluchtelingen per jaar.

Ook kan de EG proberen via de politieke weg de oorzaak van het op drift raken van grote groepen vluchtelingen en asielzoekers weg te nemen door gezamenlijk politieke en diplomatieke druk uit te oefenen op totalitaire regimes, die mensenrechten aan hun laars lappen of voortdurend agressief optreden.

De Nederlandse regering zou op basis van de bovengenoemde uitgangspunten het overleg met name in EG-verband kunnen initiëren en stimuleren, uiteraard niet zonder de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen hierbij nauw te betrekken. Dit ontslaat ons land overigens niet van de verplichting om spontaan arriverende vluchtelingen die recht hebben op asiel ruimhartig tot ons land toe te laten. Keerzijde van de medaille is evenwel dat asielzoekers die geen recht op asiel hebben ons land moeten verlaten en terug dienen te keren naar hun land van herkomst.

De democratie behoeft bescherming van boven

In oktober 1987 overleed, onder onduidelijke omstandigheden in een hotel in Zwitserland, Uwe Barschel. Barschel was jarenlang minister-president van de Westduitse deelstaat Sleeswijk-Holstein geweest. In de campagne voor de verkiezingen voor het deelstaatparlement verleden jaar had zijn partij, de CDU, gebruik gemaakt van onfrisse methoden. Dat was uitgekomen en de CDU had een gevoelig verlies geleden. De uitvaartdienst van Barschel werd in de Dom van Lübeck gehouden. De preek van bisschop Ulrich Wilkens betref de relatie geloof-politiek en was zo indrukwekkend, dat zij hier is opgenomen in de rubriek 'Documentatie'.

Uit de diepten roep ik tot U, o Heer,

Heer, hoor naar mijn stem;
laten uw oren opmerkende zijn
op mijn luide smekingen.

Als Gij, Heer, de ongerechtigheden in gedachten houdt,

Heer, wie zal bestaan?

Maar bij U is vergeving,
opdat Gij gevreesd wordt.

Ik verwacht de Heer,

mijn ziel verwacht en ik hoop op zijn woord,
mijn ziel wacht op de Heer,

meer dan de wachters op de morgen,
wachters op de morgen.

Israël hope op de Heer,

want bij de Heer is goedertierenheid,
bij Hem is veel verlossing;

Hij zelf zal Israël verlossen

van al zijn ongerechtigheden.

Beste gemeente, beste mevrouw Barschel,
beste familie Barschel,

wat een zware last lag op uw schouders in de afgelopen twee weken die zich zo lang hebben voortgesleept. Aan ontsteltenis, opwinding en diepe, diepe treurnis. En wat een zware last aan schrik, hulpeloosheid en persoonlijk gevoeld medeleven rust op ons allen! 'Uit de diepte roep ik tot U, Heer!' dat is het gebed van dit ogenblik. Dat staat voorop, ondanks de wirwar van alle tegenstrijdige gedachten en gevoelens, van verwondingen, van verwijten en tegenverwijten. In de diepte, waarin wij door de dood van Uwe Barschel plotseling gevallen zijn, kan men alleen nog maar om hulp roepen. Er is lange tijd geen moment geweest, waarop zo veel mensen in het hele land zo verschrikkelijk duidelijk zich zo hulpeloos hebben gevoeld als deze dagen.

'Heer hoor naar mijn stem; laten uw oren opmerkende zijn op mijn luide smekingen'. Dat klinkt als de stem van de stervende zelf, in het nauw gebracht door angst, verlaten, gevangen. Voor een zo ellendige mens heeft de Bijbel in haar psalmen met woorden, zelfs met smeekbeden de hemel om hulp gevraagd. En zelfs als kwelling van het ogenblik deze uitweg verspert, zijn er nog de ogen van de genade, die neerzien naar alle diepten en doordringen in alle vangeniszen.

In een lang, intensief gesprek met Uwe Barschel op zijn ziektebed na het plotselinge vliegtuigongeluk dit voorjaar roerden wij het laatste

geheim in ons menselijk leven aan, namelijk dat wij mensen niet alleen aan ons zelf toebehoren en dat ons lot in de hand van een Ander dan onszelf ligt. Een hand die vermog zelfs dáár reddend op te treden, waar alles zonder redding is. Dit zo dichtbij ervaren te hebben bracht Uwe Barschel destijds tot het inzicht, dat voor het leven ten diepste een diepe dankbaarheid toekomt aan Hem, die leven geeft en leven redt. 'Wie lof offert, eert Mij, en baant de weg, dat ik hem Gods heil doe zien'.

Deze zin uit de psalm heeft Uwe Barschel sinds die dag begeleid; dat weet ik. En zo is – wat er ook in de laatste uren van zijn leven mag zijn gebeurd – dat heil van God er voor hem geweest: naast alle angst en alle nood, als genade, waarin God alle zonde toedekt, ver over de grenzen heen van de menselijke schuld en van menselijk lijden, ook over de grens van de dood.

Vanuit dit gezichtspunt gezien is ook een levensloop als deze – met van jongs af hoge begaafdheid en ijver en leiden van succes naar succes snel en steil klimmend naar de hoogste verantwoordelijkheid en autoriteit en dan plotseling snel weer naar beneden vallend – geen bijzonder grillig voorbeeld van verschrikkelijke zinloosheid. Wat wij van onszelf maken en wat wij presteren en tot stand brengen, is echter niet de enige maat waaraan de zin en het heil van ons leven gemeten kan worden. Ook gevallen en mislukten blijven mensen in Gods hand, zoals ook de sterken en succesrijken niet vergeten mogen, dat ze leven vanuit datgene wat God hen gegeven heeft. Uit dezelfde grond komt zelfs aan de zwakke en ongelukkige onder ons, aan degenen die niet zo begaafd en niet zo flink zijn, de zelfde eer toe als alle anderen: de eer die God heeft ingeplant bij ieder aan wie Hij een menselijk gezicht gaf.

En dat zou ik nu graag speciaal tegen jullie, kinderen, zeggen. De eer van jullie vader ligt in Gods hand – daar, alleen daar, is zij onaanstastbaar. Daar van kunnen jullie altijd zeker blijven. Daar hoef je je door geen mens van af te laten brengen. En u, mevrouw Barschel en alle leden van uw familie mag ik in dit uur van afscheid als volgt toespreken: Verliest u onder de last van deze sombere dagen niet de dankbaarheid voor alles wat u samen met uw man

beleefd heeft en wat u van elkaar hebt geleerd – bij God, die het u geschonken heeft, houdt zijn zin, ook na het uur van de dood. Zoals God bij de doop tegen hem gezegd heeft: 'Ik heb je bij je naam geroepen, jij bent Mijn', zo blijft dit waar en werkelijk, over de grenzen van de dood heen. Of we nu leven of sterven, wij zijn en blijven de kinderen van de Enige Vader, die wij door het kruis en de verrijzenis van Christus zijn mogen worden. Laat dat de zekere hoop zijn, die God u naast alle dankbaarheid op grond van de herinnering wil schenken met het oog op de voorliggende toekomst. 'Stil verbreid ik de Heer, meer dan de wachters de morgen.'

Ons allen echter, radeloos en geschokt als wij zijn, wil deze psalm hier in het Godshuis aan iets zeer wezenlijks herinneren, om ons van daaruit wegen te openen voor een nieuw begin. De plotselinge dood van Uwe Barschel, van de minister-president, midden in de poel van affaires en intriges waarin we ons bevinden, wekt niet alleen bij vele, vele mensen de persoonlijke deelneming op, maar ook een diepe schaamte over de innerlijke staat van onze gemeenschap, zoals die hier openbaar is geworden.

De democratische orde van onze vrije rechtsstaat is met haar nauwelijks veertig jaar nog zeer jong en nog zeer kwetsbaar. De eigenlijke betekenis ontleent zij daaraan, dat zij een orde is, waarin de bescherming en de bevordering van de menselijkheid van de mens hoogste norm en plicht van allen is. Alle macht moet dit

---

Alle macht moet het doel van de menselijkheid van de mens dienen.

---

doel dienen. En alleen in die mate waarin er een algemeen basisvertrouwen is, dat dit in het machtscentrum werkelijk gebeurt, zal er een brede instemming met de democratische orde zijn. Maar omdat alle dragers van politieke macht afhankelijk zijn van de stem van hun kiezers, geldt het omgekeerde ook altijd. In de mate waarin de mensen in het land hun eigen voordeel belangrijker vinden dan het algemeen welzijn, zal het de machtsdraggers zo vergaan als zouden hun kiezers hun zien als bokkers in de ring, die daar boven, moeten vechten en zich moeten verweren en slagen moeten uitdelen, zoals de toeschouwers dat van hen verwachten. In de mate waarin de wensen en verwachtingen en eisen van de kiezers met betrekking tot hun politici op deze wijze georiënteerd worden aan het beeld van een bokser, die geen fouten mag maken en door niemand mag worden verslagen, in die mate zal ook voor politici als machtsdraggers de oeroude bekoring gaan overheersen om zelf naar dit beeld te gaan denken, te oordelen en ook handelen.

'Als Gij, Heer, de ongerechtigdheden in gedachtenis houdt, Heer, wie zal bestaan?' Zolang iemand nog met de vinger naar de ander wijst, zonder met het oude gebaar de zonde in het eigen hart te herstellen, en zolang daardoor iemand vrezen moet naar het oordeel van anderen meteen afgedaan te hebben, als hij ook maar één fout toegeeft, zolang zullen we een volk van gelijkhebbers zijn en niet uit de nare situatie, waarin de ene fout de andere aantrekt kunnen weggelaten.

Er moet macht zijn, om het recht – en dat betekent de vrijheid en waardigheid van allen – te beschermen. Maar om dat te kunnen doen, moet de macht ook tegen zichzelf beschermd worden. En de wisseling van de dragers van de macht moet niet alleen geordend zijn, maar ook door allen ondersteund en als normale gang van zaken gewild worden. Daaraan heeft het ons lange tijd ontbroken. Zolang het een catastrofe gevonden wordt als de een de ander in de macht aflost, en het als een schande geldt om de macht te verliezen, zo lang zullen alle, door de eeuwen heen bekende gevaren van machtswellust vele en veelvormige kansen krijgen, en onze gemeenschap,

en juist ook democratische basis daarvan in de grondwet, in de wortel aan te tasten. Het is zeer te vrezen dat hier de eigenlijke kiem ligt van de ziekte, die Uwe Barschel geveld, maar ook vele anderen besmet heeft. En het is zeer belangrijk dat ook wij burgers onze politici in deze zaak niet isoleren en hen niet alleen laten in deze schuld. Aan de catastrofentaliteit en de neiging te polariseren hebben wij toch allen meer of minder deel!

Regering en oppositie moeten er zijn, ieder met zijn deel. En hun samenspel in de strijd moet openlijk zichtbaar zijn. Maar wanneer in de verhouding van de personen ten opzichte van elkaar niet ook wederzijds respect herkenbaar blijft, dat in een vrije gemeenschap de een de ander als mens verschuldigd is, zal het ook steeds minder geloofwaardig zijn dat de politieke meningsverschillen het algemeen welzijn, namelijk de bescherming en de bevordering van de menselijkheid van de mens, dienen. De veelal kwalijke intriges bedoeld om de persoonlijke eer te ondergraven en al de vlugge persoonlijke verdachtmakingen, die de opheldering van deze kruiperijen sinds weken begeleiden, hebben alle op een podium plaatsgevonden, waaraan juist een democratische gemeenschap behoefte heeft: op het podium van de openbaarheid. Het hoort bij het beroep van de politicus er niet alleen op uit te zijn dat hij zoveel mogelijk publiciteit krijgt, maar ook zijn rol op dat podium voor zichzelf en in de omgang met vriend en tegenstander zo te spelen, dat het ons, het publiek, duidelijk wordt en herkenbaar blijft waar het om gaat: om de menselijkheid in ons eigen midden. Maar het gaat er evenzeer om dat wij, de toeschouwers, naar de juiste 'opvoeringen' willen kijken!

Verslaggeving moet er zijn; zonder media is er geen openbaarheid. En in een democratische gemeenschap moeten de media onafhankelijk zijn en de macht, die zij hebben, kunnen benutten voor kritiek op de politieke machtsdraggers. Maar ook deze macht moet begrensd zijn, om geen schade teweeg te brengen, en haar doeleinden staan net zo goed ten dienste van de bescherming van de menselijkheid als die van de politieke macht. Journalisten moeten niet alleen uit zijn op de waarheid, maar ook op de geboden van 'fairness' en tact. Hoe niets ont-

ziend is er juist de laatste weken niet geopeerd – dat kan en mag niet allemaal geoorloofd zijn. Op dit uur, hier aan de doodskist van Uwe Barschel, is het geboden om serieus en indringend te vragen om grondige, effectieve zelfkritiek bij de media. Maar dat kunnen wij op onze beurt weer niet doen, zonder dat wij allen onszelf blootstellen aan zelfkritiek. Immers, veel ergs had voorkomen kunnen worden, als de schrijvers niet vrij zeker hadden kunnen rekenen op begerige lezers.

‘Als Gij, Heer, de ongerechtigdheden in gedachtenis houdt – Heer, wie zal bestaan?’ Het is de wijsheid van de Bijbel, van haar begin tot haar slot, dat er in het leven van de mensen geen onfeilbaarheid is. ‘Het denken en streven van het menselijk hart is kwaad van jongs af aan’, heet het in een terugblik van de catastrofe van de grote zondvloed en met het vooruitzicht op alle samenleven van mensen op de hen teruggegeven aarde. Wie vraagt om onfeilbare politiek en om onfeilbare politici, verlangt te veel van de werkelijkheid en draagt meer kwaads bij dan goeds.

Maar nog dieper ingrijpende schade richt de gene aan, die voor de politiek op aarde generlei boven haar staande hemel erkent. De staat is niet het Rijk Gods, en zal nooit in staat zijn het Rijk Gods te vervangen. Uwe Barschel heeft de kerk meermalen gewaarschuwd, in dit opzicht niet te veel van de staat te verwachten, en hij heeft daarin denk ik ten diepste gelijk gehad. Maar er is aan de andere kant ook een soort van *Realpolitik* zonder echte en gemeende

normering aan het geloof, en in de laatste jaren is deze er meer en meer. En daaruit ontstaat het griezelige gevaar op, dat men, zonder het te merken, zich evenzeer de hemel toeëigent en zichzelf een almacht toeschrijft, die alleen nog maar begrensd schijnt te zijn door de politieke tegenstander en door de instemming van de massa: de eerste moet dan waar mogelijk worden uitgeschakeld, de laatste moet worden bevredigd. Een dergelijk realisme kan het eigenlijke karakter van de democratie om zeep helpen, zonder dat haar façade verandert. En dat wekt bij mensen, om wier menselijkheid het in onze staat gaat, argwaan en weerstand, Die komt, als de tekenen niet bedriegen, aanvankelijk gedurende lange tijd midden onder ons op en wordt door kwalijke gebeurtenissen, zoals wij die thans moeten doormaken, sterk gevoed.

Democratie kan op de lange duur niet bestand blijven, wanneer zij, kwetsbaar als zij naar haar aard is, niet op bescherming buiten en boven haar kan rekenen en rekt. Die bescherming ligt bij God en die is politiek niet om te rekenen. De Kerk die haar verkondigt moet daarom van de staat, en de staat van de Kerk onderscheiden zijn. Maar er zijn omstandigheden en ervaringen, die datgene wat als Gods Woord verkondigd moet worden, onmiskenbaar noodzakelijk doen voorkomen voor de verhoudingen binnen onze staat.

Het eerste is: De basisnormen en waarden, zonder welke het doel van de menselijkheid van de mens niet kan worden nagestreefd noch bereikt, zijn gegrondvest in Gods geboden. Alleen zo kunnen ze een gezag hebben, waarop niet valt af te dingen. Daardoor zijn het niet de mensen die hun geldigheid garanderen, noch een meerderheid van mensen, maar God die boven de mensen staat. En er zijn telkens weer situaties geweest waarin in de naam van God helder en duidelijk te zeggen was: Hier gaat het in wezen om een schending van Gods gebod; keer om, geen stap verder! In zo'n situatie bevinden wij ons thans. Uwe Barschel, lange tijd minister-president geweest, heeft zelf de dood gevonden in een maalstroom van nare vergripen, waarin hij zelf verstrikt was geraakt. Vergripen tegen het achtste gebod dat de eer van mensen be-

---

Realpolitik kan het karakter van de democratie om zeep helpen.

---

schermt. Dat moet ons allen doen schrikken en doen inzien hoe de gevaren voor onze hele gemeenschap zijn, waarvoor wij in wezen reeds lang te maken hebben. Allen roepen daarom deze dagen om ommekeer en een nieuw begin. Maar dergelijke verlangens moeten niet bij woorden blijven, maar zij moeten ons daadwerkelijk leiden naar andere verhoudingen. Voor belijdenissen met de mond alleen is geen tijd meer.

Voor de ommekeer en een nieuw begin is zeker meer nodig dan wat feilbare mensen tot stand brengen. Dat is het tweede. In de huidige omstandigheden is niets zo noodzakelijk als het gebed om de vergiffenis van God. Dat is het eigenlijke wonder en het geheim dat God ons opdraagt en toevertrouwd om te verkondigen: Dat wij mensen het niet alleen laten zitten bij wat wij aangericht hebben; dat het kwaad dat wij gedaan hebben niet verdergaand kwaad verwekt. Er is Gods vergiffenis.

Er is het kruis van Christus – meer dan levensgroot hangt het hier in de Dom, midden tussen en boven de gemeente. Het volk Gods mag

God om vergeving vragen, die een grondig einde maakt aan het kwaad en werkelijk een nieuw begin mogelijk maakt voor hen die schuldig zijn geworden en in schuld verstrikt zijn.

'Israël hope op de Heer, want bij de Heer is goedertierenheid, bij Hem is veel verlossing. Hij zelf zal Israël verlossen van al zijn ongerechtigheden'.

Op deze wijze bidden wij in deze rouwplechtigheid voor ons hele land, waarvan Uwe Barschel als onze minister-president de vertegenwoordiger was. En wij bidden ook voor hem zelf: God die Christus, de gekruisigde, uit de dood heeft opgewekt, moge hem genadig zijn, wanneer hij voor Zijn troon staat en hem deel laat nemen aan het leven, dat God beloofd heeft aan hen, die de naam van Christus dragen. Amen.

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

In memoriam: individualisering

Experimenteren met taal is in de mode. Woordenboeken veranderen snel. Niet alleen omdat zoveel uitheemse termen in ons dagelijks spraakgebruik of in onze jargons worden opgenomen. Maar ook omdat ingeburgerde begrippen worden omgevormd, aangevuld en van een nieuwe lading voorzien. Een wel heel merkwaardig begrip op sociaal-politiek gebied is 'vriendinisering'.¹ Het onderstreept de groeiende betekenis die vriendschappen voor het leven hebben. Deze term schijnt een nieuwe fase in de discussie in te luiden, waarin verplichtende verbintenissen tussen mensen grotere aandacht krijgen. Reden dus om terug te kijken op het voorbijgaande tijdperk van de individualisering, waarin het ging om het losmaken van enkelingen *uit* hun sociale context, *uit* de verbintenissen die ze met anderen hebben aangegaan.

Nog niet zo lang geleden werd er rond dit begrip een hevige strijd gevoerd. Dat is in zekere mate en met name in bepaalde kringen nog wel zo, maar intussen zijn we over het hoogtepunt van de individualisering heen en is het tijd voor een soort terugblik op de geschiedenis van dat begrip. De modieuze avantgardes die het als een leuze presenteerden zijn immers al op andere thema's aangekomen.

Individualisering was een etiket voor

zeer uiteenlopende zaken, bedoelingen en trends. Omdat er zoveel duidingen aan gegeven werden, konden verschillende groepen de leuze aanhangen en andere, even heterogene groepen, konden haar bestrijden. Jaren verkeerden we in de situatie waarin, alvorens een zakelijke discussie mogelijk was, eerst een concrete uiteenzetting of berekening moest worden gegeven over wat men eigenlijk bedoelde. Daarna pas kon men een oordeel vellen over hetgeen als individualisering werd aangeboden.

Intussen functioneerde het begrip doorgaans als een middel om de klassieke politieke filosofie van het liberalisme van een modern aureool te voorzien en breed aan de man en vooral aan de vrouw te brengen. Het scheen een rehabilitatie van het type liberaal denken, waarvan tot voor kort werd aangenomen dat het vrijwel was uitgestorven. Die verkooptechniek van oeroude liberale ideeën is verrassend goed geslaagd. Tot in de Partij van de Arbeid toe werd de individualisering als trend aanvaard en zelfs tot principe uitgeroepen hetgeen duidelijk maakt in welke richting de panelen aan het verschuiven zijn.² Dat zogenaamde principe van de

1. Iteke Weeda, *Vriendschap in beweging*.

2. *Schuivende Panelen, Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, uitg. PvdA, Amsterdam 1987.

individualisering werd tevens als een onomkeerbare trend en als een niet te ontkomen feit gepresenteerd. Dat is een gangbare tactiek als je de verblufte lezer van zijn kritische zin wilt beroven. Principes zijn immers nooit feiten of trends. Feitelijke naleving van principes kan, afhankelijk van de kwaliteit van die principes, goed zijn voor de maatschappij. En daarover kan met redenen worden getwist. Feiten zijn, voor partijen die nog wat na te streven hebben, nooit principes. Trends zijn nooit heilig. Wie zijn houvast elders zoekt kan een beroep op trends ontberen. (Het is een aardig retorisch experiment om zelf die discussietruc eens over te nemen met uitspraken als: 'Verzet tegen de verantwoordelijke samenleving is zinloos' of 'De trends wijzen zonneklaar in de richting van de verzorgingsmaatschappij'. Het werkt!)

Ontvouwing van de cultuur

De term individualisering wordt, zoals gezegd, heel uiteenlopend gebruikt. Zij komt soms ter sprake bij commentaren op de ontwikkeling van de cultuur. Deze wordt door uiteenlopende analysatoren opgevat als een proces van differentiatie. De levenssferen krijgen in dat proces ieder een eigen profiel en worden niet meer met elkaar verward. Kerk en staat krijgen hun eigen plaats, het onderwijs wordt een zelfstandige levenskring, zo ook de kring van het ondernemen en de bedrijvigheid. Vakbonden ontstaan als zelfstandige verbanden. Gezin en een bedrijf vallen als regel niet meer samen; er ontstaat een onafhankelijke pers. Ook in de katholieke sociale leer en de reformatorische wijsbegeerte wordt dat onderkend getuigen de begrippen 'corpora met een zelfstandig leven' en 'soevereiniteit in eigen kring'. Die visie op een zich ontvouwende cultuur is zelfs zeer kenmerkend voor christen-democratische maatschappij-opvattingen. Wij zijn voorstanders van een 'pluriforme democratie' die principieel recht wil doen aan de verscheidenheid van sociale verbanden in de samenleving. Door de differentiatie

van de sociale verbanden ontwikkelt de mens zich tevens tot een veelzijdig persoon. Hij/zij wordt, door de verscheidenheid van deelnames aan verschillende sociale verbanden (gezin, kerk, staat, bedrijf, etc.), een uniek wezen dat uiteenlopende invloeden, ervaringen en bekwaamheden in zich integreert. Die integratie vindt plaats door middel van zingeving, door middel van een religieus of levensbeschouwelijk ingegeven denk- en handelingskader. Zo leert de unieke mens zijn roeping tegenover God, tegenover de medemens en tegenover de maatschappij te volgen. De differentiatie van de cultuur leidt ertoe dat mensen steeds afhankelijker worden van elkaar. In een moderne samenleving kan niemand meer als zelfgenoegzaam individu overleven. Wij zijn hyper-afhankelijke, want moderne mensen.

Tegelijkertijd, wordt de mens 'per stuk' onvervangbaarder. De specialisatie in het beroepsleven neemt geweldig toe. Er wordt steeds in teamverband gewerkt, omdat we onderling steeds meer complementair worden, op elkaars specialisatie aangewezen zijn.

Individu – collectiviteit

Wie denkt in termen van 'individu tegenover gemeenschap' heeft moeite met een realistische analyse van het culturele proces. De ene groep legt de nadruk op het belang van de collectiviteit en de andere op dat van het individu. Beide slaan de plank mis.

In de eerste plaats omdat de tegenstelling van gemeenschap niet het individu is, maar een andere gemeenschap. Zo is de enkele mens geen tegenstelling tot de groep maar tot een ander mens. Men kan het individu en de gemeenschap niet tegen elkaar uitspelen. Hedendaagse sociologen (onder andere Robert N. Bellah c.s.), stellen dat de ervaring leert dat individu en maatschappij zich niet in een *zero sum*-situatie bevinden; dat een sterke groep, die de persoonlijke verschillen res-

pecteert, tegelijkertijd met de solidariteit het typisch eigene van ieders inbreng versterkt.³ Om persoon te worden heeft de individuele mens gemeenschappen in meervoud nodig. Anderzijds kan een gemeenschap slechts voortbestaan als de daaraan deelnemende personen beseffen dat zij ieder een zelfstandige inbreng moeten leveren. Het misverstand dat in de populaire tegenstelling individu – collectiviteit begrepen is komt fraai uit in het politieke feit dat collectivisme en individualisme elkaar veronderstellen: Het liberaal individualisme heeft de collectiviteit van de staat nodig om enkele onontkoombare sociale verantwoordelijkheden te behartigen (de overheid als afvalbak van de rooms-katholieke cultuur). Het collectivistisch socialisme rechtvaardigt zich door een beroep op de vrijheid van de individuen welke zijn doel zou zijn. De *Des Indes-gesprekken* tussen de PvdA en de VVD vinden hun basis in de onderlinge afhankelijkheid van hun visies op mens en maatschappij.

In de tweede plaats moet tegen genoemde polariserende stromingen worden ingebracht dat de ontvouwing van de cultuur zowel een grotere nadruk op de sociale verbanden als op de personen met zich meebrengt. Daarom hecht het CDA veel waarde aan zowel het christelijk (veelal katholiek) personalisme als aan de leer van de levenskringen en het belang

van de sociale verbanden (met het gezin op een prominente plaats). Polemisch uitgedrukt: er bestaan geen individuen (losse enkelingen) en *de* collectiviteit is geen concrete realiteit. Het is zeer verwarrend om het jargon uit andere filosofieën over te nemen. In het CDA spreken we daarom niet over individu, maar houden we het bij het veel rijkere begrip persoon; niet over de abstracte 'collectiviteit' maar over de concrete sociale verbanden.

Verwarring

Er zijn allerlei verschijnselen die individualisering worden genoemd. Prominent, met name in de statistieken, is de toename van de alleenwoners. Die toename kan grotendeels uit *verweduwing* worden verklaard, en daarnaast ook uit echtscheidingen. In beide gevallen is het nogal wrang om over een ideale ontwikkeling te spreken. Alleen gaan wonen (of blijven wonen) is voor veruit de meeste mensen ongewenst, vaak zelfs smartelijk, hopelijk van tijdelijke aard. Het is stellig niet te vatten onder de titel ontplooiing van het individu! Integendeel, het is een vraagstuk op zich. Wie hierin een ideale individualisering ziet laat per definitie de betrokken mensen in de steek, onder een fraai filosofisch voorwendsel.

Ook het ontstaan van woongroepen geldt soms als individualisering.⁴ Mevrouw in 't Veld kenmerkt de woongroep als 'zowel een uiting van individualisering als een reactie daarop. *Minder privacy, minder autonomie, maar toch ook meer ontplooiingsmogelijkheden*'. Het is de vraag wat zo'n analyse waard is als eenzelfde verschijnsel zowel individualisering als het daaraan tegengestelde kan worden genoemd. Bij Van den Avort komen we iets dergelijks tegen in de beschrijving van de verindividualiseerde (semi-)huwe-

---

Er bestaan geen individuen, en de collectiviteit is geen concrete realiteit.

---

3. Robert N. Bellah e.d., *Habits of the Heart*. Los Angeles/ London 1985.

4. H.M. Langeveld, *Binding in vrijheid. Een studie van toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening*, uitg. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 1985.

lijksrelatie.⁵ De geheel verzelfstandigde partners hebben zoveel energie en discussie nodig om het onderling evenwicht in de machtsbalans te handhaven en om de onderlinge afperking van de eigen domeinen vast te stellen, dat zij zich beklaagen over het gebrek aan persoonlijke vrijheid dat door dit moeizame 'onderhandlingsmodel' overblijft. Dus ook hier individualisering die uitloopt op verlies van individuele vrijheid.

Iteke Weeda heeft een visie op de ont-plooiing van de cultuur waarin differentiatie zelf bijna samenvalt met de term individualisering. Het gezin individualiseert zich uit de grotere stam- en familieverbanden. Dat levert een autonoom, gesloten gezinstype op, volgens mevrouw Weeda. Vervolgens individualiseren de afzonderlijke partners zich tegenover elkaar. De nadruk valt weer op de autonomie. Maar tenslotte gaat het bij mevrouw Weeda toch in de richting van vriendschapsnetwerken, waarin mensen elkaar tot hulp en steun zijn. Zelfs een nieuwe institutionalisering van die vriendschappen blijkt nodig: 'vriendinisering'. Individualisering is dus op haar retour en dit is, volgens de nieuwste trend, een uiting van culturele vooruitgang. Uit bovenstaande beschouwingen is voor politici *geen chocola te maken*. Hopelijk is de reactie dat aanhangers van de nieuwste trend nuchterder zullen reageren op de beantwoording van de vraag wat er feitelijk aan de hand is. Mevrouw in 't Veld en Van den Avort geven dan ook toe dat het traditionele gezinsmodel tot in lengte van dagen voor verreweg de meeste mensen het aantrekkelijkst zal blijven. De geïndividualiseerde varianten zullen beperkt blijven tot een *happy few* van hoog opgeleide experimenteerders. De anderen aanvaarden gewoon een stel routines en goede gewoonten die maatschappelijk gedragen worden. Daardoor blijft energie vrij voor zinvoller zaken dan het continue onderhandelingsproces tussen geïndividualiseerde zelfstandige partners.

Naasteliefde en morele gemeenschap

Aleenwonen aanzien voor individualisering, tot marktgedrag verschaalde intermenselijke relaties tot individualiseringsideaal verheffen; beide verwarrende misverstanden doen zich voor. In dat laatste geval bevinden we ons al heel ver van de christelijke visie op de betrekkingen tussen mensen. In het 'onderhandelingsmodel' ontbreekt het kenmerkende van naasteliefde. Die is namelijk onvoorwaardelijk – niet gebaseerd op de verwachting van tegenprestaties. De Bijbel is op dat punt overduidelijk. De ideologie van het onderhandelingsmodel sluit het element 'naasteliefde' eigenlijk uit als zijnde strijdig met de menselijke waardigheid. Ook in het nieuwere begrip 'vriendinisering' wordt nog uitdrukkelijk van ruil uitgegaan. Eenzijdige hulpverlening mag niet tussen mensen. Daar dient de overheid voor. Er is zo gezien een verband tussen individualisering in menselijke relaties en afstand nemen van bijbelse motieven. Dat verband wordt ook zichtbaar waar het aanvaarden van verantwoordelijkheden ontweken wordt. Het deelnemen aan oudere of nieuwerwetse sociale instituties, het voortbouwen aan een traditie, is een directe uiting van verantwoordelijkheidsbesef, waarbij de naaste in het vizier komt. Indien het waar is dat de participatiegraad van mensen afneemt, en indien daarop het etiket 'individualisering' van toepassing is dan is er inderdaad een innerlijk verband tussen individualisering en ontkerstening. Of breder gezien, tussen individualisering en verval van de richting- en zingevende ideeën die een maatschappij vormen en sturen. Daar valt ook al niets goeds van te zeggen, vanuit religieus en sociaal oogpunt. Psychologisch gezien gaat het hier om een fundamenteel gebrek aan volwassenheid en om een onvermogen om duurzame, verplichtende bindingen aan te

5. A. J. P. M. van den Avort, *De gulzige vrijblijvendheid van expliciete relaties*, Tilburg 1987.

gaan.⁶ Het ieder-voor-zich duidt voorts op een versplintering van de moraal, in die mate dat het weinig zin meer heeft om van een moraal te spreken. Zulks vanwege het gebrek aan gemeenschappelijkheid tussen mensen en vanwege het gebrek aan continuïteit en samenhang binnen de individuele mens.⁷ Veel verschijnselen en houdingen die individualisering worden genoemd zijn derhalve vormen van ontkerstening. Er is voor het CDA alle reden om de ombuiging van zulke trends na te streven en toe te juichen.

Tweeërlei beleid

Keren wij nu terug naar het politieke beleidsniveau. Bij individualisering zijn verschillende departementen betrokken. In de eerste plaats dat van Justitie. In dat kader wordt gepleit voor juridische individualisering. Dat is 'het toekennen van rechten en plichten aan één individu onafhankelijk van andere personen'.⁸ Zo worden mensen bijvoorbeeld door het strafrecht behandeld. De overheid verbindt dan geen of nauwelijks consequenties aan het bestaan van sociale bindingen. (Deze WRR-stelling zal door menig rechter echter als enigszins verouderd worden betiteld.) Momenteel richt individualisering zich tegen de juridische gevolgen van het huwelijk. Er zijn er die hoogstens accepteren dat de rode loper nog wordt uitgelegd om het bruidspaar een feestelijke dag te bezorgen, maar verder bestaat het paar als paar voor de overheid niet meer. Zo komen we aan geïndividualiseerde sociale zekerheid (die dus geen rekening houdt met de graden van nood, maar alleen met gelijkheid van recht) en eventueel aan geïndividualiseerde belastingwetgeving (waarin de draagkracht van huishoudens geen rol meer speelt). Deze vormen van juridische individualisering leiden automatisch tot het slecht richten van overheidszorg en van overheidsheffingen.

Tegenover de juridische individualisering staat het individualiseringsbegrip van

de Bijstandswet, dus van het departement van WVC en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.⁹ In sociaal beleid geldt individualisering als de poging om optimaal 'rekening te houden met de persoonlijke *omstandigheden* van het individu' (WRR, blz. 11). Daartoe behoren 'de sociale relaties van een individu'. De WRR-voorstudie 'Private leefvormen, publieke gevolgen'¹⁰ merkt laconiek op dat 'een toename van de individualisering in (sociaal) beleids-technische zin een afname van de individualisering in juridische zin is en omgekeerd'. Met de toepassing van de Algemene Bijstandswet 'worden beide tegengestelde vormen van individualisering met dezelfde term aangeduid'.

Eenzelfde begrip wordt dus in zeer sociale en dan weer in zeer a-sociale zin gebruikt. Dat verschilt tussen en binnen de diverse departementen. Voor de algemene visie achter het regeringsbeleid kan 'individualisering' dus geen houvast of profiel verlenen. Helaas bestaat er een neiging om dat wel te doen. De juridische individualisering wint het dan van de sociaal-beleids-technische.

De rechtsgelijkheid verdringt zo de sociale inslag van de verzorgingsstaat. Een stap terug in de staatsontwikkeling. Vanuit bureaucratisch oogpunt is het echter een vereenvoudiging. Het rekening houden met concrete personen in hun omstandigheden is in de regel moeilijk. Dat leidt dus al snel tot bijzondere bepalingen, tot maatwerk. Doorvoering van, per definitie blinde, juridische gelijkheid en zodoende van de ideologie van het bureaucratisch individualisme, bevrijdt het overheidsapparaat van ingewikkeldheden. Het codewoord vereenvoudiging verdoezelt de politiek-

6. H.R. Wijngaarden, *Hoofdproblemen van de volwassenheid*, 1960.

7. Liberalisme, *Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, A.A.M. Kinning (ed.), uitg. prof. mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag 1988.

8. R.M.A. Jansweijer, *Private leefvormen, publieke gevolgen*, uitg. WRR (Den Haag 1987) 10-11.

9. O.G.H.M. Smit, *Bijstand is maatwerk*, Den Haag 1987.

10. Jansweijer, *Private leefvormen, publieke gevolgen*, 4.

Het codewoord 'vereenvoudiging' verdoezelt de politiek- ideologische inhoud van het beleid.

ideologische inhoud van het beleid. De goede verstaander weet bij het horen van die code wat er bedoeld wordt. Inmiddels is het de Nederlandse overheid wel duidelijk geworden wat voor financiële en dus ook sociale rampen worden veroorzaakt door een extremistische toepassing van de juridische individualisering. Men denke slechts aan de affaire rond de VN-verdragen.

Theoretische politiek en praktisch leven

Mevrouw In 't Veld verwacht dat individualisering binnen menselijke relaties, in de zin van toenemende zelfstandigheid van de partners en losser worden van bindingen geen toekomst heeft. Zo kunnen mensen niet leven. De angstvallige evenwichtspolitiek die, volgens het individualiseringsmodel, de betrekkingen tussen partners moet beheersen, de krampachtige omgang op basis van *ruil*, past niet in een gelukkige relatie. Het samen delen of liever samen bezitten en besteden, het samen je inzetten voor buiten de relatie liggende doelen, het achter elkaar staan van partners met ieder hun eigen inbreng en soms verschillend gerichte maatschappelijke inzet, die verdragen geen angstvallige controle, geen gescheidenheid van belangen. Zelfs in een vriendschap is het moeilijk om geven en ontvangen uit elkaar

te houden. De relatie wordt kapot-verindividualiseerd zodra een partner probeert de ander te exploiteren. Dan ontstaat een machtsstrijd die wellicht door de status quo van het vastgelegde onderhandelingsproces wordt beslecht. Maar wat is dat dan nog voor een relatie? We bevinden ons hier in de sfeer van het zogenaamde utilitaristische liberalisme, dat de overtuiging huldigt dat 'de samenleving het uitvloeisel is van het wederzijdse voordeel dat mensen hebben bij voortdurende samenwerking, arbeidsverdeling en ruil.'¹¹ Daardoor ontstaat pas de interesse van mensen voor elkaar; en voorts: 'De mens heeft niet een bepaald levenspad af te leggen, maar kiest steeds naar wat hem van moment tot moment voordelig, aangenaam of nuttig lijkt'. Aan zulke uitspraken is te zien dat er vrijwel geen liberalen zijn die niet beter zijn dan hun theorie. De praktijk van het leven verzet zich tegen dit ontlusterend individualisme. Daar moeten we liefst niets goeds over zeggen, zelfs niet uit vriendelijkheid of tolerantie.

Gewoonten van het hart

Een groep Amerikaanse sociologen onder leiding van de befaamde Robert N. Bellah publiceerde in 1985 een studie over 'Individualisme en toewijding in het Amerikaanse leven'. De titel van het boek *Habits of the heart* legt een verband met De Tocqueville (kenner van de Amerikaanse geschiedenis en tijdgenoot van Groen van Prinsterer), Blaise Pascal en achter hen met teksten uit het Oude en Nieuwe Testament (Jeremia 31:33 en Romeinen 2:15).¹² De schrijvers wijzen op de betekenis van de bijbelse traditie en van de waarden vervat in de democratische

11. Liberalisme, 30-31.

12. Jeremia 31-33 luidt: 'Dit is het nieuwe verbond dat Ik in de toekomst met Israël sluit: Ik schrijf mijn wet in hun binnenste, Ik geef ze in hun hart. Ik zal hun God, en zij zullen mijn volk zijn'. En Romeinen 2:15: 'Door hun daden tonen zij, dat de wet in hun hart geschreven staat, waarbij komt het getuigenis van hun geweten, terwijl hun gedachten hen over en weer beschuldigen of voor wel vrijspreken...'

republiek. Het utilitaire individualisme heeft zich in de Amerikaanse samenleving met deze tradities gemengd. Daarover had De Tocqueville al zo zijn zorgen. De situatie van vandaag geeft, aldus de auteurs, De Tocqueville gelijk. 'Het pure economisme ondermijnt de persoon als burger. De berekenende stijl van een manager doordringt de intieme sfeer van gezin en gemeenschap levensterreinen die voorheen door de normen van de morele ecologie werden beheerst'.¹³

Het dagelijks werk verschraalt tot baan of carrière. Over roeping wordt weinig vernomen 'Elk zelf vormt zijn eigen morele universum'.¹⁴ We kunnen geen beroep doen op gemeenschappelijk aanvaarde normen en waarden. Alleen het beroep op het eigenbelang van onszelf en van anderen is nog mogelijk. Robert Bellah citeert liberale schrijvers, die parallel aan de geciteerde nota van de Teldersstichting, stellen: 'Wat een *zelf* schijnt is slechts een reeks van sociale maskers die veranderen met elke volgende situatie'. Dus, zegt Bellah, 'is er geen tegenstelling tussen een absoluut autonoom zelf en een zelf dat volledig bepaald wordt door de sociale situatie'.¹⁵ Individualisering op het niveau van het praktische levensgedrag leidt dus tot verlies van individuele identiteit. De korte termijnberekening van het eigenbelang, de keuzen van moment tot moment, zij passen bij kortdurende en zeer weinig omvattende relaties, bij betrekkingen tussen mensen waar je snel en gemakkelijk uitstapt. Daartegenover stellen Bellah *cum suis* een levenssfeer waarin lange termijn toewijding en verplichtingen en de roeping van mensen domineren. Maximalisatie van individueel voordeel kan daarbinnen door bepaalde mensen wel exclusief worden nagestreefd maar krijgt dan een parasitair karakter en bedreigt zoals we zagen de persoonlijke identiteit. Als we echter individualiteit overeind willen houden, aldus Bellah c.s., dan moeten we ons wenden tot de bijbelse vormen van individualisme (Bellah c.s. bedoelen iets dat bij

ons christelijk personalisme wordt genoemd) – vormen die het individu in de relatie tot een groter geheel, gemeenschap en traditie zien.¹⁶ Zo kunnen we de individualiteit van de zinloosheid redden; zij wordt dan geplaatst in de visie op de bedoeling van het leven.¹⁷

Intussen heeft de traditie van het individualisme ons taalgebruik zo aangepast dat het moeilijk is om toewijding aan zoiets als 'algemene belangen' te verwoorden. Overal duiken eigenbelang, autonomie, macht, ruil en onderhandeling, wederzijds nut als verklarende of rechtvaardigende begrippen op. Andere termen worden, als zijnde moralistisch, geweerd, een andere taal en een andere levenspraktijk moet worden geoefend.¹⁸ Als gerechtigheid weer het leidend motief van overheidsop treden en moraliteit weer een erkende deugd moet worden, dan is aldus Bellah c.s. een verantwoordelijke staat nodig en een rijk geschakeerd patroon van maatschappelijke organisaties die wellicht op het eerste gezicht minder efficiënt – ja zelfs een administratieve nachtmerrie – lijken.¹⁹ Maar in zo'n samenleving worden tradities, normen, waarden, antwoorden op zinvragen weer doorgegeven. Zo kan men persoon worden in een aan idealen gewijde gemeenschap.²⁰ Dat staat inderdaad haaks op het individualisme dat door het 'administratief despotisme' bevorderd wordt.²¹ Innerlijk en belangeloos betrokken raken bij de samenleving, daartoe worden we vooral door een godsdienstige overtuiging geïnspireerd.²² In plaats van fragmentatie van de samenleving, bureaucratische individualisering, angstvallige bescherming en nastreving van eigen-

13. Bellah, *Habits*, 48-49.

14. *Ibidem*, 66.

15. *Ibidem*, 80.

16. *Ibidem*, 143.

17. *Ibidem*, 150.

18. *Ibidem*, 191.

19. *Ibidem*, 218.

20. *Ibidem*, 252.

21. *Ibidem*, 217.

22. *Ibidem*, 219.

belang, pleiten Bellah c.s. voor integratie van de samenleving en de verbanden daarin (met name ook het gezin). Daarvoor is trouw nodig en toewijding, roepingsbesef en andere niet op het ik gericht te motieven.

Een andere sociologie

Moderne sociologen als Bellah c.s. merken waarschuwend op dat de meeste onderzoekers, in tegenstelling tot vroeger tijden, momenteel hun sociale filosofie verzwijgen of zich daar niet meer van bewust zijn. Daarom conformeren zij zich aan de in hun kring gangbare trends en komen zij niet los van een gebrekkig en eenzijdig taalgebruik. Politici moeten zich daardoor niet laten imponeren. Als het met mevrouw Weeda's vriendinisering, als het met de, veel verder gaande, verantwoordelijke samenleving van het CDA iets wil worden, dan zullen wij steeds opnieuw weer afscheid moeten nemen van begrippen die ons op dwaalsporen brengen. Het is zonneklaar dat het versneld afsterven bevorderd moet worden van die romantische, oude vormen van individualisme die op departementen en in de politiek aanleiding zijn om de sociale rechtsstaat te doen inschrompelen tot een staat die slechts de gelijke rechten van mensen op het oog heeft. Dat denken zal plaats moeten maken voor een veelzijdiger visie op de eigen rol en betekenis van de menselijke persoon, op het feit dat mensen mensen nodig hebben, op het recht van de overheid om mensen desnoods naar hun verantwoordelijkheden terug te jagen. Dat geldt voor omgang van mensen met het milieu, voor het respecteren van snelheidslimieten, voor het zich onttrekken aan belasting- en premieheffing, en het geldt ook voor het zich onttrekken van de ene mens aan de ander. Het weigeren om verantwoordelijkheid te aanvaarden zelfs voor degenen die het dichtst bij je staan is geen recht maar een ramp. Als de overheid er niet op toeziet dat wij onze normale verantwoordelijkheden ten opzichte van onze

omgeving en onze medemens op ons nemen dan gaat het de zwakste en de kwetsbare er onderdoor.

Het is van belang dat Bellah c.s. erop wijzen dat het voortwoekeren van een afkeurenswaardig individualisme ondersteund is door vooringenomen sociale analyses. Wetenschap had en heeft een zeker gezag in onze maatschappij. Wetenschappers die hun vooronderstellingen en motieven verdoezelen ontbreekt het aan intellectuele integriteit. Het is dan ook heel gezond dat Bellah en de zijnen heel simpel, heel openlijk en keer op keer in hun boek de aansluiting aan de bijbelse traditie onderstrepen. In die traditie kom je bij wezenlijk andere thema's uit dan die welke de verbrokkeling in sociaal en moreel opzicht in onze samenleving bevorderen. Ook politici past van tijd tot tijd zo'n openhartige bekentenis. Hun roeping gaat de 'zakelijke' vragen te boven.

In memoriam?

In sociologenkringen in binnen- en buitenland is de populariteit van de individualiseringstrend duidelijk op z'n retour. Dat is goed voor de maatschappij en de mensen die daarin verkeren. Radicale doorvoering van een misleidende ideologie toont vroeg of laat het onrealistische en mensonvriendelijke karakter daarvan aan. De fantastische paradoxen waarvoor de Nederlandse politiek – door het individualiseringsstreven – geplaatst is, hebben een ontzuenderend effect. Vandaar dat het in memoriam kan worden voorbereid voor de politieke individualisering. Van individualisering als ontkersteningsverschijnsel zijn we echter voorlopig nog niet af. Vandaar dat een politieke, maar ook allerlei andere sociale strijd-organisaties nodig zijn die door een positieve, een christelijke inspiratie gedragen worden.

A.M.O.

Drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt

Positieve discriminatie als laatste redmiddel

Positieve actie is zeker niet de eerst in aanmerking komende oplossing voor het opheffen van achterstellingen. Mevrouw Strop bespreekt: B.P. Sloot, Positieve discriminatie, uitg. W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle.

Discriminatie, het achterstellen van mensen, om wat voor reden dan ook, blijkt in de maatschappij een zeer hardnekkig verschijnsel. Ondanks alle goede wil, gelijkheidswetgeving en maatregelen om mensen gelijke kansen te geven blijft discriminatie zeer veel en in zeer vele vormen voorkomen. Ook al is gelijkheid volgens de Wet vastgelegd, hoe verwezenlijken wij deze ook in de praktijk?

Eén van de middelen waartoe wij in Nederland in onze hedendaagse bestuurspraktijk in toenemende mate onze toevlucht nemen is dat van de positieve actie, positieve discriminatie of hoe je het ook wilt noemen. Positieve discriminatie om achtergestelde groepen een extra stimulans te geven om hun handicap te overwinnen, het lijkt zo sympathiek. Toch is het

ook bij ons een niet onomstreden middel. Denk maar eens aan de reacties op het besluit van wethouder mevrouw M.A. Wildekamp van Amsterdam om de eerstkomende vijf jaar slechts vrouwen als directeur van een school te benoemen. Het laatste woord is in deze zaak nog niet gezegd.

Over positieve discriminatie schreef de jurist Dr. Sloot zijn proefschrift, waarvan enige tijd geleden ook bovengenoemde handelseditie verscheen. Waar proefschriften over het algemeen nauwelijks toegankelijk zijn voor het grote publiek, bevestigt Sloot zeker de uitzondering op deze regel. Zijn boek is een *handleiding* geworden voor ieder die zich iets meer wil verdiepen in positieve discriminatie als middel om achterstandssituaties op te heffen.

In zijn boek vergelijkt Sloot de situatie, zoals die zich in de Verenigde Staten en in

---

Drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt (1944) is lid van de redactie van Christen Democratische Verkenningen en voorzitter van de Nederlandse Vereniging tot Steun Oecumenische Ontwikkeling Coöp. (NVOC).

ons land ontwikkeld heeft. In de VS is de strijd tegen de segregatie op basis van etnische afkomst en sekse een veel langere en meer uitgebreide geweest, dan die in ons land waar de roep om positieve actie eigenlijk nog maar net wordt gehoord. Voor wat de VS betreft spitst de studie van Sloot zich toe op de ontwikkeling in de juridische positie van de zwarte Amerikaan. De Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring sprak reeds over *'a nation, conceived in liberty, and dedicated to the proposition that all men are created equal'*. Desondanks is de strijd voor een gelijke positie voor de zwarte bevolking in de VS nog steeds niet beëindigd. Sloot volgt de strijd, zoals die zich vooral via vele juridische processen heeft afgespeeld. Op vele manieren hebben organisaties, zoals de *National Association for the Advancement of Coloured People* vanaf het begin van deze eeuw getracht langs juridische kanalen de segregatie te doorbreken. Men volgde de theorie, dat aan de hand van feiten en cijfers segregatie werd aangetoond, die in tegenspraak was met de wettelijke rechten van de zwarte bevolking. Deze ontwikkeling, die reeds voor Wereldoorlog II werd ingezet, kreeg na 1948 steeds meer ondersteuning in de vorm van rechterlijke uitspraken bij diverse processen. Sloot analyseert een aantal van deze processen en sluit dit deel van het boek af met de conclusie, dat positieve discriminatie momenteel zijns inziens in de VS geen breed draagvlak meer heeft.

Schizofreniteit

In tegenstelling tot de VS speelt de strijd tegen discriminatie zich in ons land niet of nauwelijks voor de rechter af. Hier wordt om de positie van vrouwen en minderheden te versterken in toenemende mate een beroep gedaan op de overheid. Bij ons stoelt de strijd tegen discriminatie niet op lange ervaring, maar is zij van de laatste twintig jaar. Eigenlijk is de noodzaak tot het nemen van extra maatregelen met de komst van grote groepen buitenlanders

tot uiting gekomen. Het boek gaat daarom met name in op de positieve discriminatie van allochtone etnische groepen in Nederland en op die van vrouwen in Nederland. Op beide terreinen volgt Sloot de ontwikkelde bestuurspraktijk, met als voorbeelden het spreidingsbeleid van de gemeente Rotterdam en het in ons land ontwikkelde emancipatie-beleid. Terecht wijst hij op de schizofreniteit tussen de heersende neiging tot individualisering en het toenemende beroep op de overheid om de positie van vrouwen te versterken via positieve discriminatie. Hij besluit dit deel met zijn twijfel over het effect van de (zwakke) positieve discriminatie op de deelname van vrouwen in het arbeidsproces bij de overheid. De discussie, die de vanzelfsprekendheid van de achtergestelde positie van de vrouw aan de kaak stelde, heeft zijns inziens meer losgemaakt dan positieve actie-plannen.

Het laatste deel van het boek bevat een bundeling van de verschillende vormen van positieve discriminatie om daaruit voor Nederland de lessen te trekken. Zijns inziens is in de VS de gecoördineerde actie tussen particuliere en overheidsorganen enerzijds en de rechtspraak anderzijds zeer effectief gebleken. Hij pleit dan ook voor een indirecte bestrijding van discriminatie, en ziet positieve discriminatie als een laatste redmiddel, zeker nog niet als dé oplossing voor het opheffen van de achterstelling. Een definitieve afweging van voor- en nadelen maakt hij niet, daarvoor is de Nederlandse praktijk nog te jong.

Kortom, het boek van Sloot is een goede inleiding in de problematiek, die verband houdt met positieve actie. Nadeel van het boek lijkt me het ontbreken van gegevens over het effect, dat met name alle positieve discriminatie op de zwarte bevolking van de VS heeft gehad voor wat betreft hun sociale positie. Daarover zouden meer gegevens beschikbaar moeten komen.

Christliche Demokraten Bauen Europa

Een duidelijke 'bekrachtiging van de idealen' en een 'unieke bron voor een ieder die weten wil wat er op Europees niveau gebeurd is'. Aldus kenschetst Leo Tindemans, ere-voorzitter van de EVP het boek 'Christliche Demokraten Bauen Europa'.

De bijdrage van de Europese christen-democraten aan het proces van Europese eenwording is nauwelijks beschreven. Deze witte vlek is thans opgevuld door het recent uitgekomen boek van Hans August Lücker en Karl Josef Hahn. Beide schrijvers zijn nauw bij de naoorlogse ontwikkelingen in Europa betrokken geweest. Lücker is vele jaren voorzitter geweest van de christen-democratische fractie en vice-voorzitter van de Europese Volkspartij. Hahn was onder andere secretaris-generaal van de Europese Unie van Christen-Democraten.

In het boek brengen zij de activiteiten van de christen-democratische beweging in verband met het proces van Europese integratie. Zij schilderen de ontwikkeling in de verschillende landen, met de nadruk op de periode 1945-1986. Het boek bevat een opsomming van vooraanstaande personen in de christen-democratie, een overzicht van de verschillende christen-democratische partijen, een bibliografie, en veel nuttige informatie.

Hans August Lücker und Karl Josef Hahn, Christliche Demokraten Bauen Europa, Bonn 1987, Prijs: DM 52, – .

Bestellen:

Europa Union Verlag GMBH, Postfach 1529, Bachstrasse 32, 5300 BONN 1
– Europa-Zentrum –

..... Ex. Hans August Lücker und Karl Josef Hahn
'Christliche Demokraten Bauen Europa'
à DM 52, –

DM .....

Name/Anschrift

.....
.....
.....

Ort, Datum

Unterschrift

.....

COLUMN

Ir. W.C.M. van Lieshout

De verscheidenheid van ons Nederlands onderwijs

Een van de karakteristieken van het Nederlands onderwijsbestel is de grote mate van verscheidenheid. Deze verscheidenheid is in beginsel verworven rondom de eeuwwisseling en verankerd in artikel 23 van de Grondwet. Het klassieke recht op vrijheid van onderwijs werd in dit grondwetsartikel gekoppeld aan het sociale recht van de burger op onderwijs. Met name het confessioneel onderwijs nam in de eerste zestig jaren van deze eeuw een geweldige vlucht. Een herkenbare inhoud werd gegeven aan de vrijheid met betrekking tot richting en inrichting van het onderwijs. Ondanks verschillende pogingen tot wijziging van dit grondwetsartikel is het tot op heden ongeschonden gehandhaafd gebleven. Het grondwetsartikel kent een natuurlijk spanningsveld tussen de vrijheid van stichting, richting en inrichting van scholen en de zorg en de bemoeienis van de overheid voor het onderwijs. Een zorg die niet alleen te maken heeft met gerechtigheid maar die tevens voortvloeit uit de overheidstaak om de belangen van andere levenskringen zoals de economische, de sociale en de culturele ook in het onderwijs voldoende veilig te stellen.

Tot de jaren zestig verliep de spanning tussen de vrijheid van de burger met betrekking tot het onderwijs en de zorg van

de overheid relatief probleemloos, omdat de overheid zich beperkte tot de verdeling van de middelen en voorzieningen en het toezicht op de kwaliteit en de goede besteding van de gelden.

In de jaren zestig en – versterkt – in de jaren zeventig is de invloed van de overheid op het onderwijs aanzienlijk toegenomen. Bestuurlijk had dat te maken met de toenemende samenhang van de diverse levenskringen en de verwachtingen die andere maatschappelijke sectoren ten aanzien van het onderwijs hadden. Daarnaast speelden politieke stromingen een rol, die in het onderwijs een belangrijk instrument zagen om hun maatschappijvisie te realiseren. Integrale overheidsplanning was een topper in die jaren. Het verplichtte de overheid meer actief stelling te nemen in zaken als de doelstelling, de kwaliteit en de inrichting van het onderwijs. Dit had gevolgen voor de verscheidenheid van het onderwijs: De feitelijke vrijheidsgraad nam af. De sterke secularisatie van onze maatschappij had eveneens haar invloed op de pluriformiteit van het onderwijs. In vele scholen van confessionele signatuur werd het maken van welbewuste keuzen ten aanzien van de richting en de inrichting van het onderwijs afgezwakt en nam de feitelijke verscheidenheid van het onderwijs af. In een aantal gevallen werd deze alleen nog maar be-

paald door toevalligheden.

De ontwikkelingen in de jaren tachtig maken het beeld met betrekking tot de verscheidenheid in het onderwijs nog complexer.

1 Allereerst is er een breed gedragen dereguleringsstreven. De maatschappij heeft begrepen dat centrale sturing veel minder effect heeft dan vroeger wel eens werd verwacht. Zij leidde tot uitgebreide bureaucratisering en tot een afnemende betrokkenheid, en dus ook tot een afname van het verantwoordelijkheidsbesef van degenen die in diverse levenskringen aan de basis inhoud moeten geven aan het beleid. Doorvoering van deregulering blijft echter geen eenvoudige zaak. Bij het onderwijs zijn ervan nog slechts marginale effecten waar te nemen. De indruk bestaat dat er een zekere huiver aanwezig is voor een sterke deregulering. Men vreest dat de basis een grotere vrijheid niet aan kan, is bezorgd voor een verder uit elkaar groeien van het onderwijs en voorziet een zekere chaos. Daarbij zij opgemerkt dat ook landelijke organisaties van besturen en van onderwijsgeveden niet de indruk geven in hun eigen beleid de deregulering tot een hoge prioriteit te verklaren. Voorstellen van deze kant blijken meestal meer gericht te zijn op de versterking van hun eigen positie dan op de vergroting van de vrijheidsgraad van de afzonderlijke scholen.

2 Ook het innovatiebeleid van de overheid getuigt niet altijd van terughoudend besturen. Sommige nota's en wetten lijken de regeldrift in te tomen, andere getuigen van een toenemende bemoeienis en zetten het onderwijsveld eerder aan tot defensie dan tot creatief benutten van eigen beleidsruimte. De eindtermendiscussie en de ingrepen bij het hoger onderwijs zijn daarvan voorbeelden.

3 De demografische ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat het aantal scholen

moest worden verkleind; soms door opheffing soms door fusie. Dat ook hierbij de verscheidenheid in het onderwijsstelsel afneemt, is evident.

4 Bezuinigingen in het kader van het terugdringen van de overheidsuitgaven leidden er evenzeer toe stichtingsnormen te verhogen en de ruimte per school voor vernieuwing en eigen accentuering te verkleinen.

5 Met name in de grote steden – maar daar niet alleen – komt het probleem van onderwijs aan andere etnische groeperingen steeds meer centraal te staan. Zowel met betrekking tot de doelstelling als ten aanzien van de inhoud en aanpak bestaan grote verschillen van inzicht.

6 Na een periode van relatief grote onduidelijkheid in de jaren zestig en zeventig zijn er tekenen dat ook het onderwijs op confessionele basis weer sterker zoekt naar een aangepaste inhoud aan richting en inrichting van het onderwijs.

Het aantal christenen dat principieel en bewust kiest voor confessioneel onderwijs is verminderd. Maar daarnaast is er een veel grotere groep van ouders die toch voor dit type onderwijs kiest, veronderstellend dat kwalitatief goed onderwijs, dat bovendien vanuit een confessionele benadering aandacht besteedt aan zingeving en waarden en normen, voor hun kinderen van groot belang is. De vraag is of in zo'n situatie voldoende draagvlak voor de eigen identiteit kan worden gerealiseerd en in het schoolwerkplan ook feitelijk vorm krijgt.

Op grond van deze ervaringen en ontwikkelingen mogen de twee volgende conclusies worden getrokken:

1 Duidelijke verschillen in behoefte, andere accentuering van doelstelling en aanpak op grond van cultuur, religie, mogelijkheden en beperkingen van leerlingen versterken de roep naar verscheidenheid en vragen om een nieuw

doordenken van het gelijkheidsbeginsel: 'gelijke kansen voor iedereen'.

2 Vergroting van de betrokkenheid van ouders, bestuurders en onderwijsgevendenden bij de school vraagt om eigen verantwoordelijkheid met betrekking tot de doelstelling, de inhoud, de organisatie en vormgeving van het onderwijsproces en van het pedagogisch klimaat.

Indien men de conclusies deelt en dus de verscheidenheid in het onderwijs als een zeer belangrijk cultureel goed beschouwt, ligt het voor de hand de inhoud van het huidige grondwetsartikel 23 te koesteren. Immers het legt de basis voor de eigen verantwoordelijkheid bij de burger, op welke wijze dan ook daar vorm aan wordt gegeven. Maar het handhaven van dit grondwetsartikel is niet voldoende, zoals de ontwikkelingen in de afgelopen periode hebben aangetoond. Opnieuw zal moeten worden nagegaan hoe in een moderne conceptie van overheidsbesturing de voortdurende zorg van de overheid voor onderwijs kan worden waargemaakt en welke instrumenten daarbij mogen worden gebruikt. Daarnaast zal echter moeten worden nagedacht over de vraag hoe de school op een verantwoorde, consistente wijze de geboden ruimte kan benutten om zichzelf te profileren op basis van gekozen, al of niet confessioneel bepaalde, uitgangspunten, pedagogische en onderwijsconceptuele keuzen en inhoudelijke accenten. Angst voor gebrek

aan verantwoordelijkheidsbesef en voor onkunde aan de basis zijn geen sterke democratische uitgangspunten.

Tenslotte zal bij het vinden van nieuwe wegen om vorm te geven aan de noodzakelijke verscheidenheid rekening moeten worden gehouden met demografische prognoses en financiële randvoorwaarden. Regionale samenwerking van besturen op het terrein van beheerszaken zou een bijdrage kunnen leveren aan het handhaven van voldoende spreiding en verscheidenheid zonder dat de kosten zouden moeten stijgen. In ditzelfde licht mag de vraag niet onbesproken blijven of, en in hoeverre, ouders bereid zouden moeten zijn zelf een bijdrage te leveren voor het onderwijs van kinderen en in het bijzonder voor het in stand houden van een school met een duidelijk eigen profiel. Het mag duidelijk zijn, dat bij dergelijke ontwikkelingen, de bescherming van de onderwijskansen voor kinderen van minder draagkrachtige ouders bijzondere aandacht vragen.

De verscheidenheid van het onderwijs als uitvloeisel van onze pluriforme samenleving maar tevens gericht op de instandhouding ervan rechtvaardigt alleszins een dergelijke inspanning.

Dr. K.J. Hahn

Israël in zijn zwaarste crisis

Orthodox-Joodse bevolkingsgroepen komen tot intensivering van hun maatschappelijke activiteiten. Polarisatie tussen hen en de tot vrede en compromis bereid zijnde kringen werd onvermijdelijk. Voor een politieke oplossing is het noodzakelijk dat geestelijke fundamenten als de uitverkorenheid van het Joodse volk opnieuw doordacht worden.

Het zijn niet slechts de onlusten in de Gazastrook en in West-Jordanië, gevolgd door stakingen, demonstraties en onlusten in de Arabische wijken en streken van Israël zelf, die de grootste crisis van de staat en de natie Israël sinds de oprichting van de eigen Joodse staat veroorzaakt hebben. Er is meer, in zorgwekkende mate meer. Als premier Shamir bij zijn recente bezoek aan de Verenigde Staten ter rechtvaardiging van het harde optreden van de Israëlische soldaten in de bezette gebieden verklaart: 'Wij zijn in oorlog', dan klinkt dit bijna als een eufemisme. Er is veel meer aan de hand in en om Israël dan alleen een conflict tussen legereenheden en opstandelingen.

In veertig jaar is de vrede tussen Israël en de Arabieren, zowel in Israël en de bezette gebieden als in de gehele Arabische wereld, niet bereikt; integendeel, de span-

ningen hebben een nieuw hoogtepunt bereikt. Egypte dat als enige Arabische staat het Camp David-akkoord ondertekende en daarom de Arabische Liga moest verlaten, is weer opgenomen in de gemeenschap van de Arabische landen. Het Arabische front inclusief de PLO is tenminste ten aanzien van Israël weer gesloten. Tegelijk is er in de Israëlische regering nog steeds geen overeenstemming bereikt over het houden van een internationale conferentie over de oplossing van het Israëlisch-Palestijnse probleem. Dit heeft tot gevolg dat de militaire acties van Israël als vergelding of voorkoming van Arabische terreur-aanvallen nog steeds voortduren. Daardoor worden ook de bevriende regeringen ongeduldig of zelfs ernstig bezorgd zodat Israël vandaag meer dan ooit geïsoleerd dreigt te worden.

De stichting van de eigen Joodse staat na 2000 jaar diaspora en de nog steeds niet begrijpelijke, nooit te verwerken moord op 6 miljoen Joden, is door vrienden van Israël als een zegen voor dit eeuwenlang vervolgd Joodse volk begroet. Na de oorlog van 1967 had Israël in de ge-

---

Dr. K.J. Hahn (1912) was tot 1983 plaatsvervangend secretaris-generaal van de Europese Unie van Christen-Democraten in Rome.

hele wereld een ongekend groot prestige. Vandaag is dit prestige aanzienlijk geslonken, en nog nooit waren de oprechte en trouwe vrienden van Israël zo diep bezorgd als vandaag. Arie Kuiper, wel bekend door zijn grote sympathie en diepe verering voor het Joodse volk en voor zijn exacte kennis van de problemen van Israël, besluit zijn commentaar over Arik Sharon met de woorden: 'De God van Israël slaat de leiders van zijn volk met blindheid.' (*De Tijd*, 31 december 1987).

De ernst van de situatie blijkt uit een aantal harde feiten die op niet eens zo lange termijn dramatische uitwerkingen kunnen hebben, als onder andere de internationale conferentie niet een omvattende politieke oplossing bereikt. Laten we de demografische gegevens en de mogelijke ontwikkelingen op dit terrein voor het komende decennium bekijken.

De staat Israël, zonder de bezette gebieden, telt op het ogenblik circa 3,6 miljoen Israëli's en bijna 780.000 Arabieren. In de bezette Gazastrook en West-Jordanië leven 1,4 miljoen Arabieren en 75.000 Joden. De samenstelling van de Israëlische en de Arabische bevolking blijkt uit een enkel aspect overduidelijk: bij de Arabieren zijn er 360.000 kinderen beneden de vier jaar, bij de Joden 365.000, volgens een statistiek van 1987. De groei van de Arabische bevolking zal tot gevolg hebben, dat in het jaar 2000 in Israël 4,3 miljoen Joden en 3,7 miljoen Arabieren leven. Als in de loop van de resterende jaren van deze eeuw geen vrede gesloten wordt tussen Arabieren en Joden zal zelfs de meest creatieve politieke fantasie zich niet kunnen voorstellen wat dan gebeurt.

Misschien het meest verontrustend en voor de toekomst van het Joodse volk en van beslissende betekenis voor de Joodse staat is de verscherping van de tegenstellingen binnen de Joodse gemeenschap zelf. Hier liggen de kiemen voor traumatische conflicten, onoverbrugbare tegenstellingen, voor wederzijdse haat.

Deze tegenstellingen uiteten zich sinds enkele jaren met een toenemende intensiteit en in stijgend tempo. Dat dit geen overdrijvingen zijn, bewijst een uitspraak van niemand minder dan de toenmalige president van Israël, Yitzhak Navon. Hij zei in 1983: 'De in onze maatschappij verborgen gevaren lijken me voor de eerste keer ernstiger dan de externe gevaren, inclusief de PLO. En de situatie kan nog slechter worden en ons in de afgrond storten'. Navon herinnerde, ter staving van deze zorg, aan de bom die op 10 februari van hetzelfde jaar de aanhanger van de 'Vrede Nu'-beweging Emil Grünzweig voor het gebouw van de Knesseth doodde. En de Israëlische socioloog Amir Menahem zag in de toenemende radicalisering van het politieke leven een symptoom voor het feit dat de Israëlische maatschappij nu objectief rijp is voor de burgeroorlog. Van zijn kant vreest de orthodox-Joodse wijsgeer David Hartman dat de ultra-orthodoxe Joden, als zij in hun extremisme de gelovige en niet-gelovige zionisten opzij geschoven of overvleugeld hebben, 'deze staat tot een onbewoonbare plaats maken'.

Het duldt dus geen twijfel dat deze interne tegenstellingen in de tegenwoordige Joodse gemeenschap in Israël fatale uitwerkingen kunnen hebben. Het enthousiasme waarmee de eerste immigranten aan de opbouw van de nieuwe Joodse staat werkten, heeft niet tot de integratie en eensgezindheid in de fundamentele geestelijke en politieke grondgedachten geleid, die men destijds droomde. President Navon wijst op het feit dat de immigranten naar Israël kwamen uit honderdtwee landen en eenentachtig talen spreken. (Joden uit Turkije en Bulgarije spreken thuis vaak nog de taal die zij, sinds de zestiende en zeventiende eeuw, na hun vlucht uit Spanje steeds hebben gesproken, namelijk Spaans!; ultra-orthodoxe Joden uit Oost Europa, die de geseculariseerde Joodse staat niet erkennen, weigeren Ivrít te spreken en houden zich kramp-

achtig aan het Jiddish.) Niet alleen de Joden uit de landen van de Derde Wereld, maar ook uit Oost Europa brengen niet die ervaring en die kennis van een democratische samenleving met zich mee, die voor het politieke stelsel van de jonge staat dringend nodig zijn. Daarachter verbergen zich natuurlijk ook diepere verschillen in cultuur en beschaving, die spanningen veroorzaken. Telt men daarbij nog de juist voor Joden zo wezenlijke religieuze problemen dan is het verklaarbaar dat zich dit alles ook en in toenemende mate in het politieke landschap manifesteert. De doordringing van religieuze met politieke tendensen is in het klimaat van een Joodse staat onvermijdelijk en leidt vandaag tot de ernstige botsingen tussen de verschillende groeperingen.

Panorama

Een van de beste kenners van de actuele maatschappelijke, culturele en politieke stromingen en discussies, Thomas L. Friedman, Israël-specialist van de *'New York Times'*, onderscheidt vier groeperingen, die, met hun onderstromingen en schakeringen, het politiek-religieuze panorama van Israël vormen.

Volgens Friedman vormt de groep van niet-praktizerende Joden met 45% de grootste groep. Ze zijn immigranten of in Israël reeds geboren, gaan nooit naar de synagoge, en zijn voor een groot gedeelte dus ook *Asjkenazim*, West- en Midden-europese Joden, die meestal de Arbeiderspartij kiezen of kleinere linkse partijen.

De op een na sterkste groep, 35% omvattend, zou men traditionele Joden kunnen noemen, waartoe de *Sefardim* uit Zuid Europa en de Joden uit de Arabische landen behoren. Ze zijn gelovig, niet al te streng, overtuigende zionisten, die de kern van de conservatieve *Likoed*-partij uitmaken.

De strikt orthodoxe, streng religieus gebonden Joden vormen een gevarieerde groep van stromingen, die echter allen vasthouden aan de bijbelse leer en de

Thora, aan de traditie van het uitverkoren volk. Ze onderscheiden zich van de zionistische beweging, voor zover deze ook niet-gelovige zionisten toelaat en erkent. Maar ze zijn van mening dat het Joodse geloof en de door de zionisten en niet door de Messias opgerichte Joodse staat als seculiere, niet-confessionele staat het met elkaar vinden kunnen. Zij vormen 15% van de Israëliëse bevolking, kiezen meestal de Nationaal-Religieuze Partij, de Morasja-Partij, en worden krachtig gesteund door de twee Opperrabbijnen, Avraham Shapira voor de *Asjkenazim* en Mordechai Eliahu voor de *Sefardim*.

De ultra-orthodoxe Joden, de fundamentalisten, vormen de kleinste groep, met 5% van de bevolking; ze worden de *Haredim* genoemd, herkenbaar aan hun kleder- en haardracht, ze sturen hun kinderen naar de confessionele scholen, de *Jesjiva's*, die door de staat gefinancierd worden, komen meestal uit Oost Europa. Onder hen bevinden zich ook de *Chassidim* die de Joodse staat als seculiere schepping niet erkennen. Hiertoe behoren vooral de hyper-strengere *Netura Karta*, de *Agudat Israël* en andere groepjes. Deze extreme fundamentalisten verwerpen de militaire dienst in deze door hen niet erkende staat, die niet door de Messias gesticht is. Ze zijn dan ook geen zionisten.

Het is kenmerkend voor de interne ontwikkeling in Israël dat deze kleinste groepen, te zamen 20% van de Joodse bevolking uitmakend, de laatste tijd een buitengewoon intensieve activiteit in het gehele land hebben ontwikkeld. Ze demonstren tegen film-vertoning op zaterdag, tegen onzedelijke, niet-religieuze publicaties, bewerken piloten van de luchtmacht hun baan op te geven en de Thora te bestuderen, verwerpen de zionistische gedachte, om een Joodse staat op te bouwen gelijk aan alle andere democratische staten.¹ Hun alternatief is een zuiver

1. De groep *Neturai Karta* bidt voor de ondergang van de staat Israël.

Joodse staat, geheel en al gebaseerd op het Oude Testament en de Thora.

De numeriek zwakste groepering heeft echter een betekenis, een invloed, een publiciteit en een dynamiek in de maatschappij die veel sterker is dan uit het percentage op te maken is. Ook in de kringen van de gematigd religieuze groeperingen en zelfs bij de ongelovigen kunnen sommige van hun ideeën overtuigingskracht verkrijgen. Want ook het nationale bewustzijn, de idee van de eigen Joodse nationale identiteit van de ongelovige zionist heeft nu eenmaal religieuze wortels. Bewust of onbewust is de religieuze motive-

ven, door het Oude Testament, de Thora, de Joodse traditie en de opdracht van God aan het Joodse volk zo exact mogelijk te beleven en daarnaar politiek te handelen. Zijn vorig jaar verschenen boek *Uncomfortable questions for comfortable Jews** geeft in een bijna meeslepend hartstochtelijk betoog met het vuur van een oud-testamentische profeet de gehele denkwereld van deze fanatieke fundamentalist weer, in al zijn polemische kracht en bewust kwetsende agressiviteit. De regering, de Knesseth, de partijen, de gehele seculiere staat Israël is niet de Joodse staat die de Joodse wet vereist, maar een staat van Joden die een onmogelijk ding willen presteren: Joodse geest (*judaism*) en democratie verzoenen, de niet-Joden gelijke rechten in de staat geven, dus de Arabieren in Israël erkennen.

De invloed en de psychologische druk van de orthodoxe Joden neemt toe.

ring van het nationale en het politieke denken steeds gegeven en dit heeft tot gevolg dat de invloed en de uitstraling en soms ook de psychologische druk van de orthodoxen – ondanks en naast de scherpe kritiek waaraan de fundamentalisten in Israël zelf bloot staan – groot zijn, en nog zullen toenemen.

Kahane

De kracht en de geestelijke dynamiek van deze orthodoxe Joden kunnen worden afgelezen aan de figuur van de Amerikaanse Rabbi Meir Kahane die in Israël de ultra-orthodoxe partij *Kach* heeft opgericht en in 1984 als hun enige kandidaat en leider in de Knesseth gekozen werd. Hij heeft het fundamentalisme ten top gedre-

De partij van Kahane, de *Kach*, wordt met haar extreme stellingen, van waaruit ze ook het gehele establishment van de Joodse organisaties in de Verenigde Staten als liberaal-democratisch-'hellenistisch' veroordeelt, in Israël als fascistoïde of fascistisch, racistisch en anti-democratisch door bijna de gehele bevolking verworpen en ze haalde dan ook met enige moeite een enkele zetel in de Knesseth. De acties van deze en verwante ultra-orthodoxe Joden namen echter in de laatste maanden aan hevigheid toe en richtten zich in het bijzonder ook tegen alle bewegingen zoals de 'Vrede Nu'-beweging, die met de Arabieren tot een akkoord wil komen en dus bereidheid tot concessies toont, (de leden van de vooral door Westelijke Joden gedragen beweging werden door de ultra's bij een demonstratie in Tel-Aviv als 'Asjke-nazi' uitgejouwd). Een beweging als die van *Kach*, die, zoals Kahane in zijn boek met nadruk beklemtoont, geen contact met Duitsland en Duitsers, geen huwelijk of ook seksueel contact tussen Joden en niet-Joden toelaat, blijft een

* Uitg. Lyle Stuart Inc. Secaucus, New Jersey, USA, 1987.

minderheid die tegen de hoge verwachtingen van Kahane in geen kansen heeft.

Dit neemt echter niet weg dat de religieuze argumenten die Kahane gebruikt, de religieuze, Joodse inspiratie waaruit hij put, in de Joodse bevolking vanzelfsprekend aanwezig is en juist door de versterkte activiteit van de Arabische, van de Palestijnse organisaties en de recente opstanden in de bezette gebieden sterker en bewuster tot uitdrukking komen. Met de opkomst van het Arabische fundamentalisme komt het in de orthodoxe Joodse bevolkingsgroepen tot een intensivering van maatschappelijke, publieke en offensieve activiteit. Een polarisatie tussen de extreem-orthodoxe Joodse groeperingen aan de ene kant en de tot vrede, compromissen en concessies bereid zijnde kringen in de bevolking werd daarom onvermijdelijk en bereikte tenslotte het niveau van de regering. Zo komt het regelmatig tot hevige botsingen tussen Joden onderling aan de rand van de orthodoxe wijken van Jeruzalem en tot een paradoxale situatie op regeringsniveau: een coalitie van de twee grote partij-groeperingen die het op fundamentele punten van het regeringsbeleid waarvan de toekomst van de Joodse staat afhangt, onderling niet eens zijn. Hoe kan zo een coalitie het land intern regeren en extern zijn belangen in een hoogst gevaarlijke constellatie verdedigen?

Bezette gebieden

De tegenovergestelde en elkaar uitsluitende visies op de positie van Israël als Joodse staat of, exacter, als staat van Joden komen in volle duidelijkheid tot gelding in de vraag hoe de bezette gebieden en de Arabische bevolking aldaar te behandelen. Peres en Shamir hebben hier totaal verschillende opvattingen, die in de kwestie van de internationale conferentie tot uiting komen. Hun werkelijk, uitgesproken en onuitgesproken argumenten voor en tegen deze conferentie spruiten voort uit verschillende voorstellingen van de

identiteit van de Joodse staat. Shamir gaat ervan uit dat de bezette gebieden deel van de Joodse staat zijn, het aantal nederzettingen van Joodse kolonisten moet worden opgevoerd. Autonomie van deze gebieden, die de Arabieren gelijke rechten en dus een democratische meerderheid geeft, – dit is het tweede en tot nu toe niet toegepaste deel van het Camp David-akkoord – is voor hem niet aanvaardbaar. Het is dus zeer de vraag of Shamir met een internationale conferentie zou instemmen, ook als de PLO van alle terreur zou afzien en de staat Israël zou erkennen. Immers, dan zou Israël op zo'n conferentie concessies moeten doen die de Joodse staat zou dwingen delen van zijn land of van zijn soevereiniteitsrechten ten gunste van de Arabieren af te staan.

Hier loopt dus een ondergrondse, niet volledig uitgesproken overeenstemming van alle religieus-gebonden, gelovige Joden door een groot gedeelte van de Joodse bevolking heen. Ze blijkt uit een aantal cijfers die *De Telegraaf* publiceerde (18 mei 85): 65% van de Israëliëse jeugd beneden de 18 jaar is tegen gelijke rechten van de Arabieren in Israël, 42% wil dat aan de Arabieren de burgerrechten worden ontnomen. In de weken van de felste botsingen tussen soldaten en jongeren in de Gazastrook en de gebieden aan de Westelijke Jordaanoever was 50% van de Israëliëse bevolking akkoord met het harde optreden van de soldaten. En 38% vond dat er organisaties moesten komen die de vrijheid moeten krijgen om de terreur van de Arabieren en de PLO met geweld te beantwoorden. Dit laatste werd nog kort geleden eveneens geëist door twee Israëliëse oud-ambassadeurs in Nederland, Shimshon Arad en Hanan Bar-On, die 'in een politiek die erop gericht is de terreur met geweld te bestrijden . . . de enige haalbare, verantwoorde en hoopvolle koers' zien.* Hoewel overal in de wereld is gebleken dat in de vicieuze

* NRC, 'Brief aan een Hollandse vriend', 22 april 1988.

cirkel van terreur en geweld nooit een vreedzame politieke oplossing kan worden bereikt.

Niet minder ernstig is het feit dat volgens de *Jerusalem Post* van 25 juli 1987 circa de helft van de Israëli's willen dat de Arabieren uit Israël vertrekken, een wensdroom van Kahane. Dat hieraan concreet gedacht en zelfs gewerkt werd, heeft voor het eerst, naar ons weten, *Der Spiegel* verleden jaar gepubliceerd (nr. 50/1987). In de jaren 1968 tot 1970 heeft de Israëlische regering onder Levi Eshkol en onder Golda Meir een transfer van Arabieren uit de bezette gebieden willen organiseren. Er werden landerijen in Argentinië, Brazilië en Paraguay, maar ook in Libië en Irak gekocht en aan Arabieren die naar deze landen bereid waren te emigreren, werd 20.000 dollar aangeboden. De gehele actie leverde weinig op en vond bij de liberalen en de socialisten geen instemming.

Wij vermelden deze feiten, om aan te tonen dat er diep zittende, diep gewortelde verwachtingen bestaan van een homogene Joodse staat met een geringe of liever geen Arabische bevolking binnen de grenzen van het bijbelse Beloofde Land. De motivatie van een dergelijk streven is bij het Joodse volk niet te zoeken in een blind nationalisme. Ook termen als 'fascisme' en 'racisme', als zuiver politieke of ideologische begrippen, raken de kern niet van deze problematiek. Ook het nationalisme van de zionisten zoals van de fundamentalisten van *Kach* heeft religieuze wortels. In deze optiek liggen de grenzen van Israël daar waar de grenzen van het Beloofde Land liggen. En ten tweede: het Beloofde Land is door God aan de Joden gegeven – aan niemand anders. Deze extreme theologische fundering buit een man als Kahane tot het uiterste uit en komt daarmee tot politieke conclusies die in Israël geïsoleerd blijven. De algemene, uit de godsdienstige overtuiging voortkomende opvatting van de Israëlische staat, van de plaats van het Joodse volk in dit gebied van het Midden Oosten wordt des-

ondanks sterk door de fundamentele gedachte van het 'uitverkoren volk' en van de landbelofte gedragen.

Beloofde Land

Deze beide begrippen, als basis en kern van de Joodse godsdienst, de Joodse tradities en de Joodse denkwereld, hebben in het Joodse volk van vandaag een sterk verschillende waarde, functie en doorwerking. Buiten de sfeer van de gelovige Joden dringt hun inhoud door in de wereld van de niet-religieuze Joden. Zij bepaalt daar aspecten van hun cultureel, maatschappelijk en politiek denken.

Het 'uitverkoren volk' is door dit onverbrekelijke besluit van God voor de religieuze Joden bindend: ze zijn uitverkoren, dat wil zeggen, anders dan de andere volkeren.² Zo hebben ze zich in hun geloof en door hun geloof als 'anders' kunnen handhaven, als volk, en werden ze door de andere volken als zodanig ook behandeld. Hun lijden door alle eeuwen heen is een bewijs voor dit anders-zijn. De *holocaust* kan daarom gezien worden als een bewijs van dit totaal anders-zijn, van de uitverkorenheid, en de diepe schuld van de 'anderen'. De oprichting van de eerste eigen Joodse staat na de diaspora, de voortdurende bedreiging van een meedogenloze terreur-organisatie, de vermeende onvoldoende steun van bevriende naties ten aanzien van wezenlijke nationale eisen zoals het behoud van de bezette gebieden, versterkte in deze visie op de eigen nationale identiteit als volk met een opdracht van God het bewustzijn van het anders-zijn, zelfs van alleen-op-zich-zelf gesteld, van geïsoleerd te zijn. Deze mening leeft, bewust en onbewust, ook bij de niet-gelovige zionist die het door eeuwen vervolgd en verstrooid volk eindelijk in zijn eenheid in zijn eigen land veilig gevestigd wil zien.

Het 'Beloofde Land' is de Joden door

2. De secretaris van de Raad van Kerken van het Midden-Oosten, de Libanees Gabriel Habib gebruikt de term 'ethnocentrisch'.

God gegeven en zij moeten dit eerbiedigen. Ze hebben dus geen mogelijkheid zelf hieraan te tornen. Het is dus een Joods land, of moet het, met de bezette gebieden volledig worden. Het toekomstbeeld van Arabieren in deze gebieden is een trauma – de politiek van de nederzettingen heeft dus niet alleen een nationalistisch-expansionistisch motief, zij vervult een opdracht van God. Zo zien de orthodoxe ultra's het. Op dit terrein gaan de officiële kringen van de *Likoed*-partij en zelfs een groep binnen de Arbeiders-partij van Peres met deze strikte interpretatie van de 'landbelofte' akkoord, al lijkt het nationalistische denken van de zionisten daarbij de boventoon te spelen.

De uitverkorenheid en de landbelofte zijn beschikkingen van God, ze staan buiten de geschiedenis. Maar zij hebben een uitwerking op het handelen van de gelovige Joden in de geschiedenis, in de concrete wereld en ook in de politiek. In januari 1983 voerden een Amerikaanse filosoof, John Murray Cuddihy van het Hunter College en professor Irving Greenberg, een orthodoxe rabbijn en directeur van het Jewish National Research Center in New York een discussie over de uitverkorenheid. Cuddihy, die gespecialiseerd is in de invloed van godsdienst op het handelen en het gedrag in de wereld, zag in het begrip van de uitverkorenheid het risico van gecentreerd-zijn op zich zelf, dat vaak tot superioriteitsgevoelens en afkeer tegen niet-Joden leidt. Rabbijn Greenberg van zijn kant zag juist in de uitverkorenheid de juiste bescherming tegen een gevaarlijk 'universalisme', tegen universele categorieën die met geweld aan anderen worden opgedrongen. Hij bepleitte een 'postmoderne verfijning van de uitverkorenheid' in die zin dat ook andere volkeren uitverkoren kunnen zijn en dus op die basis elkaar eerbiedigen. Het anders-zijn wordt echter door deze zeker niet algemeen aanvaarde stelling niet overwonnen, en de juiste betekenis van universalisme op sprekende wijze miskent.

Conflict

In ieder geval vormt de absolute eerbiediging van de uitverkorenheid een duidelijke rem op de volledige openheid tegen-

---

Absolute interpretatie van de idee van Israël als het uitverkoren volk vormt een rem op openheid tegenover andere volken.

---

over andere volkeren, die door de Joden uit de Westelijke wereld, de liberaal-gelovige Joden, door bewegingen als 'Vrede Nu' en zeker door figuren als Simon Peres duidelijk gezien wordt. Hier uit zich een streven dat juist in een situatie van constante bedreiging van het grootste belang is. In het conflict tussen Shamir en Peres over het wel of niet houden van een internationale conferentie ligt opgesloten het diepere conflict tussen onwrikbaar vasthouden aan het anders- en alleen-zijn van het Joodse volk dat zich door niemand van buiten iets mag laten opleggen, aan de ene kant, en zich openstellen voor een dialoog en een mogelijke overeenstemming met anderen.

De landbelofte is eveneens een gegeven dat buiten de geschiedenis ligt. Dit betekent in concreto, dus in de geschiedenis, dat aan die belofte niet getornd mag worden, en dat wil zeggen, dat er geen concessies mogelijk zijn. *Oz we Shalom*, 'Vrede Nu'*, en natuurlijk ook Peres en brede kringen van het 'verlichte', of meer

* Zie de uitstekende beschrijving van deze beweging van Kees Hulsmans in *Christen-democratische Verkenningen*, 5/1982, 274 e.v.

open, of meer Westers-democratisch denkende Israël sluiten dan ook niet uit dat concessies onvermijdelijk zijn. De ene pleit voor terugtrekking uit de bezette gebieden, zoals bijvoorbeeld de honderd Joodse intellectuelen van de Verenigde Staten, onder wie Arthur Miller, die onlangs een manifest in die zin in de *New York Times* publiceerden, de anderen pleiten voor een echte autonomie eventueel in een Palestijns-Jordaanse federatie. In beide gevallen wordt hier de bereidheid getoond, van de strikte interpretatie van de landbelofte af te wijken, in het belang van het voortbestaan, van de veiligheid van de staat Israël. Daarmee volgen ze de gedachten van Martin Buber, die in zijn bekend geschrift van 'een land van twee volkeren' sprak, van Albert Einstein, die in 1935 in de *New York Times* pleitte voor 'de weg van onze vreedzame samenwerking met de Arabieren die naar het ras onze bloedverwanten zijn'. Daarmee zijn we ver verwijderd van een figuur als Arik Sharon, die in een onvergeeflijke en onbegrijpelijke provocatie in het grotendeels Arabische en door de Arabieren als hun religieus centrum beschouwde Oostelijk Jeruzalem, een nieuw huis liet bouwen met een metershoge *menorah* op het dak en dat hij met een spectaculaire *house warming party* betrok. En ver verwijderd van de hardheid van het optreden van de Israëlische autoriteiten in de bezette gebieden. De burgemeester van Jeruzalem Teddy Kollek bleef weg bij dit macabere feest van Sharon, en zei: 'Als een kamer volgelopen is met gas, is slechts een klein vonkje nodig, om een explosie uit te lokken . . . Sharon heeft de Palestijnse extremisten een grote dienst bewezen.'

De politieke oplossing en dat wil dan zeggen de vreedzame en voor allen aanvaardbare oplossing die de fatale vicieuze cirkel van terreur-geweld en geweld-terreur doorbreekt is dus alleen mogelijk, als binnen de Joodse gemeenschap de geestelijke fundamenten zoals uitverko-

renheid en landbelofte opnieuw door-dacht en in deze nieuwe, voor de toekomst van beslissende fase van de Joodse geschiedenis een *agglornamento* ervaren. Dit hoopt ook de reeds aangehaalde moderne, maar toch ook orthodoxe Israëlische filosoof David Hartman, die zegt: 'Als de moderne zionisten niet wakker worden en als zij niet in staat zijn een Joodse visie te ontwikkelen die van toepassing is in de moderne wereld, graven zij hun eigen graf'.

De waarschuwende stemmen worden steeds klemmender. Terecht citeert Arie Kuiper die al lang met dezelfde bezorgdheid waarschuwt, president Chaim Herzog van Israël die op 14 augustus 1984 verklaarde: 'Onze democratie is in gevaar . . . Tegenwoordig komt onze grootste bedreiging van binnenuit. Dat is een gevolg van een gebrek aan tolerantie en dialoog. Tot onze schande heeft dit verschijnsel beangstigende en schandalige vormen aangenomen en alle burgers moeten er tegen in opstand komen.'

Wij hebben over Israël gesproken, en zoals vele Israëli's en vrienden van Israël, over zijn interne risico's en gevaren. Dit kan natuurlijk nooit gezien en beoordeeld worden zonder de politieke, culturele, religieuze context in acht te nemen, waarin Israël en het Joodse volk moeten leven en zich handhaven. Er zijn zeker gematigde gesprekspartners in dit gebied te vinden, Mubarak in Egypte, Hussein in Jordanië, in Saoedi-Arabië, er zijn onzekere kandidaten zoals Syrië, er zijn openlijke vijanden zoals Irak, Iran en Libië, het islamitisch fundamentalisme. En er zijn nog steeds de onverbidde terreur-organisaties die niet terugdeinzen voor moord op onschuldige burgers, kinderen en vrouwen. Is het risico voor de staat Israël te groot, als aan de internationale conferentie, die Peres, Washington en ook de Sowjet Unie onder auspiciën van de VN nodig achten, ook leden van de PLO bijvoorbeeld in een Jordaanse delegatie deelnemen? En is het risico bij het voortduren van de tegenwoor-

dige toestand zonder een internationale conferentie juist niet nog groter? Gaan kansen voor een vreedzame, politieke regeling niet met iedere dag van uitstel van deze conferentie verloren?

De twee reizen van Schultz in het Midden-Oosten hebben niets opgeleverd. De Arabische landen – behalve dan Egypte – weigeren de staat Israël te erkennen, de PLO ziet bovendien nog steeds niet af van het gebruik van geweld, integendeel. Aan de andere kant is Sharmir en daarmee zeker zijn eigen partij, de *Likoed* en natuurlijk de religieuze partij-groeperingen, principieel tegen het houden van een internationale conferentie.

Midden maart jongstleden vond te Brussel een conferentie plaats waarop Israëli's en Palestijnse persoonlijkheden over het onderwerp discussieerden: 'De vrede een kans geven'. De Israëli'sch oud-minister Abba Eban zei in zijn toespraak: 'Het gaat er eenvoudig niet om, de Palestijnen van het Israëli'sch gezag te bevrijden. Het gaat erom, Israël van de noodzaak te bevrijden, een heerschappij uit te oefenen, die onverenigbaar is met zijn belangen en zijn waarden . . . De Israëli's verkeren in de mening, dat de Pa-

lestijnse positie nog dezelfde is als die van 1964. Alsof het handvest van de PLO nog een geldig document zou zijn . . . Men moet erkennen dat er veranderingen plaats hebben gevonden.'* Volgens de laatste berichten zou Gorbatsjow Ararat ervan hebben willen overtuigen Israël te erkennen.

Welnu, de vredesgesprekken tussen Israëli's en Palestijnen te Brussel werden georganiseerd door het *Centre communautaire laïc juif*, dus een vereniging van niet-religieuze, wij zouden zeggen humanistische Joden. Komt het tot de paradoxale situatie, dat niet-religieuze, pragmatisch denkende groeperingen eerder bereid zijn vrede te sluiten, eerder bereid zijn concessies in het belang van de vrede te doen dan orthodoxe religieuze, 'ethnocentrische' groeperingen? Een vraag die alle godsdiensten, en zeker de monotheïstische godsdiensten van het Midden Oosten vandaag moeten stellen.

* *Le Monde*, 1 april 1988.

A. Hordijk

Vakbeweging en verantwoordelijke samenleving

CNV en CDA zijn het in uitgangspunten en doelstellingen met elkaar eens. In de CDA-discussienota over de verantwoordelijke samenleving had daarom de rol van de christelijk-sociale beweging meer in de beschouwingen moeten worden betrokken. De vakbeweging ontwikkelt nieuwe ideeën om de christelijk-sociale visie tot uitdrukking te brengen. Zowel op plaatselijk als op Europees niveau.

De grondlegger van ons sociale zekerheidsstelsel, ds. A.S. Talma (1864-1916), werd als jong pastor al snel geconfronteerd met bittere armoede en uitbuiting. Zo verhaalt hij hoe hij tijdens één van zijn huisbezoeken een moeder van een gezin met kleine kinderen brood zag bakken. Dat brood zag er anders uit dan in die tijd gebruikelijk was. Toen hij vroeg waarom ze dat zo deed, was het antwoord even simpel als schokkend. Er was geen geld om de kinderen behoorlijk te voeden. Om de kinderen echter niet de indruk te geven dat ze minder boterhammen zouden krijgen, bakte ze het brood smaller dan gebruikelijk was. Daardoor kregen ze wel hetzelfde aantal boterhammen, maar minder voeding. En juist in de winterperiode moest ze deze truc toepassen.

Dit voorval is van blijvende invloed geweest op Talma's visie op het sociale vraagstuk. 'Voelt ge wat dat is, dat een

moeder aan haar kinderen niet genoeg kan geven, dat ze hen eigenlijk bedriegt', aldus de jonge pastor.

Zijn onvermoeibare inzet voor een stelsel van rechtsverhoudingen in de arbeid, waardoor armoede en afhankelijkheid zoveel mogelijk diende te worden uitgebannen, is uitgemond in een stelsel van sociale zekerheid, waarvan we allen de vruchten nog iedere dag plukken.

We roepen dit voorval niet zonder reden in herinnering. Talma's wetgevende arbeid op sociaal terrein heeft in zijn dagen heel wat discussie losgemaakt over de vraag naar de bevoegdheden van de overheid, naar de vraag: 'waar staat de staat?'. Hoewel Talma altijd gestreefd heeft naar maatschappelijke vernieuwingen en hervormingen, waardoor het 'mid-denveld' zelf verantwoordelijkheid zou kunnen dragen, werd hij door velen, zowel binnen als buiten de eigen kring, beschuldigd van staatssocialisme en bureaucratie. In feite heeft hij zich ingezet voor een corporatief beleid in de beste zin van het woord. Het ging Talma om de verworveling van de gemeenschapsgedachte (solidariteit) zoals die in christelijk-sociale kring werd bepleit. Voor hem betekende dat: Voor en met elkaar maatschappelijke verantwoordelijkheid beleven en

A. Hordijk (1927) is vice-voorzitter CNV en voorzitter van de EUCDW.

praktizeren. Het was de inzet voor wat we tegenwoordig als CDA noemen, de verwelkoming van een zorgzame samenleving. Dat daarin echter ook de overheid haar eigen verantwoordelijkheid diende te nemen, stond voor hem buiten kijf.

Men zou kunnen zeggen, dat de discussie die wij vandaag voeren over de verantwoordelijke samenleving, niets bijzonders is. In feite herhaalt zich de bezinning op en de discussie over de rol van de overheid in het maatschappelijk gebeuren. Hoe verhoudt zich die rol tot andere samenlevingsverbanden? Dat geldt voor politieke partijen evenzeer als voor de vakbeweging. Het grote verschil met vroeger is echter, dat de discussie in onze dagen in een totaal andere context plaatsvindt. De discussie nu is vooral toegespitst op de met name na 1945 plaatsgevonden hebbende verstatelijking van het maatschappelijk leven.

Talma zag in zijn dagen reeds scherp welke gevaren er verbonden zijn aan een verstatelijkte samenleving. Van wetgeving en regulering door de overheid verwachtte hij niet alles. Ze kon niet veel meer dan de 'ernstigste uitwassen afsnijden'. Wel zag hij er een mogelijkheid in om aansluiting te vinden 'aan het besef omtrent hetgeen recht en billijk is', maar dat alles niet 'zonder de krachtige medewerking van de arbeiders zelf'.

Wetgeving op sociaal gebied was voor Talma een zaak van én – én. Vandaar zijn pleidooien om werkgevers en werknemers zelf de uitvoering van die wetgeving in handen te geven. Zelfwerkzaamheid en beleving van de eigen verantwoordelijkheid stonden bij Talma voorop, daarop was heel zijn wetgevende arbeid gericht.

Tijdens de periode van wederopbouw en toenemende welvaart, hebben we een verzorgingsstaat opgebouwd die ertoe geleid heeft, dat we teveel naar de overheid weggeorganiseerd hebben. De overheid is steeds meer de doeleinden van de samenleving gaan vaststellen, zo werd meer dan eens geconstateerd. Het verzet

daartegen bestaat hierin, dat de overheid ten onrechte een institutioneel en een integratiekader is geworden, dat de eigen verantwoordelijkheid en zelfwerkzaamheid der verschillende samenlevingsverbanden steeds meer dreigt te verstikken. Vandaar het pleidooi voor een zich terugtrekkende overheid. In niet mindere mate houdt het echter verband met een op zichzelf noodzakelijk bezuinigingsbeleid. Dat vertroebelt en bemoedigt een zinvolle discussie over de inhoud van het begrip 'zorgzame samenleving' wel in hoge mate.

Het pleidooi voor een terugtrekkende overheid en een daaraan nauw gekoppeld bezuinigingsbeleid alsmede de beklemtoning van een meer zorg hebben voor elkaar kan overigens wel op gespannen voet komen te staan met de noodzaak en verdieping van onze solidariteitsfilosofie. We leven immers meer en meer in een tijdperk waarin individualisering – vaak uitmondend in egoïsme – eerder de bovenaan voert dan solidariseren. Het elkaar verdragen, het open zijn voor anderen dreigt langzaam maar zeker te worden verdrongen door intolerantie en het najagen van groeps- en eigenbelang. De christelijk-sociale beweging in België, verenigd in het Algemeen Christelijk Werknemersverbond heeft medio december 1987 in een memorandum over versterkte democratie treffend deze spanning onder woorden gebracht:

'Twee tegenstrijdige tendensen bedreigen de samenleving:

- uitgesproken individualisering in het sociaal gedrag: ieder voor zich;
  - overmatige collectivisering van sociale aanspraken: de overheid voor allen.
- De onheilzame kanten van beide tendensen kunnen het best weerstreefd worden door een tweesporenbeleid van:
- ondersteuning van het maatschappelijk middenveld
  - versteviging van de relatie burger-overheid'.

Alle pleidooien voor deregulering en de-

centralisatie zijn alleen dan zinvol als we met elkaar de kaders weten te scheppen waarin christelijk sociale noties, zoals vrijheid en verantwoordelijkheid, gerechtigheid en naastenliefde vertaald en verwerkelijkt kunnen worden door het 'middenveld', en er zo zin en inhoud geven. Decentralisatie en deregulering is immers niet hetzelfde als mede-verantwoordelijkheid; het is geen garantie voor de totstandkoming van een zorgzame samenleving. Integendeel. Het kan ook leiden tot alleen maar een verschuiving in machtsverhoudingen en niet tot een samenhangend beleid. Op dit aspect komen we verderop in dit artikel terug.

Verantwoordelijke samenleving

Wie de beleidsdocumenten van CDA en CNV ter zake vergelijkt, zal bij alle nuances en hier en daar wat andere accenten, tot geen andere conclusie kunnen komen dan dat men het over een aantal grondregels eens is. Daarmee is uiteraard niet gezegd, dat dit dan beleidsmatig ook wel zo zal zijn. In het vertaalproces van bepaalde opties is meerdere malen verschil van opvatting gebleken tussen CDA en CNV. Dat was vroeger in de relatie CNV-ARP/CHU en NKV-KVP al zo en dat zal in de toekomst waarschijnlijk niet anders zijn.

In de christelijke vakbeweging kan men regelmatig zorg over de ontwikkelingen binnen het CDA vernemen. De vrees wordt meer dan eens geuit, dat zich eerder een verrechtsing zal gaan voltrekken dan een verdieping van christelijk-sociaal beleid. Gevreesd wordt voor een uiteindelijke liberalisering van onze samenleving, mede door een niet evenwichtige en geen duidelijke prioriteiten stellende bezuinigingsdrift. Een bezuinigingsdrift, waardoor we ook het juiste zicht op de taken en verantwoordelijkheden van de overheid dreigen te verliezen.

Oud-minister Albeda heeft dat enkele jaren geleden vertolkt met de woorden: 'De grote vraag is of zo'n terugtreding van de overheid niet neer komt op het in de steek

laten van mensen, in de hoop, maar zonder de zekerheid, dat de kleinere gemeenschap in het zo ontstane gat springt'. Ook in dit tijdschrift is er meermalen op gewezen, dat het inhoudelijk vullen van het begrip 'zorgzame samenleving' grote zorgvuldigheid vraagt. We zien immers, dat grote klappen vallen – in het kader van de bezuinigingen – in enkele sectoren die juist als proefpolders zouden kunnen fungeren bij het vormgeven aan de gedachte van een verantwoordelijke samenleving. We denken dan onder andere aan de gezondheidszorg, de gezinszorg, herstellingsoorden en jeugdwerk als sectoren waar onze filosofie over een zorgzame samenleving zou moeten kunnen worden waargemaakt. Juist in deze categorieën hebben we met gesubsidieerde instellingen te maken, die nu door de bezuinigingen eerder vleugellam dreigen te worden gemaakt, dan dat ze gestimuleerd worden tot de zelfwerkzaamheid waarvoor het CDA zich wenst in te zetten. De indruk wordt daarmee gevestigd, dat we niet zo zeer met elkaar in gesprek zijn over de grenzen en bevoegdheden van 'staat en maatschappij', maar meer over noodzakelijke bezuinigingen. Het vertroebelt de discussie over aard en karakter van de sociale rechtsstaat.

Kritische kanttekening

Opvallend is, dat in de discussienota over de verantwoordelijke samenleving over

---

De CDA-nota over de verantwoordelijke samenleving is opvallend vaag over de rol van de vakbeweging.

---

de rol van de vakbeweging zo weinig concreets en feitelijk slechts in indirecte zin iets wordt gezegd. Zelfs wordt ze over het hoofd gezien als het gaat om de praktische uitwerking van de CDA-strategie. In de nota wordt als voorbeeld voor vergroting van het aandeel van particuliere organisaties in de financiering van maatschappelijke projecten een aantal organisaties op het gebied van ontwikkelingssamenwerking met name genoemd. De vakbeweging heeft in dat rijtje geen plaats gekregen, terwijl het CNV op dat gebied vanouds een belangrijke rol speelt. Los van het feit, dat het CNV en de daarbij aangesloten organisaties jaarlijks vele tienduizenden guldens bijeen brengen om in combinatie met overheidsgelden projecten in de Derde Wereld op te zetten, probeert het onder andere door goed opgezette scholings- en vormingsprogramma's mee te werken aan de emancipatie en gelijkberechtiging van al die mensen in de Derde Wereld, die tot op heden geen stem, laat staan een eigen verantwoordelijkheid kunnen waarmaken bij de opbouw van een leefbare samenleving. Juist de vakbeweging is een middel bij uitstek om een snellere en directere toegang te krijgen tot de bevolking in de betrokken landen.

Een ander voorbeeld dat het CNV in de discussienota mist, is de relatie vakbeweging-onderneming. Als in de nota ingegaan wordt op de democratische versterking van het maatschappelijk middenveld en een verbetering van de relatie bedrijfsleiding-ondernemingsraad wordt beleid – overigens terecht – ontbreekt iedere uitspraak en visie op de rol van de vakbeweging ten deze. In het christelijk-sociale denken is de vakbeweging geen wezensvreemd element aan het ondernemingsgebeuren. Het is vanuit dat gegeven ook duidelijk, zoals het CNV-Visieprogram dat zegt, dat de vakbond een andere functie binnen de onderneming heeft dan de ondernemingsraad (OR). De rol van de vakbeweging op dat terrein is de OR-leden

toe te rusten en een begeleiding te geven, die er op gericht is hen het gereedschap in handen te geven hun specifieke verantwoordelijkheid te kunnen dragen en beleven. Hoe belangrijk de rol van de vakbeweging ten deze werkelijk is moge blijken uit het feit, dat 70% van de OR-leden vakbondslid is. Dat is bijna 2,5 maal zoveel als de huidige organisatiegraad. Afgezien van dit gegeven is de vakbeweging al eens een zo wezenlijk bestanddeel in ons maatschappelijk bestel geworden dat zij daaruit niet meer weg te denken is.

Met deze kritische kanttekeningen betogen we niet, dat men in het CDA geen oog zou hebben voor de vakbeweging en zijn inbreng in het middenveld. Maar dat die rol nergens expliciet wordt genoemd, betreuren we wel, vooral tegen de achtergrond van het feit, dat het CDA en het CNV in uitgangspunten en doelstellingen het met elkaar eens zijn. Vanuit dat gegeven zou men mogen verwachten, dat de rol van de christelijke vakbeweging en van de christelijk-sociale beweging als geheel meer in de beschouwingen zou zijn betrokken. Ook in andere CDA-nota's missen we dit element. We denken in dat kader bijvoorbeeld aan de nota over het technologiebeleid. Er zullen zich ten deze nog vele veranderingen gaan voltrekken, waardoor op de verantwoordelijkheid van werknemers eerder meer dan minder een beroep zal worden gedaan.

Zowel op het gebied van de arbeidsverhoudingen als op dat van de kwaliteit van de arbeid, zullen zich ingrijpende veranderingen gaan voltrekken. Dat de vakbeweging en de ondernemingsraden hier met het management en de werkgeversorganisaties voor enorme uitdagingen staan is buiten kijf. Als er één nieuw werkveld is waar het waarmaken van gezamenlijke verantwoordelijkheid een kans heeft, dan hier. Het is daarom van groot belang, dat de werknemers en de vakbonden in een vroegtijdig stadium worden betrokken bij het proces van invoering van nieuwe technologieën. Wat geldt voor de

relatie vakbeweging – ondernemingsraad geldt ook hier.

Van centraal naar decentraal beleid

In meerdere publikaties van de laatste tijd is er op gewezen, dat we met ons centralistisch stelsel van arbeidsverhoudingen, zoals we dat tot diep in de jaren zeventig hebben gekend, niet datgene bereikt hebben wat we wilden, namelijk via consensusbeleid tot een gezamenlijke aanpak te komen van de vele maatschappelijke vraagstukken, die zich aan ons voordeden. Wat wellicht een vanzelfsprekendheid was in de periode direct na de Tweede Wereldoorlog, werd allengs minder vanzelfsprekend naarmate de wederopbouw werd voltooid en de welvaart gestaag toenam. Gevoelens van lotsverbondenheid maakten langzaam maar zeker plaats voor eigen(groeps)belang, wantrouwen en protest. De discussies en soms hevige maatschappelijke conflicten over de meest gewenste vormgeving van het maatschappelijk bestel in de overgangperiode van de jaren zestig naar de jaren zeventig, zijn daarvan een duidelijk voorbeeld. De roep om de spreiding van macht, kennis en inkomen werd in vele kringen gehoord. Het werd zelfs een socialistisch stokpaardje.

In wezen ging het in die discussie echter niet om de vraag: hoe kunnen we mettertijd *samen* verantwoordelijk zijn? Veeleer ging het om overneming van en controle op de macht in het sociaal-economisch leven. In linkse kringen wenste men aan de overheid in het geheel een belangrijke rol toebedeeld te zien. Het beleid van de toenmalige Industriebond NVV is daarvan een schoolvoorbeeld. Dat is echter één kant van de zaak. Een niet minder belangrijk aspect is, dat in de loop der jaren de politiek (regering en parlement) zich zo verzelfstandigd had, dat het in belangrijke mate ten koste is gegaan van het sociaal-economisch gebeuren, van het maatschappelijk leven zelf. Signalen die vanuit de maatschappij herhaaldelijk werden af-

gegeven, werden niet beantwoord, laat staan verdisconteerd. De discussies over de loonmaatregelen van opeenvolgende regeringen en waarin werkgevers en werknemers herhaaldelijk één lijn trokken, zijn daarvan een overduidelijk bewijs. Zelfs tijdens het kabinet Van Agt-Den Uyl kon een confrontatie met de vakbeweging niet vermeden worden.

Met name in de jaren zeventig werd het arbeidsvoorwaardenoverleg beheerst en gedictieerd door wettelijke loonmaatregelen, gevolgd door nog drie loonmaatregelen in de jaren 1980 en 1981. Daardoor is de relatie CDA-CNV herhaaldelijk onder grote spanning gekomen. Het CNV – evenals de FNV en de werkgeversorganisaties – zagen zich zelfs genoodzaakt bij de Internationale Arbeidsorganisatie te Genève een klacht tegen dit centralistisch loonbeleid in te dienen wegens schending door Nederland van de internationale verdragen op het gebied van vrijheid van organisatie en het recht van collectief onderhandelen.

Het CNV heeft in zijn sociaal-politiek program (1986-1990) gekozen voor een politiek beleid, dat gekenmerkt wordt door decentralisatie en het leggen van verantwoordelijkheden dáár, waar ze werkelijk thuishoren. In het CNV-program wordt de volgende taakverdeling tussen de overheid als wetgever en sociale partners (werkgevers en werknemers) aangegeven:

- primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden, de pensioenen, de werknemersverzekeringen worden gerekend tot het primaat van de sociale partners inclusief de overheid als werkgever);
- samenwerking tussen overheid en sociale partners heeft plaats over onderwerpen zoals: onderwijs, volksverzekeringen, gezondheidszorg en arbeidsvoorzieningen;
- in een aantal gevallen is het noodzakelijk, dat de overheid in het kader van het algemeen belang regulerend optreedt op specifieke terreinen, zoals arbeids-

recht en bescherming van de minima. Het blijkt, dat daarmee niet gekozen wordt voor een overheid, die met de 'Kleppermansstaat' uit de vorige eeuw kan worden vergeleken. Overigens is met bovenstaande taakverdeling niet betoogd, dat we daarmee definitief de grensafbakening hebben willen aangeven.

In het Visieprogram van het CNV (1984) wordt over de rol van de overheid het volgende gezegd: 'In de opvatting van het CNV over een verantwoorde samenleving heeft de overheid een eigen taak en verantwoordelijkheid in het bevorderen van rechtvaardigheid in de samenleving. Een van haar belangrijkste functies is immers het verwerklijken van de gerechtigheid, die gericht moet zijn op een zo volwaardig mogelijke ontplooiing van mensen. Die gerechtigheid is onmisbaar, willen alle mensen tot hun recht komen als schepsele van God. Dit uitgangspunt is niet zonder meer vast te leggen in allerlei rechtsregels of wetten. De toepassing ervan vraagt een voortdurende kritische toetsing en een zorgvuldig optreden. Het is dan ook een misvatting te menen dat de overheid min of meer als een alles-regelaar zou moeten fungeren. Evenmin verdraagt het zich met deze opvatting dat de rol van de overheid zover mogelijk zou moeten worden teruggedrongen. Dan immers dreigt vrijheid te verworden tot het najagen van het eigenbelang'.

Uit beide beleidsdocumenten blijkt, dat bewust gekozen wordt voor decentralisatie en deregulering, maar dat het niet mag leiden tot een beleid, waardoor de specifieke overheidsverantwoordelijkheid, tot uitdrukking komend in het realiseren van recht en gerechtigheid, teniet wordt gedaan of verwaarloosd. Het CNV gaat het er om, dat ieder samenlevingsverband (inclusief de overheid) zijn typisch eigen bevoegdheid en verantwoordelijkheid kan waarmaken. Een aspect, dat we daarbij niet over het hoofd mogen zien, is dat in dat geheel met name de *persoonlijke* ver-

antwoordelijkheid een belangrijke rol behoort te kunnen spelen. In de christelijk-sociale visie heeft de verantwoordelijke *mens* een centrale plaats. Daarom zal het middenveld, waaronder de vakbeweging, in de uitwerking van de verantwoordelijkheidsfilosofie zich ook de vraag moeten stellen hoe bij alle processen van decentralisering de mensen zelf een wezenlijke rol kunnen spelen.

Het CNV heeft daarom geruime tijd geleden het voorstel gedaan de werknemersverzekeringen – in de lijn van Talma – qua organisatie en uitvoering in handen te geven van werkgevers- en werknemersorganisaties. Dat past in het denken over een decentraal beleid en de filosofie van gespreide verantwoordelijkheid. Het zal er dan ook niet toe mogen leiden, dat uiteindelijk slechts sprake is van machtsverschuiving op dit gebied. Vandaar dat het CNV druk bezig is met een uitwerking van zijn voorstel over de rol van de werknemers zelf. Gedacht zou kunnen worden aan een soortgelijk systeem zoals we dat thans al kennen in de bouwsector: de plaatselijke vertegenwoordigers (PV's). Bovendien verhoogt het de herkenbaarheid en aanspreekbaarheid van de vakbonden. Naast een principiële argument speelt voor het CNV evenzeer een politieke overweging een rol, te weten verhoging van de aantrekkingskracht van de vakbeweging. In landen waar de vakbeweging op lokaal en regionaal niveau concreet betrokken is bij de uitvoering van de sociale verzekeringen is de organisatiegraad aanzienlijk hoger dan in die landen waar dat niet het geval is. Duidelijke voorbeelden daarvan zijn België en enkele Noorse landen. Het is verder een uitstekende kans om in dat kader ook de door CDA en CNV bepleite solidariteit waar te maken. Het gaat om de gelijktijdige vertaling van deze begrippen die in de christelijk-sociale politiek van groot belang zijn. Anders gezegd: het zoeken naar goede verantwoordelijkheidsstructuren is één kant van de medaille. Het zal er vooral om

gaan hoe en of de mensen zelf tot hun recht kunnen komen in die structuren. Emancipatie is immers een kwestie, die veel verder reikt dan een afbakening van verantwoordelijkheden van samenlevingsverbanden. Het zal er op aan komen hoe mensen en groepen vanuit hun verantwoordelijkheid ook solidair kunnen en willen zijn met anderen. Zo niet, dan kan decentralisatie eerder het eigen en het groepsbelang versterken en komt van het samen met en voor elkaar verantwoordelijk zijn niets terecht. Vandaar dat de christelijke vakbeweging bijvoorbeeld probeert de relatie actieven – anders-actieven, werkenden en niet-werkenden beleidsmatig tot uitdrukking te brengen. Dat geldt niet alleen voor het arbeidsvoorwaardenbeleid en de sociale zekerheid, maar ook op terreinen, zoals de gezondheidszorg, het milieubeleid, nieuwe landgenoten, om slechts enkele belangrijke zaken te noemen.

Een slotopmerking in dit kader betreft de toenemende internationale verwevenheid, waarmee wij steeds meer te maken krijgen. Als we alleen maar letten op de ontwikkelingen binnen de E.G., is het duidelijk, dat de rol van de Nederlandse overheid ongetwijfeld verzawaard zal worden. Als we er met elkaar in slagen in 1992 een Europese binnenmarkt te realiseren – ook bij minder dan 100% – zal dat ingrijpende gevolgen hebben voor de regelgeving in eigen land. Wij zullen steeds meer afhankelijk worden van wat in Brussel zal worden besloten. Dat stelt ons dan wel voor de vraag: Wat doen we met onze verantwoordelijkheidsfilosofie, als de nationale grenzen – economisch, sociaal, financieel en politiek – zullen gaan vervagen? We leven nu eenmaal niet op een eiland. Allerlei integratieprocessen op Europees niveau zullen grote gevolgen hebben voor leven en werken van allen.

De vakbeweging zal in dat proces met name voor de vraag gesteld worden: Hoe zal een Europa der burgers ook en vooral een Europa der werknemers worden?

Daarbij zullen materiële en immateriële zaken een gelijkwaardige rol moeten kunnen spelen. Op een niveau, dat zich nu nog veelszins aan ons waarnemingsvermogen onttrekt, zullen we datgene dat ons thans zo bezighoudt rondom begrippen als 'verantwoordelijkheid' en 'solidariteit' ook dààr moeten proberen waar te maken. De Europeanisering kan ook hier tot spanningen leiden. Als op nationaal niveau een decentralisatie op het terrein der arbeidsverhoudingen zich voortzet, maar op Europees vlak eerder een centralisatie van politieke en economische macht zich voltrekt, zal dat op gespannen voet komen te staan met onze opvattingen over de verantwoordelijke samenleving.

Samen verantwoordelijk

In de door CDA en CNV bepleite verantwoordelijke samenleving zal het er de komende tijd vooral op aankomen vanuit de opdracht, die we hebben, mee te werken aan vernieuwing en heelheid van de schepping (conciliair proces). Een ieder zal vanuit de eigen verantwoordelijkheid daaraan een bijdrage moeten willen leveren. Het CNV heeft vanouds grote nadruk gelegd op de verantwoordelijkheidsbeleving binnen de onderneming. Daar ontmoeten de verschillende groeperingen die van de onderneming deel uitmaken elkaar. Wil de onderneming zijn maatschappelijk verantwoordelijkheid waarmaken, dan kan dat niet zonder dat allen van hoog tot – op hun niveaus – die verantwoordelijkheid ook metterdaad kunnen beleven en waarmaken. Daarom wordt door het CNV grote waarde gehecht aan gedecentraliseerde arbeidsverhoudingen.

De directeur-generaal van de Internationale Arbeids Organisatie te Genève heeft in zijn verslag over 1986 alle lidstaten als mede werkgevers en werknemers een spiegel voorgehouden hoe samen de problemen aan te pakken waarvoor we op zowel nationaal, regionaal als mondiaal staan.

Hij constateert dat met name door de

technologische veranderingen de werkloosheid eerder toe dan afneemt. De nieuwe technologieën leiden nu eenmaal tot een verhoogde arbeidsproductiviteit enerzijds, en tot arbeidsbesparing c.q. arbeidsuitstoting anderzijds. Betreurd wordt dat in deze tijd van ingrijpende veranderingen de verschillende stelsels van arbeidsverhoudingen eerder zwakker dan sterker worden. Daarom dient in deze overgangperiode het beginsel van het tripartisme meer dan ooit te worden bevorderd en versterkt.

Zowel de geïndustrialiseerde landen als de ontwikkelingslanden zullen er baat bij hebben als wij de verschillende vormen van armoede en onzekerheid te lijf gaan. Juist daarom zijn sterke organisaties van werkgevers en werknemers noodzakelijk; alleen op die wijze zullen ook de overheden niet gedwongen worden om in te grijpen in loononderhandelingen en stelsels van arbeidsverhoudingen.

Met klem wijst hij erop dat, met name in ontwikkelingslanden, een sterke onafhankelijke vakbeweging nodig is. Zou dat proces zich niet gaan voltrekken, dan bestaat het gevaar dat de vakbonden steeds dichter gaan aanleunen tegen de staat. Het is tegen die achtergrond dan ook begrijpelijk dat hij een sterk pleidooi houdt voor de strikte naleving van de internationale arbeidsverdragen op het gebied van vrijheid van organisatie en collectieve onderhandelingen.

'Tripartiete overeenstemming die uitgaat boven alleen maar consultatie is wenselijk om staatsinterventies op dit gebied te voorkomen', aldus de directeur-generaal.

Ook wijst hij nog op een heel ander gevaar, namelijk dat door decentralisatie van het onderhandelingsproces de solidariteit tussen de werknemers op zowel nationaal vlak als op dat van de bedrijfstakken en ondernemingen bedreigd wordt. Ook daarom is het tripartisme belangrijk. Voorkomen moet worden dat in het kader van decentralisatie zich unilaterale processen

gaan voltrekken die de positie van de individuele werknemers niet ten goede komen. Bij een decentraal proces van arbeidsverhoudingen en collectieve onderhandelingen dient de vakbond een belangrijke rol te kunnen spelen ten einde een atomisering van de arbeidsverhoudingen te voorkomen. Een sterke overheid *zonder* sterke organisaties van werknemers en werkgevers leidt slechts tot een overmachtige overheid en dus tot uitholling van het 'middenveld', dat is zijn simpele maar indringende boodschap.

Toegespitst op Europa – realisering van de binnenmarkt in 1992 – is de noodzaak tot nauwe samenwerking eveneens meer dan ooit noodzakelijk. De economische verwevenheid met het grote gevaar van economische machtsconcentraties kunnen tot grote eenzijdigheden op sociaal gebied leiden. Daarom zal de komende jaren aan een Europees sociaal beleid meer dan gewone aandacht geschonken moeten worden. De voorzitter van de EG-commissie Jacques Delors heeft er herhaaldelijk op gewezen, dat de vakbeweging daarin een effectieve rol zal moeten kunnen spelen. Economische wildgroei en onverantwoordelijke samenballing van de economische macht zal om meer regulering vragen dan wenselijk is. Het is bemoedigend dat zijn pleidooien en initiatieven om een zinvolle dialoog en een constructieve samenwerking tussen (Europese) werkgevers en werknemers tot stand te brengen, niet tevergeefs zijn geweest.

Hoe aarzelend en schuchter ook: de start is er. Een Europees overleg kan echter niet gedijen zonder een goed functionerend stelsel van arbeidsverhoudingen op nationaal gebied. Het is daarom te hopen, dat de CDA-nota aan de herbezinning, over vernieuwde vormen, tussen overheid, werkgevers en werknemers een effectieve bijdrage zal blijken te zijn.

Dr. M.E. Beck

Privatiseren: Herstel van het maatschappelijk middenveld

Het beleid ten aanzien van de non-profit-instellingen in het maatschappelijk middenveld wordt nu ambtelijk intern bepaald. De burgers moeten zich maar aanpassen aan wat hun geboden wordt, of dat strookt met hun behoeften en opvattingen of niet. Het is noodzakelijk de autonomie van deze instellingen te herstellen. Dat kan met name door de burgers opnieuw in staat te stellen zelf hun relatie te leggen tot die instellingen.

Nederland heeft zich afgewend van zijn zorgen om de verzorgingsstaat en ontleent zijn nieuwe politieke oriëntatie aan de economie. Per slot van rekening wordt het draagvlak voor de verzorgingsstaat gelegd door de economie en dat draagvlak bleek onvoldoende. *Public-private partnership* is het nieuwe wachtwoord; hierbij ziet men de overheid als een partij op de markt. De overheid laat zich voorts inspireren door bedrijven en ondernemers om de organisatie van de B.V. Nederland bedrijfsmatig op poten te zetten en om te profiteren van hun zakelijke inzichten. Bovendien leeft de verwachting dat met privatiseren binnen dit kader bestuurlijke problemen opgelost kunnen worden. 'Het privatiseren van overheidstaken is geen kwestie van ideologisch gewenste economische vormgeving. Het is in de eerste plaats een

vraagstuk van het beheersen van bestuurlijke problemen' (H.J.L. Vonhoff).¹

De besluitvorming bij de overheid verschilt zeker in een democratische staat, als het goed is, echter op wezenlijke punten van die bij een bedrijf. Dit is terug te voeren op het feit dat besluiten, die in uit te voeren beleid uit moeten monden en dus vroeg of laat, direct of indirect geld kosten, buiten het overheidsapparaat genomen worden en wel door de volksvertegenwoordigers, en op het feit dat de middelenvoorziening anders verloopt dan bij het bedrijfsleven en geen algemeen toepasselijke criteria, voor geslaagd optreden, zoals winst, kent. Maar het privatiseren is, zoals het hele overheidsoptreden tegenwoordig, gericht op het zoeken naar aansluiting op het bedrijfsleven, niet op het doorgronden van de specifieke eisen van een democratische en verantwoorde publieke besluitvorming, benevens de problemen die daar in Nederland inmiddels bij gerezen zijn. En dat is dan ook precies de reden waarom er in Nederland zo weinig van terecht komt.

Mevrouw dr. M.E. Beck (1931) is werkzaam bij de Rijksplanologische Dienst.

1. *Het Financieele Dagblad*, 'Bestuurlijke problematiek drijfveer voor privatisering', 30 oktober 1987, 6.

Het huidige privatiseren

Bij privatiseren is het gebruikelijk te denken in termen van een overheid die activiteiten afstoot naar bedrijven die op de markt opereren. Dit verschijnsel is vooral bekend in de vorm van denationalisatie van bedrijven nadat die eerst, met de nodige politieke ophef, genationaliseerd waren. Men kan hiervoor kijken naar onder andere Engeland en Frankrijk, maar Nederland heeft hier niets mee van doen. Wel ziet men in Nederland bijvoorbeeld dat de overheid vorderingen op bedrijven aan andere bedrijven overdoet, zonder zich overigens af te vragen of zij daarmee het onderlinge verkeer tussen haar en de betrokken bedrijven, gezien gemaakte afspraken, en tussen die bedrijven onderling niet schaadt.²

Ook is men hier bezig staatsactiviteiten die, vooral gezien de technische en economische ontwikkeling dienaangaande, nu beter aan de markt kunnen worden overgelaten – een PTT, een DSM – in particuliere handen te geven. Bovendien ziet men dat het overheidsapparaat in Nederland nu bezig is taken af te splitsen en toe te wijzen aan, daartoe soms speciaal opgerichte, bedrijven. Dit past in feite in een, verre van nieuwe, toenemende specialisatie die op dit moment al even hard of nog harder door het bedrijfsleven zelf wordt toegepast in de vorm van decentralisatie en *co-makership*. Het kan bijdragen tot een meer efficiënte bedrijfsvoering, maar een wezenlijke bijdrage tot privatiseren van overheidsactiviteiten is dit niet. De sterk toegenomen overheidsactiviteiten blijven immers in hoofdzaak onder de overheid berusten.

Voorts is een groeiende neiging bij de overheid te bespeuren om overheidsinvesteringen van belang voor bedrijven te laten financieren door en in beheer te willen geven bij bedrijven, of deze laatsten te laten opdraaien voor de kosten van overheidsactiviteiten, via doelheffingen en sponsoring. Uit dit soort ingrediënten wordt een privatiseringsbeleid opge-

bouwd dan nog geen naam mag hebben, althans geen Nederlandse, maar dat wordt aangeduid met de, overigens meer dan privatisering omvattende, term *public-private partnership*.

Deze beperkte aanzet tot privatiseren wijst er op dat Nederland zijn eigen situatie nog niet doorziet. Ook in Nederland heeft er namelijk een forse nationalisatie plaatsgevonden, niet in de profitsector weliswaar maar in de non-profitsector. Nederland heeft er zelfs een bestuurlijk zeer problematische verzorgingsstaat aan overgehouden. De reden waarom deze nationalisatie niet als zodanig is gesignaleerd is waarschijnlijk dat zij sluipend was. Bovendien bestond hierover een vanzelfsprekende politieke consensus: de partijen deden in progressiviteit niet voor elkaar onder, slechts over de modaliteit van deze nationalisatie trachtte men zich politiek te profileren. Deze nationalisatie op zich ging in Nederland dus niet gepaard met politiek-ideologisch tromgeroffel, zoals wel pleegt te gebeuren bij nationalisatie van bedrijven en banken. Omgekeerd belooft nu juist denationalisatie op dit gebied – het versterken van het maatschappelijke middenveld, het weer in een geëigende structuur brengen van de zorgzame, ja verantwoordelijke samenleving – het politieke item te worden van een onzer politieke partijen en wel het CDA.

Bestuurscentrisme

Ter realisering van deze nationalisatie heeft Nederland gedurende vele jaren zijn welvaart voor een belangrijk deel gebruikt om zijn maatschappelijke instellingen van oplopende subsidies te voorzien, eerst in de non-profitsector, vervolgens ook in de profit-sector. Zij het dat het hier niet zo ver als nationalisatie is gekomen. Dit ging gepaard met toenemende beleidsvoering

2. *Het Financieele Dagblad*, 'Overheid handelt onfatsoenlijk bij privatisering staatssteun', 20 november 1987, 5.

van de overheid ten aanzien van de maatschappelijke instellingen, uitmondend in regelgeving en actieprogramma's. In 'Ruimte voor bestuur, bestuur voor de ruimte'³ is deze ontwikkeling geschetst en de ingrijpende gevolgen voor de publieke besluitvorming die uit deze ontwikkeling voortkwamen. In het bijzonder de ontwikkeling met betrekking tot de non-profit-instellingen is hierbij van belang geweest omdat dit heeft geleid tot een staat gekenmerkt door bestuurscentrisme.

Bestuurscentrisme betekent dat de beleidsvoorbereiding wordt kortgesloten op de beleidsuitvoering, daar in feite aan ondergeschikt raakt, zodat die beleidsvoorbereiding, het belangrijkste deel van de publieke besluitvorming, onttrokken raakt aan controle, zowel door het parlement als intern-arbitrair. Dat betekent dat de terugkoppeling ontbreekt aan de publieke besluitvorming: de consequenties van een beleid dat op deze wijze tot stand komt, wordt niet doordacht, laat staan ter overweging bij hun besluitvorming aan de volksvertegenwoordigers aangeboden. De volksvertegenwoordigers krijgen hapklare wetsontwerpen, programma's en projecten voorgeschoteld, omhangen met beleidsnota's met de betekenis van verbale exercities die in een verwijderd verband staan tot het bestreken beleids-terrein en die hun werfkracht ontleenen aan een trendgevoelige presentatie (de beleidsnota's tuimelen dan ook in snel tempo over elkaar heen).

De volksvertegenwoordigers komen achteraf zo voor lelijke verrassingen te staan; bij een RSV, een Oosterschelddam, de bouwsubsidies of een Walrus-affaire op nationaal niveau, en een 'Stopera' op gemeentelijk niveau zal het dan ook wel niet blijven. Vooral door wat aan het licht is gekomen bij de twee parlementaire enquêtes kan men leren dat de beleidsuitvoering op deze manier een zeer eigenmachtige zaak wordt: de uitgaven worden ondoorzichtig en de mogelijkheid tot controle erop vervluchtigt. Nu kan men

de controle van de lopende uitgaven wel verfijnen door eventueel tussentijdse overzichten te vragen en de gegevens te laten uitsplitsen, maar aldus blijft men de financiële termijneffecten van beleidsbeslissingen

---

Een land waarin de beleidsvoorbereiding is onttrokken aan de publieke besluitvorming is in feite stuurloos.

---

gen missen. Op zo'n, desnoods exacte, wijze drijft men dan toch de mist in. Een land met een dergelijke publieke besluitvorming is in feite stuurloos en raakt overgeleverd aan het bedrijfsleven dat tenminste voor de nodige continuïteit kan zorgen, naar men hoopt.

Incompatibele besluitvorming

Het zou in deze situatie een punt van grote zorg moeten zijn dat de overheid zich nu zelfs voor haar optreden en organisatie het bedrijfsleven ten voorbeeld stelt. De besluitvorming bij de overheid en dus ook haar organisatie stelt, zoals eerder opgemerkt, eigen, zeer specifieke eisen. Effectiviteit en efficiency dienen daarbij natuurlijk ook hoog aangeschreven te staan, doch in functie gesteld te worden van die eisen. Maar bovendien sluit de besluitvorming in een democratie nauwe samenwerking met de instellingen van het maatschappelijke middenveld ook uit.

3. M.E. Beck, *Ruimte voor bestuur, bestuur voor de ruimte; de sociale systeemtheorie van Niklas Luhmann toegepast op de Nederlandse bestuurssituatie en de ruimtelijke ordening*. VUGA, Den Haag 1986 (Proefschrift Utrecht). Deel A, hfst. 1. De algemene bestuursproblematiek.

Die instellingen moeten, om te kunnen overleven, de markt tot kompas van hun handelen maken, met alles wat dit impliceert aan wendbaarheid in doelstelling en uitvoering. Zolang men daar blijft binnen de grenzen van de wet is veel geoorloofd: verschrijven van grondkosten of het toerekenen van de kosten van een verliesgevend project aan die van een winstgevend project, ook als daar subsidies mee vallen te behalen, om een enkel voorbeeld te noemen. Voor een overheid is die wendbaarheid, als zij in een zakelijke relatie met die bedrijven treedt, onhanteerbaar. Haar optreden dient immers te beantwoorden aan strikt omlijnde eisen van rechtmatigheid en behoorlijk bestuur.

Bovendien vragen maatschappelijke instellingen om continuïteit in het overheids-optreden, zeker als wederzijds een zakelijke relatie wordt aangegaan: zij willen kunnen overzien waar ze aan toe zijn. Deze continuïteit kan de publieke besluitvorming – die afhankelijk is van politieke en niet van economische voorkeuren, hoe economie-gericht de politiek op een gegeven moment misschien ook is – niet garanderen. Dit kan zeker niet op terreinen waar de overheid een actief, prestatiegericht beleid voert. Terreinen die tegenwoordig zo talrijk zijn dat de overheid hoe dan ook een bron van turbulentie voor de maatschappelijke instellingen is geworden.

Tot slot wenst de overheid, als zij voor het uitvoeren van haar beleid een directe relatie aangaat met instellingen uit het maatschappelijke middenveld, bepaalde activiteiten te stimuleren en niet, door het intern vervlochten gedrag van die instellingen, ook andere activiteiten waar de overheid geen beleidsmatige boodschap aan heeft. Het zou dus beter, zo niet geboden zijn als de overheid zichzelf en de instellingen van het maatschappelijke middenveld ieder in hun eigen, specifieke waarde laat, zichzelf nu net niet als een marktpartij aandient maar slechts als een factor die de markt beïnvloedt.

De besluitvorming in beide sferen is incompatibel en het verdient aanbeveling de *public-private partnership*, die reeds uitvoerig gestalte heeft gekregen via de sluipende nationalisatie van instellingen op het maatschappelijke middenveld, zeer kritisch onder de loupe te nemen. Controle op de werkwijze van het overheidsapparaat als zodanig, dus niet alleen als het om omstreden besluiten gaat, zou deze incompatibiliteit al veel eerder aan het licht gebracht hebben. Nu zetten misschien de laatste twee parlementaire enquêtes en de wel zeer in het oog springende incompatibiliteit in het *partnership* tussen de gemeente Rotterdam en de gokmagnaat, die in de pers met Ger van V.D. wordt aangeduid, aan tot het ontwikkelen van reserve ten aanzien van deze vorm van omgaan van de overheid met zijn bevolking.

Het voorgaande was gericht op de formele kenmerken, zoals rechtmatigheid en behoorlijk bestuur, waaraan het overheids-optreden dient te beantwoorden en die tot behoedzaamheid manen bij het aangaan van een directe relatie tussen overheid en instellingen van het maatschappelijke middenveld. Deze spelen in het bijzonder bij de profitinstellingen. Er zijn echter ook bezwaren van beleidsinhoudelijke aard bij het aangaan van zo'n relatie. Deze doen zich sterk voelen bij de non-profitinstellingen.

Non-profitinstellingen op drift

Willen de non-profitinstellingen dat bieden wat overeenstemt met de prioriteiten van de bevolking, dan is het noodzakelijk dat die instellingen voor hun bestuur en financiering een directe en voor hun doen en laten doorslaggevende relatie onderhouden met hun clientèle. Deze eis is voor non-profitinstellingen zelfs nog stringenter dan voor profitinstellingen, omdat de behoeften waar non-profitinstellingen in voorzien doorgaans zeer specifiek zijn, erg gevarieerd en sterk kunnen veranderen, daarom op een andere wijze niet

goed tot hun recht kunnen komen. Het is niet voor niets dat de kern van de non-profitinstellingen een uitvloeisel is van vrijwillige organisaties van burgers – al of niet *gecoached* door kerken, vakbonden en wat dies meer zij – en daardoor iets persoonlijks hebben. Profitinstellingen opereren weliswaar ook in directe relatie tot hun klanten maar doen dit op een onpersoonlijke markt waar bidders en afnemers in een formele relatie tot elkaar staan, hetgeen het ontwikkelen van onpersoonlijke gedragsstrategieën met soms wereldwijde reikwijdte mogelijk maakt.

Wil men weten waar het met de non-profitinstellingen heen moet, dan doet men er goed aan die directe relatie tussen instellingen en hun cliëntèle met alles wat dat aan informatie op kan leveren, tot uitgangspunt van het handelen te kiezen, die relatie dus niet te verbreken. Toch is dit laatste gebeurd door de feitelijke nationalisatie van deze instellingen. Het beleid ten aanzien van deze instellingen wordt nu ambtelijk-intern bepaald en de burgers moeten zich maar aanpassen aan wat hun geboden wordt, of dat strookt met hun behoeften en opvattingen of niet. De kans dat dit maar matig het geval is, is groot omdat de overheid werkt met het principe van gelijkheid voor de wet, hetgeen betekent dat nu net op dit gebied waar voorzien moet worden in een grote en wisselende variëteit van voorkeuren, de burger zich moet uitstrekken op een procrustesbed. Via ouderavonden of patiënteninspraak kan men dan nog proberen de indruk te wekken dat de mening van die burgers er toe doet, maar als ze lucide zijn sparen zij zich de moeite.

De overheid heeft onder deze moeilijkheid trachten door te duiken door voorzieningen te bieden van een zo hoog niveau dat ieder er wel het nodige van zijn gading kon vinden, onder verwaarlozing van de betaalbaarheid op termijn van een dergelijke oplossing. Via het invoeren van financiële drempels of het verhogen ervan

– bovenop de reeds afgedragen belasting – en door fusie, samenwerking en zuiniger beheer tracht men dit nu, nadat de overheid tegen de grenzen van haar uitgaven was aangelopen, vol te houden, maar dat gaat nog meer ten koste van de gewenste variatie, zo niet van de geboden kwaliteit.

Als stichtingen van verschillende signatuur, noodgedwongen, besluiten samen te gaan worden daardoor bijvoorbeeld katholieke en protestante bejaarden in één tehuis ondergebracht, waarbij een van beide groeperingen of zelfs beide hun vertrouwde en gewaardeerde levenssfeer kwijt raken. Of confessionele bejaarden worden toegedeeld aan een neutrale instelling, met nog slechts een abstracte verwijzing naar wat hun dierbaar is in de vorm van een periodiek langskomen van confessionele (ziel)zorgers.⁴ Een ander voorbeeld: confessionele scholen moeten, om zich onder de huidige subsidievoorwaarden in stand te houden, de markt op en ontdekken daar dat een groot deel van hun potentiële cliëntèle – waar ze voor hun voortbestaan van afhankelijk zijn – nu net aan hun confessionele inbreng geen boodschap heeft maar wordt aange trokken door de in de confessionele scholen nog redelijk in stand gehouden discipline en prestatiegerichtheid.⁵ Wat dit betekent voor hun, toch al verwaterde, identiteit laat zich raden. Ook de kritiek van Idris, die onder andere antroposofen in zich verenigt, betreffende de gezondheidszorg en het plan-Dekker berust op het claimen van individuele verantwoordelijkheid en autonome keuze. Het luidt daar dat 'men toch niet zó betuttelend en uniform met zaken (kan) omgaan die de burger zo persoonlijk raken en pluriform worden beleefd'.⁶

4. A.C.H. Pleunis (1988). Inleiding voor het Katholiek Vrouwen­dispuut.

5. *NRC Handelsblad*, Wetenschap & Onderwijs, 'Scholen op leerlingenjacht', 23 februari 1988, 1.

6. *Het Financieele Dagblad*, 11 maart 1988, 11: 'Fundamentele kritiek op het plan-Dekker voor de gezondheidszorg'.

Autonomie maatschappelijke instellingen

Tegen de tijd dat men zal zien dat men op deze wijze niet op de goede weg is, doet men er goed aan te beseffen dat de enige manier waarop de burgers optimaal aan hun trekken kunnen komen, is door hen persoonlijk verantwoordelijk te houden voor de maatschappelijke instellingen, zowel bestuurlijk als financieel. Door het geld ervoor bij de burgers weg te halen en het via het overheidsapparaat naar de maatschappelijke instellingen door te sluisen verspeelt men het houvast om aan de weet te komen waar het met die instellingen naar toe moet. De burgers moeten op dit gebied dus in de gelegenheid zijn zelf het gewenste aanbod te organiseren door bestuursactiviteiten voor hun instellingen, en die al of niet financieel te steunen. Subsidiëring kan in die situatie alleen een aanvullend karakter hebben.

Onder de huidige omstandigheden gaat er eerst een fors deel van het voor de maatschappelijke instellingen benodigde geld dat van de burgers naar de overheid wordt overgeheveld, op aan kosten voor het overheidsapparaat en de schrikwekkende fricties die er bij de publieke besluitvorming optreden, zeker als de overheid zoveel activiteiten naar zich toegetrokken heeft dat een behoorlijke coördinatie ervan uitgesloten kan worden geacht. Van een verantwoord overheidsbeleid kan op dit gebied zelfs geen sprake zijn als de overheid niet langer kan varen op het kompas van het gedrag van de burgers en de instellingen zoals dit bij zelfstandig functioneren, via de markt, tot uiting zou komen. Politiek hobbyisme, ook ambtelijk-intern bedreven, met alle bijbehorende verwisting, is ervoor in de plaats gekomen en dat in een situatie van bestuurscentrisme waarin niets tot zelfcorrectie aanleiding geeft.

Er is dus alle reden tot privatiseren, in het bijzonder in de zin van denationaliseren. Dit geldt voor Nederland, zoals gezegd, de non-profitinstellingen, omdat de

nationalisatie hieraangaande een grote omvang heeft aangenomen en deze de werking van het overheidsapparaat op zeer negatieve wijze heeft beïnvloed. Voor deze denationalisatie is het echter noodzakelijk de materiële autonomie van de non-profitinstellingen – te onderscheiden van hun formele autonomie, die niet aangetast is – op het maatschappelijke middenveld te herstellen. Dit vergt dat er dus beleid van gemaakt zal gaan worden om te voorzien in de voorwaarden waaronder die autonomie weer tot stand kan komen.

De belangrijkste van die voorwaarden is wel dat de burgers opnieuw in de gelegenheid raken zelf hun, ook financiële, relatie tot die instellingen te leggen, waarbij het niet kan blijven bij het heffen van een soort entreegeld. Dit kan slechts gerealiseerd worden via lastenverlichting voor de burgers onder gelijktijdig inperken van het overheidsoptreden ten aanzien van die instellingen op het maatschappelijke middenveld welke hun materiële autonomie door een te sterke afhankelijkheid van de overheid teloor zagen gaan.⁷ Deze vorm van privatiseren heeft dus het voordeel dat die niet ophoudt bij de maatschappelijke instellingen maar er tevens de burgers bij betreft en dus ook voor hen een zekere emancipatie ten opzichte van de staat inhoudt. (Het spreekt, binnen de hier geboden optiek, voor zich dat een dergelijk beleid tevens een inkomensbeleid vereist dat erop toeziet dat ook de minder fortuinlijke burgers in staat zullen zijn tot de hier geschetste actieve betrokkenheid bij non-profitinstellingen.)

Er is, zo gezien, een duidelijk verband tussen de verzorgingsstaat zoals die in Nederland gegroeid is, en de bestuurs-

7. Ook op deze manier kan men het overheidstekort terugbrengen, niet door bezuinigen op een op hoofdzaken zo ongewijzigd mogelijk te handhaven bestuurs situatie, maar door een saneren ervan met het oog op het vitaliseren van het maatschappelijke middenveld en op de besparingseffecten die men kan verwachten van een, aldus te verkrijgen, meer doeltreffende publieke besluitvorming.

problemen met zware financiële gevolgen die inmiddels zelfs al twee parlementaire enquêtes hebben opgeleverd. Het is niet door uit te wijken naar de profitsector, als horizon om de steven op te richten, dat men deze moeilijkheden zal oplossen, integendeel zelfs. Men zal het probleem moeten aanpakken daar waar het ontstaan is, bij de feitelijke overname door de staat van de non-profitinstellingen.

Bij herstel van de materiële autonomie van de non-profitinstellingen valt vervolgens te verwachten dat de overheid, alleen al ter bevordering van de samenhang in het beleid, ook de autonomie van de profitinstellingen zal willen versterken. Dit zal die instellingen en de relatie van de overheid met die instellingen ten goede komen, omdat het zich richten naar de voorwaarden waaronder subsidies worden verstrekt, het ondernemerschap uitholt. Pas bij volledig herstel van de autonomie van ook de profitinstellingen kan de *public-private partnership* goede vruchten afwerpen. De overheid hoeft daarbij dan overigens niet langer als marktpartij voor die instellingen op te treden, maar kan dit weer doen als bestuurder.

Alleen als bestuurder kan de overheid, in goed overleg met de instellingen van het maatschappelijke middenveld, randvoorwaarden stellen voor het goed reilen en zeilen van de Nederlandse bevolking, en om dat te doen moet zich eerst duidelijk

kunnen aftekenen op welke zich zelfstandig voordoende, concrete ontwikkelingen zij met door haar te realiseren randvoorwaarden kan inspelen. Zoals het nu is zijn de geluiden vanuit het maatschappelijke middenveld te zeer echo's van wat de overheid zelf te berde brengt, daar vele instellingen van dat middenveld gedwongen zijn die geluiden te laten horen die de overheid, als geldgever, zelf heeft georkestreerd.

Pas als de overheid de instellingen van het maatschappelijke middenveld in hun waarde heeft hersteld, is volwaardig overleg met hen mogelijk. Dit zal dan niet alleen het overleg aangaande de beleidsuitvoering en programmering van de overheid – waartoe heden ten dage vooral de financiering van projecten aanleiding geeft in het kader van *public-private partnership* – ten goede komen, maar ook de beleidsvoorbereiding en bijbehorende planning. Het is nu net het gebrek aan overleg – dit is niet hetzelfde als het uitlokken en geven van commentaar – op dit laatste gebied dat symptomatisch is voor de huidige, eenzijdige relatie tussen de overheid en de instellingen van het maatschappelijke middenveld: het bestuurscentrisme. Dit terwijl die instellingen beschikken over informatie die voor de overheid onmisbaar is om haar eigen kennisarsenaal omtrent welke randvoorwaarden welke ontwikkelingen kunnen bevorderen of afremmen, op grond waarvan zij haar beleidsvoorbereidend overleg dient aan te gaan, op doeltreffende wijze te kunnen toespitsen op de concrete en veranderende situatie in Nederland. Door de verantwoordelijkheden daar te leggen waar ze thuis horen kan de overheid haar eigen optreden dus aanzienlijk verbeteren en versterken. Ook Nederland heeft behoefte aan een zekere *perestrojka*.

Bij een onafhankelijke en daardoor tweezijdige relatie tussen de overheid en de instellingen van het maatschappelijke middenveld zal overigens blijken dat er in Nederland wel degelijk beproefde termen

---

Veel maatschappelijke organisaties zijn gedwongen die geluiden te laten horen die de overheid als geldgever zelf heeft georkestreerd.

---

zijn voor het begrip *public-private partnership*, die bovendien het voordeel hebben van een voor een volwaardige democratie vereiste reikwijdte, en wel het subsidiariteitsbeginsel en souvereiniteit in eigen kring (bij katholieken en protestanten wel bekend). Mede aan de partijen die het CDA flankeren, om uit te maken welke van de twee het zal worden of welke synthese tussen beide bestuursbeginselen tot stand gebracht zal worden. Dat die partijen aan deze vorm van denationalisatie

mee zullen werken, beter vroeg dan laat, is niet te vermijden daar privatiseren, en dat kan men met de heer Vonhoff eens zijn, een vraagstuk van de eerste orde is bij het beheersen van de huidige bestuurlijke problemen. Het is zelfs het centrale probleem.

Dr. D. Post

Meer samenwerking tussen de eerste en de tweede lijn in de gezondheidszorg*

De medische hulpverlening zal moeten plaatsvinden vanuit de gedachte dat niet het ziekenhuis maar de thuissituatie het middelpunt van het medisch universum moet worden genoemd. De samenwerking tussen eerste en tweede lijn zal gestalte moeten krijgen door meer gezamenlijke activiteiten zoals consultatie en diagnostische centrumactiviteiten in het ziekenhuis.

Meer en meer breekt het bewustzijn door dat de sterke scheiding tussen huisartsen en specialisten nadelige gevolgen heeft. De echelonnering-idee, begonnen in de periode dat Stuyt minister van Volksgezondheid was en uitgewerkt in de structuurnota van Hendriks in 1974, heeft in de gezondheidszorg een schisma aangebracht, waarvan op dit moment de kwalijke gevolgen steeds duidelijker worden. De specialistische geneeskunde is haar eigen weg gegaan en de huisartsgeneeskunde werd ook gedwongen een eigen identiteit te zoeken. De overheid meende meer greep op de expansie in de gezondheidszorg te kunnen krijgen door deze duidelijker te structureren, een ordening aan te brengen. De huisarts werd ingedeeld in de eerste lijn, welke een structurele samenwerking zou moeten zijn tussen maatschappelijk werker, wijkverpleegkundige en huisarts. Het ontstaan van ge-

zondheidscentra werd gestimuleerd.

In diezelfde tijd was in de huisartsgeneeskunde een ontwikkeling op gang gekomen, waarin het psycho-sociale aspect van het ziek-zijn steeds meer op de voorgrond was komen te staan. Het medisch aspect werd steeds meer naar de achtergrond verschoven. Er waren medici die meenden dat de stethoscoop kon worden opgeborgen. Het luisteren naar de patiënt was veel belangrijker: goed het probleem analyseren en met gesprekken de patiënt helpen. Een eenzijdige benadrukking van het psycho-sociale aspect sloot goed aan op de ordening die de overheid in gedachten had: de huisarts als hulpverlener met medische deskundigheid. De aansluiting met maatschappelijk werker en wijkverpleegkundige was op die manier niet moeilijk. Voor de specialistische geneeskunde was toen duidelijk dat de geneeskundige lijn werd omgebogen naar de lijn die naar de 'zachte sector' trok. Een structurele band tussen de kerndisciplines in de eerste lijn heeft er voor gezorgd dat deze eerste 'lijn' een scheidingslijn is geworden in het geneeskundig proces.

Dit houdt uiteraard niet in dat er in de

Dr. D. Post (1939) is adviserend geneeskundige bij het Regionaal Ziekenfonds Zwolle.

* Een overzicht van de geraadpleegde literatuur is bij de auteur te verkrijgen.

thuis-gezondheidszorg geen samenwerking moet zijn tussen alle medespelers: huisarts, wijkverpleegkundige, maatschappelijk werkende en gezinszorg. De samenwerking hier zal echter niet ten koste mogen gaan van samenwerking tussen huisartsen en specialist. Immers er zijn meer patiënten binnen de geneeskundige-lijn die met huisarts en specialist te maken hebben dan binnen de kerndisciplines. De huisarts heeft met name weinig patiënten gemeenschappelijk met de maatschappelijk werkende en ook het aantal patiënten dat tijdelijk onder gemeenschappelijke behandeling van wijkverpleegkundige en huisarts is, is veel minder groot dan het aantal patiënten dat huisarts en specialist gezamenlijk hebben. De huisarts heeft in de jaren zeventig langzaam ingezien dat er weer een grotere nadruk diende te worden gelegd op het medisch aspect. Echter de patiënt was al zo sterk gewend aan het feit dat medische deskundigheid in het ziekenhuis was te verkrijgen, dat het nogal tot conflicten in de spreekkamer leidt wanneer de huisarts een verwijzingsverzoek niet honoreert omdat hij meent zelf de klacht te kunnen behandelen. Wil de huisarts zijn medische centrumpositie weer gaan innemen dan kan hij dat niet op eigen kracht maar zal dat moeten doen in samenwerking met de specialist. Samenwerken tussen medici is niet eenvoudig. Een arts is per definitie een solist en samenwerken dient te worden geleerd.

Vanuit de overheid is steeds het streven geweest om de eerste lijn te versterken. Dit ging uit van het idee dat een versterkte eerste lijn substitutie kan bewerkstelligen van zaken die de tweede lijn uitvoerden. Deze intramurale zorg zou vervangen kunnen worden door goedkopere extramurale zorg. Echter de hele substitutiegedachte zou weleens een fata morgana kunnen zijn. Het overhevelen van zorg van tweede naar eerste lijn lijkt vanuit de praktijkervaring niet gerealiseerd te worden. Het beleid zal daarom in de toekomst

niet gericht dienen te zijn op een versterking van die eerste lijn zorg maar veel

Het overhevelen van zorg van de tweede naar de eerste lijn blijkt in de praktijk niet te voldoen.

meer op een integratie van de intra- en extramurale ontwikkeling. Om deze reden zal de reeds genoemde samenwerking ook vanuit het overheidsbeleid dienen te worden gestimuleerd.

In dit artikel wil ik vanuit mijn ervaring als adviserend geneeskundige enkele overwegingen ten aanzien van dit stimuleringsbeleid beschrijven.

Samenwerkingsvoorwaarden

Samenwerken kan worden gedefinieerd als het gemeenschappelijk aan eenzelfde taak werken. Van Es (1984) stelde vast dat in principe huisarts en specialist een complementaire taak hebben; ze vullen elkaar aan en werken naar een gemeenschappelijk doel. In de praktijk is de relatie vaak concurrerend, niet vanzelfsprekend complementair, met name ook omdat de specialist veelal een hoofdrol vervult in de samenwerking (Greve en Vrakking, 1982). We kunnen bij de voorwaarden tot samenwerken een aantal factoren onderscheiden. Satir (1975) beschrijft in haar boek over relaties tussen mensen dat aan een aantal voorwaarden moet worden voldaan om een relatie te krijgen.

1 Er moet een gevoel van eigenwaarde zijn. Men dient niet afhankelijk van elkaar te zijn zodat de ene partij de samenwerking op kan leggen aan de andere partij (afhankelijkheidsfenomeen (Greve en Vrakking, 1983)).

- 2 Er dient een goede communicatie te zijn.
- 3 Men dient voor de samenwerking regels op te stellen. Hennink (1984) wijst hier ook op door heel duidelijke afspraken te willen maken, wanneer bijvoorbeeld een patiënt wel of niet terug wordt gestuurd naar de huisarts.
- 4 Beide partijen dienen van de samenwerking voordeel te hebben. Misschien is dit wel de belangrijkste factor en dient hierover bij samenwerking in eerste instantie te worden gesproken. Deze factor wordt door Greve en Vrakking (1983) gevat onder het zogeheten ruilfenomeen. Status, kennis, macht etc. worden onderling uitgewisseld. Beide partijen moeten meer kennis krijgen, terwijl de macht goed moet worden verdeeld. Van enorm groot belang is ook dat beiden er financieel beter van worden. Een honoreringsstructuur die verschillend is en die bovendien in zich heeft dat er anti-samenwerkingselementen in zitten zal belemmerend werken voor de samenwerking.
- 5 Er dient een wil tot samenwerking aanwezig te zijn. Deze wil moet niet alleen een intentie zijn, maar er moet bewust en actief gewerkt worden aan samenwerking. Greve (1982) stelt terecht dat het mensen zijn die een rol spelen in de samenwerking en naar zijn aard is de mens in onze maatschappij meer geneigd tot individualiseren dan tot samenwerken. In samenwerken moet bewust energie worden gestoken, want het gaat niet vanzelf.
- 6 Elkaars werkwijze en deskundigheid dient te worden gekend en dient te worden gewaardeerd. Van Es (1984) meent dat dit een zeer belangrijke grondvoorwaarde is. Wanneer we kijken naar de belemmering van het samenwerken blijkt inderdaad vaak de barrière op dit gebied te liggen.

Belemmering van het samenwerken

Vanuit de voorwaarden voor samenwer-

ken kunnen de belemmeringen, die momenteel aanwezig zijn om die samenwerking gestalte te geven, worden gedestilleerd. Een aantal belemmeringen wil ik hier nader belichten.

- Een *verschil in opvatting over ziek-zijn* tussen huisartsen en specialisten draagt ertoe bij dat men elkaars werkwijze niet begrijpt en geeft ook aanleiding tot een verschil in werkwijze. Dit verschil heeft onder meer te maken met een verschil in patiëntenpopulaties van huisarts en specialist. Het begrip 'ziek-zijn' heeft hierdoor een verschillende definitie gekregen.

De huisarts krijgt veel gezondheidsproblemen op zijn spreekuur aangeboden die niet direct verwijzen naar een organisch lichamelijk lijden. Dit heeft tot gevolg gehad dat de opstelling ten opzichte van klachten bij de huisarts gevonden moet worden vanuit het gezondheidsaspect: de huisarts houdt een patiënt voor gezond tot het tegendeel blijkt, tot er zoveel argumenten zijn dat er aan een pathologisch proces moet worden gedacht. Vanuit al deze gezondheidsproblemen selecteert de huisarts een aantal waarvan hij meent dat er meer aan de hand is: de mensen hebben of zouden misschien een pathologisch gebeuren in lichaam of geest hebben. Ze zijn ziek in de zin dat er meer aan de hand is dan een klacht vanuit een gevoel van onwel zijn. Een aantal patiënten lijkt door hemzelf niet te behandelen en wordt verwezen.

Deze patiënten ziet de specialist en zijn opvatting is dan ook dat hij moet uitsluiten dan wel bevestigen dat er ziekte aanwezig is: de specialist houdt de patiënt ziek tot het tegendeel blijkt. Hij doet onderzoek en stelt een diagnose. Een totaal andere werkwijze in zijn algemeenheid dan die van de huisarts. Boenink c.s. (1986) demonstrenen dit prachtig in hun onderzoek over de aanpak van de klacht moeheid. Internisten zetten als onderzoek voor deze klacht

de somatische ziekten op de eerste plaats terwijl huisartsen veel meer denken aan psycho-sociale problematiek. De internisten dachten veel meer aan een kwaadaardige ziekte als oorzaak dan de huisartsen. Lagro-Jansen (1986) constateerde in haar onderzoek eveneens dat specialisten veel sneller aan somatische oorzaken denken.

Het verschil in ziekte-begrip leidt ertoe dat men elkaars taal niet spreekt (Keijzers en De Koning Gans, 1983), hetgeen vaak tot misverstanden leidt in de communicatie.

- Vanuit dit verschil in ziekte-begrip, ontstaan door de verschillen in populatie welke zich aandient bij huisarts en specialist, ontstaat ook *een verschil in taakopvatting*. Gerritsma en Smal (1982) stelden vast dat de internist, de arts die het meest verwant is aan de huisarts, tweemaal zoveel informatie verzamelt en driemaal zoveel onderzoek doet als de huisarts. Die verschillen in taakopvatting waren bij het samenwerkingsproject in Hoogeveen zelfs de reden dat het project de mist in ging (Swinkels en Dopheide, 1983). Wat er precies aan verschillen in taakopvatting aanwezig is laten de onderzoeken van Beek c.s. (1984, 1985) en Rutten c.s. (1985, 1985) zien. De huisartsen claimen meer dan de specialist verantwoordelijk acht, hetgeen ook naar voren komt uit het feit dat slechts 17% van de specialisten een verschuiving van tweede naar eerste lijn mogelijk lijkt. Bij de huisartsen blijkt 47% hiervan een voorstander. Over de plaats van de kleine chirurgie en ook van een aantal gynaecologische ingrepen is de overeenstemming tussen huisarts en specialist ver te zoeken.
- Dit verschil in taakopvatting zou wel eens de grootste belemmering kunnen zijn omdat deze zich in de praktijk uit in *achterdocht, competentiestrijd, concurrentie en slechte informatievoorziening*. Uit ervaring als adviserend ge-

neeskundige bij een ziekenfonds met huisartsen en specialisten tijdens mijn zeer regelmatige bezoeken aan huisartspraktijken en ziekenhuizen ken ik bovenstaande samenwerkingsbelemmeringen.

Huisartsen mopperen erg veel op specialisten: ze houden de patiënt te lang vast, doen teveel onderzoek, dragen bij tot somatische fixatie en houden de huisarts niet goed op de hoogte. Dit beeld dringt zich constant aan mij op.

Vanuit de specialist wordt over huisartsen gesproken in de zin van: hij stuurt te laat in, geeft foute medicatie, is niet in staat om een goede diagnose te stellen. Van een patiënt hoor ik nogal eens dat de specialist dit ook verhuld of zelfs onverhuld ventileert over zijn huisarts. Er is een soort mythevorming omtrent de huisartsgeneeskunde waarin de specialist als grote redder een rol speelt en waarbij de huisarts het vuile werk doet en dat ook nog op een incompetent wijze. Heel merkwaardig hoorde ik in mijn huisartsentijd deze verhalen niet. Blijkbaar praat men gemakkelijker over elkaar dan met elkaar.

- *Communicatie en informatie* blijken onvoldoende te zijn en kunnen als belemmeringen in het samenwerken worden getypeerd. Muller en Pop (1987) wijzen hierop en proberen dit te verbeteren door samenkomsten van huisartsen met specialisten te organiseren. Ook in Nijmegen (Poets en Lagro-Jansen, 1982) en Gouda (Swinkels en Lodewick, 1985) heeft men hierover ervaring opgedaan. Communicatie en informatie is niet alleen verbaal van groot belang maar ook de verwijsbrief en specialistenbrief zijn van uitermate groot belang in de beeldvorming wederzijds (Jongerius, 1985). Of de huisarts, zoals Heckman (1984) bepleit, vanwege de communicatie-verbetering opgenomen moet worden in de staf van het ziekenhuis lijkt mij nogal dubieus.

Scheidslijnen opheffen

Samenwerkingsbelemmeringen, zoals boven geschetst, hebben te maken met de kunstmatig getrokken scheidslijnen. Kolkman en Vissers (1986) wijzen op deze scheidslijnen in een bijzonder boeiende analyse van deze problematiek. Echelonering heeft tot die scheidslijnen geleid. Het huidige sturen naar regionalisatie gaat er van uit dat er een betere continuïteit van zorg dient te komen. 'In plaats van een soepele en adequate stroomlijning tussen eerste en twee lijn zien we juist kampen die met elkaar strijden om de dominantie in de gezondheidszorg', zo stellen zij. Een oplossing zou gevonden kunnen worden door meer de nadruk te gaan leggen op de continuïteit van de zorg, waarbij buitenpoli, regionale beleidsorganen, consultatie en een coördinator eerste en tweede lijn een faciliterende rol kunnen spelen.

Allerlei experimenten proberen vormen te vinden waarin betere samenwerkingsprocessen gestalte kunnen vinden. Zo beschreef Van Hall (1987) de gynaecologische consultatie in een groepspraktijk van huisartsen hetgeen leidde tot een aanzienlijk minder aantal verwijzingen naar de tweede lijn. Aan de Vrije Universiteit (Streefkerk c.s., 1986) is men bezig samenwerkingsmodellen te ontwikkelen, terwijl het 'in elkaars keuken kijken' in Nijmegen (Elias en Spangenberg, 1982) de wrijfpunten in de communicatie wil opsporen.

In Haarlem is men begonnen elkaars meningen te inventariseren en meer tot vak-inhoudelijke afstemming te komen. Vierhout (1987) brengt verslag uit van een gezamenlijk spreekuur in de huisartsenpraktijk met orthopaed, dermatoloog en KNO-arts en toont hiervan de meerwaarde aan. Casparie (1985) pleit ook voor deze manier van consultatie: de specialist moet naar extramuraal. In tegenstelling tot deze extramuraal consultaties wil Duursma (1981) een huisarts één ochtend per week spreekuur laten doen in de polikliniek, terwijl specialist en huisarts samen

de patiënt in de kliniek bezoeken. Het blijkt dat er een roep om samenwerken bestaat en dat er ook hier en daar voorzichtig wordt begonnen, maar dat het in zijn algemeenheid nog geen gestalte heeft gekregen.

Nieuw beleid nodig

Vanaf 1974 is het beleid gericht geweest op een versterking van de eerste lijn, uitgaande van het concept dat we echelons in onze gezondheidszorg moeten onderscheiden. Het lukt niet om deze eerste lijn te versterken, ondermeer niet omdat de huisarts zich te sterk heeft verbonden aan de 'zachte sector'. Er zal een beleid dienen te komen dat de geneeskundige-lijn versterkt. Huisarts en specialist zullen zich beiden moeten richten op de medische aspecten van de klacht van de patiënt. Hierbij heeft de huisarts de specifieke taak om van de klacht ook de sociale kant te bekijken. Het hulpverleningsproces dient gericht te zijn op het zoveel mogelijk de patiënt in de thuissituatie te laten en alleen maar ziekenhuishulp te bieden wanneer het strikt noodzakelijk is. Huisarts en specialist dienen hierop in gezamenlijke strategie gericht te zijn en kunnen hiervoor hulp verwachten van de andere disciplines die in de thuissituatie werkzaam zijn: wijkverpleging, gezinszorg en maatschappelijk werk. Ik wil pleiten voor een beleid dat gericht is op het opheffen van structurele verbintenissen tussen de eerste lijn disciplines, maar over te gaan tot een functionele werkwijze tussen geneeskundige-lijn (huisarts en specialist), verpleegkundige-lijn en sociale-lijn. Allereerst zal het beleid dan gericht moeten zijn op een versterking van de geneeskundige-lijn en hiertoe zal aan de voorwaarden die ik in het begin van dit artikel stelde moeten worden voldaan.

Ik werk een aantal van de naar mijn mening meest essentiële voorwaarden uit.

1. *Opheffing van het verschil in honoringsstructuur.*

Voor samenwerking is het noodzakelijk dat beide participanten hiervan voordeel hebben, ook in financieel oogpunt. Op dit moment heeft de huisarts voordeel bij verwijzen (meer vrije tijd) en de specialist voordeel bij het zoveel mogelijk doen en zolang mogelijk vasthouden. Ons uitgangspunt is dat zoveel mogelijk de patiënt in de thuissituatie dient te worden behandeld. Dit veronderstelt:

- a dat de huisarts gehonoreerd wordt voor verrichtingen die thans ook in de kliniek worden gedaan. Een gemengd abonnementssysteem is een voorwaarde. Tevens zal het beleid gericht moeten zijn op een betere toerusting en een verplichte nascholing, zoals ik reeds eerder beschreef (Post, 1985). Dit zal meer tijd vergen en de huisartspraktijken zouden mijns inziens in grootte dienen af te nemen;
- b dat de specialist eveneens een gedeeltelijk abonnementshonorarium krijgt. Dit zou kunnen op basis van een vast bedrag per verwijskaart. Voorlopig zou dit kunnen worden berekend uit de omzet van het laatste jaar gedeeld door de hoeveelheid verwijskaarten. Het abonnement zou ook kunnen bestaan uit een 'aanneemsom' per jaar, eveneens gebaseerd op de gemiddelde omzet in een bepaald specialisme. Dit betekent geen opname in het ziekenhuisbudget maar een uit vrije onderhandelingen met financiers tot stand gebrachte honorering. Om via incentives het extramurale werk in de vorm van consultaties of spreekuur in de huisartspraktijk te stimuleren zou binnen het abonnement een bedrag per extramuraal consult kunnen worden gegeven (de consultkaart).

Ik pleit voor een gedeeltelijk abonnementssysteem voor specialisten omdat mij als adviserend geneeskundige meermaalen ter ore komt dat de specialist 'iets niet meer zou doen als het toch niet gehono-

---

Een specialist vertrouwde mij toe als hij een vast bedrag per verwijskaart zou krijgen, hij veel meer mensen naar de huisarts zou terugsturen.

---

reerd werd'. Een specialist vertrouwde mij toe dat, als hij een vast bedrag per verwijskaart zou krijgen, hij veel meer mensen naar de huisarts zou terugsturen.

2. *Consultatie extramuraal bevorderen.*

In Australië en Engeland bezocht ik menige groepspraktijk van huisartsen en vond daar steeds een spreekuur-gelegenheid voor de 'consultant', de klinisch specialist. Om een betere continuïteit van zorg te hebben na opname in het ziekenhuis maar ook om een ziekenhuisopname te voorkomen zou ook in Nederland gestimuleerd moeten worden dat specialisten spreekuur houden of consultaties verrichten in de huisartspraktijk. Het dient afhankelijk gesteld te worden van het specialisme of een spreekuur dan wel consultaties worden verricht.

Het zou heel goed mogelijk zijn om in een groepspraktijk of in een waarneemgroep op gezette tijden spreekuur te houden door bijvoorbeeld een orthopaed. Deze krijgt dan patiënten toegezonden waarover de huisartsen een advies willen hebben ten aanzien van de behandeling. Voor de internist of cardioloog zijn consultaties aan de hand van patiëntenkaarten nuttig. Desnoods kan op het moment dat de internist in de praktijk is door huisarts en internist een gezamenlijk onderzoek plaatsvinden.

Onlangs vertelde mij een kinderarts dat

ongeveer 30% van de opgenomen kinderen niet in het ziekenhuis zouden komen als hij ze thuis of in de spreekkamer van de huisarts had kunnen onderzoeken. Van Hall c.s. (1987) toonde dit effect ook in het consultatieproject in Noordwijk duidelijk aan.

Consultatie extramuraal zal de samenwerking tussen huisarts en specialist bevorderen. Beiden hebben dan het gevoel betrokken te zijn bij de behandeling van de patiënt: het zal de zekerheid van beiden ook vergroten en daardoor zal er een afname van onderzoeken kunnen optreden.

3. Consultatie huisarts-specialist intramuraal.

Vanuit de ervaring in Maastricht (Pop, 1982) en ook uit het ziekenhuis Ouderijn in Utrecht (Peters, 1982) is duidelijk geworden dat een diagnostisch centrum in een ziekenhuis samenwerking tussen huisartsen en specialisten verbetert. Men kent elkaar beter en de consulten verlopen dan meer bevredigend. Een diagnostisch centrum houdt meer in dan het ter beschikking stellen van de laboratorium- en röntgenafdeling aan huisartsen. Het wil zeggen dat de uitslagen van door huisartsen aangevraagde verrichtingen worden besproken met de specialist. Uiteraard is dit een 'papierene' consultatie, die zijn nut alleen kan afwerpen als huisarts en specialist elkaar goed kennen en elkaars werkwijze ook hebben ervaren.

Uit het diagnostisch centrum 'Ouderijn' is gebleken dat het volume van de aangevraagde verrichtingen niet is gedaald. De huisartsen zijn bijna unaniem van mening dat er een betere communicatie is opgetreden welke de patiënt ten goede komt.

Er heeft aan deze projecten ontbroken dat er goede afspraken waren gemaakt omtrent de behandeling. Ook was er geen duidelijk protocol welke bepalingen aangevraagd zouden moeten worden bij welke klacht. Wil de communicatie intramuraal vruchten afwerpen, dan zal eens

dienen te worden gekomen tot een afspraak tussen huisarts en specialist per vakgebied welke diagnostische verrichtingen in geval van een bepaalde klacht dienen te worden aangevraagd.

4. Op de hoogte zijn van elkaars 'productiegegevens'.

Eén van de manieren om van elkaar te weten op welke wijze er in de praktijk gewerkt wordt is het kennis nemen van elkaars productiecijfers. Van huisartsen zijn verwijs- en voorschrijfcijfers bekend, waarvan Morkink (1986) aantoonde dat ze een bepaalde werkstijl representeren. Specialisten zouden van deze werkstijl kennis moeten nemen om bij de beoordeling van een verwijzing dit mogelijk te laten meewegen (Heckman, 1984).

Morkink onderscheidt bijvoorbeeld 'de doener', de huisarts die altijd veel doet: verwijst veel, schrijft veel voor en doet ook veel aan diagnostiek. Het begrip 'teveel' is hier vaak van toepassing. Als de specialist weet dat hij met een dergelijke huisarts te maken heeft, zal hij anders reageren dan wanneer een huisarts met een werkstijl die Morkink als 'geïntegreerd' typeert een patiënt instuurt. Bij deze laatste werkstijl verwijst de huisarts zeer kritisch. De kans dat er iets ernstigs aan de hand is moet veel groter worden geacht.

Omgekeerd zouden huisartsen kennis moeten hebben van de verschillen tussen specialisten. Van hen kennen we via de ziekenfondsgegevens de instroom in de praktijk, het terugbestelgedrag, de opname-coëfficiënt en de hoeveelheid onderzoeken en therapeutische verrichtingen (Post, 1987). Samen met de gegevens uit de ziekenhuisadministratie (SMR, SIG) zou er een typering van de werkwijze van specialisten mogelijk zijn. Op deze wijze weten huisartsen of ze verwijzen naar een specialist die meer geneigd is tot het doen van onderzoek, die sneller dan zijn collega geneigd is tot bijvoorbeeld het verwijderen van amandelen of tot galblaas-operaties. Men weet dan als huis-

arts tevens of men naar een specialist verwijst die patiënten meer en/of langer in het ziekenhuis opneemt dan zijn vergelijkbare collega's.

Meer nog dan kennis nemen van deze gegevens zou het nuttig zijn om deze informatie te gebruiken als uitgangspunt voor een gesprek over elkaars werkwijze. Ziekenfondsen zouden in het kader van hun informatiebewerking hierbij hulp kunnen bieden. Zij kunnen samen met de beroepsgroepen de informatie gebruiken om de kwaliteit van het medisch handelen te bevorderen. Het bijeen roepen van waarnemgroepen van huisartsen samen met specialistische maatschappen, waarbij beider 'productiecijfers' als discussiemateriaal worden gebruikt, zal kunnen leiden tot beter begrip voor elkaars werkwijze. Men zal immers zijn werkwijze moeten toelichten waardoor er een bewustwording van het waarom van het handelen zal ontstaan.

Conclusies

Om de samenwerking binnen de geneeskundige lijn gestalte te doen krijgen zal als eerste beleidspunt een verandering van het echelonneringsprincipe moeten plaatsvinden. De lijnen moeten worden uitgedumd en er zal een onderscheid moeten komen in een medisch-, verpleegkundig- en sociaal-hulpverleningsproces. De medische hulpverlening zal vanuit de gedachte moeten plaatsvinden dat niet het ziekenhuis maar de thuissituatie het middelpunt van het medisch universum moet worden genoemd. Om de samenwerking niet te blokkeren zal een uniform honoreringssysteem moeten worden ge-

vonden, een honoreringssysteem waarbij zowel de huisarts als de specialist in dezelfde richting voordeel hebben. De samenwerking zal gestalte moeten krijgen door meer gezamenlijke activiteiten zoals consultatie en diagnostische centrumactiviteiten in het ziekenhuis.

Randvoorwaarden zijn dat men elkaars werkwijze beter zal moeten kennen en ook leren waarderen. Dit zal voor beide participanten betekenen dat men zich moet verdiepen in de specifieke kenmerken van de andere discipline. Voor huisartsen zal het betekenen dat de scholing en bijscholing in het medische kennen en kunnen op een hoger peil zal moeten komen. Men moet ook qua kennis elkaars gesprekspartner kunnen zijn.

Zou deze filosofie een betere stimulans kunnen betekenen voor een verschuiving van het hulpverleningsproces zo dicht mogelijk bij het milieu van de patiënt? In elk geval heeft het lijnenconcept en met name het eerste lijnconcept bewezen niet effectief te zijn. De lijnen zijn scheidslijnen geworden waarover nauwelijks heen te springen is. Ik pleit ervoor de lijnen uit te wisselen en van een ander model uit te gaan. Vooral vanuit de beleidsvormende organen zullen stimulansen moeten uitgaan naar een andere opvatting omtrent structurering van de gezondheidszorg. De echelons moeten worden opgeheven en een integratie moet ervoor in de plaats komen.

PERISCOPE

Perestrojka en de Praagse Breznjew-boys

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Onlangs bezochten vier Nederlanders van uiteenlopende politieke richting officiële instanties en officiële groepen in Tsjecho-Slowakije. Schrijver dezes was de christen-democraat in het gezelschap. Zo iets gebeurt wel meer. Parlementaire delegaties, bezoeken vanuit kerkelijke en universitaire sfeer, zij oriënteren zich of komen gewoon om de Tsjechen een hart onder de riem te steken. Wij kunnen ons niet voorstellen hoezeer de afsluiting van informatie (televisie, kranten, tijdschriften, boeken) een gevoel van isolatie bij de Midden-europese volken oproept. Een venster op het Westen is voor hen heel belangrijk. Voor de onderdrukte mensen omdat zulke contacten veiligheid en perspectieven bieden, voor de officiële instanties omdat bezoeken uit het Westen een zekere erkenning verstrekken. Het viertal Nederlanders bezocht beide 'kampen': de officiële Tsjechische Vredesraad enerzijds en anderzijds kardinaal Tomašek, Charta 77 en professor Ondra van de protestantse theologische faculteit in Praag.

De officiële

Zo'n officiële Vredesraad is een eigenaardig verschijnsel voor Nederlandse begrippen. In de USSR en in de socialistische staten zijn deze raden onderdeel van de staatsbureaucratie. Dat is voor die landen niets bijzonders want de communistische

ideologie kan het bestaan van instellingen die onafhankelijk zijn van partij en regering niet of nauwelijks verdragen. Vandaar dat zulke Vredesraden enerzijds de 'vrede-lievende politiek' van hun regering enthousiast uitdragen en tegelijkertijd de, in de regel oppositionele, Westerse vredesbewegingen toejuichen. Leidende figuren van Westerse oppositionele vredesgroepen worden in de watten gelegd. Zo raken die niet in de verleiding om enigerlei vijandsbeeld te ontwikkelen, behalve dan ten opzichte van Westerse regeringen. Zolang bezoeken aan socialistische staten beperkt blijven tot gesprekken met officiële Vredesraden ontstaat bij Westerse activisten geen twijfel over de uitnemende bedoelingen van de door die raden vertegenwoordigde overheden. Sinds het begin van de jaren tachtig zoeken bijvoorbeeld Pax Christi en IKV echter ook alternatieve groepen op en dat verandert het beeld. Conflicten met de Midden- en Oost-europese Vredesraden blijven dan ook niet uit. Dit heeft inmiddels in hoge mate het optreden van Pax Christi en IKV in Nederland beïnvloed.

De afhankelijke positie van de Tsjechische Vredesraad, maar bijvoorbeeld ook die van de Sowjet Vredesraad heeft tot gevolg dat deze organen niet tot de koplopers kunnen behoren van *perestrojka* en *glas-*

nost. Pas als het beleid op hoog politiek niveau veranderd is kunnen de Vredesraden volgen. Elke nieuwigheid kan door de controlerende 'presidia', waarin allerlei regeringsafhankelijke organisaties en uiteraard de partij vertegenwoordigd zijn, met een veto getroffen worden en dat gebeurt dan ook. Daarom moeten gesprekken met zulke organen in stappen worden gevoerd. In de tussentijd kunnen zij ruggespraak houden met de partijleiding. Dat geeft aan de discussie een schimmig karakter. Daarbij komt dat eigenlijk nooit kan worden gezegd wat de officiële vredesraden zelf denken. Wie weet zijn het overtuigde communisten, wie weet zijn ze dat helemaal niet en vervullen ze slechts een rol. Oost Europa-experts wijzen er reeds lang op dat het communisme in de socialistische landen niet veel meer is dan een façade. Het geloof in de ideologie

testantse christenen. De mensen van Charta zijn door het leed gelouterde mensen, niet rancuneus, gematigd in hun doelstelling. Zij hebben een zekere vrijheid, omdat ze niets meer te verliezen hebben. Onder hen de oud-minister van Buitenlandse Zaken Jiri Hajek, de priester Waclav Mali, de intellectueel Jiri Dienstbier, de oud-vakbondsman Jan Stern en anderen. Nu werkzaam als kolensjower, magazijnmeester, schoonmaker, portier en dergelijke functies. Tsjecho-Slowakije, zo zegt men, heeft de hoogst ontwikkelde taxi-chauffeurs ter wereld. Aan de handen van deze mensen ziet men dat zij zware lichamelijke arbeid verrichten. Ze praten openhartig over de politieke situatie. De hoop is gevestigd op verzoening tussen de boven- en onderliggende groepen in hun land. De ontwikkelingen in de Sowjet Unie worden door hen met instemming gevolgd. Zij weten dat veranderingen langzaam zullen verlopen.

Voosheid en cynisme drijven de mensen tot materialisme, in zichzelf gekeerdheid en soms tot authentiek geloof.

wordt nog slechts voorgewend. De voosheid en het cynisme drijven de mensen tot materialisme, in zichzelf gekeerdheid en soms tot een zoektocht naar authentieke godsdienst.

Aan de basis

Dat horen we in de kring van Charta 77, een los en ongeorganiseerd gezelschap van voormalige communisten, Dubcek-aanhangers, personen van diverse politieke pluimage en ook katholieke en pro-

Kerkelijke leiders

Het bezoek aan de, nu 88-jarige, kardinaal Tomašek is een ervaring apart. Het bisschoppelijk paleis staat naast de zogenaamde burcht van Praag waar de president van de republiek zetelt. Het 'paleis' ziet er minder verzorgd uit, aan de zijkant zijn de vensters gebroken. Daarvoor is plastic gespannen. De kardinaal ontvangt ons in zijn werkkamer. Hij is nog behoorlijk fit en is een man van weinig woorden. Ons viertal, drie gereformeerden en een ex-herformde, is niet zo gewend aan een gesprek met een kerkvorst. Kardinaal Tomašek vertelt ons over de positie van de kerk en de recente protest-actie van Tsjechoslowaakse katholieken. Bezoek uit het buitenland waardeert hij zeer. De laatste jaren is hij steeds dapperder geworden in zijn houding tegenover de staat. Daarmee heeft de katholieke kerk een meer geprofileerde positie dan de protestantse kerken. Professor Ondra, die veel contacten heeft met Nederland (de faculteiten van Utrecht en van de Vrije Universiteit), tracht met de

Van links naar rechts: Jiri Dienstbier, Waclav Mali en Jiri Hajek

officiële instanties on speaking terms te blijven en intussen voldoende speelruimte te houden voor de kerk.

Een breed palet

De meningen en houdingen lopen uiteen. De grote meerderheid van de bevolking bevindt zich ergens tussen de officiële en de oppositionelen in. Mensen passen zich aan of gedragen zich onopvallend, zijn hele en halve partijleden; wie laat het achterste van zijn tong zien in zo'n land? Tegenstanders van het regime vormen geen eenheid. Charta en de katholieken die door middel van petitie vrijheid voor de kerk eisen kunnen niet onder één noemer worden gebracht. Wrang is de anekdote over de uitgeweken ex-communist de huidige Euro-parlementariër Jiri Pellican. Tijdens een diner in Straatsburg prijst hij de kelner die de vis voor hem fileert: 'Wat doet u dat behendig, u zou een goed chirurg hebben kunnen zijn'. De kelner: 'Inderdaad meneer, indien u mij destijds op politieke gronden de toegang tot de medische opleiding niet ontzegd had'.

De keerzijde van de medaille

De geschiedenis van Tsjecho-Slowakije is in enkele opzichten het negatieve spiegelbeeld van die van Nederland. De nationale- en godsdienstvrijheid die voor ons door de vrede van Münster in 1648

bezegeld werd, kwam voor de Tsjechen door diezelfde vrede tot een einde. De hussietische reformatie werd de kop ingedrukt. Door de contra-reformatie werd de katholieke kerk weer geheel in haar positie hersteld. De hulp van en de inlijving door de Oostenrijkse Habsburgers was van beslissende invloed. De protestantse broedergemeenten hebben daarna eeuwen slechts in het verborgene bestaan. Pas in 1918 ontstond weer een zelfstandige republiek, los van Oostenrijk. Er kwamen nieuwe kansen voor de broedergemeenten. Zelfs ontstond uit protest een tendens weg van de katholieke kerk. Twintig vrije jaren volgden. Daarna kochten de Westeuropese staten met het beruchte akkoord van München op kosten van de Tsjechen een schijn van *peace for our time* voor zichzelf. En in 1948 was de communistische machtsovername voor ons het signaal om de NAVO te stichten – weer was Tsjecho-Slowakije het laatste offer dat wij brachten . . .

Protestant – katholiek – atheïst

De definitie van de nationale identiteit is, met name in de Tsjechische gebieden, een kwestie van politieke strijd. Reeds in 1918 werden de anti-Oostenrijkse, protestantse stromingen en persoonlijkheden uit nationalistische motieven extra belicht.

De huidige communistische machthebbers beweren zelfs dat hun voorlopers in de politieke leiding van de religieuze reformatie van Johannes Huss te vinden zijn. Zo zien we ze dan afgebeeld in Praagse musea: Huss, de hussietische legerleider Ziska, de militante Taborieten. Ook de figuur van Jan-Amos Comenius, de uiteindelijk naar Nederland uitgeweken bisschop van de broedergemeenten, wordt als nationaal oriëntatiepunt in de Tsjechische geschiedenis onderstreept.

Toch zijn er weinig protestanten. Het land is overwegend katholiek. Vooral Slowakije. De katholieke kerk is belast met het verleden waarin kerk en Oostenrijkse monarchie nauw met elkaar samenwerkten. Een periode die in feite beleefd wordt als een tijd van onderdrukking van de nationale identiteit. Daar komt nog bij dat Slowakije in de Tweede Wereldoorlog een fascistische vazalstaat van Duitsland was, met een priester aan het hoofd! Dat is voor de katholieke kerk van nu een tragische positie. De communistische staat kan speculeren op anti-katholieke sentimenten. Atheïsme is voor de Tsjechen een niet zo buitenissige houding tegen de achtergrond van de strijd voor nationale onafhankelijkheid en tegen de coalitie tussen Habsberg en de Rooms-katholieke kerk, zoals die vooral in Bohemen en Moravië gevoerd is. Men zegt dat de Rooms-katholieke kerk voor 1948 ongeveer een derde van alle land bezat. Confiscatie daarvan kan rekenen op bijval van velen. Nu nog is de nabijheid van bisschoppelijk paleis en presidentiële residentie in Praag een symbool van vroegere tijden waarnaar niet wordt terug verlangd.

Kerk en staat

Extra wrang is het verschijnsel dat in Tsjecho-Slowakije altijd van een forse staatsinvloed in kerkelijke benoemingen sprake was. De eis van de atheïstische overheid van vandaag dat kerkelijke benoemingen (onder andere die van bisschoppen) staatsgoedkeuring behoeven

is historisch gezien niet eens zo vreemd. Pastoors en dominees ontvangen hun, karge, salaris van de burgerlijke overheid. De staat behandelt hen alsof ze in overheidssdienst waren. Kardinaal Tomašek klaagt erover dat zodoende de katholieke kerk als staatskerk wordt behandeld, wat ze niet is en niet wil zijn. In alle kerken fungeren zogenaamde kerkelijk secretarissen. Zij zijn de ambtenaren van de staat die de gang van zaken overal in de gaten houden. Zodoende zorgen zij voor de verkiezing van de aan de overheid gehoorzamen kerkelijke leiders. Omdat de katholieke kerk die niet aanvaardt zijn er nu slechts drie van de twintig bisschopszetels bezet. Een ware prestigeslag tussen kerk en staat. Met onderdrukking als doel en resultaat.

Complicerend is het bestaan van de zogenaamde *Pacem in Terris* priesters, een groep van pastores die bij de overheid in het gevlij tracht te komen. Een aantal van hen is partijlid, anderen hebben zich aangesloten in de hoop meer ruimte voor het pastoraat te krijgen. De staat vindt dat *Pacem in Terris* priesters voor bisschopsbenoemingen in aanmerking behoren te komen. De kardinaal ontkent dat dit het wettelijke punt is voor het conflict over de benoemingen. Veel *Pacem in Terris* priesters zijn volgens hem innerlijk wel trouw aan de kerk. Intussen wordt de kerk op een breed terrein tegengewerkt. De religieuze orden en congregaties zijn verboden. Kloosterzusters worden alleen toegelaten in de zwakzinnigenzorg. Kerkelijk onderricht aan de jeugd is vrijwel onmogelijk. In ieder geval fnuikt deelname daaraan alle kans op voortgezette opleiding en op een beroeps carrière. De staat meent dat het recht op godsdienstvrijheid pas met ingang van de meerderjarigheid verkregen wordt. Radio en televisie zijn voor de kerk niet toegankelijk en de verspreiding van religieuze lectuur geldt als illegaal. De theologische faculteiten beschikken soms nauwelijks over studieboeken, de staatsambtenaren beslissen over de

toelating van iedere student. Zo erg is het vrijwel nergens in Europa op wellicht Roemenië en Albanië na.

In de katholieke kerk is tegen al deze pesterijen een protestactie ontstaan rond een door een gewoon katholiek parochielid opgestelde petitie met eenendertig simpele vragen en vrijheden die ons stuk voor stuk als alledaags en doodnormaal in de oren klinken. De kardinaal heeft daar zijn zegen aan gegeven en het aantal ondertekenaars loopt nu naar de half miljoen.

In de protestantse kerken is minder verzet, althans niet vanuit de synoden. Jarenlang is een beleid van tactische terugtocht gevolgd. Zelfs de Charta-beweging is door de synode veroordeeld. Door de overheid verdreven predikanten of afgevoerde theologiestudenten krijgen nauwelijks of geen steun van de kerkleiding. De kerkelijke secretarissen hebben vrij spel. Individuele predikanten protesteren daartegen. Aanpassing biedt de illusie van 'met rust gelaten worden', maar meer dan een illusie is dat niet.

Catechisanten zijn in heel Praag nauwelijks te vinden. Kerkelijke huwelijksbevestiging wordt door de predikanten zelf ontraden. Natuurlijk is er ook een predikanten tekort. Lekepredikers nemen hun plaats in. Het is ontroerend te constateren dat een oud-collega experimentele psycholoog één van die Praagse lekepredikers blijkt te zijn. Zo'n man die onder Hitler in het concentratiekamp en onder Stalin in de uraniummijnen moest werken. In 1968 kon hij in hoogstaand wetenschappelijk werk laten zien hoe bekwaam hij in zijn vak was – daarna verdween hij weer uit de universitaire wereld. Er zijn er die geestelijk niet stuk te krijgen zijn!

Ondanks de *noblesse* van individuele personen is er geen opwekkend beeld van de kerken te geven. Het is dan ook begrijpelijk dat Charta-mensen zoals Jan Stern wel op de grote waarde van het christelijk geloof wijzen, ook voor zichzelf, maar geen relatie met een kerk aangaan. Ook oorspronkelijke atheïsten als Jiri Hajek – in

eens met een christen-democraat geconfronteerd – pleit voor inzet vanuit christelijke inspiratie om de voosheid van het bestaan in een vervallen communistisch systeem te doorbreken en om de nieuwe generatie weer zin en doel van het leven te doen zien. Is het een wonder dat de katholieke petitie niet alleen door protestanten maar zelfs door atheïsten ondertekend is?

Onzekerheid – glasnost en Breznjew-boys

Perestrojka heeft in Praag een heel bijzondere klank. Voor het besef van de Tsjechen gaat het daarbij om dezelfde zaken als waarom in 1968 door Dubcek gestreden is. Hoe kun je nu, zonder dat de slaafse kameraden van Breznjew vervangen zijn, tot zo'n *perestrojka* komen? Herinneringen aan de Praagse Lente gaan direct in tegen de anti-reformistische mentaliteit van de heersende elite. Wie Gorbatsjow wil navolgen ondermijnt het ideologische klimaat waarin het huidige regime geworteld is. Een bijzonder moeilijke zaak omdat 1968 nog steeds sterk leeft – het is een open wond in de Tsjechische maatschappij. Daarom wordt ook zo fel op Charta gereageerd. Die groep wordt gewoonlijk van anarchisme beschuldigd. De nieuwe minister-president pleit dan wel voor een 'zone van wederzijds vertrouwen', maar die slogan is allerminst voor de binnenlandse verhoudingen bestemd. Het regime moet echter gehoorzaam zijn ten opzichte van de Sowjet Unie, dus worden enkele technocratische vernieuwingen doorgevoerd, een paar kleine stapjes gezet en vooral: veel schijnmanoeuvres. De bevolking heeft daar geen vertrouwen in – zeer velen zijn, evenals in de Sowjet Unie, zeer sceptisch. Charta en soortgelijke groepen in de Sowjet Unie worden niet zozeer om hun oppositie gewaardeerd; veeleer ziet men hun heldhaftigheid in hun moed om in een betere toekomst te geloven. Dat geloof ontbreekt in de na zovele jaren platgeslagen Oosteuropese maatschappij. Alle vooruitgang kan

schijn zijn, in drie dagen kan de ontwikkeling weer omgedraaid zijn. De befaamde communist Slansky bleek destijds ineens een 'verrader' te zijn. Onderling vertrouwen is met zulke voorbeelden voor ogen in een totalitaire staat gering. Je kunt niet op je vrienden aan. Betekenisvol is de Russische novelle over een zeekapitein. Bij vertrek uit de haven kreeg hij een passagier aan boord, die gaf hem een brief van de autoriteiten welke pas na twee weken geopend mocht worden. De kapitein en zijn passagier werden al gauw goede vrienden – ze vertelden elkaar van hun leven en hun idealen, zongen samen en dronken een stevig glas. Na veertien dagen opende de kapitein de geheimzinnige brief. De inhoud was kort en zeer duidelijk: 'U moet de passagier binnen vierentwintig uur liquideren'. Wat een droefenis; de kapitein en zijn passagier huilden en dronken samen tot het licht werd. Toen schoot de kapitein zijn vriend dood zoals hem bevolen was.

Dit is het sociale klimaat waarin hoopgevende veranderingen aan de horizon (in de Sowjet Unie) verschijnen. Velen hechten geen geloof aan de gepresenteerde

---

Weinigen durven hoop te putten uit de perspectieven van perestrojka.

---

perspectieven. Er zijn al zoveel mooie officiële woorden gehoord, zoveel idealen verkondigd – en er is nooit iets van terecht gekomen. Integendeel, na 1968 is het allemaal weer veel slechter geworden. Wat moet een Tsjech geloven als hij hoort

dat het regime de continuïteit van zoveel waarde acht?

Toch, zo zegt Jiri Hajek, is de gedachte van democratie-van-onderop vast in de Tsjechische cultuur verworteld. Een totalitair bewind verlamt echter de bevolking, mensen verliezen hun verantwoordelijkheid. Maar toch wordt men, vanwege de *perestrojka*, iets minder bang. De overheid is iets onzekerder en durft niet meer alles tegen te houden. In zo'n situatie moet het Westen consequent naar democratisering streven. Aldus Charta.

Het CDA en de verantwoordelijkheid

Behalve onze, na München 1938 uitgeweken, Bohemer dr. Karl Hahn – oud adjunct secretaris-generaal van de Christen Democratische Wereldunie en lid van de CDA commissie buitenland – zijn er weinigen binnen het CDA die zich breed over Midden en Oost Europa oriënteren. Toch gaat het lot van de mensen ginds ook ons aan. Onze ambassadeur in Praag zou te kort schieten als hij niets voor de mensen tussen wie hij woont zou doen. Nationale belangen zijn niet de enige zaken waar het om kan gaan. Christelijke verantwoordelijkheid is per definitie grensoverschrijdend. Nederlandse kerken, kerkelijke groepen, universitaire vakgroepen, IKV, Pax Christi, ja de Partij van de Arbeid – zij zijn nogal actief in contacten met de (vervolgde) mensen in Tsjecho-Slowakije en soortgelijke landen. Het CDA heeft niet eens een werkgroep die zich daarop richt. Wél één voor de EG-landen, wél voor Latijns Amerika, wél voor de andere Derde Wereldlanden. Als groepen of partijen uit die regio's op bezoek komen dan kan het CDA hen redelijk goed geïnformeerd te woord staan. Maar voor volken in moeilijke omstandigheden binnen Europa hebben we nauwelijks een antenne. Daardoor worden soms grote fouten gemaakt in contacten met Centraal- en Oost-Europeanen. Aan een beetje ondersteuning komen we niet eens toe. Hier blijkt een leemte in ons engagement dat dringend

om een voorziening vraagt. Zeker nu na de achteraf niet zo zinnige strijd over het kernwapen, de andere componenten van het Helsinki-proces aandacht en inzet vragen! Ging het ons in het verleden toch alleen om eigen veiligheid en eigen vrijheid? Of willen we ernst maken met de eis, ook als CDA, dat we wel terdege de hoeder van onze broeders moeten zijn?

Zondagochtend in Praag

De kerkdiensten beginnen vroeg in Praag, negen uur. De taal is voor een Nederlander volstrekt onverstaanbaar. Toch trekt het om met een plaatselijke gemeente

mee te doen – als een machteloze uiting van solidariteit en om te zien dat er overal mensen zijn die gewoon doorgaan met geloven. De meeste liederen kunnen we meezingen. En aan het ritme herken je het meegebeden Onze Vader. Een grijze predikant gaat voor. In de kerk, zo zeggen Tsjechen, vind je nog vriendelijkheid, naastenliefde. Dat strekt zich ook tot de buitenlandse bezoekers uit. Een gemeentelid stopt ons een briefje toe met de code van het gelezen Schriftgedeelte: II Kor. 6:1-10. In het vrije Holland lijkt zoiets nauwelijks aan ons besteed maar in Praag, daar lees je dat zo totaal anders:

Maar als medewerkers (Gods) vermanen wij u ook de genade Gods niet tevergeefs te ontvangen, want Hij zegt: ten tijde des welbehagens heb Ik u verhoord en ten dage des heils ben Ik u te hulp gekomen, zie, nú is het de tijd des welbehagens zie nú is het de dag des heils. Wij geven in geen enkel opzicht enige aanstoot, opdat onze bediening niet gesmaad worde, maar wij doen onszelf in alles kennen als dienaren Gods: in noden, in benauwdheden, in slagen, in gevangenschappen, in oproeren, in moeiten, in nachten zonder slaap, in dagen zonder eten, in reinheid, in kennis, in lankmoedigheid, in rechtschapenheid, in de Heilige Geest, in ongeveinsde liefde, in de prediking van de waarheid, in de kracht Gods; met de wapenen der gerechtigheid in de rechterhand en in de linkerhand; onder eer en smaad, in kwaad gerucht en goed gerucht; als verleiders en toch betrouwbaar; als niet bekend en toch wél bekend; als stervend en zie, wij leven; als getuchtigd, maar niet ten dode; als bedroefd, maar altijd blijde; als arm, maar velen rijk makend; als niets hebbend en toch alles bezittend.

A.M.O.

Rectificatie

In nummer 4 (april), pagina 176 is een storende fout geslopen. In de linker kolom, regel 17 staat: (de overheid als afvalbak van de rooms-katholieke cultuur). Dit moet zijn: (de overheid als afvalbak van de ik-cultuur).

Alle informatie over alle vergaderaccommodaties in Nederland

Zojuist verschenen

- overzichtelijke presentatie
- steeds met een hele pagina per accommodatie
- met foto en plattegrond
- complete informatie over ligging, bereikbaarheid en voorzieningen
- alle prijzen

Plus:

- alfabetisch register op plaatsnaam; daarbij in tabelvorm het aantal zalen en de maximale capaciteit van de grootste zaal
- bij elke provincie een kaartje waarop de plaatsen met vergaderaccommodaties staan aangegeven
- informatie door de provinciale v.v.v.'s
- praktische checklist voor een optimale organisatie van vergaderingen, congressen, symposia enz.

Daarmee bespaart u zich een hoop tijd en moeite

'De Vergaderaccommodatiegids' verschijnt elk jaar in januari.

640 pag., f 60,-
(bij abonnement 20% korting)
ISBN 9036800587

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700-33155.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel. Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

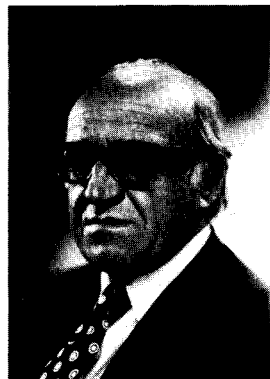
Postbus 23
7400 GA Deventer

Dr. K.J. Hahn

De sociaal-democraten in Europa

Bij de verkiezingen in de Westduitse deelstaat Sleeswijk-Holstein heeft de SPD de te verwachten overwinning behaald. Het was een spectaculaire overwinning, een zware nederlaag voor de CDU, volgens haar voorzitter, bondskanselier Helmut Kohl. Na het bekend worden van deze uitslag verklaarde de socialistische lijsttrekker Engholm het volgende: 'Wij socialisten hebben een ruime absolute meerderheid behaald, bijna 54%, dat betekent dat wij in kringen buiten de traditionele socialistische kiezers gedrongen zijn, wij zijn een volkspartij geworden, die alle delen van de bevolking omvat, daarmee moeten we rekening houden'.

Dit is een in vele opzichten belangrijke uitspraak. Na 1945 hebben we vele malen van socialistische leiders te horen gekregen: 'Julie christen-democraten en christelijke partijen willen een "volkspartij" zijn, dat is politiek een abnormaliteit, politieke groeperingen en partijen zijn opgebouwd op het beginsel van de klassenstrijd. Ze vertegenwoordigen klasse-belangen, een volkspartij is in wezen een conservatieve partij'. Deze stelling werd zonder veel ophef en zonder exacte formulering opgegeven in het nieuwe partijprogramma van de SPD, het partijprogram van Bad Godesberg van 1959. Met dit document koos de socialistische partij duidelijk de richting

van een volkspartij – wat ook blijkt uit de oprichting van een eigen *Arbeitsgemeinschaft für Arbeitnehmerfragen*, die ook vandaag nog bestaat. De SPD was dus duidelijk niet meer een arbeiderspartij.

Is daarmee het klassendenken opgegeven? Het lijkt erop. De socialisten verweten de christen-democraten dat zij met hun grondgedachten van solidariteit en harmonie-model de klassenstrijd willen verdoezelen – maar kan een socialistische 'volkspartij' werkelijk nog de klassenstrijd ontketenen? Als je de nu vaak gebruikte terminologie in haar ontwikkeling bekijkt, dan mag je daaraan twijfelen: in de negentiende eeuw spraken de eerste socialistische bewegingen van de revolutionaire 'proletariërs', ze werden van lieverlede arbeiders, daarna werknemers, tenslotte productie-medewerkers. De scherpe tanden van het klassendenken gingen op deze lange weg verloren. Deze ontwikkeling wordt ook theoretisch onderbouwd. Dit bleek reeds uit de opstellen die Paul Kalma onder de titel: 'De illusie van de democratische staat' publiceerde, waarin hij aantekende dat de socialisten van Nederland rond 1970 in de staat het enige subject van maatschappelijk handelen zagen en te weinig acht sloegen op het individu en de zelfstandige groepen in de maatschappij – wij zouden zeggen: soe-

vereiniteit in eigen kring en subsidiariteits-principe. Nu ging Kalma verder: In zijn recente publikatie 'Het socialisme op sterk water. Veertien stellingen' verklaart Kalma nadrukkelijk dat het socialisme 'bij radicale maatschappijveranderingen langzamerhand meer te verliezen dan te winnen heeft'. En verder: 'Van deze socialistische ideologie dient de sociaal-democratie definitief afscheid te nemen'.

Brede armslag

De panelen zijn dus aan het schuiven. Maar niet alleen in Nederland. Wie de verkiezingscampagne van de socialistische president in Frankrijk gevolgd heeft, kon zonder moeite constateren, hoe zorgvuldig Mitterand zijn woorden en zijn gedachten koos om zich tot alle Fransen te richten, in een brede armslag à la De Gaulle het gehele Franse volk te willen omhelzen. Zijn keuze van een opvolger van Jacques Chirac als premier leek dan ook op Rocard te vallen – de exponent van de sociaal-democraten, dat wil zeggen van de rechtervleugel van de socialistische partij.

Maar ook het socialisme in andere Europese landen is op weg naar het midden: onze christen-democratische vrienden in Oostenrijk van de ÖVP zien met lede ogen, hoe hun socialistische coalitie-partner, de SPÖ onder de leiding van de ervaren *businessman* Vranitzky hun economisch-financiële politiek bedrijft, of probeert te bedrijven. Ook hier is het socialisme op weg de opgelopen wonden van het recente verleden te doen genezen door een, Kalma zou zeggen, pragmatisch reformisme. In Italië weten de socialisten dit al lang. Alleen met het gevolg dat er twee socialistische partijen zijn ontstaan, één meer rechts, de sociaal-democratische partij, en één meer in het midden, de socialistische partij van Craxi. Beide zijn nu al een hele tijd bereid met links- en rechts-liberalen, of met de christen-democraten een regering te vormen. Dat ook de socialistische premier van Spanje Gonzá-

les het socialisme in zijn land in dezelfde meer pragmatische, minder ideologische en open wijze aanpakt, om zijn meerderheid te handhaven, hoeft geen betoog. En dat de Engelse *Labourparty* intern en ook onder de druk van de linkervleugel van de vakbonden ernstige conflicten doormaakt, en voorlopig het minst deelneemt aan de bijna historische koerswijziging van het continentale socialisme, kan het Engelse socialisme in de toekomst nog duur te staan komen. In ieder geval kan het tot een paradoxale situatie leiden: voor en vooral na deze laatste oorlog was de Engelse *Labourparty* het voorbeeld van het niet-ideologisch onderbouwde socialisme, dat van zijn leden niet de ideologische binding aan het marxisme *tout court* vroeg. Nu lijkt het omgekeerd: de continentale socialistische partijen, die het voorbeeld van de Engelse en Scandinavische socialisten gevolgd zijn na 1945, zetten nu deze koers voort – terwijl de *Labourparty* haar radicale stellingen die vooral de linkervleugel en vakbonden zo als de mijnwerkers aanhangen, niet kwijt te raken.

Dit alles is natuurlijk alleen verklaarbaar in een bredere context van de maatschappelijke ontwikkeling. De welvaart ontwikkelde zich snel in een richting waarvan de christen-democraten in Nederland, bij monde van Lubbers op het congres van de Europese christen-democraten hier in Den Haag 1986 zeggen: 'De rijken moeten armer en de armen moeten rijker worden'. De democratisering en democratische bewustwording in alle kringen van de bevolking nemen toe, kenmerken zijn verder de individualisering, de internationalisering, het aperte faillissement van het 'reëel bestaande socialisme' in Oost Europa. Het is een diepgaand proces van verandering in de maatschappij en in het denken, dat echter ook van de christen-democratie een serieuze bezinning op de eigen rol in deze ontwikkeling vraagt.

Politieke symboliek

Menselijke communicatie verloopt door middel van symbolen, tekens en signalen. Voorstellingen en gedragspatronen drukken de saamhorigheid en toewijding, het vertrouwen in en de betrouwbaarheid van de gemeenschap uit.

Wat met politieke symboliek bedoeld wordt, kan om te beginnen het beste met een voorbeeld verduidelijkt worden.

De Romeinse architect Vitruvius uitte in zijn werk *Over de architectuur* (c. 25 v. Chr.) de wens, dat elk openbaar gebouw een symbool zou zijn van de grootsheid van het Romeinse rijk. Het Colosseum met zijn imposante 50 meter hoge façade met drie bogenverdiepingen en de konische toeschouwersruimte die bij een lengte-doorsnede van bijna 200 meter zo'n 45.000 mensen kon bevatten, voldeed ten volle aan die wens. Met zijn majestueuze architectuur en zijn publieksfunctie belichaamde het bij uitstek de politieke symboliek van het rijk. De Leidse archeoloog P.G.P. Meyboom schreef daarover onlangs aldus: 'Het werd gebouwd door de keizers Vespasianus (69-79) en Titus (79-81), middenin het terrein van het *Gouden Huis*, een paleis en park dat hun voorganger Nero in het oude centrum had laten bouwen. De symboliek hiervan – een monumentale blijk van de demo-

cratische instelling van de eerste Flavische keizers – wordt door de Romeinse dichter Martialis duidelijk uitgedrukt: "Rome is aan zichzelf teruggegeven, en de geneugten van een alleenheerser behoren nu aan het volk"'. (NRC Handelsblad, 10 maart 1988, 8).

De gruwelijkheid van die geneugten: slachtpartijen van wilde dieren, gladiator-sporten, door de leeuwen verscheurde christenen laten we hier buiten beschouwing. Van belang is de constatering, dat de genoemde keizers aan het volk een grandioos gebouw schonken, waarin dit volk zichzelf kon manifesteren, zijn zelfbewustzijn vorm kon geven, zichzelf als de massale drager van het Romeinse gemeenbest bevestigen. Het politieke systeem verschaftte zich een symbolische uitdrukking in een gebouw van een uiterst geconcentreerde potentie. Als de mensenmassa zijn stem verhief, kwam Rome zelf tot spreken. In het Colosseum vierde Rome zichzelf.

Politieke systemen

De term 'politiek systeem' verwijst in de context van een alomvattend sociaal systeem als een volksgemeenschap of een natie naar de vormgeving en het tot gelding brengen van het publieke handelen van die gemeenschap, en met name van

---

het omgaan met de macht. Veelal zal dat politieke systeem geconcretiseerd zijn in de bestuursinstellingen van de staat met hun eigen specifieke rol en positie. Die zijn gericht op het handhaven van de sociale orde, naar binnen en naar buiten toe. Maar ook 'staatloze' gemeenschappen kwamen en komen voor, waarin geen formeel bestuur in het leven is geroepen. Zij tonen aan, dat de sociale orde ook zonder bestuursorganisatie gehandhaafd kan worden.

In beide vormen van een politiek systeem is het echter van wezenlijk belang, dat binnen de gemeenschap de consensus over het eigen politieke systeem steeds weer wordt bevestigd. De samenhang van een gemeenschap is immers in belangrijke mate afhankelijk van de handhaving van de machtsstructuren. Maar ook de voortgezette interne communicatie van de gezamenlijk aanvaarde waarden is van eminent belang. De gezamenlijk aanvaarde waarden van de politieke gemeenschap kunnen worden aangeduid met het begrip *ethos*.

Ambtskostuums drukten uit: het gaat om het ambt, niet om de persoon van de drager ervan.

Ethos

Ethos betekent zoveel als 'zedelijk karakter'. In de antieke ethiek wijst het begrip zowel terug naar het Griekse woord *èthos*: gewoonte, als naar *èthos*: woning, woonplaats, gewoonlijke verblijfplaats. Het duidt de bijzondere aard en houding van

een mens aan, zijn/haar overtuigingen, gewoonten, gedragswijzen, zijn haar/ gewone manier van handelen, spreken, zich gedragen, zich uitdrukken, die hem/haar als vanuit een aangeboren natuurlijke aanleg meegegeven zijn, maar die ook door oefening en inspelen op de omstandigheden een eigen specifiek geaccentueerde waardelading kunnen krijgen. In de terminologie van de culturele antropologie betekent *ethos* de totaliteit van de door een meerderheid van een etnisch afgrensbare groep aanvaarde opvattingen over wezenlijke aangelegenheden. Sociologisch is het begrip toepasbaar op de door de meerderheid als verplichtend (*verbindlich*) aanvaarde, leidinggevende voorstellingen en gedragspatronen. Deze maken de wederzijdse saamhorigheid en toewijding, het vertrouwen in en de betrouwbaarheid van die gemeenschap uit. Binnen het kader van deze voorstellingen, overtuigingen, waarde-ideeën en gedragswijzen leven de mensen van zulk een gemeenschap. Wederzijds kan men elkaar daarop aanspreken. Binnen zo'n gemeenschap kunnen de 'wachters van Athene' gevonden worden, die naar karakter en leefgewoonten het gezamenlijke *ethos* bij uitstek belichamen (Plato). In het contact naar buiten toe levert het *ethos* de vanzelfsprekende uitgangspunten voor elk oordeel en handelen in een nieuwe situatie, met name voor de leiders en vertegenwoordigers van de gemeenschap. De voortgezette onderlinge uitwisseling van de kernelementen van het *ethos*, ook voor zover die betrekking hebben op het politieke systeem, is voor het voortbestaan van een gemeenschap van wezenlijk belang.

Politieke symboliek

Die communicatie verloopt als alle menselijke communicatie, dus door middel van het gebruik van symbolen, tekens en signalen. Deze communicatiemiddelen wisselen, elk op hun eigen wijze, boodschappen uit tussen zenders en ontvangers. De

Regeerders trachtten door hun ambtskostuum het rijk in zijn publieke functioneren gestalte te geven. (foto ANP)

'zenders' zijn het staatshoofd, het hoofd van de regering, de ministers en ambtenaren als dienaren van de staat, de parlementariërs, de politieke partijen, en allen die bij de voortgaande verkondiging, bij de propaganda van het *ethos* van de volksgemeenschap betrokken zijn. De 'ontvangers' zijn de leden van de gemeenschap, van het volk, die steeds weer bevestigd moeten worden in de politieke waarden die de gemeenschap als richtinggevend voor het politieke handelen heeft gekozen.

Tot voor kort trachtten regeerders en dragers van openbare macht bij openbare plechtigheden door ceremoniële kleding en gedrag zichzelf als privé-persoon uit te

wissen, om slechts de hoogheid van het ambt te laten zien en daarin het rijk in zijn publieke functioneren gestalte te geven. Trompetten kondigden hun komst aan, allen staan op, een enkel handgebaar is voldoende om stilte te verkrijgen; hermelijnen mantel, scepter (symbool van het koninklijk gezag), rijksappel (symbool van het grondgebied), kroon (symbool van de monarchale soevereiniteit) en troon geven uitdrukking aan de macht en waardigheid van de vorst, die zelf het gemenebest belichaamde. Rond de vorst, de president concentreerde zich symbolisch het politieke systeem. Van hem of haar daalde als het ware de *virtus*, de deugdzame kracht van het rijk, over alle dienaren van het rijk neer. Tot in de laagst geplaatste staats-

---

ambtenaar was die *virtus* aanwezig: de 'ambtenaar in functie' mocht dan ook niet beledigd worden. Dat was een aantasting van de kracht en van het *ethos* van het rijk. Hoeveel te meer was dat waar, als het staatshoofd vanwege bezwaren van morele aard niet in staat geacht werd de volksgemeenschap te vertegenwoordigen, zoals dat ooit met Lodewijk de Heilige het geval was. In het geval van de bekritiseerde Oostenrijkse president Kurt Waldheim spelen die overwegingen nog een rol van betekenis.

Symbolen

Wat is een symbool?

Een symbool is alles – een voorwerp, een gebaar, een woord – dat de plaats inneemt van iets anders waarmee het geen intrinsieke relatie heeft. Een symbool vertegenwoordigt iets anders. Een vlag kan de natie representeren. Dat doen tekens en signalen niet. Zij hebben een verwijzende functie, die berust op een afspraak. Zwaaien met de witte vlag kan overgave betekenen, zwaaien met de rode vlag in een bepaalde situatie 'gevaar', 'stoppen', etc., zonder dat door enigerlei verwijzing duidelijk is welk gevaar nu precies dreigt.

Symbolen, tekens en signalen worden door elkaar gebruikt. Ze zijn opgenomen in een ingewikkeld netwerk van communicatie van boodschappen waardoor mensen steeds weer hun plaats gewezen krij-

gen in de betrekkingen tussen zender en ontvanger. In het geval van de politieke communicatie is de bruikbaarheid van symbolen, tekens en signalen beperkt door de specifieke inhoud van de politieke boodschap. De overheid zal geen gebruik maken van ongearticuleerde geluiden als geeuwen of kreunen om een politiek geladen boodschap over te brengen – zoals een mens door te gapen te kennen geeft dat hij slaap heeft, of kreunt van de honger –. De overheid werkt met symbolen, tekens en signalen die in een politiek communicatie-systeem passen. Zij gebruikt gebaren als een saluut, een wuivende hand uit het binnenste van de gouden koets, buigingen, voorschriften over de in acht te nemen afstand, kortom het protocol. Zij werkt met bijzondere woorden als een inhuldigingseed, een troonrede, de aanhef van een wet. Zij werkt met symbolische daden en tekens, met een rijtoer, slepende gewaden, decoraties en sjerpen, met vaandels en medailles, kleurrijke lijfwachten, hofdignitarissen, statiekarossen of kostbare dienstauto's. Zij plaatst de vlag op het paleis, richt standbeelden op, arrangeert staatsdiners, parades, en vroeger zelfs publieke terechtstellingen: de openbare strafvoltrekking op het schavot diende tot onderstreping van de hoogte van de vorst en de waarden van de gemeenschap, en tot instructie van het volk. Ook muziek, theater en opera kunnen opvattingen over het staatsbestel, de rol van het hoofd, de politieke groeperingen, de machtsblokken, de vrijheidsidealen van het volk voor het voetlicht brengen, zonder rechtstreeks de actualiteit ter sprake te brengen. De Brusselse opvoering van Auberts opera *La muette de Portici* (25 augustus 1830) bewerkte een politieke aardverschuiving in de verhoudingen tussen Zuid- en Noord-Nederland. Een cabaretier als Wim Kan kon het publieke imago van een staatsman 'maken en breken'.

Zo zijn er dus een groot aantal woorden,

In symbolische codetaal krijgen mensen een gewenst gedrag voorgehouden.

---

gebaren, handelingen en tekens die in hun onderlinge samenhang de staatsgemeenschap representeren, present stellen. Zij hebben een dubbele functie. Zij beelden de gemeenschap in zijn politieke structuur uit, en zijn als zodanig een model van die gemeenschap en al de daarin werkzame structuren van hoogheid en afhankelijkheid. Maar tevens werken ze als model voor die gemeenschap: de symbolen geven aan hoe de gemeenschap zich te gedragen heeft. Zij vormen te zamen als het ware een programma, een code-systeem dat terugwerkt op die gemeenschap om haar vorm te geven overeenkomstig het model, dat de sociale verhoudingen en de waarden van die gemeenschap belichaamt. Als uit de verte terugwerkend, kan ook een sociaal ideaal een symbolische werking krijgen, zonder dat dit de concrete vorm van een operationeel model heeft.

In de geschiedenis

Politieke symboliek is nog steeds aanwezig in onze samenleving. Er is een heel netwerk van signalen, tekens en symbolen dat mensen met elkaar in een bepaalde politieke relatie plaatst. De uitdrukking van het dragende *ethos* van het gemenebest als zodanig is echter niet meer sterk zichtbaar aanwezig. Vroeger was dat anders. In de zeventiende eeuw, na de overwinning op Spanje en de Vrede van Munster (1648), toen de kooplieden van de Nederlanden hun burgerlijk politiek systeem hadden weten te vestigen te midden van de monarchieën van Europa, verschenen overal in stadhuizen en magistraatsgebouwen grote schilderijen met de symboliek van de vrede, het recht, de harmonie, de openbare deugdzaamheid die de nieuwe Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden belichaamde. Heel de bijbelse en de antieke mythologie en geschiedenis

Een cabaratiër als Wim Kan kon het imago van een staatsman 'maken en breken'. (foto ANP)

werden geëngageerd in brede symbolische taferelen, die de burgers moesten inspireren de vaderlandse deugden in zich op te nemen. Er horen altijd hele verhalen bij die doeken. Een grote kennis van personen en gebeurtenissen was nodig om die schilderijen hun functie te laten vervullen. De school verschaftte die kennis, omdat ook die gericht was op het aankweken van vaderlandse deugd aan de hand van bijbelse en antieke voorbeelden. De toneelstukken van de gymnasiumleerlingen waren voor de elite herkenbaar, en strekten tot zelfbevestiging van de politieke gemeenschap.

Er zijn eerdere voorbeelden van openbare politieke symboliek. Lorenzetti's fresco's met de voorstellingen van *'Il buon governo'* (1339): het goede stadsbestuur, in het raadhuis van Siena zijn fraaie verzinnebeeldingen van de politieke burgeridealen. De torens van de adellijke familiehuizen in Bologna, San Gimignano, Lucca, Florence demonstreerden politieke machtsaanspraken. Openbare grandioze maaltijden op het Haagse Binnenhof in de tijd van de Bourgondische hertogen, of in Rijssel bij het hoffeest van Filips de Goede in 1454 ter voorbereiding van de kruistocht, de beroemde *Voeu du Faisan*, spreidden de macht en de rijkdom van de vorst ten toon. Zuinigheid sprak niet tot de verbeelding in die dagen: verspilling toonde de onuitputtelijkheid van de rijkdom van de vorst, imponeerde en bestendigde zijn macht. De armen werden toegelaten tot het feest om de afstand tussen volk en heerser te onderstrepen. Zij mochten proberen de nog niet geheel afgekloven boten aan de honden te ontrukken.

Een liedjeszanger of nar kon langs de weg van de ironie al die symboliek van pracht en praal, van hoge woorden en ijdel vertoon onderuit halen en belachelijk maken door de symbolen een andere betekenis te geven, en zo de serieuze boodschap van de macht verhaspelen en in zijn la-

kenswaardige onwaarachtigheid aan de kaak stellen. Een hedendaags politiek cabaret heeft geen ander doel.

Omgang met politieke symbolen

Politieke symbolen worden vanuit de machtscentra gemanipuleerd. Die symboolmanipulatie bedient zich van voortdurende geregisseerde herhaling om de gewenste mentaliteit bij de ontvangers te bewerken. Symboolherhaling is bedoeld om de mensen een onbewuste diepte-structuur in te prenten, van waaruit zij vanzelfsprekend handelen als dragers van het politieke systeem. Het gaat om culturele mechanismen die de volksgemeenschap in zijn *ethos* bevestigen. In de symbolische code-taal krijgen mensen een gewenst gedrag voorgehouden tot bestending van de gemeenschap.

In dit zomernummer van *Christen Democratische Verkenningen* wil de redactie de problematiek van de politieke symboliek in het huidige democratische Nederland aan de orde stellen. Een aantal richtinggevende vragen is aan diverse auteurs voorgelegd om enige duidelijkheid te krijgen in dit zo belangrijke aspect van het politieke leven: welke waarden, welk *ethos* liggen ten grondslag aan de hedendaagse democratische samenleving in Nederland? Welke politieke symboliek wordt gehanteerd om die waarden te bevestigen? Wie schept de tekens en symbolen? Wie manipuleert de tekens en grijpt in in de regels die de symbolen met elkaar verbinden? Wie heeft of hebben de regie van de politieke symboliek anno 1988? Heeft een symbool-arme samenleving voldoende zelfbehoud? Hoe representeert een democratie zichzelf? Zijn er christen-democratische symbolen denkbaar?

In de hierna volgende opstellen komen al die vragen aan de orde.

De bijbeltekst als hefboom

'Nu dan gij koningen, handelt verstandiglijk; laat u tuchtigen, gij rechters der aarde'. Een symboliek in teksten, niet in voorwerpen, niet in gedragsregels. Wèl een heel vertrouwde symboliek die telkens bij de prediking en bij het thuis lezen van de Bijbel aan de orde kwam.

Midden in de Middeleeuwen, in 1302, vaardigde paus Bonifatius VIII een bul uit die naar haar aanhef meestal wordt aangehaald als de bul 'Unam Sanctam'. Zijn bedoeling was om tegenover de Franse koning duidelijk te stellen hoe de verhouding tussen pauselijke en koninklijke macht volgens de Bijbel en de Kerk moest zijn. De bul liep uit op de haast als een dogma klinkende verklaring dat het voor ieder menselijk schepsel voor zijn heil noodzakelijk is om aan de Romeinse opperpriester – dus aan de paus – onderworpen te zijn. Deze uitspraak werd door de paus onderbouwd met bijbelse argumenten, beter gezegd: met losse bijbelteksten. En die argumentatie is kenmerkend voor de manier hoe de Bijbel is gehanteerd en ook nog heden ten dage soms wordt gehanteerd.

De redenering is als volgt. In het Evangelie naar Lucas staat dat de Heer vlak voor zijn lijden nog enkele raadgevingen aan zijn leerlingen gegeven heeft, waaronder ook deze: 'Wie geen zwaard heeft,

moet zijn jas verkopen om er een aan te schaffen' . . . 'Kijk, Heer, hier zijn twee zwaarden!' zeiden ze. 'Het is genoeg,' antwoordde Hij.' (Lc. 22:38) De pauselijke bul wijst er op, dat die leerlingen dus twee zwaarden hebben gehad, dat de Heer niet gezegd heeft dat dit teveel is maar dat dit precies het goede aantal is, en dat Hij bij zijn gevangenneming in Getsemane toen Petrus zijn zwaard gebruikte heeft gezegd 'Steek je zwaard weer bij je' (Mt. 26:52). Daarmee, aldus Bonifatius VIII, heeft de Heer het wereldlijke zwaard bedoeld, dat Petrus – het eerste hoofd van de Kerk – dus niet moest gebruiken. Maar onomstotelijk stond daarmee vast dat de leerlingenkring van de Heer kon beschikken over twee zwaarden, een geestelijk en een stoffelijk. Al had de Heer niet toegelaten dat dit wereldlijke zwaard tot zijn verdediging werd gebruikt – en dus blijkbaar ook niet door de Kerk zelf werd gehanteerd – toch zou dat wel op aanwijzing van die Kerk tot haar bescherming door de wereldlijke overheid getrokken mogen worden. Als argument daarvoor kwam de paus met een tekst uit de profetieën van Jeremia (1:10) waar de Eeuwige tot de profeet zei 'Heden geef ik je gezag over volken en koninkrijken'; de geestelijke macht stond dus boven de wereldlijke macht.

Daarmee waren de verhoudingen pre-

---

cies bepaald. Want boven die geestelijke macht zelf kwam niets meer. De apostel Paulus, die blijkbaar net als tevoren de profeet Jeremia als woordvoerder van de Kerk optrad, had immers geschreven: 'Wie de Geest bezit, is in staat alles te beoordelen; zelf echter valt hij buiten ieders beoordeling' (1 Kor. 1:15). De Heer had aan Petrus de volmacht gegeven om te binden en te ontbinden en dus met zoveel woorden zijn eigen geestelijke macht aan Petrus – en diens opvolgers te Rome! – overgedragen. Ieder die zich nu nog verzetten tegen deze onderschikking van het wereldlijke gezag aan het geestelijke, zou ingaan tegen Gods bepalingen wanneer hij het wereldlijke gezag en het geestelijke als twee beginselen naast elkaar zette. Twee beginselen naast elkaar, dat kon volgens de paus helemaal niet, zoiets was ketterij. Want de Bijbel kende immers maar één begin(sel)? Voorin stond immers al dat de Eeuwige zijn schepping op een enkel begin(sel) had gefundeerd? Zie de allereerste tekst: 'In het begin schiep God de hemel en de aarde' (Gen. 1:1). En aldus, met een schijnbaar onontkoombare logica, kon Bonifatius VIII tot zijn forse uitspraak komen: zijn pauselijke macht ging boven die van alle aardse machthebbers uit, of dat nu keizers of koningen waren; zij hadden hem te gehoorzamen.

Twee zwaarden

Op het moment dat deze bul verscheen was dat oppergezag van Rome al sterk aan geloofwaardigheid achteruitgegaan. De bijna dogmatisch-klinkende uitspraak verhaastte die achteruitgang nog. Maar niemand nam toen aanstoot aan de manier waarop de Bijbel in dit betoog was gehanteerd en hoe de teksten waren geselecteerd: er waren in de kring van de discipelen blijkbaar twee zwaarden geweest; de Heer had dat goedgevonden maar niet dat een ervan door die discipelen zelf werd gebruikt. Dat moest dus kenmerkend aan niet-discipelen (lees: niet-gees-

telijken) worden overgelaten, die echter wel moesten handelen volgens de aanwijzingen van die discipelen en van hun opvolgers. Want heel de samenleving was zo opgebouwd dat die geestelijke macht bovenaan stond. En men onthield er dit van, dat de Heer zelf twee zwaarden aan zijn Kerk had toevertrouwd, dat van de geestelijke macht en dat van de wereldlijke macht en dat ieder zijn plaats in dat stelsel behoorde te kennen.

Nu is de uitleg van die enkele tekstregel 'Het is genoeg' tot op de huidige dag een moeilijk probleem waarvoor telkens nieuwe suggesties worden gedaan. Maar zo sterk als Bonifatius VIII hem laadde, heeft niemand later ooit meer gewaagd. Dakpansgewijs legde deze paus de teksten op elkaar: een van een evangelist, dan een van een profeet, dan een van een discipel enzovoorts. Geen tekst werd in zijn verband gelezen en uitgelegd, en iedere losse tekst telde blijkbaar even zwaar. Dat is een methode die vaak op de Bijbel is losgelaten. Een enkele tekst krijgt als het ware een megafoon opgezet. Een enkele tekst moet als hefboom dienen om een hele redenering erdoor te krijgen. En de tekst over de twee zwaarden bood dan zelf nog een heel speciale mogelijkheid om die machtsaanspraken van het pauselijke hof zichtbaar te maken als in optochten er twee zwaarden plechtig voor de paus uitgedragen werden. De bedoeling

---

'... Want zij is Gods dienaress, een wreekster tot straf dengene, die kwaad doet'.

De magistraatsbanken in de Nieuwe Zijds kapel in Amsterdam. (foto Rijksmuseum Het Catharijneconvent)

was vastgelegd in het zinnebeeld, wat gerechtvaardigd leek door die ene uitspraak van de Heer zelf: 'Het is genoeg', dus in elk geval een goedkeuring.

Het betreft in de bul '*Unam Sanctam*' een formulering en een redenering die momenteel niemand meer voor zijn rekening neemt. Deze symboliek was al versleten op het moment dat zij fors werd uitgesproken. Bij het nadenken over de staat, over de overheid, over de wereldlijke macht hebben de in deze bul gebruikte teksten ook verder nooit dienst gedaan. Wel andere. Dat zijn er maar een handvol, maar die worden dan ook tot op de huidige dag telkens in de discussie aangehaald. Misschien lenen zij zich er niet zo goed voor om als zichtbaar symbool te dienen. Maar wel hebben zij een geladenheid die hen actueel houdt en die bij alle

christelijke groeperingen hun houding ten opzichte van de wereldlijke overheid sterk beïnvloedt, ongeacht wat voor karakter of herkomst die overheid heeft.

Ze zijn voor het eerst op een rij gezet door Maarten Luther toen hij zijn 'Kleine Catechismus' in 1529 publiceerde. Dat heel eenvoudige leerboekje was voor iedere gelovige bedoeld, en dat hij daarin is geslaagd blijkt uit het feit dat dit boekje ook nu nog voor alle lutheranen over de hele wereld een geldig belijdenisgeschrift is waarmee elk luthers kind is geïnstrueerd. Luther behandelde daarin de tien geboden, de geloofsbelijdenis, het Onze Vader, de sacramenten van doop, biecht en avondmaal, gaf daarbij morgen-, avond- en maaltijdgebeden en sloot zijn boekje af met een *Haustafel*, een lijst van bijbelgedeelten die hij toepasselijk vond om iedereen in zijn eigen positie voor te houden wat zijn of haar roeping was. De overheidspersonen kregen als tekst mee Romeinen 13: 1-2 en 4b: 'Iedereen moet zich aan de overheid onderwerpen. Want overheidsgezag is iets dat alleen maar bestaat bij de gratie van God. Ook het bestaande gezag is door God ingesteld. Wie zich dus verzet tegen het gezag, verzet zich tegen een instelling van God, en wie dat doen, hebben hun veroordeling aan zichzelf te wijten ... Het is niet voor niets dat de overheid het zwaard voert. Want de overheid is ook een instrument dat God gebruikt om wie verkeerd doet, zijn verdienste straf te geven.'

Bij deze vertaling volgens de Groot Nieuws Bijbel vallen wel enkele strakke formuleringen weg die Luther zelf gebruikte en die ook in de oudere Nederlandse vertalingen stonden: 'Alle ziel zij den machten, over haar gesteld, onderworpen, want er is geene macht, dan van God, en de machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd, alzoo dat die zich tegen de macht stelt, de ordinantie van God wederstaat . . . Zij draagt het zwaard niet tevergeefs, want zij is Gods dienares,

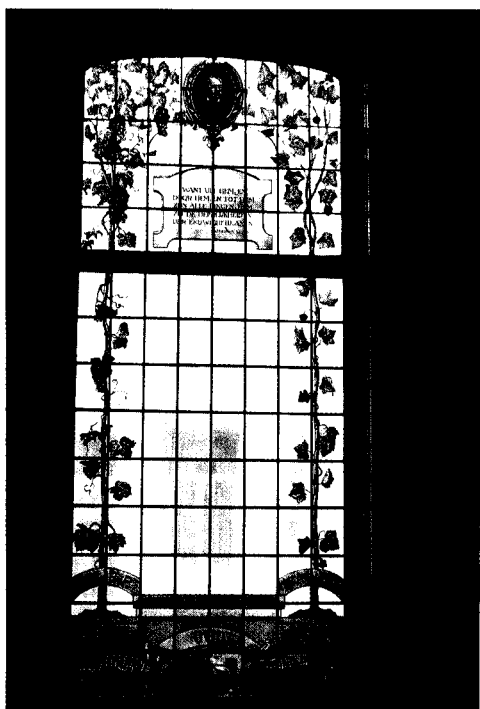
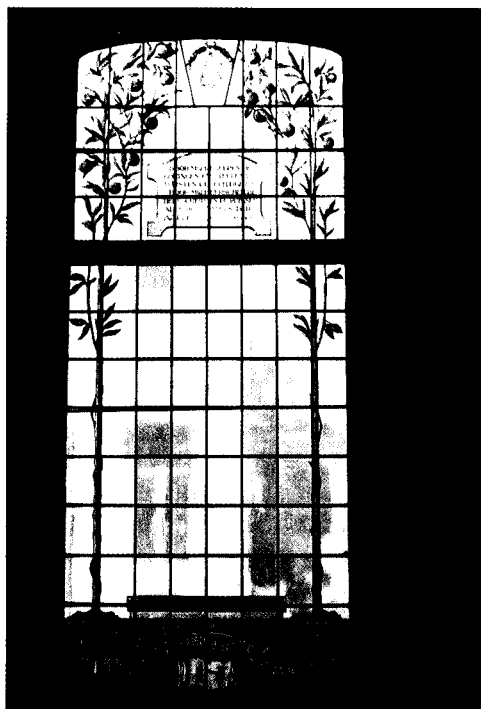
een wreekster tot straf dengene, die kwaad doet'. Hier wordt al zichtbaar dat juist die oude vertalingen meer symbolische kracht hebben dan de nieuwste die vooral willen verduidelijken. Er ligt toch een groot verschil tussen 'Want de overheid is een instrument dat God gebruikt voor uw eigen bestwil' en 'Want zij is Gods dienaar, u ten goede'. Maar ook die nieuwste vertaling handhaaft de absoluteheid van de uitspraak 'Ook het bestaande gezag is door God ingesteld', waar de oude schreef: 'De machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd'. En wie dit las, in de tijd van Luther of in de eeuwen na hem, wist dat Paulus dit had geschreven toen er nergens in de wereld een 'christelijke' overheid bestond maar hij zich te onderwerpen had aan de keizer van het Romeinse rijk. En dan toch die erkenning: 'de machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd'.

Op de *Haustafel* gaf Luther vervolgens nog vijf aanhalingen waaraan de onderdanen konden zien wat zij hun overheden verplicht waren. Matteus 22:21 ging hierbij voorop, want hier betrof het een eigen uitspraak van de Heer zelf: 'Geef dan de keizer wat de keizer, en God wat God toekomt'. Hier verschillen nieuwe en oude vertaling minder dan bij de tekst uit Romeinen 13 het geval was: 'Geef dan den keizer, dat des keizers is, en Gode, dat Gods is'. En dan kwam opnieuw Romeinen 13, maar ditmaal voor de onderdanen en daarom speciaal vers 5 tot en met 7: 'Waarom moet u zich dus aan de overheid onderwerpen? Niet alleen uit angst voor straf, maar ook terwille van een goed geweten. Dat is ook de reden dat u belasting betaalt. Want de gezagsdragers staan in dienst van God en doen wat hun plicht is. Geef dus ieder wat hem toekomt: belasting en aksijnzen aan wie u belasting en aksijnzen moet betalen; eerbied en ontzag aan wie u eerbied en ontzag verschuldigd bent.' Zo wisten de onderdanen wat hun plaats was.

Als derde tekstengroepje gaf Luther 1

Timoteus 2 vers 1 en 2: 'Allereerst vraag ik je, te bidden, te smeken en te danken voor alle mensen, voor koningen en alle andere gezagsdragers. Vraag dat wij ongestoord en rustig een godsdienstig en waardevol leven kunnen leiden'. Aldus legt de nieuwe vertaling het keurig uit. Maar de oude vertaling vraagt om 'smeezingen, gebeden, voorbiddingen, dankzeggingen, voor alle mensen, voor koningen, en allen, die in hoogheid zijn, opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid'. En nog geheel afgezien van het feit dat die oude vertalingen proberen, zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst te komen, geven zij aan de tekst een geladenheid die de afstand tussen overheid en onderdaan accentueert: 'allen, die in hoogheid zijn' heeft een andere gevoelswaarde dan het hedendaagse 'gezagsdragers'. Luther vervolgde met Titus 3 vers 1: 'Wijs allen op de plicht van onderwerping aan overheid en gezag. Ze moeten hun gehoorzamen en bereid zijn alles te doen wat goed is'. En dan als afsluiting uit 1 Petrus 2 vers 13: 'Onderwerp u, omwille van de Heer, aan het bestuur van mensen: aan de koning, omdat hij het hoogste gezag is; aan de gouverneurs, omdat zij door hem zijn aangesteld om de misdaad te straffen en de weldaad te prijzen'. De zeventiende-eeuwse Nederlander las op de plaats van het moderne 'gouverneurs' het hem zeer vertrouwde 'stadhouders' en wist dus ook precies waaraan hij dan moest denken. Toen ruim dertig jaar nadat Luther dit lijstje had gegeven, er te Heidelberg een catechismus werd opgesteld, die op het gereformeerd protestantisme zijn stempel is gaan zetten, werd daar een soortgelijk lijstje teksten aan toegevoegd als Luther in zijn *Haustafel* had gedaan. Voor overheid en onderdanen samen viel uiteraard ook weer de keus op Romeinen 13, ditmaal met daarbij 1 Petrus 2 vers 17: 'Eer alle mensen, heb de gemeenteleden lief, vrees God, eer de koning'. Maar deze Heidelbergse catechismus was tegen de

De bijbelse teksten waren duidelijk genoeg. Ook in de gedenkramen in het Kuyperhuis, thans CDA-huis, te Den Haag.

overheid zelf uitdagender dan Luther, met twee teksten die Luther nergens had vermeld; Psalm 2 vers 10 en 11: 'Nu dan, koningen, wees verstandig, wees gewaarschuwd, leiders van de aarde! Onderwerp u in huiver aan de Heer, juich Hem toe, vol eerbied'. En daarbij Jesaja 1 vers 17: 'Vermijd het kwade, zet je in voor het goede. Kom op voor het recht, houd uitbuiters in toom, doe recht aan de wezen, verdedig de weduwen'.

Vrome vorst

In feite had Luther al wel op dat laatste gewezen in de uitleg van zijn 'Kleine Catechismus' die hij als 'Grote Catechismus' eveneens in 1529 had geschreven. Bij de behandeling van het vierde gebod 'Eer je vader en je moeder' had hij het eren ook als gehoorzamen opgevat, en gezegd dat zoiets niet alleen jegens de ouders moest worden betracht, maar ook jegens de '*Landsfursten und Oberherrn*'. Maar bij

de uitleg van de vierde bede uit het 'Onze Vader' 'Geef ons heden ons dagelijks brood' had Luther gesteld, dat de overheid tot taak had, zo'n leefbare samenleving in stand te houden en dus de vrede te bewaren. En hij vond dat een vrome vorst niet een leeuw in zijn wapen moest voeren of een andere heraldische figuur, maar een brood, om zichzelf en zijn onderdanen eraan te herinneren dat het overheidsambt was om bescherming en vrede te bieden.

Het waren deze termen en gedachten uit de Bijbel, waarmee duizenden in de zestiende eeuw vertrouwd raakten, juist omdat ze werden aangereikt in de prediking en werden bijgebracht in de catechismus, waarover dan ook weer op gezette tijden werd gepreekt. Natuurlijk is er dan, als er van de preekstoel iets klonk over 'die in hoogheid zijn' en misschien een zweem van kritiek werd uitgesproken, tersluiks door de kerkgangers gekeken in de rich-

ting van het gestoelte waar die landsvorst met zijn familie was gezeten, of de bank waar de magistraatsleden hun vaste plaats hadden. De theologen hoefden zich niet uit te putten in verklaringen van het verschil tussen de bijbelse samenleving en hun eigen tijd want dat verschil werd niet of nauwelijks gevoeld: de menselijke problemen waren van alle tijden, en de betitelingen van keizers, koningen, stadhouders hoorden bij de vertrouwde top van de maatschappij. Dat behoefde afgezien van dat vorstengestoelte (Leeuwarden, Den Haag) en van de magistraats- of wel regeringsbanken (haast overal in de zeventiende- en achttiende-eeuwse kerkruimten) verder niet in een of ander zinnebeeld uitgedrukt te worden. Maar die bijbelse teksten en begrippen waren duidelijk genoeg: de overheid als Gods dienaar, die het zwaard niet tevergeefs draagt, aan wie 'schattingen' moesten worden opgebracht, voor wie gebeden moest worden 'opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid'. In landen met een absolute vorst was dat wel eens moeilijk, maar tot 1806 kenden de Nederlanders geen koning en kon er alleen wat discussie ontstaan over de protocollaire volgorde in de voorbede voor de overheid zoals de predikant dat 's zondags moest uitspreken: eerst de gewestelijke staten en daarna de Staten-Generaal met hun dienaar, de stadhouder, of eerst de Staten-Generaal met de stadhouder en daarna de gewestelijke staten? Bij zoiets bekende de predikant kleur en kreeg hij de instemming of het misnoegen vanuit de magistraatsbanken zeker te merken. Maar verder leken al die teksten uitermate geschikt, om de samenleving stabiel te houden en de mensen aan de top in hun positie te handhaven. In landen met een rooms-katholieke overheid werd weliswaar erkend dat het geestelijke gezag van de paus nog boven alles uit ging, maar die paus was ver weg en de gelovige erkenning verhinderde de monarch niet om als

absoluut vorst op te treden, en dat kregen ook de kerkelijke gezagsdragers te merken. In protestantse landen waren de reformatorische kerken geheel ingepast in het staatsbestel, en geen enkele voorganger – of hij nu een predikant was dan wel, zoals in Engeland of in de Scandinavische landen soms het geval was, een bisschop – kon zich kritiek op de overheid veroorloven.

Daarop was een uitzondering en ook die reikte de Bijbel zelf aan. Het was de tekst die Petrus en de apostelen hadden uitgesproken tegen de priesterlijke overheid in Jeruzalem, toen die hun wilde verbieden, verder in de naam van Jezus te prediken. Het apostolische antwoord luidde: 'Wij moeten God meer gehoorzamen dan mensen' (Hand. 5 vers 29), of wel in de wat plechtiger formulering van de oude vertalingen: 'Men met Gode meer gehoorzaam zijn, dan den mensen'. En aldus stond deze tekst als een ondersteunend argument aangehaald in de Heidelbergse catechismus bij het antwoord op het eerste gebod '... dat ik de enige, ware God erken ... en Hem met mijn gehele hart liefheb, vrees en eer, zodat ik eerder alle schepselen prijsgeef dan dat ik het minste of geringste tegen zijn wil doe'. Overheden waren en bleven mensen, schepselen, dus de apostolische aanwijzing gaf ruimte om in het uiterste geval tegen die dienaressen Gods, die 'van God geordineerd' was, in te gaan. En daar begon de politiek-theologische discussie over de vraag wanneer die onderdaan dan als christen gerechtigd was, tegen die overheid in te gaan. Het werd al uitgesproken door Zwingli te Zürich in 1523 dat een tyrannieke overheid met Gods hulp afgezet zou mogen worden, het werd actueel in Frankrijk, in Schotland en in de Nederlanden. Dan viel het beroep op al die teksten die onderworpenheid leken te prediken, weg en ging de gehoorzaamheid aan God boven alles. Wees trouwens de Heidelbergse catechismus ook al niet in de richting met de aanhaling uit de tweede

psalm: 'Nu dan gij koningen, handelt verstandiglijk; laat u tuchtigen, gij rechters der aarde?'

Symboliek in teksten

Het was een symboliek in teksten, niet in voorwerpen, niet in gedragsregels. Maar het was wel een heel vertrouwde en begrijpelijke symboliek die telkens bij de prediking en bij het thuis lezen van de Bijbel aan de orde kwam. In Nederland kwamen de predikanten tot 1806 trouwens niet in de verleiding, teksten over koningen te actualiseren. En op het moment dat ons land een monarchie werd, waren de grootste, barokke uitwassen in vorstenverheerlijking ook elders alweer voorbij. Na 1813 is er niet over gedacht om een soort liturgie voor een koningskroning naar anglicaans of luthers model te importeren, maar bleef het bij een inhuldiging, wel in een kerkgebouw, wel met een eedsaflegging, wel plechtig en imponerend, maar toch: een zuiver staatskundig gebeuren. En dat geen enkele kerkelijke traditie hierin meesprak, bleek nog eens heel duidelijk in 1848, toen de grondwetsherziening ook voor de koning en ook voor de regent de mogelijkheid ging bieden om te kiezen uit eed of belofte. Met die belofte was het Nederlandse staatskundige stelsel vertrouwd geraakt door de doopsgezinden die heel letterlijk hadden vastgehouden aan het woord van de Heer: 'Maar ik zeg u, helemaal niet te zweren ... Het moet zo zijn dat uw ja ja is en uw nee nee.' (Matt. 5:34, 37). Als de overheid van deze doopsgezinden geëist had om een eed af te leggen, hadden zij zich op deze tekst beroepen en natuurlijk ook op die uitspraak van Petrus over het Gode meer gehoorzamen. In het stellen van die keuzemogelijkheid tussen eed of belofte zelfs voor de monarch liet Nederland zien dat

men hier toch anders dan elders met de bijbelse gegevens om placht te gaan.

Heeft die eeuwenlang volgehouden symboliek-in-teksten nog toekomst? Men ziet heden ten dage veel duidelijker dan vroeger het verschil tussen de bijbelse tijd en de onze. Zeker in de Westerse democratieën is het niet meer mogelijk, met dezelfde geladenheid over een keizer, koning of andere hooggeplaatsten te spreken en hen gelijk te stellen aan gelijknamige ambten uit de oude Middenoosterse wereld. Een manier van argumenteren zoals paus Bonifatius VIII hanteerde, vindt thans nergens verdedigers meer. Maar ook een verheerlijken van de overheid als zodanig of van overheidspersonen komt tegenwoordig niet meer van kerkelijke kant. De kernteksten uit Romeinen 13 en 1 Petrus laten heus wel een kritischer verkondiging toe. Maar dan moeten die kernteksten wel herkenbaar blijven. Als de woorden 'Gods dienares, u ten goede' niet meer zo terug te vinden zijn in de Bijbel die men gebruikt, dan wordt de symboliek niet meer begrepen. Dan gaat er wel iets verloren wat de best-uitleggende vertaling niet kan herstellen. In de letterlijkheid van de oude tekst lag zijn overtuigingskracht. Waar die bewoordingen worden gehandhaafd, geven ze een sterker draagvlak voor de bezinning op de bevoegdheid van de overheid – en dus ook: op de grenzen van die bevoegdheid – dan welke actuele formulering ook vermag te bieden. En tegen misbruik van die symboliek geeft de Bijbel zelf materiaal genoeg. Als het maar herkend wordt!

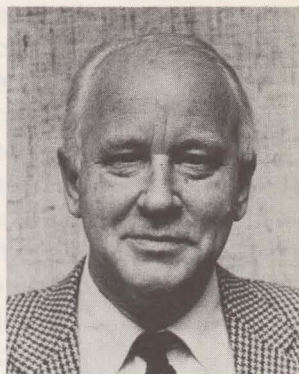

'De allegorie van de goede regering': details van een fresco van Ambrogio Lorenzetti, Zaal van de Vrede, Siena.

De Goede Regering

Siena, Ambrogio Lorenzetti

Nee, ik heb toen en daar, mijn hoofd nog trouwens
vol van het plein, de schelp, op zoek naar schaduw
en staande voor dat fresco, niet aan Lubbers
gedacht. Noch aan Colijn, Den Uyl of Kuyper
overigens. Het had gekund. Maar nee.

Het beeld wat al te mooi, te hoog gegrepen.

Later in de albergo – luiken dicht –

en met de foto's op mijn schoot, kwam hoogstens,
en dan nog laat, en ik weet niet waarom,
even de naam La Pira bij me op.

Nog later Thomas More, en Augustinus.

De beelden en de kleuren waren dromen,

Utopia, voorbeeldig onbereikbaar.

Wij van het Noorden en de delta, stijf

van rillingen en koel van kop gebleven

dachten nooit zo verheven: een bewind

als een idylle, tronende tussen deugden.

Wij kenden het geen troon toe noch daarboven

geloof en hoop en liefde als zijn sterren.

O zeker, ook wij koesterden wel dromen,

maar met de voeten in de klei geplant.

Een dorpelwachter in des Bondsgods woning,

zo zagen wij ons liever dan betrouwend

op zegen van een aards gouvernement

of d'ijdle vreugd in 's bozen tent. (De faam,

de engel op het praalgraf van De Ruyter,

---

in dienst gestorven van de Heren Staten,
steekt de bazuin, maar met een dikke buik
alsof de moeite hem te veel is, en
de admiraal heeft, als men hem zo ziet,
een nachtmerrie: hij fronst zelfs in de dood
zijn wenkbrauwen, bezorgd om het beleid.)
Het wordt hier nooit wat, – zoveel staat wel vast.
Zie toch hoe men dáár wandelt, hoe de burgers
in pais en vree op boevenvrije straten
hun dagen zegenen; hoe noest en nijver
de ambachtslieden aan de arbeid gaan,
en hoe de meisjes dansen in het gras,
geen aanrander te zien. Want vrede, sterkte,
gerechtigheid, christelijke partijen
beheren de verzorgde samenleving
als hun benevolente podestà.

Wij weten beter. Dat zal hier niet zijn.
Hoe zou zo'n schilderij bij ons er uit zien?
een straatje van Vermeer waar Vader Drees
kalmpjes komt aangefietst om ('Morgen, melkboer')
eventjes te gaan kijken op het plein
waar, bij de dorpspomp op de kleine steentjes,
de klompen stampen van de Driekusman,
terwijl daarachter in de grote kerk
een zware psalm gezongen wordt waarin
het ons nog eens wordt aangezegd: Niet hier,
niet hier. Als in de lage lucht daarboven
er dan tussen de wegtrekkende wolken
nog iets verschijnt, dan is het de belofte:
het volk dat wandelt in de duisternis
zal een groot licht aanschouwen, aan de zwakke
wordt recht gedaan, de wolf ligt bij het lam,
de panter naast de geit. Eens zal het zijn,
vrolijk als bij de oogst, eens in de stad
van God, een goede regering; aan de einder.

Michel van der Plas

Nieuwe zaal voor de Tweede Kamer: Het parlement breekt met zijn verleden

De parlementaire democratie is gebouwd op traditie en stap voor stap tot stand gekomen. De Tweede Kamer is van plan te gaan verhuizen naar een nieuwe, grotere vergaderzaal. Daarmee breekt zij met een traditie. Een oude boom wordt omgehakt.

In de zaal van de Tweede Kamer aan het Binnenhof, de oude Balzaal, is de parlementaire democratie tot stand gekomen. Dat is niet gebeurd door een radicale ingreep van bovenaf, noch door een revolutie van onderop. De democratie is niet in een voor de eeuwigheid vastgestelde constitutie gegarandeerd. Nee, zij is stap voor stap gegroeid, via kleine concessies van de Kroon aan de volksvertegenwoordiging. Oude gebruiken uit de tijd van de Republiek zijn er in overgenomen, of juist expres niet. De grote politieke stromingen, de christen-democratie, de sociaal-democratie, het liberalisme en het conservatisme, droegen ieder bij aan de sfeer. Uiteindelijk werd erkend dat een regering niet kan regeren, als zij niet het vertrouwen geniet van de Staten Generaal.

Dat gebeurde allemaal in de voormalige Balzaal van stadhouder Willem V. In 1796 kwam de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek hier bijeen. Sinds 1815 is de Balzaal in gebruik als de vergaderzaal van de Tweede Kamer der Staten

Generaal. Zij is dat gebleven ondanks uitbreiding van het aantal leden en ministers. Dáár heeft zich een groot gedeelte van onze parlementaire geschiedenis voltrokken. Daar zat Schaeapman. Daar heeft Kuyper gezeten. Daar werden de beruchte 'nachten' doorgebracht, van Kersten, van Schmelzer. Daar zijn ministers aan de tand gevoeld en kabinetten gevallen. Maar dat zal niet zo lang meer voortduren. De Balzaal zal de tweehonderd jaar als 's lands vergaderzaal niet volmaken. Op het einde van de twintigste eeuw vinden de leden der Staten Generaal dat zij te krap zitten, dat hun zaal te weinig accommodatie biedt aan de moderne techniek, dat de publieke tribune te klein is.

Nieuwbouw

Het is waar: De gebouwen van de Kamer barsten uit hun voegen. De behuizing van de volksvertegenwoordigers en hun personeel is ronduit slecht. De nieuwe onderkomens zullen een grote verbetering zijn. De onderdelen aan het Binnenhof zelf zullen in gebruik blijven, evenals het voormalige ministerie van Koloniën en het vroegere hotel Central. Het voormalige ministerie van Justitie zal worden opgeknapt en erbij worden betrokken. Aan de Hofstraat zal een nieuwe vergaderzaal verrijzen en moderne passages zullen de gebouwen met

---

elkaar verbinden. De bouwwerkzaamheden zijn in volle gang, de architect is dr. P.B. de Bruijn uit Amsterdam.

Is er bij al de vernieuwingen wel rekening gehouden met de wens van de Haagse Journalisten Vereniging, naar voren gebracht in 1975 als reactie op de eerste nieuwbouwplannen? 'De Haagse Journalisten Vereniging, waar vrijwel alle journalisten bij aangesloten zijn, wil graag een wens onder uw aandacht brengen. Hij houdt verband met de nieuwbouwplannen voor de Kamer. De HJV zou willen dat van het etablissement House of Lords niet alleen de gevel behouden blijft ... maar ook het interieur. Juist dit binnenste ademt een unieke Haagsheid, een rustbiedende zekerheid dat morgen niet alles anders hoeft te zijn. De HJV zou u prijzen als u in deze een behoudend beleid zou voeren'.¹ In de jaren zeventig, waarin iedereen zo nodig vooruitstrevend moest zijn, kon daar geen begrip voor worden opgebracht. En in de jaren tachtig moet alles flexibel en dynamisch zijn. Zorg voor de instandhouding van tradities maakt daarin weinig kans. Hoewel de parlementaire democratie drijft op tradities. Wel heeft de Tweede Kamer een complete sportzaal met trimtoestellen. Dat wel. Hoewel kamerleden daar nauwelijks gebruik van schijnen te maken.

De inrichting van de huidige vergaderzaal laat duidelijk zien wie de baas is.

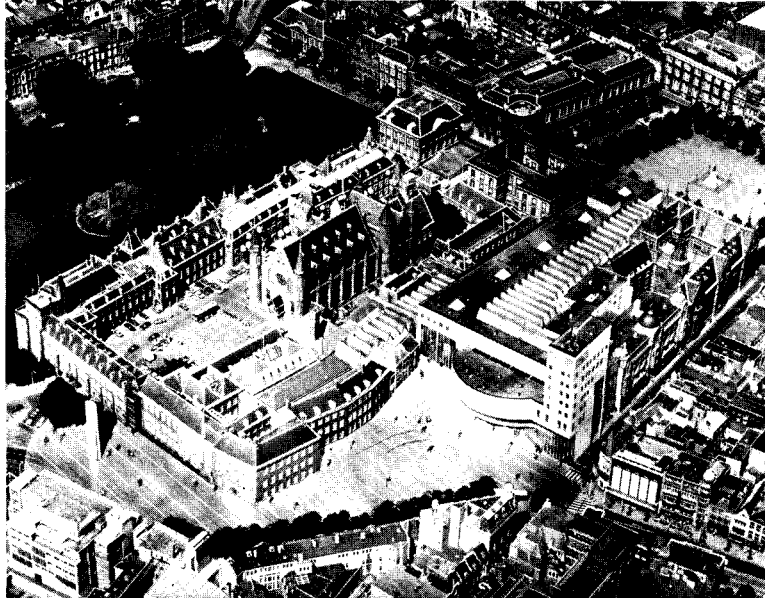
De Kamer had trouwens een flinke lijst met eisen waaraan de nieuwe behuizing zou moeten voldoen. De Nederlandse taal krijgt het dikwijls zwaar te verduren, als kamerleden, die teveel gewend zijn aan ambtelijke taal, gaan proberen zich in kunstzinnige termen te uiten. Zo staat over het eerste ontwerp te lezen: 'De verdichting en complexiteit met daarin toch een heldere organisatiestructuur en de architectonische uitwerking van het totaalconcept, heeft een meerderheid van de Commissie aangesproken'.² De kamer wil een 'efficiënt, niet luxueus en toekomstgericht' gebouwencomplex. Er moet een nieuwe plenaire vergaderzaal komen. Deze moet meer ruimte bieden voor de zitplaatsen. De zaal moet de staatsrechtelijke verhoudingen 'visualiseren'. De fracties van ARP, CHU en KVP – die overigens in deze zaken in 1975 al als een eenheid optraden – vonden dat ook. Zij waren toen al voor een nieuwe vergaderzaal, kennelijk meegesleurd in het streven naar progressiviteit. De nieuwe bouwwerken moesten ook 'openheid' uitstralen van het 'kamergebeuren' (toen al) aan het publiek. De VVD, gedurende het kabinet-Den Uyl in de oppositie, was tegen verhuizing. Zij wilde handhaving van een 'traditie in een op dat gebied steeds meer verarmende Kamer'. En blijven in de Balzaal 'ter wille van een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer die men in moderne parlementen wel veelal naar overdekte badinrichtingen zwemen ten enenmale mist'.³

De Commissie die de bouwplannen van de Kamer voorbereidde sloeg geen acht op de VVD-wens. Er zou een nieuw gebouw komen, dat wellicht een, twee of meer eeuwen dienst zal moeten doen. Die twee eeuwen zijn evenwel aan de huidige Balzaal niet gegund. De nieuwe zaal zal wel heel wat beter moeten zijn om het langer vol te houden.

De Kamer vergaderde in april 1976 ple-

Nieuwbouwplannen voor de Tweede Kamer. (foto architectenbureau ir. P.B. de Bruijn)

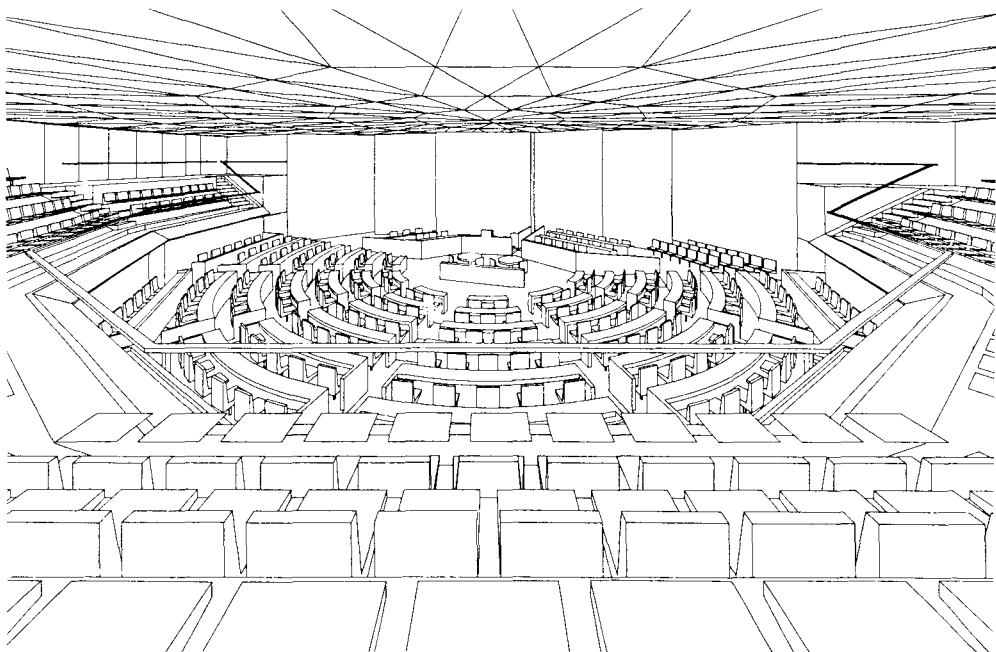

nair over de plannen. Een VVD-motie, die de Balzaal als vergaderzaal wilde handhaven, werd met grote meerderheid verworpen. De nieuwbouw werd serieus. Er kwam een speciale Bouw Begeleidings Commissie (BBC). Deze zorgt ervoor dat de wensen van de Kamer bij de opdrachtgever en de architect terecht komen. Vanuit het CDA zit Thijs Vlijmen in de BBC. De besluitvorming om te verhuizen werd onder het kabinet-Van Agt I ondertussen aanmerkelijk vertraagd. De VVD-ministers hielden het tegen.⁴ Onder het kabinet-Van Agt II was Marcel van Dam (PvdA) minister van VRO. Hij nam de verhuisplannen weer met kracht op. In december 1981 vergaderde de Kamer opnieuw plenair over de vraag of zij naar een nieuwe zaal zou moeten verhuizen. Het laatste verzet kwam ditmaal van de PPR, die een 'Hoe het wel moet plan PPR' had. Dat plan hield in dat de Balzaal moest worden uitgebreid door de muur achter de regeringstafel te doorbreken en de ruimte van de binnenplaats daarachter te bestemmen voor uitbreiding van de vergaderzaal. De motie-Waltmans (PPR) verwoordde dit idee. De PvdA, bij monde van Patijn, was 'mordicus tegen'. Patijn: 'Je kunt je best in een nieuw gebouw inleven'. CDA-woordvoerder Eversdijk zei dat zijn fractie in grote meerderheid akkoord ging met de verhu-

zing van de nieuwe zaal. De Balzaal moest worden bewaard in de huidige staat. Eversdijk somde op waarom de CDA-fractie voor een nieuwe zaal was: De accommodatie is onvoldoende voor het groeiend aantal medewerkers. Er is behoefte aan moderne faciliteiten voor de media. De ruimte op de publieke tribune is te gering. Verbouwing van de Balzaal zou het monumentale karakter ervan aantasten. Eversdijk wees alvast op het grote belang van de stijl van inrichting van de nieuwe zaal. De motie-Waltmans werd verworpen. Voor die motie stemden PPR, CPN, VVD, SGP, PSP en van het CDA: Beinema, De Jonge, Van Vlijmen en Kraaijeveld-Wouters. De Balzaal zou definitief worden verlaten.⁵

Oude bomen

Van Vlijmen, tegenwoordig lid van de BBC, was tegen verhuizing, maar heeft zich bij de meerderheidsbeslissing neergelegd. Van Vlijmen: 'Tradities zijn net oude bomen. Je kan ze omhakken, maar het duurt zeker honderd jaar voor er weer zo'n nieuwe boom staat. Met tradities, ook de gebruiken en de sfeer die in de vergaderzaal van de Tweede Kamer zijn gegroeid, moet je voorzichtig omspringen. Het historisch erfdeel moet worden overgedragen door tradities'. Van Vlijmen is

Computertekening nieuwe vergaderzaal, gezien vanaf de publieke tribune. (Voorlichting Tweede Kamer)

voorzitter van wat Churchill na de Tweede Wereldoorlog had gedaan. De parlamentsgebouwen die in de oorlog waren gebombardeerd liet hij in precies dezelfde staat herstellen. Van Vlijmen vertelt dat op het bankje in de Kamer waar hij nu zit honderd jaar geleden zijn grootvader zijn zetel had.⁶

De oude boom wordt echter omgehakt. Er komt een nieuwe zaal. De enige manier waarop de tradities dan nog aan bod kunnen komen is door de inrichting.

Wie in een nieuwe woning trekt, voelt zich pas thuis als vertrouwde spullen weer hun plaats hebben. Wat bepaalt de sfeer in de huidige vergaderzaal? Er zijn stemmige kleuren: donkerrood, donkergroen, donkere houtsoorten en geel koper. De zaal is rechthoekig, de regering zit in het midden, tegenover de hoog boven de rest uittroonende voorzitter. Links en rechts van de ministerstafel zitten de kamerleden, op een geleidelijk oplopende vloer. De regering zit, nogal krapjes, in een soort kuil. Als de regering het vertrouwen van de Kamer

niet meer heeft moet zij opstappen. De Kamer controleert de regering. Dat kan in een vragenuurtje, in een felle interpellatie of in een diepgaande parlementaire enquête. Wordvoerders van de fracties staan soms in een 'U', met de hand aan de interruptie-microfoons, rondom de regeringstafel. De inrichting laat voelen wie de baas is.

En in de zaal is sprake van 'gemeen overleg', omdat de Kamer ook medewetgever is. De opstelling nodigt ook uit tot dialoog tussen Kamer en regering. Maar er is een duidelijke scheiding tussen kamerleden en ministers of staatssecretarissen. Die scheiding wordt ook door de Grondwet verlangd: Kamerleden die toetreden tot het kabinet, moeten hun kamerlidmaatschap opgeven. Wat duidelijk opvalt aan de Balzaal is de scheiding tussen de banken links en rechts van de voorzitter. Die scheiding stamt nog uit de tijd waarin de confessionele partijen rechts van de voorzitter zaten en de partijen van de revolutie

(in Groeniaanse zin) links. Aan die antithese in de opstelling van de kamerleden kwam een einde toen in 1971 de VVD verhuisde naar de rechterzijde. Later zouden SGP, RPF, en GPV naar de linkerzijde moeten overstappen, waar zij zich niet thuis voelen. Die tweedeling in de Balzaal suggereert een polarisatie die er in feite niet is.

Hoe zal de nieuwe zaal er uit gaan zien? Daarover komt steeds meer zekerheid. De BBC heeft in 1979 haar ideeën op papier gezet. Waar iedereen het wel over eens was, was dat de kamerleden beter zouden moeten gaan zitten, in aparte stoelen, achter grotere schrijfbladen en met een looppad erachter. De staatsrechtelijke verhoudingen zouden door de zaalindeling zichtbaar moeten worden gemaakt: 'Kernpunt voor de zichtbaarmaking hiervan is, dat de ruimtelijke opstelling recht moet doen aan de eigen en gescheiden verantwoordelijkheden van Regering en volksvertegenwoordiging binnen de "overlegsituatie" die in de Kamer aan de orde is. Die opstelling mag dus ook geen onderschikking van één der partijen suggereren waar die niet aanwezig is'.⁴ Ook dient (ten aanzien van de opstelling van de plaatsen der kamerleden) in verband met het vigerend meer-partijen-stelsel overwogen te worden dat flexibiliteit in de grenzen tussen de zetels der diverse fracties nodig is na elke verkiezing. Een ononderbroken plaatsing van de leden zou daaraan bijvoorbeeld tegemoet komen. Een opstelling in twee blokken als in de huidige zaal past visueel meer bij een strikt twee-partijenstelsel.⁷

De nieuwe zaal zal dan ook half rond worden. De kamerbanken staan in een halve cirkel opgesteld tegenover links het spreekgestoelte, dan de plaats voor de voorzitter en de griffiers en rechts de plaatsen voor de regering. De duidelijke scheiding tussen kamerleden en bewindslieden blijft. De voorzitter zal niet meer op een verhoging zitten, de regering zit niet

meer een niveau lager dan de kamerleden. De regering komt er dus, wat betreft de zaalindeling, beter af. Bij een kritische Kamer ziet de regering zich niet meer van drie kanten belaagd, maar alleen nog van voren. Als de kamerindeling de staatsrechtelijke verhoudingen uitbeeldt, wordt hier in ieder geval mee getoond dat de regering haar positie heeft versterkt ten opzichte van het parlement.

Koepels en bogen

Die halfronde zaal vormt wel het grootste verschil met de huidige zaalindeling. Elders in Europa hebben Belgische, Franse, Spaanse, Italiaanse parlementen ook een halfronde zetelopstelling. Daar horen neoklassicismistische gebouwen bij, met marmeren zuilen, koepels en bogen. De halve cirkel is vooral in zwang in landen waar de Franse Revolutie haar sporen heeft nagelaten. De Franse Revolutie wilde breken met het *Ancien Régime*. De nieuw gevormde volksvertegenwoordigingen lieten zich daarom inspireren door de klassieke Oudheid. Op de Atheense volksvergadering of de Romeinse Senaat. Anders zijn de Angelsaksische parlementen, gebaseerd op een districtenstelsel waarin bij verkiezingen de winnaars met een absolute meerderheid naar voren plegen te komen. Daar zijn dan ook opstellingen die een sterke tweedeling suggereren, twee partijen: de regering en de oppositie. De onderlinge verschillen kunnen zeer fel worden uitgespeeld. Zó fel, dat in het Britse Lagerhuis bijvoorbeeld de banken aan beide zijden zo ver van elkaar verwijderd zijn, dat de leden elkaar net niet met het zwaard te lijf kunnen gaan.

Dergelijke gepolariseerde verhoudingen zijn er in Nederland nooit geweest. De polarisatiestrategie van PvdA/PPR/D66 aan het eind van de jaren zestig mislukte. In Nederland beschikt geen enkele partij over de absolute meerderheid. De politieke cultuur is veel meer gericht op overleg en samenwerking. Er zijn geen scherpe scheidslijnen meer tussen de partijen, die

dialogo belemmeren. Het is opvallend dat het SGP-kamerlid Van Rossum een voorstander was van de zetelopstelling in de halve cirkel: 'Daar kunnen wij gemakkelijk schuiven met fracties zonder dat zij al te veel hun identiteit verliezen. Als zodanig is de nieuwe zaal naar onze mening een vooruitgang. Dan zitten wij weer in de buurt van degenen die ons na aan het hart liggen'.⁸

Ook het CDA is een voorstander van de halve cirkel. Maar de CDA-fractie heeft nog niet goed nagedacht over de vraag waar zij zal gaan zitten. Iedereen verwacht dat het CDA zich in het midden zal opstellen dat de andere partijen zich links en rechts ervan zullen neerzetten. Wie echter redeneert volgens de Nederlandse parlementaire traditie zou pleiten voor een volgende opstelling: Helemaal rechts SGP, RPF en GPV. Vervolgens het CDA (samen de oude 'rechterzijde') en daarna VVD, D66, PvdA, etc. Naarmate de kerstening onder de kiezers weer toeneemt, zal de rechterzijde steeds groter kunnen worden.

Van Vlijmen vermoedt dat het zó zal gaan dat de zetels na iedere verkiezing opnieuw ingedeeld worden. Regeringspartners zouden wel naast elkaar kunnen gaan zitten. Als de PvdA met de VVD zou gaan regeren zullen de fracties van die partijen wel naast elkaar gaan zitten. En net zo als er een coalitie zou zijn van CDA en VVD. Hij verwacht echter dat het CDA wel zoals nu tussen VVD en PvdA zal komen te zitten. In ieder geval doet de halve cirkel meer recht aan de verhoudingen in Nederland, die geen scherpe scheidslijnen kennen tussen twee elkaar opponerende blokken.

Culturele erfgoed

De CDA-fractie heeft uitgesproken opvattingen over de toepassing van kunst in de nieuwe vergaderzaal. Eversdijk: 'Inrichting en kunsttoepassing mogen niet uitsluitend bepaald worden door moderne kunstuitingen. In een dergelijk gebouw

moet ook het culturele erfgoed manifest aanwezig zijn. Ik wijs bijvoorbeeld op alle fraai getekende portretten c.q. wapens van de voorzitters. Deze dienen in het gebouw een hele mooie plaats te krijgen. Die traditie moet worden voortgezet. Ik acht dit geen moderne kunstuiting. Dit behoort bij het culturele erfgoed van het parlement'.⁹ Ook Van Vlijmen legt hier de nadruk op. Hij wil liever niet 'zo'n neergestorte helicopter, die als kunst voor het ministerie van Buitenlandse Zaken wordt gepresenteerd' voor de kamergebouwen. Op de grote wand achter de voorzitter in de nieuwbouw en in de nieuwe vergaderzalen zouden ook liever traditionele kunstschatten uit onze rijke culturele historie opgehangen moeten worden. Een beeltenis van G.K. van Hogendorp bijvoorbeeld. Bovendien moet iets van de sfeer van de Balzaal bewaard blijven door het gebruik van stemmige, klassieke kleuren.

Het ziet er naar uit dat het CDA dit wel zal kunnen vergeten. Er komt niet alleen een nieuwe zaal, er moet ook een volslagen nieuwe inrichting komen. De zaal wordt gewoon modern. Voor de banken zullen lichte houtsoorten (perehout) gebruikt worden. De bureautafels worden ingelegd met licht leer (leer van de kleur van welzijnswerkerstassen). De muren worden bekleed met honingkleurig natuursteen. Het plafond zal bestaan uit blank metalen panelen. De vloerbedekking wordt vaal groen en de bekleding van de stoelen hard blauw. Op de grote wand achter de voorzitter komt moderne kunst. Het is nog helemaal niet zeker wat er zal gebeuren met de reeds aanwezige kunstwerken. De zaal wordt wat betreft de inrichting dus modern. Niet bijzonder, maar vooral gewoon. Het enige dat voor het CDA meegenomen is, is dat voor de aankleding de CDA-kleuren groen en blauw zijn genomen.

Houdt het verleden dan tenminste nog in ere, door de Balzaal in tact te laten. Van Vlijmen wijst erop hoe ook de Senaat in

Een 'katholieke' behuizing voor de CDA-fractie. Het voormalige ministerie van Justitie

Washington zijn eerste vergaderzaal in de oorspronkelijke staat bewaart. Dat staat symbool voor de wil om het in het verleden verworvene in tact te houden. In Nederland is dat dus niet zo. De Balzaal is bestemd om een 'multifunctioneel karakter' te krijgen. Het meubilair zal eruit worden verwijderd, de vloer geëgaliseerd en de zaal zal weer echt Balzaal worden voor ontvangsten, officiële diners, etc. De oude zaal zal worden ontmanteld.

Eigen onderkomen

Laat de inrichting van de nieuwe zaal nogal wat vragen open, de verbouwing van het Tweede Kamercomplex biedt toch ook aardige perspectieven voor het CDA. Het is de bedoeling dat de fracties van de drie grootste partijen hun eigen onderkomens krijgen. Aan de VVD-fractie is in het hotel Central ruimte toegewezen, aan de PvdA het ministerie van Koloniën. Het CDA zal in het vroegere ministerie van Justitie aan het Plein gehuisvest worden. De architect daarvan was C.H. Peters, volgeling van de beroemde P.J.H. Cuyper (van onder andere het Rijksmuseum of de kathedrale basiliek St. Bavo in Haar-

lem). Het gebouw heeft een katholieke sfeer. Het ziet eruit als een r.k.-jongensinternaat of een klooster in Brabant, of een groot uitgevallen pastorie. Het is terecht dat dat gebouw aan het CDA is toegewezen. Naast het 'protestantse' Kuyperhuis voor het partijbureau heeft het CDA nu ook een 'katholieke' behuizing voor de fractie.

In 1975 hoopte de Haagse Journalisten Vereniging nog dat de Tweede Kamer in zake de nieuwbouw een behoudend beleid zou voeren. Die wens was terecht. In de parlementaire democratie speelt traditie een belangrijke rol. De bevoegdheden van het parlement zijn stap voor stap in de loop van vele jaren verworven. Breken met het verleden is breken met de ervaringen die zodoende zijn opgedaan, of, zoals Van Vlijmen zegt: 'Het duurt jaren voor er weer zo'n nieuwe mooie boom staat'. In een periode waarin de uitvoerende macht, kabinet en een gigantisch ambtenarenapparaat, zeer sterk staat, zou de controlerende macht, de volksvertegenwoordiging, heel voorzichtig moeten zijn om haar verworteling in het verleden door te snijden. Maar de Kamer gaat vergaderen in een 'efficiënt, niet luxueus' en 'toekomstgericht' gebouwencomplex.

1. *Brief H.J.V. aan bijz. Cie T.K.* die bouwplannen voorbereidde, okt 1975, 11.107 nr 8.
2. *Brief BBC aan minister VRO 21-5-1980.*
3. *Voorlopig Verslag*, okt 1975, 11.107 nr. 8.
4. Eversdijk, *Handelingen 81/82 nr. 11, 15/17* (dec. 1981) 1140.
5. *Handelingen zitting 81/82*, 11, 15/17 (dec. 1981) 1140.
6. N.a.v. gesprek tussen auteur en de heer Van Vlijmen, voor de CDA-fractie lid van de Bouw Begeleidingscommissie van de Tweede Kamer, gehouden op 27 april 1988.
7. *Brief BBC aan kamervoorzitter 16 mei 1979*, 11.107 nr. 26.
8. *De Banier*, 25 nov. 1982.
9. *Handelingen zitting 82/83*, 594/5, 2-3- nov. 1982.

Willem van Oranje, de bevrijder, een inspirerend voorbeeld

Geschiedenis wordt gemakkelijk verwaarloosd. Een artikel, dat een historisch geacht onderwerp heeft kan in deze jachtige tijd worden overgeslagen. Geen balast! Anderzijds draagt ieder mens het verleden mee en moet tot het verwerken ervan in staat zijn. Voorts valt vaak het heden niet te begrijpen zonder iets van de ontstaansgeschiedenis te weten. Daarnaast kan de geschiedenis stimulerend werken. Onze Willem van Oranje vormt een levendige illustratie. Zo werd hij in de laatste wereldoorlog, zoals onder meer blijkt uit verschillende Geuzenliederen, als voorbeeld genomen. Voor onze toenmalige koningin vormde hij eveneens een inspiratiebron. Ons Wilhelmus op hem geschreven, levert bijvoorbeeld in de regel 'de tirannie verdrijven' een houvast. Het lied geeft op verschillende plaatsen een inspirerende aanwijzing om je in te zetten in de samenleving.

Oranje vormt de belichaming van de vrijheid, denk aan de regel uit een Geuzenlied uit 1940-1945: 'die het symbool van ons verlangen zijt'. De hoop van tallozen. Willem van Oranje was een geweldig tacticus en een diplomatiek staatsman. Overall present, opbeurend en aansporend waar nodig. Volhardend zelfs in uitzichtloze situaties. Een onversaagd en zichzelf blijvende persoonlijkheid. Hij was een man van overleg en tot onderwerping

bereid aan de wil der Staten. Staten die geestdriftig in 1572 verklaarden 'met hem alles te avonturen datse ter wereld hadden'. Overigens hield hij steeds zijn eigen visie vast voor ogen. Hij liet zich daarbij niet door eigen eer leiden. Zo hield zijn visie in, dat de Nederlanden alleen met hulp uit het buitenland en met name vanuit Frankrijk – de hertog van Anjou – in een veiliger situatie zouden komen. Hij wees dan ook het voornemen om hemzelf tot landvoogd te benoemen af.

Zijn politieke programma hield een nationale regering in onder leiding van de Nederlandse adel en met medewerking van de standen. 'Voor wet, koning en volk', was zijn leus. Een hoofdpunt vormde de gewetensvrijheid. In een tijd van blinde onverdraagzaamheid en extremisme gaf hij getuigenis van een ongekende tolerantie. Voor de Nederlanden streefde hij naar één nieuwe protestante volkskerk naast een katholieke. Hij beleed een algemeen christendom. Hij was geen dogmatisch ingesteld mens. Zo liet hij Maurits dopen in een lutherse kerk terwijl hij zelf nog als rooms-katholiek geboekt stond (1568). Bij de Pacificatie van Gent wist hij te bereiken dat van verdere vervolging werd afgezien en gewetensvrijheid voorlopig werd toegestaan. Fanatiekelingen gingen aldaar te ver. Dit gebeurde onder meer in Gent alwaar de rooms-katholieken

*Willem van Oranje.
De grondlegger van onze
democratie (foto Maurits-
huis)*

het moesten ontgelden. Oranje greep zelf in om de orde te herstellen. Hierbij ging hij vastberaden en onverschrokken te werk. Hoezeer het hem ernst was blijkt ook uit zijn verzoek aan de Statenvergadering in 1572 om vrijheid van eredienst aan gereformeerde en rooms-katholieken toe te kennen.

Religie-vrede

Hoe onvermoeibaar hij zich voor de vrijheid van religie inzette blijkt ook uit latere pogingen. Zo deed hij in 1578 een voor-

stel tot religie-vrede. Aan katholieken in Holland en Zeeland en aan calvinisten in andere gewesten zou vrijheid van eredienst moeten worden toegestaan in al die plaatsen waar meer dan honderd gezinnen erom vroegen.

Zijn verdraagzaamheid bleek eveneens uit zijn benadering van steden die zich nog niet voor hem hadden verklaard. Met deze steden moesten afzonderlijke verdragen 'satisfacties' worden afgesloten. Vaak werden de steden door blokkades gedwongen tot toetreding. De zittende magi-

---

straat werd door hem echter meestal gehandhaafd. Als opdracht in algemene zin aan de steden gold, dat het woord 'Godts aldaer verkondigt ende gepredikt worde' maar 'sonder nochtans te gedogen dat die van de Roomsche kerck eenig overlast gedaen worde, of ook dat sy belet worden in d'exercitie van heurlieden religie'.

Het is voorts een bekend feit, dat hij niet ingenomen was met de bepalingen betreffende de religie bij de Unie van Utrecht. Hij streefde dan ook naar een nieuwe Generale Unie. Het is niet overdreven vast te stellen dat dankzij hem een Staat werd gevormd die destijds een uitzondering vormde voor wat betreft de mate van erkenning van gewetensvrijheid. Als ziel van de opstand zonder deze overigens te hebben gewild kan hij als schepper van een nieuwe staat worden beschouwd.

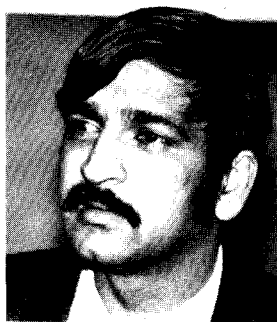
Hij zette zich in om tot een zekere eenheid te komen. Solidariteit in plaats van particularisme. Het gevoel van saamhorigheid onder de gewesten was zwak. Hij bestreed het egoïsme der gewesten. Vrij-

waring tegen elke willekeur en het waarborgen van de belangrijke vrijheid van de constituties betreffende het bestuur van de steden was zijn opstelling. Het liefst wilde hij een bundeling van alle Nederlandse gewesten en daarvoor heeft hij zich onvermoeibaar ingezet, uiteindelijk werden het er overigens maar zeven van de zeventien die zich verenigden. Toch blijft het bijna ongelooflijk wat hij tot stand heeft gebracht. Met recht verdient hij de naam Vader des Vaderlands. Deze erenaam kreeg hij van het volk in 1577. Hij kan als grondlegger van onze democratie worden beschouwd. Hij stond pal voor de vrijheid van gedachten en heeft zich moedig en met een vaste wil bezielde ingezet voor het land. Hoe meer je je in hem verdiept hoe inspirerender zijn voorbeeld wordt.

Symboliek in een multi-culturele samenleving

Het lijkt er soms op dat de mensheid te ver is afgedwaald van het verwezenlijken van de Goddelijke opdracht op deze aarde en dat is het realiseren van vrede en harmonie en het weren van strijd en oorlog; wij moeten trachten bewust dit doel van het leven te begrijpen en uitvoering daaraan te geven. Rambocus beziet de symboliek van de Nederlandse samenleving vanuit een Hindoe-achtergrond.

Een symbool is een hulpmiddel dat gebruikt wordt om denkbeelden en gedachten, complex en ingewikkeld, op een beknopte en eenvoudige wijze voor te stellen; op deze wijze wordt getracht de ontzaglijke rijkdom aan wijsheid die bestaat in het (onder)bewustzijn van de mens aan te spreken en aan de oppervlakte te brengen, en wel op een duidelijke en kenbare wijze; het is niet voldoende om alleen maar iets te zien, te horen of te begrijpen (zintuiglijke impressies), het is zelfs noodzakelijk de betekenis ervan te ervaren en te beleven; de gevoelens en de opgewekte emoties moeten subjectief-persoonlijk ervaren worden. Symbolen zijn tot tekens teruggebrachte ideeën; ze werken op ons in als we ons erop afstemmen en ons ontvankelijk maken voor gedachtenpatronen waaruit het symbool is gekristalliseerd; het symbool legt direct contact met ons – reeds gevormd – begrip van iets

(in het onderbewustzijn); het is afhankelijk van het beeld dat je ervan hebt, hoe het gevormd is, welke betekenis je eraan geeft; met andere woorden; hoe ben je zelf geconditioneerd in relatie tot het symbool.

Er is geen twijfel aan dat God zijn waarheden door middel van (mystieke) symbolen aan de mensheid openbaarde, openbaart en blijft openbaren; in dit geval zijn het symbolen van blijvende waarde, in tegenstelling tot de tijdelijke en vergankelijke waarde van de door mensen gemaakte symbolen.

Volgens de Hindoe-opvattingen zijn de heilige boeken, Oosters en Westers, symbolische weergaven van het ontstaan en van de innerlijke evolutie van de mens; de *Bhagwat Geeta* (Hindoës), de Bijbel (christenen) en verder alle verhalen over *Avatars* (Verlichte Geesten) als Jezus, Boedha, Krishna, en andere zijn slechts symbolische weergaven van de mensheid in wording; zij doen ons verhalen over de kennis van de mens en de kosmos, over de kennis van de mens-in-wording- in de kosmos (anthropogenese).

Hindoe-symbolen

De meeste Hindoestanen in Nederland zijn afkomstig uit Suriname; Zij belijden de Hindoe-godsdienst, waarvan de grondbeginselen kernachtig zijn geformuleerd in

---

de *Bhagwat Geeta*; het Hindoeïsme is ongeveer 5000 jaar oud. De filosofische mijmeringen uit de voorgaande paragraaf zijn ook van toepassing op deze religie; enkele kenmerken van het Hindoeïsme zijn:

- alle zijn is Gods manifestatie; God is alom aanwezig en alom tegenwoordig
- de mens is begiftigd met de Goddelijke Ziel
- het uiteindelijke doel van de mens is éénwording met zijn Schepper via de weg van concentratie, meditatie en contemplatie (vergelijkbaar met diep, innerlijk, devoot bidden)
- de mens scheidt zijn eigen lot; via de wet van *Karma* en Compensatie wordt uitdrukking gegeven aan het fundamentele beginsel dat wij voor elke smart of pijn die wij een ander aandoen, in dezelfde mate en op dezelfde wijze zullen lijden en op een tijd die misschien door ons niet begrepen wordt
- de wet van Reïncarnatie leert ons dat alle zielen (na de dood) op een bepaald tijdstip terugkeren in een ander lichaam, totdat zij door boetedoening en compensatie vrij zijn gemaakt van reïncarnatie; zij zullen dan een geworden zijn met de Schepper en dan ten eeuwige dage verblijven in 'het Koninkrijk der Hemelen'

De Hindoe-gelovige is dus verplicht al het goede na te streven, al het kwade na te laten en zijn lijdende medemens te helpen gelijk hij zichzelf zou helpen; alles wat wij nodig hebben is in de Universele Substantie (dus ook in de aarde) aanwezig; wij mensen zijn alleen aan het rangschikken, hergroeperen en transformeren tot een voor ons bruikbare vorm.

Door oprechte godsdienstbeleving wordt het geloof tot zekerheid; de innerlijke beleving leidt tot zelfrealisatie; de kracht van God, de essentie van ons bestaan moeten wij in ons zelf zoeken; liefde tot de Schepper betekent onthechting, dat

---

Tolerantie en acceptatie zal moeten heersen tussen de verschillende godsdiensten.

---

wil zeggen: barmhartigheid, afstand van het materiële; het betekent ook dat alle mensen broeders (en zusters) zijn, dat zij allen afkomstig zijn van die ene Bron, waartoe zij eens ook naar toe zullen wederkeren; de onverzadigbare liefde tot God scheidt hier op aarde een hemelse sfeer, dat wil zeggen: geen oorlog, geen armoede, geen strijd, geen haat, geen jaloezie, etc.; het betekent een sfeer van innerlijke vrede en harmonie, alleen dat den houden stand; geen mooie woorden.

Het Hindoeïsme gaat ervan uit dat er vele wegen zijn om God te bereiken en dat er even zovele wijzen zijn om Hem te dienen; God is net als de grote oceaan die zich vertakt in vele hoofd-/zij-/bij-rivieren, tot in kabbelende beekjes toe, waarvan het water dan weer in Hem terugstroomt; alle sekten, stromingen en godsdiensten zullen samenvloeien in die ene God, die door allen verkondigd en aanbeden wordt.

Enkele symbolen waarvan de Hindoes zich bedienen zijn:

1. Vocaalklanken die in een zekere frequentie en ritme worden gereciteerd, de belangrijkste vocaalklank is wel het 'AUM'-teken; volgens religieuze bronnen is er enige fonetische verwantschap met het 'Amen'; de symboliek van het 'Aum' zit in de betekenis die daaraan wordt toege-

kend; de A is een keelklank, begint diep in de keel; er is geen lagere menselijke klank; de U wordt uitgesproken als een o, met de lippen naar voren; bij de M worden de lippen samengedrukt; er moet een langgerekte resonantie ontstaan, zoals het zoemen van een bij; AUM omvat de gehele klankenreeks, alle andere geluiden liggen binnen die reeks, ook het Woord-van-den-beginne; zij is de basis, omvat alles en is oneindig; zij sluit alle namen en vormen in zich; zij bestaat uit klinkers, en deze stellen het onvergankelijke voor, dat wil zeggen: de mens en het heelal; immers, deze vergaat niet in absolute zin, er is geen sprake van vernietiging, alleen van transmutatie. 'Wij weten dat de vorm vergankelijk is, maar het concrete en werkelijke dat bestond, voorvorm een uitdrukking vond en dat Geest heet, is onvergankelijk, daarom noemen wij die onvergankelijke werkelijkheid A-U-M.

2. Vuur is een ander veel gebruikt symbool bij godsdienstplechtigheden; indien het kan in de vorm van een vlam (kaars), door het aansteken van kamfer en zacht (sandel)hout.

In het vuur wordt de aard der dingen gelouterd van ijdelheid, ziekte, welstand of macht; het brengt alles terug tot de meest eenvoudige elementen; indien goed toegepast (licht, energie) is het dienstbaar om de duisternis te verdringen; wie het licht niet wil zien, maar ook hij die het licht ziet, en dit niet wil volgen, die zal eeuwig in duisternis wandelen!; indien slecht toegepast kan het de mens en zijn eigendommen verteren; enerzijds is het een symbool van wijsheid (het verspreid licht),

anderzijds is het een symbool van haat, het verwoest alles op zijn pad, tenzij de remmende invloed van de rede zijn intrede doet (oorlog); de Schepper geeft de energie, de mens bepaalt de aanwending, in welke richting en in welke mate (licht, oorlog); het vuur is het begin en het einde van alle dingen; de spelende tongvlammen van het vuur zijn voortdurend in beweging; zij zijn continu bezig iets te verteren en de aard ervan te veranderen; de voortdurendheid van beweging trekt en fixeert onze aandacht (handelsreclame); het geeft ook een gevoel van aangenaamheid (open haard).

Symbolen in Nederland

Symbolen spelen in de Nederlandse samenleving een zeer belangrijke en niet weg te denken rol; men realiseert zich de betekenis die schuil gaat achter de ontelbare afkortingen als CDA, CNV, NCW, KLM, AMRO, ABN, etc., woordtekens, als het ware als een vlag een zeer waardevolle, betekenisvolle en kostbare lading (toe)dekkend. De betekenis die wordt toegekend is uiteraard afhankelijk van de invulling, de betekenis die ieder mens en/of iedere samenleving daaraan heeft toegekend en de relatie die is ontstaan tussen de mens en de toegekende betekenis; dit alles afhankelijk van de voortschrijdende tijd, van de verscheidenheid van plaats en van de variabiliteit van omstandigheden. Ter illustratie enkele voorbeelden: de C in een afkorting doet ons denken aan christelijk (CDA, CNV, NCRV), de D doet ons denken aan democratie (CDA, VVD), de P doet ons denken aan partij en/of politiek (PPR, GPV), etc.

Het christelijk geloof speelt van oudsher een belangrijke rol in de Europese samenlevingen, het belangrijkste symbool is wel het christelijk kruis; Hindoes nemen het als een gegeven, als een symboliek van het christendom en zijn opvattingen; het kruisteken wordt in velerlei afbeeldingen en variaties in de wereld gebruikt; wat dat betreft is het kruis-teken-in-het-algemeen

Aum-teken

veel ouder dan het christelijk kruisteken; echter, zowel in de Westerse als in de Oosterse wereld is het een diep religieus symbool geworden; in Europa symboliseert het het christendom.

Het geloof speelt vanaf de schepping een essentiële rol in het bestaan van mensen; het kan gezien worden als een symbool met een diepe innerlijke betekenis, die zelf op eigen wijze communiceert met het (boven)natuurlijke; het is een richting waarin ons denken, gevoel en handelen gericht is; zonder vaste overtuiging is het een symbool zonder betekenis; het geloof in een bepaald moreel ethisch en geestelijk principe schept een zekere overtuiging, norm en standaard die met elke druppel bloed verdedigd kan worden (zoals de geschiedenis ons heeft geleerd); de rationaliteit in de mens zal behoeden dat dit soort fanatisme (weder)optreedt en in het ontmoetingsveld van de democratische samenleving, in het raakvlak met andere geloofsrichtingen zal de tolerantie en acceptatie van andersdenkenden zich dienen te openbaren; wij allen zijn toch afkomstig van één Schepper. De verschillende geloofsrichtingen die bijkans in iedere samenleving aanwezig zijn, zijn naar Hindoe-opvattingen te vergelijken met de verschillende zeestromen in de oceanen; de kwaliteit is overal aanwezig, alleen de kwantiteit van de stroom (kracht) verschilt, en de sterkste stroom bepaalt de richting van de samenleving.

Het christelijk geloof en zijn grondbeginselen (vroomheid, barmhartigheid, naastenliefde, vrede, gerechtigheid) vormen als het ware de fundamentele uitgangspunten van gevoel, denken en (politiek) handelen; talrijk (en ondenkbaar) zijn de vele maatschappelijke instituties die deze beginselen als richtsnoer hanteren. De huidige samenleving is het evaluatieproduct van voorgaande concepties. In feite is iedere samenleving in staat van wording, zij is dynamisch-in-aard; er is nimmer een stilstand; de duidelijkste bewijzen zijn de vele tegenstrijdige meningen die ver-

Leidt mij van de onwaarheid naar de waarheid

Leidt mij van de duisternis naar het licht

Leidt mij van de dood naar onsterfelijkheid

kondigd worden en er op na gehouden worden over geloof, politiek en economie en de vele tegenstrijdige belangen die verdedigd worden; iedere persoon of groepering doet dat vanuit zijn politieke en/of geloofsovertuiging, in de veronderstelling dat dat de enige juiste opvatting is; het is frappant dat deze meningen ondanks de tegenstrijdigheden gehandhaafd blijven; de richting van de samenleving wordt uiteindelijk bepaald door de krachtigste stroom, en in het politiek en democratisch compromis vloeien de zelfstandige en kleinere stromen samen tot de hoofdstroom. Enerzijds dus handhaving van het fundamentele standpunt inzake geloof en politieke opvatting (de kern), anderzijds het doen van concessies aan elkander (aan de periferie) om in het belang van de democratie en van de samenleving verder te (co)existeren. Principieel en fundamenteel kan gesteld worden dat het leidend beginsel van velen het christelijk geloof is en dat in de politieke constitutie dat de democratie is. Indien er eenstemmigheid bestond over de enige en juiste interpretatie van het geloof en van de democratie dan waren er geen coalities en opposities nodig; er zou dan hier op aarde een hemelse toestand heersen van vrede

en gerechtigheid, van harmonie en naastenliefde.

Fanatisme

Echter, de afgelopen 2000 jaar, en ook een hele periode daarvoor, heeft strijd altijd een – achteraf verwerpelijke – rol gespeeld in het fanatisme van overtuigingen; twee wereldoorlogen zijn daarvan het gevolg geweest; en nog steeds worden er oorlogen gevoerd, ten dele in naam van een geloof. De discrepantie tussen theorie en praktijk, tussen beginsel en uitvoering bestaat nog steeds, heeft altijd bestaan, en te vrezen valt dat zij nog zal bestaan; het tot nu toe enige juiste compromis wordt dan gevonden in de tolerantie, in het accepteren van elkander, in de democratie, in eenheid in verscheidenheid. Dit verschijnsel treft men niet alleen aan in Europa, maar ook in andere landen en werelddelen met niet-christelijke godsdiensten (Hindoeïsme, Islam, Boeddhisme, etc.).

Achteraf kunnen vele vraagtekens gezet worden achter de historische wijze van macht, moraal, ethiek- en natievorming; hebben de mensen in de loop der tijden niet méér tegen elkaar gestreden en veel schade en vernieling teweeggebracht, dan dat zij gezamenlijk en met vereende krachten samenwerkten om de natuurkrachten te ontwaren en te bedwingen tot nut van de mensheid? In de Nederlandse politiek zijn de afgelopen decennia overwegend de christelijke partijen richtingbepalend geweest; ook buiten deze partijen bevinden zich vele politici in andere politieke partijen die ook als moreel-ethische bron van handelen de christelijke beginselen hebben; weliswaar baseren zij hun politiekvoering op organisatorische (socialisten) en/of op economische (liberalen) principes, maar in de democratische staatsstructuur hebben alle politieke partijen raakvlakken met elkaar.

Indien het adagium 'alle gezag komt van boven' absoluut juist is, dan moeten wij heel goed beseffen dat van 'boven'

(regering en parlement) in feite van anderen (het gehele volk) komt; de regering is in wezen een reflectie van het volk; kortom: een spiegelbeeld van zichzelf; dat wil zeggen: dat wat je denkt, je hebt en wat je wenst, weerkaatst terugkomt. Het theoretisch beginsel en motief van handelen is de moreel-ethische code van het christendom; echter de Schepper schiep weliswaar de mens naar Zijn beeld en naar Zijn gelijkenis, in de praktijk betekent dat dat Hij de mensheid heeft geschapen in een veelheid van mensen en in een verscheidenheid van soorten; Hij heeft ze gelijkvormig gemaakt en allen begiftigd met die ene Goddelijke Essentie die ons doet leven: de Ziel.

Trias politica

Uit deze geschetste verscheidenheid is ook te verklaren de diverse interpretaties van christendom en van wat juist is in de politiek. Zolang de mensheid heeft bestaan, zijn er altijd diverse, vaak tegenstrijdige, interpretaties geweest en conform daaraan ook de diverse soorten beleid; te verwachten is dat deze trend zich ook in de toekomst zal voortzetten. Uiteindelijk zal in de praktijk, in het concrete geval door daartoe bevoegde en bekwame mensen uitgemaakt worden wat juist is. De opbouw van de Staat en het functioneren daarvan volgens de lijnen van de *Trias Politica* geeft voldoende waarborgen voor iedereen, zowel voor de meerderheid als voor de minderheid, daarbij toegevoegd de essentiële gedachte dat de politici die hun handelen baseren op morele-ethische-religieuze-christelijke beginselen, via hun geweten blijvend gecontroleerd worden door de alom aanwezige en onzichtbare Schepper, de Vader van het W(woord).

Het Hindoeïsme is de overtuiging toegedaan dat de heilige geschriften uit de godsdienst zijn voortgekomen en niet de godsdienst uit de geschriften; de geschriften zijn een produkt van de godsdienst en

---

niet de oorzaak ervan. God heeft de wereld geschapen en de mensen moeten daaraan invulling geven; ziekte (ten dele), disharmonie, armoede, oorlog en vrede zijn zaken die des mensen zijn; de mens heeft deze zaken in het leven geroepen en hij heeft ook de macht, de kennis en het vermogen om ze op te lossen; echter hij bevroedt dat niet altijd op het juiste moment de politieke wil daartoe aanwezig is. Al bezit de mens alle mogelijke intellectuele kennis en al is hij op de hoogte van alle wereldse zaken, maar hij erkent niet de Christus als de levende en bezielende essentie van God binnen in zich, dan heeft hij geen notie van de allerbelangrijkste factor die zijn leven beheerst.

Het leven is niet streven naar materiële vergaring, maar het is liefde en in dankbaarheid de Schepper dienen, dat is indirect de noodlijdende medemens, die een mede-ziel is, helpen.

Multi-culturele samenleving

In de voorafgaande paragrafen is vanuit Hindoe-invalshoek een schets gegeven van enkele dieperliggende gedachten en van het gebruik van enkele symbolen en hun betekenis bij de christelijke en de Hindoe-religie. Thans mogen wij gevoeglijk concluderen dat er tussen de verschillende godsdiensten in essentie meer punten van overeenkomst zijn dan onoverbrugbare tegenstellingen; het verschil zit in uiterlijkheden en in details, die mogelijk historisch zijn bepaald, afhankelijk van tijd, plaats en omstandigheden; het meest essentiële en existentiële is de gezamenlijke bron van oorsprong, de onderlinge gelijkens en dezelfde bestemming. De wijze van godsdienstbeleving en van maatschappij-oriëntatie zijn perifere zaken; het natuurlijk verband is door de Schepper gemaakt, het sociale verband door de mensen.

Zowel in de Nederlandse als in de Surinaamse samenleving is er een verscheidenheid aan rassen, culturen en godsdiensten; in de loop der tijden hebben de

zaken zich uitgekristalliseerd en geïnstitutionaliseerd; elke groep belijdt zijn eigen godsdienst op zijn wijze; er is een zeer positief te waarderen tolerantie van elkaar, zelfs grondwettelijk vastgelegd; indien deze harmonie gehandhaafd blijft dan zijn wij allen op de goede weg en zullen wij allen op onze eigen weg, hand in hand, parallel verder voortwandelen tot het einde van de weg; de Schepper.

In Nederland heeft na eeuwen van strijd (kerk, staat) de rede het juiste evenwicht doen ontstaan. In Suriname zijn ook alle godsdiensten vertegenwoordigd (Hindoe, Islam, jodendom en de respectievelijke sekten en stromingen); ook in die samenleving is er in religieus opzicht een zeker stabiel evenwicht; een toestand van: ieder het zijne, met respect voor elkander; in beide landen een filosofie van éénheid en van harmonie in verscheidenheid. Migratie van Surinamers naar Nederland betekende een sociale en psychologische aanpassing aan de samenleving hier; niet zo zeer een religieuze, in dat opzicht is er sprake van een zich voortzettende continuïteit; een oud bekend patroon in een andere samenleving.

Het enige probleem dat de religieuze minderheden uit etnische groepen onder vinden is de tekortschietend economische mogelijkheid om op verantwoorde sociale wijze de godsdienst te belijden; in deze betreft het de materiële voorzieningen in

---

Het hindoeïsme gaat ervan uit dat vele godsdiensten God dienen.

---

de vorm van tempels, grond en financiële middelen. De interferentie van de verschillende culturen en godsdiensten is een subtiel verlopend proces, zoals het water van de oceaan in haar totaliteit, afkomstig van verschillende bronnen, toen identificeerbaar, maar in de grote Bron identiteitsloos. Dit punt is geen bron van politieke zorg; alleen maar van goede inschatting, afweging en begeleiding.

Slotbeschouwing

Het gebruik van symbolen komt voor bij alle volkeren ter wereld; elk volk kent elk symbool een bepaalde betekenis toe, afhankelijk van tijd, plaats, omstandigheden en (sub)psychische geconditioneerdheid; in moreel-etnisch opzicht hebben zij allen hetzelfde beginsel. De gehele mensheid is afkomstig van een en dezelfde Bron, die ook haar in stand houdt; in de loop der jaren is in iedere samenleving een soort maatschappelijk evenwicht ontstaan tussen de diversiteiten van geloof, cultuur, ras, en andere karakteristieke eigenschappen der mensen, volgens het beginsel van behoud van het eigene en eerbiediging van het andere, het zogenaamde tolerantiebeginsel.

De uit Suriname afkomstige (ex)Nederlanders zijn reeds vanaf de geboorte opgegroeid in een multi-etnische, multi-culturele en multi-religieuze samenleving; in dit opzicht is het Surinaamse volk een prachtig boekje uit Gods mensentuin; hierdoor zijn zij in staat geweest zich goed aan te

passen aan de Nederlandse samenleving. In iedere samenleving is er periodiek strijd (geweest) tussen rivaliserende groepen in het behartigen van tegenstrijdige (eigen)belangen; het lijkt er soms op dat de mensheid te ver is afgedwaald van het verwezenlijken van de Goddelijke opdracht op deze aarde – en dat is het realiseren van vrede en harmonie en het weren van strijd en oorlog; wij moeten trachten bewust dit doel van het leven te begrijpen en uitvoering daaraan te geven. Wij moeten beseffen dat de Schepping eeuwig is en zij gaat steeds voort; de Schepping vernietigt zichzelf niet: mensen sterven, mensen vergaan, maar het leven gaat voort; wat wij als schijnbaar dood waarnemen in onze cultuur, is toch leven in de natuur, en als wij mensen wensen enige barmhartigheid te betrachten jegens onszelf en jegens onze medemensen, zolang wij sociaal leven, dan hebben wij de opdracht van de Schepper waarlijk begrepen; uiteindelijk zijn wij er om te leven in harmonie, met onszelf, met elkaar en met de Schepper.

Gods wetten zijn eeuwig en wij zijn zijn dankbare dienaren; alle mensen, alle zeden, alle culturen, alle godsdiensten vloeien uiteindelijk samen, in Hem.

Verkiezings- propaganda van de grote confessionele partijen vanaf 1930

Een impressie van het propagandamateriaal van de RKSP, ARP, CHU en KVP. Steeds meer ging het affiche onderdeel uitmaken van de totale beeldvorming van de partijen.

Hoe pakten de RKSP, ARP, CHU en KVP de verkiezingsstrijd aan? Marieke Quak en Hillie van de Streek verdiepten zich in de geschiedenis van de verkiezingsaffiches van deze partijen. In deze bijdrage geven zij een impressie van wat zij aantroffen, niet alleen bij de voorlopers van het CDA, maar ook bij deze partij zelf.

Nieuwe zakelijkheid

Propaganda werd door de grote confessionele politieke partijen van voor de Tweede Wereldoorlog (RKSP, ARP en CHU) niet als een belangrijke bezigheid beschouwd. Terwijl de linkse partijen in sommige gevallen weloverwogen verkiezingscampagnes opzetten waren die van de ARP, CHU en RKSP doorgaans weinig professioneel van opzet. Deze beperkten zich in hun campagnes tot enkele leuzen. Het accent lag sterk op traditie en stabiliteit en minder op vernieuwing en verandering. Opvallend is bijvoorbeeld de wijze waarop de ARP in haar campagnes steeds het beeld van Colijn als de bewaarder van een in het verleden uitgezette koers gebruikte.

Voor de Tweede Wereldoorlog werd de grafische vormgeving met name bepaald door schilders, architecten en mensen uit de kunstnijverheid. In de jaren twintig van deze eeuw ontstond in Nederland een moderne grafische stijl, die gebruik maakte van elementen uit de kubistische en nonfiguratieve abstracte schilderkunst. De grote man in deze stijl was de Fransman Cassandre. Ook waren invloeden merkbaar uit het expressionisme. Op affiches toegepast kwam dit neer op grote, grove tekeningen, symbolische figuren met relatief weinig aandacht voor geschreven tekst. Mede van invloed op het grafische aspect van de affiches uit deze periode was de opkomst van de nieuwe zakelijkheid, een samenspel van allerlei ontwikkelingen en stromingen en niet zozeer een stijl. De nieuwe zakelijkheid maakte als eerste stroming gebruik van nieuwe druktechnieken, zoals koperdiepdruk en later offsetdruk. Hierbij werd het beeld niet met de hand op de drukplaat overgebracht, maar fotografisch, waardoor meer met standaardletters, foto's en grafische symbolen gewerkt kon worden en hogere oplagen gedrukt konden worden.

Deze ontwikkelingen op grafisch gebied veroorzaakten een revolutie. Grote veranderingen kondigden zich in de grafische vormgeving reeds aan bij de dada-

beweging, die composities uit alle mogelijke onderdelen samenstelde, als stukken van foto's, reepjes teksten en losse letters. Men liet de symmetrische opbouw los, evenals het idee dat teksten alleen horizontaal geplaatst mochten worden. Kunstenaars probeerden deze nieuwe opvattingen toe te passen in de reclame en soms ook in opdrachten van politieke aard. De invloed van deze ideeën is duidelijk op te merken in de confessionele politieke propaganda, al is de doorwerking beperkt door de wensen van de opdrachtgevers. Zo moesten de teksten steeds goed leesbaar zijn en ging de herkenbaarheid van de afbeeldingen boven de artistieke vorm.

'Volg vasten koers in stormgetij'

De politieke partijen hadden geen van allen een herkenbare stijl. Er zat weinig continuïteit in de affiches die per campagne gebruikt werden en het heeft er veel van weg, dat de affiches tussen de partijen onderling verwisselbaar waren. Dit laatste gold met name voor de grafische vormgeving. De staat, het gezag en de stormen van de wereldpolitiek, die ook Nederland niet ongemoeid lieten, waren voor alle partijen vaste onderwerpen van de affiches. Het was niet gebruikelijk een specifiek beleidspunt tot inzet van de verkiezingen te maken. Veel voorkomende thema's in de vroege jaren dertig waren schepen, woelige golven of krachtige handen die vastberaden een stuurwiel omklemden. Dit resulteerde in bijvoorbeeld de volgende teksten op affiches:

- * 'Houdt koers: Stemt op de Vrijzinnige Democraten'
- * 'Naar Welvaart en Democratie op het kompas van de SDAP'
- * 'Volg vasten koers in stormgetij. Stemt op de antirevolutionaire lijst, Dr. H. Colijn'
- * 'Voor krachtig staatsbestuur. Stemt A.R. lijst Dr. H. Colijn'
- * 'Met Oranje volle kracht vooruit. Nationaal Herstel'

afbeelding 1 (Historisch Documentatie Centrum Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme, VU)

De bovengeschetste kenmerken en ontwikkelingen zien we vooral terug in de affiches van de ARP, RKSP en CHU die uit de jaren dertig stammen. De ARP liet één van haar affiches voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 door Machiel Wilmlink ontwerpen. (afb. 1) De economische crisis greep om zich heen, terwijl de politieke status quo in Europa bedreigd werd, ondermeer door het fascisme in Italië en de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland. Voorts werd Nederland enkele maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen hevig geschokt door de muiterij op de 'Zeven Provinciën'. De onrustige politieke en economische situatie spreekt ook uit een ander raambiljet dat de ARP bij de verkiezingen van 1933 gebruikte. Het affiche is ontworpen door Hein Kray en toont een woelige zee met daarop een

afbeelding 2 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

driemaster met daarboven een donkere wolk, waarin de tekst 'revolutiegeest'. Boven de afbeelding de slogan 'Volg vasten koers in stormgetij'. Dit affiche is echter een typisch voorbeeld van ouderwetse grafische vormgeving, waartegen het affiche van Wilmink zonder meer afsteekt. De stijl van Wilmink is abstract, de vlakverdeling regelmatig en strak. Met weinig middelen wordt hetzelfde tot uitdrukking gebracht als op het affiche van Kray.

Hoewel veel verkiezingsmateriaal uit deze tijd verloren is gegaan, is het wel mogelijk om voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 de affiches van ARP, CHU en RKSP te vergelijken. De ARP hanteerde een portret van Colijn, in het *Interbellum* het gezicht van de partij. Het affiche draagt als wervende tekst slechts de mededeling dat Colijn de lijstaanvoer-

der van de ARP was. Een ander affiche van de ARP draagt wel in het groot Colijns naam, maar schenkt tevens aandacht aan het beginsel van de partij dat met een bekende uitspraak van Groen van Prinsterer verwoord wordt: 'Tegen de revolutie het evangelie'. Grafisch doen deze affiches echter onder voor die van Wilmink.

Het verkiezingsaffiche van de CHU uit 1937 houdt grafisch gezien het midden tussen traditioneel en modern. (afb. 2) De boodschap is tamelijk onbestemd: er worden geen tegenstellingen geponeerd. Geloof, gezag en vrijheid, het zijn vertrouwde woorden. Het raambiljet van de RKSP toont twee worstelende handen. (afb. 3) Hier wordt duidelijk een conflict afgebeeld. De symbolen van hamer en sikkel en een runeteken wijzen ongezegd de tegenstander aan waartegen het christendom beschermd moet worden: het communisme en het nationaal-socialisme.

'Propaganda' wordt 'reclame'

Na de Tweede Wereldoorlog keerden de ARP en de CHU als onveranderde partijen

afbeelding 3 (H.D.C.)

in de politiek terug. Met de RKSP was dat niet het geval. Deze partij werd in 1946 omgedoopt tot de KVP.

In de eerste verkiezingsstrijd van na de oorlog, die plaatsvond in het voorjaar van 1946, overheerste bij de confessionele partijen het gevoel van dankbaarheid over de bevrijding. De ARP uitte haar vreugde door in haar propaganda-materiaal volop met de kleur oranje te werken. De partij riep de kiezers in dichtvorm op terug te keren tot 'de erkenning van Gods levenswet, 't eenige dat de wereld redt'. De KVP beeldde op één van haar verkiezingsaffiches een geweldig grote hand af met daarin een gezin. (afb. 4) De vader blikt deemoedig omhoog, als ziet hij een teken uit de hemel, de moeder klemt zich vol vertrouwen aan haar man vast. De hand heft het gezin uit donker woelige wateren, die 'materieele zorgen' voorstellen, omhoog. De boodschap die de KVP-propaganda uitstraalt is dankbaarheid voor de redding uit de nood. De associatie met de KVP doet vermoeden dat het volk juist met die partij de toekomst in vertrouwen tegemoet kan zien.

Het is overigens de vraag of het begrip 'propaganda' hier wel op zijn plaats is. In verband met de Tweede Wereldoorlog had 'propaganda' een eigenaardige bij-smaak gekregen. Het werd al snel geassocieerd met onwaarheid en met het fascisme en communisme. Propaganda in de zin van het uitdragen van politieke idealen was door de oorlog beslist niet populairder geworden, integendeel. Vandaar dat de politieke partijen in plaats van 'propaganda' liever spraken van 'reclame'. Reclame bleef dicht bij huis, was voorlichtend en optimistisch. De partijen wilden met hun affiches bij het publiek met name de indruk wekken een beter lijstnummer of een veelbelovender lijsttrekker te bieden te hebben dan de concurrent. Wezenlijke politieke idealen uit de verkiezingsprogramma's werden tot in de jaren zestig bij voorkeur niet tot onderwerp van de affiches gemaakt. Deze tendens resulteerde

afbeelding 4 (Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen)

in affiches met teksten als 'CHU, lijst 4 Tilanus', 'AR, Schouten, 3' of 'Voor heel het volk, KVP, Romme lijst 2' en in meer of mindere mate versierd met kleuren of partijsymbolen. De ARP bijvoorbeeld had van één van haar affiches uit die jaren een ingewikkelde allegorische voorstelling gemaakt. (afb. 5) Voor verkiezingsaffiches in Nederland zeer ongebruikelijk. De letters 'AR' vormen de wortels van een loofrijke boom, die de vorm van Nederland heeft. Prachtig vormgegeven met licht-donker effecten en geleidelijk verlopende kleuren roept het ARP-affiche zonder verdere tekstuele toelichting het beeld op dat de ARP de nationale partij bij uitstek is.

Uit de affiches van de jaren veertig en vijftig ontstaat de indruk dat er op de op reclame geïnspireerde tendens maar weinig uitzonderingen mogelijk waren. Eén uitzondering betrof het wijzen op de gevaren van het communisme, een thema dat we ook in de jaren dertig reeds zagen. Alle drie de confessionele partijen tonen in dit

thema rijkelijk hun vindingsrijkheid. De Amsterdamse antirevolutionaire en christelijk-historische kiesverenigingen beelden in een gezamenlijk pamflet voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1949 een klauw met lange nagels af, die het stadswapen van Amsterdam in zijn greep heeft. Het hamer- en sikkelembleem geeft de oorsprong van het gevaar aan. De boodschap is duidelijk: Amsterdam, val niet in de kwaadaardige klauwen van het communisme. Ook het oude adagium van Groen van Prinsterer deed het in de antirevolutionaire propaganda nog altijd goed, getuige een affiche uit 1949. Een opengeslagen bijbel met daarbij het bekende 'Tegen de revolutie het evangelie'. Een ander antirevolutionair pamflet is explicieter: 'Het eenige hechte bolwerk tegen het Communisme en het Socialisme is het Calvinisme'.

De KVP pakte het communistische gevaar in 1946 verrassend anders aan. De partij nam het traditionele socialistische motief van de rokende fabriekspijpen over. Schoorstenen, rookwolken en daken zijn als contrastrijke grafische elementen in een ritmische compositie gegroepeerd. De ondersteunende tekst 'Arbeid voor allen' verwijst niet naar de PvdA, zoals men zou verwachten, maar naar de KVP. Misschien wilde de partij met dergelijke beelden de arbeiders aanspreken om te voorkomen dat zij op de PvdA zouden gaan stemmen? Een ander staaltje van KVP-inventiviteit is een affiche van rond 1950, waarin de KVP als een stevige dijk het beuken van de woelige baren van humanisme, materialisme en communisme weerstaat. Er is geen twijfel mogelijk. De krachtige KVP is erop gebouwd de gevaren van deze tijd te trotseren.

Een tweede uitzondering op de algemene tendens was de Indische kwestie, die in 1948 inzet was voor de Tweede Kamerverkiezingen. De regeringspartijen PvdA en KVP hadden afgesproken het beleid inzake Indië in de verkiezingscampagne niet op de voorgrond te plaatsen. Aange-

zien deze beperking niet voor de in de oppositie zittende ARP gold nam zij de gelegenheid te baat in een hard affiche haar visie op de gang van zaken in Nederlands-Indië te geven. Het affiche beeldde een palmboom af met daarin de tekst 'In Indië niet de chaos der republiek, maar de rechtsstaat'. Het woord 'rechtsstaat' springt eruit en is schuin geplaatst in een andere en grotere letter dan de overige tekst. Onderaan staan de gegevens 'Antirevolutionair Schouten, lijst 3'. De VVD kwam als oppositiepartij eveneens met een raambiljet waarin zij het kabinetsbeleid inzake Indië hekelde.

'Bouwen' rond 1960 populair thema

Was voor de Tweede Wereldoorlog de nieuwe zakelijkheid de vormgeving waarvoor reclame-tekenaars zich lieten inspireren, vanaf de jaren 1950 was dat de zogenaamde Zwitserse typografie. Deze kenmerkte zich door schreefloze letters, dat wil zeggen letters zonder dwarsstreepjes, een zakelijke opmaak en de afwezigheid van decoratieve elementen. Dit alles met een beroep op de leesbaarheid en de functionaliteit. Daarnaast lieten de Nederlandse reclame-tekenaars zich inspireren door de vereenvoudigde humoristische tekeningen van bijvoorbeeld de Fransman Savignac. Frans Mettes, één van de bekendste Nederlandse ontwerpers van de jaren vijftig, maakte voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1959 voor de KVP een reeks affiches in deze Zwitsers / humoristische stijl. De KVP probeerde met thema's in de sfeer van het werken aan de opbouw van Nederland een neutraal publiek aan te spreken. (afb. 6) 'Baas in eigen huis', 'Wij bouwen voort', 'Volop werk', en 'Bezit voor iedereen' waren de rond 1960 voor iedere Nederlander begeerenswaardige materialiteiten waarmee de KVP de kiezer naar zich lonkte.

De ARP en de CHU bleven qua onderwerpskeuze niet achter. Ook zij ontdekten de wervingskracht van het rond 1960 zo populaire thema 'bouwen'. De CHU had

afbeelding 5 (H.D.C.)

in 1959 de opheffing van de woningnood als nummer één op haar lijst van urgente punten staan en de ARP beklemtoonde in haar pamfletten dat in een samenleving waarin plaats is voor een actieve gezinspolitiek bouwen, bouwen en nog eens bouwen het parool moest zijn. De ARP hield het thema ook bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 nog vast. (afb. 7)

Waarschijnlijk was de populariteit ervan reeds tanende, want de campagne werd

afbeelding 6 (H.D.C.)

afbeelding 7 (H.D.C.)

geen succes. 'AR uw eigen huis' luidde de slogan van het nogal blokkerige affiche. Ook dr. W. de Kwaadsteniet, als toenmalig adjunct-secretaris van het Centraal Comité van de ARP mede verantwoordelijk voor de campagne van 1963, beschouwde de propaganda achteraf als mislukt: 'Er ontstonden misverstanden over wat er precies met de slogan bedoeld werd.' De volgende campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen (1967) zou de ARP de zaken radicaal anders aanpakken.

afbeelding 8 (K.D.C.)

Het D66 effect

Aan deze gewijzigde aanpak van de ARP werd mede bijgedragen door de oprichting van D66 in 1966. D66 maakte als eerste partij gebruik van reclametechnieken. De oprichting bijvoorbeeld vond pas plaats nadat er een advertentiecampagne was gehouden met een marktonderzoek. Het succes van D66 was dusdanig dat bijna alle politieke partijen de conclusie trokken zelf ook meer moderne reclame-technieken te gaan gebruiken. Naast het D66 effect droeg de opkomst van nieuwe groepen in de politiek (bijvoorbeeld PPR, kabouters, D66 zelf) bij aan een opleving in de verkiezingspropaganda. De nieuwe partijen moesten zich presenteren en de oude kregen de indruk dat ze zich opnieuw waar moesten maken. Bovendien speelde de opkomst van de televisie een belangrijke rol. Op de televisie werden de verkiezingsprogramma's bekendgemaakt en werd het gezicht van de partij opgebouwd. Raambiljetten, folders en ander verkiezingsdrukwerk hoefden daar alleen nog maar op aan te sluiten.

De antirevolutionaire strategie voor de campagne van 1967 was in vergelijking met 1963 uiterst modern. Zo plaatste de ARP advertenties in dagbladen die refererden aan de televisie-uitzendingen met lijststaanvoerder Biesheuvel. In de advertenties werd Biesheuvel in een televisieraam afgebeeld om de woorden die hij op de televisie had gesproken nog eens in de advertenties te benadrukken. De KVP ging bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 eveneens op deze strategie over. Niet alleen op de televisie werd de nieuwe lijsttrekker Veringa gepromoot, maar ook op de duizenden affiches waarmee Nederland werd volgeplakt, tonende Veringa's portret in een donker vlak, alleen vergezeld van een schuingeplaatst logo en de naam van de partij. Als bij de KVP ooit iemand gedacht heeft dat met behulp van affiches verkiezingen beslist konden worden dan was er in 1971 toch een verkeerde keuze gemaakt: de verkie-

zingen brachten de KVP maar liefst zeven zetels verlies.

Zelfs de CHU liet zich in 1971 tot de moderne trend verleiden. De partij maakte van oudsher in verkiezingstijd slechts op beperkte schaal propaganda. De mentaliteit van de Unie, lange tijd meer een politieke sociëteit dan een echte partij, was er niet naar. Tot 1963 volstond de partij naar zeggen van dr. H.A. Schuring (ooit secretaris van de CHU) met de uitgave van erbarmelijk uitgevoerde folders. Affiches hadden meestal nooit meer gedaan dan het vermelden van partijnaam, lijstnummer en -aanvoerder. Vanaf 1967 ging de CHU er echter toe over meer aan propaganda te doen. Dit had onder meer zijn uitwerking op het affiche van 1971. Een reclamebureau ontwierp in hippie-beeldtaal een raambiljet, die het portret van lijsttrekker Udink tegen een achtergrond van cijfers en letters plaatste. De bedoeling was de heer Udink bijdetijds te laten overkomen. In 1972 werd meer teruggegrepen op het oude recept: een blauw-oranje affiche met niets dan de bekende gegevens: partijnaam, lijstnummer en lijsttrekker Tilanus.

CDA

In de loop van de jaren zeventig gingen ook de andere partijen op een dergelijke strakke indeling als die van het CHU-affiche uit 1972 over. De partijen profileerden zich ten opzichte van elkaar liever door een vaste kleur of kleurencombinatie, een logo, huisstijl of lettertype. Dit gold ook voor het CDA, dat in deze jaren geleidelijk aan vorm kreeg. Het uit de oude partijen KVP, CHU en ARP voortkomende CDA maakte een nieuw image en dus ook een nieuwe grafische vormgeving noodzakelijk. Jan Roel Zaadnoordijk, een jonge grafische ontwerper die het affiche van de CHU uit 1972 zo slecht vond dat hij bij de partij daarover zijn beklag deed, werd gevraagd briefpapier te ontwerpen. Zijn voorstel viel in de smaak en werd de basis van de huisstijl van de nieuwe partij. Het

CDA-logo bestond uit de letters 'CDA' in groene hoofdletters van het type Eurostile met de partijnaam daar voluit achter geschreven in Helvetica. Bij het ontwerp van het logo streefde Zaadnoordijk naar eenvoud en veelzijdige gebruiksmogelijkheden. Groen werd de kleur van het CDA. De keuze van deze kleur werd mede bepaald door het feit, dat je 'niet in een andere partij gaat zitten'. Groen werd een kleur geacht met een uitstraling die bij de partij paste.

Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 was de grafische vormgeving beter verzorgd dan in 1974. Nu was er een echt asymmetrisch totaalbeeld. (afb. 8) De afwisseling blauw-wit kwam tegen de groene achtergrond nu ook beter tot zijn recht. Dit is minder formeel dan met hoofdletters en uit typografisch oogpunt mooier.

Het CDA heeft nooit met portretten van lijststaandevoerders gewerkt. Ten tijde van Van Agt werd deze mogelijkheid wel overwogen maar verworpen, omdat Van Agt een nogal smal gezicht had. Uit het CDA propaganda-materiaal van de jaren zeventig ontstaat het beeld dat het wel goed verzorgd is, maar ook tamelijk saai. Voor een deel ligt dat aan Zaadnoordijks stijl en aan zijn keuze om met beperkte middelen te werken: sterk vereenvoudigd en van modegrillen ontdaan.

Bij de verkiezingen van 1981 verbeeldde een reclamebureau de CDA-slogan 'Samen verantwoordelijk' door twee rijen poppetjes in een cirkel. Voor de Europese verkiezingen van 1984 deed het CDA opnieuw geen beroep op Zaadnoordijk. Men probeerde met de andere Europese christen-democratische partijen tot een gezamenlijk beeld te komen. Dit lukte, waarbij de keuze van het beeldmerk op een regenboog viel, gecombineerd met een blokjespatroon. Ludo Cammaert uit Antwerpen maakte op basis daarvan ontwerpen, die voor Nederland werden uitgewerkt door Dick Boomkens van de ontwerpafdeling van de Barneveldse Drukkerij en Uitgeverij, die voor het CDA behalve

affiches ook ander drukwerk verzorgt. Voor de gelegenheid werd ook het CDA-logo aangepast aan de tijdgeest van de jaren tachtig. In plaats van een rechte letter kwam er een cursieve letter met een eigentijdse dynamische uitstraling die het anno 1988 nog steeds uitstekend doet in de beeldvorming van het CDA.

In het algemeen zijn de verkiezingsaffiches van de grote confessionele politieke partijen vanaf de jaren dertig in toenemende mate onlosmakelijk onderdeel gaan uitmaken van het totale gezicht van de partijen. Aanvankelijk stonden de affiches zodanig op zichzelf dat een partij in één campagne geheel van elkaar verschillende affiches kon laten drukken. Na de Tweede Wereldoorlog kwam dat al in veel mindere mate voor. Vanaf de jaren vijftig kwam er meer eenheid tussen de affiches, folders en onder partijdrukwerk qua kleurgebruik en stijl. De herkenbaarheid werd daardoor vergroot.

De ontwikkeling van moderne reclame-technieken in de jaren zestig en zeventig versterkte de trend dat het affiche onderdeel uitmaakte van de totale beeldvorming van de partijen. Televisie, marktonderzoeken, vlaggen, advertenties, briefpapier, foldermateriaal en affiches, dat alles droeg ertoe bij dat er bij het publiek een eenduidig beeld van een partij werd opgebouwd. Alle publicitaire middelen sluiten zo op elkaar aan dat er sprake is van een 'huisstijl'. Moet er een nieuw affiche ontworpen worden, en dat geldt ook voor het CDA, dan is in de jaren tachtig meestal de eerste vraag: 'Past het in onze huisstijl?'

Literatuur

* K. Brants, W. Kok en Ph. van Praag, *De tijd om de kiezersgunst. Verkiezingscampagnes in Nederland*, Amsterdam 1982.

* M. van der Heijden, *Nederlandse verkiezingsaffiches*, doctoraalscriptie (ongepubliceerd), Utrecht 1984.

* F. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, Amsterdam 1971.

Profilering in posters

Hoe gaat het CDA zich naar buiten presenteren? Met een verkiezingsaffiche probeert een politieke partij haar karakter, haar boodschap kernachtig te etaleren. En zij probeert daarmee te werven. Dat doet zij door tekst, door kleurgebruik en door de afbeelding. Aan pakkende posters wordt steeds groter belang gehecht. Tal van reclamebureaus, *designers*, *graphic art engineers* en wat niet al, bieden voor veel geld hun diensten aan. Het moet zo professioneel mogelijk gebeuren. Op deze pagina wordt ruimte geboden aan amateurs op dit gebied. Amateurs wat betreft *visualizen*, maar wel goed op de hoogte van het denken en het karakter van het CDA. De drie jongste redactieleden ontwierpen ieder een affiche dat mo-

affiche 1

CDA 1

samen
verantwoordelijk

affiche 2

affiche 3

gelijk dienst kan doen bij de Tweede Kamerverkiezingen. Of juist niet.

Groen is geen wervende kleur, vond Alex Huibers (poster 1). Hij week uit naar een wat meer aandachttrekkende kleur, die bovendien positieve associaties oproept. Te weten blauw. Continuïteit wordt gewaarborgd door de kleur groen in de lettertekens. Die moeten van Huibers digitaal worden uitgevoerd, omdat het CDA een partij is van deze tijd. Dat geldt echter niet voor de in geel (contrastwerking) uitgevoerde boodschap 'omdat het om mensen gaat'. Daarmee wil Huibers aangeven dat het CDA, hoewel het van deze tijd is, geen onpersoonlijke technocratische samenleving wenst. Technische aspecten spelen een dienende rol. Ook de overheid moet bij haar optreden telkens weer bedenken dat het om die burgers gaat. De leuze 'omdat het om mensen gaat' heeft ook wel iets oubolligs, erkent Huibers. Dat zal aanleiding geven tot allerlei satirische varianten op de tekst. Dat is ook zijn bedoeling. Ook satire helpt mee aan het tot stand brengen van een grotere impact op het kiezerspubliek in de campagne.

Een poster moet een duidelijke, direct herkenbare boodschap bevatten. Zo denkt John Grin erover (affiche 2). Hij gebruikt daarom niet meer dan vier woorden. Die woorden verwijzen al naar het CDA-streven om gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen van de samenle-

ving te nemen. De afgebeelde figuren moeten symboliseren dat de samenleving daarbij breed betrokken moet zijn. Onze samenleving heeft een internationale oriëntatie nodig. Daarom wil Grin niet appelleren aan nationale gevoelens, door het gebruik van kleuren als rood, wit en blauw. Daarom staat er een demonstratie voor Afrika op.

Zò niet! dacht Theo Brinkel van zijn eigen ontwerp (affiche 3). Het CDA dat bij het affiche hoort, is een gearriveerde, tevreden partij. Het karwei is af, lijkt de poster te willen zeggen. Die partij identificeert zich meer met het kabinet dan met de Tweede Kamerfractie. Dit affiche past bij een CDA dat van plan is tot vèr in de jaren negentig met de VVD samen te werken. Zo'n CDA onderscheidt zich dan ook alleen nog maar van de VVD omdat het tegen abortus is en euthanasie. Zo'n CDA, stelt Brinkel zich voor, wil namelijk alleen maar de verdediging van christelijke waarden en belangen. En wil niet vooruitzien. Bij zo'n CDA past de identificatie met het nationale erfgoed. Het CDA is Nederland, lijkt het te zeggen; het CDA staat in het hart van de samenleving. En, hoezee!, de nationale driekleur doet het ook uit marketing-overwegingen goed. Zover is het CDA gelukkig nog niet.

Symboolgebruik in christelijke maatschappelijke organisaties

De inschakeling van grafische vormgevers heeft aantoonbaar meer vignetten en huismerken van christelijke instellingen tot gevolg waarin kruistekens zijn verwerkt. De media zorgen ervoor dat het gezag van partij en politici, soms mild, meestal onbarmhartig, wordt gekoppeld aan het christelijke symbool bij uitstek: het kruis.

Het begrip 'symbool' is noch in de wetenschappelijke terminologie noch in het gangbare spraakgebruik een eenduidig gedefinieerd begrip. Bij bestudering van dit onderwerp komt een bijna onuitputtelijke reeks van definities, beschrijvingen en betekenisinhouden op ons af. Het maakt nogal wat uit of men over symbolen spreekt in bijvoorbeeld de psychologie en de psychiatrie, in de theologie, de sociologie, in de taalwetenschappen, de natuurwetenschappen of in de communicatieleer.

Ieder gebied kent zijn 'geëigende' definities. Heel algemeen kan de beschrijving worden gebruikt dat een symbool elk middel is waarmee iets abstracts kan worden uitgedrukt. De meest beknopte en meest algemene opvatting zou kunnen zijn dat een symbool 'iets (wat dan ook) is, dat staat voor iets anders'. Een symbool 'betekent' dus iets. Een symbool als x of $+$ staat bijvoorbeeld in de wiskunde voor een bewerking, vermenigvuldigen of optellen of

bij x voor een nog onbekende grootheid. Diezelfde tekens hebben echter op het terrein van de christelijke godsdienst een andere betekenis: Het zijn respectievelijk een Andreaskruis en een Grieks-kruis met de daarbij behorende betekenissen. Binnen de wiskunde staan deze symbolen voor concrete 'bewerkingen' en zijn door afspraak of conventie gebruikt gaan worden als notatie hiervoor. Ze mogen geen misverstanden opwekken; de aanwezigheid van zo'n symbool in een formule moet altijd worden gevolgd door de betreffende bewerking. Hier heeft zo'n teken dan meer een 'signaal' karakter dan een 'symbool' karakter. Binnen het terrein van de godsdienst zit er achter deze kruistekens een betekenis, die men ook moet 'kennen' maar daar zit een wereld van historische, geloofs- en gevoelsnoties achter. De betekenis van deze symbolen is rijker en complexer en minder vastgelegd dan bij de wiskundige symbolen.

De oorsprong van het woord symbool ligt in het Griekse werkwoord *SYMBAL-LEIN* en zelfstandig naamwoord *SYMBOLON*. Dit laatste begrip betrof oorspronkelijk een van een blokje of ander voorwerp afgebroken stuk, dat met zijn breukvlak uitsluitend op het van datzelfde voorwerp afkomstige andere stuk paste. Alleen stukken van hetzelfde voorwerp gebroken konden worden samengevoegd (*symbol-*

lein). Zo kon een dergelijk stuk worden gebruikt als een soort identificatiemiddel. Het identificeerde de bezitter van iets, de partner in een verdrag of, zelfs over de generaties heen, iemand met recht op een bepaalde gastvrijheid (*Tessera Hospitalitatis*). Later werden hiervoor zegelafdrukken gebruikt.

Geleidelijk kreeg dit woord ook de betekenis, vooral godsdienst-historisch, van een zaak die aan een meestal onzichtbare, niet-concrete grootheid op grond van een of meer vergelijkbare punten uitdrukking moet geven of plaatsvervangend kan optreden voor deze andere grootheid. Dat wil zeggen het begrip symbool stond voor iets, dat normaal gesproken slechts met veel woorden, en dan nog in delen, in een bepaalde volgorde kan worden uitgelegd en nu in één oogopslag voor de geest komt te staan.

De Amerikaanse theoloog Tillich heeft zich vooral beziggehouden met een beschouwing van het symboolgebruik en de symboolbeleving op het terrein van het godsdienstige leven. Hij beschrijft symbolen als 'boven zichzelf naar iets anders uitwijzende tekens die wel "deelnemen" aan de realiteit waarnaar ze verwijzen'. Tillich gebruikt hier het voorbeeld van een vlag. Deze participeert in de kracht en de waardigheid van de natie waar zij voor staat. Daarom kan ze niet zomaar worden veranderd of vervangen, tenzij na een historische catastrofe, die de realiteit van de natie verandert. Een schending van de vlag is een schending van de waardigheid van het land.

Symbolen kunnen niet intentioneel worden geproduceerd. Ze groeien uit een individueel of een collectief onbewuste en kunnen niet functioneren zonder door de onbewuste dimensie van ons zijn, geaccepteerd te zijn. Politieke en religieuze symbolen zijn gecreëerd of op zijn minst geaccepteerd door het collectieve onbewuste van de groep waarin ze verschijnen. Ze worden niet zomaar 'uitgevonden' maar ze groeien en sterven als het ware als levende wezens.

Deze karakteristieken die Tillich noemt zijn volgens hem van toepassing op alle symbolen, die in de verschillende gebieden van de menselijke culturele creativiteit aan de orde zijn. In de politiek, de kunst, de geschiedenis, maar vooral in de religie.

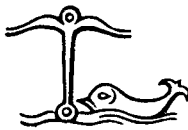
Religieuze symbolen

Indien het ergens zal gaan om het transcendente, het onzichtbare of onzegbare, het abstracte en vooral om onze 'laatste vragen' dan is het op het terrein van de religie. Deze zorg over 'geloofsvragen' kan alleen maar symbolisch tot uitdrukking worden gebracht. Dit beperkt zich niet tot datgene wat te maken heeft met een geloof in een Godheid of een goddelijke toestand. Feitelijk geldt dit voor alles dat op de een of andere wijze het karakter gaat krijgen van een 'geloof'.

De mens 'vergoddelijkt' van alles. Dit kan geld, eerezucht, vaderlandsliefde, een politieke opvatting zijn. Deze concepten, van overigens gewone realiteiten, worden dan afgodische symbolen. De taal van het 'geloof' is de taal van symbolen. Het meest fundamentele symbool hierbij is

a

b

c

Vroeg christelijke symbolen. (a) Ichtus Zoontoon, (b) Vis en anker (kruis), (c) Christus monogram

---

dan God zelf. Dit is zelfs het geval bij een totale ontkenning van het bestaan van God.

God is het grondsymbool van het geloof, maar niet het enige symbool. Al de kwaliteiten, eigenschappen, attributen of beter, om met Barth te spreken, alle 'volkomenheden' van God kunnen als symbolen van God worden gebruikt. Macht, liefde, gerechtigheid, goedheid enzovoort zijn begrippen die wij uit onze begrensde ervaring kennen en die symbolisch kunnen worden toegepast bij datgene wat wij als onbegrensd, over de eindigheid heen ervaren. Een belangrijke groep van geloofssymbolen ziet Tillich in de manifestatie van het goddelijke in gebeurtenissen en dingen, in personen en gemeenschappen, in woorden en documenten.

Dit gehele gebied van geheiligde objecten is een schatkamer van symbolen. De 'heilige dingen' zijn heilig in zichzelf, maar ze wijzen over zichzelf heen naar de bron van alle heiligheid, God. Zo'n geloof zal nooit in staat zijn zich in een enkel concreet symbool uit te drukken. Toch hebben alle grote godsdiensten min of meer zo'n allesomvattend symbool, waarin het geloof op een universele wijze kan worden uitgedrukt. Zo drukt het christelijk geloof zich uit in het symbool van het Kruis van Christus.

Communicatie-middel

Christenen hebben al heel vroeg allerlei

De taal van het geloof is de taal van symbolen.

---

symbolen gebruikt om zich kenbaar te maken. Eerst vooral aan elkaar en later aan de buitenwereld. Met een symbool zendt iemand een boodschap uit naar iemand anders, communiceert de ene mens of groep met de ander. In de eerste eeuwen van het christendom waarin tijden van vervolging en onderdrukking kon het gebruik van symbolen ook gevaar opleveren. Men maakte dan gebruik van 'geheime' tekens. Dit waren visuele tekens, tekeningen dus, maar ook wel 'talige' tekens; woorden of letters die aan de ingewijde bekend waren als 'boodschapper' van mede-christenen. De eerste (joden) christenen worden aangeduid als 'zij die van "de weg" waren' (*ha derech*).

Een van de oudste door christenen gebruikte (geheim)tekens was de afbeelding van een vis of als 'woord'symbool en later als '*acrostichon*', een naamvers, in het woord *ICHTHYS* = *VIS*, waar het stond voor '*Iesous Christos Theou Huios Soter*' of 'Jezus Christus, Zoon van God, Verlosser'.

Het woord *ICHTHYS* hield dus een geloofsbelijdenis in en tevens een protest tegen de keizercultus waarbij dikwijls met betrekking tot de keizer gebruik werd gemaakt van dit soort formuleringen. Ook werd het woordsymbool *ICHTHYS ZOONTOON* gebruikt; de vis der levenden. De Bijbel geeft veel verhalen waarin vissen een rol spelen of vissers als symbool (vissers van mensen) worden gebruikt. De vis was voor wie deze geschiedenissen kende een uitstekend en goed herkenbaar symbool voor het christendom. Daarnaast werden geleidelijk ook andere symbolen gebruikt; de duif als symbool van de Heilige Geest, een schip, (als schip der kerk), een anker, (de hoop, Hebr. 6:18).

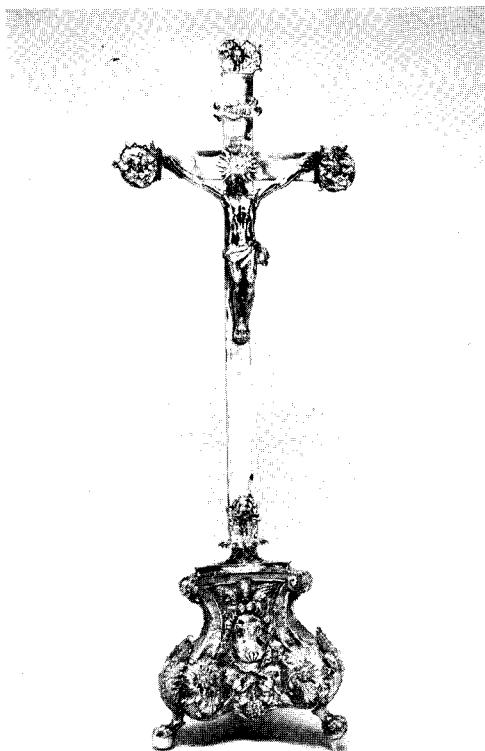
De invloed van het beeldverbod (Ex.20:4, Deut.5:8) op de ontwikkeling van christelijke symbolen in positieve en in negatieve zin is een apart verhaal. Ook het feit dat,

als gevolg van de ongunstige betekenis van het kruis als werktuig voor marteling en terechtstelling, dit teken eerst in de vierde of vijfde eeuw na Christus als universeel christelijk symbool is aanvaard, zou een aparte behandeling vragen. Wel is van belang, dat er duidelijk een overgangsfase is geweest tussen het gebruik van 'naam'-monogrammen van Christus en het eigenlijke gebruik van kruistekens.

De bekendste Christus-monogrammen bestonden uit de combinatie van de greekse letter *Chi* en *Rho*, X en P, hetgeen door de verschillende schrijfwijzen symbolen opleverde die eerst voorzichtig, later duidelijk een kruisteken bevatten. Door middel van deze monogrammen en kruistekens werd het christelijk geloof, het christen-zijn, de gemeente, de kerk, aangegeven. Eerst alleen voor ingewijden, later ook naar buiten de gemeente toe. Na het 'kruis'visioen van Keizer Constantijn en zijn bekering tot het Christendom werd het Christusmonogram en daardoor het kruisteken een algemeen bekend christelijk symbool. Het werd een communicatiemiddel van christenen onderling en naar de buitenwereld.

Toen het Christendom staatsgodsdienst werd was het Christusmonogram en het kruissymbool ook een propagandamiddel geworden. In het bijzonder door het gebruik op munten, waarop de nu christelijke keizers naast hun beeltenis ook deze kruissymbolen over het gehele rijk in handen van zeer velen deden komen.

Het gebruik van het kruisteken in verschillende vormen als centraal symbool van geloof en kerk ontwikkelde zich zeer snel in de vroege middeleeuwen. Dan ontstaan in de 9e en 10e eeuw ook de kruisbeelden, de *crucifix*, een min of meer natuurgetrouwe afbeelding van Christus aan het kruis. Hoewel aanvankelijk als afbeelding van het gebeuren op Golgotha bedoeld, werd het kruisbeeld uiteindelijk een symbool op zich.

Het kruisbeeld werd een symbool op zich. Crucifix 18e eeuw. (Rijksmuseum Het Catharijne convent)

De invloed van de Reformatie

De in de reformatie-periode ontstane, soms ongekend hevige strijd over de beeldenverering en het beeldgebruik in de kerk, had ook gevolgen voor het gebruik van kruissymbolen. De kruisbeelden werden tijdens de beeldenstormen of bij meer vreedzame 'opschoning' van kerkgebouwen door de christenen verwijderd. Hierbij gingen echter doorgaans ook alle andere christelijke symbolen dezelfde weg. Het resultaat was een reformatoerisch kerkinterieur dat uitblonk in soberheid. Witte wanden, geen versieringen, geen schilderijen of beeldhouwwerk, geen symbolen.

Het kruisbeeld en het kruisteken in het algemeen werden als 'rooms-katholiek' beschouwd en derhalve niet gebruikt door protestanten. (Er waren uitzonderingen zoals bij vele Lutherse kerken in Duits-

Omroepvignetten in 1930 en 1985

land). In het algemeen mag worden geconstateerd, dat zeker in ons land door deze ontwikkeling de protestantse kerken symboolarm zijn geworden. Eerst in deze eeuw is daar, onder de invloed van de oecumenische beweging en de liturgische beweging, verandering in gekomen. Zelfs is er sprake van een duidelijke opleving van symboolgebruik na 1950.

De beperkingen die aan de Rooms Katholieke Kerk en haar organisaties in overwegend protestantse landen werden opgelegd hadden tot gevolg, dat het symboolgebruik naar buiten toe, of niet was toegestaan (of zelfs gevaarlijk werd geacht) of er dienaangaande een grote terughoudendheid werd betracht. Een situatie die lang doorwerkte, ook na het herstel van de godsdienstvrijheid in ons land. De gevolgen van deze symboolarmoede in de kerken bleven voor het gebruik van symbolen in allerlei maatschappelijke organisaties niet uit.

Katholieke organisaties gebruikten naast een aanduiding R.K. in hun naam wel kruistekens als symbool. Ook organisaties met veel internationale contacten deden dat wel als gevolg van oecumenische invloeden. Protestantse organisaties toonden een grote symboolarmoede. Er ontstond een tot heden toe hardnekkig gebruik een onderscheid te maken tussen RK = Rooms Katholiek en C = Christelijk. Dit laatste werd echter door beide groeperingen geïnterpreteerd als 'protestant'. Zo werd in de symboliek van de christelijke organisaties een opvallende rol gespeeld door deze lettersymbolen (R)K en C. Over de vraag of een RK organisatie dan wel of

niet 'christelijk' was, werd maar niet nagedacht.

De symbolen (beter is hier het gebruik van het woord 'Logo') van de door de christenen in het leven geroepen maatschappelijke en politieke organisaties waren dan ook steeds woordsymbolen. KRO, NCRV, VPRO, CHU, KVP, CNV, KAB enzovoort. De K of de C was dan het teken voor katholiek of protestant. Opvallend hierbij is, dat de levensbeschouwelijke omroeporganisaties NCRV, KRO en VPRO een 'huismerk' gebruikten waarbij een kruisvorm herkenbaar was. De plaatsing van de letters in een kruisvorm mag als een eerste stap naar het gebruik van een kruisteken voor christelijke organisaties worden gezien. Met het teloorgaan van de christelijke signatuur van de VPRO verdween ook het kruisteken. Het sinds de invoering van het derde televisienet gewijzigde vignet van de KRO behield de kruisvorm en de nieuwe presentatie van het NCRV-vignet, nu met de letters naast het beeldmerk, doen de kruisvorm hiervan nu veel duidelijker uitkomen.

Aan bovengenoemd gebruik van de C voor typisch protestantse organisaties werd in ieder geval bij de oprichting van het Christen Democratisch Appel een duidelijk einde gemaakt. In navolging van een aantal andere Europese landen werd de C nu gebruikt door een christelijke organisatie die plaats bood aan christenen van alle gezindten. Niettemin worden door het CDA en het CNV geen andere visuele symbolen, al of niet van christelijke origine, gebruikt. Wel is er bij de politieke partijen en de daarmee verbonden maatschappelijke organisaties sprake van een

symbolisch gebruik van kleuren. Naast het logo is een partij herkenbaar aan het permanente gebruik van een bepaalde kleur of kleurencombinatie gebruikt bij de huisstijl, posters, vlaggen en dergelijke. Het CDA gebruikt groen, de VVD blauw-oranje en de PvdA rood. Deze laatste kleur is een van de over de gehele wereld bekende kleuren gebruikt voor een ideologie, het socialisme. Een dergelijk eenduidige symbolische kleur is er voor de christen-democratische politiek niet.

Het kruissymbool

Er is een aantal maar al te bekende voorbeelden van het gebruik van kruistekens als politiek symbool, sterk propagandistisch gehanteerd, zonder een echt christelijke intentie maar met een uitzonderlijk ideologisch en nationaal karakter. Het hakenkruis van de nazi-beweging en het Derde Rijk beheerste lange tijd de meeste Europese landen en vond navolging in het gebruik van allerlei verwante kruissymbolen bij nationaal socialistische organisaties in verschillende landen. Een ander voorbeeld is het Lotharingse kruis dat intensief propagandistisch werd gebruikt door generaal de Gaulle als symbool van de vrije Fransen tijdens de Tweede Wereldoorlog en daarna als symbool van de gaullistische partij.

Het gebruik van een kruisteken bij politieke en maatschappelijke organisaties kwam, zoals gezegd, in Nederland tot de

jaren vijftig van deze eeuw niet veel voor en zeker niet bij de protestanten. Indien daar wel kruistekens werden gebruikt in de vignetten van organisaties was dat eerder bij die welke uit particulier initiatief waren voortgekomen dan bij de kerkelijke instellingen.

Er is een duidelijke invloed op de toepassing van vignetten met kruistekens of andere christelijke symbolen merkbaar door de ontwikkeling van de grafische technieken en de hieruit voortvloeiende trend tot visuele herkenbaarheid op drukwerk en produkten. De inschakeling van grafische vormgevers heeft aantoonbaar een groter aantal vignetten en huismerken van christelijke instellingen tot gevolg waarin kruistekens zijn verwerkt.

Na een voorzichtig, in protestantse kringen soms moedig te noemen, begin in het tweede kwart van deze eeuw, via een bijzonder snelle ontwikkeling in het derde kwart, treft men nu bij veel instellingen onverwachte kruissymbolen aan. Ook in kringen waar de toepassing ervan gevoelig ligt komt er verandering in dit opzicht. Maar, indien de christelijke organisaties dan zelf zuinig zijn met het gebruik van kruissymbolen, de media zijn dit zeker niet als er wat over geloof, gelovigen, kerk en christelijke partijen te vertellen valt. Het blijkt dat het kruis als symbool van geloof, kerk, christendom, christelijke politiek enzovoort zeer veel in de media, zeker in de geschreven media, wordt gebruikt als het

Cartoon Latijns Amerika: 'Wij hebben de aanstichter van de beweging!'

gaat om de weergave of illustratie van nieuwsfeiten met betrekking tot bijvoorbeeld kerk of christelijke politiek.

De cartoon is een niet meer weg te denken middel geworden tot communicatie, berichtgeving, becommentariëring en opinievorming juist op het terrein van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. De tekenaars weten vaak op onbarmhartige wijze een situatie te schetsen en gebruiken daarbij dikwijls sprekende symbolen. Kerk en politiek en ook de daarbij betrokken personen worden dan gekarikaturiseerd en met attributen toegerust die ze direct als zodanig herkenbaar maken. Een eenvoudig kruisteken op een geraffineerde wijze in de tekening verwerkt blijkt dan voldoende om iedereen duidelijk te maken dat het om de kerk, de christelijke politiek of een daarbij behorend persoon gaat. Een aantal bij dit artikel afgedrukte voorbeelden spreken voor zich.

Hoewel er een groot aantal christelijke organisaties van allerlei aard nu gebruik maakt van huisstijlen waarin kruistekens zijn verwerkt (kijkt u er bijvoorbeeld een

omroepblad als Visie van de EO maar eens op na), is er bij de grote politieke en maatschappelijke organisaties een grote terughoudendheid bij het gebruik van (kruis)symbolen. Een goed gekozen christelijk symbool geeft een grote herkenbaarheid van de levensbeschouwelijke achtergrond of basis van een organisatie of partij en helpt de leden ervan zich steeds weer op die basis te oriënteren. Nu kan het natuurlijk zijn dat zo'n duidelijk symbool kiezers afstoot, die wellicht wel het programma van een partij willen aanvaarden maar niet die basis. Dan kan er sprake zijn van een keuze tussen 'politiek' en 'getuigenis'. Zo 'tekent' een symbool een partij en dat kan ook als het symbool afwezig is.

De media zorgen er voor dat we steeds weer worden bepaald bij die basis, soms mild meestal onbarmhartig, door het gedrag van partij en politici in de politieke spotprent te koppelen aan dat christelijke symbool bij uitstek, het kruis.

Symboliek in de katholieke werknemersorganisatie

Cultuurvorming omvat de schepping van een toekomst met trouw aan het verleden. Er is momenteel maar weinig begrip voor de symboliek in de katholieke werknemersorganisatie van weleer. In die zin is er nog steeds sprake van een lijden aan onze geschiedenis.

In recente studies over de geschiedenis van de Nederlandse katholieke werknemersorganisatie – hierbij denken wij met name aan de 'Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging' en 'Katholieke arbeidersbeweging'¹ – heeft de symboliek slechts een bescheiden plaats. Het KAB-embleem met tandrad, hamer en kruis is nog wel op de omslag van het tweede werk afgedrukt, maar naar enige toelichting of verklaring zoekt men tevergeefs. Tot op zekere hoogte is dat begrijpelijk als wij letten op drie typerende kenmerken van de symboliek binnen sociale organisaties. Op de eerste plaats is het symbool als op de toekomst gerichte uitdrukking een tijdgebonden aangelegenheid. Met het symbool wordt nu iets aangegeven, hetgeen – dat is althans de bedoeling – ook straks als zodanig zal worden begrepen. Als dit toekomstperspectief wegvalt heeft het symbool geen actuele betekenis meer in die zin dat de intenties waaraan uitdrukking wordt gegeven nog realiteitswaarde hebben. Dit kenmerk van het sym-

bool in de katholieke werknemersorganisatie kwam in het afgelopen jaar duidelijk naar voren. Op 17 oktober 1987 verzamelden zich vele vroegere leiders en leidsters van de Katholieke Arbeidersjeugdbeweging – de (V)KAJ – uit de periode 1944-1969 voor het vieren van een reünie. Zij vulden de grote sporthal 'Maaspoort' in Den Bosch. Op het programma stond een bespreking van de 'rode draad', die loopt door de geschiedenis van de Nederlandse Kajottersbeweging – dat was destijds de organisatie van jonge katholieke arbeider(ster)s – zoals die te boek is gesteld door Jan Peet.²

Op de omslag van het werk van Peet staat mooi afgedrukt het vroegere internationale kajottersembleem, dat wij jarenlang in diverse vormen droegen. Of het ging om sportfeesten, retraites, jaarvergaderingen, studiebijeenkomsten, meelopen in de Stille Omgang dan wel het bijwonen van congressen was om het even. Altijd droegen wij het embleem als teken van wat wij met onze organisatie voor ogen hadden. Wat wij wilden kwam nog duidelijker dan in het embleem naar voren in de eerste en laatste strofe van het 'lied van de K.A.J.':

Vooruit gij jongens onvervaard.
De jonge werkers saam-geschaard.
Tot welzijn van de werkersstand.
Tot heil van Kerk en Vaderland.

Zo gaan wij langs de levensbaan.
Met kruis en Christus op ons vaan.
Hoog klink' ons werkerslied en luid:
God zendt ons ter verovering uit.

Het toekomstbeeld was met opzet hoog gestemd. Opdat de symboliek in tact zal blijven, mag het ideaal dat met embleem en strijdlid wordt vertoekt niet geheel gerealiseerd worden; het moet ons als onvervulde wens blijven boeien. 'Daar het strijdlid tot ongekende activiteiten moet aanzetten, mag het wel spreken over idealen en de vervulling daarvan in het vooruitzicht stellen, maar dit niet op een al te werkelijke manier doen. Het ideaal blijve ideaal'.³

Dat was tijdens de Bossche bijeenkomst niet meer het geval. Weliswaar was boven het podium het (V)KAJ-embleem in een levensgrote uitvoering aangebracht. De betekenis aanduiding kenden wij nog. Dat was in feite een opmerkelijke aangelegenheid. Destijds droegen wij het KAJ-embleem zonder te vragen naar de betekenis. Het was voor ons echt het symbool van onze organisatie, dat wij als zodanig aanvaardden zonder enige behoefte aan een verklaring. Nu het niet meer op die wijze wordt aanvaard rijst de vraag 'wat het ook weer betekende'.

Het rode kruis stelt de verlossing van de mensheid door het levensoffer van Christus voor. De gele korenaar duidt op de

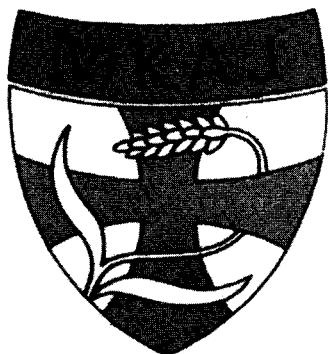
arbeid, waarmee wij ons dagelijks brood verdienen en het witte veld, waarop het kruis en de aar zich bevinden, duidt op het licht, waarheid, geloof en goedheid.

Wij respecteerden het embleem in Den Bosch met deze betekenis als behorende tot een voorbije periode. Het embleem was een aangelegenheid voor een tijd, die verstreken is. Dat kwam nog op een andere wijze duidelijk naar voren, waarmee wij komen aan het tweede kenmerk van de symboliek.

Symboliek en saamhorigheid

Aanvankelijk – daarbij denkende aan de dagen van het R.K. Werkliedenverbond⁴ – beschikten de afdelingen van zowel de stands- als de vakorganisaties dikwijls over een vaandel, dat – zoals bekend – van oudsher het 'zinnebeeld is van trouw'. Zij die zich gemeenschappelijk achter een vaandel scharen, geven daarmee uitdrukking aan een groot saamhorigheidsgevoel als tweede kenmerk van de symboliek in de katholieke werknemersorganisatie van destijds. Vrijwel direct na de bevrijding, toen de Katholieke Arbeidersbeweging het R.K. Werkliedenverbond verving, kwam in deze symbolische aanduiding verandering: 'De oude vaandels zijn uit de mode, de vlag heeft het vaandel verdrongen'.⁵ Daarbij gaf de afdeling van de R.K. Metaalbewerkerbond 'St. Eloy' te Rotterdam een goed voorbeeld: 'Die schreef een prijsvraag uit onder haar leden, benoemde een kleine jury en deze bekroonde een der ingezonden ontwerpen, in overleg met enkele deskundigen van de Centrale Propagandadienst'.

Daarbij werd overigens nog wel een wijze raad gegeven: 'Het oude vaandel beware men als een kostbaar, historisch bezit in het verenigingsgebouw of op het secretariaat'. De sterke saamhorigheid werd overigens symbolisch aangegeven met het embleem van de organisatie. Dank zij de goede zorgen van het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen

Wapenschild (V) KAJ (Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen)

was het ten behoeve van deze beschouwing mogelijk een diploma op te sporen dat door het R.K. Werkliedenverbond bij vijftienvintig jaar trouw lidmaatschap werd uitgereikt. Ik herinner mij nog duidelijk dat zo'n diploma, dat mijn vader ontving, jarenlang onze huiskamer sierde. Interessant is het embleem van de KAB. De betekenis hiervan kan waarschijnlijk het best worden weergegeven met de beschrijving van destijds.⁶

De betekenis van ons embleem:

'Stellig zal er wel geen propagandist in onze Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging zijn, die het embleem der beweging, tandrad, hamer en kruis niet kent. Toch kan het z'n nut hebben de betekenis van dit embleem – dat ook gebruikt is als hoofdmotief in de nieuwe propaganda-plaat – in het kort aan te geven. Welnu, het tandrad is vooreerst zinnebeeld van de kracht der organisatie. Ringvormig stelt het de vereniging voor en zijn tanden doen denken aan de kracht der beweging. Het tandrad grijpt in andere raden en wijst dus ook op samenwerking of solidariteit met andere delen van het geheel.

'En dan zien wij de verschillende standen, elkaar aanvullend, helpend en steunend in de maatschappij. Het tandrad is onderdeel van de machine en kan dus ook worden beschouwd als symboliek van het kapitaal.

'De hamer is het zinnebeeld van de arbeid. Niet de organisatie in het algemeen, maar speciaal de organisatie van de arbeiders wordt bedoeld, al moet men het woord arbeider dan ook weer nemen in de brede zin van hoofd- en handarbeider. Deze organisatie wil dus samenwerking met die van andere standen en ook verbinding tussen arbeid en kapitaal.

'Over alles heen en uitstekend boven de andere symbolen: het kruis, zinnebeeld van het geloof. Aan het geloof, aan de godsdienst ontnemen wij de beginselen, die ons leiden en die de betekenis van ons verenigingsleven aangeven als boven

omschreven. Uit het geloof putten wij tevens de zedelijke kracht onzer beweging, de liefde en het rechtsgevoel, die ons streven beheersen.

'Het kruis wordt voorgesteld in de kleur van het goud, zinnebeeld van rijkdom. De beginselen zijn inderdaad de grootste schatten van onze Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging.

'Het tandrad is blauw: de kleur van trouw en de hamer zien wij in het rood der liefde. In deze kleuren tekenen zij de voornaamste eigenschappen van onze beweging:

'Trouw en liefde zijn de kracht van de beweging, zij vormen het cement van haar eenheid.

'Zo is dus in dit insigne het streven van onze beginselvaste Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging op treffende wijze uitgebeeld. Iedere voortrekker in de K.A.B. drage dit embleem overal en altijd!'

Op 20 mei 1963 besloot de Verbondsraad van de KAB tot een reorganisatie in het kader waarvan het Nederlands Katholiek Vakverbond werd opgericht. Daarmee wijzigde ook de symboliek in de organisatie. Het oude en vertrouwde embleem van de KAB moest vanaf het begin der jaren zeventig plaats maken voor het nuchtere, zakelijk-efficiënte NKV-vignet. Weliswaar heeft dit op zich geen symbolische betekenis; het verwees echter wel naar een verminderde attractiviteit van de katholieke sociale leer als basis voor de organisatorische saamhorigheid. Het was nog slechts een kwestie van tijd dat het NKV zou opgaan in de FNV. In 1981 was het zover. Ik herinner mij een enigszins weemoedige bijeenkomst in de Larense parochiekerk waar nog eenmaal de vaandels en vlaggen van de katholieke werknemersorganisatie werden getoond en toen was het voorbij.

Ten derde en tot slot was het symbool een teken van actie; het gaf aan dat wij gezamenlijk iets deden, hetgeen duidelijk naar voren kwam in het KAB-strijdlied:

'Christen strijders; broeders makker.

Bouwers van de maatschappij.
 Werkers, die nog slaapt wordt wakker.
 En strijdt mee in onze rij'.

Ik heb reeds eerder aandacht gevraagd voor de vele activiteiten van vooral de jonge katholieke werknemers⁷: 'De kajotersbeweging van het begin der vijftiger jaren was gekenmerkt door een ongelooflijk enthousiasme en bruisende activiteiten. Jonge arbeiders traden uit de maatschappelijke vergeethoek naar voren en presenteerden zich op militante wijze'.

Het symbool als teken van actie bleek bij grootse gebeurtenissen, zoals het (V)KAJ-Jubelcongres (1950) in het Brusselse Heyselstadion en bij de herdenking van de sociale encyclieken *Rerum Novarum* en *Quadragesimo Anno* door de KAB (1951) in het Rotterdamse Feyenoordstadion. Dergelijke gebeurtenissen waren gekenmerkt door een veelkleurige symboliek in de vorm van vaandels, vlaggen en emblemen.

Met het symbool als teken van actie kwam duidelijk naar voren, dat het een aanduiding was van de wijze waarop de katholieke werknemersorganisatie zich wenste te presenteren. De symboliek duidde dan ook op onze bijdrage aan de cultuur van het Nederlandse volk. Cultuurvorming omvat de schepping van een toekomst met trouw aan het verleden. Hierbij zijn culturele componenten, die in het verleden werden gevormd – de katholieke werknemersorganisatie van destijds moet als zodanig momenteel worden beschouwd – nu tijdloos. Echter voor de levende generatie kunnen zij, naast eigen initiatief, een basis vormen voor ontplooiing. De verbinding van de tijdloos geworden cultuur van het verleden met een actuele ontplooiing nú impliceert een dualisme dat – met een lijden 'an der eigenen Vergangenheit' –⁸ noodzaakt eerlijkheid met betrekking tot het verleden te combineren met gewenste veranderingen

Vaandel St. Eloy (K D.C.)

gen wat betreft de toekomst. Een beschouwing anno 1988 van de symboliek in de katholieke werknemersorganisatie van destijds mondt uit in de enigszins weemoedig te trekken conclusie dat het momentele geringe begrip voor de symboliek in de katholieke werknemersorganisatie van weleer erop duidt dat er nog steeds sprake is van een lijden aan onze geschiedenis.

1. *Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland*. Toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariens, 1887-1901, uitgegeven door Jan Roes, Baarn 1982.
2. *Katholieke arbeidersbeweging*. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945, onder redactie van Jan Roes, Baarn 1985.
3. Jan Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd. De emancipatie van de werkende jongeren in Nederland* (dissertatie), Baarn 1987, met name blz. 21.
4. Lambert Vermeulen, *Het strijdlid - Lering en Leiding*. KAB-tijdschrift gewijd aan maatschappelijke en culturele vraagstukken, jaargang 27 (1959) 322.
5. C. J. Kuiper, *Uit het Rijk van de Arbeid - drie delen* (Utrecht 1953) met name deel III.
6. Louis Beumer, 'Acties en suggesties', *Lering en Leiding*, jaargang 18 (1950) 319-320.
7. *De kleine gids van de grote KAB* (Utrecht 1947) 57.
8. C. J. Rijnvos, 'Evaluatie en ervaringen in de katholieke werknemersorganisatie', *Terugblikken bij het vooruitzien. De Katholieke Arbeidersbeweging in herinneringen en beschouwingen* (Baarn 1981) 98-118.
9. Georg Simmel, 'Zur Philosophie der Kultur', *Philosophische Kultur* (Berlijn 1983) 183-207 (oorspronkelijke publicatie in 1907).

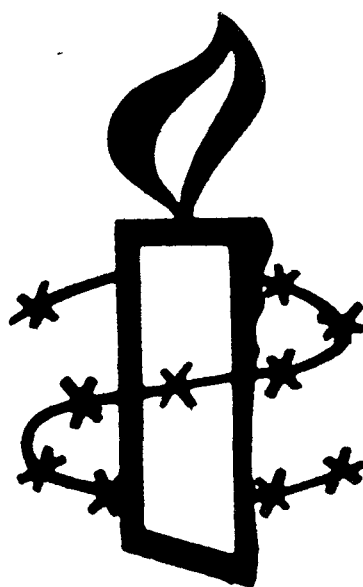
Amnesty International

'Het is beter een kaars aan te steken dan de duisternis te vervloeken . . .' Dit oud-Chinese spreekwoord inspireerde Amnesty International bij haar beeldmerk: de kaars met het prikkeldraad er omheen. Voor Amnesty International wordt dit uitgedrukt door de internationale verklaringen en verdragen die betrekking hebben op de rechten van de mens. Bij haar werkzaamheden baseert zij zich hierop. In dit stelsel van normen staat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens centraal. Deze verklaring werd in 1948 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties aanvaard. Sinds haar oprichting in 1961 speelt Amnesty International een geheel eigen rol op het gebied van de mensenrechten. De organisatie is niet gebonden aan enige regering, ideologie, godsdienst of economische belangengroep.

Amnesty is overigens niet betrokken bij alle aspecten van de handhaving van de mensenrechten. De organisatie concentreert haar werk op bepaalde burgerrechten en politieke rechten omdat zij van mening is dat er slechts resultaten kunnen worden geboekt als haar werkterrein niet te breed is.

Amnesty International richt zich voornamelijk op het werken voor gevangenen:

- ze zet zich in voor de vrijlating van mannen en vrouwen die gevangen worden gehouden wegens hun overtuiging, huidskleur, geslacht, etnische af-

- komst, taal of geloof. Voorwaarde is dat zij geen geweld hebben gebruikt of gepropageerd. Deze mensen worden gewetensgevangenen genoemd;
- ze bepleit eerlijke processen binnen redelijke termijnen voor alle politieke gevangenen en werkt voor gevangenen die zonder aanklacht of proces gevangen zitten;
  - ze verzet zich tegen de doodstraf, marteling en andere wrede, onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing voor alle gevangenen.

Verder verzet Amnesty International zich tegen 'verdwijningen' of buitengerechtelijke executies. Als uitvloeisel van haar werk voor gevangenen verzet ze zich ook tegen gedwongen terugkeer van vluchtelingen naar het land van herkomst als zij daar gewetensgevangenen dreigen te worden, of het slachtoffer van marteling, 'verdwijning', buitengerechtelijke executie of de doodstraf.

GREENPEACE

Symboliek is een belangrijk middel om een boodschap over te brengen. Althans, dat is een vaak gehoorde stelling. Zo beschikken bijna alle bedrijven, verenigingen, politieke partijen enzovoort over een, wel of niet gedeponeerd woordmerk en/of beeldmerk. Vaak uiterst zorgvuldig, en soms met veel geld, ontwikkelde symbooltjes, die de club een eigen gezicht moeten geven. Reclame, *public relations* en *marketing* bureaus beleven gouden tijden met opdrachten die moeten leiden tot imagevorming of imageverbetering.

In dit opzicht leven we in een tijd met veel symboliek. Dat was vroeger natuurlijk ook al zo. Zelfs zonder al die zogenaamde *total communications services* speelde symboliek een grote rol. Eerst de mythologie en later de religie gaven toen inhoud aan symbolen. Sprookjes, sagen en legenden vertelden hoe het universum in elkaar zat. Het was zelfs een riskante onderneming om met een afwijkende visie te komen, want toen men al lang wist dat de aarde noch plat, noch het centrum van het heelal was, kon je voor die mening nog altijd geroosterd of gevierendeeld worden, al naar gelang de folklore van het land.

Maar de symboliek van nu is anders. Zij vormt niet langer een eenheidsworst. Integendeel, zij dient juist om verschillen aan te geven. Dus in een land met zoveel organisaties die elk hun eigen boodschap hebben, kan het niet uitblijven dat er een inflatie optreedt van symbolen. Er zijn er al zoveel, dat het moeilijk is om nieuwe te

verzinnen. Sommige instellingen stelen zelfs elkaars symbool, elkaars image. En symbolen verliezen ook nog eens hun waarde. In plaats van een middel om een boodschap over te brengen verwordt zij tot een middel om een gebrek aan boodschap te camoufleren. Uiterlijke schijn dus.

Greenpeace gebruikte tot voor kort diverse symbolen, zoals de totemring waarmee de harmonie tussen mens en natuur tot uitdrukking gebracht werd en de regenboog. Het schip *Rainbow Warrior* was de tot leven gekomen voorspelling uit een Indiaanse legende. 'Als ooit de tijd aanbreekt dat de vogels dood uit de lucht zullen vallen, de rivieren vergiftigd zullen zijn en de herten zullen sterven in het bos, dan zal de blanke man in zijn gulzigheid moeder aarde bijna vernietigd hebben. Maar op dat moment zal het Indianenvolk zijn verloren geest hervinden, en het zal samen met miljoenen mensen van alle rassen, als de Strijders van de Regenboog, oprukken om alle obstakels op weg naar een nieuwe wereld op te ruimen. Een ieder zal zeggen: "Er is genoeg gepraat; laten wij iets doen".'

En met name dit laatste aspect is het symbool van Greenpeace geworden. De directe geweldloze actievorm is het beste middel gebleken om de boodschap over te brengen. Het logo 'Greenpeace' drukt dat in vlugschrift uit. Daar heeft Greenpeace geen symbolen meer bij nodig.

Sinds 1964 werkt de protestantse medefinancieringsorganisatie ICCO (Interkerkelijke Coördinatie Commissie Ontwikkelingsprojecten) aan ontwikkeling. ICCO doet dat door financiële middelen beschikbaar te stellen voor projecten en programma's van particuliere organisaties in de Derde Wereld.

Van meet af aan is de kracht van dit werk geweest dat het inderdaad gaat om wat mensen zelf in hun eigen situatie ondernemen en aan oplossingen bedenken voor hun problemen. Al in een vroeg stadium heeft ICCO de betrekkelijkheid leren zien van Westerse deskundigheid en vanuit het Westen opgezette projecten. Werkelijke ontwikkeling vindt vooral daar plaats waar armen niet slechts 'doelgroep' zijn (lijdend voorwerp) maar waar zij zelf drager van verandering zijn (onderwerp), autonoom werkend aan eigen oplossingen.

Een tweede les die ICCO geleerd heeft, of nog aan het leren is, is dat armoede geen probleem is dat geïsoleerd kan worden in de Derde Wereld. De armoede van de één staat steeds naast de rijkdom van de ander en die twee staan met elkaar in verband. Dat is zichtbaar binnen de landen van de Derde Wereld, dat is ook zichtbaar op wereldschaal. Dat betekent dat de strijd tegen armoede bovenal een strijd is

tegen dit onrecht dat al zo lang bestaat en dat van dag tot dag verergert. Meer en meer wordt ICCO er door zijn overzeese partners op gewezen dat ondersteuning van projecten in de Derde Wereld een hypocriete vertoning wordt wanneer niet tegelijkertijd ook in het rijke Noorden de hand aan de ploeg wordt geslagen.

Het zijn deze beide inzichten: dat ontwikkeling door mensen zelf gedragen wordt én dat het onrecht van de armoede in Noord en Zuid bestreden moet worden, die ICCO tot uitdrukking heeft willen brengen in het nieuwe logo dat het medio 1986 invoerde.

Het beeldmerk is een gestileerde weergave van de wereldbol waarbij noord en zuid door een kloof van elkaar gescheiden zijn. De twee pijlen geven het streven en de hoop aan dat die kloof door ICCO en zijn partners overzee althans op enkele punten overbrugd kan worden. Bovendien drukken de pijlen de gedachte van partnerschap, gelijkwaardigheid en wederkerigheid uit. De kleur groen in de pijlen is gekozen omdat die symbool staat voor hoop en leven.

Pax Christi

Het televisieverslag van de begrafenis van kardinaal B. Alfrink, december 1987 werd afgesloten met een opname van enkele Pax Christi-leden die een roos neerlegden bij het open graf. Een kleine advertentie was voldoende geweest om te zorgen dat enige honderden deelnemers aan deze begrafenis een roos meebrachten. Al bijna twintig jaar is een roos, omwikkeld met prikkeldraad, het symbool van Pax Christi Nederland. Affiches, briefpapier, ansichtkaarten, buttons, schoudertassen enzovoort zijn in de loop van de jaren voorzien van dit symbool, door Pax Christi op de markt gebracht. Deze verkoop is zelfs een constante bron van inkomsten waaruit stukjes vredeswerk worden gefinancierd.

Pax Christi Nederland is vrij toevallig in het bezit gekomen van haar nu zo populaire beeldmerk. Het is een geschenk van Aart Rijpsma, reclame-ontwerper, aan bisschop Möller van Groningen, die het op zijn beurt doorgaf aan Pax Christi 'met het doel het ontwerp in welke vorm of uiting ook te bezigen voor het bevorderen van de wereldvrede'. Het beeldmerk stelt voor een roos die uit grimmig prikkeldraad tracht weg te groeien en de tekst 'Geweld eindigt waar liefde begint', zo gecombineerd dat de suggestie van een kruis werd opgeroepen.

Aan het eind van de jaren 70 voorzien de cartoonisten Opland en Len Munnik de Nederlandse vredesorganisaties van nieuwe symbolen. De teneur van de nieuwe ontwerpen passen bij de geest van die jaren: strijdbaar en actief. Er moet wat gedaan worden. Kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland. Zeker geen nieuwe erin. Maar strijdbaarheid en activisme roepen al snel vermoeidheidsverschijnselen op. Er bleek behoefte aan een aanvulling die wat vriendelijker en spiritueler zou ogen. Pax Christi die, zoals een organisatie van rechtgeaarde Nederlan-

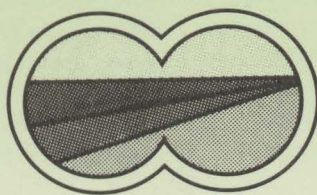
ders betaamt, de eigenschappen van koopman en dominee combineert, presenteerde in grote oplagen het roosymbool op buttons en schoudertassen. Diverse standhouders uit die tijd zullen zich nog herinneren dat de grote omzet (helaas) meestal niet werd veroorzaakt door het verkoop van boeken en brochures, maar door een run op buttons en stickers.

De vredesbeweging is minder massaal en luidruchtig geworden. Pax Christiervaart deze omslag niet als negatief. Wij zijn daardoor in staat andere, soms belangrijkere aspecten van het vredeswerk aan de publieke opinie te presenteren. Oost Europa en regionale conflicten zoals Afghanistan, Midden Oosten, Centraal Amerika en Zuid Afrika trekken nu gelukkig meer de aandacht. Het symbool 'De roos in prikkeldraad' blijft ons vergezellen. Toen ik enkele jaren geleden Afghanistan en Peshawar bezocht, was het roosaffiche een geliefd cadeau. Dezelfde ervaring deden we op bij onze reis naar de Westbank en Gazastrook in de herfst van 1987. Als geweld dagelijks om je heen is, symboliseert ons symbool iets van utopie, van verlangen. Maar we zijn realisten genoeg om te beseffen dat een vriendelijk symbool niet genoeg is. Strijd en lijden behoren onherroepelijk bij het vredeswerk.

christen democratische verkenningen

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

8 | 88
Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief.

Redactie

prof. dr. W. Albeda
dr. J.W.A. van Dijk
drs. H. Eversdijk
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
dr. K.J. Hahn
mr. A.K. Huibers
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. A.M. Oostlander
dr. H. van Ruller
prof. dr. C.J. Rijnvos
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. A.G. Weiler
mr. L.B.M. Wüst
drs. Th.B.F.M. Brinkel, secretaris

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92.40.21. t.a.v. drs. Th. B.F.M. Brinkel.

Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.

De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.

Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden geretourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een getwetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 23, 7400 GA Deventer
telefoon 05700-1 08 11

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 55, – per jaar incl. btw en verzendkosten.
Studenten CDJA-leden f 35, –
Losse nummers f 6,50
Abonnementsadministratie: Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 030-51 12 74.

ISSN 0037-8135

Mr. L.B.M. Wüst

Commercie in media holt verantwoordelijkheid burgers uit

Bij het opruimen van een bureaula kreeg ik opnieuw de tekst onder ogen van een toespraak van minister Brinkman bij de opening van het congres *Books and Literacy*, najaar 1987 in Amsterdam. Zij verdient commentaar, ook al om haar toenemende actualiteit. De bewindsman spreekt wel meer in het bijzonder over de positie van het boek. Maar hij ontkomt er uiteraard niet aan deze te plaatsen in het kader van het geheel van de zogenaamde informatie-revolutie, die thans plaats grijpt en die ook het mediabeleid omvat. Wat vooreerst opvalt is, dat de bewindsman blijk geeft zijn cultuurfilosofen te hebben gelezen en hun zorgen te onderkennen. Hij bepleit de noodzaak meer tijd uit te trekken voor bezinning op *'the future of culture and hence the way in which we can bestow meaning upon our existence'*. Een wijze en dringende raad, maar opvallend omdat hij in het debat over de Mediawet pijnlijk ontbroken heeft en omdat het Regeerakkoord met zijn opening voor een dual bestel er al helemaal geen blijk van had gegeven.

Het zou kwaaddenkend zijn achter dit opmerkelijke verschil in toon en accenten alleen maar de toevaligheid van een andere tekstschrijver te vermoeden. Liever zie ik er een aanwijzing in, dat de ernst van de problematiek rond de cultuur- en met name de informatievoorziening ten depar-

temente steeds scherper onderkend wordt. In de woorden van de minister: 'Bovenal moeten we niet simpel de ontwikkelingen (rond media en informatierevolutie) aanvaarden als een autonoom proces, onze houding baserend op een soort van pragmatisch cynisme dat in feite een capitulatie betekent voor de problemen en *issues* die op het spel staan'. Ik zat eigenlijk al lang op zo'n geluid te wachten en wil er de minister ook graag aan houden.

Welke zijn de problemen, die de minister onderkent? Het belangrijkste punt, dat de minister meldt en dat hij aan bewuste sturing wil onderwerpen, is inderdaad het cruciale vraagstuk van het 'publieke belang bij culturele zaken', in dit geval bij de openbare informatievoorziening – ik zou liever toegespitst zeggen: bij de realisering van het grondrecht van openbare meningsuiting en meningsvorming van de burgers – enerzijds én, anderzijds, de feitelijke omstandigheid dat dit 'publieke belang' door de ontwikkeling van de techniek alleen maar gerealiseerd kan worden in 'machtige industriële complexen'. De actualiteit van dit thema neemt alleen maar toe, ook buiten de openbare informatievoorziening. 'De industrialisering van de productie van cultuur', zegt de minister, 'brengt een gevaar met zich mee dat het

niveau van de informatie afneemt als commercieel denken de overhand heeft op culturele verantwoordelijkheid'. Hij noemt dat 'een natuurlijke spanning binnen de culturele industrie zelf'. En voegt daar in één adem aan toe: 'een terrein, waarover de regering slechts een zeer begrensde *power of control* heeft'.

Verantwoordelijke samenleving

Zonder het begrip te noemen vraagt de minister hier eigenlijk welke creatieve oplossingen zouden kunnen worden gewonnen vanuit de visie van een verantwoordelijke samenleving. Belangrijk hierbij is de vraag wie in de materie hoë voor wát verantwoordelijk behoort te zijn. Door commercie overheerste 'industrialisering van de cultuur' – en daarbinnen met name industrialisering van de meningsuiting en meningsvorming – dreigt niet alleen te leiden tot verlaging van het culturele (of communicatieve) niveau, maar loopt bovendien in ieder geval uit op een zeer wezenlijke uitholling van de verantwoordelijkheid van de burgers voor de meningsuitwisseling via de (geïndustrialiseerde) media. Dit nu is het tegendeel van wat met versterking van het maatschappelijk middenveld en meer in het bijzonder met spreiding van verantwoordelijkheid wordt beoogd. Moet de overheidstaak ter zake zó beperkt worden opgevat, dat zij die ontwikkeling als autonoom proces haar gang moet laten gaan? Of moet zij haar aan *conscious control* (doen) onderwerpen?

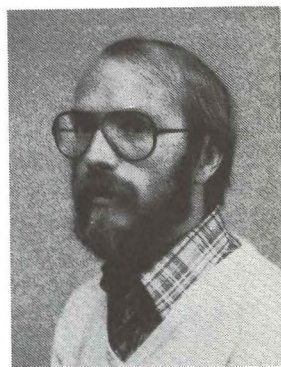
Wie versterking van het maatschappelijk middenveld voorstaat zal altijd onder zijn prioriteiten de versterking van de positie van de burgers als dragers van de klassieke grondrechten rekenen. Die grondrechten immers beogen per definitie en bij uitstek de persoonlijke waardigheid

en verantwoordelijkheid van de burgers in de samenleving veilig te stellen en te bevorderen. Daarom zijn het juist grondrechten. Als, in casu, het grondrecht in feite door industriële complexen gerealiseerd moet worden, is het zaak de verantwoordelijkheid van de burgers voor en hun zeggenschap over die industriële middelen en hun ontwikkeling te behoeden en te versterken. Daarmee komt de vraag van de eigendom en exploitatie-wijze van die middelen aan de orde. Het instituut van de eigendom heeft ook zelf, onder invloed van de technologie, een toenemende abstrahering in de hand gewerkt. Zowel ten opzichte van de eigenlijke dragers van het grondrecht, als ten aanzien van het eigenlijke doel van de geïndustrialiseerde bedrijvigheid. Daardoor is in toenemende mate een tegenstelling ontstaan tussen het grondrecht als persoonlijk vrijheidsrecht van de burgers en de van die persoonsgebondenheid abstraherende 'verzakelijking' van het eigendomsrecht. Op dit punt, nu, komt de overheid de weliswaar begrensde, maar niettemin wezenlijke taak toe de verantwoordelijkheid van de burger als grondrechtdrager te versterken door een zo gespreid mogelijke zeggenschap te verzekeren. Tot dusver heeft zij dat op het terrein van radio en televisie ook gedaan. Introductie van commerciële beheersvormen holt de gespreide, persoonsgebonden verantwoordelijkheid uit. Daardoor worden de burgers als dragers van een grondrecht verzwakt. De overheid is echter niet alleen 'schild voor de zwakken'. Zij moet primair zorgen, dat er geen zwakken, respectievelijk geen verzwakt middenveld ontstaan.

Dr. H. Klifman

Verantwoord onderwijsbeleid in een verantwoordelijke samenleving

*Uitwerking van levensbeschouwelijke uitgangspunten in het onderwijsaanbod komt in de knel. De autonomie van scholen wordt door het overheidsbeleid veel-
eer aangetast dan vergroot. Door marktgericht denken dreigt 'vertrouwen' in het onderwijsbeleid.*

Wie van enige afstand de ontwikkelingen in het onderwijs volgt, kan vaststellen dat zich in de relatie overheid-onderwijsveld, in het bijzonder: de onderwijsinstellingen, een aantal ingrijpende wijzigingen voltrekt. Het vigerend besturingsconcept dat bekend staat onder de naam van 'constructieve onderwijspolitiek' lijkt plaats te maken voor een nieuwe filosofie: besturen op afstand.¹

Typerend voor de constructieve onderwijspolitiek is enerzijds de administratieve planning en anderzijds de pedagogische innovatie. Het planningsgerichte overheidsoptreden heeft in reactie daarop tot gevolg gehad dat aan de kant van het onderwijsveld (de private sector) bundeling plaatsvond in *zuilaire* koepelorganisaties. De sterke betrokkenheid van de overheid op het terrein van de onderwijsvernieuwing kreeg haar concrete vormgeving in een landelijk dekkende verzorgingsstructuur.

Zoals opgemerkt lijkt de constructieve onderwijspolitiek plaats te maken voor een nieuw besturingsconcept: besturen op afstand. De keuze voor een nieuw concept is in wezen exponent van een herdefiniëring van de – verderstreckende – verhouding staat – maatschappij waarin deregulering, privatisering en decentralisatie kernbegrippen zijn. In de (maatschappelijke) sector van het onderwijs is vooral het dereguleringsstreven dragend beginsel voor een afstandelijke overheid. Grotere autonomie voor de maatschappelijke organisaties, in dit geval de instellingsbesturen is het logisch complement. De feitelijke introductie van het nieuwe besturingsconcept heeft inmiddels haar aanvang genomen in het wetenschappelijk onderwijs en hoger beroepsonderwijs. Het middelbaar beroepsonderwijs is op dit moment aan de beurt terwijl de blauwdruk voor de verdere uitbreiding naar de lagere onderwijssectoren op tafel ligt.²

Dr. H. Klifman (1951) is stafmedewerker algemene onderwijszaken van de afdeling Directie bij de Besturenraad Protestantisch Christelijk Onderwijs te Voorburg.

1. A.M.L. van Wieringen, *Onverwerkt bestuur* Oratie UvA, 1985.

2. Hierover vinden thans discussies plaats tussen departement en de onderwijsorganisaties.

Achtergrond

Het koortsachtig zoeken naar een nieuw besturingsconcept voor het onderwijs, kan slechts ten dele verklaard worden vanuit een dysfunctioneren van de constructieve onderwijspolitiek. Teleurstelling ten gevolge van te hoog gespannen verwachtingen omtrent de mogelijkheden voor de overheid om door middel van tal van onderwijskundige maatregelen sturing te geven aan de realisering van politieke en maatschappelijke doelstellingen, speelt zeker een rol. Men denke aan Van Kemenade's metafoer van de mammoet-tanker. Ook het schier eindeloze traject tussen de beleidsvoorbereiding en beleidsimplementatie ten gevolge van in tijd en omvang uitgedijde overleg- en adviesprocedures werkt averechts op de wens om snelle veranderingen.

Hieraan kan worden toegevoegd dat het voeren van een constructieve onderwijspolitiek een fikse groei van het ambtelijk apparaat als neveneffect heeft gehad.

Inzet van de conceptwisseling is de bestuurslast van de overheid te verkleinen, de complexiteit in de regelgeving te verminderen, de autonomie van de instellingen te bevorderen en daardoor de kwaliteit van het onderwijs te verhogen. Een terugtrekkende overheid kan toe met een kleiner apparaat. Maar dit vooronderstelt wel dat aan de kant van de private sector de nodige maatregelen zijn getroffen om de vergrote autonomie daadwerkelijk te kunnen aanwenden ten behoeve van de kwaliteitsverhoging van het onderwijs.

Verhoging van de kwaliteit van het onderwijs kan binnen dit concept gerealiseerd worden door een verbreding van het onderwijsaanbod (hetgeen mogelijk wordt gemaakt door fusies van scholen van verschillende onderwijstypen te bevorderen), door flexibilisering van het aanbod in de vorm van korte en langer durende programma's, en door een verbetering van de afstemming onderwijs – arbeidsmarkt enz. Deze wijze van werken aan

kwaliteitsverhoging veronderstelt op het niveau van de instelling/de school de aanwezigheid van geprofessionaliseerde besturen en goed toegeruste directies die – in de geest van het nieuwe concept – in staat zijn om te voldoen aan de eisen van modern *management* in een bedrijfsmatige aanpak.

Overigens, dit laatste is typerend: na een dominante juridische verhouding (de distributieve onderwijspolitiek) en een sterke onderwijskundige accentuering (de constructieve onderwijspolitiek) volgt nu een overwegend bestuurskundig gekwalificeerde relatie tussen overheid en onderwijsveld waarbij de onderwijsinstellingen zelf allengs *gemetaforiseerd* worden tot onderwijsonderneming.

Politieke realiteit

Tot zover een betrekkelijk 'neutrale' analyse van hetgeen zich voordoet. De geschetste wisseling van besturingsconcept krijgt echter een extra dimensie indien men haar plaatst in de context van de politieke realiteit. Anders gezegd, de introductie van het concept 'besturen op afstand' voltrekt zich in een politiek-maatschappelijke realiteit, waarin (ook) aan onderwijs gevraagd wordt om een bijdrage te leveren aan de realisering van hogere politieke doelstellingen. Men denke hierbij aan de beheersing van de overheidsuitgaven, het terugdringen van de werkloosheid en het herstel van de economie.

Besturen op afstand, een afstandelijker overheid, krijgt op deze wijze een wel heel bijzondere betekenis. Dit wordt duidelijk als we kijken naar het instrumentarium dat wordt ingezet om de verschillende doeleinden in hun samenhang te realiseren. Ter illustratie twee voorbeelden en wel op het terrein van de kostenbeheersing, en de kwaliteitsbeheersing.

De kostenbeheersing

De bestuurskundige doelstelling om de autonomie van onderwijsinstellingen te vergroten wordt gekoppeld aan de politie-

ke doelstelling om de overheidsuitgaven te beheersen. Deze koppeling leidt er toe dat de voor het onderwijs kenmerkende open-eindfinanciering allengs vervangen wordt door budgetfinanciering.

Het principe van open-eindfinanciering heeft weliswaar enerzijds als charme dat zij de rechtsgelijkheid en rechtszekerheid van de burger en diens samenlevingsverbanden garandeert, anderzijds trekt zij een onzekere wissel op de toekomstige druk op de overheidsfinanciën. Recente ervaringen met de studiefinanciering laten zien dat een strak bestedingsregime geen ruimte biedt voor moeilijk voorspelbare fluctuaties in de vraag naar onderwijsvoorzieningen. Kortom, het streven naar beheersing van de overheidsuitgaven leidt tot nieuwe financieringsbeginselen waarbij niet langer het wettelijk recht op voorzieningen uitgangspunt is, maar het beschikbare budget. Nadat deze *switch* is gemaakt is het vervolgens mogelijk om aan de instellingen een bekostiging aan te bieden in de vorm van een bedrag ineens (*lump sum* financiering). Deze nieuwe wijze van bekostigen mag dan meer recht doen aan de (vergrote) autonomie van de instellingen, als tegelijkertijd sprake is van een teruglopend budget, dan is 'besturen op afstand' meer het afschuiven van de eigen verantwoordelijkheid van de overheid.

Kwaliteitsbeheersing

Zoals eerder al opgemerkt wil de overheid door een afstandelijke houding in te nemen en een grotere autonomie aan de instelling te geven, mede bijdragen aan de kwaliteitsverhoging van het onderwijs. Voor wat betreft de hogere sectoren van het onderwijs wordt kwaliteit vooral gezien als een gerichtere afstemming van het onderwijs op de arbeidsmarkt. Deze afstemming wordt gestimuleerd dit door de instellingen te plaatsen in een meer bedrijfsmatige situatie waarin marktgericht denken, verwerving van contractactiviteiten, en kwalitatieve concurrentie tussen

instellingen onderling, het beeld bepalen. De instellingen dienen door zelfevaluatie de kwaliteitsbewaking te regelen.

Voor de lagere sectoren van het onderwijs krijgt de kwaliteitsbeheersing concreet vorm in de ontwikkeling van een uitgebreid instrumentarium dat beoogt de kwaliteit van het onderwijsproduct en het rendement te meten. Het gevaar dreigt dat de kwaliteit van het onderwijs in de lagere sectoren op deze wijze wordt gerelateerd aan de kwaliteit van het onderwijs in de marktgerichte sectoren.

Kritische kanttekeningen

Een terugtrekkende overheid en een verhoging van de autonomie voor de onderwijsinstellingen zijn op zich genomen doelstellingen die aanspreken. De wijze echter waarop deze doelstellingen – mede onder druk van politieke desiderata – nader uitwerking krijgen of lijken te krijgen, is verontrustend. Ter illustratie enige voorbeelden.

Het plaatsen van scholen in een marktachtige situatie leidt tot een reductie van de functies van het instituut school en daarmee tot verschraving en nivellering van het onderwijsaanbod; men biedt dan immers slechts datgene waarvoor de meeste belangstelling is (de zogenaamde 'vertrouwen in het onderwijs'). Beroepsonderwijs versmalt tot functietraining. Deze situatie zal zich in versterkte mate voordoen als de hoogte van de bekostiging van de onderwijsinstelling afhankelijk wordt gesteld van het onderwijsrendement.

In een dergelijke benadering schuilt groot onheil, zowel voor de individuele leerlingen (de 'onderwijsconsument') die minder begaafd is of vanuit een achterstandssituatie moet starten, als voor de instelling die zich vanuit haar pedagogische roeping ontfenmt over een leerlingenpopulatie waarvan door tal van omstandigheden reeds op voorhand verwacht mag worden dat deze qua leerprestaties geen hoge ogen zal gooien. Het is deze tendens

in het onderwijsbeleid die Kardinaal Simonis zo duidelijk onder kritiek stelde in zijn rede ter gelegenheid van het jubileumcongres van de Bond KBO op 4 juni 1988.

Een en ander voorbeeld: de kwaliteitsbeheersing. De overheid overweegt om ter verhoging van de kwaliteit van het basisonderwijs en in de basisvorming in het voortgezet onderwijs de zogenoemde eindtermen te introduceren; een instrument dat quasi neutraal is met de schijn van onbetwistbaarheid, maar dat in essentie uiting is van een impliciet gebleven, specifieke levens- en wereldbeschouwing, die stoelt op een positivistische en pragmatische kijk op de werkelijkheid.

De introductie van een dergelijk instrument grijpt rechtstreeks in, in de inrichtingsvrijheid van scholen. De mogelijkheden om levensbeschouwelijke uitgangspunten in den brede in het onderwijsaanbod te laten doorwerken, komen hierdoor in de knel.

Daar komt nog bij dat de operationele definitie van het kwaliteitsbegrip zoals die concreet tot uitdrukking komt in de eindtermen ten onrechte zal worden opgevat als de enig valide definitie van kwaliteit. De verwarring zal compleet zijn als de bekostiging afhankelijk wordt gesteld van het al of niet voldoen aan dit laatste kwaliteitsbegrip! En dat is slecht voor onderwijs dat zijn levensbeschouwelijke uitgangspunten serieus wil nemen!

Nog een laatste voorbeeld. Om de ontwikkelingen in de marktgerichte sectoren van het onderwijs verder te kunnen sturen 'beloont' de overheid 'goed gedrag' door een gericht accent op *output* gerichte financiering, de zogenaamde *incentives*. Over het morele gehalte van dit beleidsinstrument merkte topambtenaar R. in 't Veld onlangs het volgende op:

'*Incentive* sturing is een vorm van sturing zonder dwang, zonder expliciete geboden en verboden, zonder regels en wetten. (. . .) De sturing is minder legaal. Men kan echter ook betwijfelen of *incentive* besturing wel zo legitiem is gezien de niet

geëxpliciteerde normen. De moraliteit van *incentive* sturing kan worden betwijfeld.'³ Een bekentenis die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat!

Conclusie

Uit het voorgaande moge het duidelijk zijn dat het nog maar de vraag is of 'besturen op afstand' in de wijze waarop dit thans wordt uitgewerkt inderdaad zal leiden tot werkelijke autonomievergroting. Niet alleen de eenzijdige bedrijfsmatige benadering van het onderwijs, in dit geval de school, zal een sterk nivellerend effect op het onderwijs tot gevolg hebben (de 'onderwijsvertrouwen'), ook de gewijzigde greep van de overheid op het beleid in de school roept de vraag op of inderdaad wel sprake zal zijn van echte autonomievergroting. Sterker nog: het lijkt erop dat veel eerder het tegendeel het geval zal zijn, of, in de woorden van de eerder genoemde topambtenaar: 'Minder gedetailleerde en overvloedige regelgeving betekent niet minder sturing. Het is niet uitgesloten dat juist een hardere en invloedrijkere overheid ontstaat.'⁴

Verantwoord onderwijsbeleid . . .

Herijking van de relatie overheid-onderwijs, door introductie van een nieuw bestu-

---

Het is niet uitgesloten dat juist een veel hardere en invloedrijke overheid ontstaan.

---

3. Zie het paper van R.J. in 't Veld en W.J.M. Kickert 'Onderwijswetgeving' ten behoeve van *het congres 'De terugtred van regelgevers'* (Den Haag, 3 juni 1988).

4. idem.

ringsconcept zal slechts plaats kunnen vinden binnen de beperkte marges die daarvoor aanwezig zijn. Zo legt de grondwettelijke relatie openbaar – bijzonder onderwijs beperkingen op aan de mogelijkheid voor de overheid om in volkomen vrijheid een nieuw besturingsconcept te introduceren. Een overheid die het bijzonder onderwijs wil beïnvloeden is immers grondwettelijk gezien gehouden om daartoe de instrumenten 'bekostigingsvoorwaarden' en 'deugdelijkheidseisen' te gebruiken!

Ook de noodzaak van wetgeving *ex ante* verbiedt het gebruik van stimulerende maatregelen voorafgaand aan de formele afronding van wetgeving.

Naast deze marges kunnen enige criteria genoemd worden ter beoordeling van de deugdelijkheid van een besturingsconcept. Van een deugdelijk onderwijsbeleid is sprake als:

- a het voldoende mogelijkheden biedt voor levenbeschouwelijk gefundeerd onderwijs;
- b het bovendien een zodanige spreiding van voorzieningen garandeert dat rekening wordt gehouden met de leeftijd van de leerlingen;
- c de zwakke leerling wordt beschermd;
- d. onderwijs niet wordt versmald tot (beroeps-) functie-gerichte scholing. De individuele ontwikkelingsmogelijkheden van leerlingen en de algemene vorming zijn – naast de voorbereiding op het beroep – wezenlijke kenmerken van onderwijs in welke sector dan ook.

. . . in een verantwoordelijke samenleving

De wisseling van besturingsconcept van het onderwijs kan alleszins in verband worden gebracht met de discussie die in CDA-kring plaatsvindt over de verantwoordelijke samenleving. Eigen verant-

woordelijkheid van de burger, versterking van het maatschappelijk middenveld, het vergroten van het maatschappelijk draagvlak . . . in welke sector van de maatschappij zijn de voorwaarden daarvoor in beginsel meer en beter aanwezig dan in het onderwijs? Het onderwijs immers beschikt in feite al over een organisatorische infrastructuur die – eventueel na enige aanpassing – nog meer kan worden benut! Deze aanpassingen liggen overigens naar het voorkomt, meer in de sfeer van de bestuurlijke schaalvergroting en concentratie dan in de institutionele schaalvergroting.

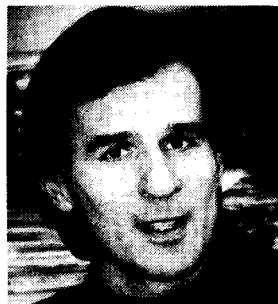
Misschien roept dit voorstel om de bestaande infrastructuur te benutten voor een verantwoordelijke samenleving de gedachte op aan een verkapte poging tot herzuiling. Dit laatste zou echter van weinig realiteitszin getuigen. De pluriformiteit in het onderwijs, ook in levensbeschouwelijk opzicht, is (op dit moment nog) groter dan en menigeen wellicht vermoedt.

Het vormt een gegeven waarmee niet alleen rekening moet worden gehouden maar dat in zeker opzicht ook een positieve duiding behoeft. Immers, is die pluriformiteit niet evenzeer uitingsvorm van een verantwoordelijke samenleving? Anders gezegd: mag men van overheid die de eigen verantwoordelijkheid van de burger en diens samenlevingsverbanden ten volle wil honoreren, niet tevens verwachten dat zij ruimte geeft aan een pluriforme invulling van die verantwoordelijkheid? En zou juist het behoud van een dergelijke pluriformiteit ons niet iets waard moeten zijn, ook financieel?

Drs. J.J. ter Laak

Civiele samenleving in DDR, Tsjechoslowakije en Polen

In de DDR, Tsjechoslowakije en Polen groeit het streven naar een onafhankelijk maatschappelijk middenveld. Kerken vormen daarbij de belangrijkste factor. Maatschappelijke organisaties in Nederland, waaronder politieke partijen, moeten nadenken hoe zij die ontwikkeling kunnen steunen.

De spectaculaire veranderingen die zich voltrekken in Oost Europa en met name in de Sowjet Unie, kunnen vanuit verschillende gezichtshoeken worden beschreven en gewaardeerd. We kunnen ze beoordelen op hun betekenis voor een meer ontspannen verhouding tussen Oost en West. Zullen ze bijdragen tot intensivering van economische relaties tussen landen van Oost en West Europa? Bieden zij het Westerse bedrijfsleven openingen om in landen van Oost Europa te gaan investeren? Ze kunnen gezien worden op hun betekenis voor het naleven van de rechten van de mens. Deze laatste benadering is overheersend in de notitie die minister H. van den Broek op 25 mei 1988 heeft voorgelegd aan de Tweede Kamer. In deze bijdrage zou ik willen ingaan op de vraag in hoeverre de veranderingen in Oost Europa (kunnen) bijdragen aan het doorbreken van de monopolie-positie die in de socialistische staten is toegedacht aan de overheid waarvan de macht samenvalt

met die van de socialistische partij.

Niet voor niets is in Oost Europa de secretaris-generaal van de socialistische partij in feite de leider van het land. Zowel in de Sowjet Unie als in Hongarije wordt aangedrongen op meer afstand tussen staat en partij en op meer partijpolitieke pluriformiteit. Sociaal-democratische partijen worden opnieuw opgericht, maar hebben tot nu toe nog geen legale positie verworven. Het is nog geheel onduidelijk of de nieuwe ontwikkelingen ertoe zullen leiden dat ook andere partijen of groeperingen een wezenlijke invloed zullen verwerven op de regeringssamenstelling. In sommige socialistische staten bestaan naast de socialistische partij nog wel andere partijen, zoals bijvoorbeeld in de DDR een CDU en een liberale partij. Maar in de constitutie is de leidende rol van de socialistische partij vastgelegd. Een andere mogelijkheid om het monopolie van de staat c.q. partij te relativeren biedt de ontwikkeling van een tussenniveau tussen regering en de individuele burgers. Ik bedoel hiermee het ontstaan van maatschappelijke organisaties die min of meer onafhankelijk zijn van de regering en een bepaalde mate van autonomie hebben. De vakbeweging Solidarnosc in Polen was een po-

---

Drs. J.J. ter Laak (1938) is secretaris van Pax Christi Nederland en voorzitter van het bedrijfspastoraat bij het bisdom Utrecht.

ging om zo'n maatschappelijke organisatie met een hoge mate van autonomie in een socialistische staat van de grond te tillen. Slechts door een militaire staatsgreep slaagde de Poolse socialistische partij erin zich van deze machtige tegenspeler te ontdoen. In Hongarije ziet men heel recent autonome maatschappelijke organisaties van de grond komen. De belangrijkste zijn het Democratisch Forum, de jeugdorganisatie Fidesz, de vakbond van wetenschappers en het werkverband van Vrije Initiatieven. Langzamerhand komt in Hongarije een ontwikkeling in de richting van een civiele samenleving op gang. Civiele samenleving is de benaming die in sommige Oosteuropese samenlevingen en met name in Hongarije wordt gebruikt om de ontwikkeling van zo'n tussenniveau aan te duiden.

Zo'n tussenniveau kan zowel invloed uitoefenen op de regering als op de basis. De organisaties en bewegingen die zo'n tussenniveau vormen kunnen verwoorden wat er aan onvrede bij de bevolking leeft en deze trachten te vertalen in voorstellen tot politieke en maatschappelijke vernieuwing. In de Oosteuropese samenlevingen is dit tussenniveau bijna geheel verdwenen. Vele organisaties zijn wel in naam blijven voortbestaan, maar hun beleid is geheel ondergeschikt gemaakt aan de partijlijn. In plaats van veranderingen te bedenken en te initiëren, wachten functionarissen in deze organisaties af tot van bovenaf instructies voor veranderingen worden gegeven. De vernieuwing in de Sowjet Unie is er duidelijk op gericht aan dit tussenniveau een hoge mate van autonomie terug te geven in de hoop de creativiteit en het verantwoordelijkheidsbesef bij de werkers in deze instellingen te prikkelen.

Het zal onvermijdelijk zijn dat daardoor het potentieel ontstaat voor een kritische oppositie tegenover de overheid c.q. de partij. In zekere zin is er een analogie te zien tussen deze ontwikkeling in de Sowjet

Unie en de versterking van 'het maatschappelijk middenveld' waarvoor de discussienota over de verantwoordelijke samenleving van het CDA een pleidooi voert. Tot nu toe is de kerk in Oost Europa de enige grote maatschappelijke institutie die na het aan de macht komen van de socialistische partij een belangrijke mate aan autonomie heeft behouden of terugveroverd op de staatsmacht. Men ziet dan ook in verschillende Oosteuropese landen onder het dak van de kerk culturele en politieke (en in Polen zelfs economische) initiatieven tot ontwikkeling komen die los van de kerk geen schijn van kans hebben om te overleven. Omdat overigens een maatschappelijk middenveld ontbreekt, functioneert de kerk als remplaçant.

Voor West-Europeanen die in hun eigen samenleving een verlies aan maatschappelijke relevantie van de kerken (menen te) waarnemen kost het soms grote moeite het aan betekenis winnen van de kerken in de context van Oost Europa goed te waarderen. Een liberaal levende burger in een Westerse democratie beleeft kerken vaak als instellingen die hem levensregels en levenswijzen voorschrijven die hij als aantasting van persoonlijke vrijheid ervaart. Hij ziet dan dat in Oost Europa mensen uit het verlangen zich te bevrijden van door de staat opgelegde denk- en leefpatronen, zich wenden tot dezelfde kerktypen waarvan hij in eigen land afstand heeft genomen. Verwarrend is het dan voor hem om te ervaren dat de huidige paus, door velen in de Westerse samenleving gezien als symbool van regressie, in Oost Europa een symbool van bevrijding is.

De sterk gesecculariseerde burger in West Europa is zich er niet meer van bewust dat drijfveren voor veranderingen vaak voortkomen uit godsdienst (of uit levensovertuigingen die als godsdienst worden gepresenteerd, zoals het marxisme). Wil men de betekenis van de opleving van kerken en godsdienst in Oost Europa verstaan, dan ligt een vergelijking met bevrijdingstheologie in Latijns Amerika voor de

hand. Anderen zien wellicht eerder verwantschap tussen het godsdienstige reviel in Oost Europa en de (conservatieve) evangelische c.q. charismatische beweging die, in de Verenigde Staten ontstaan, ook sterke aantrekkingskracht uitoefent in landen van de Derde Wereld. Wellicht is het eigene van de geloofs- en kerkvernieuwing in Oost Europa de combinatie van persoonlijke beleving (daarin gelijkend op evangelisch-charismatische geloofstypen) en maatschappelijke oriëntatie en engagement (daarin analoog met christelijke basisgemeenschappen in Latijns Amerika).

Voor zover ik kan overzien is het contactbeleid van het CDA met (politieke) groeperingen in Oost Europa ternauwernood ontwikkeld. Ik onderschrijf dan ook het pleidooi van Arie Oostlander om tot een aparte werkgroep Oost Europa binnen het CDA te komen.¹ Juist van het CDA mag men verwachten dat het een goede antenne heeft voor hetgeen binnen de kerken op maatschappelijk gebied gaande is. Gezien de specifieke politieke situatie in Oost Europa zijn het vaak (hoewel niet uitsluitend) kerkelijke groeperingen waarbinnen vernieuwende politieke discussies worden gevoerd.

DDR

Mede dankzij de honderden kerkelijke gemeentecontacten bestaat er in Nederland een hoge mate van bekendheid met het gedachtengoed van de protestantse kerken in de DDR. Dankzij de inzet van deze kerken bestaat in de DDR al enige tientallen jaren de mogelijkheid *Bau-Soldat* te worden als men gewetensbezwaren heeft tegen de vervulling van de militaire dienst. Dankzij het bestaan van een *Studienabteilung*, verbonden met de Bund der Evangelischen Kirchen kan de protestantse kerkgemeenschap in de DDR regelmatig hoog gekwalificeerde bijdragen geven aan het politieke debat over vredesvraagstukken. De kerk heeft bij voortdurend gewaakt over de *Eigenständigkeit*

van deze bijdrage. De kerk wil de schijn vermijden zonder meer luidspreker te zijn van de regeringspolitiek. Legt de regering van de DDR sterk het accent op de ontwapeningspolitiek, daarbij aanknopend bij ideeën van de Commissie-Palme, de protestantse kerk sluit daar op aan maar combineert haar 'neen' tegen de logica en de praktijk van de afschrikking met een 'neen' tegen *Abgrenzung*. En daardoor legt de kerk een zeer kritische vinger bij de huidige praktijk in de DDR, waardoor burgers worden afgeschermd voor contacten met het buitenland door beperkingen van het reisverkeer. De kerk heeft zich bereid verklaard pastorale hulp te geven aan DDR-burgers die naar de Bondsrepubliek willen verhuizen. Maar tegelijkertijd doet de kerk een oproep aan haar lidmaten om in de DDR te blijven en mee te werken aan de opbouw van de samenleving.

Onder het dak van de kerk kunnen vele (soms ook niet-kerkelijke) groeperingen die zich bezig houden met vredes- en milieuvraagstukken er een plaats krijgen, mits zij zich houden aan de wetten van de staat. Deze wijze van optreden verschaft de kerk een groot aanzien, maar roept tegelijkertijd ergernis op bij de autoriteiten. Grote opschudding veroorzaakte een inval van de politie in een kerk in Berlijn in januari 1988. Achteraf konden de autoriteiten de beschuldiging dat daar staatsondermijnende activiteiten plaatsvonden, niet bewijzen. In het gehele land vonden massale gebeds- (en protest-) bijeenkomsten plaats. De verhouding overheid-kerk blijft ondanks gesprekken op het hoogste niveau gespannen, hetgeen er toe leidt dat met de regelmaat van de klok kerkbladen verhinderd worden te verschijnen. De positie van de protestantse kerk in de DDR wordt versterkt door haar oecumenische contacten, die vooral plaats vinden in het kader van de Wereldraad van Kerken. De idee van het Conciliair Proces is door de delegatie van de DDR-kerken in

1. Christen Democratische Verkenningen 5/88, 221.

Vancouver 1983 ingebracht. Aan de uitwerking ervan zowel in de DDR als daarbuiten hebben de DDR-kerken een groot aandeel. De eerste grote nationale bijeenkomst (12 tot en met 15 februari 1988) in het kader van het Conciliair Proces vond dan ook in Dresden plaats. Belangrijkste onderwerp van gesprek was de interne situatie van de DDR.

De katholieke kerk in de DDR is een minderheidskerk. Aanvankelijk stelde de katholieke kerk bij monde van de bisschoppen zich zeer terughoudend op ten aanzien van samenlevingsvragen. Vele (jonge) katholieken voelden zich zeer aangesproken door de wijze van optreden van de protestantse kerk, hetgeen er toe geleid heeft dat de katholieke kerk haar aarzelingen aan het meedoen met het Conciliair Proces heeft opgegeven en nu volop participeert. Door de autoriteiten in de DDR wordt deze groeiende samenwerking tussen protestantse en katholieke kerk niet zonder zorg gade geslagen. Ondanks haar gegroeide invloed tracht de leiding van de protestantse kerk met zorg (met te veel zorg, zeggen sommige kritische stemmen) te vermijden te vaak en te ernstig in aanvaring te komen met de autoriteiten. Voor een buitenstaander is het moeilijk te beoordelen of deze opstelling terecht is. In ieder geval is een gevolg dat contacten met sommige buitenlandse vredesorganisaties (zoals het Nederlandse IKV) ook door de kerk op een laag pitje zijn gezet.

Tsjechoslowakije

Is in de DDR de protestante kerk de belangrijkste speler op het 'maatschappelijke middenveld', in Tsjechoslowakije wint de katholieke kerk de laatste jaren snel aan maatschappelijke betekenis. In de tijd van de Habsburgers waren kroon en altaar nauw met elkaar vervlochten. Dit had tot gevolg dat de bisschoppen die vaak zelf grootgrondbezitters waren, niet populair waren bij de (grotendeels katholieke) bevolking van Bohemen en Moravië.

Sinds 1918 (het ontstaan van de republiek Tsjechoslowakije), maar zeker sinds 1948 (machtsovername door de communistische partij) werd aan deze bevoorrechte positie een einde gemaakt. Het zeer katholieke Slowakije werd tijdens de Tweede Wereldoorlog geregeerd door een fascistisch regime, onder leiding van de priester Jozef Tisso. Het is opmerkelijk dat een kerk met zo'n kwalijk verleden in staat is geweest een bekeringsproces door te maken, aan vitaliteit te winnen en groot aanzien te verwerven bij de bevolking. De autoriteiten in de CSSR volgen deze ontwikkeling met grote zorg. De staatsgezinde priestervereniging Pacem in Terris, ooit opgericht met het doel om aan de buitenwereld dat deel van de kerk te tonen dat 'vrijwillig' aan de opbouw van het socialisme meewerkt, lijdt een kwijnend bestaan. Moeizame onderhandelingen tussen Vaticaan en staat hebben er toe geleid dat begin juni 1988 enkele hulpbisschoppen zijn gewijd, maar het merendeel van de bisschopszetels is nog onbezet. Kardinaal Frantisek Tomasek (bijna 90 jaar) is tot verbazing van vriend en vijand onder invloed van de huidige paus uitgegroeid tot een alom gerespecteerd kerkleider. Hij riep priesters op hun lidmaatschap van Pacem in Terris op te geven. Steeds meer laat hij zich adviseren door priesters die ook verbonden zijn met de mensenrechtenorganisatie Charta '77. Juist vanuit Charta '77 wordt de laatste jaren bij voortduring geprotesteerd tegen de repressie die de katholieke kerk van overheidszijde heeft te verduren. Ten gevolge van deze repressie speelt het kerkelijke leven zich niet af in parochies en kerkgebouwen, maar in privé-woningen waar gebeden, gevierd en gediscussieerd wordt. De religieuze orden en congregaties zijn bijna alle verboden, maar in het geheim leggen velen hun kloostergeloften af. Er vinden clandestiene priesterwijdingen plaats. In de eerste helft van 1988 tekende een half miljoen burgers van Tsjechoslowakije een petitie van 31 punten waarin aangedron-

gen werd op de scheiding kerk-staat. De kerk zou de mogelijkheid moeten krijgen zich vrij te uiten en onafhankelijk van de overheid, priesters en bisschoppen aan te stellen.

Eind april 1988 nodigde kardinaal Tomasek in een brief de andere kerkgenootschappen uit samen met de katholieke kerk naar wegen te zoeken om te werken aan de geestelijke vernieuwing van de Tsjechische samenleving.² Aan de antwoorden op deze uitnodiging zal af te lezen zijn in hoeverre anti-katholieke sentimenten, zo begrijpelijk gezien de geschiedenis, overwonnen zijn. Uit artikelen in de regeringsgezinde *Rude Pravo*, blijkt hoezeer de autoriteiten nog hopen gebruik te kunnen maken van deze gevoelens. Kardinaal Tomasek (bij wie ik op 20 maart 1988 op bezoek was) liet weten hoe belangrijk voor hem internationale contacten en buitenlandse publiciteit zijn. De protestantse kerken genieten iets meer vrijheid. De Evangelische kerk der Boheemse Broeders, hoewel klein in vergelijking met de katholieke kerk, is de grootste protestantse kerk van Tsjechoslowakije. Een aantal van haar predikanten, onder wie de bekende theoloog dr. M. Rejchert, sympathiseren met Charta en werden door de staat uit hun ambt gezet. Rejchert kritiseert regelmatig de zijns inziens te volgzaam opstelling van zijn kerk ten aanzien van de regering. Een toekomstige werkgroep Oost Europa binnen het CDA zou de ontwikkelingen in de CSSR nauwkeurig dienen te volgen en ondersteunen.

Polen

Meer dan 90% van de Poolse bevolking behoort tot de Rooms-katholieke kerk. In tegenstelling met Tsjechoslowakije stond (de leiding van) de katholieke kerk in Polen in tijden van overheersing door buitenlandse vorsten aan de zijde van de onderdrukte bevolking. De Poolse natie en de katholieke kerk werden daardoor bijna identiek. De wrede vervolging van de Nazi's leidde tot de dood van 6 miljoen

Polen van wie drie miljoen Joden. Ook enige duizenden priesters werden vermoord. In de nieuwe socialistische staat die in 1945 ontstond was de katholieke kerk met een zeer bekwame leiding van meet af aan een geduchte tegenspeler van de socialistische overheid.

Slechts een zeer klein deel van de grote katholieke bevolking was mede ten gevolge van deze opstelling van de kerk bereid loyaal mee te werken aan de opbouw van een socialistische samenleving. Zij verenigden zich in de zogenaamde Pax-groepering, in de overtuiging dat een christelijke geloofsopvatting en een communistische maatschappij-visie elkaar niet uitsluiten. Het Poolse episcopaat onthield aan deze Pax-katholieken iedere steun en ontzegde hen zelfs het recht hun beweging katholiek te noemen. Vanaf 1947 is Pax vertegenwoordigd in het Poolse parlement. Een bisschoppelijk goedgekeurde katholieke organisatie draagt de naam ZNAK. Ook deze beweging kreeg van de staat in 1947 het aanbod in het parlement vertegenwoordigd te zijn, maar sloeg dit af. Men wilde zich niet corrumperen met het stalinistische systeem. Na 1956 aanvaardde de ZNAK-beweging een symbolische vertegenwoordiging in het parlement, niet om de socialistische staat mede te dragen, maar om in het parlement getuigenis af te kunnen leggen van de veelal afwijkende ideeën van de RK Kerk ten aanzien van politieke en maatschappelijke vraagstukken. Deze eigen Poolse variant van de verhouding Kerk-Staat heeft geduurd tot 1967. Daarna koos het ZNAK in feite weer voor afzijdigheid van de staat. Nog al wat individuele leden kozen voor verschillende vormen van oppositie, met name voor een actieve participatie aan *Solidarnosc*. De Poolse staat is na het

2. De teksten van de brieven van kardinaal F. Tomasek aan de geestelijken en gelovigen van alle christelijke kerken (Pasen 1988), aan de katholieke gelovigen (23 april) en aan minister-president L. Strougal (23 april) zijn opgenomen in *1-2-1 Informatiebulletin*, Kerkelijke documentatie, jrg. 16 (1988), no. 6.

uitschakelen van Solidarnosc op zoek gegaan naar ondersteuning vanuit de Poolse samenleving. Opnieuw werd gepoogd om van de door de kerk erkende en breed gerespecteerde ZNAK-beweging ondersteuning van het regeringsbeleid te krijgen. Begin 1987 besloot generaal Jaruzelski tot het instellen van een adviesraad om daarmee de patstelling tussen de regering en het grootste deel van de Poolse maatschappij te kunnen doorbreken. Pax-mensen waren natuurlijk zonder meer bereid toe te treden. De ZNAK-beweging echter raakte over de uitnodiging intern verdeeld. ZNAK Krakau wees de uitnodiging af. In Warschau lagen de meningen verdeeld. Prof. Andrzej Swiecicki, de voorzitter van de K.I.K. (Klub van de Katholieke Intelligentia), door de bisschoppen goedgekeurd en met de ZNAK verbonden, en enkele andere prominente katholieken besloten tot toetreding. Zij zouden deze stap niet gezet hebben als ze zich niet verzekerd wisten van de stilzwijgende goedkeuring van kardinaal Glemp. Hun keuze is wel te begrijpen. Een veranderingsstrategie zal stap voor stap moeten gaan en heeft in deze tijd van veranderingen in de USSR onder leiding van Gorbatsjov ook wel enige kans van slagen. Maar de meerderheid van ZNAK ziet niets in samenwerking met de regering. Het enige wat naar hun mening zin heeft is het opbouwen van een zo onafhankelijk mogelijke maatschappij tegenover de staat die op een gegeven moment zelf sterker wordt dan de staat. En terecht wijzen deze mensen op hun successen. Van alle landen in Oost Europa heeft Polen de meest vrije pers en het meest vrije culturele leven. Ook de katholieke kerk is verdeeld over de te volgen strategie. Pax Christi Nederland onderhoudt al sinds 1968 contacten met de ZNAK-beweging en de Klubs van Katholieke Intellectuelen en nodigt ook regelmatig vertegenwoordigers van hen naar Ne-

derland uit. Op de studieconferentie die door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, het Buitenlandsecretariaat van de PvdA, Pax Christi en het IKV op 23 september 1988 in Driebergen wordt georganiseerd, zal een van hen spreken. Intensivering van de contacten met deze groeperingen door het CDA is van groot belang om enig inzicht te krijgen in de gecompliceerde Poolse verhoudingen.

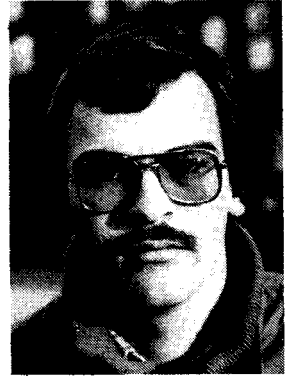
Conclusie

Terecht is de publiciteit in het Westen geconcentreerd op de ontwikkelingen in de USSR. Veranderingen in de Sowjet Unie hebben hun invloed op de politieke ontwikkelingen in de landen in Oost Europa. Maar het is niet zo voor de hand liggend om te denken dat liberalisering van de Sowjet-samenleving ook direct zal leiden tot meer vrijheid in de Oosteuropese landen. Integendeel, het is eerder te verwachten dat de zittende regeringen zullen trachten opbloeiende vrijheidsverlangens onder controle te houden. Om die reden is van groot belang dat intern in die landen krachten van onderop die aandringen op meer liberalisering door een maatschappelijke tussenstructuur worden ondersteund. In Polen, Tsjechoslowakije en de DDR zijn tot nu toe de kerken de belangrijkste organisaties in deze tussenstructuur. Maatschappelijke organisaties in Nederland, waaronder politieke partijen, doen er goed aan te overwegen op welke wijze zij deze 'tussenstructuur' in diverse Oosteuropese landen kunnen ondersteunen. Goede communicatie met de betrokken kerken is nodig om te voorkomen dat ondersteuning wordt gegeven die averechts uitwerkt.

Drs. J. Grin

Sociale verdediging, afschrikking en de verantwoordelijke samenleving

Voorstanders van sociale verdediging zijn sterk op Nederland gericht. Onduidelijk blijft hoe zo'n verdediging in samenhang met andere landen zou moeten worden vorm gegeven. Huidige ontwikkelingen komen overigens tegemoet aan wat de auteur over dit onderwerp beweegt.

De literatuur over sociale verdediging – een niet-militaire volksverdediging ter voorkoming en eventueel ter bestrijding van een bezetting – is vorig jaar aangevuld met twee boeken die een nadere bespreking in Christen Democratische Verkenningen waard zijn. Professor Johan Niezing heeft een boek geschreven dat te waarderen valt om zijn intellectuele eerlijkheid.¹ En bij de Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid is een boek van Evert A. Huisman verschenen dat in diverse groepen aan de basis van de vredesbeweging als cursusmateriaal wordt gebruikt en een sterk pleidooi bevat voor een 'participatie-democratie' dat de aandacht vestigt op de kracht die een verantwoordelijke samenleving ook naar buiten toe uitstraalt.²

Alternatieve afschrikking

Niezing verdedigt in zijn boek de stelling dat sociale verdediging een logisch alternatief voor de huidige militaire verdediging is. De keuze voor sociale verdediging

is een logische, omdat de afschrikkingswaarde van zo'n defensie net zo onzeker is als die van de huidige militaire verdediging, terwijl het risico verbonden met een eventueel falen van de afschrikking voor een sociale verdediging aanmerkelijk geringer zijn.

Voor Niezing is afschrikking het doel van sociale verdediging. Hij kiest daarbij voor een vorm van afschrikking die beoogt om de tegenstander succes te ontzeggen, en aldus agressie bij voorbaat te ontmoedigen ('*deterrence by denial*'). Hij merkt op (p. 53-55) dat dit teruggaat op traditioneel militair denken. De huidige afschrikkingsidee (afschrikking door afstraffing) is eigenlijk een perversie van deze oorspronkelijke versie. Dat 'afschrikking door ontmoediging' een lange traditie heeft is inderdaad juist, maar zijn opmerking over 'de' huidige afschrikkingsidee is duidelijk te ongedifferentieerd. De nucleaire afschrikking van de NAVO is een bewust vage combinatie van een 'afschrikking door afstraffing' van een eerste inzet

---

Drs. J. Grin (1961) is fysicus aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

1. Johan Niezing, *Sociale verdediging als logisch alternatief – van utopie naar optie*, EPO, Antwerpen/Van Gorcum Assen/Maastricht 1987.

2. Evert A. Huisman, *Van geweld bevrijd. Overleven door democratisering en ontwapening.*, Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid, Zwolle 1987.

van kernwapens door de andere partij, en een 'afschrikking door ontmoediging' van een conventionele aanval met behulp van met name korte dracht kernwapens. En de huidige conventionele verdediging beoogt primair het succes van een conventionele aanval aan het Warschau Pact te ontzeggen (afschrikking door ontmoediging) – al zijn er auteurs als Huntington die sterke nadruk leggen op afstraffing met een aanval op het grondgebied van de tegenstander, en zijn elementen uit dat denken te herkennen in nieuwe trends in de militaire opstelling van NAVO-landen (genoemd kunnen worden militaire concepten als FOFA (aanvallen met vuurkracht op vijandelijk grondgebied) en de huidige gevechtshandleiding van het Amerikaanse leger).³ Dat moderne bewapening wel tot genoemde geperverteerde versie van afschrikking moet leiden, zoals Niezing stelt, is in elk geval onjuist. Dat blijft een kwestie van keuze, in elk geval voor wat betreft de conventionele verdediging. Het niet onderkennen van die keuzemogelijkheid kan bepaalde gevaarlijk tendensen in de kaart spelen. De laatste jaren zijn diverse voorstellen voor een conventionele verdediging door strikte ontmoediging ontwikkeld, de ook door Niezing genoemde voorstellen voor een militaire 'non-provocatieve verdediging', die duidelijk maken dat hier wel degelijk een keuze mogelijk is.⁴

Hoe dit ook zij, de wijze waarop Niezing verder het begrip afschrikking hanteert levert een helder analysekader op. Hij sluit aan bij de vaker aangehaalde Amerikaanse onderzoeker J.D. Singer, die in 1962 een eenvoudige conceptuele formule voor afschrikking opstelde.⁵ Deze zegt dat afschrikking het produkt is van de middelen waarover men beschikt (IC = instrumentele condities), de bereidheid om die middelen in te zetten (PC = psychologische condities), en de beoordeling van beide door de tegenstander. Volgens Niezing is het sterke van afschrikking in de vorm van sociale verdediging dat er een

---

Sociale verdediging kan leiden tot ideologische tegenstellingen.

---

positieve terugkoppeling optreedt tussen instrumentele en psychologische condities. Hoe meer instrumentele voorwaarden voor sociale verdediging aanwezig zijn, hoe groter de bereidheid van de bevolking om aan sociale verdediging deel te nemen; en hoe groter deze bereidheid, hoe meer kans dat de instrumentele voorwaarden worden geschapen. Bij militaire verdediging daarentegen treedt een negatieve terugkoppeling op: hoe groter het vernietigingspotentieel van moderne wapens (IC), hoe geringer de bereidheid om ze in te zetten (PC). Wellicht vermindert dit de afschrikking niet, stelt Niezing, maar wel krijgt afschrikking zo een steeds meer verwrongen karakter: het produkt van een schier oneindig vernietigingspotentieel met een kans op inzet van praktisch – maar niet geheel – nul. Met name voor wat betreft kernwapens snijdt deze kritiek hout, ook voor wie het niet eens is met Niezing's oplossing. Wel moet worden aangetekend dat het risico bestaat dat de positieve terugkoppeling tussen instru-

3. Samuel P. Huntington, 'Conventional Deterrence and Conventional Retaliation in Europe,' *International Security*, Winter 1983/84.

4. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Vrede wegen – alternatieven voor het huidige veiligheidsbeleid beoordeeld*, Den Haag 1986. bespreekt enkele van deze voorstellen. Zie voor een overzicht van enige literatuur sindsdien *Sicherheit und Frieden*, Heft 1, 1987, waarin de belangrijkste Europese auteurs aan bod komen.

5. J.D. Singer, *Deterrence, Arms Control and Disarmament*, Ohio 1962.

mentele en psychologische condities bij sociale verdediging leidt tot een militarisering van de samenleving ten gevolge van een toegenomen bewustzijn van de bedreiging van buitenaf, en tot een vergroting van de ideologische tegenstellingen.⁶

De rest van zijn boek is grotendeels gewijd aan het uitwerken van de diverse afschrikkings componenten die sociale verdediging heeft te bieden. Daarbij maakt hij zowel voor wat betreft de instrumentele als voor wat betreft de psychologische condities onderscheid tussen vaste en variabele voorwaarden. In alle beschouwde categoriën voorwaarden zijn reeds thans aanknopingspunten te vinden, betoogt Niezing (hoofdstukken 8-11). Dat voert hem tot de conclusie dat er zeker reden is om de mogelijkheden voor sociale verdediging verder te onderzoeken: 'men behoeft niet volledig achter iets te zijn, om er voor te zijn – en dat geldt zeker als Men geen andere keuze meer heeft.' (p. 133) Dat is wellicht een wat erg gemakkelijke argumentatie maar Niezing is realistisch en eerlijk genoeg om vast te stellen dat invoering van sociale verdediging slechts geleidelijk kan, en bovendien op een aantal lastige dilemma's zou stuiten (hoofdstuk 12).

Participatie democratie

Huisman bespreekt in zijn boek de stelling dat 'voor het overleven van de mens geen verdediging, maar ontwikkeling nodig is' (p. 21). In het eerste deel van zijn boek bespreekt hij de noodzaak van alternatieven voor het huidige militaire veiligheidsbeleid. Van een alternatief is volgens Huisman slechts sprake als niet alleen de middelen, maar ook het politieke doel verschillen van die van de tot nu toe gebruikelijke verdediging. Een niet-militaire defensie, toegespitst op sociale verdediging zonder aanpassing van het doel, is niet meer dan een – op zich waardevolle – variant (p. 105). Er is echter meer nodig, en die meerdere optie noemt Huisman 'geweldloze verdediging' ter onderscheid van sociale

verdediging in boven bedoelde zin. Het politieke doel moet zijn de ontwikkeling van de mensheid; een voorname voorwaarde daarvoor is het ontwikkelen van een werkelijk democratische samenleving. Het verschil met Niezing is erin gelegen dat Huisman expliciet stelt dat de verdediging zich niet slechts tegen vreemde overheersing keert. Het gaat hem om 'een strategie ter voorkoming of ter bestrijding van een regime dat erop uit is om democratiseringsprocessen tegen te houden, ongedaan te maken of te vertragen'; een strategie die 'niet is gericht op een horizontale strijd tussen bevolkingsgroepen' (. . .), maar op een vertikale strijd tussen de bevolking en de (vreemde of eigen) onderdrukkende machthebbers.' Deze strategie werkt hij nader uit in het tweede deel van zijn boek, net als de tactiek waarmee deze strategie moet worden verwezenlijkt en de technieken die in die tactiek worden toegepast.

Uit bovenstaande moge duidelijk zijn, dat een stevige portie maatschappij-critiek essentieel is voor de keuze die Huisman maakt. Deze kritiek formuleert hij met name in het derde deel van zijn boek. Zijn kritiek op onze parlementaire democratie, die hij omschrijft als 'politiek gesproken meer een dictatuur van de meerderheid dan een participatie-democratie, waarin ook met de minderheid wordt rekening gehouden' (p. 279) is weliswaar schromelijk overdreven. Zijn pleidooi voor een samenleving waarin mensen meer dan nu bereid en in staat zijn om verantwoordelijkheid te dragen spoort in grote lijnen echter goed met de christen-democratische notie van de verantwoordelijke samenleving. Een samenleving waarin sprake is van een hoge participatiegraad van de bevolking is volgens Huisman niet alleen als zodanig nastrevenswaard, maar zou bovendien een 'terughoudende invloed' hebben op potentiële agressors (p. 363). Hij schetst

6. *Vrede Wegen*. (Zie vorige noot) noemde dit punt reeds eerder.

uitvoerig hoe reeds nu voorwaarden voor een dergelijke samenleving rudimentair aanwezig zijn, en stelt dat deze verder moeten worden ontwikkeld.

Huisman voert zijn afwijzing van verdediging met geweld als doel en als middel uiterst consequent door. Geweld door bevrijdingsbewegingen, hoe verklaarbaar en begrijpelijk ook, wijst hij af: het leidt niet tot werkelijke bevrijding (p. 57-61). Hetzelfde geldt voor de verworping van de oorspronkelijke socialistische ideeën over een klasseloze maatschappij zonder oorlog en zonder staat. (p. 63-71) Zijn stelling: 'ik ben niet 'liever dood dan slaaf'', en ook niet 'liever dood dan rood'' is volstrekt onvoldoende gemotiveerd met de argumenten dat 'slaaf of rood zijn slechts een tijdelijke zaak' is, en dat, wanneer geweldloze acties hem het leven zouden kosten, hij ervan 'overtuigd is dat die dood, evenals die van Gandhi, King en vele andere geweldloze strijders, op mede- en tegenstanders een positiever effect zou hebben dan een dood door een kruisraket.' Het is aan veel 'slaven' moeilijk uit te leggen dat het risico van ontarding van bevrijding met behulp van geweld zo groot is – elders in zijn boek erkent Huisman dat er ook voorbeelden zijn van bevrijding met geweld die naderhand niet ontardt –, dat een langer voortduren van de onderdrukking te verkiezen is boven een poging om met behulp van onder meer geweld een werkelijke bevrijding te forceren. In elk geval kan men zo'n stelling nooit aan anderen opleggen. En naast Gandhi en King kunnen helaas nog vele naamlozen genoemd worden, wier dood niet een dergelijke uitstraling heeft gehad, of zelfs heeft bijgedragen aan de intimidatie van anderen. Ook met mogelijke represailles van een niemand ontziende bezetter moet rekening worden gehouden, zoals reeds eerder in *Vrede Wegen* werd opgemerkt.⁷

Hoezeer Huismans verontrusting over de moderne bewapening christen-democraten ook moet aanspreken, zijn kritiek gaat te ver wanneer hij in deze te algemene bewoordingen zijn keuze motiveert.⁸

Geïsoleerd denken

Een eerste hoofdprobleem dat schrijver dezes met beide hier besproken boeken heeft is dat ze een oplossing voorstaan die de eigen situatie sterk van wat elders gebeurt isoleert. Niezing formuleert een alternatief dat zich beperkt tot de verdediging van Nederland. Verder stelt hij dat een land dat voor zo'n verdediging kiest, er tevens voor kiest om spelbreker te zijn ten opzichte van bondgenoten en ten opzichte van de tegenstander, met wie men op een geheel andere manier dan gebruikelijk omgaat. Hij erkent dat invoering van een sociale verdediging hierdoor op een aantal dilemma's kan stuiten, maar overtuigt de lezer er niet van dat die dilemma's oplosbaar zijn. Ook zijn inventarisatie van reeds aanwezige en nog te scheppen voorwaarden voor afschrikking door sociale verdediging is sterk op de Nederlandse situatie gericht. Hoe zo'n verdediging in samenspraak en samenhang met anderen kan worden vormgegeven blijft daarbij onduidelijk.

Een dergelijke aanpak kenmerkt ook Huisman die bovendien meent dat geweldloze verdediging onlosmakelijk is verbonden met een 'kleine landen politiek'. Hoe zo'n politiek concreet gestalte moet krijgen geeft hij niet aan. Het voor de hand liggende commentaar dat de invloed van kleine landen in de internationale politiek vooral is gelegen in beperkte initiatieven tot een ander beleid, het inbrengen van nieuwe ideeën in het debat en bemiddeling tussen anderen, en veel minder in het op eigen kracht voeren van een radicaal andere, veel weerstanden oproepende politiek bespreekt hij niet. En zijn opmerking dat vooral kleine landen zijn geëigend voor overgang op een geweldloze verdediging doet de vraag rijzen, hoe effectief een dergelijke overgang, waaraan grotere landen niet zouden deelnemen,

7. *Vrede Wegen*. (Zie noot 4)

8. Christen Democratisch Appel. *Program van Uitgangspunten*. artikel 18; 20, e.v.

zou zijn bij het verhogen van de kansen op overleving door de mensheid.

Een ander voorbeeld van geïsoleerd denken is de autarkie die Niezing noemt als voorwaarde voor sociale verdediging. Deze 'zelfredzaamheid' is volgens Niezing nodig om niet gevoelig te zijn voor negatieve sancties als boycots, blokkades en embargo's die een land kunnen treffen als reactie op de omschakeling van militaire naar sociale verdediging. Naar zijn mening hoeft dit niet strijdig te zijn met de huidige tendensen naar schaalvergroting en onderlinge afhankelijkheid (interdependentie). Een dergelijke strijdigheid is ook niet gewenst, omdat die de invoering

---

Interdependentie is heilzaam voor de wereldvrede.

---

van een systeem van sociale verdediging nog verder zouden bemoeilijken. Daarom stelt Niezing voor om de gewenste autarkie te verwezenlijken via bijvoorbeeld importsubstituties, spreiding van leveranciers en het opzetten van schaduwstructuren waarop men in geval van nood kan terugvallen. Hij gaat daarbij echter voorbij aan de mogelijkheid dat juist een onderlinge afhankelijkheid die niet eenvoudig is op te heffen verschillende partijen met elkaar kan vervlechten en aldus conflicten vreedzaam kan helpen bezweren. Dat is jammer, omdat juist een toenemende interdependentie een 'natuurlijk' verschijnsel in het huidige tijdperk is; het bevorderen ervan zou zeer heilzaam kunnen werken voor de wereldvrede.

Omschakeling

Een tweede hoofdprobleem van het pleidooi in beide boeken is dat de omschakeling van militaire op sociale verdediging uiterst moeizaam en traag zou verlopen. Dat leidt tot twee problemen.

Het eerste mogelijke gevolg is dat in de periode waarin de omschakeling plaats vindt er een instabiele situatie zou ontstaan bijvoorbeeld omdat de nog resterende militaire opstelling door de andere zijde als provocerend zou kunnen worden ervaren in combinatie met een betere bescherming van de eigen samenleving door sociale verdediging. Of omdat de totale verdedigingskracht te gering zou zijn om een agressie effectief te ontmoedigen. In geen van beide boeken wordt dit probleem genoemd, laat staan dat het wordt uitgewerkt. Een dergelijke uitwerking zou vergen dat op een veel kwalitatievere wijze wordt aangegeven wat de aard van de militaire en van de sociale verdedigingscomponent in de verschillende fasen van het omschakelingsproces zou moeten zijn.

Minstens zo belangrijk is een tweede punt. Zoals beide auteurs ook erkennen zou het omschakelings- (*transarmament*) proces slechts zeer geleidelijk kunnen verlopen. Zelfs indien wordt verondersteld dat dit proces uiteindelijk tot een vorm van sociale of geweldloze verdediging zou voeren, is het de vraag of dat het optimale resultaat is dat in die periode kon worden bereikt. Op dit moment vindt een demilitarisering van de Oost-West betrekkingen in Europa plaats, zoals bijvoorbeeld wordt vastgesteld door de bekende Amerikaanse diplomaat Jonathan Dean.¹⁰ Wapenbeheersing heeft op nucleair gebied reeds tot een baanbrekend akkoord geleid, en een akkoord met verdergaander vermin-

10. Jonathan Dean, *Watershed in Europe – Dismantling the East-West Military Confrontation in Europe*, Lexington Books, Massachusetts/Toronto, 1987.

11. *Verslag van een werkbezoek van een CDA-delegatie aan Moskou*, 2-8 april 1988. (bij het CDA-secretariaat verkrijgbaar). Verder zijn er de laatste tijd talrijke Oost-europese publikaties verschenen waaruit dit blijkt.

deringen van de aantallen kernwapens komt snel dichterbij. Ook op conventioneel gebied zijn er thans serieuze kansen op daadwerkelijke verminderingen, en het verkleinen van de wederzijdse vermogens tot een verrassingsaanval komt steeds nadrukkelijker voor op de agenda van de besprekingen tussen Oost en West. Het feit dat beide bondgenootschappen in Europa beseffen dat een oorlog in hun werelddeel rampzalige gevolgen zou hebben, is hiervan een belangrijke oorzaak. Bovendien breekt het besef dat de grote problemen van vandaag (zoals de bedreiging van het milieu en het probleem van de onderontwikkeling) Oost en West beiden bedreigen, en slechts gemeenschappelijk kunnen worden opgelost, momenteel juist ook in Oost Europa snel door. En voor het welslagen van de *Perestrojka* is samenwerking met anderen van wezenlijk belang, zo beseft men.¹¹ Een actief bevorderen van deze trends zou wel eens tot een vreedzamere, meer stabiele situatie kunnen leiden dan een fixatie op het wapenprobleem, en op een alternatief dat zich vooral daarop richt. Het is daarom een belangrijke misser, dat in geen van beide besproken boeken het verband wordt gelegd tussen de eigen voorstellen en deze reële trends in de internationale betrekkingen, die een situatie bevorderen die belangrijk tegemoet komt aan wat beide auteurs verontrust. Sommige voorstellen, zoals het vergroten van autarkie, werken deze trends zelfs tegen door onderlinge afhankelijkheid te ontmoedigen (zie boven).

Besluit

Dit alles neemt niet weg dat beide boeken een authentieke bijdrage aan de discussie leveren. Niezing komt met een intellectueel uiterst integer betoog waarmee hij

ingaat op eerdere kritiek, en Huisman met een pleidooi voor een meer verantwoordelijke samenleving dat voor christen-democraten veel herkenbare elementen bevat en de aandacht vestigt op de kracht die een dergelijke samenleving ook naar buiten toe uitstraalt.

De verontrusting van beide auteurs over de risico's verbonden aan de huidige militaire verdediging is in belangrijke mate terecht, al is ze soms door gebrek aan gedetailleerde kennis van zaken niet geheel correct geformuleerd. En de auteurs moet worden meegegeven dat het velen zal vergaan als de in het boek van Huisman geciteerde generaal b.d. Van Oppen, die stelde dat sociale verdediging geen alternatief kan zijn voor de huidige militaire verdediging, maar nog eens moest nadenken toen iemand hem vroeg of de huidige militaire verdediging dan wel een alternatief kan zijn voor sociale verdediging. In die zin is hun klacht dat dergelijke *utopia research* te weinig (financiële) kansen krijgt, terecht. Bovendien zijn veel elementen uit voorstellen voor een sociale verdediging ook voor de bescherming van de bevolking tegen grootschalige rampen van belang.

Anderzijds heeft noch Niezing noch Huisman schrijver dezes ervan kunnen overtuigen dat de door hun voorgestelde weg in de nabije toekomst begaanbaar is en voldoende snel en verantwoord uit de huidige gevaarlijke situatie voert. Bovendien is het ronduit teleurstellend dat beider betoog zich min of meer in een politiek vacuüm voltrekt en niet ingaat op reële kansen op een veiliger, vreedzame wereld die zich thans aandienen.

KRONIEK

Prof. drs. G.A.B. Frinking

Feministen over bevolkingsbeleid

Sociale, economische en financiële vraagstukken die verbonden zijn met bevolkingspolitiek zullen de aandacht van de overheid opeisen. Men kan zich afvragen of de overheid dan nog wel emancipatie als belangrijkste doelstelling zal beschouwen.

Het bevolkingsvraagstuk staat opnieuw in de belangstelling. Het aanhoudend laag geboortecijfer heeft het zicht op een dalende bevolking, die bovendien in sterke mate zal gaan verouderen, zo dichtbij gebracht, dat het onderwerp uitnodigt tot zeer uiteenlopende beschouwingen. Ook in feministische kring is inmiddels een discussie over dit vraagstuk begonnen. Gelet op de vele raakvlakken die er tussen de demografische problematiek en het emancipatievraagstuk bestaan is dit niet verwonderlijk. In deze Kroniek worden de opvattingen van een aantal feministen besproken. We hebben daarvoor een drietal beschouwingen gekozen, die in de afgelopen jaren in diverse tijdschriften zijn verschenen. Geselecteerd werden de volgende bijdragen: een artikel van Niphuis-Nell gepubliceerd in *Katijf*, een bijdrage van Outhoorn opgenomen in *Socialisties-Feministische Teksten* en een hoofdstuk uit het achtste jaarboek voor het Democratisch Socialisme van de hand van Langeveld.¹

Wat zijn de feiten?

In vrijwel alle geïndustrialiseerde landen neemt het aantal ouderen toe en daalt het aantal jongeren. Dit heeft geleid tot een sterfte-overschot in Oostenrijk, Denemarken en de Bondsrepubliek Duitsland, terwijl in België, Italië, Noorwegen en Zweden en het Verenigd Koninkrijk de natuurlijke aanwas nagenoeg nihil is of spoedig negatief zal worden. In Nederland wordt een dergelijke situatie pas omstreeks de eeuwwisseling verwacht. Dit is het gevolg van de relatief hoge geboortecijfers uit de jaren vijftig en zestig waardoor het effect van het huidige lage kindertal nog enige tijd wordt gecompenseerd. Slechts door een groot aantal migranten toe te laten kan worden bereikt dat de bevolkingsomvang op peil blijft.

Behalve de genoemde verschuivingen in de leeftijdsopbouw zal de samenstelling van de bevolking ook op andere punten forse wijzigingen ondergaan. Door de regionale verschillen in geboorte, sterfte en

Prof. drs. G.A.B. Frinking (1939) is hoogleraar demografie en prognosetechnieken aan de K.U. Brabant.

1. M. Niphuis-Nell, 'Moederschap als strategie. Het zonnig perspectief van vergrijzend Nederland', *Katijf*, 5 (1985) 4-7.

J. Outhoorn, 'Vergrijzing en pronatalisme: een feministische issue?', *Socialisties-Feministische Teksten* 10 (1987) 165-184.

H. Langeveld, 'Bevolkingsbeleid, obsessie van demografen of politieke noodzaak?', *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* (1987) 115-137.

migratie zijn de demografische vooruitzichten op bijvoorbeeld gemeentelijk niveau zeer verschillend. Sommige gemeenten zullen reeds op korte termijn met een sterke veroudering en tevens met een afnemende bevolkingsomvang worden geconfronteerd. In andere gemeenten zal de bevolking daarentegen nog enige tijd blijven toenemen.² Tenslotte kan worden gewezen op de groter wordende diversiteit aan primaire leefvormen. Er tekent zich in dit opzicht een tweedeling in de samenleving af tussen enerzijds degenen die voor kinderen kiezen en anderzijds degenen die – al dan niet vrijwillig – van kinderen afzien.³

Bestaat in demografische kring (en daarbuiten) geen verschil van mening over deze feiten, minder eensluidend is men over de achterliggende oorzaken van de gesignaleerde ontwikkelingen, in het bijzonder over de achtergronden van de na 1965 ingezette geboortedaling. In grote lijnen – en met verwaarlozing van allerlei nuances – zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Sommige auteurs achten de veranderingen in het maatschappelijk waarden- en normensysteem primair verantwoordelijk voor het lage kindertal. Anderen leggen meer nadruk op invloed van sociaal-economische factoren, resulterend in een verhoging van de directe en indirecte kosten van kinderen, kosten die in de besluitvorming rondom kinderen een steeds belangrijke rol zijn gaan spelen en uiteindelijk in het afwegingsproces een beperkende invloed uitoefenen.⁴

Een politiek probleem?

Het onderwerp dat in de beschouwingen van de in dit artikel te bespreken auteurs een centrale plaats inneemt, heeft betrekking op de vraag of vergrijzing en ontgroening ongewenste gevolgen met zich mee brengen, en, zo ja, of een geboortenbevorderend beleid geboden is. De auteurs hebben hierover uiteenlopende opvattingen. Zo concludeert Niphuis-Nell dat 'van-

uit het feminisme geen oordeel te formuleren valt over de ernst van een veranderende leeftijdsopbouw en van een langdurig voortgaande daling van de bevolkingsomvang'.⁵ Outshoorn kan slechts één problematisch aspect aan een dergelijk perspectief onderkennen, namelijk een bestuurlijk-politieke. Het gaat volgens deze auteur in laatste instantie 'gewoon om herverdelingsproblemen die om een politieke oplossing vragen'.⁶ Langeveld tenslotte komt tot de slotsom dat uit 'ruimte-oogpunt voortzetting van het huidige lage geboortecijfer alleen maar is om toe te juichen'.⁷ Ze voegt er wel aan toe: 'Dit wil niet zeggen dat het bevolkingsvraagstuk volledig vergeten kan worden. Over een jaar of tien zal men, als de situatie niet veranderd is, deze opnieuw, vanuit bevolkingspolitiek oogpunt, moeten bezien'.⁸ Hoewel op verschillende wijzen beargumenteerd is de strekking van de gegeven antwoorden op de vraag naar de wenselijkheid van een pro-natalistisch bevolkingsbeleid dezelfde: Als al over de ernst van de demografische ontwikkelingen een oordeel te geven valt, dan zijn de problematische aspecten ervan te herleiden tot verdeelvraagstukken die hoogstens om ander beleid dan bevolkingsbeleid vragen.

Een aantal kanttekeningen is hierbij te plaatsen. Allereerst kan worden getwijfeld aan het uitgangspunt dat er vanuit een feministische visie niets te zeggen valt over de (on)wenselijkheid van de verwachte demografische ontwikkelingen.

Zal de gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen sneller bereikt worden in een situatie waarbij de samenleving zich

2. J.G.M. Assen, *Gemeentelijke bevolkingsontwikkelingen en lokaal beleid*. Dissertatie, Nijmegen 1988.

3. G.A.B. Frinking: *Childlessness in Europe: trends and implications*. Paper presented at the workshop 'lifestyles, contraception and parenthood', Amsterdam 1986.

4. R. Lesthaeghe en D. Meekers, 'Demografische verschuivingen en de evolutie van waardenpatronen in de Europese Gemeenschap', *Tijdschrift voor Sociologie*, 8, 2-3 (1987) 131-200.

5. Niphuis-Nell, op. cit., 6.

6. Outshoorn, op. cit., 183.

7. Langeveld, op. cit., 130.

8. Langeveld, op. cit., 134.

voortdurend dient aan te passen aan de veranderende aantalsverhoudingen die zich op een veelheid van terreinen zullen gaan voordoen? Bedacht moet worden dat talrijke instituties, wettelijke regelingen, maatschappelijke contracten vaak expliciet, maar niet zelden impliciet, (mede) gebaseerd op aantalsverhoudingen bijvoorbeeld tussen werkenden en niet-werkenden, ouderen en jongeren, mannen en vrouwen enzovoort. Veranderen deze verhoudingen in korte tijd dan zal dit de positie van de genoemde categorieën niet onberoerd laten. De volgende voorbeelden kunnen als illustratie dienen.

Bartlema heeft een verkenning uitgevoerd naar de toekomstige omvang en samenstelling van verwantschapsnetwerken van bejaarden, netwerken die mogelijk een (toenemende) rol moeten gaan vervullen bij de verschuiving van formele naar informele hulpverlening aan ouderen.⁹ De resultaten van zijn berekeningen wijzen niet alleen op een zekere verdunning van de netwerken, als gevolg van het huidige en toekomstige lage kindertal, maar duiden ook op het ontstaan van nieuwe netwerken tussen ex-echtgenoten en stiefkinderen waarvoor momenteel nog geen erkende en algemeen geldende gedragsregels bestaan. Uitbreiding en intensivering van de mantelzorg, noodzakelijk geworden om de financiële lasten van een toenemend aantal ouderen op te vangen, lijkt dan onontkoombaar.

Het tweede voorbeeld heeft betrekking op de toekomst van de AOW, waarover de Commissie Financiering Oudedagsvoorziening (Commissie-Drees) onlangs heeft gerapporteerd.¹⁰ De commissie kreeg als taak de financiële onderbouwing van de AOW onder invloed van de te verwachten demografische ontwikkeling in beeld te brengen. Tot de belangrijkste bevindingen van de commissie behoort ongetwijfeld de conclusie dat een forse stijging van de AOW-premiedruk te verwachten is. Ze stelt: 'Als in de toekomst duidelijk zou worden dat zonder verdere maatregelen de

Uitbreiding en intensivering van de mantelzorg is onontkoombaar.

AOW-financiering in de eerste helft van de volgende eeuw in grote moeilijkheden dreigt te komen, dan zouden de volgende maatregelen overweging verdienen: verhoging van de premiegerechtigde leeftijd, verbreding van het draagvlak van de premieheffing en beperking van de jaarlijkse indexatie van de uitkering'.¹¹

In beide situaties geldt dat de samenleving zich gesteld ziet voor het afsluiten van nieuwe 'maatschappelijke contracten' die deels van materiële en deels van immateriële aard zijn.

In dit verband kan men zich afvragen of de overheid emancipatie nog wel als een belangrijke doelstelling zal beschouwen als haar aandacht tevens opgeëist zal worden voor sociale, economische en financiële vraagstukken die onlosmakelijk verbonden zijn met bepaalde (verdelings)aspecten van het bevolkingsvraagstuk. Vooral in een periode waarin de overheid bezig is met privatisering en deregulering van haar taken en bevoegdheden zal er weinig animo zijn om op (nieuwe) beleidsterreinen actief op te treden. Belangrijker dan de bestuurlijk-politieke aandacht voor

9. J. Bartlema, *Developments in kinship support networks for the aged in the Netherlands*. Dissertatie, Tilburg 1987.

10. *Gespiegeld in de tijd. De AOW in de toekomst*. Rapport van de Commissie Financiering Oudedagsvoorziening, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1987.

11. *Gespiegeld in de tijd*, op. cit., 157.

de gevolgen van demografische ontwikkelingen, is het afwegen van de mogelijke, positieve dan wel negatieve consequenties van de verwachte bevolkingsgroei. In hoeverre is de toekomstige omvang en samenstelling van de bevolking (mede) bepalend voor het ontstaan van een maatschappelijk probleem?

Alleen Langeveld gaat hier dieper op in. Zij herhaalt nog eens sommige overwegingen en conclusies van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk uit 1976, met name die ten aanzien van milieu en ruimte. Ondanks de sterk gewijzigde toekomstperspectieven vindt ze nog steeds dat de conclusies van de commissie op deze gebieden een zodanige actualiteitswaarde bezitten dat 'daling van de bevolkingsgroei nodig was en is voor behoud van ruimte en milieu en daarmee voor de handhaving van kwaliteit van het bestaan'.¹²

Met de introductie van de term 'kwaliteit van het bestaan' wijst ze tevens op de betrekkelijkheid van het bevolkingsprobleem. Mijns inziens terecht. Of zoals ze stelt: 'Is Nederland vol en vuil door de vele Nederlanders of maken Nederlanders het land zo vol en vuil door hun ongeremd gedrag?'¹³ Gevolgen van demografische ontwikkelingen kunnen slechts problematisch worden in samenspel met het gedrag van mensen. Dit betekent dat de demografie nooit de enige factor is die verantwoordelijk gesteld kan worden voor het ontstaan van maatschappelijke problemen. Naar gelang de maatschappelijke context zal het belang van de demografische factor sterk uiteenlopen.

De bijdrage van demografische ontwikkelingen aan het bereiken van beleidsdoelstellingen, die in brede kring van de samenleving als wenselijk worden beschouwd, is derhalve bepalend voor het belang van verdere bevolkingsgroei. Zou men de (verbetering van de) kwaliteit van het bestaan vooral willen afmeten aan 'het creëren van de nieuwe landschappen en

het verkrijgen van individuele leefruimte' zoals Langeveld suggereert,¹⁴ dan dient men onvoorwaardelijk te streven naar een dalende bevolking. Zou voor elk relevant maatschappelijk gebied (sociale zekerheid, maatschappelijke dienstverlening, onderwijs, huisvesting, enzovoort) kunnen worden aangetoond dat een dalende bevolking, dat wil zeggen een bevolking waarin het percentage ouderen uiteindelijk minstens 25 procent zal zijn, grote voordelen bezit, dan lijkt de gedachtegang van Langeveld niet voor betwisting vatbaar en dient de overheid een laag kindertal te bevorderen. Elke maatregel met een pro-natalistisch effect zou dan zorgvuldig moeten worden voorkomen.

Het is echter zeer de vraag of een – op termijn – dalende bevolking deze gunstige effecten zal oproepen. De Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk heeft zich ook nooit voor een dalende bevolking uitgesproken. Het lijkt verstandiger om, vooralsnog, het zicht op een stationaire bevolking niet te veel uit het oog te verliezen. Al gedurende bijna 20 jaar bevindt de vruchtbaarheid zich ruim onder het niveau dat vereist is voor het bereiken van een stationaire bevolking. Gelet op de inertie van het bevolkingssysteem duurt het enige tijd voordat een ingeslagen koers kan worden omgebogen. Nog een decennium zal er over heen gaan voordat het effect van de huidige leeftijdsopbouw volledig is uitgewerkt. Op dat moment (omstreeks het jaar 2000) zal, indien het huidige kindertal onveranderd blijft, het aantal geboorten tot 150.000 zijn teruggelopen. Een daling van de bevolking en een steeds ouder wordende bevolking zullen dan welhaast onvermijdelijk zijn.

Emancipatiebeleid

Het zal duidelijk zijn dat in feministische kring weinig sympathie bestaat voor een pro-natalistisch bevolkingsbeleid 'Eerst

12. Langeveld, op. cit., 123.

13. Langeveld, op. cit., 124.

14. Langeveld, op. cit., 123.

verbetering positie vrouwen, dan pas denken over meer kinderen' is volgens Outshoorn¹⁵ het meest algemene gevoelen onder feministen.

Ook de opvattingen van Niphuis-Nell komen in feite hierop neer. 'Eventueel te nemen pro-natalistische maatregelen zijn alleen dan aanvaardbaar als deze niet anti-emancipatoir zijn', dat wil zeggen 'gebaseerd zijn of sturen in de richting van niet-traditionele sekserollen'.¹⁶ Maatregelen voor ouderparen die op basis van de traditionele sekserolverdeling hun kinderen verzorgen zoals geboorte-uitkeringen voor degenen die geen aanspraak doen op betaald zwangerschaps- en bevallingsverlof, vinden in haar ogen geen genade.

Een dergelijk door pragmatische overwegingen ingenomen standpunt ontmoet bij Outshoorn enig wantrouwen. Het feit dat sommige geboortenbevorderende maatregelen bepaalde voordelen bieden voor vrouwen is voor haar niet voldoende om hier onvoorwaardelijk mee in te stemmen. Ze is beducht om in 'ongemakkelijke coalities verzeild te raken'.¹⁷ Deze coalities zijn vooral op Europees niveau aanwezig waar: 'pronatalisme in een context geplaatst wordt van mogelijke arbeidstekorten in de toekomst, een afkeer van een nieuwe immigratievorm, en een Europees nationalisme, dat zich gemakkelijk laat combineren tot Europa-centrisme en vreemdelingenhaat'.¹⁸

Tenslotte is ook Langeveld van mening, weliswaar op andere gronden, dat bevolkingsbeleid, gericht op stijging van het aantal geboorten, geen prioriteit verdient. Integendeel, nog afgezien van de geringe effectiviteit van een dergelijk beleid, zijn er (voorsnog) meer voordelen te verwachten van een dalende bevolking, dus van een voortzetting van het huidige geboortencijfer, dan van een ontwikkeling, waarbij op termijn de samenstelling van de bevolking weer wat evenwichtiger wordt. Volgens deze auteur moet 'de volte van Nederland zwaar wegen, voorlopig zwaarder dan de angst voor een tot ver in

de eenentwintigste eeuw voortgezette vergrijzing'.¹⁹

De implicaties van deze opvattingen zijn nogal verstrekkend. Aangezien er volgens deze auteurs geen maatschappelijk belang in het spel is, dient het krijgen van kinderen als een strikt individuele zaak van vrouwen en mannen te worden beschouwd. Vanuit dit uitgangspunt is dan de vraag relevant in hoeverre het recht op de vrije keuze voor het al dan niet krijgen van kinderen op dit moment door maatschappelijke factoren wordt belemmerd. Het antwoord op deze vraag is tenslotte beslissend voor een mogelijke rol van de overheid in het verwijderen van bepaalde belemmeringen die de realisering van het recht op gezinsvorming in de weg zouden staan.

Er zijn aanwijzingen dat al enige tijd het feitelijk reproductief gedrag niet geheel spoort met het gewenste kindertal. Onderzoek naar meningen en opvattingen over het bevolkingsvraagstuk dat in 1986 door het NIDI is uitgevoerd levert de volgende indicaties op. Van de respondenten die tijdens het onderzoek in een situatie verkeerden waarin ze (nog) kinderen zouden kunnen krijgen doch die in eerste instantie verklaarden dat niet van plan te zijn, bleek 36 procent bij invoering van een nieuw gezins- een kindvriendelijk beleid, gezinsuitbreiding opnieuw te willen overwegen. In 1983 bedroeg dit percentage slechts 13 procent. Er blijkt echter een duidelijk onderscheid naar gezinsfase. Met name zij die zelf niet (meer) kunnen profiteren van een eventueel nieuw beleid (ouder dan 35 jaar zonder kinderen of alleen met oudere kinderen) stellen zich meer dan in 1983 op tegen een begunstigend beleid voor mensen met kinderen.²⁰ Deze afnemende soli-

15. Outshoorn, op. cit., 180.

16. Niphuis-Nell, op. cit., 6-7.

17. Outshoorn, op. cit., 182.

18. Outshoorn, op. cit., 183.

19. Langeveld, op. cit., 134.

20. Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken, *Aspecten van het bevolkingsvraagstuk anno 1987*, Zoetermeer 1988.

dariteit staat tegenover een – in vergelijking met 1983 – toegenomen behoefte aan een meer gezinsvriendelijk beleid bij die groepen waarvoor de eventuele maatregelen van nut kunnen zijn: nog kinderloze paren en mensen met jonge kinderen.

Welk belang zou men aan dergelijk kindvriendelijk beleid kunnen toekennen?

In de visie van de hier besproken auteurs kan men hoogstens vanuit een emancipatoire doelstelling – en dan nog onder stringente voorwaarden – voorstander zijn van maatregelen die tegemoet komen aan de wens van veel vrouwen om het hebben van kinderen te combineren met de uitoefening van eigen activiteiten. Langeveld is geen tegenstander van meer kinderopvang maar hoopt (en verwacht) dat dergelijke maatregelen niet zullen leiden tot hogere geboortecijfers.²¹ Niphuis-Nell is voor een dergelijk effect minder bevreesd. Wel heeft ze uitgesproken opvattingen over de aard van de te nemen maatregelen.²² Outshoorn stelt zich in het algemeen nog al wantrouwend op en vindt dat de positieverbetering van vrouwen in ieder geval voorop moet staan.²³

Slotopmerkingen

Het feit dat in de feministische literatuur aandacht wordt besteed aan het bevolkingsvraagstuk en bevolkingspolitiek is een verheugend verschijnsel. Het lijkt om verschillende redenen niet raadzaam als de vrouwenbeweging het debat over deze onderwerpen uit de weg zou gaan en over zou laten aan experts, ambtenaren of politici. Met deze slotconclusie van Outshoorn²⁴ ben ik het roerend eens.

De standpunten van de in deze Kroniek besproken auteurs roepen een aantal vra-

gen op die in een nog eventueel te voeren discussie meer aandacht verdienen dan nu geschied is. We noemen de volgende aandachtspunten:

- a Als gesteld wordt dat het bevolkingsvraagstuk in essentie herleid kan worden tot een verdelingsvraagstuk, welke politiek-bestuurlijke oplossingen dienen dan gevonden te worden?
- b Is bij benadering aan te geven bij welke bevolkingsgroei er meer nadelen dan voordelen voor de samenleving te verwachten zijn?
- c Krijgt het opvoeden en grootbrengen van kinderen wel voldoende maatschappelijke waardering?

Aangezien het bevolkingsvraagstuk nog wel enige tijd de gemoederen in beweging zal houden, acht ik een discussie over deze (en andere) uitgangspunten van groot belang om te ontdekken hoe de verschillende standpunten over doelstellingen en middelen van bevolkingspolitiek gefundeerd zijn. Een dergelijke explicitering van standpunten komt niet alleen ten goede aan de meningsvorming van deskundigen en beleidsvoerders, maar zal hopelijk ook het inzicht binnen de vrouwenbeweging over een actueel maatschappelijk vraagstuk vergroten.

21. Langeveld, op. cit., 134.

22. Niphuis-Nell, op. cit., 6.

23. Outshoorn, op. cit., 182.

24. Outshoorn, op. cit., 184.

DOCUMENTATIE

Oplossingen schulden crisis moeten recht doen aan armen

Een grotere bewustwording van het onrecht van het schuldenvraagstuk was het thema van de recent gehouden Westeuropese oecumenische consultatie over het schuldenprobleem van de ACP-landen. Een vertaling van de tekst van de op 16-19 mei 1988 in Brussel aangenomen slotverklaring is in de rubriek Documentatie opgenomen. Op 16 september aanstaande houdt het CDA een conferentie over dit onderwerp.

Slotverklaring

Wij zijn hier verzameld als christenen uit katholieke en protestantse kerken en oecumenische organisaties in West Europa, Afrika en het Caraïbisch gebied. Wij komen te zamen om aanbevelingen te formuleren en te presenteren aan de kerken over de schulden crisis van de Afrikaanse, Caraïbische en Pacific (ACP) landen in het licht van de komende onderhandelingen over de vernieuwing van het Lomé-verdrag en de voortgaande onderhandelingen over de General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). Hiermee willen wij voortbouwen op eerdere voornemens en activiteiten van de kerken op het gebied van het schulden- en ontwikkelingsvraagstuk. Hiermee willen wij christenen meer bewust maken van het onrecht en de kosten van de schulden crisis. En hiermee willen wij de solidariteit tussen de kerken bevorderen zowel binnen als tussen de verschillende ACP-landen en West Europa.

1. De schulden crisis van de ACP-landen

De economieën van vele ACP-landen verkeren

in een bijzonder zware crisis waarin schuld aan andere landen een cruciale rol speelt. Volgens de VN-Economische Commissie voor Afrika had tegen het einde van 1987 de totale externe schuld van dat continent een niveau van 200 miljard US dollar. De Wereldbank schat dat het getal voor sub-Sahara Afrika in 1986 102 miljard US dollar bedroeg, dat wil zeggen meer dan 70% van het bruto nationaal product (BNP) van die regio. Hoewel de schuldenlasten van de Afrikaanse landen klein zijn, vergeleken bij die van sommige Latijns Amerikaanse staten, zijn ze groot in verhouding tot de omvang van de Afrikaanse economieën en in verhouding tot hun vermogen tot terugbetaling. De Wereldbank schat dat meer dan 50% van de export-opbrengsten van sub-Sahara Afrikaanse landen in de periode van 1988 tot 1990 zal worden besteed aan afbetaling van schulden. De situatie is vergelijkbaar zwaar in het Caraïbisch gebied. Voor de Engelssprekende Caraïbische landen steeg de totale buitenlandse schuld van 4 miljard US dollar in 1982 tot 5,8 miljard in 1986. De exponentiële stijging van de schuld in de ACP-landen kan worden toegeschreven aan meerdere interne en externe oorzaken. Een aanzienlijk deel van de leningen is op grote schaal uitgegeven in onproductieve kapitaal-intensieve projecten als militarisering, luxe consumptiegoederen en rente op vroegere leningen. In sommige landen zijn grote bedragen verloren gegaan aan corruptie en kapitaalvlucht. Overheden, vooral in Afrika, hebben de stadsbevolkingen begunstigd ten koste van plattelandsontwikke-

ling; in sommige gevallen hebben zwak ontwikkelde bestuurlijke vaardigheden de zaken nog eens verergerd. Echter de beslissende factoren waren extern. De meeste ACP-landen blijven zeer afhankelijk van de export van een beperkte variëteit aan primaire goederen, die te maken kregen met een wereldmarkt die voortdurend ongunstig was en onstabiel. Evenzo zijn ze sterk afhankelijk van de hogere kosten van import van goederen als olie en industriële producten. In het begin van de jaren tachtig groeide deze handelskloof nog toen de wereldrecessie, aangewakkerd door anti-inflator beleid in de Westerse geïndustrialiseerde landen leidde tot een instorting van de exportprijzen van producten uit ACP-landen. Hoge interest, protectionisme van de geïndustrialiseerde landen, repatriëring van de winsten door multi-nationale ondernemingen en verminderde hulpstromen droegen nog in belangrijke mate bij aan de kosten van afbetalingen en de exponentiële groei van de schuld. Het resultaat in vele ACP-landen was economische instorting. Economieën stagneerden of gingen achteruit; reële inkomens per hoofd van de bevolking zijn drastisch gedaald en de werkloosheid is toegenomen waardoor de kloof tussen rijk en arm groter werd. VN-agentenschappen berichten over toenames in kindersterfte, in overdraagbare ziekten en ondervoeding, over een omkering van de bescheiden vooruitgang die in vorige decennia was gemaakt. Bezuinigingen op overheidsuitgaven die van buiten zijn opgelegd leidden tot verminderde uitgaven aan gezondheidszorg en onderwijsprogramma's. Stonden de ACP-economieën al bloot aan de grillen van de wereldmarkt, daar bovenop leidden de bevordering van de export om de schulden te kunnen betalen tot zware offers op sociaal en milieugebied. In bepaalde delen van Afrika domineerden vrouwen traditioneel de voedselproductie. Doordat er een zwaardere nadruk kwam te liggen op het telen van gewassen voor de markt is niet alleen de kwetsbare ecologische basis ondermijnd maar ook de positie van vrouwen. Immers, inkomsten uit verdiensten in cash hadden de neiging om aan de mannelijke leden van huishoudens toe te komen ten koste van voedselveiligheid van het gezin. Boven alles vragen de verwoestende menselijke kosten van de schulden crisis dringend om actie

van de kant van de kerken. Zij nopen ons om de huidige strategieën om de schuld aan te pakken te verwerpen. Zij verzwaren het schuldenvraagstuk alleen maar en leggen het vraagstuk vierkant op de schouders van diegenen in de Derde Wereld die het minst in staat zijn om ze te dragen. Het ontwikkelingsmodel dat alom wordt voorgestaan door de Ontwikkelingsbank, door het Internationaal Monetair Fonds en door de crediteurenlanden, die het beleid van deze instellingen bepalen, had rampzalige gevolgen. Dit model ziet alleen maar de buitenkant, ziet alleen maar groei van de export-georiënteerde goederen, en is gebaseerd op noties van comperatieve voordelen. Dat alles is door de historische ervaringen in de ACP-landen ongeloofwaardig geworden.

2. Theologische reflectie

Veel bijbelse overdenkingen over betrekking tot het schuldenvraagstuk beginnen met het lezen van de voorschriften die zijn gegeven voor het Jubeljaar. Deze voorschriften geven de fundamentele betrokkenheid van God weer met de misdeelden. In het Jubeljaar werden slaven bevrijd, werd land teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaar en werden schulden kwijtgescholden om de juiste relaties te herstellen. Deze zorg voor de armen en misdeelden is een telkens weerkerend thema van het Oude en het Nieuwe Testament. Het wordt nog eens onderstreept door het verhaal in Exodus van de bevrijding van de Hebreeuwse slaven en door het verhaal van Jezus' geboorte op een plek die als verarmd en marginaal werd beschouwd in het Romeinse Keizerrijk van die tijd. Hoewel het waar is dat Jubelvoorschriften een kwijtschelding van alle schuld vragen, gaat de gedachte erachter voorbij deze bijzondere zaak en is die in feite gericht op het bereiken van gerechtigheid en vrede voor allen en op het herstel van integriteit van de schepping. We moeten ons realiseren dat de term 'vergeving van schulden' van de Zuidelijke landen twijfelachtig is; zorgvuldige historische analyse lijkt aan te tonen dat het de crediteurenlanden zijn die vergiving zouden moeten vragen voor beleid dat leidde tot verarming en het aangaan van schulden door en binnen de debiteurenlanden. De oplossing van het probleem van het schuldenvraagstuk is eerder een zaak van gerechtigheid dan van

medelijden. Om het belang van de principes van het Jubeljaar te kunnen inzien voor de wereld van vandaag is het noodzakelijk de realiteiten van tegenwoordig te ontmaskeren en vervolgens te proberen deze realiteiten te hervormen volgens bijbelse richtlijnen van gerechtigheid (verlossing). De heersende omstandigheden worden gekenmerkt door de zonde. Zonde, bekering en verlossing zijn niet alleen noties die betrekking hebben op individuele mensen. Politieke en economische structuren, ook al zijn ze onpersoonlijk, zijn aangetast door zonde, zódanig dat onderdrukking en uitbuiting systematisch zijn geworden. Deze zondige structuren waarin wij allen deelnemen leiden tot voordeel voor sommigen en lijden voor velen. Structurele verlossing en voltooiing van de menselijke gemeenschap zal pas bereikt worden bij de komst van Gods Koninkrijk. De gerechtigheid van Gods Koninkrijk is zowel een belofte als een opdracht; elementen ervan kunnen worden ontdekt in de realiteit van vandaag als tekenen die wijzen naar het Koninkrijk Gods maar de voltooiing daarvan moet actief worden afgewacht. Voor christenen is de fundamentele test van ieder beleid de vraag of het al dan niet de gerechtigheid voor de armen bevordert. Voor de korte termijn moeten beperktere doelen en beperkter beleid worden uitgewerkt, gebaseerd op het principe van 'bestuurlijke gerechtigheid'. Deze houdt rekening met, maar is niet tevreden over, de realiteit van een imperfecte wereld. Het is onze taak als christenen te ontdekken en te proberen te werken naar de implementatie van de Goddelijke strategie van op gerechtigheid gerichte hervormingen die leiden tot volledige menswording. Ieder beleidsvoorstel voor oplossingen voor de schulden crisis moet ook recht doen aan de armen. Zij moeten tegemoet komen aan de intentie van de voorzieningen van het Jubeljaar door structurele mechanismen in te voeren waarmee steeds groter wordende ongelijkheden tussen rijk en arm kunnen worden bestreden.

3. Enige fundamentele overwegingen

Tot nu toe waren de onderhandelingen die leiden tot de voorgaande Lomé-conventies gericht op handel en ontwikkelingshulp. Het is onze overtuiging dat het vraagstuk van de ACP-schulden een vaste plaats moet krijgen

op de agenda voor de onderhandelingen met betrekking tot Lomé-4. Zoals hierboven is uitgewerkt heeft de steeds groter wordende schuld van de ACP-staten desastreuze economische en menselijke gevolgen. Kerken die meedoen in 'ontwikkelings'projecten hebben gezien hoe de bereikte resultaten van deze projecten werden ondermijnd of zelfs verwoest als gevolg van de schulden crisis. Dit heeft eens te meer aangetoond dat het voor kerken niet voldoende is om 'ambulancediensten' te verrichten en de zorg voor de slachtoffers op zich te nemen, maar dat zij ook hun aandacht zouden moeten richten op de veiligheid van de kruispunten en op het wegnemen van de oorzaken van het feit dat er slachtoffers vallen. De schulden crisis in de ACP-landen is symptoom van een groot aantal complexe zaken, waarvan de oorzaken kunnen worden teruggevoerd tot de koloniale geschiedenis. Maatregelen om de oorzaken van de schulden crisis weg te nemen zullen moeten inhouden een structurele hervorming van de productie en consumptie binnen de Europese Gemeenschap. Europese kerken moeten hun leden ervan overtuigen dat ze offers moeten brengen als ze bereid zijn om de Goddelijke strategie voor gerechtigheid en solidariteit te volgen. Deze offers mogen echter niet worden gemaakt ten koste van de zwakkeren. Lidstaten van de Europese Gemeenschap hebben een morele verplichting om zich te houden aan de belofte die jaren geleden is gemaakt om 0,7% van het bruto nationaal product beschikbaar te stellen voor ontwikkelingssamenwerking. De meerderheid van de EG-lidstaten heeft zich nooit aan deze belofte gehouden. Het verschil tussen het beloofde bedrag en het bedrag dat uiteindelijk was geleverd is zowaar ongeveer gelijk aan het bedrag dat nodig zou zijn om de schuld van de ACP-landen kwijt te schelden. Ook hier hebben de kerken een taak bij het beïnvloeden van de publieke opinie en beleidsmakers om de politieke wil voor zulke maatregelen te creëren. Er zijn drie niveaus waarop kerken de huidige schulden crisis in ACP-landen kunnen behandelen en deze niveaus worden in de volgende aanbevelingen weergegeven.

Ten eerste, wij moeten ons concentreren op de onderhandelingen in het kader van Lomé-4, die in augustus 1988 starten, en wij moeten

voorstellen om meer gerechtigheid binnen en tussen landen te bereiken en actieplannen in die zin ontwikkelen. Deze voorstellen moeten realistisch zijn en zich concentreren op wat onderhandelbaar is ten einde effectief te zijn.

Ten tweede moeten wij de rol aan de orde stellen die de Europese Gemeenschap kan spelen op wereldniveau en in multilaterale organisaties zoals het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank.

Ten derde moeten wij onze pogingen voortzetten en intensiveren om bijbelse maatstaven van gerechtigheid te ontwikkelen waartegen bestaande instellingen en bestaand beleid kunnen worden beoordeeld. Het is bijvoorbeeld belangrijk dat deze maatstaven worden gebruikt om de legitimiteit van de huidige schulden te beoordelen ongeacht hoe en door wie de schulden waren aangegaan.

4. Voorstellen voor standpunten van de kerken

Kerken moeten bovenal trachten prioriteit voor de armen zeker te stellen bij het gebruik van additionele hulpbronnen, die beschikbaar komen door steun bij het afbetalen van schulden.

4.1. Korte termijn

4.1.1. Voor ACP-schuldenlanden die betrokken zijn onderhandelingen in het kader van de Club van Parijs moeten zowel bilaterale leningen, aangegaan door Europese overheden aan ACP-landen, als commerciële leningen, waarvoor Europese overheden zich garant stellen (voornamelijk exportkredieten), gedaan vóór januari 1988 behandeld worden als Official Development Assistance (ODA) en zonder voorbehoud worden afgeschreven van bestaande of toekomstige ODA-stromen.

4.1.2. Alle leningen uitgegeven door de Europese Investerings Bank vóór januari 1988 aan ACP-schuldenstaten moeten worden afgeschreven.

4.1.3. Gelden van het Europees Ontwikkelings Fonds mogen niet worden gebruikt om schulden af te schrijven aangezien dit tegenstrijdig zou zijn aan het principe van additionaliteit. Het Europees Ontwikkelings Fonds zou ten minste op reëel hetzelfde niveau moeten blijven en bij voorkeur moeten worden verhoogd.

4.1.4. De veiligheidsclausules die het de Europese Gemeenschap toestaan om eenzijdig ('in consultatie met ACP-partners') de import van welk produkt ook op welk ogenblik ook te beperken zouden moeten worden afgeschaft.

4.1.5. Pogingen van regeringen van Derde Wereldlanden en organisaties om het voordeel te verkrijgen van kortingen op leningen, die nu worden verkocht op de markt voor minder dan hun nominale waarde, moeten worden aangemoedigd.

4.2. Middellange en lange termijn

4.2.1. De Europese Gemeenschap moet het initiatief nemen om de voortdurende handelsoorlog tussen de grootste landbouw-exporterende landen ten einde te brengen. Exportsubsidies voor landbouwprodukten uit hoofde van het gemeenschappelijk landbouwbeleid moeten worden uitgefaseerd ten einde de lokale landbouwproductie en effectieve regionale zelfvoorziening op het gebied van voedsel in ACP-landen te versterken. Budgettaire besparingen die voortvloeien uit de vermindering van subsidies moeten worden gebruikt ten behoeve van landbouw- en plattelandsontwikkeling, zowel in de EG als in de ACP-landen, in overeenstemming met sociale en milieu-eisen (waaronder bijvoorbeeld inkomenssteunmaatregelen voor kleine producenten).

4.2.2. Onderhandelingen over de vernieuwing van Lomé moeten het actieplan van de Organisatie van Afrikaanse Eenheid (Lagosplan) als vertrekpunt nemen voor een ontwikkelingsstrategie voor Afrika. Dit plan legt de nadruk op collectieve sociaal-economische activiteiten binnen en tussen Afrikaanse staten waarin zij zelf kunnen voorzien, voor de periode 1980-2000.

4.2.3. Ten einde de daling van prijzen voor goederen te helpen verminderen (en daarmee exportinkomsten van de ACP-landen) moet de Europese Gemeenschap zijn gezag gebruiken om het Gemeenschappelijk Fonds te versterken. Speciale aandacht moet uitgaan naar voorzieningen die diversificatie van export uit ACP-landen helpen versterken.

4.2.4. Barrières die EG-lidstaten opleggen aan

halfabrikaten uit de ACP-landen, anders dan tariefmuren, moeten worden ontmanteld. Tarieven die de toegang van export uit ACP-landen naar EG-markten beperken moeten worden uitgefaseerd.

4.2.5. Europese lidstaten zouden hun positie als het grootste stemmenblok in de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds moeten gebruiken om schuldhulp voor ACP-landen te bepleiten, om aan te dringen op ontwikkelingsstrategieën zoals beschreven in 4.2.2., en om een zwaardere vertegenwoordiging te bevorderen van Derde Wereldlanden in de besluitvormende lichamen van deze instellingen, en ook om de huidige aanpassingspolitiek die ten onrechte de zwakken treft meer in lijn te brengen met sociale gerechtigheid en zelfvoorziening.

4.2.6. Er zouden pogingen moeten worden gedaan om van internationale valuta-regimes over te gaan naar een bredere mand van valuta's (bijvoorbeeld door de rol van de dollar als de dominante internationale valuta te verminderen).

4.2.7. Europese staten zouden de mogelijkheid moeten onderzoeken van het scheppen van een internationale autoriteit die de activiteiten van het bankwezen volgt en aan regels bindt, ten einde de verantwoordelijkheid aan het publiek te versterken en de mogelijkheden van corruptie en kapitaalvlucht te verminderen.

4.2.8. Om de veranderingen die hierboven zijn genoemd beter mogelijk te maken, zouden de Europese politieke autoriteiten middellange en lange termijnmaatregelen moeten nemen om de interne structuren van productie en consumptie aan te passen.

5. Aanbevelingen voor kerkstrategieën

Het is van fundamenteel belang dat het schuldenvraagstuk bovenaan de agenda van de kerken zowel in Europa als in Derde Wereldlanden staat en dat zo snel mogelijk toepasselijke netwerken worden opgericht voor gemeenschappelijke studies en acties. Alle maatregelen die worden genomen ten behoeve van dit doel moeten plaatsvinden in de context van echt partnerschap en versterkte samenwer-

king van Derde Wereld- en Europese kerken. Pogingen zouden moeten worden gedaan om de ervaring van de wetenschap erbij te betrekken om interne en externe oorzaken van de schuldencrisis te onderzoeken en de kerken bij te staan in het vormgeven van hun activiteiten op het gebied van de schulden. Om in deze kwestie geloofwaardig te zijn, zal het belangrijk zijn voor kerken oprecht hun eigen middelen in oecumenische zin te delen.

5.1. Bewustwording binnen kerkelijke gemeenten

5.1.1. Kerken moeten er naar streven de bewustwording in hun gemeenten te bevorderen zodat zij actief kunnen bijdragen aan een rechtvaardige oplossing van het schuldenprobleem. Dit moet worden uitgevoerd op basis van theologische reflectie, economische analyse en op basis van de bestaande betrokkenheid van kerken in ontwikkelingsprogramma's en in solidariteit met de mensen in het Zuiden.

5.1.2. Scholingsmateriaal moet worden ontwikkeld om de bovengenoemde aanbevelingen te bevorderen, op manieren die passen bij de verschillende kerkelijke gemeentelijke groepen.

5.1.3. Toepasselijke actie-modellen moeten worden ontwikkeld en gesteund door scholingscampagnes die erop gericht zijn een achterban voor zulke acties op te bouwen.

5.2. Kerkelijke betrokkenheid bij het bepleiten

5.2.1. Kerkelijke bestuurslichamen en kerkleiders zouden zich namens degenen die de kwaadaardige gevolgen van de schuldencrisis ondergaan moeten uitspreken. Zij zouden hun boodschap moeten richten op de crediteuren en op de overheid waaronder nationale regeringen, ministers van Financiën, parlementsleden en politieke partijen. Op Europees niveau zouden de geëigende doelen kunnen inhouden ambtenaren, parlementsleden en de Europese Commissie (Ontwikkeling, Landbouw, externe handel en Financiën). Bij gelegenheden van geïntensiveerd politiek debat, zoals de Europese verkiezingen van 1989, zouden de bovengenoemde maatregelen onder de aandacht kunnen worden gebracht van politieke

partijen en van de publieke opinie. Tegelijkertijd biedt dit de mogelijkheid om kerkelijke groepen te scholen in de zaken waar het om gaat. Andere gelegenheden voor lobbyen zouden zich kunnen voordoen bij de top van de zeven geïndustrialiseerde landen (waar vier Europese landen lid van zijn).

5.2.2. Europese kerken zouden een dialoog moeten beginnen met de beslissende instanties van de ACP-landen en hun ambassadeurs bij de Europese Gemeenschap betreffende hun visie op het schuldenvraagstuk.

5.2.3. Kerken zouden zo professioneel mogelijk moeten zijn in het lobbyen. Zij zouden hun stellingen naar voren moeten brengen op basis van theologische, spirituele en ethische criteria, samen met een gedegen analyse van de kwesties waar het om gaat.

5.2.4. Onder de vaardigheden die nodig zijn voor dit lobbywerk vallen lange termijnplanning om de meest gunstige ogenblikken te anticiperen voor actie. En kerkelijke organisaties zouden moeten worden voorzien van menselijke en andere hulpmiddelen om een professionele en effectieve benadering zeker te stellen.

5.2.5. De verantwoordelijkheid voor *follow-up* van de bovengenoemde aanbevelingen zou moeten worden opgenomen door de deelnemers en zou moeten worden toegewezen zoals dat het meest geschikt zou zijn.

PERISCOPE

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Berekening versus overtuiging

over Raden-democratie en het professioneel-bureaucratisch complex

Het CDA wordt doorgaans als een bestuurderspartij gezien. Dat zit hem in een traditie van honderd jaar, slechts nu en dan onderbroken, regeringsverantwoordelijkheid van christen-democraten. Het zit hem ook in het grote aantal burgemeesters, hoge ambtenaren, verenigings- en stichtingsbestuurders die zich in politiek opzicht tot de christen-democraten rekenen. Voor die, door anderen benijde, sterke positie zijn diverse factoren verantwoordelijk. Waarschijnlijk is de praktische inslag van de christelijke godsdienst die de christen-democraten inspireert de belangrijkste reden. Niet helemaal los daarvan staat de afkeer van polarisatie zoals die door links en rechts bedreven is; zodoende was de christen-democratie vaak degene die met het been wegliep waar de andere honden om vochten.

'Bestuurderspartij' is echter geen ongemengd positieve aanduiding. Zij wil namelijk ook zeggen dat zo'n partij zozeer geniet van de plaats in het centrum van de macht, dat zij bereid is om ter wille daarvan heel wat op te offeren. Bijvoorbeeld het eigen profiel. Het is voor het behoud van macht vaak gunstig om kleurloos te zijn, om de specifieke aard van de eigen inspiratie te verbergen of te verloochenen.

Als zo'n bestuurderspartij 'in de lift' zit, dan komt er niet alleen veel goed menend publiek op af, maar ook allerlei vreemd

volk, slechts belust op een carrière. Na enig ideologisch gestotter weet men voldoende vertrouwen te winnen, maar eenmaal gevestigd binnen de partij zullen juist van die kant de idealen ondergraven worden. Idealen zijn immers niet met eigenbelang te combineren en dus lastig. Zo gezien is het een wonder dat het CDA in de ontwikkeling van politieke visies het voortouw genomen heeft. Zoiets past niet bij een 'bestuurderspartij'. Misschien is het CDA dus meer dan dat, namelijk 'begin-selpartij'.

Karakter door democratie

Dat ligt voor een groot deel aan de leden en sympathisanten. Waarom zouden die zich voor het CDA inspannen als het allemaal slechts neerkomt op carrières voor enkelen? Natuurlijk is er altijd de verleiding om nog verder te groeien door steun te werven bij publieken die feitelijk geen enkele verwantschap met de christen-democratie hebben.¹ Dat gaat dan gepaard met verdoezeling van de christelijke signatuur van de partij in de beledigende veronderstelling dat zulke publieken waardering zouden hebben voor karakterloosheid. Menig andere geïnspireerde organisatie is daardoor innerlijk vermolmd. Tegen zulke

1. A.M. Oostlander, 'Over het meten van christen-democraten', *CDV* (maart 1985).

verleidingen kan men zich wapenen door versterking van de partij-democratie, door verankering in de achterban. De verantwoordelijke basis moet beslissen. Het gaat niet om de kleine groep van leiders en *professionals*, maar om de inspiratie van de beweging, de beginselen, de politieke visie van de christen-democratie. Aan de toewijding daaraan ontleent men zijn mandaat.

Door de weg van de beginselpartij te kiezen heeft het CDA nu zo'n belangrijke rol in de politieke discussie in ons land (en ook een beetje daarbuiten!). Andere partijen zijn mede daardoor aan het denken gezet. Zij laten zich niet onbetuigd met geschriften als 'Liberaal Bestek', 'Schuivende Panelen', 'Bewogen Beweging'. Ideologie is 'in'.

Ongeiïnspireerdheid

Niet iedereen juicht dat toe. Het debat over principes en visies – de verbinding tussen politiek en datgene waar het voor mensen ten diepste om gaat – is niet populair bij al diegenen die er belang bij hebben dat regeren en besturen louter als technische zaken beschreven worden. In de eerste plaats zijn dat de mensen met een ambtelijk-beleidsadviserende functie; ambtenaren op sleutelposities. Zij mogen uit zichzelf geen politieke kleur in hun adviezen leggen maar moeten zich voegen in de politieke leiding van het departe-

ment. Als zij hun overtuiging in adviezen laten blijken dan gebeurt dat het veiligst in de gestalte van een 'zakelijke, bestuurskundige' benadering. Zij hebben er intuïtief belang bij om de relevantie van het partijpolitieke debat te ontkennen. Volgens hen kan men alleen op technische gronden van mening verschillen. Zo blijft de continuïteit van de ambtelijke functie behouden bij wisseling van politieke leiding. In Nederland plegen we trots te zijn op de politieke neutraliteit van het ambtelijk apparaat. Zo diep geworteld is onze naïviteit ten aanzien van de werkelijke stand van zaken. Het is overigens de vraag of we er zo trots op mógen zijn als beleidsambtenaren vanwege de 'neutraliteit' hun overtuiging tussen haken plaatsen en op gezette tijden tegen hun geweten in schrijven.

De destijds vooral door de naoorlogse PvdA en later door D'66 beoefende reductie van de politiek tot een technisch-professioneel gebied heeft waarschijnlijk vooral in ambtelijke kringen waardering geogst. In dezelfde naoorlogse periode is het ambtelijk apparaat drastisch uitgebreid, het aantal beleidsfuncties is sterk toegenomen omdat de verzorgingsstaat zich steeds meer plannende en sturende bevoegdheden toekeende en de complexiteit van de samenleving *sowieso* al toenam. De groei van de onderzoek-staven waar de overheid direct en indirect over beschikt maakt de ambtelijke opvatting over de zogenaamde geringe relevantie van het principiële debat steeds dominanter. Aan deze opvatting wordt in onze cultuur heel veel geld besteed. De instantie die de belasting vergaart, zorgt nu eenmaal het best voor zichzelf. Het is al net als met het marxisme-leninisme en destijds het rode boekje van Mao in de communistische wereld. De in die landen functionerende overheden betalen de propaganda voor de betreffende filosofie; dan lijkt het al meteen heel wat. Het lijkt zelfs al op 'nuchtere waarheid'!

Departementen hebben belang bij de illusie van de zakelijke benadering.

De Vries contra Rutten

De macht van de ideologie-van-het-technisch-professionalisme is heel uitdrukkelijk gebleken uit het schriftelijk debat tussen de politieke leider van de grootste regeringspartij (dr. B. de Vries van het CDA) en een topambtenaar van het departement van Economische Zaken – tevens *part-time* hoogleraar – professor Rutten, dat ooit plaats vond.²

Het feit dat zo'n debat kan plaatsvinden, toont twee dingen aan:

- a) de macht van de ambtelijke dienst, die immers op gelijk niveau behandeld werd als de leiding van de grootste parlementaire fractie;
- b) de mythe van de neutraliteit van de ambtenaar; die kan zich namelijk in politieke zaken meten met de echte politicus.

Zulke debatten hebben een verhelderende en een verdoezelende werking. Het kan zijn dat ze de ideologische instelling van de ambtenaar aan het licht brengen en ze kunnen de suggestie wekken dat het werk van de politicus een soort tweederangs technisch-professionele activiteit is; de professor/topambtenaar is immers een groter 'deskundige' dan een partijpoliticus die 'slechts doctor' is.

Raden-'democratie'

Nu zou men verwachten dat politici zich bewust zijn van de gevaren van de depolitiserende. Dat blijkt niet het geval. Juist door politici is de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, de Raad voor het Jeugdbeleid, de Emancipatieraad, de Raad voor het Ouderenbeleid, de Commissies-Oort, -Dekker I en -II, etc. opgericht.

De eerste houdt zich onder andere met hoogst levensbeschouwelijke vragen bezig zoals toekomstverkenningen. De uitkomsten van dat werk kunnen in zoverre gewaardeerd worden als zij een palet van scenario's weergeven die berusten op een degelijke kennis van de belangrijkste politiek-levensbeschouwelijke tendensen

in onze cultuur. Die kennis is helaas nog slechts beperkt aanwezig. Diverse studies of voorstudies weerspiegelen heel sterk het mens- en maatschappijbeeld, ja zelfs de vooringenomenheid van de auteurs – ook al pogen zij soms een zo onpartijdig mogelijke houding aan te nemen. De pretentie van objectiviteit van deze studies imponeert menig politicus meer dan de deskundige vertogen van overtuigde partijgenoten! De andere genoemde Raden maken het soms nog bonter. Zij zijn samengesteld uit personen van verschillende (onder andere politieke) opvatting. Het selectieproces is in een aantal gevallen de moeite van nadere bestudering waard.

Sommige partijen worden geweerd (klein confessioneel komt bijvoorbeeld in de Emancipatieraad niet voor, in tegenstelling tot klein links!). En uit welke groep je ook voortkomt: de ambtelijke voorselectie en de selectie door de voorzitter laat vaak haar politieke sporen merkbaar na. Wie eenmaal lid is geworden van zo'n Raad, staat vervolgens onder bijzonder sterke druk om tot consensus te komen. De rechtvaardiging van deze druk is dat een eenstemmig advies een veel zichtbaarder effect op het gebied zal hebben dan een verdeeld. Zodoende wordt de politieke verscheidenheid verdoezeld en gaat het van de rest van het beleid geïsoleerde 'belang' domineren. Men adviseert immers 'ten bate van' de jeugd, de emancipatie van de vrouw, de ouderen, etc.

Raden van deze aard bemoeilijken een echt principiële politiek debat omdat ze de politieke verschillen tussen de stromingen onderdrukken ten bate van één bepaald compromis. Een compromis dat relatief te sterk beïnvloed is door de (zeer politieke) opvatting dat het in de politiek slechts zou gaan om de strijd van deelbelangen. In plaats van aan de verschillende subculturen (eventueel zuilen) hun breed en principiële gefundeerde visie op doelgroepenbeleid te vragen, richt men zich nu tot

2. Dr. B. de Vries: 'Visie' in *CDV* (februari 1987) 39.

Raden die zich gemakkelijk als door de regering betaalde lobbies voor deelbelangen kunnen gaan ontwikkelen.

CDA-vertegenwoordigers in zulke Raden (en uiteraard ook die van andere stromingen) zouden nooit moeten meedoen aan het streven naar consensus. Het is veel beter en democratischer als zij – grondig en van nabij kennis genomen hebbende van andermans inzichten – de eigen visie in het rapport van de Raad laten opnemen. Het parlement zou dat kunnen ondersteunen door eenheidsadviezen a priori als bedrieglijk te bestempen. Het is niet de taak van een Raad om de parlementaire discussie uit te hollen. Anderzijds is de parlementaire discussie gebaat bij een duidelijk overzicht over de diverse vormen van beleid welke uit de visies van de stromingen voortvloeien. Dan kan een optimaal verantwoord compromis worden bereikt. Uitgesproken parlementair werk.

De Raad als subcultuur

Onlangs kwam het tot herinstallatie van de Raad voor het Jeugdbeleid. Voor die gelegenheid werd door de ambtelijke staf en onder verantwoordelijkheid van de voorzitter van de Raad een nota opgesteld waarin de basisstellingen die het werk van deze Raad richting moeten geven uiteen worden gezet. De twee belangrijkste bleken: bevordering van de gelijke behandeling van de jeugd en bevordering van de economische zelfstandigheid. Het zijn stellingen uit de ideologische sfeer van een links getint humanisme. Gelijkheid is in die kring een dogma van universele toepasbaarheid en '(economische) zelfstandigheid' ademt de sfeer van het autonomisme – de mens zichzelf tot criterium.

De woordvoerder van D'66 omhelsde deze stellingen het hartelijkst. Krachtens zijn visie moet bijvoorbeeld kinderbijslag niet aan de ouders maar aan de kinderen worden uitgekeerd. Daarmee deed hij weliswaar geen recht aan de eisen van

gezond verstand, maar wel aan die van de D'66-filosofie.

In de nota van de Raad voor het Jeugdbeleid werd uiteraard wel met de toepasbaarheid van deze stellingen geworsteld. Wat betreft gelijke behandeling poogden de auteurs een oplossing te vinden door die te verbinden aan gelijke gevallen in gelijke omstandigheden. Zodra men dat doet is er niets meer op tegen, is de toepasbaarheid geen probleem meer en is ook de zin aan de stelling ontvallen. Immers alle mensen zijn gelijk in zoverre ze niet ongelijk zijn . . . . De presocratische sofisten zouden op zo'n vondst jaloers zijn geweest. Inmiddels zet de genoemde nota het betoog in dezelfde toon voort. Diverse malen valt de negatieve term 'betuttelen'; logisch, want als autonomie boven alles gaat voelt men zich al snel betutteld. Elke normale kritiek of sociale controle kan dan negatief ervaren worden; want wie is die ander dat die het recht zou hebben om kritiek te uiten? Nietzsche zei het nog radicaler: 'een sprekend geweten is onfatsoenlijk'. Hier zit het basisprobleem van de autonomisten: waar haal je normen vandaan? En waarom zou je je aan normen iets gelegen laten liggen? Dat is een onoplosbare vraag als er niets transcendenten voor je is.

Het siert de Raad dat hij deze nota niet voor zijn rekening genomen heeft. De

---

Als er niets transcendenten voor je is, waar haal je dan je normen vandaan?

---

twee genoemde basisprincipes blijken veelvuldig voorwerp van debat in de Raad te zijn. Indien er dus een advies uit de Raad komt, dan ligt daar in principe geen verdoezeling van fundamentele visies aan ten grondslag. Nog één stap verder: de uitbrenging van verschillende gefundeerde en dus verdeelde adviezen. Dat zou mooi zijn. De Raad voor het Jeugdbeleid zou daarmee een nieuwe trend zetten. En wel een veel democratischer dan die Raden die afwijkende meningen van hun leden straffen met een soort excommunicatie – niet meer willen luisteren, niet meer willen ingaan op argumenten, niet meer verkiezen in geprofileerde posities. Ook dat komt voor. Wie de hersenspoeling van de dwang enige tijd heeft ondergaan, zal óf vertrekken óf zich aanpassen. In dat laatste geval is hij niet meer de vertegenwoordiger van zijn stroming in de betreffende Raad, maar een vertegenwoordiger van de Raad in zijn stroming of partij; een vertegenwoordiger van een vreemde ideologie en dan vaak op een heel fanatieke manier.

De adviezen van Raden voor regeringsbeleid welke als 'consensus' worden gepresenteerd, hebben niets neutraals of objectiefs, maar zijn de resultaten van een ideologische machtsstrijd die na formulering van het advies aan het oog onttrokken wordt. Het advies zelf is, voor wie met politieke filosofieën vertrouwd is, gemakkelijk plaatsbaar. Voor het CDA is van belang te weten dat de generaties van de beroepsgroepen waaruit de ambtelijke staven van de Raden bestaan relatief zeer weinig geschoolde christen-democraten bevatten. Dat maakt het nog minder waarschijnlijk dat adviezen stroken met de visies van het CDA. Die eenzijdigheid treft men ook in de wetenschap aan, bijvoorbeeld in vakgroepen binnen de sociale faculteiten. De zelfkritische zin leidt daaronder.³

End of ideology?

Diegenen die er belang bij hebben, zullen

nog een hard gevecht leveren voor de stelling dat ideologie, politieke inspiratie en visie er niet meer toe doen. Die strijd wordt in feite uit de publieke kassen gefinancierd. Het Program van Uitgangspunten verklaarde de oorlog aan de neiging om de mens van de politiek te vervreemden door het landsbestuur in handen te geven van het technisch-professionalisme. In lijn met het Program van Uitgangspunten is het aan ons om elke keer de objectiviteitspretenties van bureaucratische bestuurders door te prikken. *Wij* nemen geen genoegen met het vrije spel van ambtelijke diensten en van depolitiserende Raden. Voor ons staan de stammenoorlogen van departementen en semi-overheidsorganen zoals de VNG en dergelijke niet centraal. Het beleid mag geen resultante zijn van de machtsstrijd van 'bendes' ambtenaren in de vorm van concurrerende overheidsdiensten die meer of minder goed weten 'hoe de hazen lopen'. Tot in eigen gelederen moet met dit soort ongenormeerd machtsdenken worden afgerekend. Ook in het CDA hoort men wel

- dat kennis van de procedures er op aankomt en niet kennis van de principes;
- dat het christelijke karakter van het CDA beperkt kan blijven tot een routinematig politiek 'Here, zegen deze spijze, amen';
- dat het bij politieke visies niet gaat om iets reëls, ja het hart van de zaak, maar om mooi-denkerij die mensen ongeschikt maakt voor het praktisch leven;
- dat de 'mannetjes' belangrijker zijn dan de grondslag en drijfveer van de partij.

Het zijn de ontsparingen van een bestuurderspartij – mede oorzaken van de afgang in de jaren zestig.

Politiek als Rorschach-plaatje

'Niets is praktischer dan een goede theo-

3. Zie bijvoorbeeld G. Engbertsen en A. Kanter over CDA-visies in, 'Schuivende Verantwoordelijkheden', wordt gepubliceerd in *Beleid en Maatschappij 1988*; themanummer over kerntaken van de overheid.

rie', zo stellen technici. Dat geldt ook voor visies in de praktische politiek. Dwars door alle depolitisering heen moet een regeringsbeleid, dat uit is op grondige veranderingen in het politieke bestel, in beleid en in verbale toelichting laten zien in welke maatschappij-visie het beleid past. De burgers moeten kunnen zien dat het serieus gaat om een politiek die de waardigheid van burgers en samenleving beoogt.

Intentie, doel en tussendoelen, alsmede de middelen die die verbinden, moeten in die visie op mens en samenleving passen. Als het echt zo is, dan verdient zo'n beleid een duidelijke verklaring. Burgers komen in de regel zelf niet tot een omvattend begrip van de gevoerde politiek; die blijft voor hen te zeer een Rorschach-plaatje dat allerlei duidingen toelaat. Hoe juist de toelichting, des te meer vertrouwen. Zonder toelichting raken zelfs de politici de draad kwijt en krijgt de indruk van stuurloosheid de overhand. Einde van de ideologie? Einde van de integere principiële toelichting op het beleid? Dan ook het einde van de loyaliteit en de publieke steun voor het beleid.

Een *pur sang* (maar partijpolitiek herkenbaar) ambtenaar als In 't Veld neemt daar genoeg mee.⁴ De overheid (technocratisch/professionalistisch opgevat) moet steeds meer rekening houden met slimme (bedoeld is puur normloos berekende) burgers, zo stelt In 't Veld. Daarom moet wetgeving steeds weer aan hun slimheid (bedoeld is fraudebereidheid en fraudekundigheid) worden aangepast. Zo

rennen burger en overheid achter elkaar aan, elkaar in 'slimheid' overtroevend. De relatie tussen hen is verbroken, er is geen morele band meer, zoiets als gedeelde overtuiging. Het eindstation van de bureaucratistische ideologie waarin, heel populair, geen spoorje moraal(isme) meer te bespeuren valt.

Het is goed dat deze negativistische utopie af en toe in alle onbevagenheid geschetst wordt. Het is een doodlopende weg, een regressieverschijnsel. Echte ont-plooiing van de cultuur verloopt langs andere wegen. We hoeven niet te vrezen dat de ontwikkeling van de samenleving op deze wijze zal gaan vastlopen, hoe sterk de positie ook is van hen die zich in bureaucratisch/technische illusies hebben vastgebeten. Maar het is toch wel jammer als het regeringsbeleid door hen een tijdje stuurloos, gevoelsarm en grijs-neutraal zal zijn en als de burgers een tijd lang aangeleerd zal worden dat hun relatie tot de overheid bepaald mag of moet worden door visieloos, berekend eigenbelang. Om dit soort ontsporingen te voorkomen is het nodig om het CDA niet zozeer als bestuurderspartij maar als beginselpartij te profileren.

A.M.O.

4. R.J. in 't Veld, 'Niet bij terugred alleen', *Intermediair* 17 juni 1988.

IN DIT NUMMER

Column: Commercie in media holt verantwoordelijkheid burgers uit 289
Mr. L.B.M. Wüst

Verantwoord onderwijs in een verantwoordelijke samenleving 291
Dr. H. Klifman

Uitwerking van levensbeschouwelijke uitgangspunten in het onderwijsaanbod komt in de knel. De autonomie van scholen wordt door het overheidsbeleid veeleer aangetast dan vergroot. Door marktgericht denken dreigt 'vertrouwen' in het onderwijsbeleid.

Civiele samenleving in de DDR, Tsjechoslowakije en Polen 296
Drs. J.J. ter Laak

In de DDR, Tsjechoslowakije en Polen groeit het streven naar een onafhankelijk maatschappelijk middenveld. Kerken vormen daarbij de belangrijkste factor. Maatschappelijke organisaties in Nederland, waaronder politieke partijen moeten nadenken hoe zij die ontwikkeling kunnen steunen.

Sociale verdediging, afschrikking en de verantwoordelijke samenleving 302
Drs. J. Grin

Voorstanders van sociale verdediging zijn sterk op Nederland gericht. Onduidelijk blijft hoe zo'n verdediging in samenhang met andere landen zou moeten worden vorm gegeven. Huidige ontwikkelingen komen overigens tegemoet aan wat de auteur over dit onderwerp beweegt.

Kroniek: Feministen over bevolkingsbeleid 308
Prof. drs. G.A.B. Frinking

Sociale, economische en financiële vraagstukken die verbonden zijn met bevolkingspolitiek zullen de aandacht van de overheid opeisen. Men kan zich afvragen of de overheid dan nog wel emancipatie als belangrijkste doelstelling zal beschouwen.

Documentatie: Oplossingen schulden crisis moeten recht doen aan armen 314

Een grotere bewustwording van het onrecht van het schuldenvraagstuk was het thema van de recent gehouden Westeuropese oecumenische consultatie over het schuldenprobleem van de ACP-landen. Een vertaling van de tekst van de op 16-19 mei 1988 in Brussel aangenomen slotverklaring is in de rubriek Documentatie opgenomen. Op 10 september aanstaande houdt het CDA een conferentie over dit onderwerp.

Periscope: Berekening versus overtuiging 320
Drs. A.M. Oostlander

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut. Het is jammer als het regeringsbeleid een tijd stuurloos en neutraal zal zijn door toedoen van technocraten. Om dit soort ontsporingen te voorkomen moet het CDA zich meer profileren als beginselpartij dan als bestuurderspartij.

COLUMN

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Mr. A.K. Huibers

AIDS: een ethische tussenstand

De ziekte AIDS heeft in Nederland, net als in het buitenland, veel losgemaakt. Daarbij denken we natuurlijk allereerst aan het leed van de slachtoffers en hun dierbaren. Een adequate zorgverlening is en blijft een eerste taak voor overheid en gezondheidszorg.

Er is echter meer aan de hand: het zich voordoen van deze nieuwe ziekte blijkt aanleiding voor heroverweging van allerlei uitgangspunten die vast léken te liggen. Zo dachten we te kunnen spreken over een recht op gezondheidszorg. Nu blijkt, dat sommige artsen menen dat een patiënt die een AIDS-test weigert geen recht heeft op een operatie. Zo dachten we te kunnen spreken over solidariteit als grondslag voor ons verzekeringswezen. Nu blijkt, dat (levens-)verzekeraars wel degelijk zover willen gaan dat seropositieven (dragers van het AIDS-virus) van bepaalde verzekeringen worden uitgesloten. Zelfs blijkt (per ongeluk?) een enkele verzekeraar zover te gaan dat de seksuele geaardheid een rol speelt bij een verzekeringsaanvraag. En volgens de heersende juridische opinie was een sollicitatiekeuring er om *geschiktheid* voor de betrokken functie te toetsen. Nu blijkt dat ook een verhoogde kans om ziek te worden voor sommige werkgevers van belang is. En tenslotte waren we zo gelukkig met het zorgvuldige beleid in Nederland ten aan-

zien van strafrecht, prostitutie en verslaving. Nu echter horen we steeds vaker roepen om 'harde maatregelen'.

De verklaring voor deze ingrijpende ontwikkeling ligt waarschijnlijk in de combinatie van de volgende factoren:

- a AIDS is een dodelijke ziekte;
- b er is voor AIDS geen geneesmiddel of vaccin;
- c AIDS behoort tot de categorie van de seksueel overdraagbare aandoeningen;
- d AIDS heeft zich het eerst voorgedaan in een zich nog emanciperende bevolkingsgroep;
- e er bestaat een verschil tussen het dragen van het virus en het daadwerkelijk ziek zijn.

Wat kunnen we vanuit de ethiek over deze ontwikkelingen zeggen? Allereerst moeten we vaststellen dat de ethiek niet zomaar even alle problemen kan oplossen. Wat de ethiek wél kan is het leveren van een bijdrage aan een 'ordelijke' discussie. Dat betekent het geven van een kader voor de discussie, alsmede het analyseren van de gehanteerde argumenten op relevantie en innerlijke consistentie.

Voor wat betreft een kader voor de discussie zou ik willen aanknopen bij de in Grondwet en verdragen vastgelegde grondrechten, alsmede bij de in het ge-

zondheidsrecht aanvaarde beginselen. Niet omdat met die grondrechten alles op het gebied van de ethiek gezegd zou zijn. We kunnen echter wel constateren dat deze uitgangspunten in beginsel brede instemming ondervinden. En het is in de ethiek vaak praktisch te zoeken naar een gemeenschappelijk uitgangspunt voor de discussie. Dit lijkt me zeker op het politiek niveau gewenst, omdat het uitspitten van elke discussie tot het niveau van de persoonlijke levensovertuiging niet veel mogelijkheden biedt voor een zinvolle politieke discussie. Daarnaast denk ik dat in de grondrechten zeer veel is terug te vinden van christen-democratische uitgangspunten. Zo heeft het gelijk behandelen van gelijke gevallen (artikel 1 Grondwet) natuurlijk alles te maken met de norm van gerechtigheid; en zo heeft een recht op gezondheidszorg natuurlijk alles te maken met solidariteit ten aanzien van de zwakken in de samenleving.

De functie van grondrechten is het geven van *extra bescherming* aan bepaalde (materiële of immateriële) belangen. Het is niet uitgesloten dat een grondrecht doorbroken wordt; daarvoor moet dan wel een extra zware argumentatie gegeven worden. Wil een dergelijke handeling verdeeld kunnen worden dan moet aangevoerd worden dat de tegenover het grondrecht staande belangen dermate zwaar zijn dat een doorbreking van het grondrecht gerechtvaardigd is.

Hoe werkt dit kader uit ten aanzien van de hierboven gesignaleerde problemen? Een verplichte test van patiënten in ziekenhuizen betekent een doorbreking van het recht op bescherming van de geestelijke en lichamelijke integriteit, het beginsel van *'informed consent'*¹, en daarnaast van het recht op gezondheidszorg indien daarna weigering van behandeling zou volgen. Wordt deze doorbreking gerechtvaardigd door de daartegenover liggende belangen? Ik meen dat dit *niet* het geval is. De Gezondheidsraad heeft in meerdere

instanties betoogd² dat een goede bescherming tegen besmetting mogelijk is. Dat betekent dat de met een verplichte test gediende belangen niet een doorbreking van genoemde grondrechten kunnen rechtvaardigen. En dat geldt nog sterker voor een weigering van behandeling van iemand die een test weigert. Immers, een arts kan ten aanzien van die patiënt dezelfde voorzorgsmaatregelen nemen als met betrekking tot AIDS-patiënten.

Met betrekking tot verzekeringen moeten we zeggen dat het economische belang van de verzekeraar niet rechtvaardigt dat aan burgers essentiële voorzieningen worden onthouden. Dit is in strijd met het solidariteitsbeginsel. Het argument dat een verzekeraar te allen tijde rekening mag houden met een verhoogd risico wordt begrensd door het fundamentele belang dat een (potentiële) verzekeringnemer bij een verzekering kan hebben. Dat betekent dat het niet mogelijk moet zijn dat dragers van het virus geen ziektekostenverzekering voor een betaalbare premie kunnen krijgen. Dat betekent ook dat voor zover een levensverzekering een fundamentele voorziening vormt (bijvoorbeeld in verband met de aanschaf van een woning) deze niet geweigerd moet kunnen worden. Anders ligt het naar mijn mening met luxe levensverzekeringen.³ We moeten echter in dit kader bijzonder oppassen voor een glijdende schaal. In hoeverre betekent het accepteren van één vorm van uitsluiting, namelijk voor 'luxe' verzekeringen, dat andere uitsluitingen zullen volgen? Het economisch belang van verzekeraars zal een dergelijke tendens zeker stimuleren.

1 Dit beginsel houdt in dat een medische ingreep behoudens acute noodsituatie 'alleen geoorloofd is, als de patiënt zijn door voldoende relevante informatie gekwalificeerde toestemming heeft gegeven'; aldus de *nota Patiëntenbeleid 1981* (TK, 80/81, 16 711, nr. 2) Zie ook de artikelen van Prof. mr. H.D.C. Roscam Abbing en prof. dr. H.M. Dupuis in *Ned. Tijdschr. Geneesk.*: 1987: 131, 33.

2 Zie b.v. het tweede rapport van de Gezondheidsraad (1985) p. 107, bevestigd in een nadere rapportage 1987.

3 Deze lijn is inmiddels ook door regering en verzekeringsmaatschappijen aangenomen.

Voor wat betreft aanstellingskeuringen zou ik willen vasthouden aan het beginsel dat slechts geschiktheid voor de functie wordt getoetst. Het meewegen van een kans op ziekte brengt ons op een volstrekt heilloze weg die zeker strijd met het recht op arbeid alsmede met het recht op gelijke behandeling met zich zal brengen. Het economisch belang van de werkgever zal deze doorbreking in het algemeen niet rechtvaardigen.

Tenslotte een enkele opmerking over 'harde maatregelen'. Sommigen redeneren als volgt: AIDS is of wèl of niet een serieus probleem; als het wèl een serieus probleem is, (en alles wijst in die richting) dan moeten we ook harde maatregelen nemen. Zachte heelmeeesters maken stinkende wonden. Dit argument heeft een bepaalde oppervlakkige aantrekkelijkheid. We moeten echter in de eerste plaats niet vergeten dat die 'harde maatregelen' zoals een vergunningenbeleid voor prostitutie, strafrechtelijk vervolgen van besmetters, of zelfs isolatie van AIDS-patiënten, even zovele inbreuken op grondrechten met zich brengen. Nu zouden, zoals aan-

gegeven, deze inbreuken op zichzelf wellicht gerechtvaardigd kunnen worden.

Eerste vereiste is dan echter wel dat die 'harde maatregelen' ook *effectief* zijn. Aan de stelling dat een ernstige ziekte 'harde maatregelen' rechtvaardigt ligt impliciet de vooronderstelling ten grondslag dat harde maatregelen ook de meest effectieve zijn. Dit berust naar mijn mening op een misverstand. Harde maatregelen zullen slechts tot gevolg hebben dat een ondergronds circuit ontstaat dat een succesvol preventief beleid in ernstige mate bedreigt. In die zin zouden 'harde maatregelen' wel eens een averechts effect kunnen hebben.

Dit averechts effect gecombineerd met de doorbreking van grondrechten vormt meer dan voldoende reden om 'Beierse toestanden' buiten de deur te houden en waar mogelijk in Europees verband te bestrijden.

Mr. C.P.A. Bakker RA

Nieuwe ontwikkelingen in de volkshuisvesting

Ook de volkshuisvesting moet bijdragen aan de gezondmaking van de overheidsfinanciën. Degenen die als gevolg van een historische ontwikkeling te weinig voor het wonen betalen zullen daarbij de grootste offers moeten brengen.

De economische ontwikkeling van de laatste jaren wordt onder meer gekenmerkt door het verdwijnen van de geldontwaarding en een daling van de rente op de kapitaalmarkt. Voor de volkshuisvesting heeft deze ontwikkeling belangrijke gevolgen.

In een artikel in dit blad van januari 1985 onder de titel 'De toekomst van de volkshuisvesting: moet woonruimte distributiegoed blijven?' gaf ik een korte historische ontwikkeling van de volkshuisvesting vanaf de vooroorlogse toestand tot eind 1984 en in aansluiting daarop een analyse van de eind 1984 bestaande toestand. Daarin wees ik erop dat voor de bestaande voorraad huurwoningen het gemiddelde huurpeil lag op circa twee/derde deel van hetgeen bedrijfseconomisch nodig is om de kosten van de woning te dekken met aanzienlijke onderlinge verschillen voor gelijkwaardige woningen als gevolg van het gedurende tientallen jaren gevoerde beleid om de vraaghuren te koppelen aan de uitgaafprijzen van de woningen. Die uitgaafprijzen stegen onder invloed van de

geldontwaarding fors, zonder dat het huurpeil van de bestaande, oudere woningen voldoende werd aangepast. In dit verband wees ik ook op het systeem van de zogenaamde dynamische kostprijs-huur, een kunstgreep, waarbij de aanvangshuur wordt gedrukt door rekening te houden met toekomstige huurverhogingen, die bij voortgezette geldontwaarding zouden mogen worden verwacht met als gevolg dat een deel van de lasten van het heden naar de toekomst wordt verschoven.

Verder schonk ik aandacht aan de individuele huursubsidie, de huurbescherming en de distributie van woonruimte, in het bijzonder met betrekking tot de goedkope woningen.

Op grond van mijn analyse formuleerde ik de uitgangspunten voor een toekomstig beleid. Daarbij schonk ik bijzondere aandacht aan de positie van de laagstbetaalden in de samenleving.

Om meerdere redenen is er thans aanleiding voor een nadere beschouwing. De belangrijkste reden is gelegen bij de kentering in de economische ontwikkeling, die onder meer wordt gekenmerkt door

---

Mr. C.P.A. Bakker RA (1925) is registeraccountant, economisch en fiscaal adviseur te Zeist en onder andere lid van de fractiebegeleidingscommissie Volkshuisvesting van het CDA.

het praktisch verdwijnen van de geldontwaarding en een daling van de rente op de kapitaalmarkt.

De christen-democratische visie op de volkshuisvesting

In de christen-democratische visie kan het terrein van de volkshuisvesting niet geheel aan het vrije spel der maatschappelijke krachten worden overgelaten. Vele vragers van woonruimte behoren tot economisch zwakke groepen, van welke situatie de aanbieders van woonruimte misbruik zouden kunnen maken c.q. in gebreke zouden kunnen blijven om passende woonruimte tegen een redelijke prijs aan te bieden. De consequentie hiervan is niet dat de volkshuisvesting daarom geheel een zaak van de overheid zou moeten zijn. Doch wel dat de overheid een rol moet spelen om te bevorderen dat in de samenleving processen op gang komen die leiden tot een goede volkshuisvesting, waarbij niemand in de knel komt. In het verleden heeft het aspect van de volksgezondheid altijd een zwaar accent gekregen en niet ten onrechte. Een laag welvaartspeil betekende vroeger in de regel een slechte huisvesting. En slechte huisvesting was de voedingsbron voor ziekten en schade aan de gezondheid. Rooms-katholieke en protestants-christelijke woningbouwverenigingen hebben, nadat de wettelijke grondslag daarvoor was geopend, op grote schaal goede en betaalbare huurwoningen aan de bestaande woningvoorraad toegevoegd. Deze woningen waren in het algemeen voor geschoolde werknemers wel bereikbaar. Ook verenigingen op andere grondslag en vele gemeenten hebben hetzelfde gedaan. In de naoorlogse jaren heeft naast de nieuwbouw ook de verbetering van de bestaande voorraad verouderde woningen grote aandacht gekregen.

Kort samengevat verlangt het CDA een goede en betaalbare huisvesting voor iedereen en wie dat niet op eigen kracht kan verkrijgen heeft recht op hulp van de

overheid. In deze visie betekent betaalbaar wel dat de gebruiker een redelijke bijdrage moet opbrengen voor de passende, goede huisvesting. 'Redelijk' is daarbij in beginsel de kostprijs van het gebodene op basis van bedrijfseconomisch juiste grondslagen. Het laatste houdt in, dat de eigenaar van de woning in staat moet zijn uit de huuropbrengsten tot vervanging van de woning te kunnen komen. De grote achterstand die door de geldontwaarding is ontstaan in het huurpeil maakt, dat thans vervanging uit de huuropbrengsten in onvoldoende mate mogelijk is. Reeds in 'Niet bij brood alleen' kwam daarom al de uitspraak voor, dat een vergroting van de eigen bijdrage van de burgers in het algemeen redelijk en gewenst is onder meer op het vlak van de eigen huisvesting.

De kostprijs van het wonen

Het is inmiddels vijftien jaar geleden, dat het tweede rapport van de werkgroep Hartog verscheen met de ondertitel: 'De subsidiëring van het wonen: van objectnaar subjectsubsidiëring'. Dit rapport resulteerde in de wenselijkheid de objectsubsidies af te schaffen en de aanvangshuur van nieuwe woningen te stellen op 7,2% van de stichtingskosten (inclusief grond) van de woning. Essentieel voor de opvattingen van de commissie was, dat de verhuurders van woningen niet volledig schadeloos behoeften te worden gesteld voor de gevolgen van de geldontwaarding op hun investeringen, doch slechts voor het gedeelte dat beschikbaar kwam door de inflatiecomponent in de rentevoet. In concreto betekende zulks, dat bij een rentevoet van bijvoorbeeld 8% en een geldontwaarding van eveneens 8% de reële rente op de investering nihil was. Daarbij zou bovendien de aanvangshuur gedrukt moeten worden door uit te gaan van toekomstige huurverhogingen. Ofschoon de voorstellen een stap in de goede richting waren, bleef de aanvaarding achterwege. De afschaffing van de objectsubsidies moest mogelijk gepaard

gaan met een extra huurverhoging van 20% voor woningen die 10 jaar oud waren en van 10% voor jongere woningen, behoudens de allernieuwste. Voor de praktijk was het belangrijkste, dat de aanvangshuren van nieuwe woningen op een (te) laag peil bleven en dat de lasten van het wonen voor een belangrijk deel naar de toekomst werden verschoven door uit te gaan van een jaarlijkse huurstijging van 6%. Toen de geldontwaarding verminderde kwamen de verschuivingen van lasten naar de toekomst onder hevige politieke druk te staan. In 1987 was de algemene verhoging nog maar 2% en in 1988 is onder nood van de schatkist de algemene verhoging op 3% gebracht. Het gevolg hiervan is dat de verlaging van de vraagprijzen voor woninghuren in het verleden onvoldoende worden ingehaald en de rekening daarvoor zal in de toekomst aan het volk worden gepresenteerd.

Met behulp van een bijstelling van de grondslagen van het genoemde rapport aan de huidige omstandigheden kan men berekenen hoe hoog de kostprijs huur van een nieuwe woning thans is. Bij een rentevoet van 6% voor staatsleningen zou de calculatierentevoet voor woningexploitanten 7 à 7½% moeten zijn. Stelt men de stijging van de stichtingskosten en van de overige exploitatiekosten dat wil zeggen andere dan kapitaallasten op nihil, dan verkrijgt men een kostprijs huur voor het eerste jaar van 9 à 9½% van de stichtingskosten.¹ Indien in de woningwetsector zou worden teruggekeerd tot het verstrekken van leningen tegen kostprijs (6%) dan zou voor deze sector de kostprijs huur voor het eerste jaar op 8½% uitkomen. Om dat peil te bereiken zouden de thans gebruikelijke aanvangshuren in de woningwetsector met circa 30% moeten worden verhoogd. En bij verwijzing van deze sector naar de kapitaalmarkt – de huidige situatie – zelfs met circa 40%. Politiek gezien is een dergelijke verhoging ineens niet uitvoerbaar. Zelfs de kleinste stapjes in die richting stuiten op fel verzet uit vrees, dat de

De rekening voor de lage huren zal in de toekomst worden gepresenteerd.

aanvangshuren dan uit de pas gaan lopen met de huren van de bestaande voorraad. In de praktijk zal de oplossing dan ook moeten worden gezocht door de te lage aanvangshuren te laten meelopen met de algemene huurverhogingen. Indien deze op 3% zouden worden gefixeerd, zou na circa 9 jaar het vereiste peil bereikt worden, terwijl verdere verhogingen dan het tekort van de eerste 9 jaar zouden kunnen opvangen. Om ongelijkheden te voorkomen zouden dan wel de aanvangshuren van later te bouwen woningen steeds met tenminste de algemene huurverhoging moeten worden bijgesteld. Het is niet ondenkbaar, dat de rentevoet op de kapitaalmarkt in de komende jaren nog iets verder zakt dan tot 6 à 6,25% zoals nu. Bij een daling van de rentevoet tot 4% zou de aanvangshuur in de woningwetsector tot ruim 7% beperkt kunnen worden. De oplossing wordt dan een stuk gemakkelijker. De kans op een dergelijke rentedaling is echter minimaal, zodat voorshands moet worden aangenomen dat het niveau van de aanvangshuur van nieuwe woningen op 8 à 9% van de stichtingskosten moet worden gebracht om zonder objectsubsidie kostendekkend te zijn.

¹ Bij de berekening is uitgegaan van een jaarlijkse verouderingsinvloed van 1% ten opzichte van het voorafgaande jaar. f 100,- aan huur in het eerste jaar loopt zo terug tot f 61,- in het vijftigste jaar.

Uitgaafprijs versus vervangingswaarde

Wie in 1940 een woning kocht voor f 5 000,- en in 1988 ervaart dat de marktwaarde f 150 000,- is geworden, is nominaal f 145 000,- rijker geworden. In werkelijkheid is dat nauwelijks het geval, omdat de koopkracht van een gulden in 1940 gelijk staat aan die van f 25,- op dit moment. Op de markt voor koopwoningen vinden transacties in beginsel plaats tegen de reële waarde op het moment van de onderhandelingen. De ooit door de eigenaar betaalde prijs is een historisch gegeven, dat daarbij geen betekenis heeft.

De wetenschap van de bedrijfseconomie leert dat een ondernemer in het algemeen zijn kostprijs moet bepalen op basis van de vervangingswaarde: winst is het voordelig surplus tussen opbrengst en de kosten die voor de vervanging moeten worden gemaakt. De ondernemer die in een tijd van geldontwaarding zou calculeren op basis van de uitgaafprijs is snel toe aan een faillissement. Macro-economisch geldt ook voor de volkshuisvesting, dat de huren van woningen zodanig moeten zijn, dat uit die opbrengst voldoende beschikbaar komt om hetgeen door slijtage verloren gaat te kunnen vervangen. Daarbij gaat het uiteraard niet om identieke vervanging, doch om vervanging door objecten die een gelijkwaardig nut afwerpen. Worden huren niet of onvoldoende aangepast aan de stijging van de vervangingskosten dan vindt er intering plaats op het nationale vermogen. Om inkomenspolitieke redenen heeft de overheid bij de bepaling van het huurprijsbeleid tot nu toe in beginsel de uitgaafprijs van de woningen tot richtsnoer genomen. Bij de voortdurende stijging van de bouwkosten van nieuwe woningen werd het verschil tussen kostprijsuur en gewenste vraaguur grotendeels door subsidie gedekt. Aanvankelijk waren dat alleen objectsubsidies: deze subsidies werden uitgekeerd aan de eigenaar van de woningen die van de huurders niet de kostprijsuur mocht vragen.

Toen die algemene subsidiëring te kostbaar werd, werd de omvang daarvan beperkt en daarnaast de individuele subsidie ingevoerd ten behoeve van degenen, die de kostprijsuur minus objectsubsidie niet konden betalen. De grote geldontwaarding van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig deed de vraag naar individuele subsidies buitensporig stijgen. Daaraan hing echter wel een prijskaartje. De subsidies werden gekocht met een voortdurend stijgende belastingdruk zowel in de sfeer van de directe belastingen (loon-, inkomsten- en vermogensbelasting) als van de verbruiksbelastingen (omzetbelasting en accijnzen).² Nu zou men kunnen stellen dat het lood om oud ijzer is of men lage huren heeft en hoge belastingen of hogere huren en lagere belastingen, ware het niet, dat de huurprijzen nog al fors uiteenlopen voor gelijkwaardige woonruimte. Het is niets bijzonders dat men in dezelfde gemeente oudere woningen aantreft met een huur van f 250,- à f 300,- per maand en *gelijkwaardige* nieuwere woningen met een huur van f 500,- à f 600,- per maand. Voor degenen die niet in aanmerking komen voor individuele huursubsidie zijn dit onverantwoorde welvaartsverschillen. Ooit noteerde ik de uitspraak van een minister, die zei dat de welvaartspositie van de Nederlandse werknemer in vele gevallen minder afhankelijk is van de hoogte van zijn loon dan van de vraag of hij erin is geslaagd een relatief goedkope huurwoning op de kop te tikken. Het opmerkelijke van deze situatie is dat zowel bij de elkaar opvolgende bewindslieden van volkshuisvesting als bij de leden van de Tweede Kamer altijd maar een minimale belangstelling heeft bestaan om deze onrechtvaardige, irrationele huurverschillen op te ruimen. Men is in feite nooit verder gekomen dan te pleiten, dat de woningen met de sterk

² Zo steeg het algemene tarief van de omzetbelasting van 1964 tot 1988 van 12 tot 20%, welk tarief van toepassing is op de bouwkosten van woningen.

achtergebleven huren vooral zouden moeten toekomen aan personen met lage inkomens. Er is veel geroepen om doorstromingsmaatregelen, doch tot uitvoering is het niet gekomen. Dat is ook wel begrijpelijk, omdat dergelijke maatregelen grote bezwaren hebben. Formeel is er echter één maatregel, die de huurverschillen zou moeten verkleinen om de doorstroming te bevorderen, doch in de praktijk werkt die maatregel, te weten: de huurharmonisatie, niet of in te verwaarlozen mate. Als in 1988 de huurverhoging voor een woning met een huur van f 600,- per maand 3% bedraagt ofwel f 18,- en men ziet dat voor de *gelijkwaardige* woning met een huur van f 300,- per maand de verhoging $3\% + 2\%* = 5\%$ bedraagt ofwel f 15,- dan kan iedereen zien, dat het huurverschil tussen de twee gelijkwaardige woningen van f 300,- niet kleiner wordt doch groter namelijk f 618,- minus f 315,- ofwel f 303,-. De oplossing voor dit probleem kan op verschillende manieren worden gevonden. In de eerste plaats zou om te bereiken, dat de verschillen in huren van gelijkwaardige woningen niet groter worden, kunnen worden bepaald, dat de *algemene* huurverhoging niet langer een percentage van de geldende huur moet zijn, doch een percentage van de maximaal redelijke huur. In het voorbeeld zou de algemene huurverhoging dan voor beide woningen f 18,- moeten bedragen. Om te bereiken dat de onderlinge verschillen kleiner worden zou de extra harmonisatieverhoging kunnen worden uitgedrukt in een deel van het verschil tussen de bestaande huur en de maximaal redelijke huur, bijvoorbeeld 10 of 15% al naar gelang men het doel langzaam of vlug wil bereiken. De extra huurverhoging is in het voorbeeld dan f 30,- of f 45,-. Ook andere oplossingen zijn denkbaar. Compensatie voor harmonisatiehuurverhogingen is niet nodig, tenzij de huurder in de termen valt van individuele huursubsidie.

Men zou mij kunnen tegenwerpen, dat tegenover harmonisatiehuurverhogingen

die lasten zijn voor de huurders, overeenkomstige baten staan voor de verhuurders. Dat gevolg acht ik niet bezwaarlijk. Het is iets wat de verhuurders in redelijkheid toekomt. Het grootste deel van de verhuurde woningen is gebouwd in de woningwetsector, nagenoeg geheel gefinancierd met rijksvoorschotten. Het is een kwestie van beleid of en in hoeverre men die extra baten ten voordele van de schatkist wil afromen. Ik zou mij in dit verband kunnen voorstellen, dat bij wet zou worden bepaald, dat alle woningwetwoningen op basis van indexcijfers van de bouwkosten worden geherwaardeerd, waarbij het herwaarderingsverschil voor de helft toevalt aan de algemene reserves van het orgaan en voor de andere helft aan een nieuw algemeen fonds voor de woningbouw. Dat deel zou als lening kunnen worden afgelost uit de extra baten van de huurharmonisatie.

Men dient hierbij wel in aanmerking te nemen, dat de grootste achterstanden bestaan in de huren van de vooroorlogse woningen en de woningen die in de jaren vijftig zijn gebouwd. Die woningen vragen veel onderhoud en dikwijls groot onderhoud, dat bij verhoogde huren zonder een extra beroep op de schatkist uit de extra baten zou kunnen worden bestreden. Dat alles geldt evenzeer voor het grootste deel van de overige meest oudere woningen die nog in handen zijn van institutionele beleggers.

Bovenstaand probleem moet men niet verwarren met het nieuwe probleem, dat is ontstaan door het praktisch verdwijnen van de geldontwaarding en de daling van de rentestand op de kapitaalmarkt, die een verhoging van de aanvangshuren van nieuwe woningen – ter compensatie van het wegvallen van onmogelijk wordende verschuivingen van lasten naar de toekomst – noodzakelijk maken. De hier bedoelde verhoging zal gefaseerd moeten worden ingevoerd. Deze verhoging

* (2% slaat op harmonisatiehuurverhoging)

maakt dat de objectsubsidies in beginsel zouden kunnen vervallen. Daardoor ontstaat geleidelijk een grote lastenverlichting voor het Rijk. De weg waarlangs deze verhoging van het huurpeil moet worden bereikt zou kunnen zijn een verhoging van het percentage van de algemene huurverhoging met 2 à 3 punten. Het zijn deze extra huurverhogingen die volgens mij in aanmerking komen om te worden gecompenseerd door een verlaging van de belastingdruk, waarbij ik in het midden laat of dat moet gebeuren door verlaging van de omzetbelasting dan wel door een verlaging van de loon- en inkomstenbelasting of een combinatie van beide mogelijkheden.

De eigen woning

Reeds in mijn vorige beschouwing heb ik gememoreerd, dat een algemene stijging van het huurpeil consequenties zal moeten hebben voor de vaststelling van het zogenaamde huurwaardeforfait voor de inkomstenbelasting, dat thans relatief laag is omdat het huurpeil gemiddeld relatief laag is. De nieuwe ontwikkelingen – lagere geldontwaarding en lagere rente – hebben ook betekenis voor het bezit van de eigen woning. Op het eerste gezicht lijkt het alsof het bezit van een eigen woning aantrekkelijker is geworden dan in de jaren van inflatie toen de rentevoet van hypotheek hoger was. Dit is grotendeels schijn. Een waarschuwing is hier wel op zijn plaats. In het verleden werden hoge aanvangslasten van de eigen woning in de regel enigermate gecompenseerd door een nominale waardeinstijging van de woning en door loonsverhogingen. Dit is thans niet meer het geval, afgezien van lokale en incidentele andere factoren. Dat betekent, dat men direct de volledige lasten op een verantwoorde manier moet kunnen dragen. Ook de financiers zijn wat terughoudender geworden: enig eigen geld is vrijwel altijd noodzakelijk geworden om een hypothecaire lening te kunnen krijgen. De praktijk heeft al geleerd dat bij

onverhoopte noodzaak om een woning na een bezit van één of enkele jaren van de hand te doen, de bij de aankoop betaalde overdrachtskosten (8 à 10% van de koopsom) dikwijls geheel of grotendeels als verlies moeten worden genomen. Voor de bevordering van het eigen-woningbezit is het wenselijk dat het tarief van de overdrachtsbelasting (6%) wordt verlaagd. Denkbaar is ook een restitutie bepaling bij verhuizing van de ene eigen woning naar een andere voor de belasting betaald bij aankoop van de eerste woning, indien de verblijfsduur (periode van eigendom) korter dan enkele jaren is geweest.

Bezuinigingen in de volkshuisvesting

Om het financieringstekort van de centrale overheid te verminderen heeft het huidige kabinet de financiering van nieuwe woningwetwoningen gestaakt. Dit is geen echte bezuiniging, doch slechts een boekhoudkundige ingreep die macro-economisch niets voorstelt. Voor de woningwetsector is deze ingreep zelfs schadelijk, omdat de financieringskosten van nieuwe woningen nu hoger uitvallen dan bij financiering met rijksvoorschotten. Echte bezuinigingen hadden tot nu toe slechts een marginale betekenis. Zij zijn echter wel mogelijk. Daarvoor komen in de eerste plaats de objectsubsidies in aanmerking, die het algemeen huurpeil van nieuwe woningen drukken om de achterstand ten opzichte van de huren van oudere woningen met een te laag huurpeil te camoufleren. Na het noodzakelijke optrekken van de huren van oudere woningen is voor de objectsubsidie geen functie meer aanwezig. De individuele huursubsidie heeft zich qua omvang in de laatste jaren zodanig ontwikkeld, dat ook hierin aanpassingen zullen moeten worden aangebracht. De eerste beperking die ernstig moet worden overwogen is die ten aanzien van de gevallen, waarin de woning objectief gezien te groot is of is geworden. In dergelijke gevallen dient de subsidie een aflopend

karakter te hebben om de belanghebbende te prikkelen uit te zien naar een andere, beter passende woning, dan wel een deel van de te grote woning of althans één of twee kamers daarvan te verhuren. Dat is uiteraard ook van invloed op de subsidie. In de tweede plaats mag voor een woning met een hogere woonkwaliteit dan het gemiddelde ook wel een wat grotere bijdrage van de belanghebbende worden gevraagd dan thans gebruikelijk is, al zal dat voor de laagst-betaalden uiteraard slechts zeer beperkt mogelijk zijn. Belangrijk is ook dat de eenvoudigste en dus na huurharmonisatie goedkoopste woningen bij voorrang worden toegewezen aan degenen voor wie zulks qua inkomen passend moet worden geacht. Die maatregel heeft echter pas op lange termijn effect. Van niet te onderschatten betekenis zijn de indirecte gevolgen van de bovengenoemde veranderingen in het beleid. De ambtelijke bemoeienissen met de volkshuisvesting zullen sterk kunnen worden ingekrompen, indien de objectsubsidies verdwijnen. Naarmate de sterk achtergebleven huren tot een meer normaal peil worden ingetrokken, zullen direct en indirect hogere baten voor de schatkist ontstaan, waarvan een betrekkelijk gering deel zal moeten worden gebruikt voor verhoging van individuele huursubsidies, welke verhoging echter per saldo geen hogere uitgaven zal vergen dan thans het geval is, indien ook op dit terrein enige aanpassing plaats vindt. Het feit, dat in de netto besteedbare inkomens ook na een algemene belastingverlaging de kosten van het wonen beslag leggen op een groter deel van dat inkomen zal er ongetwijfeld tot leiden, dat men zuiniger zal omspringen met woonruimte, waardoor een stuk maatschappelijke verspilling van woonruimte verdwijnt. De stap van kamerhuur van jongeren naar zelfstandige woonruimte wordt groter, waardoor enige vraagvermindering naar zelfstandige woonruimte zal optreden, omdat die hogere kosten concurreren met andere prettige uitgaven.

Conclusie

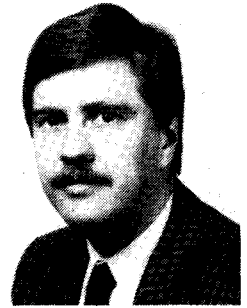
Het terugdringen van de geldontwaarding gepaard gaande met een daling van de nominale rente resulteert in een forse stijging van de reële rente. Een dergelijk verschijnsel betekent dat de kostencalculatie van het wonen een flink stuk hoger uitvalt dan hetgeen waaraan de burgers vele jaren gewend waren. Zowel bij het huren als bij het kopen van een woning. De mogelijkheid om lasten naar de toekomst te verschuiven, waarvan in het verleden op luchthartige wijze gebruik is gemaakt, is in feite verdwenen. Aanpassing aan de gewijzigde omstandigheden kan slechts langs de weg van de geleidelijkheid geschieden. Een gezond beleid op het terrein van de overheidsfinanciën brengt onvermijdelijk mede, dat ook de volkshuisvesting tol moet betalen. De grootste offers zullen moeten worden gebracht door degenen die tot nu toe als gevolg van een historische ontwikkeling te weinig voor het wonen betalen. Het recht trekken van de scheefgroei is een kwestie van billijkheid en rechtvaardigheid ten opzichte van degenen die een redelijke huur betalen. Daarvoor is een versnelde harmonisatie van de huren noodzakelijk. Daarbovenop zal iedere burger wat meer voor het wonen moeten betalen, omdat onder de gewijzigde omstandigheden het wonen nu eenmaal meer is gaan kosten.

Daar staat tegenover dat een dergelijk nieuw beleid leidt tot een belangrijke besparing op de overheidsuitgaven en indirect tot hogere inkomsten voor de overheid. Daardoor zal een deel van de lastenstijging kunnen worden gecompenseerd door een algemene belastingverlaging.

Mr. J.A.P. Veringa

De bestuursstructuur van de Nederlandse universiteiten

In mei dit jaar bracht de Adviesraad voor het Hoger Onderwijs een nota uit over de versterking van de bestuursorganisatie van universiteiten en hogescholen. Dit advies bevat geen zorgvuldige afweging van alle belangen. Het CDA zal zich moeten blijven richten op een zorgvuldige afweging tussen democratisering en efficiency.

Begin mei heeft de Adviesraad voor het Hoger Onderwijs (ARHO) een advies inzake de versterking van de bestuursorganisatie van universiteiten en hogescholen bekend gemaakt. De ARHO is in 1985 ingesteld als onafhankelijke adviesraad ten behoeve van de minister van Onderwijs en Wetenschappen met betrekking tot het hoger onderwijs. De ARHO heeft daarbij een deel van de taken van de in die periode opgeheven Academische Raad overgenomen. De functie van de ARHO kan vergeleken worden met die van de andere adviesraden voor het onderwijs, de Adviesraad voor het Basisonderwijs (ARBO) en de Adviesraad voor het Voortgezet Onderwijs (ARVO). Voorzitter van de ARHO is drs. C. de Hart, oud-voorzitter van het College van Bestuur van de Technische Universiteit Delft.

Alhoewel de Wet op het wetenschappelijk onderwijs, welke beoogde een definitieve regeling voor de bestuursstructuur van de universiteiten te treffen, pas in 1986

is ingevoerd, komt het advies van de ARHO om tot een grondige wijziging van deze structuur over te gaan niet onverwacht. Het advies past in de steeds luidere roep om aanpassing van de bestuursstructuur van de universiteiten. Een analyse van het ARHO-advies en van het functioneren van de Nederlandse universiteiten vanuit de CDA-visie is in dit licht van belang. Deze analyse is niet alleen van belang omdat CDA-bewindslieden verantwoordelijk zijn geweest voor de wetgeving op het gebied van de huidige gedemocratiseerde bestuursstructuur van de universiteiten, maar ook omdat de uitgangspunten van het CDA, in het bijzonder het rentmeesterschap en de gespreide verantwoordelijkheid, belangrijke implicaties hebben voor de positie en de bestuursstructuur van de Nederlandse universiteiten.

Korte inhoud

Het ARHO-advies heeft betrekking op de bestuursstructuur van de universiteiten en van de hogescholen. Ten aanzien van de hogescholen (het huidige hoger beroeps-onderwijs) acht de ARHO thans echter

---

Mr. J.A.P. Veringa (1953) is hoofd juridische zaken van de Katholieke Universiteit Nijmegen en is voorzitter van de afdeling Nijmegen van het CDA.

geen veranderingen noodzakelijk, met name omdat eerst ervaring moet worden opgedaan met de huidige bestuursvorm van de door de fusies in het hoger beroepsonderwijs recent gevormde hogescholen. In dit artikel blijft de bestuursstructuur van de hogescholen dan ook buiten beschouwing.

De ARHO geeft in zijn advies een schets van het bestuurlijk functioneren van de universiteiten, een beschrijving van de specifieke kenmerken van instellingen voor hoger onderwijs (waaronder de universiteiten) en formuleert op basis daarvan uitgangspunten voor de organisatie van het bestuur van de universiteiten. Tenslotte geeft de ARHO een voorbeeld voor een nadere uitwerking van de organisatie en het bestuur van de universiteiten. Het advies van de ARHO is naar mijn indruk in al zijn onderdelen tamelijk globaal. Dit wreekt zich in het bijzonder bij de wijze van voorbeeld gegeven uitwerking. De bestuursstructuur van maatschappelijk belangrijke en complexe organisaties vraagt een zorgvuldige afweging van alle belangen. Ook als een fundamentele wijziging in het evenwicht tussen deze belangen wordt voorgestaan is een goed uitgebalanceerde nieuwe structuur noodzakelijk. Het ARHO-voorstel voldoet niet aan deze eis.

De Raad signaleert de volgende tekortkomingen in de bestuursstructuur van de universiteiten:

- 'de verdeling van bevoegdheden voldoet niet. Er is sprake van collectieve verantwoordelijkheid (bestuur en raad te zamen) in plaats van een op identificeerbare personen gerichte verantwoordelijkheid en aanspreekbaarheid;
- de huidige beslissingsstructuur leidt tot belangenbehartiging en -verstrengeling en tot teveel afhankelijkheidsrelaties;
- de koppeling tussen centraal en facultair niveau functioneert onvoldoende;
- de besluitvorming over onderwijs en onderzoek kan onvoldoende in samen-

hang met de inzet van middelen worden geplaatst. De scheiding tussen beheer en bestuur (op faculteitsniveau) is niet doelmatig;

- er is in onvoldoende mate sprake van integratie van wetenschappelijk en bestuurlijk gezag.'

Uit het ARHO-advies wordt niet duidelijk of dit oordeel is gebaseerd op een analyse van recente belangrijke veranderingsprocessen in de universiteiten, zoals de taakverdelingsoperaties en terugloop van studentenaantallen. Een vergelijking met universiteiten in het buitenland, maar ook onderlinge vergelijking tussen de Nederlandse universiteiten zou tenminste ten grondslag moeten liggen aan het negatieve oordeel van de ARHO.

Het ARHO-advies beveelt de volgende uitgangspunten voor de bestuursstructuur van de universiteiten aan:

- decentralisatie van bevoegdheden en verantwoordelijkheden;
- integratie van wetenschappelijk en bestuurlijk gezag;
- scheiding van overleg- en adviesfuncties ten aanzien van:
  - * onderwijs en onderzoek,
  - * sociaal beleid,
  - * studentenaangelegenheden;
- concentratie van de beslisfunctie;
- instellingsbeleid op basis van op centraal niveau aanvaarde, maar op basisniveau gemaakte keuzen en afwegingen;
- verantwoordelijkheden te herleiden op individueel aanspreekbare personen.

De ARHO concludeert hieruit dat de faculteitsraden en universiteitsraden in de huidige vorm moeten verdwijnen.

Ontwikkelingen

De afgelopen decennia hebben zich in Nederland maar ook daarbuiten belangrijke ontwikkelingen in de academische wereld voorgedaan. In de jaren zestig en zeventig was overal in de Westerse wereld een enorme schaalvergroting in het uni-

versitair onderwijs zichtbaar. Niet alleen de studentenaantallen liepen op, het universitair onderzoek veranderde in steeds meer vakgebieden van een aangelegenheid van individuele hooggeleerden tot *teamwork*. In de jaren zestig en zeventig vormde de democratiseringsbeweging een belangrijke factor in de academische wereld. In deze periode speelde in Nederland bovendien de beperking van de studieduur, waarvan pas nu de concrete effecten zichtbaar worden.

In de jaren tachtig zijn in meerdere systemen van hoger onderwijs in de Westerse wereld vervolgens zeer aanzienlijke financiële reducties tot stand gebracht. In Nederland zijn de taakverdelingsoperaties hiervan pregnante voorbeelden.

De laatste jaren wordt het wetenschappelijk onderzoek als basis voor de technologie-ontwikkeling steeds meer gezien in het kader van de economische ontwikkeling van Europa als concurrent van de Amerikaanse en Aziatische economische concentratiepunten. Wetenschappelijke samenwerking in Europees verband is sterk gegroeid dankzij projecten als Eureka en Esprit. Intussen heeft de wetenschap binnen de eigen disciplines enorme ontwikkelingen doorgemaakt. Alleen al de informatisering heeft de wijze van wetenschapsbeoefening in alle disciplines fundamenteel veranderd. De overheidsbezuinigingen op het wetenschappelijk onderwijs hebben de universiteiten gestimuleerd om te zoeken naar andere geldbronnen. Met name het *contractresearch* ('derde geldstroom') is daardoor aanzienlijk gegroeid. Deze ontwikkeling kan positief gewaardeerd worden, omdat universiteiten hiermee tegemoet komen aan maatschappelijke behoeften. De ontwikkeling van derde geldstroomactiviteiten dient echter wel steeds mede bezien te worden in het licht van de academische onafhankelijkheid.

De meest recente ontwikkeling in het Nederlands hoger onderwijs is de veranderende opvatting van de overheid over

---

De trendy roep om totale omverwerping van de radenstructuur is onacademisch.

---

haar rol ten aanzien van de sturing van het hoger onderwijsstelsel. Besturen op afstand, autonomie en kwaliteitszorg zijn hiervan de slogans.

Bij veel universiteitsbestuurders heeft thans de mening postgevat dat de universiteiten deze laatste nieuwigheid niet zullen overleven zonder een wijziging van de bestuursstructuur. In het licht van de andere omwentelingen die de universiteiten in de afgelopen decennia hebben weten te verwerken moet deze opvatting naar mijn oordeel wel zeer pessimistisch worden genoemd. Goed uitgewogen aanpassingen van de universitaire bestuursstructuur zijn noodzakelijk, de *trendy* roep om totale omverwerping van de radenstructuur past niet in een genuanceerde benadering die in academisch milieu verwacht mag worden.

Christen-democratische visie

De Europese universiteiten zijn een belangrijke factor in de overdracht en ontwikkeling van de Westeuropese joods-christelijke cultuur en traditie. Historische waarden van de academische gemeenschap vormen hierbij een belangrijk element. Deze waarden zijn de academische vrijheid, de kritische beschouwing van de werkelijkheid, de wetenschappelijke dialoog, de verbondenheid met de Westerse cultuurhistorie en de maatschappelijke

dienstverlening. Universiteiten spelen een belangrijke rol in de vorming van verantwoordelijke mensen. Tevens hebben zij een speerpuntfunctie bij het beheer van de schepping. Niet alleen bij de ontwikkeling van nieuwe vindingen die de armoede in de wereld kunnen helpen verminderen, ook bij het milieubeheer zijn universiteiten een onmisbare factor.

In universiteiten (overigens ook bij andere onderwijsvormen) is het niet alleen belangrijk om mensen voor een vak op te leiden, om ze technieken aan te leren, maar is vooral van belang de overdracht van de normen en waarden, de cultuur van de academische wereld. De universiteiten behoren wetenschappers af te leveren die zich samen verantwoordelijk weten voor de ontwikkeling van de schepping. De universiteiten behoren burgers te vormen voor een democratische samenleving. De omstandigheid dat de universiteiten zich bevinden aan het einde van het opleidingstraject, en de omstandigheid dat zij studenten technieken en vaardigheden leren waarmee zij grote invloed op de samenleving kunnen uitoefenen – ten goede maar ook ten kwade – stelt extra hoge eisen aan de vorming van het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef in de universitaire organisatie.

Ook als centrum van wetenschappelijk onderzoek verdienen de universiteiten de aandacht van de christen-democratie. Onderzoekingen op de grensgebieden van de bestaande menselijke kennis brengen vaak vraagstukken van ethische aard met zich mee, terwijl ook de keuze van prioriteiten in onderzoekbeleid mede een levensbeschouwelijke achtergrond kan hebben. Vraagstukken van ethische en levensbeschouwelijke aard kunnen zich voordoen bij al het onderzoek dat aan universiteiten plaatsvindt. In de regel zullen deze vraagstukken betrekking hebben op de inhoud van het onderzoekbeleid en het onderzoek zelf. In geval van contractonderzoek kan ook de aard van de opdrachtgever een rol spelen. Ook in dit opzicht

moeten dus hoge eisen gesteld worden aan de kwaliteit van het universitair bestuur.

Vanuit de uitgangspunten gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap kent de christen-democratie derhalve een hoge waarde toe aan goed functionerende universiteiten, maar stelt zij ook bijzondere eisen.

CDA-standpunt met betrekking tot WWO 1986

De conclusie van de vorige paragraaf kan de verklaring zijn voor de specifieke benadering van de universiteiten bij de wettelijke regeling van de bestuursstructuur. Ten opzichte van de andere vormen van onderwijs hebben de universiteiten steeds in een bijzondere positie verkeerd.

Bij de parlementaire behandeling van de WWO 1986 heeft de CDA-Tweede kamerfractie deze specifieke eisen van een democratische bestuursstructuur nog eens bevestigd. In het Voorlopig Verslag merken de CDA-fractieleden onder andere het volgende op: 'Zij onderschrijven in elk geval de doelstelling van de wetswijziging: de bestendiging van de democratische bestuursvorm in de universitaire organisatie, de versterking van de doelmatigheid en de verbetering van de kwaliteit van onderwijs en onderzoek . . . Zij vroegen de Regering te waarborgen, dat de democratisering niet ondergeschikt gemaakt wordt aan doelmatigheid en *efficiency* . . .'

De conclusie kan geen andere zijn dan dat de huidige structuur van de universiteiten een resultaat is van een zorgvuldige afweging van belangen van democratisering (gezamenlijke verantwoordelijkheid) tegenover doelmatigheid en kwaliteit. Een dergelijke afweging staat uiteraard niet voor altijd vast. Een wijziging vereist echter goede gronden en een zorgvuldige ontwikkeling van een nieuw evenwicht.

Christen-democratische uitgangspunten

De discussienota over de 'Verantwoordelijke samenleving' en de discussienota over 'Technologiebeleid' geven een aantal uitgangspunten die ook op de bestuursstructuur van de universiteiten toepasbaar zijn.

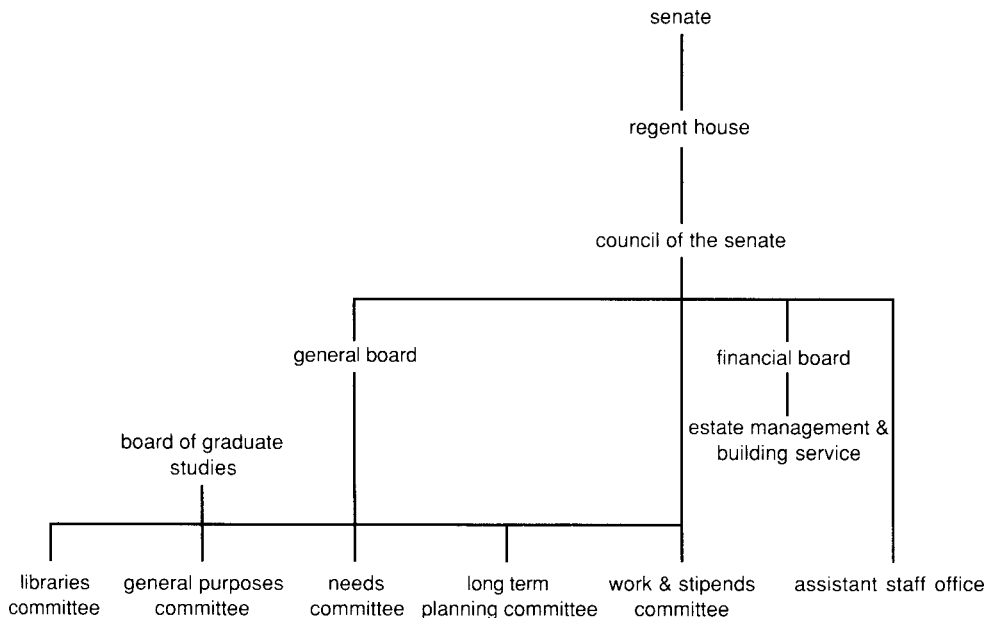
De discussienota 'Verantwoordelijke samenleving' zegt in hoofdstuk II het volgende: 'Ook op andere niveaus moet een goed democratisch functioneren worden nagestreefd. Dat geldt voor provincies en gemeenten, maar evenzeer voor organisaties in de samenleving die taken in belang van en namens de gemeenschap vervullen. Daarbij dient de ruimte voor eigen identiteit gewaarborgd te blijven.'

'Niet-commerciële organisaties en instellingen in het maatschappelijk middenveld (buiten de directe overheidsfeer) moeten meer ruimte krijgen en gestimuleerd worden die bestaande en nieuwe taken en bevoegdheden op zich te nemen die daar het meest tot hun recht komen. De herkenbaarheid van de organisaties en instellingen voor hun achterban en hun

bestuurskracht moet vergroot worden'.

En in hoofdstuk IV: 'Het democratisch gehalte van het maatschappelijk middenveld krijgt meer kans zich te ontwikkelen als de overheid haar bemoeienis vermindert. De samenleving krijgt dan weer meer zeggenschap over datgene wat haar aangaat en daardoor meer greep op die taken die zij zelf kan vervullen'.

De discussienota 'Technologie' pleit onder meer voor een versterking van de maatschappelijke zelfregulering als sturingsinstrument in het technologiebeleid. Dit zou onder andere moeten leiden tot meer autonomie van universiteiten. Zelfregulering kan echter niet aan de grens van de universiteit ophouden. Een complexe organisatie als een universiteit heeft ook het zelfreguleringsmechanisme nodig bij het formuleren van het wetenschapsbeleid. Zelfregulering impliceert dat er in de bestuursstructuur geen personen of organen zijn die een absolute beslissingsmacht hebben. Dit brengt de eis van een duidelijke betrokkenheid van alle universitaire groeperingen bij het onderwijs en onderzoekbeleid met zich mee.

Schema 1. Organisation of the University of Cambridge

Universiteiten in Groot-Brittannië

In Nederland leeft de veronderstelling dat de democratische bestuursstructuur van universiteiten een *unicum* is in de wereld. Voor de medezeggenschap van de academische staf is dit in ieder geval in het Engelse systeem niet het geval. In schema 1 is de bestuursstructuur van de Universiteit van Cambridge weergegeven.

Het hoogste orgaan in deze universiteit is de *senate*, die wordt gevormd door alle (oud-)leden van de academische gemeenschap. Alle belangrijke beleidszaken moeten aan de *senate* worden voorgelegd, alhoewel de bevoegdheden van dit orgaan zich daarbij beperken tot het recht van het stellen van vragen, welke vragen in bepaalde gevallen ook beantwoord dienen te worden.

Het *regent house* van de Universiteit van Cambridge is het formele wetgevende lichaam. Alle beleidsmaatregelen, waaronder de begroting, moeten door dit lichaam worden goedgekeurd. Het *regent house* heeft 2 000 leden, van wie er circa 400 actief zijn.

De *council of the senate* heeft het recht om beslissingen, voordat zij aan het *regent house* worden voorgelegd, tegen te houden of te vertragen, de *council* heeft echter geen recht van amendement.

De *general board* is de spil in het bestuursstelsel van de Universiteit van Cambridge. De *general board* is onder goedkeuring van de eerdergenoemde organen verantwoordelijk voor alle *academic affairs* en voor de middelenverdeling. De *general board* bestaat uit twaalf leden, van wie er acht worden aangewezen door (clusters van) faculteiten en vier door de *council of the senate*. De *general board* wordt voorgezeten door de *Vice-Chancellor*.

De meeste andere universiteiten in het Britse systeem kennen een structuur waarin de *senate* verantwoordelijk is voor alle *academic affairs* en waarin de *council*

of the university de besluiten neemt over de financiën en de materiële voorzieningen. Het uitvoerend bestuur is in handen van de *Vice-Chancellor*, die een aantal *Pro-Chancellors* kan hebben. De *Vice-Chancellor* blijft echter de eerst aanspreekbare. De *senate* bestaat uit vertegenwoordigers van de academische gemeenschap. De invulling daarvan kan zeer verschillend zijn. De *council of the university* bestaat in de regel voor de meerderheid uit externe leden.

Bij het bestuderen van de ontwikkelingen aan een aantal Engelse universiteiten naar aanleiding van de bezuinigingen van de regering Thatcher in 1981 (het bezuinigingspercentage varieerde van 1 tot 44) blijkt dat belangrijke strategische ontwikkelingen in deze universiteiten door de *Vice-Chancellor* waren doorgevoerd, echter niet op grond van diens bevoegdheden, maar op grond van persoonlijk leiderschap.

Conclusies

In het bestek van dit artikel is het niet mogelijk te komen met een volledig uitgewerkt alternatief voor de bestuursstructuur van de universiteiten. Wijzigingen van de bestuursstructuur zijn evenwel gezien de tijdgeest niet meer ontkoombaar. Het ARHO-advies vormt echter een onvoldoende basis hiervoor. De balans is in dit advies te ver doorgeslagen in de richting van *efficiency* en autocratie. De ARHO zet alle verworvenheden van de WUB overboord, niet alleen die van de democratisering, maar ook die van een heldere scheiding tussen wetenschap en *management* en die van professioneel *management*. De ARHO veronachtzaamt dat een der belangrijkste factoren die heeft geleid tot de WUB 1970 was het slechte beheer en bestuur van de universiteiten daarvoor. De huidige voorstellen brengen op meerdere onderdelen die situatie weer terug.

Uitgangspunten voor het CDA zullen moeten blijven:

- evenwicht tussen democratisering en

- efficiency* (voor zover deze begrippen als tegengesteld kunnen worden beschouwd);
- vermijden van absolute machtsconcentraties;
  - de universiteiten hebben een eigen verantwoordelijkheid in het licht van de versterking van de maatschappelijke zelfregulering;
  - universiteiten moeten bijdragen aan een 'verantwoordelijke samenleving', dit heeft consequenties voor de bestuursstructuur;
  - universiteiten spelen een belangrijke rol bij het beheer van de schepping en de ontwikkeling en overdracht van de Europees-christelijke cultuur, de bestuursstructuur moet waarborgen bevatten voor een goede vervulling van deze rol;
  - de student als afnemer van onderwijs en de samenleving als afnemer van onderzoeksresultaten moeten een belangrijke rol blijven spelen bij de beleidsbepaling van de universiteiten.

Aanbevelingen

Een fundamentele wijziging van de WWO 1986 zoals voorgestaan door de ARHO is niet noodzakelijk en niet wenselijk. Wel kan een aantal verbeteringen in de bestuursstructuur van de universiteiten worden aangebracht. Hiertoe worden de volgende aanbevelingen gedaan.

Een fundamentele wijziging van de bestuursstructuur van universiteiten is niet wenselijk.

---

1. De invloed van het basisniveau kan worden versterkt zonder de eenheid van de universiteit en de *corporate identity* van de universiteit aan te tasten. De academische oriëntatie van het centraal bestuursniveau kan worden gestimuleerd. Dit kan worden bereikt door:
  - a het universiteitsraadslidmaatschap van decanen van de faculteiten;
  - b het faculteitsraadslidmaatschap van voorzitters van vakgroepen;
  - c een zittingsduur van decanen van faculteiten en van voorzitters van vakgroepen van tenminste vier jaren;
  - d goedkeuringsrecht van de benoeming van decanen en van voorzitters van vakgroepen voor het College van Bestuur respectievelijk het faculteitsbestuur;
  - e aanwijzing van de rector tot voorzitter van de universiteitsraad.

2. Het vergroten van de mogelijkheden voor persoonlijk leiderschap en individuele aanspreekbaarheid door:
  - a een zittingsduur van decanen van faculteiten en van voorzitters van vakgroepen van ten minste vier jaren; professionaliseren van de functie van de decaan door benoeming als decaan voor tenminste 0,6 dagtaak;
  - b het versterken van de positie van de voorzitter van het College van Bestuur en van de decanen door het laten vervallen van het uitgangspunt van het 'collegiaal bestuur';
  - c het vergroten van de mogelijkheid van ontslag van de voorzitter College van Bestuur en decanen.

3. Voor het versterken van de betrokkenheid van de maatschappij is een tweetal mogelijkheden denkbaar:
  - a substantiële versterking van de invloed van externe leden in de universteitsraad en faculteitsraad (ten minste 1/3 van het aantal leden);
  - b vorming van een algemeen bestuur op topniveau (naast de universiteitsraad)

waarvan het College van Bestuur als dagelijks bestuur deel uitmaakt; in dit algemeen bestuur wordt dan een aantal externe leden benoemd; de constructie vertoont gelijkenis met de huidige situatie bij de bijzondere universiteiten, waarbij het rechtspersoonbestuur vergelijkbaar is met het voorgestelde algemeen bestuur.

4. Ten einde 'patstellingen' bij moeilijke beslissingen te voorkomen zou het College van Bestuur meer mogelijkheden moeten krijgen om knopen door te hakken. Bijvoorbeeld een vetorecht en het recht om beslissingen te nemen indien de universiteitsraad in gebreke blijft om tijdig beslissingen te nemen.

5. De wetgever dient meer vrijheid voor de invulling van de bestuursstructuur te geven dan de WWO thans doet. Vrijheid van invulling van de bestuursstructuur zal de profilering van de universiteiten bevorderen. De wettelijke regeling dient zich te beperken tot bepalingen ter waarborging van doelmatigheid en tot randvoorwaarden inzake de medezeggenschap en invloed van de (verantwoordelijke) samenleving.

David de Beer

Tien jaar verraad door de internationale gemeenschap

De illegale bezetting van Namibië door Zuid Afrika duurt al bijna 22 jaar. Deze maand is het tien jaar geleden dat de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties uitsprak dat Namibië onafhankelijk zou moeten worden. Het Westen is niet bereid geweest de Zuidafrikaanse regering onder druk te zetten om die resolutie uit te voeren.

Op 29 september 1978, tien jaar geleden, nam de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties Resolutie 435 aan. Hierin werd vastgesteld dat na verkiezingen onder toezicht van de VN Namibië zijn onafhankelijkheid zou krijgen en dat Zuid Afrika zijn illegale bezetting van het land zou beëindigen. De bedoeling was dat dit alles binnen een jaar zou gebeuren. Dat het anders verlopen is voelen de Namibiërs nog dagelijks aan den lijve.

Voor de 1,4 miljoen Namibiërs is hun koloniale geschiedenis zowel traumatisch als tragisch geweest. Het land werd op wrede wijze in de tweede helft van de vorige eeuw door de Duitsers veroverd en in 1884 als kolonie ingelijfd. In 1915 vielen de Zuidafrikanen het binnen, en in 1919 gaf de Volkerenbond het in mandaat aan Zuid Afrika. Systematisch onderworpen aan de Zuidafrikaanse apartheidswetgeving zien de Namibiërs nu al generaties lang hoe de internationale gemeenschap

weigert haar verantwoordelijkheden na te komen door in te grijpen.

Veiligheidsraadresolutie 435

Toen de Verenigde Naties in 1945 de Volkerenbond opvolgde, bleef Zuid Afrika zijn wil aan Namibië opleggen, zonder zich te storen aan de wereldopinie. In 1966 maakte de Algemene Vergadering van de VN een einde aan het Zuidafrikaanse mandaat over Namibië. In juni 1971 bevestigde het Internationale Gerechtshof in Den Haag in een *advisory opinion* dat de Zuidafrikaanse aanwezigheid in Namibië onwettig was. Deze opinie, en nieuws over een massale staking van Namibische arbeiders in december 1971, leidde tot een nieuw diplomatiek initiatief, geleid door de toenmalige, pas benoemde secretaris-generaal van de VN, dr. Kurt Waldheim.

Eind 1973 liep het initiatief van Waldheim stuk op Zuid Afrika's halstarrigheid.

David de Beer (1947) is sinds 1976 verbonden aan de Werkgroep Kairos (christenen tegen apartheid) in Utrecht. Hij is geboren in Zuid Afrika en was vanaf 1969 medewerker van de anglicaanse bisschop van Namibië, Colin Winter, tot hun deportatie in maart 1972. Daarna werkte hij korte tijd voor het Christelijk Instituut van ds. Beyers Naudé in Johannesburg.

Nadat hem in juni 1972 een vergaande beperking van de bewegingsvrijheid (een bannings order) was opgelegd, verliet hij in 1974 zijn geboorteland.

Om te voorkomen dat Zuid Afrika's illegale bezetting van Namibië erkenning zou krijgen, verleende de algemene vergadering van de VN aan de Namibische bevrijdingsbeweging SWAPO, die sinds 1966 een beperkte guerillaoorlog voerde, de status van 'enige vertegenwoordiger van het Namibische volk'. Na de revolutie in Portugal in april 1974 begon Zuid Afrika een nieuw beleid in Namibië dat erop gericht was een conservatief politiek alternatief – de naar stammen samengestelde Democratische Turnhalle Alliantie (DTA) – op te bouwen dat moest wedijveren met de SWAPO.

In 1975 lanceerde de Veiligheidsraad van de VN eveneens een nieuw initiatief, en in januari 1976 werd Resolutie 385 aangenomen. Deze riep op tot terugtrekking van Zuid Afrika uit Namibië en overname van het bewind door de VN, welke dan zelf verkiezingen zou organiseren voor een Namibische regering in een onafhankelijk Namibië. De VN zouden tevens toezicht uitoefenen op de verkiezingen. De SWAPO zegde volledige samenwerking toe, maar Zuid Afrika weigerde. Afrikaanse landen wilden nu sancties tegen Zuid Afrika: Zuid Afrika had de *opinion* van het Internationale Gerechtshof naast zich neergelegd, het initiatief van Waldheim van 1972-1973 was op een mislukking uitgedraaid en Zuid Afrika negeerde nu Resolutie 385 van de Veiligheidsraad die voor vrije verkiezingen in Namibië zou zorgen.

In 1977 en 1978 werden naast de Verenigde Staten, Groot Brittannië en Frankrijk (de drie vaste Westere leden van de Veiligheidsraad) ook Canada en West Duitsland lid van de Veiligheidsraad. Geen der Westerse landen – allen hadden grote handelsbelangen in Zuid Afrika en Namibië – was voorstander van sancties. Ten einde de roep om verplichte sancties tegen Zuid Afrika af te wenden, besloten de vijf Westerse landen in de Veiligheidsraad tot de instelling van een Contactgroep, die Zuid Afrika onder druk moest zetten de

verkiezingen die waren voorzien in Resolutie 385 te accepteren. Het was hun bedoeling de onafhankelijkheid van Namibië eind 1978 door onderhandelingen met Zuid Afrika verwezenlijkt te zien!

Om Zuid Afrika, onder leiding van premier John Vorster, zover te krijgen met een vorm van verkiezingen akkoord te gaan, was de SWAPO bereid in haar besprekingen met de Westerse landen enkele concessies te doen. Zuid Afrika – hoewel het de illegale bezetter was – zou tijdelijk toestemming krijgen een administrateur-generaal te benoemen over Namibië en mocht zélf de verkiezingen organiseren. De VN zouden slechts toezicht houden op de verkiezingen, garanderen dat de rust gehandhaafd bleef en de terugkeer regelen van Namibische vluchtelingen. Dit nieuwe plan – duidelijk een afgezwakte versie van Resolutie 385 – werd op 25 april 1978 uiteindelijk door Vorster aanvaard. De Contactgroep dacht dat een goede afloop nu in het verschieft lag. Begin mei 1978 had de Contactgroep in New York een ontmoeting met leiders van de SWAPO, ten einde hun definitieve goedkeuring te verkrijgen voor het plan waarmee Zuid Afrika een paar dagen tevoren akkoord was gegaan. Op 4 mei 1978 lanceerde het Zuidafrikaanse leger een grootscheepse aanval op SWAPO-kampen in Angola. Dit was een duidelijke poging de besprekingen te ondermijnen die in New York plaatsvonden. Bij Kassinga, het grote SWAPO-vluchtelingenkamp, vermoordden Zuidafrikaanse soldaten 800 Namibiërs, meest vrouwen en kinderen, op beestachtige wijze. De SWAPO-leiders schorften alle verdere onderhandelingen onmiddellijk op en keerden naar Angola terug 'om de doden te gaan begraven'. Op 12 juli 1978 echter aanvaardde de SWAPO de voorstellen van de Contactgroep alsnog, ondanks de Zuidafrikaanse provocatie.

Naar het schijnt waren de Zuidafrikaanse militaire strategen niet erg gelukkig met

het vooruitzicht van een regeling van de kwestie Namibië. Omdat zij de situatie in Namibië goed kenden, wisten zij dat de SWAPO vrije verkiezingen hoogstwaarschijnlijk zou winnen. Door de slachting bij Kassinga hoopten zij een regeling te voorkomen, hoewel premier Vorster akkoord was gegaan met verkiezingen onder toezicht van de VN. Vorster geloofde wellicht in zijn eigen propaganda dat de SWAPO weinig steun ondervond in Namibië en dat een guerillabeweging verkiezingen niet zou kunnen winnen.

Toen de SWAPO de plannen van de Contactgroep onverwacht aanvaardde, moest de Zuidafrikaanse legertop zijn heil zoeken bij een andere strategie: op 20 september 1978 kondigde premier Vorster aan dat Zuid Afrika, ondanks zijn eerdere instemming met een regeling van de kwestie Namibië, nu zijn steun introk. In dezelfde verklaring kondigde hij tevens zijn onmiddellijke ontslag aan als premier. P.W. Botha, zelf twaalf jaar lang minister van Defensie, nam de functie van premier van Vorster over.

Op 29 september 1978, negen dagen na de Zuidafrikaanse afwijzing, nam de Veiligheidsraad van de VN de voorstellen, die vervat waren in de voorstellen van de Contactgroep, over als Resolutie 435 (1978), die voorzag in verkiezingen in Namibië. Er was echter absoluut geen zekerheid dat Zuid Afrika akkoord zou gaan met de tenuitvoerlegging van Resolutie 435 en deze verkiezingen ook daadwerkelijk zou organiseren.

Verraad aan Resolutie 435

Na de aanvaarding van Resolutie 435 wilde de Westerse Contactgroep een vervolg geven aan de ontwikkelingen die rond Namibië waren ontstaan. Besloten werd de zwaarste diplomatieke missie naar Zuid Afrika te sturen die het land ooit gezien had. Deze moest met premier Botha onderhandelen en de uitvoering van Resolutie 435 erdoor drukken.

Van 15 tot 18 oktober 1978 brachten de ministers van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten, Groot Britannië, Canada en West Duitsland (Frankrijk stuurde zijn staatssecretaris) een bezoek aan Zuid Afrika. Maar na drie dagen van onderhandelingen met de Zuidafrikaanse regering vertrokken zij met lege handen. Ze waren er niet in geslaagd Zuid Afrika ervan te overtuigen dat het moest afzien van plannen voor eenzijdige binnenlandse verkiezingen in Namibië, die Pretoria in december 1978 wilde houden in plaats van verkiezingen onder toezicht van de VN. P.W. Botha zei alleen dat hij bereid was de onderhandelingen in de loop van 1979 te hervatten – na de eenzijdige verkiezingen in Namibië. Later voegde hij er dreigend aan toe dat de 'binnenlandse leiders' van Namibië er bij betrokken zouden moeten zijn om 'internationale erkenning te verkrijgen'.

Maar de Westerse Contactgroep was niet bereid publiekelijk haar nederlaag toe te geven, want dit zou een hernieuwde roep om sancties tegen Zuid Afrika betekenen. En in 1977 waren de onderhandelingen juist gestart om sancties uit de weg te gaan. De leden van de Contactgroep hielden zich dus sterk. De Canadese minister van Buitenlandse Zaken verklaarde 'uiteraard optimistisch' te zijn en zei: 'Dit is een belangrijke doorbraak'. De Britse minister van Buitenlandse Zaken beschreef de wapenfeiten van de missie als 'van grote betekenis voor Zuidelijk Afrika als geheel'. De Britse en Westduitse premiers wensten de ministers geluk met dit 'unieke diplomatieke succes'.

Anderzijds was P.W. Botha zeer in zijn schik met de resultaten van deze eerste confrontatie met de ministers van de Contactgroep. Hij had geen enkele concessie gedaan. Hij had alleen beloofd dat hij bereid was het volgend jaar weer te praten. Hij won tijd om de Democratische Turnhalle Alliantie (DTA) in beweging te zetten als 'interne oppositie tegen de SWAPO'. Waren de Westerse ministers

---

Eigen economische belangen waren belangrijker dan de onafhankelijkheid van Namibië.

---

militariseerde zone langs de grens met Angola moest worden verwezenlijkt en over de onpartijdigheid van de VN. In een poging deze problemen tot een oplossing te brengen, werd in januari 1981 in Genève een conferentie gehouden waar alle partijen vertegenwoordigd zouden zijn. Deze conferentie was bedoeld om alle resterende problemen op te lossen en te eindigen met de ondertekening van een staakt-het-vuren tussen de SWAPO en Zuid Afrika, als eerste stap naar de uitvoering van Resolutie 435.

Ondanks de bereidheid van de SWAPO een onmiddellijke wapenstilstandovereenkomst te sluiten, saboteerde Zuid Afrika de conferentie. Ronald Reagan was al gekozen tot president van de Verenigde Staten en Zuid Afrika wist dat het door de aantredende regering-Reagan beschermd zou worden tegen vergeldingsmaatregelen (sancties). De mogelijkheid van nieuwe onderhandelingen gaf Zuid Afrika weer enkele jaren respijt. Bovendien realiseerde het land zich dat de 'interim-regering' van de DTA die Namibië opgelegd gekregen had, noch populair noch doelmatig was en dat de SWAPO vrijwel zeker verkiezingen zou winnen die onder toezicht stonden van de VN.

De verkiezingen onder internationaal toezicht in Zimbabwe in 1980 betekenden een grote schok voor de blanke Zuidafrikaanse regering. Zij was ervan overtuigd geweest dat een bevrijdingsbeweging die een guerilla-oorlog voert, geen eerlijke verkiezing zou kunnen winnen. Maar na de grote zege van Robert Mugabe's ZANU in Zimbabwe realiseerde Zuid Afrika zich dat de SWAPO verkiezingen onder VN-auspiciën in het kader van Resolutie 435 waarschijnlijk zou winnen. Zuid Afrika's hachelijke gok om de conferentie van Genève te saboteren, begon vruchten af te werpen. In 1981 werd met Westerse veto's in de Veiligheidsraad van de VN de instelling van sancties voor de voortdurende illegale bezetting van Namibië wederom voorkomen.

van Buitenlandse Zaken serieus geweest in hun pogingen Zuid Afrika te dwingen uitvoering te geven aan Resolutie 435, dan hadden zij meteen bij terugkeer bedreigd met de instelling van sancties. Maar de zelfgenoegzaamheid binnen de Contactgroep was voor Botha in de eerste paar weken van zijn premierschap een bewijs dat hij van de Westerse landen niets te vrezen had. Het verzuim van de Contactgroep Zuid Afrika te straffen voor de klap in het gezicht die het land de groep had gegeven, toonde aan dat hun eigen economische belangen in Namibië en Zuid Afrika belangrijker waren dan de Namibische onafhankelijkheid. Het verraad aan Resolutie 435 was een feit – nog geen maand nadat zij was aangenomen!

Amerikaanse bescherming voor Zuid Afrika

Verdere onderhandelingen tussen de Contactgroep, Zuid Afrika en de VN in 1979 en 1980 leidden tot een nieuwe reeks van bezwaren van Zuidafrikaanse kant. In 1979 betroffen zij de omvang van de militaire aanwezigheid van de VN in Namibië gedurende de overgangsperiode en de lokatie van SWAPO-bases na een staakt-het-vuren. In 1980 rezen er problemen over hoe het idee van een gede-

In 1981 klaagde Zuid Afrika ook over de voorgestelde verkiezingsprocedure. Chester Crocker, de nieuwe Amerikaanse onderhandelaar inzake Namibië, kwam Zuid Afrika te hulp met een plan dat in feite alle druk op Zuid Afrika wegnam. Zijn voorstel aan de Zuidafrikanen behelsde dat zij alleen met de uitvoering van Resolutie 435 akkoord hoefden te gaan indien de Cubaanse troepen die de Angolese regering steunden, uit Angola zouden worden teruggetrokken.

Zuid Afrika was zeer in zijn schik met deze koppeling. Dit betekende in feite dat de kwestie Namibië niet langer alleen werd beschouwd als een gevolg van Zuid Afrika's illegale bezetting en zijn weigering zich te schikken naar het internationale recht. De regionale belangen van de Verenigde Staten waren hiermee tevens een deel van het probleem. Zuid Afrika nam zijn kans waar om de zaken nog meer uit te stellen. Door Zuidelijk Angola binnen te vallen en meer druk uit te oefenen op de Angolese regering door steun te verlenen aan de rebellen van Jonas Savimbi's UNITA, was Zuid Afrika in staat het zo te spelen dat de Cubaanse troepen wel langer in Angola moesten blijven! Tot eind 1987 lukte deze tactiek voortreffelijk. De Contactgroep van Westerse landen hield al snel op te functioneren en vanaf 1983 werden alle onderhandelingen uitsluitend overgelaten aan de Verenigde Staten.

De introductie van de 'Cubaanse koppeling' betekende dat Zuid Afrika vanaf 1981 heeft kunnen volhouden dat het geen schuld droeg aan het uitstel rond de uitvoering van Resolutie 435. In Namibië daarentegen liepen de plannen om een alternatieve marionettenregering voor de SWAPO in te stellen op niets uit. De 'interim-regering' van de DTA werd in 1983 naar huis gestuurd wegens corruptie en ondoelmatigheid en bijna onmiddellijk begon Zuid Afrika met een tweede poging om een alternatief – nu de Multi-Partijen Conferentie (MPC) genoemd – voor de SWAPO te verzinnen.

In februari 1984 kwamen de Zuidafrikanen en de Angolezen, buiten de Westerse Contactgroep om, in Lusaka tot een akkoord over de terugtrekking van Zuidafrikaanse troepen uit Angola. Dit zou een eerste stap zijn naar uitvoering van Resolutie 435. Heel snel ondermijnden verschillen van mening over de uitvoering van het tijdschema voor de terugtrekking elk mogelijk resultaat van het akkoord van Lusaka. Zuid Afrika bleef ongestraft het Zuiden van Angola bezetten.

Sinds 1985 wordt er door de Amerikaanse bemiddelaars geen druk meer uitgeoefend op Zuid Afrika maar op Angola. Als gevolg hiervan gaan de onderhandelingen nu veel meer over de aanwezigheid van Cubaanse troepen in plaats van de illegale bezetting van Namibië door Zuid Afrika. Dit gaf de Zuidafrikanen de nodige tijd om de eigen plannen met betrekking tot Namibië te verwezenlijken. In juni 1985 stelde Zuid Afrika een door de MPC gevormde 'interim-regering' in. De Veiligheidsraad van de VN veroordeelde deze stap in Resolutie 566 (1985), maar gaf geen specifieke strafmaatregelen tegen Zuid Afrika aan voor zijn voortdurende schending van het internationale recht. Ondanks de milde bewoordingen van Resolutie 566, onthielden de Verenigde Staten en Groot Brittannië zich van steun.

Twee jaar later, in april 1987, debatteerde de Veiligheidsraad over een ontwerpresolutie voor sancties tegen Zuid Afrika wegens zijn voortdurende weigering uitvoering te geven aan Resolutie 435. De Verenigde Staten en Groot Brittannië spraken hun veto uit over de resolutie, West Duitsland stemde tegen, en Italië en Japan onthielden zich van stemming. Zuid Afrika kon nog steeds rekenen op Westerse steun . . . In oktober 1987 kwam de Veiligheidsraad weer bijeen om over de kwestie Namibië te praten. De secretaris-generaal van de VN rapporteerde dat alle obstakels die de uitvoering van Resolutie 435 in de weg stonden, waren verwijderd (met inbe-

grip van de bezwaren die Zuid Afrika had tegen de verkiezingsprocedure, het probleem van onpartijdigheid van de VN enz.), maar dat Zuid Afrika nog steeds vasthield aan de terugtrekking van Cubaanse troepen uit Angola als voorwaarde voor terugtrekking uit Namibië. (Later werd onthuld dat het Zuidafrikaanse leger precies in deze periode gewikkeld was in zware gevechten met het Angolese leger, tweehonderd kilometer diep op Angolees grondgebied.) In zijn twintigste resolutie over Namibië sinds de beëindiging van het mandaat in 1966, machtigde de Veiligheidsraad de secretaris-generaal van de VN in Resolutie 601 (1987) een wapenstilstand te sluiten tussen de SWAPO en Zuid Afrika, als eerste stap naar uitvoering van Resolutie 435. Deze resolutie werd met 14 stemmen voor en een onthouding van de Verenigde Staten aangenomen. Resolutie 601 bevatte echter geen tijdslimiet en maakte geen melding van strafmaatregelen tegen Zuid Afrika als het weigerde zich te schikken. Voor Zuid Afrika waren er dan ook niet meer redenen zich thans neer te leggen bij Resolutie 601 dan in het geval van Resoluties 385 (1976) en 435 (1978). Zolang de regering-Reagan nog aan de macht is zal men de eis tot koppeling van terugtrekking van Cubaanse soldaten uit Angola niet laten varen. Groot Brittannië en West Duitsland (en andere Westerse landen waaronder Nederland) ontkennen dat zij steun geven aan zo'n koppeling, maar zijn duidelijk bereid haar als feit te accepteren. Een week na de aanvaarding van Resolutie 601 – die werd gesteund door Groot Brittannië – schreef de Britse premier Margaret Thatcher aan een aantal parlementsleden dat de beste manier om uitvoering van Resolutie 435 mogelijk te maken was 'door terugtrekking van de Cubaanse troepen'.

Recente onderhandelingen

In de laatste maanden van 1987 en de eerste maanden van 1988 werd er zwaar gevochten in Zuid Angola. In een groot

offensief dreef het Angolese leger de UNITA rebellen van Jonas Savimbi in het nauw en het Zuidafrikaanse leger en de luchtmacht – met bezet Namibië als uitvalsbasis – moesten eraan te pas komen om UNITA te redden. Toen het Angolese leger gedwongen was om zich terug te trekken, besloten de Zuidafrikaanse generaals gelijk door te stoten en het strategisch belangrijke stadje Cuito Cuanavale te veroveren. Hier ontstond vermoedelijk de grootste militaire veldslag op Afrikaans grondgebied sinds de Tweede Wereldoorlog. Voor het eerst sinds 1975/6 kwamen Cubaanse soldaten in actie tegen het Zuidafrikaanse leger. De Zuidafrikaanse luchtmacht, die wegens het wapenembargo alleen verouderde Mirage gevechtsvliegtuigen kon gebruiken, verloor zijn suprematie in de lucht tegen de Angolese luchtmacht die nu beter uitgerust was. Zuid Afrika kon Cuito Cuanavale niet veroveren en beide kanten leden zware verliezen.

De militaire patstelling in Zuid Angola en het naderende einde van de regering-Reagan betekenden een nieuwe bereidheid om te gaan praten. In mei, juni en juli 1988 werden vier onderhandelingsronden georganiseerd. De Verenigde Staten, Angola, Cuba en Zuid Afrika ontmoetten elkaar achtereenvolgens in London, Congo-Brazzaville, Cairo en New York. In augustus zou men in Rio de Janeiro verder praten. De Sovjet Unie werd of waarnemer of betrokken bij voor- of nagesprekken met de Verenigde Staten.

Er is veelvuldig gesproken over schema's voor de terugtrekking van Cubanen uit Angola, gekoppeld aan een al dan niet gelijktijdige vermindering van het aantal Zuidafrikaanse soldaten in Namibië en de uitvoering van Resolutie 435. Veel waarnemers waren blij dat 'vooruitgang' geboekt was. Maar de grote vraag is of dat echte vooruitgang is, of dat Zuid Afrika er een heel andere agenda op na houdt. Na de gesprekken in Cairo heeft de Amerikanen, Chester Crocker, uitvoerig uitge-

legd dat er nu een 'raamwerk was waarin volgende onderhandelingen kunnen plaatsvinden'. Maar is men nu één stapje verder dan oktober 1978 toen de Westerse ministers van Buitenlandse Zaken triomfantelijk zeiden dat Botha bereid was de onderhandelingen weer in 1979 te hervatten? Na de gespreksronde in New York zei Chester Crocker dat de Zuidafrikanen zich eerst uit Zuid Angola moesten terugtrekken voordat er een begin gemaakt kon worden met de uitvoering van Resolutie 435. Dat werd al in 1984 in gesprekken in Lusaka geconstateerd, maar Zuid Afrika hield zich toen aan het vastgestelde schema en bleef uiteindelijk (ongestraft) in het Zuiden van Angola. Bovendien is er binnen Namibië geen enkel teken te bespeuren dat Zuid Afrika zich klaarmaakt om Resolutie 435 uit te voeren. 'Nee, nee, nee!' zei het hoofd van de katholieke kerk in Namibië, bisschop Bonifatius Haushiku, toen hem in mei 1988 op bezoek in Nederland gevraagd werd of hij enig teken zag van voorbereidingen voor een vertrek op korte termijn van Zuid Afrika uit Namibië. De Zuidafrikaanse generaals tenslotte willen Namibië helemaal niet verlaten.

Gezien de huidige houding van de Westerse landen, hoeft Zuid Afrika geen sancties te vrezen zolang men over Namibië blijft praten. En praten heeft blijkbaar voor de Zuidafrikanen enkele belangrijke bijkomstigheden. Zuid Afrika hoopt door die onderhandelingen haar politieke isolement in Afrika te doorbreken. Na de gesprekken in Congo-Brazzaville wilde Zuid Afrika dat alle toekomstige gesprekken ook daar plaats zouden vinden en de Zuidafrikaanse minister van Buitenlandse Zaken opperde het idee voor een staatsbezoek van P.W. Botha aan Congo Brazzaville nog voor een volgende onderhandelingsronde om aan te tonen 'hoe belangrijk Zuid Afrika die onderhandelingen vindt'. De Angolezen weigerden weer in Congo-Brazzaville bij elkaar te komen. Zuid Afrika wilde per se weer in een Afrikaans land onderhandelen; het werd toen

---

Zolang men over Namibië blijft praten, hoeft Zuid Afrika geen sancties te vrezen.

Cairo. Het driedaags bezoek aan Cairo in juni 1988 was voor de Zuidafrikaanse delegatie onder leiding van minister van Defensie, Generaal Magnus Malan, en minister van Buitenlandse Zaken, Pik Botha, een politieke doorbraak. Hun Zuidafrikaanse Luchtdienst Boeing 747 werd niet gedwongen om om Afrika heen te vliegen, maar mocht gebruik maken van het luchtruim van Afrikaanse staten die Zuidafrikaanse vliegtuigen waren. Het bleef daarna drie dagen lang op het vliegveld van Cairo duidelijk tentoongesteld. Een Zuidafrikaanse diplomaat zei dat het bezoek aan Cairo 'alleen voor de contacten' de moeite waard was. Politieke waarnemers in Pretoria menen dat Botha's Nationale Partij door zo'n bezoek haar imago verbeterd heeft voor de lokale verkiezingen in oktober; Zuid Afrika onder Botha lijkt nu een 'echte speler in Afrika'. Dus blank Zuid Afrika profiteert van de voortslepende onderhandelingen, maar het is zeer de vraag of het lijden van de Namibiërs onder het Zuidafrikaanse bezettingsleger snel zal eindigen zonder harde internationale acties tegen Zuid Afrika.

Afwachten en niets doen

Nederland neemt onder de Westerse landen een redelijk vooruitstrevende positie in met betrekking tot Namibië. Nederland

erkent dat de Zuidafrikaanse bezetting van Namibië illegaal is; dat de Raad voor Namibië (in 1967 opgericht door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties) *de jure* de macht en de functies heeft om Namibië te besturen tot de onafhankelijkheid; en dat deze Raad wetten en decreten kan uitvaardigen. In 1974 heeft de VN-Raad voor Namibië decreet nummer 1 uitgevaardigd dat het 'zoeken naar, delven, verwerken, verkopen of distribueren . . . van natuurlijke grondstoffen in Namibië' verbiedt. Nederland erkent dit decreet als 'Namibisch recht'. Verder geeft Nederland jaarlijks een financiële bijdrage aan het VN-fonds voor Namibië voor de opvang en opleiding van Namibische vluchtelingen.

In 1978 heeft Nederland zijn medewerking aan de uitvoering van Resolutie 435 beloofd – Nederlandse politieagenten zouden deel uitmaken van de UNTAG, de vredesmacht van de Verenigde Naties die naar Namibië zou gaan wanneer Resolutie 435 uitgevoerd zou worden. Die belofte geldt nog steeds, tien jaar later. Maar de vraag is, wat heeft Nederland gedaan om druk op Zuid Afrika te zetten om Resolutie 435 uit te voeren? Het antwoord is: Heel weinig. Zoals bijna alle Westerse landen heeft Nederland na 1977 het initiatief aan de Contactgroep overgelaten. Toen deze in 1983 uit elkaar viel werd het initiatief aan de Amerikanen overgelaten. De koppeling van de terugtrekking van Cubaanse troepen uit Angola aan de uitvoering van Resolutie 435 wordt in theorie afgewezen. Maar heeft Nederland of in EG-verband, of alleen geprotesteerd tegen de Amerikanen?

In een briefkaartenactie georganiseerd door de christelijke anti-apartheidsbeweging, Kairos, hebben in het voorjaar duizenden mensen het volgende aan minister Van den Broek van Buitenlandse Zaken geschreven: 'Ik hoop dat de Nederlandse regering bereid zal zijn op korte termijn initiatieven te nemen om Zuid Afrika te dwingen Resolutie 435 uit te voeren.'

Zijn antwoord was kenmerkend voor het gebrek aan actie van de kant van de Nederlandse regering: 'Ik stel het namelijk op prijs U te verzekeren dat Nederland grote waarde hecht aan Veiligheidsraadresolutie 435, die in 1978 op initiatief van een vijftal Westerse leden van de Raad tot stand kwam. Deze resolutie vormt het enige internationaal aanvaarde onafhankelijkheidsplan voor Namibië. Ter ondersteuning van zijn steun aan deze resolutie heeft Nederland toegezegd met een contingent civiele politie te zullen deelnemen aan UNTAG . . .' Verderop in zijn antwoord wijst hij de 'Cubaanse koppeling' af. Maar op de kernvraag, 'Is de Nederlandse regering bereid op korte termijn initiatieven te ondernemen om Zuid Afrika te dwingen Resolutie 435 uit te voeren?' blijft minister van den Broek een antwoord schuldig. Nee, geen druk op Zuid Afrika om een eind te maken aan een bezetting die bijna tweeëntwintig jaar illegaal is. Geen druk om Zuid Afrika te dwingen de tien jaar oude Resolutie 435 uit te voeren. Minister Van den Broek schrijft wel: 'Dat het Namibische volk al te lang heeft moeten lijden onder de illegale bezetting door Zuid Afrika, kan ik geheel onderschrijven.' Maar waar blijft de bereidheid om een eind aan dat lijden te maken?

Er is een zeer omstreden band tussen Nederland en Namibië, en hier heeft de regering ook geweigerd om in te grijpen. Eind 1978 hebben anti-apartheidsgroepen bewijzen op tafel gelegd dat de uraniumverrijkingsfabriek van URENCO in Almelo uranium uit Namibië zou verrijken. Dit zou een schending van het decreet nummer 1 van de VN-raad voor Namibië zijn. Kamerleden van een grote meerderheid in het parlement (CDA, PvdA, D'66 en klein links) stelden kritische vragen. In een antwoord op 20 juli 1979 verklaarde de minister van Buitenlandse Zaken: 'Naar onze mening is de enige consequentie voor de Regering van de erkenning van de bevoegdheden van de VN-

Raad voor Namibië om als een daad van bestuur decreet nummer 1 uit te vaardigen, dat de Regering de toestemming van de VN-Raad zou moeten vragen voor mogelijke Nederlandse aankopen van uranium – of andere natuurlijke rijkdommen – afkomstig uit Namibië.’ Maar de tekst van het decreet vermeldt een specifiek verbod op het ‘verwerken’ en bij URENCO erkende men al in 1978 dat Namibisch uranium verrijkt zou worden, aangeboden door Engelse en Westduitse energiebedrijven. Later kwamen de regering en URENCO met het verweer dat het uranium dat fysiek aan URENCO voor verrijking aangeboden is, niet op oorsprong te analyseren is. Voor de Kamer was dit niet goed genoeg: er was een duidelijke keten van contracten van de uraniummijn in Namibië, via de electriciteitsbedrijven tot URENCO. Het uitvoeren van die contracten zou dan onrechtmatig zijn. In 1981 werd in het regeerakkoord van het kabinet-Van Agt II de volgende zin opgenomen: ‘Er wordt actief geprobeerd te komen tot beëindiging van verrijking van uranium uit Namibië.’ Maar dit kabinet bestond niet lang genoeg om iets hieraan te doen en in het regeerakkoord van het kabinet-Lubbers I verdween de verwijzing naar het Namibisch uranium.

Maar het was tot maart 1984 mogelijk de regering in het parlement onder druk te blijven zetten om een eind te maken aan de omstreden activiteiten van URENCO. Toen bezweek de CDA-kamerfractie voor de druk van minister Van den Broek en staakte haar verzet tegen de verrijking van Namibisch uranium door URENCO: ‘Omdat Namibië straks onafhankelijk zal zijn,’ zei drs. H. Aarts namens de fractie in een buitenlandcommissievergadering van de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken en verwees naar de onderhandelingen die weer even waren opgelaaid! Deze koerswijziging (en slechte politieke inschatting!) van het CDA zal Nederland duur komen te staan. Mede omdat in het parlement de druk om Namibisch uranium

in Nederland niet langer te laten verrijken wegviel, besloot in mei 1985 de VN-Raad voor Namibië een proces tegen URENCO te beginnen. In juni 1987 begon voor de Haagse rechter het proces tegen URENCO en de Staat der Nederlanden wegens het onrechtmatig verrijken van Namibisch uranium.

Conclusies

In de afgelopen tien jaren van onderhandelen werd het internationale recht met voeten getreden en werd verraad gepleegd aan de uitvoering van Resolutie 435. Het Westen diende uitsluitend zijn eigen belangen ten koste van de belangen van het Namibische volk. De voortslappende dialoog diende de Zuidafrikaanse bezetters, die ongestraft hun gang konden gaan.

Het Westen heeft niet naar de SWAPO, noch naar de Raad van Kerken van Namibië geluisterd die vragen om strafmaatregelen tegen Zuid Afrika om de prijs van bezetting van Namibië als maar omhoog te drijven. Ook Nederland luisterde niet, en verschool zich achter de paraplu van de Contactgroep, de Verenigde Staten of de EG. Dat er dit jaar weer onderhandelingen zijn blijkt meer te maken te hebben met de militaire steun die Cuba aan Angola geeft om de Zuidafrikaanse militaire suprematie in de regio te ondermijnen.

Een geloofwaardig en positief beleid in zake Namibië moet zijn gericht op het verhogen van de prijs die Zuid Afrika betaalt om Namibië te bezetten én om de slachtoffers van de bezetting te helpen zich te verweren. Dus in plaats van dreigen met korten op steun voor VN-fondsen voor Namibië zou Nederland zijn steun aan de SWAPO kunnen verhogen. Om het kopen van uranium en andere delfstoffen uit Namibië nog onaantrekkelijker te maken zou Nederland, ondanks het URENCO-proces, alsnog een schikking met de VN-Raad voor Namibië kunnen zoeken en een eind maken aan het verrijken van

Namibisch uranium in Almelo. En Nederland zou vooral moeten pleiten dat Zuid Afrika door verdere sancties getroffen zal worden, als het dit jaar geen begin maakt met de uitvoering van Resolutie 435. Als Zuid Afrika inderdaad wéér – als in het verleden – in gebreke blijft en wéér – als in het verleden – door een Westers veto in de Veiligheidsraad wordt beschermd moet Nederland samen met andere welwillende landen zijn eigen sancties invoeren. Anders blijft Nederland schuldig aan het ijdellijk toekijken op de voortdurende schending van volkenrecht en de schending van de mensenrechten van de Namibiërs die generaties lang gewacht hebben tot de internationale gemeenschap haar plicht met betrekking tot Namibië serieus nam.

De Namibiërs wachten nu op daden – niet op nog meer woorden. Ook van de kant van Nederland.

Nawoord

In verband met vakanties en deadlines is dit artikel al half juli geschreven. Sinds die tijd zijn de onderhandelingen tussen Angola, Zuid Afrika, Cuba en de Verenigde Staten verder gegaan en veel waarnemers zijn optimistisch. De onderhandelingsresultaten lijken aardig; de uitvoering van Resolutie 435 zou op 1 november kunnen beginnen na de terugtrekking van Zuidafrikaanse troepen uit Angola.

Maar Zuid Afrika heeft vergaande condities verbonden aan zijn goedkeuring van de overeenkomst, condities die te allen tijde gebruikt kunnen worden om verdere vertragingen te veroorzaken. Zuid Afrika wil ook – nog vóór VN-verkiezingen in Namibië – verkiezingen op stam-

menbasis in het land houden, een tactiek die in 1978 zeer effectief gebruikt werd om VN-verkiezingen uit te stellen.

Het lijkt duidelijk dat Zuid Afrika zijn troepen die diep in Angola zitten terug wil trekken. De gecombineerde Angolese/Cubaanse macht is te sterk geweest. Onderhandelingen zijn een eervolle manier om dit te bereiken. Een positief onderhandelingsresultaat tot november geeft ook de Republieken in de Verenigde Staten een verkiezingstroef in handen, 'De Cubanen vertrekken uit Angola!'. Daarna kan Zuid Afrika altijd – misschien nog steeds ongestraft – weer de uitvoering van Resolutie 435 blokkeren.

De kansen dat Zuid Afrika, zonder verder onder druk gezet te worden, Resolutie 435 laat uitvoeren zijn zeer gering. Met de haast zekere overwinning van de SWAPO zouden blanken in Zuid Afrika, met name de uiterst rechtse Conservatieve Partij, kritiek op de regering hebben wegens de uitverkoop van Zuidafrikaanse strategische en financiële belangen in Namibië, terwijl de zwarten in Zuid Afrika de overwinning van de SWAPO als een overwinning van een gewapende strijd zullen zien en dus als een aanmoediging voor de strijd van hun eigen bevrijdingsbeweging, het ANC.

Cuba en Angola hebben laten zien dat een harde confrontatie (al hebben ze er veel offers voor moeten brengen) met Zuid Afrika vruchten kan afwerpen. Nu de rest van de wereld nog.

Dr. M.W.H. Steemers-van Winkoop

Enkele ethische notities bij het rapport 'Zinvol leven'

De technologie lost problemen op, maar creëert tegelijk weer nieuwe problemen, waarvoor de oplossingen steeds moeilijker te vinden zijn. Mevrouw Steemers bespreekt het rapport 'Zinvol leven' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Het is deze maand uitgekomen en wil een christen-democratische bijdrage leveren aan de discussie over draagmoederschap, kunstmatige inseminatie, GIFT en in vitro fertilisatie. Het rapport kost f 18,- en is uitgegeven bij Van Loghum Slaterus bv in Deventer.

De geschiedenis van de voortplantingstechniek is tegelijk oud en heel nieuw. Oud is het gastmoederschap of draagmoederschap dat reeds in het Oude Testament vermeld wordt.¹ Nieuw is het medisch-technisch ingrijpen in storingen in de voortplanting. Nieuw is ook dat de problemen met de voortplanting medische problemen zijn geworden en dat de wijze waarop men met deze medische problemen omgaat ethische vragen oproept.

Ethiek mag zich verheugen in een groeiende belangstelling. Steeds vaker wordt een beroep gedaan op de ethiek of een ethicus om te bezien of dat wat kan, ook verantwoord is en dus mag. De ethiek heeft echter ook een wat dubieuze reputatie, die zij overigens voor een groot deel aan zichzelf te wijten heeft. Biologen en

andere medisch-technici ervaren de ethicus eerder als storend dan als stimulerend. De ethicus wordt door hen veelal beschouwd als een moralist die voortdurend hinderlijke en kritische vragen stelt en vervolgens met onvoldoende kennis van zaken een morele afkeuring over het werk van de technicus uitspreekt. De geschiedenis is vol van voorbeelden van te snel, te ondoordacht en te ongenueanceerd spreken van ethici. Zij lijken bij elke nieuwe vinding kanttekeningen te moeten plaatsen en hebben daarbij geen vertrouwen in het morele handelen van de technicus, die van zijn kant de dialoog met de ethiek onvoldoende begrepen en gewaardeerd heeft.

Tussen beide disciplines is onvoldoende echte samenwerking, laat staan dat er sprake is van integratie van beide disciplines. De ethiek en de techniek hebben zich steeds meer op zichzelf teruggetrokken. De scheiding der wegen leidde tot een scheiding der geesten. Dit is niet alleen gevaarlijk maar ook heilloos in de letterlijke betekenis van het woord.²

Mevrouw dr. M.W.H. Steemers-van Winkoop (1949) is studeersecretaris medische ethiek bij het secretariaat R.K. Kerkgenootschap (SRKK).

1. Cf. Gen. 29, 31-30, 25.

2. Dit blijkt vooral uit een vergelijking van de publikaties die door de pioniers van de IVF-techniek zijn geschreven. Steptoe, P., & Edwards, R., *Een kwestie van leven. Het*

Dialoog ethiek-techniek

Het is toe te juichen dat de dialoog tussen de techniek en de ethiek nu op gang lijkt te komen, en dat er een tendens ontstaan is dat men steeds meer rekening tracht te houden met de morele implicaties van nieuwe technieken die, met hun ongeken-de mogelijkheden, immense consequenties kunnen en zullen hebben. Regelmatig staan er berichten in de krant die in eerste instantie doen denken aan *science fiction*. Dat wat Jules Verne schreef is voor ons heden ten dage al ouderwets. Welke hedendaagse auteur beschrijft nu onze toekomst? Een toekomst waar het onvoorstelbare tot de alledaagse werkelijkheid behoort? Misschien zouden we meer *science fiction* moeten lezen om te begrijpen wat nu al realiteit is. Een voorbeeld hiervan dat al heel dicht bij de werkelijkheid ligt, vormt het boek *'In his Image'*, van de wetenschapsjournalist David Rorvik, over het ontstaan van een menselijke kloon.³ Dit boek leidde in de jaren zeventig met name in de Verenigde Staten tot hevige discussies. Nu, tien jaar later, zijn wij al vertrouwd met de gedachte dat klonen tot de technische mogelijkheden kan behoren.

De ongeken-de mogelijkheden op het terrein van de beïnvloeding van de menselijke voortplanting hebben de technicus en de ethicus naar elkaar toegedreven. De situatie vereist een bondgenootschap tussen beide.

Voorafgaand aan de vraag of wat kan ook mag, moeten we ons realiseren dat wat kan ook gebeurt. Dit heeft niets met pessimisme te maken, maar het is een poging de realiteit onder ogen te zien. Mensen gaan steeds verder in hun onderzoekingen. Het aan hen gegeven verstand en de aangeboren drang tot onderzoeken en onderwerpen dwingt hen ertoe. We kunnen het niet laten, en we willen het niet laten. Vernieuwingen zijn immers veelal een verbetering? Waarom dan ethische vragen stellen? Ethiek mag echter niet geïdentificeerd worden met het

opstellen van een gedragscode, van verbods- en gebodscodes. Deze vereenzelving komt veelvuldig voor. Wanneer de ethicus zich niet voldoende bezig houdt met het proberen te ontwikkelen van een fundamentele visie zal de samenleving niet echt gebaat zijn met ethische uitspraken.

Zinvol leven

In het rapport 'Zinvol leven' wordt een christen-democratische benadering van de medisch-technologische ontwikkelingen op het terrein van de voortplanting ondernomen. Het gaat dan in wezen om draagmoederschap, kunstmatige inseminatie (KI), GIFT (gamete intrafallopian transfer) en in vitro fertilisatie (IVF). Deze materie is zo omvattend dat aan elk onderdeel een apart rapport gewijd had kunnen worden. Men heeft daar niet voor gekozen en daardoor komen bepaalde onderdelen, zoals de status van het embryo, maar beperkt aan de orde.

Het rapport sluit overigens in meerdere opzichten nauw aan bij het Program van Uitgangspunten van het CDA (1980) en het actieprogram Uitzicht. De aanzetten van beide publikaties worden in het rapport overgenomen en nader geconcretiseerd in beleidsaanbevelingen. Het rapport poogt iets te doen aan de verdeeldheid en onzekerheid die er in de discussie over de technologie op het terrein van de voortplanting heerst, door duidelijk te formuleren welke taken en bevoegdheden de overheid ter zake heeft of zou moeten hebben. Met andere woorden wat mag de burger die lijdt onder ongewenste kinderloosheid van de overheid verwachten? De christen-democratische politiek gaat uit van vier kernbegrippen: gerechtigheid,

— verhaal van de eerste IVF-baby door de artsen zelf verteld, Utrecht 1980.

Testart, J., *De l'éprouvette au bébé-spectacle*, Paris 1984.

Testart, J., *L'Oeuf transparent*, Paris 1986.

3. Rorvik, D., *In his Image*. New York 1978.

solidariteit, het spreiden van verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. In het rapport worden de onderwerpen aan de hand van deze kernbegrippen behandeld.

Pluriformiteit en relevantie

De auteurs vragen zich daarbij af hoe het gegeven van de diversiteit van ethische opvattingen in de samenleving moet worden gewaardeerd. Hiermee zijn we beland bij de vraag naar de plaats van de ethiek, in de samenleving, maar ook, in dit rapport. Allereerst ga ik er vanuit dat steeds, en dus ook in onze tijd, zeer divers gedacht werd en wordt over het fundament van ethiek. Sporken noemt het beeld van de mens en zijn levensopgave het fundament van de ethiek.⁴ Wanneer die mens steeds verandert, en door steeds weer anderen omschreven wordt in steeds andere situaties is het duidelijk dat een eensluidende visie op de mens en zijn levensopgave voor nu en alle tijden niet alleen onmogelijk maar ook ongewenst is.

Deze constatering van diversiteit van ethische opvattingen mag overigens niet worden aangewend om ethiek voor irrelevant te verklaren met de woorden: 'Als de ethici het al niet eens zijn, wat hebben we dan aan hun oordeel?' Ethici zullen nooit tot een consensus inzake de visie op de mens en zijn opdracht komen, daar het thema waarover zij spreken, de mens, het meest weerbarstige van alle themata is.

Anderzijds is het ook niet juist om zich dan maar aan te sluiten bij die ethicus die zegt wat het beste uitkomt. Dat dit nogal eens gebeurt wordt duidelijk wanneer men in bepaalde documenten nagaat wie er geciteerd worden of wie aan het document meewerkten. De ethiek is geen winkel waaruit men naar believen een mantelpak op maat koopt.

De ethische diversiteit is noodzakelijk omdat het leven zelf divers is. Zonder te vervallen in situatie-ethiek, moet men rekening houden met de context waarbinnen mensen leven, denken en spreken. Wan-

neer die context voor iedereen anders is, dan is daarmee hetgeen mensen beleven, denken of zeggen over hun leven en hun levensopgave geenszins irrelevant maar eerder te beschouwen als originele invalshoeken.

Ook het rapport is geschreven vanuit een bepaalde context. Deze context speelt een niet onbelangrijke rol in de verdere uitwerking. Zij zet de kaders en deze zijn voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de conclusies.

Zoals er ethische diversiteit is, blijkt er, wanneer men dit rapport met verkiezingsprogramma's van andere politieke partijen vergelijkt, ook politieke diversiteit te bestaan. Dit maakt de uitgangspunten en de conclusies van het rapport evenmin irrelevant.

Ethiek, term of fundament

Ethiek wordt als *terminus technicus* in het rapport vaak genoemd maar er wordt geen echte ethische stellingname uitgewerkt. Men komt er niet helemaal uit. Het blijft bij de constatering dat ethische reflectie deel moet uitmaken van het omgaan met nieuwe technieken, dat de ethische afweging door wensouders, artsen en ziekenhuisbesturen gemaakt moet worden, dat het vak ethiek verplicht dient te worden gesteld bij medische opleidingen, dat er onafhankelijke medisch-ethische commissies moeten worden ingesteld bij alle ziekenhuizen die de nieuwe voorplantingstechnieken toepassen en tot slot dat er door die ziekenhuizen medisch-ethische jaarverslagen dienen te worden vervaardigd. Zonder iets aan de waarde van deze voorstellen af te dingen zijn zij toch in zekere zin een *testimonium paupertatis*. De ethiek die steeds in het vooruitzicht wordt gesteld is genoopt altijd achteraan te hollen met alle slechte gevolgen zowel voor de ethiek zelf als voor de problemen waarover zij zich uit dient te spreken.

4 Sporken, P.. Ethiek integreren in praktijk gezondheidszorg, *NRC Handelsblad* 13 maart 1985.

Er worden in het rapport geen fundamentele vragen gesteld bij de toelaatbaarheid van medisch-technisch ingrijpen in de voortplanting als zodanig. Er wordt van uitgegaan dat dit ingrijpen een realiteit is en dat deze realiteit gereguleerd dient te worden en wel zo dat het niet in strijd is met de *budgettering* van de gezondheidszorg of van de overheid zelf. Heel concreet betekent dit bijvoorbeeld dat geadviseerd wordt de behandeling van de infertiliteit niet op te nemen in het basispakket gezondheidszorg.⁵

Kernbegrippen, oriëntatie voor ethiek?

Toch biedt het rapport 'Zinvol leven' wel een oriëntatie voor een fundamentele ethiek en wel door de vier kernbegrippen. Deze kernbegrippen zijn overigens geenszins gemakkelijk te hanteren in het kader van de problemen met ongewenste onvruchtbaarheid.

Hoe hangen deze begrippen in het rapport samen? Enerzijds dient de overheid voorwaarden te scheppen voor een rechtvaardige en verantwoordelijke samenleving, anderzijds heeft zij een grenzenstellende bevoegdheid. Solidariteit en rentmeesterschap zijn nadere uitwerkingen van het begrip verantwoordelijkheid. Solidariteit duidt dan op intermenselijke betrokkenheid en onderlinge verbondenheid, dat wil zeggen dat de sterken voor de zwakken opkomen. Rentmeesterschap herinnert ons eraan dat de schepping geen eigendom is, maar een gave die behoedzaamheid vereist. Het getuigt van moed om deze begrippen tot kernbegrippen te maken, maar daardoor ontstaan er ook praktische problemen.

Het draagmoederschap

In 'Zinvol leven' wordt vanwege het offerkarakter van het ideële draagmoederschap waarderend gesproken over deze methode van voortplanting. Dit offerkarakter blijkt aanleiding te zijn voor terughoudendheid in het toekennen van ouderlijke

verantwoordelijkheid aan anderen dan de biologische moeder. De draagmoeder is dus de juridische moeder. Wettelijke regeling van draagmoeder-contracten achten de samenstellers van het rapport ongewenst. Enerzijds willen zij draagmoederschap (zelfs het commerciële draagmoederschap) toestaan, anderzijds stellen zij geen regelingen voor die betrokkenen zouden kunnen beschermen tegen misbruik en uitbuiting. De vraag dringt zich op of het wel verstandig is in het rapport het draagmoederschap te behandelen wanneer men regulering van het draagmoederschap ongewenst acht en deze verder overlaat aan het particulier initiatief, met alle gevolgen van dien. In elk geval lijkt de solidariteit met de draagmoeder te prevaleren boven de solidariteit met de wensouders. Daardoor krijgt solidariteit een meer-voudige betekenis, hetgeen mij ongewenst lijkt.

Kunstmatige inseminatie

Artificiële inseminatie- (KI) en fertilisatie-technieken (GIFT/IVF) bedoelen in eerste instantie hulpmiddelen te zijn voor problemen met de voortplanting. In het rapport wordt terecht onderscheid gemaakt tussen voortplantingstechnologie en wat met (nog) een foutieve term aangeduid wordt als genetische manipulatie. Over dit laatste wordt een rapport in het vooruitzicht gesteld.

KI (kunstmatige inseminatie) is van de genoemde technieken de oudste. Deze heeft in de jaren vijftig in ons land bekendheid gekregen, en is in brede lagen van de bevolking geaccepteerd als een hulpmiddel bij de problematische voortplanting. Het leergezag van de rooms-katholieke kerk heeft zich altijd negatief uitgesproken over KI. Ook andere christelijke kerken hebben een afwijzend oordeel hierover uitgesproken. Desondanks is KI voor ve-

5. p. 99. Hetgeen aansluit bij de voorstellen van de Commissie Dekker. Cfr. *Bereidheid tot verandering*. Rapport van de Commissie structuur en financiën gezondheidszorg. 's-Gravenhage 1987.

len een acceptabele noodoplossing geworden. KI is onder de behandelde voortplantingsmethoden nog de minst ingrijpende.

Een extra probleem, dat ook bij de andere technieken een rol kan spelen, vormt het donorschap. Het rapport legt bij de behandeling van dit thema de nadruk op het belang van het (toekomstige) kind. Dit kind wordt het recht op kennis van ontstaanswijze (dat het door KI ontstaan is) en kennis van genetische identiteit (toegang tot de medische gegevens van de donor) verleend. Tevens wordt het voorstel geformuleerd dat de overheid het mogelijk dient te maken dat het kind zijn of haar recht om te weten van wie men afstamt effectueert. Dit betekent in feite de opheffing van de anonimiteit van de donor. De donor wordt daarmee meer uitdrukkelijk verantwoordelijk gesteld voor zijn of haar daden, echter zonder dat daar financiële of familiale consequenties uit voortvloeien. De donor krijgt geen omgangsrecht, wordt niet geconfronteerd met een ouderschapsplicht of met een onderhoudsplicht. Door deze voorstellen wordt de donor beschermd voor de gevolgen van zijn daad en wordt zijn verantwoordelijkheid feitelijk tot een minimum gereduceerd. Aan de rechten van het (toekomstige) kind wordt een hogere waarde toegekend dan aan de rechten van de donor.

IVF (in vitro fertilisatie) spreekt meer tot de verbeelding dan KI of GIFT, waarschijnlijk komt dat door het buiten de baarmoeder bevruchten van de eicel. Vandaar de onjuiste term 'reageerbuisbaby'. Officieel was Louise Brown die op 25 juli 1978 werd geboren de eerste mens die door aanwending van IVF werd geboren, niet uit een reageerbuis, maar uit een vrouw zoals alle andere mensen. Ook IVF wordt in beginsel door een brede laag van onze samenleving als techniek voor de behandeling van ongewenste onvruchtbaarheid geaccepteerd.

Terecht hebben de rechten van het kind een belangrijke plaats in de overwegingen.

De regelingen en voorstellen van het rapport beogen vooral een kwalitatief goede en medisch verantwoorde behandeling in daarvoor aangewezen inrichtingen. Een verzwakking is dat aan die inrichtingen wordt overgelaten te zien welke andere indicaties dan medische indicaties mogen of moeten gelden vooraleer zij tot behandeling overgaan. In het algemeen krijgen ziekenhuizen een te grote vrijheid omtrent het opstellen van criteria voor behandeling en het uitvoeren van de medisch-technische ingrepen in de voortplanting.

Het risico van de medicalisering van de problematische voortplanting wordt hierdoor vergroot. Controle van het beleid en de praktijk van ziekenhuizen, ook in ethische zin, dient te worden gerealiseerd door stringente voorwaarden en een externe controle. Het gaat immers om een heel belangrijke zaak, namelijk de menswaardige voortplanting.

Menswaardige voortplanting

Centraal thema in het rapport is de menswaardigheid van de voortplanting. Menswaardig heeft, volgens de encycliek *Donum Vitae*⁶, te maken met eerbied, respect en zorgvuldigheid.

6. *De Instructie Donum Vitae*, over de eerbied voor het beginnend menselijk leven en de waardigheid van de

Dat de mens deze vereisten nooit heeft toegepast wanneer het voortplanting van dieren betrof is te betreuren. Hier is de mens ontrouw geweest aan zijn opdracht tot rentmeesterschap en heeft rentmeesterschap geleid tot uitbuiting van het dier. Misschien zal het feit dat de mens nu zelf met de mogelijke uitwassen van zijn technologie geconfronteerd wordt ertoe leiden dat hij zich bezint op zijn wijze van omgaan met het aan hem toevertrouwd leven.

De menswaardigheid is dus niet pas in het geding nu het gaat om medisch-technologische ontwikkelingen op het terrein van de menselijke voortplanting. Ze is al heel lang in het geding. Dit thema wordt in het rapport helaas niet behandeld. Het is overigens ook niet zo dat de voortplanting haar karakter van menswaardigheid verliest wanneer medisch-technologische ontwikkelingen worden aangewend. Een voorbeeld is de operatieve ingreep in eileider-defecten. Hier wordt technologie aangewend om voortplanting mogelijk te maken. Er is geen onenigheid over de morele toelaatbaarheid van voorwaardenschepende ingrepen. Zo zal niemand een operatieve ingreep in de eileiders (bijvoorbeeld een hersteloperatie) afwijzen omdat men daarmee in het voortplantingsmechanisme ingrijpt. Problematisch wordt het voor velen pas wanneer door de technologie een scheiding ontstaat tussen de geslachtsgemeenschap en voortplanting. Wanneer de voortplanting niet direct het gevolg is van de geslachtsgemeenschap maar van aanwending van een medische techniek, bijvoorbeeld omdat de gemeenschap niet leidt tot voortplanting, ontstaan er problemen die men dan de status van ethische problemen geeft. De vraag is dan of een ernstig probleem (onvruchtbaarheid) met alle ter beschikking staande middelen (KI, GIFT, IVF, draagmoederschap) opgelost mag worden. Heiligt het doel het middel of is het middel erger dan de kwaal? Op deze vraag worden zeer verschillende antwoorden gegeven door betrokkenen, overheden, ethici en ook door de kerken.

Wiens morele probleem?

Zoals gezegd vormen de nieuwe technieken voor de meeste mensen in de Nederlandse samenleving geen moreel probleem. Men redeneert volgens het medisch model. Alles wat lichamelijk niet goed functioneert wordt, door daartoe opgeleide personen, onderzocht, gerepareerd en eventueel vervangen (bijvoorbeeld transplantatie). Binnen dit vrij mechanische medische denkmodel (het rapport noemt dit wensgeneeskunde) is de aanwending van een voortplantingstechniek niets meer of minder dan de zoveelste welkome vinding. Er is een markt voor, want er zijn veel mensen die problemen hebben met hun voortplanting. De wetenschap heeft de markt onderzocht en beheerst deze nu met een ruim aanbod. De techniek leidt ertoe dat er mensen geboren worden die op een andere wijze nooit geboren zouden zijn. Mensen die jarenlang hebben getracht nageslacht te verwekken zien hun grootste verlangen ineens vervuld worden. Wanneer men begrip heeft voor het grote verdriet van mensen die ongewild kinderloos zijn valt het moeilijk de technieken die hen helpen aan kinderen het leven te schenken af te vallen. Afgezien van de ethische vragen die men bij de aanwending van de technieken als zodanig kan hebben zijn er ook neveneffecten in het geding. Een daarvan is het probleem van de adoptie en kinderopvang.

Alternatieven voor ongewenste kinderloosheid als adoptie dreigen door de voortplantingstechnieken in de verdrukking te geraken, zozeer zelfs dat men zich, ook van overheidswege, te weinig inspanningen getroost om de geboren kinderen die geen ouders hebben aan ouders te helpen, of om mensen, ook hen die reeds kinderen hebben, te stimuleren de vele

→ voortplanting (1987) wijst elke medisch-technologische ontwikkeling die een ont koppeling van (huwelijks)gemeenschap en voortplanting impliceert af met uitdrukkelijke verwijzing naar de menswaardigheid van de voortplanting

duizenden dakloze en zwervende kinderen op te nemen. In het rapport wordt wel gesteld dat kinderen recht op ouders hebben, maar dat blijkt alleen maar van toepassing te zijn op kinderen die met behulp van de nieuwe technieken ontstaan zijn en niet op kinderen die op de meer gebruikelijke wijze zijn ontstaan. De belangen van de ongewenst kinderlozen blijken te prevaleren boven de belangen van de ongewenst ouderlozen. De problematiek van de ouderloze kinderen verdient meer aandacht van de politiek dan zij krijgt.

De technologie lost problemen op maar creëert tegelijk weer andere problemen waarvoor oplossingen steeds moeilijker te vinden zijn.

De nieuwe technologieën zijn (ook in hun aanwending) ook niet per definitie moreel neutraal. Wie besluit gebruik te maken van een vorm van voortplantingstechniek neemt een aantal morele besluiten. Wanneer de nood van mensen hoog is, kan het gepast zijn geen moreel oordeel over de keuze uit te spreken. Dat is overigens geen ontkenning van het gewicht van de morele besluiten, maar basis voor pastoraat en dialoog.

Het rapport acht de voortplantingstechnieken zelf menswaardig en geeft slechts bepaalde neveneffecten het predicaat ongewenst of strafbaar. Zo wordt voorgesteld het bemiddelen van commercieel draagmoederschap wel strafbaar te stellen doch het commercieel draagmoederschap zelf niet. Ditzelfde geldt dan ook voor het bemiddelen van commercieel donorschap enerzijds en het commercieel donorschap zelf anderzijds.

Menswaardige voortplanting is in eerbied en respect gericht op de aanvaarding van nageslacht als gave en opgave. Deze eerbied voor, en gerichtheid op, nageslacht is voor velen zo sterk dat het uitblijven ervan tot grote emotionele en psychische problemen leidt, tot een blijvend verdriet. Dit verdriet van mensen mag niet onderschat worden. Wanneer de

voortplanting problemen oplevert zoeken mensen naar wegen en middelen om datgene wat hun levensgeluk en levenszin uitmaakt alsnog te realiseren. Die intentie is overigens niet alleen afkomstig uit een natuurlijke drang maar evenzeer en misschien wel hoofdzakelijk door invloeden vanuit de samenleving. Er is in onze samenleving een grotere waardering voor echtparen met kinderen dan echtparen zonder kinderen hetgeen al blijkt uit de negatieve benaming die men gebruikt voor gehuwde mensen zonder nageslacht: kinderloze echtparen.⁷ De mens is dus niet alleen van nature gericht op voortplanting maar wordt er ook door zijn eigen omgeving op voorbereid.

Hier is niet zozeer een ethos van zelfrealisatie in het geding, geen egoïstisch centrisme dat een recht op een kind claimt, maar een natuurlijk, en sociaal bevestigd, menselijk verlangen. Het lijkt mij niet juist dat uitgerekend de zeer kwetsbare groep van mensen met problemen met de voortplanting zouden moeten leren hun wensen te relativiseren, of, om het negatiever en met de termen van het rapport te formuleren: 'te leren leven met tekortkomingen en onvervulde wensen'.⁸ De samenleving, en ook de overheid, zou mensen moeten helpen af te stappen van de gedachte dat diegenen die geen nageslacht kunnen krijgen aan tekortkomingen lijden. Ook zij die geen kinderen kunnen krijgen zijn vaak heel goed in staat een gelukkig en zinvol leven te leiden. Deze constatering doet niets af aan het grote verdriet dat zij door het leven met zich mee dragen.

Hoe men ook over voortplantingstechnieken denkt, duidelijk is dat de mensen door de samenleving, en ook door de kerken in de samenleving, door de overaccentuering van het belang van nage-

7. Cf. p. 31 van het rapport. Ik gebruik hier overigens bewust de term echtparen omdat men ongehuwd samenwonen niet aanduidt als kinderloos paar of als incompleet gezin. Dit blijkt met name een kwalificatie voor gehuwde mensen te zijn die geen kinderen kunnen krijgen.

8. Cf. p. 25 rapport.

slacht, al heel lang worden voorbereid op de acceptatie van de voortplantingstechnieken, al hebben vooral kerken die acceptatie allerminst beoogd.

De verantwoordelijkheid voor de steeds toenemende vraag om medisch-technische ingrepen kan men niet van zich afschuiven noch door de nieuwe technieken dan maar aan te prijzen, noch door ze voor immoreel te verklaren. De technieken, al of niet gewenst, zijn er en worden toegepast. De vraag is hoe ze zo kunnen worden aangewend dat er sprake blijft van menswaardige voortplanting en dat de samenleving zich niet uitlevert aan de technologie. Het rapport biedt op deze vraag een, niet hêt, antwoord. Het stelt voor dat wat er bestaat te reguleren door elke wijze van voortplanting volgens de wet toelaatbaar te achten mits het verzoek door een vrouw en een man gedaan wordt, en winstbejag en misbruik van de technieken tegen te gaan en strafbaar te stellen.

Daarmee geeft 'Zinvol leven' antwoord op de vraag wat menswaardige voortplanting is, namelijk menselijke voortplanting als zodanig is menswaardig. Deze invulling laat echter slechts één zijde van de medaille zien. De mens die zichzelf rentmeester noemt, neemt daarmee de verantwoordelijkheid op zich zorgvuldig met de voortplanting om te gaan. Het gaat dan niet alleen om menselijke voortplanting maar om het voortbestaan van al het geschapene. Voortplanting heeft te maken met voortleven en de kwaliteit van leven. Wanneer de overheid tot taak heeft hiervoor garanties te scheppen zal zij meer moeten doen dan het scheppen van algemene voorwaarden.

Er zijn Kerken, waaronder ook de rooms-katholieke kerk die de aanwending van medische technieken in de problematische voortplanting afwijzen en ook niet wensen dat hiervoor op enigerlei wijze mogelijkheden geschapen worden.⁹ Een probleem hierbij is dat de politiek zich voor

een andere verantwoordelijkheid geplaatst ziet dan de kerkelijke overheden. In concreto betekent dit dat de Nederlandse overheid een beleid moet ontwikkelen en voeren dat recht doet aan allen, ongeacht de denominatie waartoe men behoort.

Correchter lijkt het mij dat iedereen die geconfronteerd wordt met ongewenste onvruchtbaarheid zich afvraagt welke van de mogelijkheden voor hem of haar openstaan, en in welke mate zij vanuit hun eigen levensovertuiging de techniek al of niet kunnen aanwenden. Wanneer men op religieuze gronden geen gebruik maakt van door de overheid gereguleerde en gefinancierde medische techniek is dat geen negatief oordeel over de overheid maar eerder het waarmaken van eigen verantwoordelijkheid.

We moeten afstappen van de gedachte dat alles wat juridisch toelaatbaar is en wat door de overheid in de wet wordt vastgelegd daarom ook moreel verantwoord is. Deze identificatie leidt ertoe dat men steeds vaker zegt: 'dat wat kan mag'. Gezien de snelheid waarmee de technologie zich ontwikkelt en de omvang van de consequenties die dat voor de mensheid heeft lijkt mij deze identificatie zeer gevaarlijk.

Met name de ethiek moet identificatie voortdurend onder kritiek stellen en mensen helpen verantwoord om te gaan met de voortplanting, omwille van de menswaardigheid ervan, maar ook omwille van de morele integriteit van de mens zelf.

9. *Donum vitae* roept zelfs op tot lijdelijk verzet tegen wat zij noemt: 'legalisering van praktijken die in strijd zijn met het leven en de waardigheid van de mens.'

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Kerk en partij over de verantwoordelijke samenleving

Hedendaagse sociaal-democraten stellen dat het socialisme slechts voor de politiek als inspiratiebron kan fungeren. Daarmee wordt een veel beperkter positie ingenomen dan een halve eeuw geleden. Toen gold de socialistische overtuiging als de stuwende kracht achter uiteenlopende maatschappelijke activiteiten: vakbeweging, cultuur, media, omgang met de natuur, wetenschap etc. De 'verzakelijking' van de politiek, en vooral van het socialisme, heeft daar een eind aan gemaakt. De maatschappelijke inzet verbrokkelt – er is geen referentiekader dat mensen in uiteenlopende sectoren van het leven verbindt. Secularisatie – 'ontkerkelijking' – van het socialisme wordt dat wel genoemd.

Bij het CDA ziet men dat proces niet, of in ieder geval véél minder. Het wordt zeker niet als ideaal gepresenteerd zoals in recente PvdA-literatuur. Het CDA is in zekere zin deel van een brede maatschappelijke stroming die zich in allerlei sferen manifesteert. De verwantschap met het christelijk organisatieleven en met de kerken wordt regelmatig onderstreept en in praktijk gebracht. Dat gaat niet zonder onderlinge spanningen; alle deelhebbers aan die brede christelijke stroming beseffen dat de gemeenschappelijke inspiratie niet alleen oproept tot wederzijdse steun maar ook tot onderlinge correctie. Daarnaast

spelen, helaas, ook de verschillende 'belangen' een soms wat verstorende rol, maar hun divergerende invloed wordt toch door de gedeelde overtuiging gematigd. Door deze specifieke situatie van de christen-democratie drukt het CDA zich uit in termen en begrippen die ook in verwante organisaties worden herkend en gehanteerd.

Geen monopolie op 'de verantwoordelijke samenleving'

Het CDA vindt het begrip 'verantwoordelijke samenleving' heel kenmerkend voor de eigen visie op mens en maatschappij. Onze partij erkent daarbij dat de Wereldraad van Kerken de primeur heeft gehad bij het lanceren van dit begrip. Dat is een kwestie van eerlijkheid – ere wie ere toekomt. Al lang geleden zijn andere maatschappelijke organisaties ons daarin voorgedaan.¹

Nu bestaat er echter, onder andere bij personen rond de Raad van Kerken in Nederland, het gevoel dat het CDA met 'De verantwoordelijke samenleving' een heel andere kant op gaat dan de Wereldraad destijds bedoeld heeft. Dat zou mijns

1. Zie bijvoorbeeld het gedenkboek van de Protestants-Christelijke Werkgevers in Nederland: *'De Verantwoordelijke Maatschappij' 1918-1958*. Daarin wordt eveneens de Wereldraadvergadering van 1948 aangewezen als bron van dit begrip.

Het gevoel bestaat dat het CDA een heel andere kant op gaat met 'de verantwoordelijke samenleving' dan de Wereldraad destijds bedoeld heeft.

---

inziens best mogelijk zijn. Een kerkelijk orgaan heeft immers een andere roeping en invalshoek dan een christelijk sociale of politieke organisatie. Bovendien heeft het sociale denken sinds 1948 niet stilgestaan. Wellicht nog belangrijker is dat rooms-katholieken en gereformeerden toen niet aan de beraadslagingen deelnamen. De Wereldraad omvat ook nú niet alle kerkelijke denominaties waarbij christen-democraten gewoonlijk betrokken zijn. De Nederlanders die in 1948 meespraken waren veelal geen christen-democraten maar voormannen of voorstanders van de 'Doorbraak', zoals C.L. Patijn, W. Banning en H.M. de Lange. Reden te over dus om overeenkomst en verschil tussen Wereldraad en CDA inzake het gebruik van 'de verantwoordelijke samenleving' aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Overigens, kerk, noch partij, noch enige andere sociale organisatie hebben een monopolie op dit begrip. Het is in nigerlei vorm ons aller eigendom, of liever: we kunnen ons allen aan deze maat meten.

Een duik in de documenten

Over de Wereldraad-bijeenkomst van 1948 bestaat onder andere een vijfdelige oecumenische studie onder de titel '*Man's Disorder and God's Design*'. Het centrale hoofdstuk over de verantwoordelijke

maatschappij treffen we aan in deel II.² Het is van de hand van J.H. Oldham, secretaris van de Internationale Zendingsraad, die ook als de oorspronkelijke presentator van het begrip wordt beschouwd. Het gaat in dat hoofdstuk, aldus Oldham, over '*the right ordering of human society*', over maatschappijstructuren dus, niet alleen over ethische eisen, mensvisie, kerkopvatting of iets dergelijks. We bevinden ons hier duidelijk op een gebied waar de politiek zich volop voor interesseert. Het gaat over 'het vraagstuk van de transformatie van de maatschappij', de schijnbaar 'onbegrensde macht van de mens', over 'de mens als persoon in relatie met andere personen', over de explosie van vrijheid en het verlies aan samenhang en zin in de samenleving en over de mogelijkheden voor het democratisch meedoen in de staat. Oldham trekt, bij de ontwikkeling van zijn visie, uitdrukkelijk een parallel met de encycliek *Quadragesimo Anno* waarin destijds het subsidiariteitsbeginsel zo uitvoerig uitgelegd werd. Hij onderstreept, min of meer in navolging van deze encycliek, het belang van een rijke verscheidenheid van verenigingen 'die ten opzichte van de staat een subsidiaire functie vervullen'. Ook 'de natuurlijke verbanden van gezin, familie, buurt, traditie en cultuur' worden onderstreept. Dat begint op een organische maatschappijvisie te lijken waarin het gezin als model voor de verhoudingen in andere verbanden en in de staat gaat fungeren. In een commentaar van de Nederlandse Hervormde Kerk op de uitspraken over de verantwoordelijke samenleving wordt later gewaarschuwd tegen deze opvatting. Het gezin, aldus de NH Kerk, is nu eenmaal geen werkverband zoals sommige andere organisaties. Elk samenlevingsverband moet in zijn eigensoortigheid worden erkend.³

2. J.H. Oldham: 'A responsible society' in *The Church and the Disorder of Society*, 120-155. SCM Press, London 1948.

3. 'Opmerkingen over het derde rapport van Evanston door de Raad voor de zaken van kerk en samenleving van de

De Wereldraad was zeer aanspreekbaar voor het principe van de gespreide verantwoordelijkheid.

Hoe het ook zij, met de verse herinnering aan het totalitarisme van Hitler en Mussolini en met het communisme van Stalin naast de deur, was de Wereldraad zeer aanspreekbaar voor het principe van de gespreide verantwoordelijkheid (*diffusion of responsibility*). Alleen dat principe kan verhinderen dat mensen kuddedieren worden. Als alleen staat en individuen bestaan dan is er geen weerstand tegen totalitarisme. Het gaat erom, aldus Oldham, een 'vitaal sociaal weefsel te herbouwen'. Door ervaringen met gemeenschapsleven kan de kerk hierin een directe dienst aan de samenleving leveren. 'Door loyaliteit ten opzichte van persoonlijke verplichtingen in een veelvoud van individuele gevallen wordt het sociaal weefsel hersteld en wordt nieuwe vitaliteit in de menselijke samenleving gebracht'.

Oldham stelt zelfs dat er *theologische* gronden zijn voor de eis dat 'alle verschillende activiteiten van de mens – religieuze, culturele, politieke en economische – een maximale onafhankelijkheid ten aanzien van elkaar geschonken moet worden. Tevens onderstreept hij de eigen verantwoordelijkheid van mensen in sociale verbanden: 'de industrie kan slechts verlost worden door hen die in de industrie betrokken zijn'. Zij moeten een christelijke leer voor de arbeid opstellen. De ethiek van alle dag van bepaalde beroepen en dergelijke is bij pastores onbekend. Aldus

weert Oldham zich ook tegen clericalisme, hetgeen toch opvalt in een kerkelijk document.

Andere oecumenische kopstukken sluiten bij Oldham aan. Zo wijst de Franse filosoof Jacques Ellul⁴ erop dat Nederland, Zwitserland en Engeland niet zo'n doorgerationaliseerde samenleving hebben vanwege de aanwezigheid van intermediaire groepen. Dat voorkomt totalitaire ontwikkelingen. Ellul is zeer scherp tegen het etatisme (verstatelijking), tegen de absorptie van het nationale leven door de staat. Hij is tevens bezorgd over de effecten van het sociale zekerheidssysteem dat zijns inziens de persoon dwingt tot het opgeven van een persoonlijk leven. De staat wordt volgens Ellul te zeer gezien als oplosser van alle problemen. Ook de Nederlander Patijn⁵ en de Duitse theoloog Emil Brunner⁶ vallen Ellul en Oldham bij. De zorg voor het 'sociale weefsel' is algemeen. Tenslotte zij vermeld dat Paul Tillich⁷ scherp ingaat op het verschijnsel van 'de ongenormeerde opkomst van het individu als individu', het op zichzelf betrokken zijn, het isolement en de eenzaamheid. Individualisatie leidt ertoe dat de mens verwordt tot atoom in de massa.⁸ Tillich pleit voor herstel van een spiritueel centrum van het bestaan waardoor de maatschappelijke en individuele verbrokkeling gestuit wordt.

Evanston 1954

De Tweede vergadering van de Wereldraad, gehouden te Evanston, gaat verder op de ingeslagen weg. Er is echter wel een verschil in aandacht met 1948. De Neder-

→ Nederlandse Hervormde Kerk' in *Het sociale denken in de oecumene*, 109. Boekencentrum, 's-Gravenhage 1957.

4. *The Church and the Disorder of Society* 50 e.v.

5. *O. c.*, 155 e.v.

6. *O. c.*, 176 e.v.

7. Paul Tillich: 'The Desintegration of Society in Christian Countries' in *The Church's Witness to God's Design*, 53-65. SCM Press, London 1948.

8. In dezelfde zin schrijft Reinhold Niebuhr op pag. 18 van *The Church and the Disorder of Society*.

landse rapporteur Patijn⁹ stelt bijvoorbeeld dat introductie van 'de verantwoordelijke samenleving wijst op de zorg van de kerken:

- voor een passende bescherming in economisch en politiek opzicht van ieder die hulp behoeft ten einde gevrijwaard te zijn van nood en vrees.
- voor een sociale orde die voorziet in democratische leefwijzen voor 'kleine mensen in een grote samenleving', die mensen niet reduceren tot radertjes in een machine, maar waardoor zij als vrije en verantwoordelijke personen worden beschouwd.'

Hier worden de klassieke en sociale mensenrechten als eerste genoemd en komt de visie op de maatschappijstructuur en de mens op de tweede plaats. Terecht merkt H.M. de Lange¹⁰ op dat Evanston de betekenis van de verantwoordelijke samenleving als sociaal ethos en als beoordelingscriterium toevoegt. Bij Oldham treffen we ook al aandacht voor de mensenrechten maar de schijnwerper is gericht op de maatschappijstructuur. Bennett¹¹ (die er in 1948 ook bij was) schrijft in een terugblik dat de verantwoordelijke samenleving eigenlijk de handhaving van de mensenrechten vooronderstelt waardoor de opbouw van een plurale samenleving mogelijk is. Als daarentegen teruggevallen wordt op de (sociale) mensenrechten dan zijn er mijns inziens minder bezwaren tegen de uitbreiding van de overheidstaak zoals die met de opbouw van de verzorgingsstaat gepaard ging, eventueel zelfs niet tegen het etatisme. De krachtige anti-étatistische geluiden die in Evanston wederom opklinken worden door de Nederlandse Hervormde Kerk¹² (mede beïnvloed door de opkomende verzorgingsstaat) dan ook voorzien van de (overigens terecht) waarschuwing dat het bij sociale gerechtigheid toch wel om een wezenlijke overheidstaak gaat.

Men kan de verschuiving van aandacht voor structuur naar het vooropstellen van het begrip als beoordelingscriterium ech-

ter ook waarderen als een meer *kerkelijk* worden van het spreken van de Wereldraad. Reinhold Niebuhr¹³ had er in 1948 al op gewezen dat de verantwoordelijke samenleving als concept een historisch en contextueel-gebonden betekenis heeft. Het past vooral op de ontwikkelde maatschappijen van onze tijd. Tegelijkertijd is het een wenkend perspectief 'dat de bestaande toestand van de sociale systemen en de bijzondere eisen en in lijn van dit concept voorgestelde hervormingen te boven gaat'.¹⁴

Niebuhr beklemtoont dat elke structurering van de maatschappij de kenmerken van voorlopigheid en dubbelzinnigheid vertoont, ook al zijn ze tot stand gebracht om te voldoen aan de fundamentele voorwaarden die God aan het menselijk leven stelt. Steeds immers moeten die organisatievormen rekening houden met de zonde.

Evanston herhaalt de in 1948 gegeven definitie van de verantwoordelijke samenleving¹⁵: 'Een samenleving waar vrijheid de vrijheid is van de mens die zijn verantwoordelijkheid erkent voor gerechtigheid en voor de publieke orde – en waar zij die politieke gezag bekleden of economische macht bezitten voor de uitoefening daarvan verantwoordelijk zijn aan God en aan de mensen wier welvaart daardoor wordt geraakt.' Daarna wordt gezegd dat het geen alternatief sociaal of politiek systeem is maar een beoordelingscriterium. Christenen zijn geroepen om verantwoordelijk te leven, zelfs binnen de meest ongunstige sociale structuren.

Oecumenici¹⁶ zullen later opmerken dat

9. Op pag. 35 van *Evanston Report*, SCM Press, London 1954.

10. H.M. de Lange: *Werkelijkheid en hoop*, Bosch & Keuning, Baarn, 1975.

11. John C. Bennett (ed.): *Christian Social Ethics in a changing world* (379), SCM Press, London 1966.

12. Zie noot 3.

13. *The Church and the Disorder of Society*, 14 e.v.

14. H.D. Wendland in *John C. Bennett* (ed.), 141.

15. *Evanston Report*, 113.

16. H.D. Wendland in *John C. Bennett* (ed.), 136.

De structuuropvatting van het CDA is modern en meer gedifferentieerd.

het voldoen aan de oproep om verantwoordelijk te handelen in de verschillende rollen die we in de samenleving vervullen, niet alleen afhankelijk is van iemands individuele verantwoordelijkheidsgevoel maar ook van de structuur van de sociale instituties waardoor iemands plaats wordt bepaald. Daardoor verzet het begrip verantwoordelijke samenleving zich niet alleen tegen alle vormen van totalitarisme en tegen de puur hiërarchische structuur van de traditionele samenleving maar pleit het ook voor een fundamentele democratisering tot in alle terreinen van de maatschappij, voor partnerschap en medeverantwoordelijkheid. Het is een begrip dat goed is voor iedereen en niet alleen voor 'de eigen mensen', omdat het de waardigheid van de mens en het welzijn van de maatschappij bevordert. De verantwoordelijke samenleving omvat niet alleen een ethiek voor christenen. Hoezeer verschillende situaties ook tot andere uitwerkingen aanleiding kunnen geven (het wenkend perspectief wordt immers nooit echt bereikt), toch blijven de structurele kenmerken een zekere universele geldigheid behouden.

De appels vallen niet ver van de boom

Hoewel er ruim voldoende redenen zijn om verschil van opvatting over het begrip 'verantwoordelijke samenleving' te verwachten blijkt de overeenkomst tussen de visie van het CDA en die van de Wereld-

raad zeer groot te zijn. Artikel 22, 23 en 24 van het Program van Uitgangspunten¹⁷ van het CDA zijn een gemakkelijk herkenbare echo van de definitie van de Wereldraad uit 1948. Het CDA kan als politieke partij gedetailleerder spreken over de gewenste maatschappijstructuur. Een kerkelijk orgaan behoort primair over criteria te spreken. Dat wil niet zeggen dat het CDA dat laatste zou mogen verwaarlozen. Integendeel, ons Program van Uitgangspunten is zelf een handvat voor maatschappijanalyse – daarom biedt het ook de ruimte om met elkaar over maatschappijstructuren te debatteren en om op dat punt creatief te zijn.

Veertig jaar na dato is 'de verantwoordelijke samenleving' nog springlevend. Hoewel van Nederlandse zijde vooral door vertegenwoordigers van de Doorbraak aan de gedachtenvorming is deelgenomen heeft dit begrip in PvdA-kring maar weinig aanhang gevonden. Pas recentelijk wordt gesteld dat de PvdA dit concept ook voorstaat, maar dan niet zoals het CDA het hanteert, maar zoals de Wereldraad dit deed. Naar de betekenis van deze uitspraak moeten we raden. Het is inderdaad waar dat het CDA zich kan vinden in de, in het bovenstaand gemelde, kritiek vanuit de NH Kerk op de te 'organische' of te anti-etatistische benadering. Bovendien is de structuuropvatting van het CDA modern en meer gedifferentieerd. Verschil is er dus wél.

Inmiddels is het zuur voor de erfgenamen van de Doorbraak dat belangrijke, evan-

17. *Program van Uitgangspunten van het CDA*, 7, CDA, Den Haag z.j.:

art. 22 laatste zin: 'De christen-democratie wil mensen op deze verantwoordelijkheid aanspreken.'

art. 23 eerste zin: 'Het CDA streeft naar een samenleving waarin ruimte wordt geboden voor een veelkleurige verantwoordelijkheidsbeleving, de macht is gespreid en waarin allen die macht bezitten over het gebruik daarvan verantwoording afleggen aan degenen die daarvan afhankelijk zijn.'

art. 24 laatste zin: 'Alle betrokkenen dient de mogelijkheid gegeven te worden bij de vormgeving van het beleid medeverantwoordelijkheid te dragen.'

gelisch geïnspireerde ideeën over de opbouw van de samenleving, waaraan hun voorlieden een wezenlijke bijdrage leverden, binnen de PvdA tot nu toe geen of nauwelijks gehoor hebben gevonden. Misschien moet men na 40 jaar alsnog concluderen dat die partijkeuze weinig in-

houdelijk bepaald was, weinig politieke logica bevatte. Uw gesprekspartners zitten in het CDA . . .

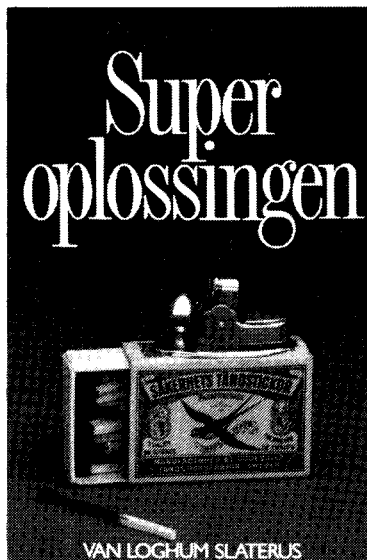
A.M.O.

SUPEROPLOSSINGEN

Over het slechte van het goede

Paul Watzlawick

Net als 'Geluk is ook niet alles' gaat dit boek over de vraag hoe mensen zichzelf in de nesten kunnen werken. Maar daarmee houdt de overeenkomst op. Nu draait het om de superoplossingen die mensen voor hun problemen bedenken. En dan vooral die definitieve, onfeilbare oplossingen: de SUPEROPLOSSINGEN. Oplossingen die zó super zijn dat ze aan meer dan alleen het probleem een einde

maken. Een beetje zoals in het bekende doktersgrapje: 'Operatie geslaagd, patiënt overleden'.

Shakespeare's Macbeth is zo'n superoplosser die bezweek voor de influisteringen van de noodlotsgodin Hekate. Wie de verlokkingen van Hekate wel kunnen weerstaan zijn de niet-nulsomspelers. Zoals de tijdens de eerste wereldoorlog tegenover elkaar ingegraven frontsoldaten die, toen de strategische waanzin een nieuw hoogtepunt bereikte, als bij stilzwijgende onderlinge afspraak, besloten schietbevelen wel uit te voeren maar daarbij doelbewust naast te mikken. In zijn weer bijzonder levendige nieuwe boek geeft Watzlawick trefzeker weer hoe superoplossingen functioneren en hoe je Hekate onder de duim kunt houden.

Ing., 97 pag., f 22,50/Bfr. 450
ISBN 9036800471

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700-33155; in België Distybo: 03-3256880

Ook verkrijgbaar via de boekhandel. Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

Medische voortplantingstechnieken

OP 5 NOVEMBER 1988

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA heeft zeer recentelijk het rapport 'Zinvol leven' gepubliceerd. Het gaat over kunstmatige inseminatie, in vitro fertilisatie (reageerbuisbevruchting) en het draagmoederschap, en is het eerste politieke rapport op dit zowel gevoelige als belangrijke terrein.

Naar aanleiding van deze publikatie wordt een studiedag georganiseerd. Tijdens deze conferentie zal met name aandacht worden geschonken aan de medisch-ethische en de juridische aspecten. Zo zullen vragen met betrekking tot draagmoedercontracten, vernietiging van embryo's en de anonimiteit van donors aan de orde komen. De problemen worden in een politiek kader geplaatst: wat is de rol van de overheid bij deze voortplantingsproblematiek vanuit de christen-democratische visie?

De studieconferentie vindt plaats op zaterdag 5 november a.s. vanaf 10.00 uur tot 16.00 uur in Hotel Heidepark, Jan Steenlaan 22-24 te Bilthoven.

Over deze conferentie volgen nadere berichten in de CDA-krant en CDA-Actueel. Voor meer informatie kunt u zich wenden tot het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, mevrouw J. Hageman, tel. 070-924021.

Prof. dr. W. Albeda

Christen-democratie en kerk

De Franse christen-democratie is tot op vandaag een politiek fiasco. Met 7 à 8% van de kiezers en de kamerleden, is het huidige CDS (*Centre Démocrat Social* = Sociaal Democratisch Centrum) een marginale partij, die buiten specifieke regio's (Noordoost-Frankrijk, Bretagne, het Zuidoosten van het centraal massief en Savoie) zich niet echt heeft weten te wortelen.¹

Dreyfus wijst erop, dat de Fransen geen partij willen die een band heeft met de kerk of godsdienst. Maar daarnaast geldt, dat de Franse christen-democratie altijd onder de spanning gestaan heeft van een 'arbeideristische' kerkelijke hiërarchie en een veel meer in de bestaande economie geïntegreerd kerkvolk. Hij stelt, dat 43% van de Franse bisschoppen en 65% van de priesters voor links stemmen, terwijl niet meer dan bijna 20% van de kerkleden op dat punt de kerkelijke leiding volgen. Van Nederland uit gezien is het CDS een niet zo erg authentieke christelijk democratische partij. CDS-vertegenwoordigers aarzelen om zich christelijk te noemen; de opstelling is weinig consequent, soms conservatief, soms nogal links. Dreyfus geeft hierop een andere visie.

De Franse christen-democraten, eerst de MRP, later het CDS, stelt Dreyfus, be-toonden zich redelijk trouwe volgelingen van het Franse episcopaat. Vanaf zijn be-

gin heeft het CDS gepleit voor de noodzakelijke breuk met kapitalisme en liberalisme. De Franse christen-democraten beschouwen onze samenleving wat al te gemakkelijk als onrechtvaardig en schadelijk omdat ze 'de meerderheid der burgers van zich vervreemdt en een groot aantal mensen in de ontwikkelingslanden benadeelt.' Slechts in een algemene planning zien veel christen-democratische schrijvers de oplossing. Zij hebben dan ook consequent gepleit voor samenwerking met links. Het program van het CDS van 1977/78 spreekt 'als trouwe zoon van de kerk, over de sociale gerechtigheid op een toon, die een socialistisch gedeputeerde niet zou misstaan'. Deze positie-keuze vervreemde de katholieke *bourgeoisie*, veel katholieke zakenmensen en middengroepers van het CDS. Naarmate het CDS duidelijker de kerkelijke gedach-tengang volgde vervreemde het zich van brede lagen van het kerkvolk.

Sindsdien is de koers aanmerkelijk bij-gesteld. Men ontdekt dat 'sociaal-liberalisme niet hetzelfde is als liberaal-socialisme'. Men spreekt zich uit voor een sociaal liberalisme, vraagt om een nieuwe groei en verheugt zich er over dat vrije onderne-

1. François-Georges Dreyfus, *Histoire de la démocratie Chrétienne en France, De Chateaubriand à Raymond Barre*, Albin Michel, Paris 1988.

mingen in een vrije concurrentie de garantie vormen voor een nieuwe welvaart. De bekende bisschoppelijke verklaring van 1982 '*Pour nouveaux modes de vie*' (voor nieuwe levensstijlen) volgt men dan ook niet.

Dreyfus ziet hiermede de weg vrij komen voor het herstellen van het vertrouwen van de groeiende groeperingen van middenstanders en zakenlieden en middengroepen in het algemeen in de Franse christen-democratie. Net als in België, waar men consequent een alliantie tussen '*bourgeoisie*' en vakbondsmensen van christelijke huize wist te bewaren, hoopt hij op een nieuw élan van het CDS. De ideeën van Raymond Barre staan hiervoor zijns inziens garant. De nieuwe opstelling van het CDS, dat inmiddels is togetreden tot een coalitie met de socialisten, laat zien dat deze partij niet zo consistent handelt als Dreyfus doet voorkomen.

Ik heb de beschouwing van Dreyfus geboeid gelezen. De fundamentele problematiek van de christen-democratie als beweging van politiek actieve christenen, geconfronteerd met een kerkelijke elite, die veeleer voor de sociaal-democratie of 'klein-links' opteert, doet hij onbekommerd uit de doeken. Op een andere schaal en in een heel andere context is in zijn visie iets van onze eigen Nederlandse situatie te herkennen. De christen-democratie worstelt, zou men kunnen zeggen,

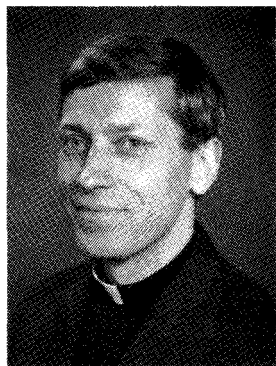
met de kloof tussen het kerkvolk en de kerkelijke leiders, wanneer het over politieke zaken gaat.² Die kloof kwam het duidelijkste aan het licht rond de uitspraken van de Synoden over de manier waarop de rol der kernwapens moet worden teruggedrongen. Daarbij bleek hoezeer met name de kerkelijke 'vrijgestelden' (uit IKV, IKVOS, IKON, DISK) zich verwijderd hadden van de meerderheid der kerkleden. Dit inzicht (wellicht nog wat aangescherpt door dat het kernwapendebat een ontknoping vond, die het synode-standpunt als wereldvreemd ontmaskerde) schijnt er toe te leiden, dat men pogingen in het werk stelt de kloof te overbruggen of ten minste niet dieper te maken. Christenen die op velerlei plaatsen staan in het economische en maatschappelijke leven, hebben moeite met de vaak te gemakkelijke veroordeling van wat daar gebeurt door kerkelijke instanties. Zij kiezen liever voor geleidelijke veranderingen, dan voor de radicale ommekeer. Zonder voorbij te gaan aan zulke kritiek, maar ook zonder erdoor geïntimideerd te raken, gaan zij een eigen weg.

2. Ik spreek hier met name over de protestantse kerken.

Dr. E. J. J. M. Kimman S. J.

Een verantwoordelijke samenleving: christelijk ethisch richtsnoer 1948-1988

Het begrip 'verantwoordelijke samenleving' is afkomstig van de Wereldraad van Kerken. Het behoeft nog een diepere theologische en sociaal-wetenschappelijke onderbouwing. De Wereldraad heeft zich echter steeds meer met concrete ethische beslissingen bezig gehouden.

In de bewoordingen van een regeringsprogramma of een partijprogramma zijn begrippen, politieke motto's en idealen uit andere cultuurgebieden, uit andere tijdperken of uit andere levenssferen opgenomen. Zoals er in de rechtspraak en in het rechtsdenken sprake is van een praktische en theoretische receptie van recht van elders, zo wordt het politieke handelen en de politicologie ook beïnvloed door ideeën uit het buitenland, uit andere levensgebieden of uit herbronning op het eigen erfgoed. Invloeden zijn sterker naarmate een instelling zich erop toelegt om deze uit te oefenen. De receptie van het Romeinse recht in de veertiende tot zestiende eeuw werd vooral bewerkstelligd door de rechtsfaculteiten van Bologna en enige andere universiteiten. In onze tijd wordt bij de invloed van ideeën op het gebied van milieubescherming, strafwetgeving of mensenrechten gedacht aan georganiseerde belangenbehartigers die ervoor strijden, dat de door hen gearticu-

leerde belangen beschermd of bevorderd worden in daarmee corresponderende beginselen, normen of handelingen op politiek gebied.

In dit artikel gaat het over een christelijk ethisch richtsnoer: dat van een verantwoordelijke samenleving. Het CDA heeft dit met drie andere beginselen, zoals rentmeesterschap, gerechtigheid en solidariteit, tot uitgangspunten van de christendemocratische visie gemaakt. Het begrip 'verantwoordelijke samenleving' is veertig jaar geleden, september 1948, als een soort grondbeginsel van christelijke ethiek met betrekking tot de staatsinrichting geformuleerd door de eerste Assemblée van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam. Over de receptie van dit begrip gaat dit artikel.

Allereerst wordt aandacht gegeven aan de wordingsgeschiedenis van dit protestantse begrip. Ten tweede wordt gewezen op een verscheidenheid van interpretaties: er is een personalistische en een structuralistische variant. Tenslotte wordt aandacht gegeven aan het kerkelijke milieu waaruit dit begrip afkomstig is: moet de Wereldraad van Kerken of enig andere

---

Dr. E. J. J. M. Kimman S. J. (1946) is bedrijfskundige. Thans is hij vanwege de jezuïetenorde vrijgesteld voor het ontwikkelen van economische ethiek.

kerkelijke instantie blijven opkomen voor de verwezenlijking van een verantwoordelijke samenleving, zoals ook andere belangbehartigers pleiten voor de aanvaarding van de door hen gearticuleerde morele beginselen?

1. Sociale ethiek in de oecumenische beweging

In tegenstelling tot de katholieke kerk, waar het te Rome gevestigde centrale gezag in de negentiende eeuw in staat was eerst kerkordelijke eenheid te scheppen en vervolgens een sociaal-ethische respons op de sociale kwestie te formuleren, ontbrak in de protestantse wereld een structuur voor samenwerking en bleef een gezamenlijk sociaal denken achterwege.

Op initiatief van de aartsbisschop van Uppsala, Nathan Söderblom, kwam in 1925 de Conferentie voor Praktisch Christendom te Stockholm bijeen. De meeste afgevaardigden waren afkomstig van de Noordamerikaanse, Britse en Europese protestantse kerken. Enige orthodoxe kerken hadden afgevaardigden gestuurd. De kerken uit de Derde Wereld, toen gedeels overzeese koloniën van de Eerste Wereld, waren met enkele afgevaardigden vertegenwoordigd. Algemeen wordt deze gebeurtenis gezien als het zichtbare begin van de oecumenische beweging. Toen die beweging zich na de Tweede Wereldoorlog zo ontwikkelde, dat bij de vierde Assemblée van de Wereldraad van Kerken in 1968 te Uppsala bijna alle orthodoxe kerken en zeer vele kerken uit de Derde Wereld vertegenwoordigd waren, memoreerde de afgetreden secretaris-generaal, dr. W.A. Visser 't Hooft, de vergadering van Stockholm op deze typerende wijze: 'De werkelijke betekenis van de ontmoeting in 1925 was déze dat de kerken, nadat zij zich heel lang niet serieus hadden ingespannen om de veranderende sociale en internationale werkelijkheid te verstaan en de mensen te helpen voor hun dagelijks maatschappelijk leven licht in het Evangelie te vinden, nú samen hun taak

ten opzicht van de wereld opnieuw trachten te ontdekken. [...] Want in feite werd het eigenlijke, onofficiële, hoofdthema de principiële vraag naar de juiste houding van de kerk tot de wereld.'¹

De conferentie van Stockholm sprak over de opdracht van de kerken ten opzichte van de economische, industriële, zedelijke (bijvoorbeeld drankmisbruik), sociale en opvoedkundige problemen. Voortdurend werd de vraag gesteld welke de adequate houding van de kerken diende te zijn. Men stelde, dat kerkordelijke kwesties niets te maken hadden met een geëigend antwoord van de kerken op de sociale kwestie. Deze, mijns inziens misleidende, opvatting werd weergegeven met de slagzin '*Doctrine divides but service unites*', waarin de hoop werd uitgesproken, dat praktische dienstverlening wel samenwerking van de kerken zou bevorderen, alhoewel de theologische geschilpunten zouden blijven. Vandaar dat in 1937 sociaal-ethische kwesties te Oxford en kerkordelijke kwesties te Edinburgh werden besproken.

Oxford 1937

Zo kwamen er twee takken in de oecumenische beweging: *Life and Work* (Oxford) en *Faith and Order* (Edinburgh). Te Stockholm was de invloed van een sociaal-ethische beweging met de naam van *Social Gospel* merkbaar, maar niet doorslaggevend geweest. Daar de Duitse autoriteiten in 1937 de beoogde afgevaardigden niet lieten vertrekken werd de conferentie te Oxford niet gedomineerd door Duitse lutherse theologen, maar door Engels-Amerikaanse theologen en clerici. De titel van de conferentie luidde in het Engels (*Church, Community and State*) anders dan in het Duits (*Die Kirche, Volk und Staat*). In een voorwoord op de Amerikaanse uitgave van het conferentieverlag

1. De redevoering staat afgedrukt in (A. van Es, ed.) *Rapporten en enkele andere documenten van de vierde Assemblée*, uitgegeven in opdracht van de Raad van Kerken (Kampen: Kok, z.j.).

staat te lezen: 'by community Europeans mean, of course, the social order. [...] The British mean – and the French so translate the term – SOCIETY in the sense of the social order, with its racial, cultural, legal, economic, and national features. The Germans translate the term with the rather awkward word VOLK, but in so doing they lift the element of race into the primary place and think of it as the major characteristic of community.'² In de Nederlandse vertaling wordt het woord 'gemeenschap' c.q. 'volksgemeenschap' gebruikt, waar modern Nederlands vermoedelijk het woord 'samenleving' of 'maatschappij' zal gebruiken.

Toch staat de samenleving niet voorop. In de handelingen van de conferentie van Oxford is het vertrekpunt de kerk. Men vond, dat al hetgeen niet langer behartigd kon worden door de kerk elders terecht moest komen: bij de maatschappij of bij de staat. De samenhang tussen kerk, maatschappij en staat werd aldus gedefinieerd, dat bepaalde functies uitwisselbaar werden geacht. Wat niet langer behartigd werd of kon worden van kerkwege diende dan van staatswege of door de samenleving zelf ondernomen te worden. Gesteld werd, dat de bestaansreden van de kerk niet gelegen was in het functioneren ten dienste van de gemeenschap, maar in haar verstaan van Gods opdracht.³

De conferentie beschouwde het functioneren van de kerk in de wereld en onderkende wat ook toen al het secularisatieproces genoemd werd. In een van de verslagen wordt aangegeven, dat de verhouding kerk – wereld drie periodes kent: de eerste drie eeuwen christendom in de antieke wereld; een tweede periode wanneer er sprake is van een *corpus Christianum*, toen christelijke waarden en normen algemeen golden voor de gehele Westerse wereld; en een derde periode die begint in de *Renaissance*, wanneer de kerk niet langer dominant is maar op den duur als een invloedssfeer naast andere invloedssferen in de wereld van de twintig-

ste eeuw aanwezig is. Het verslag stelt, dat overtuigde christenen overal ter wereld in de minderheid zijn, zodat de verhouding kerk – maatschappij in China niet eens meer zo veel zou verschillen van die in Groot-Brittannië.⁴

Amsterdam 1948

De ontmoeting te Amsterdam vond plaats na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. De invloedrijkste theoloog op de Assemblée was Karl Barth. De afgevaardigden bijeen in Sectie III, waarin de problemen van sociaal-ethische aard besproken werden, waren in de woorden van de belangrijkste rapporteur, Reinhold Niebuhr, 'broadly speaking left of center.'⁵

In de jaren dertig was rondom Karl Barth al een christen-socialistische visie uitgekristalliseerd. Deze dialectische visie werd overweldigend gedeeld door de afgevaardigden in Sectie III, vermoedelijk ook omdat zij onder de indruk waren zijn geweest van het heldhaftige zedigen van vele leden uit de *Bekennende Kirche* onder het nazisme in Duitsland: het praktisch handelen van deze christenen stond zeker niet los van de theologie en maatschappijvisie van Barth. Die visie hield onder meer ook een politieke kritiek op de christelijke partijen in. In de jaren dertig was deze kritiek in Nederland bijvoorbeeld verwoord door G.H. Slotemaker de Bruïne.⁶ Karl Barth en anderen formuleerden een theologische kritiek op de mogelijkheid van een christelijke staat en een strategische kritiek op de kerken die hun pastoraal, hun diaconie en hun functie in de samenleving niet langer in parochiële ver-

2. J.H. Oldham. *The Oxford Conference (Official Report)*, Preface to the American Edition by H.S. Leiper (Chicago/New York: Willett, Clark & Co, 1937), vii-xvi.

3. J.H. Oldham, 'The Functions of the Church' in W.A. Visser 't Hooft & J.H. Oldham, *The Church and its Function in Society* (Preadvies tot de Conferentie van Oxford) (London: 1937), blz. 140 e.v.

4. *The Oxford Conference (Official Report)*, pp. 183-184.

5. Harold E. Fey, 'The Amsterdam World Assembly. . . .' in *The Christian Century*, October 6, 1948, blz. 1039.

6. G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is Christelijke politiek mogelijk?* (Nijkerk: Callenbach, 1937).

banden maar in landelijke, overkoepelende organisaties moesten verwezenlijken.

Deze twee soorten kritiek hebben de latere Wereldraad zeer beïnvloed: enerzijds nauwelijks een neiging om bestaande politieke constellaties te bevestigen of ten minste te dulden, zoals het Vaticaan pleegt te doen, terwijl anderzijds interventies beoogd worden die niet zelden haaks staan op de gewone gang van zaken bij de gemeenten of parochies. De Wereldraad heeft niet geschuwd om uitoefening van invloed te proberen langs onorthodoxe wegen. Alhoewel er in de afgelopen vier decennia op belangrijke punten overeenstemming gegroeid is tussen het katholieke denken zoals verwoord door het Vaticaan en het denken van de Wereldraad van Kerken, zijn het de vormverschillen, zowel in de structuur van beide organen als in hun stijl van optreden, die verdeer toenadering in de weg staan.⁷

Op de vijf Assemblées die op Amsterdam zijn gevolgd, is telkens getracht de verhouding kerk – samenleving opnieuw in kaart te brengen en opnieuw de imperatieven van sociaal-ethische aard te formuleren. Het verbaast dus niet, dat het gedachtengoed over 'een verantwoordelijke samenleving' uitgegroeid is tot een pleidooi voor een nieuwe wereldorde gebaseerd op de zedelijke eis van *'a just, participatory and sustainable society.'* De eisen te stellen aan een samenleving, aan-

vankelijk besloten in het begrip 'verantwoordelijkheid', worden thans onder woorden gebracht door de drie begrippen rechtvaardigheid, participatie en houdbaarheid, waarmee ruwweg ook een theologische, sociologische en ecologische dimensie gegeven is. In het vervolg van dit artikel wil ik mij niet langer bezighouden met de latere ontwikkeling van het begrip *'responsible society'*, maar met de oorspronkelijke bedoeling: was het een beleidsadvies voor een nieuwe samenleving of was het een bouwsteen uit de christelijke sociale ethiek?

2. Personen of structuren

Wij leven in een tijd waarin we gemakkelijker de schuld van allerlei misstanden schuiven naar instituties en maatschappelijke structuren dan naar individuele personen. Deze verschuiving is op gang gebracht in de negentiende eeuw door het ontstaan van de sociologie, die tracht de vormen van het sociale leven in begrippen weer te geven. Dat verbeteringen in een gemeenschap dan niet slechts verbeteringen van het individuele gedrag maar vooral veranderingen in de vormen van het sociale leven, in de structurering van het gemeenschapsleven en in de sociale en economische orde zijn, is vanzelfsprekend vanuit een sociologische optiek. De theologiebeoefening is tot in de jaren twintig van onze eeuw overwegend van een individuele, persoonlijke morele verbetering uitgegaan, totdat Reinhold Niebuhr op de objectieve structuren van het kwaad in de wijze waarop een samenleving geordend was, wees in zijn boek met de veelzeggende titel *'Moral man and immoral society'* (1932). Hierin bekritiseerde hij ook de optimistische veronderstellingen van de Amerikaanse *Social Gospel*-beweging

---

De Wereldraad schuwt niet langs onorthodoxe wegen invloed uit te oefenen.

---

7. Ronald Jeurissen, *Gods kinderen en de machten: het Vaticaan en de Wereldraad van Kerken over internationale economische verhoudingen, ontwikkeling en bevrijding, 1965-1985* (Utrecht/Leiden: Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica, 1986, pamflet nr. 17).

die al te gemakkelijk nieuwe tussenmenselijke betrekkingen verwachtte van een nieuwe sociaal-economische ordening.

Individuele of collectieve verantwoordelijkheid?

In de voorbereidende studies voor de conferentie 'Life and Work' van Oxford wordt het structurele probleem hier en daar gesignaleerd. Er wordt erkend, dat hier een fundamentele verandering is opgetreden ten gevolge van de industriële revolutie. H.M. de Lange, die ten onzent de belangrijkste studie over het begrip verantwoordelijke maatschappij geschreven heeft, vindt dat de conferentie van Oxford een begin heeft gemaakt met de verruiming van de individuele naar de collectieve verantwoordelijkheid en een begin heeft willen maken met de toetsing van de inrichting van de samenleving aan de christelijke ethiek.⁸

De ruim 1600 bladzijden preadviezen en conferentieverslagen laten meer interpretaties toe. Dr. J.H. Oldham (1874-1969), in de woorden van De Lange 'de stuwende kracht bij de voorbereiding en de organisatie van de conferentie van 1937' wilde niet zover gaan als het aangaan van groepsverantwoordelijkheden of institutionele verantwoordelijkheden. Wel kan er van organisatie-principes gesproken worden en van een groepsgeest, zodat leden van zo'n organisatie of zo'n groep zekere gedragspatronen zullen aannemen die niet gemakkelijk te veranderen zijn. Toch, zo stelt Oldham, kunnen organisaties niet dwingen, want uitreden is mogelijk wanneer het doel of het beleid van een organisatie niet strookt met iemands persoonlijke (geloofs)overtuiging. Heel de samenleving bestaat uit organisaties die uiteindelijk niet dwingen kunnen. Slechts de staat heeft een machtsmonopolie en kan dus dwingen. Maar organisaties, groepen en andere instituties dragen geen verantwoordelijkheid (*moral responsibility*) doch slechts aansprakelijkheid (*legal responsibility*). De

echte centra van verantwoordelijkheid, volgens Oldham, liggen bij de leden, die dus een moreel besef voor hun maatschappelijke activiteiten dienen te hebben. Zou de bestaande christelijke ethiek tot zo iets in staat zijn? Oldham heeft zijn twijfels, omdat hij vindt dat de christelijke ethiek een inter-persoonlijke ethiek is.⁹

In de slotboodschap van de conferentie van Oxford wordt deze gedachte trouwens bevestigd: '*Those who are responsible for the daily conduct of industry, administration and public life must discover for themselves what is the right decision in an endless variety of concrete situations. If they are to receive the help they need in making responsible Christian decisions new types of ministry will have to be developed by the church.*'¹⁰ En in de laatste opmerking wordt iets gesuggereerd over de plaats van de kerk bij de realisering van de verantwoordelijkheid zoals bedoeld in dit conferentieverslag. Ik kom daar in de derde paragraaf op terug.

A Responsible Society

Wanneer Oldham in zijn preadvies voor de Assemblée van Amsterdam wat wil zeggen over '*the Church and the present disorder of Society*', dan herhaalt hij dat het om de mens gaat en dat de crisis van de maatschappij in 1948 een crisis van de mens is. Oldham vertolkt een opvatting over de maatschappij die de betekenis van het persoon-zijn benadrukt. De eerste filosoof die genoemd wordt, is N. Berdjajev, voor wie de menselijke persoon pas ten volle gerealiseerd wordt in gemeenschap, in vrijheid en in het perspectief van de eschatologie. Politiek is voor Oldham slechts een aspect van de samenleving. Hij vindt dat de Westerse mens te veel

8. H.M. de Lange, *De gestalte van een verantwoordelijke maatschappij* (Amsterdam: Ten Have, 1966), hoofdstuk 2.

9. J.H. Oldham, 'The Functions of the Church' in W.A. Visser 't Hooft & J.H. Oldham, *The Church and its Function in Society* (Preadvies tot de Conferentie van Oxford) (London: 1937), pp. 162-168.

10. *The Oxford Conference (Official Report)*, pp. 49-50.

gesocialiseerd is in de betekenis van vrij om te denken en te spreken, maar feitelijk onvrij om te handelen: *'Willy-nilly the socialised man, which each one of us in greater or less degree is today, does what society as a whole does. [...] In a society in which decisions in practical affairs have become collective decisions it is within the smaller groupings that the exercise of responsibility must, in first instance, be asserted.'*¹¹

Voor Oldham is het Westen, zoals het na de Tweede Wereldoorlog eruit is komen te zien, een onverantwoordelijke samenleving geworden. Er is geen verband meer tussen handelingen en persoonlijke verantwoordelijkheid. Oldham zoekt een samenleving waar mensen verantwoordelijk blijven voor wat zij doen. Hij constateert, dat het Westen een sociaal stelsel biedt, dat wel sociale of materiële bevrijding bewerkt, maar geen geestelijke bevrijding. De logica van de naoorlogse, Westerse maatschappij is, dat de mensen tot een functie van de maatschappij worden gemaakt, tot instrument van onpersoonlijke doeleinden. De logica van zo'n systeem is, dat mensen er geen verantwoordelijkheid dragen en dat het collectief een doel op zichzelf wordt. In het laatste deel van zijn preadvies geeft Oldham acht elementen aan waaraan een samenleving moet voldoen om de burgers in verantwoordelijkheid te laten handelen:

- 1 gewetensvrijheid;
- 2 vrijheid van meningsuiting;
- 3 gelijkwaardige behandeling voor iedereen;
- 4 medemenselijkheid (hij citeert Martin Buber);
- 5 geloof in 's mensen verantwoordelijkheid aan God;
- 6 scheiding tussen religieuze, culturele, politieke en economische levenssferen;
- 7 billijke inkomensverdeling;
- 8 politieke vrijheid als garantie voor de zeven opgesomde vrijheden.

Twee interpretaties

Tot zover het preadvies. In de discussies van Sectie III merkte mevrouw Birgit K. Rohde (Zweden) op, dat moreel verval te maken heeft met het onverantwoordelijk houden van mensen en hen te beschouwen als een produkt van hun omgeving. Zij wilde, dat er, ook van de zijde van de psychologie, nog wat werd gezegd over verantwoordelijkheid. Professor G. Florovsky en enige andere afgevaardigden bespraken de verantwoordelijkheid van de kerk in de samenleving, in het bijzonder voor de bevordering van sociale gerechtigheid en voor de bescherming van de menselijke persoon. Professor C.L. Patijn (Nederland) vond, dat de kerken niet geïdentificeerd dienden te worden met de christelijke partijen. Hij stelde een amendement voor over de toelaatbaarheid van christelijke partijen, waardoor christenen niet weerhouden mochten worden om actief te worden in andere partijen. Bisschop Runestam (Zweden) benadrukte, dat de maatschappelijke wanorde terug te voeren was op een menselijke wanorde. Dat er problemen waren met een afwezigheid van morele principes, met een gebrek aan zondebesef, met de vraag hoe verlossing moest worden aangeboden. Bisschop Runestam stelde derhalve ook een amendement voor, dat ontraden werd door sectievoorzitter C.L. Patijn met de woorden: *'Our point here was the disorder of society and they were therefore dealing with the institutional disorder.'*¹²

In dit antwoord zie ik een opvallende verschuiving in de interpretatie van het begrip *'responsible society'*. Ik ben van mening, dat Patijn hier niet langer de betekenis weergeeft die Oldham in zijn preadvies er aan gegeven had. Maar deze struc-

11. J.H. Oldham, 'A Responsible Society' in: *The Church and the Disorder of Society*, Deel III van *The Amsterdam Assembly Series* (London: SCM Press, 1948), pp. 120-154. Citaat op blz. 135.

12. W.A. Visser 't Hooft (editor), *The First Assembly of the World Council of Churches*, Deel V van *The Amsterdam Assembly Series* (London: SCM Press, 1949), pp. 74-87. Citaat op blz. 87.

turalistische of collectivistische interpretatie heeft de receptie van het begrip bij de sociaal-democraten en ook bij de volgende Assemblées van de Wereldraad van Kerken wel degelijk bepaald. Dat betekent niet, dat die andere interpretatie helemaal verdwijnt. Zo schrijft bovengenoemde C.L. Patijn in een beschouwing over de tweede Assemblée van de Wereldraad te Evanston: 'Het begrip verantwoordelijke maatschappij had daarbij twee aspecten. In de eerste plaats het streven naar een maatschappij, die zorgt voor haar slachtoffers en de economisch zwakken in het algemeen. Tevens echter een maatschappij waarin de mens niet een rad in een machine is, maar leeft onder zodanige politieke en maatschappelijke omstandigheden, dat het hem mogelijk is eigen persoonlijke verantwoordelijkheid op zich te nemen.'¹³ En wat hier dan elegant twee aspecten genoemd wordt, is mijns inziens het probleem van de interpretatie: een institutioneel of een personalistisch perspectief.

3. Morele interventies uit kerkelijke kring

Op een andere verschuiving wordt gewezen door A.M. Oostlander die het vooropstellen van het begrip 'verantwoordelijke samenleving' als beoordelingscriterium door de tweede Assemblée te Evanston waardeert als een kerkelijker worden van de uitspraken van de Wereldraad.¹⁴ Nadat we in de eerste paragraaf de beweging hebben ontwaard waarbinnen een protestants sociaal denken is ontwikkeld, en nadat we in de tweede paragraaf de wording van het begrip 'verantwoordelijke samenleving' hebben gezien, komt in deze derde paragraaf de vraag aan de orde welke de taak van de geloofsgemeenschap is bij de receptie van dit sociaal-ethische begrip door de maatschappij. In hoeverre moeten de kerken de concretisering van een verantwoordelijke samenleving door de politiek nog beoordelen?

Vanaf de discussies tijdens de eerste

Assemblée te Amsterdam tot op de dag van vandaag is deze vraag nog niet geheel bevredigend beantwoord, zoals ook vragen over de realisering van imperatieven van christelijke ethiek door christelijke politieke partijen of door partijen met actieve kernen van christenen nooit definitief beantwoord kunnen worden. Ik vind dat de sociaal-ethische kritiek uit kerkelijke kring onlosmakelijk hoort bij de receptie van een christelijk ethisch beginsel. Maar kritiek is niet voldoende. Zoals indertijd rechtsregels uit het Romeinse recht overgenomen werden dank zij het gezag van Romeinsrechtelijk geschoolde juristen uit bepaalde universiteiten, zo zal ook een geleidelijke verandering van onze maatschappij naar een verantwoordelijke samenleving plaats vinden op gezag van politici die geschoold zijn in de christelijke ethiek. Het adjectief 'christelijk' voegt aan de reflectie op en toepassing van ethiek een karakterisering toe die betrekking heeft op de methode en de inhoud van zulke ethiek. Christen zijn kan niet losgemaakt worden van kerkelijkheid. Christelijke ethiek is reflectie op ons handelen en aansporing tot handelen in de gemeenschap van de kerk.

Kerkelijk en politiek huiswerk

Toen in het laatste kwart van de vorige eeuw zowel aan katholieke zijde (*Rerum Novarum*, 1891) als aan protestantse zijde (Eerste Christelijk Sociaal Congres, 1891) gezocht werd naar richtlijnen voor het herstel van de geschonden maatschappelijke verhoudingen, is er vooral gedacht in termen van eigen identiteitsdragende organisaties. Zonder zulke organisaties zou de receptie van christelijk-ethische beginselen ongetwijfeld veel langer geduurd hebben. Wanneer nu, bijna een eeuw later, de

13. C.L. Patijn, 'Evanston over Maatschappelijke Vraagstukken' in: *Wending* 9 (1954), pp. 568-579. Citaat op blz. 569

14. A.M. Oostlander, 'Periscope: Kerk en Partij over de verantwoordelijke samenleving' in *Christen Democratische Verkenningen*, september 1988.

maatschappelijke plaats van de christelijke maatschappelijke organisaties zo veel zwakker is dan enkele decennia geleden, dan heeft dat in de eerste plaats met de identiteitscrisis van het christendom te maken. In veel mindere mate heeft dat te maken met wat vaak genoemd wordt, een voltooide emancipatie. De vraag die ons in dit artikel bezig houdt: heeft het ook te maken met een geslaagde receptie van christelijk-ethische beginselen door de samenleving in haar geheel, zodat christelijke normen en waarden in het algemeen de normen en waarden van onze samenleving geworden zijn? Ik ben geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden. Ik betwijfel of het christelijk gedachtengoed ons nationale erfgoed is. En zo dat in het verleden wel het geval geweest mocht zijn, dan betwijfel ik dit met betrekking tot het heden en de toekomst. De receptie van christelijke normen en waarden door de samenleving blijft afhankelijk van actieve en georganiseerde christenen die van de aanvaarding en de realisatie van zulke christelijk-ethische beginselen werk maken. Het is onrealistisch te denken, dat in een complexe, moderne samenleving zoiets zonder grootschalige organisaties, zonder welberaden programmering en zonder media-gebruik zou kunnen. En om het nu maar eens boud te zeggen, me daarbij beperkend tot twee levenssferen, zonder kerkgenootschappen en zonder christelijke partij lukt dat niet.

Toch heeft een kerk daarbij een andere taak dan de politiek. Ik begin met de mogelijkheden van een kerkelijke bijdrage, waarbij ik voornamelijk refereer aan de oecumenische beweging. In 1925 was het adjectief 'praktisch' aan de conferentiernaam toegevoegd om theologische geschilpunten te relativeren en de suggestie van een clericaal of interkerkelijk respons op de sociale kwestie te vermijden.¹⁵ Maar met een aartsbisschop als conferentie-voorzitter en afgevaardigden van kerken als deelnemers is het kerkelijke karakter van Stockholm moeilijk te ontkennen.

Maar wat is de morele autoriteit van een ethische uitspraak door een vergadering die wel een zeker kerkelijk of interkerkelijk karakter heeft, maar geen kerkelijke autoriteit bezit? Dit probleem is in de protestantse wereld, te beginnen bij de eerste Lambeth Conference in 1867 tot aan de vergaderingen van de Wereldraad van Kerken thans, niet opgelost. En zolang dit theologische zelf-verstaan niet op een bevredigende wijze onder woorden wordt gebracht, houdt elk spreken van de Wereldraad van Kerken een vrijblijvend karakter. Indien men zwijgen boven spreken zou verkiezen, zou men aandacht kunnen opbrengen voor die primaire vraag met betrekking tot de eigen interkerkelijke identiteit. Dat gebeurt niet. Elke vergadering en elke Assemblée van de Wereldraad wil wat zeggen en wil invloed uitoefenen. Maar op deze manier gedraagt men zich als een willekeurige actiegroep die effectieve invloed wil uitoefenen op het politieke bestel.

De taak van een kerk in de moderne samenleving is niet die van beleidsadviseur of actiegroep. Die taak ligt op het gebied van de geloofsverkondiging en van de sociale ethiek. De taal van het beleidsadvies en van de politieke actie is een andere dan de taal van de ethiek. Waar de Wereldraad bij voortduring thans concrete gedragsaanwijzingen geeft en intervenueert bij politieke kwesties wordt de taal van het beleidsadvies gebruikt: binnen de grenzen van mogelijke alternatieven wordt één gedragsrichting als de meest wenselijke voorgehouden. Maar de taal van de ethiek is allereerst concepten te ontvouwen, distincties aan te brengen, de verschillende alternatieven op zichzelf te rechtvaardigen, de bewijsvoering van geformuleerde rechtvaardigingen te analyseren. De taal van de ethiek is dialogerend: verantwoordelijkheden worden niet afgepakt, maar mensen worden aan hun

15. Hans ten Doornkaat. *Die oekumenischen Arbeiten zur Sozialen Frage* (Zürich: Gotthelf-Verlag, 1954), blz. 16.

verantwoordelijkheden herinnerd.

De taak van een kerkelijke autoriteit ligt onder meer bij het participeren als *doctor ecclesiae* in het ethisch debat: waarden verdedigen en principes voorhouden. Dat is mijns inziens ook Oldham's opvatting geweest, toen hij zijn begrip '*responsible society*' een '*middle axiom*' noemde: een beginsel dat eigenlijk nog een diepere theologische en sociaal-wetenschappelijke fundering behoeft, maar dat niettemin om praktische redenen al bruikbaar is in een interdisciplinair gesprek. Een '*middle axiom*' houdt het midden tussen een eerste principe (zoals goed of kwaad) en concrete ethische beslissingen (wat moet er in deze situatie gedaan worden?).¹⁶ Een '*middle axiom*' is een gemakkelijk door iedereen aanvaardbare formulering met een formele betekenis, zoals het met '*responsible society*' vergelijkbare subsidiariteitsbeginsel uit de rooms-katholieke sociale leer.

Wanneer de Wereldraad in 1948 een '*middle axiom*' gebruikt heeft, dan mag men verwachten, dat veertig jaar later stroomopwaarts de eerste principes of de bronnen van dat begrip verkend zouden zijn geweest. Integendeel, de Wereldraad heeft zich sindsdien in toenemende mate stroomafwaarts met concrete ethische beslissingen en duidelijke gedragsaanwijzingen bezig gehouden. Het voorlopige gebruik van een '*middle axiom*', zoals '*responsible society*', heeft geresulteerd in politiek huiswerk, de receptie door de politiek, maar het kerkelijke huiswerk, de uitdieping, is verwaarloosd.

Quid leges sine moribus?

Het politieke huiswerk wordt onder andere door het CDA gedaan dat het begrip 'verantwoordelijke maatschappij' als een uitgangspunt heeft gehanteerd. Welke instantie gaat het kerkelijke huiswerk doen? Wanneer wordt het fundamenteel-ethische onderzoek van dit uitgangspunt verricht?

Er is een onderscheid tussen ethiek en

beleidsadvies. Christelijke ethiek informeert, maar determineert niet de keuzen van de beleidsmakers. Er zijn allerlei methoden denkbaar: behalve de door Oldham gesuggereerde methode van '*middle axioms*', kan ook gedacht worden aan de praktische casuïstiek van K. Barth, aan de dialectische methode van Niebuhr, aan de correlatiemethode van Tillich, aan de natuurrechtelijke methode die gangbaar is in de rooms-katholieke kerk.¹⁷ Een kerkelijke instantie die uitspraken doet met betrekking tot de sociaal-economische werkelijkheid, dient zich bewust te zijn van de gekozen methode, van de taal waarmee men spreekt en van het onderscheid tussen algemene beginselen en toepassing.¹⁸

In een samenleving die waarachtige verantwoordelijkheid aan haar burgers overlaat, moeten zowel burgerlijke als kerkelijke autoriteiten hun plaats weten. De verhouding tussen kerk en staat is van een delicate natuur. Wanneer zowel civiele bestuurders als kerkelijke gezagsinstanties hun verantwoordelijkheden kennen, zich weten te beperken, dan is de kans groter, dat in onze tijd een *civitas humana* ontstaat, waar een rechtvaardige inrichting van de samenleving gedragen wordt door verantwoordelijkheidsgevoel en moreel besef in brede lagen van de bevolking. Zover is het nog niet. Inzonderheid voor de kerken is er nog een hoop huiswerk te doen, voordat er sprake kan zijn van een verantwoordelijke samenleving.

16. H. Schulze, *Ethik im Dialog* (Gütersloh, 1972), blz. 133.

17. James M. Gustafson, 'An Analysis of Church and Society Social Ethics Writings' in: *The Ecumenical Review* 40 (1988) pp. 267-278.

18. Een goed voorbeeld is de brief van de Amerikaanse bisschoppen over de katholieke sociale leer en de economie van de V.S. *Economische rechtvaardigheid voor allen*. Vgl. § 135.

Prof. dr. H.J. van Zuthem

De christelijk-sociale beweging en de verantwoordelijke samenleving

Een verantwoordelijke samenleving is spannend. We worden geconfronteerd met de gevolgen van ons handelen. En we zijn in staat daar wat aan te doen. Of we dat alleen doen, of samen met onze organisaties, of in samenwerking met onze overheid, dat zien we dan nog wel.

Er vindt op dit moment binnen de christen-democratie in ons land een interessante en ook intrigerende ontwikkeling plaats. Het is ook niet mis wat er allemaal gezegd en geschreven wordt over verantwoordelijkheid van overheid, maatschappelijke organisaties, bedrijven en burgers. Er is zeker aanleiding deze ontwikkeling te bezien vanuit de christelijk-sociale beweging. Deze beweging pleit al zo lang voor ruimte voor verantwoordelijke mensen, voor solidariteit en voor een overheid die condities moet scheppen voor verantwoordelijke maatschappelijke organisaties. Men zou zelfs kunnen denken, dat christen-democratie en christelijk-sociale beweging in onze dagen in elkaars vaarwater komen en elkaar misschien zelfs zouden kunnen versterken.

Ik moet eerlijk bekennen, dat ik nogal wat twijfels heb omtrent de juistheid van deze gedachte. De christelijk-sociale beweging heeft in ons land grote verdienste gehad als het gaat om emancipatie van

werknemers, om het bevorderen van solidariteit en ook het versterken van het overleg tussen werkgevers en werknemers. Zit deze beweging in onze tijd niet op een dood punt? In welke richting moet de emancipatie van werknemers verder ontwikkeld worden? Hoe radicaal wil men zijn als het gaat om solidariteit met de misdeelden in eigen land en de Derde Wereld? Op deze en dergelijke vragen komen geen duidelijke antwoorden.

In het CDA worden wel vele ideeën ontwikkeld over verantwoordelijkheid, maar het is zeer de vraag of het appèl van deze partij – hoe juist ook op zichzelf – wel de juiste voedingsbodem vindt in de heersende moraal. Zijn de juiste morele condities wel aanwezig?

Het is derhalve de vraag of zonder een duidelijke radicalisering van het verantwoordelijkheidsdenken beide genoemde bewegingen ons verder zullen brengen. Ik wil me in deze bijdrage vooral beperken tot wat ik als een van de meest klemmende sociale vraagstukken van onze tijd zie, namelijk de vervreemding van mensen van al die instituties die ieder voor zich

---

Prof. dr. H.J. van Zuthem (1929) werd na elf jaar bedrijfsleven hoogleraar aan de VU in de economische sociologie en bedrijfssociologie (1963), aan de TH Delft (1969) en aan de TH Twente (sinds 1974). Hij is rector van de Kaderschool van het CNV.

verantwoordelijk willen zijn. Het CDA heeft zeker oog voor dit grote probleem en de christelijk-sociale beweging heeft dat al veel langer. Toch lopen naar ik vrees beide bewegingen op dit punt vast, omdat geen heldere visie bestaat op de verdere emancipatie van burgers in onze moderne, door vele instituties overwoekerde samenleving.

Moreel appèl

Het is gemakkelijk gezegd: mensen zijn verantwoordelijke wezens, verantwoordelijk tegenover God en medemens. Deze zeer algemene uitdrukking houdt stellig een moreel appèl in, verbonden met normen als naastenliefde en solidariteit. Zoals met meer normen het geval is, zijn ook deze nogal vrijblijvend. Wanneer ik stel, dat de christelijk-sociale beweging op een dood punt zit en de uitwerking van het CDA tot nu toe van de verantwoordelijke mens ons niet veel verder helpt, dan komt dat naar mijn mening door het verwaarlozen van een andere kant van verantwoordelijkheid. Die kant is eigenlijk heel simpel: mensen veroorzaken door hun doen en laten van elke dag allerlei zaken in deze wereld, hetgeen voldoende reden is om met hen over verantwoordelijkheid voor die zaken te gaan praten. Er is dan wellicht ook aanleiding te praten over persoonlijke medeplichtigheid en aansprakelijkheid.

Mijn ervaring is, dat deze manier van praten over verantwoordelijkheid nogal eens protesten oproept, in de trant van 'mensen zijn niet vrij om te kiezen', 'je kunt niet over medeplichtigheid praten als mensen vanwege de strijd om het bestaan bepaalde dingen moeten doen of laten'. In feite zitten we hiermee op het terrein van ethiek en moraal. De moraal als heersende regels omtrent hetgeen behoort en niet behoort maakt ons duidelijk in hoeverre mensen verantwoordelijk gesteld kunnen worden. Uiteraard dienen we zeer voorzichtig om te gaan met het uitspreken van schuld en het opleggen van straf. Maar alle water van de zee wast niet weg, dat

bijvoorbeeld werknemers door hun arbeid producten maken en diensten leveren. Er is een oorzakelijk verband tussen hun arbeid en het produkt.

Ik bedoel dan met radicalisering van het verantwoordelijkheidsdenken, dat we bereid zouden moeten zijn de consequenties uit deze causaliteit te trekken. Een moreel appèl vanuit verantwoordelijkheid zal ook moeten inhouden, dat we tegen elkaar zeggen dat ons doen en laten ons verantwoordelijk maakt. We praten dan over feiten, niet over normen.

Voor de sociale beweging, maar zeker ook voor de politiek zijn aan deze kijk op verantwoordelijkheid de volgende conclusies te verbinden. In de eerste plaats vraagt dit om een andere morele toerusting in opvoeding en vorming. Verantwoordelijkheid is niet alleen een mooi ding waarnaar moet worden gestreefd op basis van naastenliefde en solidariteit. Verantwoordelijkheid is ook het waarnemen van feiten.

In de tweede plaats stelt een verantwoordelijkheid, die buiten de portemonnee omgaat, als regel weinig voor. Wie breekt, betaalt. Dit klinkt hard, maar is er een andere mogelijkheid wanneer we de vervreemding willen terugdringen?

In de derde plaats kunnen mensen niet verantwoordelijk zijn zonder de nodige zeggenschap. Wie de gevolgen van zijn handelen ziet en voor zijn rekening neemt, kan niet machteloos blijven toezien.

Het voorgaande houdt in, dat ik het thema van dit artikel als volgt wil zien. Het CDA is op een interessante en intrigerende manier bezig met verantwoordelijkheid. De christelijk-sociale beweging heeft vooral de nadruk gelegd op bevrijding en emancipatie van mensen. Deze beweging zit naar mijn mening op een dood punt. Kan het CDA dit doorbreken? Dit lukt alleen maar via een radicalisering van het verantwoordelijkheidsdenken. Ik wil deze benadering wat verder uitwerken voor een aantal onderwerpen, die in ieder geval voor beide bewegingen relevant zijn.

Visie op menselijke arbeid

Menselijke arbeid heeft op z'n minst twee kanten als het gaat om verantwoordelijkheid. Voor de hand ligt het aspect, dat mensen een zekere mate van verantwoordelijkheid dragen die is neergelegd in hun functie(-beschrijving). De andere kant is, dat werknemers door hun arbeid produkt of dienst veroorzaken en daarom ook een zekere verantwoordelijkheid dragen voor het bedrijf als geheel en voor de gevolgen voor de samenleving. Die laatste verantwoordelijkheid ligt meestal nergens vast en wordt bovendien als regel ontkend. Er is inderdaad geen sprake van een juridische verantwoordelijkheid of aansprakelijkheid, uitzonderingen daargelaten (bijvoorbeeld grove nalatigheid). Tegen de achtergrond van wat ik in het begin het grote sociale vraagstuk heb genoemd (vervreemding ten opzichte van de maatschappelijke instituties) is er toch alle reden hier nadrukkelijk over verantwoordelijkheid te praten. Op z'n minst kunnen werknemers worden aangesproken op dit element, want zonder hun arbeid zou dit produkt of deze dienst niet ontstaan zijn.

Deze benadering geeft een andere maar noodzakelijke visie op arbeid. Willen we werknemers niet verlagen tot robots, dan zullen we de feiten omtrent de medeverantwoordelijkheid duidelijk in het licht moeten stellen. Het gaat om het collectieve aspect van arbeid of anders gezegd: om het door de arbeid betrokken zijn binnen grotere verbanden. Hier ligt dan ook het aangrijpingspunt de strijd tegen de vervreemding te beginnen. Het gaat om een strijd tegen de heersende arbeidsmoraal, waarin de menselijke verantwoordelijkheid gereduceerd wordt tot de dagelijkse arbeidsplek. Ik kan niet duidelijker dan vanuit deze optiek het dode punt in het christelijk-sociaal denken weergeven. En het moet mij van het hart: ook het CDA komt niet werkelijk tot de kern van de menselijke verantwoordelijkheid.

Ik pleit dus voor een nieuwe arbeidsvisie en een nieuwe arbeidsmoraal, die con-

sequenties heeft voor de medezeggenschap van werknemers.

Visie op medezeggenschap

Medezeggenschap is in de christelijk-sociale beweging terecht bepleit als een recht, vooral wanneer de belangen van werknemers aan de orde zijn. Later is via de sociale wetenschappen ook gepleit voor medezeggenschap als een middel ter bevordering van arbeidsvreugde en arbeidsmotivatie.

Medezeggenschap is een
noodzakelijke voorwaarde
voor verantwoordelijkheid.

Beide benaderingen zijn de moeite waard en verdienen zeker ook de aandacht van een politieke partij. Willen we met het verantwoordelijkheidsdenken verder komen (medezeggenschap is een noodzakelijke voorwaarde voor verantwoordelijkheid), dan zullen we verder moeten gaan. Medezeggenschap is ook een plicht. Wie ziet dat zijn arbeid gevolgen heeft en resultaten oplevert (positieve maar helaas soms ook negatieve), kan zich niet aan de plicht onttrekken zich een oordeel te vormen en sturing te geven overeenkomstig zijn inzicht en geweten. We kunnen deze kwestie niet afdoen met het creëren van adviesrecht voor werknemers. Het kan niet minder dan met beslissingsrecht.

Het zou een goede zaak zijn, wanneer christen-democratie en christelijk-sociale

beweging eens serieuzer studie gingen maken van het werknemerszelfbestuur. Dat klinkt nogal 'socialistisch', hoewel men in de kringen van de sociaal-democratie ook weinig meer hoort over werknemerszelfbestuur. De door mij bedoelde bewegingen van christenen zouden de nog altijd starre arbeidsverhoudingen in beweging kunnen brengen door zelfbestuur (overigens met erkenning van een eigen verantwoordelijkheid van de leiding voor de dagelijkse gang van zaken) als een reële consequentie te zien van emancipatie van werknemers.

Het CDA wil toch een verantwoordelijke samenleving, zoveel mogelijk gebaseerd op zelfbestuur? Het bedrijfsleven kan daar niet buiten blijven en binnen de bedrijven kan men de verantwoordelijkheid van werknemers niet afdoen met het adviesrecht van de ondernemingsraad. De christen-democratie zal op dit punt meer kleur moeten bekennen.

Visie op vorming

Ik ga niet uit van de veronderstelling, dat genoemde visie op arbeid en medezeggenschap gemeengoed is bij werknemers. Praktijk en onderzoek leren ons, dat werknemers evenals werkgevers het 'produkt' zijn van de heersende juridische en morele normen. Vormingswerk op scholen, in gezinnen, via verenigingen, ook via de kerken en vooral via de media bevestigen in sterke mate deze normen. Er bestaat een uitgesproken opvatting over 'een goede burger', 'een goede werknemer', 'een goede consument', etc.

Wat ik schreef over werknemers geldt eveneens voor burgers in het algemeen, voor consumenten, voor concurrenten, etc. Het gaat hier om een kenmerk van onze samenleving in het algemeen, niet in de laatste plaats veroorzaakt door de vergaande arbeidsdeling, de sterke verorganiserings van onze samenleving en de daarmee samenhangende verdeling van verantwoordelijkheid. Hoe verklaarbaar ook, de prijs die we betalen is een sterke

reductie van de persoonlijke verantwoordelijkheid en een verwijzing naar de verantwoordelijkheid van de instituties.

Om die reden ben ik niet in alle opzichten gelukkig met het CDA-pleidooi voor een versterking van het middenveld. Wat is hierbij de winst voor de persoonlijke verantwoordelijkheid? Alleen wanneer die instituties (verenigingen, belangengroepen, media, bedrijven etc.) wegen vinden om burgers – in welke hoedanigheid dan ook – daadwerkelijk in de verantwoordelijkheid te betrekken, kan er een vooruitgang worden geboekt. Vorming is daartoe een essentiële voorwaarde. Hier ligt een uiterst belangrijke taak voor de leidinggevende personen in de instituties. De overheid heeft hier ook nadrukkelijk een taak. Vormingswerk in de zin van vorming tot verantwoordelijke burgers is ook overheidstaak. Ik herhaal, dat het vooral gaat om plichtsbesef en besef van medeaansprakelijkheid als morele categorieën. Met als onverbreekelijk sluitstuk, dat er een verband moet zijn tussen rechten en plichten, baten en lasten.

Visie op baten en lasten

Het is bekend, dat vele vormen van afwenteling als gevolg van menselijk gedrag (in consumptie, bij de loonvorming, gedrag ten opzichte van het leefmilieu etc.) langs collectieve weg verlopen. In een samenleving als de onze is dat onafwendbaar. Is het ook onafwendbaar, dat een persoonlijk besef van medeaansprakelijkheid voor werkloosheid, inflatie en dergelijke in zo'n sterke mate wordt weggeorganiseerd? Zou het mogelijk zijn binnen de bedrijven en andere instellingen waar arbeid wordt verricht op kleinere schaal fondsen te vormen, waaruit een deel van de in eigen kleiner verband veroorzaakte kosten van werkloosheidsuitkeringen, ziekengeld, etc. worden betaald? Zodat er een beter inzicht ontstaat in het verband tussen baten en lasten?

Ik sluit hier weer aan bij mijn opmerking, dat een verantwoordelijkheid die buiten

de eigen portemonnee blijft, als regel weinig voorstelt. Ik bedoel dan concreet, dat bijvoorbeeld wijzigingen in de hoogte van de premies naast collectieve (landelijke) oorzaken ook te herleiden moeten zijn tot de eigen situatie. Of beter: tot de mede door eigen handelen ontstane situatie.

Ik besef heel goed, dat ik hiermee een uiterst gecompliceerde zaak aan de orde stel. Tal van bezwaren laten zich gemakkelijk formuleren. Mijn vraag is echter of de richting van dit (verantwoordelijkheids-) denken goed is. Of we hiermee en vooral hierdoor op weg zijn naar een verantwoordelijke samenleving.

Een andere consequentie heeft betrekking op de loonvorming. In de christelijk-sociale beweging is altijd geijverd voor gelijk loon voor gelijk werk. Werknemers mochten niet de dupe worden van willekeur. De onderlinge solidariteit tussen werknemers mocht niet aangetast worden door (grote) loonverschillen. Dit zijn naar mijn mening nog altijd waardevolle uitgangspunten. Er is echter ook een andere kant, namelijk dat enig verband tussen inkomen en bedrijfsresultaten ook te verdedigen is vanuit een gewenst evenwicht tussen baten en lasten. Hoewel bedrijfsresultaten als regel het gevolg zijn van vele omstandigheden, zal de stimulering van de persoonlijke verantwoordelijkheid gebaat zijn met winstdeling, verliesdeling, vermogensaanwasdeling en prestatiebeloning. Naar mijn mening moeten deze onderwerpen weer op de agenda.

Visie op de verantwoordelijke instelling

Tot nu toe heb ik vooral de persoonlijke verantwoordelijkheid aan de orde gesteld. Mijn zorg omtrent de persoonlijke vervreemding was hiervan de oorzaak, maar ook de stelling dat alleen vanuit de persoonlijke verantwoordelijkheid een juiste visie is te krijgen op de institutionele verantwoordelijkheid. Als het CDA dat bedoelt met het voorop plaatsen van de mensvisie, dan ben ik het daarmee volledig eens.

Hoewel ik me ernstige zorgen maak over het absorberen van de persoonlijke verantwoordelijkheid door de institutionele, zie ik niet bij voorbaat een tegenstelling tussen beide. Mensen hebben groepsverbanden nodig om te leven en te overleven. Verantwoordelijke mensen zullen verantwoordelijke instellingen willen creëren, maar het zijn tenslotte mensen die ter verantwoording geroepen moeten worden. Een pleidooi voor meer verantwoordelijkheid voor maatschappelijke organisaties en bedrijven is weinig aantrekkelijk wanneer dit niet tegelijkertijd meer persoonlijke verantwoordelijkheid voor allen binnen die instellingen betekent. In de praktijk van het leven zal de leiding in veel zaken zelfstandig optreden, maar wie de verantwoordelijkheid van de werknemers, leden, deelnemers, etc. serieus neemt zal altijd een verantwoording aan de laatstgenoemden vanzelfsprekend vinden.

Ik neem als voorbeeld de verantwoordelijke onderneming. In de christelijk-sociale beweging is altijd hiernaar gestreefd. Er werd dan vooral gedacht aan de maatschappelijke gevolgen. Het is een waardevolle zaak dat het CDA thans de verantwoordelijke onderneming nadrukkelijk plaatst in het kader van de vermaatschappelijking. Dit is een grote stap vooruit. Ziet men ook de consequenties? Een onderneming is door de vermaatschappelijking niet meer uitsluitend eigendomsobject of inkomensbron. Samenlevingen zijn in sterke mate van ondernemingen afhankelijk geworden, waardoor het antwoord op de vraag naar verantwoordelijk handelen niet meer eenzijdig door de ondernemingen zelf kan worden gegeven. Ondernemingen worden steeds meer beoordeeld op grond van openbaar nut (werkgelegenheid, kwaliteit van produkt of dienst, bescherming leefmilieu, vrede met de Derde Wereld etc.)

In feite vindt er een stille socialisering van produktiemiddelen plaats, niet in de richting van de overheid (hoewel die niet buiten dit proces staat) maar in de richting

van een vooralsnog onbenoemd en ongestructureerd maatschappelijk belang.

Willen we deze consequenties en zo niet, wat bedoelen we dan met een uitdrukking als 'de verantwoordelijke onderneming'?

Visie op corporatisme

Het is onvermijdelijk in deze bijdrage iets te zeggen over het corporatisme, omdat corporatistische elementen een logisch gevolg zijn van het streven naar een eigen verantwoordelijkheid van corporaties. Wie zich ook als (belangen-)organisatie verantwoordelijk weet voor eigen doen en laten, zal een sturende invloed op de samenleving willen. Verantwoordelijkheid en zeggenschap zijn nu eenmaal onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Tegenover deze corporatistische tendensen, die thans ook duidelijk in de voorstellen van het CDA zitten, staat de opvatting over de overheid als handhaver van recht en gerechtigheid en bescherming van de zwakkeren. Dit vraagt enerzijds om overleg en anderzijds om terechtwijzing van de corporaties. Beide zijn in een verantwoordelijke samenleving nodig. Ik sta achter de idee, dat corporaties zoveel mogelijk hun eigen boontjes moeten doppen, maar via de vermaatschappelijking van die corporaties is hun doen en laten vrijwel altijd een publieke zaak en daarmee een zaak van recht en gerechtigheid. Overheid en corporaties zijn in tal van opzichten meer de bewoners van hetzelfde huis dan burens die kibbelen moeten over scheidslijnen. In feite betekent dit, dat er een permanente *discours* moet zijn over de verdeling (spreiding) van verantwoordelijkheid, op basis van respect voor elkaar. Uiteraard zijn er onvervreembare eigen verantwoordelijkheden van de overheid, waarover geen verschil van mening bestaat. Daar liggen de problemen ook niet. De ingewikkeldheid van tal van vraagstukken in onze moderne samenleving moet ons niet al te snel tot een verkaaveling doen komen.

Corporaties en overheid hebben elkaar vaak nodig bij de oplossing van die problemen. De bestrijding van de werkloosheid is een voorbeeld. De strijd tegen inflatie is een ander voorbeeld. Een en ander betekent, dat de overheid het werkgelegenheidsbeleid en het loonbeleid niet aan de sociale partners kan overlaten. Sociale partners mogen op goede gronden pleiten voor vrijheid, het zal naar mijn mening altijd een beperkte vrijheid zijn omdat werkgelegenheid en lonen reageren op de markt en daardoor willekeurig zijn.

Het streven naar sociale akkoorden en convenanten op nationaal niveau, waarbij overheid, werkgevers en werknemers partij zijn, verdient nadrukkelijk ondersteuning. Ook hier geldt echter, dat de persoonlijke verantwoordelijkheid van ondernemers en werknemers in de bedrijven overeind moet blijven. Akkoorden en convenanten mogen dan ook nooit meer zijn dan raam-overeenkomsten.

Visie op de vakbeweging

Een belangrijk onderdeel van het voorgaande punt heeft betrekking op de vakbeweging. Per definitie kennen de christelijk-sociale beweging en de christen-democratie aan de vakbeweging een belangrijke plaats toe. Toch is dit een terrein vol ambivalenties.

Om te beginnen zal elke overheid het belang van de vakbeweging onderstrepen. Er hoeft echter maar weinig te gebeuren (vooral op economisch terrein) of de overheid negeert de vakbeweging en verzwakt daarmee de positie van die beweging. Hoewel ik persoonlijk vind, dat de overheid in de loonvorming moet kunnen ingrijpen, is regelmatig ingrijpen uiteraard dodelijk voor de vakbeweging.

Vervolgens de werkgevers. Zij beleiden regelmatig het belang van de vakbeweging (rust en zekerheid in de loonvorming bijvoorbeeld), maar spelen tegenwoordig onder meer met de gedachte (een deel van) het arbeidsvoorwaardenoverleg met

de ondernemingsraad te plegen. Er zijn bedrijven en bedrijfstakken (bijvoorbeeld banken en verzekeringsbedrijven) waar slechts een fractie van de werknemers lid is van een vakbond en eveneens een minderheid van de ondernemingsraadsleden vakbondslid is. Tel uit je winst als vakbond wanneer met die ondernemingsraad het arbeidsvoorwaardenoverleg plaatsvindt.

Tenslotte de ambivalentie bij de werknemers zelf. Slechts 30% is lid van een vakbond. Wie beseft wat de vakbeweging allemaal doet zal moeten toegeven dat dit een laag percentage is. Het is toch een vreemde inconsequentie geen lid te zijn en de resultaten van de vakbond wel te accepteren.

Het is dan ook de vraag of de vakbeweging als ordenend element in onze samenleving wel zo'n vrijblijvende positie kan blijven innemen als thans het geval is. Ik bedoel met vrijblijvend, dat de vakbeweging een vrijwilligersorganisatie is, gefinancierd door leden en met overige werknemers die op geen enkele wijze een verplichting ondervinden lid te worden. Wie de verantwoordelijkheid van de vakbeweging ernstig neemt, kan met deze situatie geen genoegen nemen. Uitgangspunt moet zijn de ongeorganiseerden te wijzen op onverantwoordelijk gedrag. Zij dienen geprikkeld te worden lid te worden. Dit kan gebeuren door extra voordelen voor

georganiseerden af te spreken. In het kader van de vermaatschappelijking van bedrijven past het ook heel goed een deel van de kosten van de vakbeweging uit de bedrijfskas te laten betalen. Ik denk dan niet aan het 'vakbondstientje' bestemd voor bijzondere doeleinden, maar om de bestrijding van eigen kosten van de vakbond. Het huidige plan de uitvoering van de werknemersverzekeringen via de vakbonden te laten verlopen past ook uitstekend binnen deze maatregelen.

In het algemeen zou ook de houding van werkgevers tegenover de ongeorganiseerden een meer afkeurend karakter moeten krijgen. De ambivalentie in hun huidige houding zou daardoor kunnen worden afgezwakt. Arbeidsvoorwaardenoverleg met de ondernemingsraad dient naar mijn mening alleen plaats te vinden binnen afspraken met de vakbeweging.

Visie op de overheid

De meest recente publikaties van het CDA oordelen – gelukkig – wat minder afstandelijk over de rol van de overheid. Er is stellig veel te zeggen voor een samenleving, waarin de overheid naast haar onvervreembare taken voornamelijk condities scheppend optreedt. Mijn probleem is, dat een al te abrupte overgang naar een dergelijke samenleving een vacuüm schept op het punt van de persoonlijke verantwoordelijkheid. Vooralsnog is de overheid ook nodig om via regelgeving er voor te zorgen dat onze verantwoordelijkheid vanwege ons dagelijks doen en laten niet buiten onze portemonnee blijft. Deze 'terugkoppeling' om ongewenste afwenteling en dus zoveel mogelijk vervreemding te voorkomen kan niet aan de maatschappelijke organisaties worden overgelaten.

Niet minder belangrijk is de taak van de overheid met betrekking tot de cultuurpolitiek. Ik vat cultuur dan vooral op als het geheel van maatschappelijke doelstellingen, normen en waarden. Cultuurpolitiek moet niet in de laatste plaats betrekking

---

Ongeorganiseerden moeten worden geprikkeld lid te worden van een vakbond.

---

hebben op de vorming tot verantwoordelijke mensen. In dit opzicht is er reden met bezorgdheid te kijken naar de ontwikkelingen binnen ons onderwijs. De druk op de studieduur is schadelijk voor de vormende activiteiten binnen het onderwijs. Het is gelukkig nog niet zo, dat ons onderwijs alleen is afgestemd op het economisch nut. Er zijn wel tendensen in die richting, met name in het hoger en universitair onderwijs.

Mijn stelling is, dat een samenleving waarin burgers en maatschappelijke organisaties verantwoordelijkheid dragen juist om een sterke overheid vraagt. Niet alleen en zeker niet in de eerste plaats om corrigerend te kunnen optreden. Met name de persoonlijke verantwoordelijkheid vraagt om condities, die alleen door de overheid kunnen worden gewaarborgd. Er is ook een zekere bescherming nodig tegenover de maatschappelijke organisaties, waar organiseren en bureaucratiseren eveneens welig kunnen tieren.

Tenslotte: de verantwoordelijke samenleving

Ik noemde in het begin als een van de meest klemmende sociale vraagstukken de vervreemding van burgers ten opzichte van de instituties. Daarom is het belangrijkste kenmerk van een verantwoordelijke

samenleving een permanent appèl vanuit de vraag: waarvoor ben ik (zijn wij) verantwoordelijk?

Dat zal naar mijn mening alleen maar realiteit kunnen worden, wanneer het morele aspect (ik ben medeplichtig) in voortdurende combinatie staat met een systeem van (vooral financiële) terugkoppelingen op kleine en overzichtelijke schaal. Kleinschaligheid alleen is in onze gecompliceerde samenleving niet mogelijk en zal bij een succesvolle Europeanisering van onze economie nog minder mogelijk zijn. Een combinatie van klein- en grootschaligheid moet te proberen zijn. Een verantwoordelijke samenleving is niet spannend, omdat burgers en maatschappelijke organisaties zelf de dingen gaan doen die de overheid eerst deed. Ik vind dat niet de meest relevante kwestie. Een dergelijke samenleving is spannend, omdat we geconfronteerd worden met de gevolgen van ons handelen (goed en fout) en dan in staat zijn er wat aan te doen. Of we het alleen doen, of samen met onze organisaties of in samenwerking met de overheid, dat zien we dan nog wel.

Prof. dr. C.J. Rijnvos

Ethiek en maatschappelijke orde

Ethische normering bestaat niet in het gehoorzamen aan op afstand gegeven voorschriften maar in het aanvaarden van zelfgeformuleerde gedragsregels. Inclusief de daarbij behorende verantwoordelijkheid. Professor Rijnvos reageert op 'De christelijk-sociale beweging en de verantwoordelijke samenleving' van H.J. van Zuthem hiervoor afgedrukt in dit nummer.

De christelijk-sociale beweging – leer en organisatie – bevindt zich volgens Van Zuthem 'op een dood punt'.¹ De oorzaak hiervan is een tekortschietende ethische fundering. De ethiek heeft betrekking – aldus Van Zuthem – op de 'heersende regels omtrent hetgeen behoort en niet behoort'; zij vormt de grondslag van het denken en doen wat betreft de gewenste maatschappij-inrichting. Dit uitgangspunt voor een beoordeling van de christelijk-sociale beweging is alleszins juist. Vervolgens gaat het om de uitwerking. De oorzaak voor het feit dat de christelijk-sociale beweging daarbij op een dood punt is beland ligt voor Van Zuthem in een tekortschietend besef wat betreft verantwoordelijkheid. Het is nodig te komen tot een 'radicalisering van het verantwoordelijkheidsdenken'. Daarbij gaat de aandacht in het bijzonder uit naar een verdere emancipatie van werknemers.

Tot dusver wordt de verantwoordelijkheid van de werknemer overwegend beperkt tot zijn positie op 'de dagelijkse werkplek' oftewel tot een correcte individuele functie-uitoefening. De christelijk-sociale beweging aanvaardt deze beperking; juist dáárom bevindt zij zich op een dood punt en in nauwe samenhang hiermee dringt het CDA niet werkelijk door 'tot de kern van de menselijke verantwoordelijkheid'. Vanzelfsprekend mondt deze kritiek uit in de conclusie dat blikverbreding nodig is. Van Zuthem kiest daarvoor een – naar hij vermoedt – feitelijk gegeven. Werknemers zijn ingeschakeld bij de voortbrenging, waarbij een causaal verband kan worden waargenomen tussen arbeid en produkt. Dit verband impliceert een verantwoordelijkheid in het bedrijfsleven, die in geld moet worden uitgedrukt en slechts gedragen kan worden als de werknemers over de nodige zeggenschap in de produktie-organisatie beschikken. Vanuit deze gedachte pleit Van Zuthem voor werknemerszelfbestuur, waarmee waarschijnlijk bedoeld is dat de aanstelling en

---

Prof. dr. C.J. Rijnvos (1931) is hoogleraar algemene economie en openbare financiën aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

1. H.J. van Zuthem, 'De christelijk-sociale beweging en de verantwoordelijke samenleving' in dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen*.

het ontslag – inclusief de regeling van arbeidsvoorwaarden – van ondernemingsbestuurders geheel in werknemershanden moeten worden gelegd. Deze verantwoordelijkheid van werknemers in de onderneming moet evenwichtig worden geplaatst binnen een brede, maatschappelijke context.

Op dit punt is Van Zuthem niet gerust. Er vindt 'een stille socialisering van produktiemiddelen plaats welke gaat in de richting van een vooralsnog onbenoemd en ongestructureerd maatschappelijk belang'. De teneur van deze gedachten-gang is dat een ondernemingswijze produktie met werknemerszelfbestuur tot op zekere hoogte anarchistisch aandoet. Er is dan een tekort aan een zekerheid biedende sociaal-economische ordening. Een verbetering dient te komen van een evenwichtige verhouding tussen corporaties – Van Zuthem houdt tussen de regels door een hernieuwd pleidooi voor de corporatieve maatschappij – en de overheid. Daarbij echter heeft en behoudt de vakbeweging een belangrijke plaats vooral bij de loonvorming. Om deze zo goed mogelijk te kunnen uitvoeren moet de ongeorganiseerden gewezen worden op hun 'onverantwoordelijk gedrag', vooral door de werkgevers.

'Autoritäre Moral' en maatschappijkritiek

Een kritische benadering van de geschetste gedachten-gang is mogelijk door heroverweging van het uitgangspunt, dat inhield dat de christelijk-sociale beweging zich op een dood punt bevindt vanwege een tekortschietende ethische fundering. Dit lijkt een nogal negatieve voorstelling van zaken. De christelijk-sociale beweging bevindt zich niet zozeer op een dood punt, maar veel meer in een impasse. De oorzaak hiervan is voor een goed deel inderdaad een ethische fundering die vragen oproept. Traditioneel steunt de christelijke – in het bijzonder de katholieke-sociale leer op wat Tugendhat noemt een

'*autoritäre Moral*'.² Deze heeft als kenmerk dat de mens moet gehoorzamen aan – door een autoriteit plaats- en tijdloos vastgestelde – voorschriften als gegeven normen voor menselijk handelen. Weliswaar hebben wij dank zij onze vrijheid de mogelijkheid om van het voorschrift af te wijken, maar zodra wij dat doen, handelen wij verkeerd. Het kan anders, maar dat mag niet. Een ethiek in deze vorm ligt ten grondslag aan de maatschappijkritiek, die wij in dit tijdschrift reeds eerder omschreven als het ontwerp van een analytische sociale ideologie, welke pretendeert een plaats- en tijdloze schets van de ideale maatschappij te bieden.³ Bijgevolg wordt zij uitgesproken met woorden, die – dat is althans de bedoeling – eeuwige waarheid bevatten. De analytische sociale ideologie bevat drie kenmerken, aan de hand waarvan de gedachten-gang van Van Zuthem kritisch kan worden besproken.

Op de eerste plaats bevat de desbetreffende ideologie, vanwege de impliciete idee 'dat vanaf nu alles nieuw is', het gevaar dat aan het positieve, dat in het verleden tot stand kwam, wordt voorbijgegaan en/of de betekenis ervan wordt gekleineerd. Het is uiteraard zó dat met de ondernemingsraden, de structuurwetgeving en de praktische vormgeving van de medezeggenschap, de werknemers reeds een belangrijke invloed op het ondernemingsbestuur hebben verworven. Niettemin spreekt Van Zuthem over nog steeds bestaande 'starre arbeidsverhoudingen', die slechts met een werknemersbeslissingsrecht kunnen worden doorbroken. Het is moeilijk aan de indruk te ontkomen dat hiermee te weinig respect wordt getoond voor de medezeggenschap zoals die intussen is gerealiseerd, omdat slechts het einddoel – werknemerszelfbe-

2. E. Tugendhat, *Probleme der Ethik*, (Stuttgart 1984) 26-34.

3. C.J. Rijnvos, 'Maatschappelijke orde en monetaire verhoudingen', *Christen Democratische Verkenningen*, nr. 10 (1987) 432.

In veel gevallen tonen analytisch-ideologische vernieuwingsplannen sporen van naïviteit.

uiteraard geen verschil van mening kan bestaan – en waarop de gehele gedachtegang met betrekking tot werknemers-zelfbestuur is gebaseerd. Dit is een scherpe analytisch-ideologische stellingname. Terwijl zelfs de paus erkent dat de christelijke sociale leer niet langer in de vorm van een analytische ideologie dient te worden gegoten, 'maar de nauwkeurige formulering van de resultaten van een aandachtige reflectie over de ingewikkelde realiteiten van het menselijk bestaan'. . .⁴ dient te zijn, handhaaft Van Zuthem de maatschappij-kritische monoloog. Gelet op de teleurstellende ervaringen hiermee – waaraan vooral met betrekking tot de vakbeweging enkele jaren geleden door ons uitvoerig aandacht is besteed⁵ – biedt dat geen bemoedigend perspectief.

Ethische heroriëntatie

Niettemin is het uitgangspunt van Van Zuthem behartigenswaardig. De christelijke sociale beweging is in een impasse beland, omdat haar ethische fundering vragen oproept. Zij steunt – weliswaar gevarieerd – traditioneel op een '*autoritaire Moral*' met drie kenmerken.

Op de eerste plaats vindt volgens deze opvatting de ethische normering van het menselijk doen en laten plaats op basis van voorschriften. Deze zijn voor ons gegeven, zodat – als puntje bij paaltje komt – de mens zelf in ethische kwesties niet te kiezen heeft, hij dient slechts een gegeven voorschrift in acht te nemen. Deze voorstelling van zaken wordt recentelijk op goede gronden bekritiseerd in het kader van de '*business ethics*'. In een recente studie pogen Freeman en Gilbert aan te tonen dat het bestuur van een onderneming niet is onderworpen aan van buitenaf gegeven normen, maar dat

stuur – werkelijk gewicht in de schaal legt.

Ten tweede wordt wel gepretendeerd een ontwerp van een enig goede maatschappij te bieden, maar dat is eenvoudig niet mogelijk. De geschiedenis strekt op dit punt tot lering. Het is niet zo verwonderlijk dat in vele gevallen analytisch-ideologische vernieuwingsplannen sporen van naïviteit vertonen. Dat was onder andere het geval met de hervormingsideeën van Robert Owen, Louis Blanc en Frederik van Eeden. Dezelfde strekking heeft de gedachte om binnen bedrijven en andere instellingen waar arbeid wordt verricht op kleinere schaal fondsen te vormen 'waaruit een deel van de in eigen kleiner verband veroorzaakte kosten van werkloosheidsuitkeringen, ziekengeld, etc. worden betaald' opdat 'er een beter inzicht ontstaat in het verband tussen baten en lasten'. De betekenis hiervan kan niet hoog worden aangeslagen.

Ten derde en tot slot wordt een analytische ideologie uitgesproken in de vorm van een monoloog. Zij bevat – dat is althans de pretentie – een enig juist maatschappij-kritisch inzicht en laat bijgevolg een andersluidende benaderingswijze niet toe. Dat is de strekking van Van Zuthems betoog, waar dit wordt geacht hecht gebaseerd te zijn op het feitelijk gegeven dat werknemers produceren – waarover

4. *Encycliek Sollicitudo rei socialis*, kerkelijke documentatie – jaargang 16, nr. 3, maart 1988.

5. C. J. Rijnvos, 'Evaluatie van ervaringen in de katholieke werknemersorganisatie', *Terugblikken bij het vooruitzien*, de Katholieke Arbeidersbeweging in herinneringen en beschouwingen, (Baarn 1981) 98-118.

het als zodanig een ethische aangelegenheid is.⁶ Het is – anders dan de traditionele opvatting met betrekking tot de verhouding ethiek en economie wil doen geloven – niet zó, dat het functioneren van een onderneming slechts gericht is op het realiseren van een allesbeheersende doelstelling. Het bestuur moet diverse, dikwijls niet parallel lopende belangen behartigen en afwegen ten opzichte van elkaar en daarbij keuzen doen. Bijgevolg bestaat de ethische normering van 'corporate strategy' niet in het gehoorzamen aan op afstand gegeven voorschriften, maar in het aanvaarden van zelfgeformuleerde gedragsregels, inclusief de daarbij behorende verantwoordelijkheid: 'The very ability of the corporation to respond to its stakeholders is itself an ethical issue'.

Het tweede kenmerk van de 'autoritaire Moral' is dat de voorschriften worden gegeven door een autoriteit; de mens zelf staat hier buiten. Met betrekking tot deze aangelegenheid zijn recente ontwikkelingen in de medische ethiek van belang. Tot aan het einde van de jaren zestig gold als onbetwist richtsnoer voor ethisch handelen de eed van Hippocrates, volgens welke 'de arts nooit een ander standpunt zal mogen innemen dan dat wat het behoud van het leven beoogt'.⁷ Hiermee wordt Hippocrates of een ander als autoriteit aanvaard, die de inhoud van de eed als voorschrift uitvaardigt voor hen, die met medische zorg zijn belast. De gedachten-gang was daarbij dat de medische wetenschap steunt op een rechttoe/rechtaan-inzicht wat betreft het mogelijke in stand houden van menselijk leven. Deze gedachten-gang maakte het mogelijk de medische ethiek te beschouwen als een beroepscode voor de arts met één duidelijk naleefbaar en na te leven voorschrift. Zolang wordt aanvaard dat de verhouding van de arts tot de patiënt medisch-technisch is, wordt verondersteld, dat de geneesheer beschikt over een enig-juist kennen en kunnen, dat hij slechts op één bepaalde wijze kan toepassen en hij dient

dienovereenkomstig te handelen. De patiënt heeft hierbij in beginsel een lijdelijke positie. De werkelijke verhouding tussen de arts en de patiënt als een vertrouwensrelatie blijft hiermee goeddeels verborgen. Het behoort tot de aard van het vertrouwen dat het een gebied vormt tussen een geheel niét en een geheel zéker weten met betrekking tot een bepaalde belangenbehartiging. Het gegeven van vertrouwen vindt plaats op grond van de overweging dat de ontvanger beter geschikt is voor de belangenbehartigende taak dan de gever zelf. Voorts kan vertrouwen slechts in vrijheid worden gegeven en aanvaard, waarbij de gever er attent op is of zijn belang conform het gegeven vertrouwen wordt behartigd. Bijgevolg bevat vertrouwen steeds een zeker wantrouwen, waardoor naar haar aard de verhouding van de arts tot de patiënt in beginsel niet een eenduidige medisch-technische relatie is. Zij is gebaseerd op vertrouwen, waarbij de gever geenszins slechts een lijdelijke positie inneemt, maar eerder een actieve rol speelt. Het strookt geheel met deze vertrouwensrelatie dat de patiënt mondig is. Het is met name zó dat, waar een keuze moet worden gedaan uit onderscheiden medische mogelijkheden – dat is in toenemende mate het geval – de inspraak niet kan worden gemist. Dit verwijst naar een mogelijke ethische heroriëntatie.

De derde aangelegenheid, die gewicht in de schaal legt voor een beoordeling van de traditionele alternatieve ethiek met betrekking tot de maatschappijkritiek is dat uitsluitend de mens drager van ethische waarden wordt geacht. Hij is immers – zo zegt de katholieke ethiek expliciet – geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, waaruit volgt dat verder de gehele schepping ten dienste staat van de mens. In dit verband is de recente ontwikkeling van de

6. R. Edward Freeman, Daniel Gilbert, *Coporate strategy and the search for ethics*, (Prentice Hall 1988) m. n. 9.

7. Terborgh-Dupuis, *Medische ethiek in perspectief*, (Leiden 1976) m. n. 14.

milieu-ethiek van belang. De mens plaatst zich in zijn fysieke leefmilieu op drieërlei wijze. In een primitief stadium volstaat hij praktisch met grijpen naar hetgeen zich om hem heen bevindt. Later veredelt hij het grijpen door zijn fysieke leefomgeving te begrijpen. Het gaat hierbij om het rationele inzicht met betrekking tot de geschiktheid van objecten voor menselijke behoeftenbevrediging. Op een rationeel-vóórgedachte wijze ontwikkelt de mens dan – onder andere – landbouw en veeteelt; hij bewerkt en cultiveert de bodem door te zorgen voor een goede waterhuishouding, een efficiënte landinrichting en een zo vruchtbaar mogelijke bodem. Volgens de traditionele alternatieve ethiek kan de mens als heerser van de schepping hiermee volstaan. *'Die Genesis kündigt von der Herrschaft Gottes über das physikalische Universum; und es ist nur ein kleiner Schritt, daraus die Herrschaft des Menschen, als des Stellvertreters Gottes auf Erden, über das gesamte Leben abzuleiten'* volgens Tribe.⁸ Deze leer *'neigt dazu, in natürlichen und gesellschaftlichen Phänomenen rein zweckmässige Objekte menschlicher Manipulation und menschlichen Willens zu sehen, zumindest insofern, als nach Auffassung dieser Gesellschaften einzig der Mensch am Göttlichen teil hat'*. Deze gedachtengang roept bedenkingen op bij de overweging dat er nog een derde fase is in de wijze waarop de mens zijn fysieke leefmilieu inricht. De natuur heeft – dat ervaart de mens als resultaat van een evoluerend milieubeseft – iets van een kunstwerk, in die zin dat hij haar als iets zinvol zeggends beschouwt en waarbij zij geheel intact moet blijven voor het brengen van deze boodschap. Terwijl het grijpen en het begrijpen van de mens in zijn fysieke leefmilieu noodzakelijkerwijs worden gehandhaafd,

krijgt hij in toenemende mate meer oog voor het mooie van bossen, rivieren, bergen en zelfgecreëerde natuurmonumenten, omdat zij eenvoudig zijn zoals zij zijn. Waarschijnlijk vraagt dit een prijs geven van de alternatieve ethiek. Een vingerwijzing in die richting gaf de katholieke theoloog Martin Rock: *'Umweltkrise ist insofern nichts anderes als die geschichtlich zutage kommende Krise der Wissenschaft, des Welt- und Menschenbildes'*.⁹

Perspectief

Het voorgaande bevat een bepaalde indicatie wat betreft mogelijkheden voor een ethische heroriëntatie als basis voor maatschappijkritiek. Deze aangelegenheid is onzerzijds onlangs nader besproken met betrekking tot het geld.¹⁰ Daarbij werd het beeld geschetst van een keuze-ethiek, die gaandeweg – dat is ook de strekking van de bedrijfs-, de medische en de milieu-ethiek – de traditionele alternatieve ethiek vervangt. De keuze-ethiek heeft als kenmerk dat een ethische norm wordt vastgesteld als onderdeel van een besluit om iets te doen of niet te doen. Het lijkt alsof de gang van zaken reeds voor een goed deel in deze richting gaat. Daarmee zou een geschikter basis worden gelegd voor een ontplooiing van de maatschappijkritiek in de vorm van de kritische sociale ideologie als een plaats- en tijdgebonden beoordeling van de sociaal-economische realiteit in het kader van een dialoog.

8. Laurence H. Tribe. 'Was spricht gegen Plasticbaume?'. *Theologie und Ethik* (Stuttgart 1986) 44.

9. Martin Rock. 'Theologie der Natur'. *Ökologie und Ethik* (Stuttgart 1986) 79.

10. C.J. Rijnvos. *Monetaire filosofie* (Leiden 1988) 223-235.

Drs. H.A.C.M. Notenboom

Kroniek van de Europese Integratie

Wij moeten onze aandacht blijven richten op de politieke en staatsrechtelijke grondslagen van de ontwikkelingen in de Europese Gemeenschap. Ook nu velen geneigd zijn te spreken van een 'Europese lente'.

Was verleden jaar¹ sprake van stagnatie in het proces van de Europese integratie, thans zijn velen geneigd van een Europese lente te spreken. De inmiddels aan de gang zijnde ontwikkelingen worden in dit artikel achtereenvolgens in hoofdlijnen besproken (1) in het zicht van de externe positie van de Gemeenschap, (2) met betrekking tot de interne markt, (3) in het licht van de financiering en (4) met het oog op de institutionele ontwikkeling. Aan het slot volgt (5) een korte nabeschuiving.

1. De externe positie

De toetreding van Spanje en Portugal tot de Gemeenschap heeft met name in het het Middellandse Zee-gebied en in Zuid Amerika de aantrekkingskracht van de Gemeenschap versterkt. Meer nog deed dit het ingezette krachtige streven naar één markt vóór het einde van 1992. Al geruime tijd wordt de betekenis van de Gemeenschap juist in landen daarbuiten dikwijls hoger aangeslagen dan binnen de Gemeenschap zelf. Die ervaring wanneer

men in derde landen over de EG spreekt of onderhandelt, komt doorgaans niet opvallend naar buiten. Dat is thans wél het geval wanneer we het oog richten op stappen die derde landen, of verenigde landen, de laatste tijd hebben gezet in de richting van de Gemeenschap.

Turkije en *Marokko* hebben respectievelijk op 14 april en 8 juli 1987 officieel om toetreding verzocht.

In *Noorwegen* zijn de betrekkingen tot de Gemeenschap weer opnieuw aan de orde, zij het dat toetredingszaken bij de in 1989 te houden verkiezingen nog geen politiek strijdpunt zullen zijn.

In *Oostenrijk* is, ondanks de bijzondere neutraliteitsstatus sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, het verlangen om lid van de Gemeenschap te worden uit de theoretische sfeer getreden. Volgens vicekanselier en minister van Buitenlandse Zaken, Mock is zijn regering aan het onderzoeken of de bescheiden resultaten van het overleg tussen de Gemeenschap en de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) aanleiding moeten zijn volgend jaar een aanvraag voor het lidmaatschap van de

Drs. H.A.C.M. Notenboom (1926) is oud-lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (1963-1979), oud-lid van het Europees Parlement (1971-1984) en bestuurslid van de Europese Stichting voor Werk en Samenleving te Maastricht.

Gemeenschap in te dienen en zo toegang tot de begerenswaardige 'interne markt' te krijgen. Het lijkt volgens hem wel vast te staan², dat die stap zal worden gezet. Prof. Toncic-Sorinj, oud-minister van Buitenlandse Zaken van dat land en oud-secretaris-generaal van de Raad van Europa, houdt interessante beschouwingen over de verenigbaarheid van neutraliteit, integratie en Politieke Unie³ mede in het licht van veranderende verhoudingen tussen West en Oost Europa. Tindemans interveenieerde met gezag door eraan te herinneren dat velen de Gemeenschap bevoegdheid voor de veiligheid willen toekennen en dat daarmee Oostenrijks neutraliteit niet te verenigen is.

Malta wenst, nu het een nieuwe christen-democratische regering heeft, ook tot de Gemeenschap toe te treden.

Brazilië heeft een ambassade bij de Gemeenschap geopend en ook *Israël* doet dit in de zomer van dit jaar. In *Finland*, dat lid is van de EVA, meent men medio 1990 de rijpe oogst te kunnen plukken van de Europese integratie zonder binnen de Gemeenschap politiek verstrikt te raken. De minister van Buitenlandse Handel, Salolainen stelt: *'We have made a decisive commitment to European economic integration and that is our strategic economic axis now'*.⁴ Finland wordt trouwens begin 1989 lid van de Raad van Europa, zonder dat Moskou daar onmiddellijk een inbreuk tegen de Finse neutraliteit in ziet.⁵

De zes landen van de *Samenwerkingsraad van de Golf* (CCG: Saoedië-Arabië, Kuwait, de Verenigde Arabische Emiraten, Qatar, Bahrein en Oman) hebben in maart 1988 een samenwerkingsovereenkomst met de EG geparafeerd, die deze zomer ondertekend zou worden. Het meest in het oog springend echter is het eveneens deze zomer getekend akkoord tussen de Gemeenschap en de *Comecon*, het economisch samenwerkingsorgaan van de Oosteuropese landen, dat wederzijdse erkenning inhoudt op welke basis naar verdere samenwerking zal worden

gestreefd. De Sowjet Unie heeft daarmee ook eindelijk erkend dat West-Berlijn tot de Europese Gemeenschap behoort. Het is gevolgd door de aanknopng van diplomatieke betrekkingen tussen de EG en vier leden van de *Comecon*.⁶

De Gemeenschap nu niet uitbreiden

Geeft het bovenstaande een globaal beeld van de aantrekkingskracht van de Gemeenschap op een groot aantal landen, iets anders is of de EG thans ook nieuwe toetredingen moet aanvaarden. Volstrekte vrijheid heeft de Gemeenschap daarbij niet, want het Verdrag van Rome geeft elke Europese Staat het recht om het lidmaatschap van de Gemeenschap aan te vragen. De Raad beslist daarover met eenparigheid van stemmen na de Commissie te hebben geraadpleegd en na instemming van het Europese Parlement.⁷

De opleving na de overeenstemming in de bijzondere Europese Raad te Brussel op 11 - 13 februari 1988 moge op wezenlijke terreinen een einde hebben gemaakt aan een periode van besluiteloosheid en stagnatie, het wil nog niet zeggen dat de Gemeenschap nu daardoor weer een besluitvormingscultuur zou hebben bereikt die overeenkomt met de in de Europese Akte opgenomen doelstelling van een Europese Unie, evenmin als met de letter en geest van de Verdragen van 1957. Daar komt nog bij dat het voornemen met betrekking tot de interne markt de komende jaren van alle instellingen de uiterste inspanning zal vragen om tot de vereiste besluitvorming te geraken. Uitbreiding nu, kort na de derde toetredingsoperatie waarvan de overgangperiode nog lang niet voltooid is, houdt het grote risico in dat de taakstelling niet wordt gehaald.

Tenslotte wil ik wijzen op de wenselijkheid een meer afgeronde visie af te wachten over een eventueel toekennen aan de Gemeenschap van bevoegdheden op het gebied van de veiligheid, alvorens te oordelen over toetredingsverzoeken van staten, die volkenrechtelijk een neutrale sta-

tus hebben. Een algemeen debat over toetredingsvragen heeft in het Europees Parlement, wiens instemming sinds de Europese Akte voor toetredingen nodig is, bij mijn weten nog niet plaatsgehad.

Met het oog op het ingewikkelde en in een ontwikkelingsfase verkerend staatkundig stelsel van de Gemeenschap is er eerder voor gewaarschuwd dat te snelle extensivering de intensivering van de samenwerking in de weg zou staan en een belemmering zou vormen voor een noodzakelijke betere besluitvorming. Achteraf te analyseren in hoeverre dit juist is geweest, is niet exact mogelijk; mijn indruk is dat de stelling juist is en vooral thans voor ogen gehouden dient te worden nu de Twaalf bezig zijn met een zeer arbeidsintensieve operatie: een interne markt vóór einde 1992. Niet alleen is deze operatie arbeidsintensief, moeilijk en van onvoorzienbare interne en externe factoren afhankelijk, ze wordt ook ondernomen met volstrekt verschillende verderreikende doelstellingen. Zie hierover onder 4. Met betrekking tot de interne markt alléén zijn er al zoveel problemen dat de zwaar geladen boot bij verdere verzwarening zal kunnen zinken. Zou de Gemeenschap worden uitgebreid met één of twee landen dan is immers moeilijk in te zien hoe andere leden van de Raad van Europa zouden kunnen worden geweigerd.⁸

Minister-president Lubbers heeft van de aanwezigheid van Europese prominenten gebruik gemaakt toen hij zich op het Congres van de Internationale Europese Beweging in de Ridderzaal op 6 en 7 mei jongstleden zich voorlopig keerde tegen verdere uitbreiding van de Gemeenschap. De Nederlandse regering stelt zich mijns inziens terecht op het standpunt dat de Gemeenschap zich met het oog op 1992 het best eerst moet consolideren.⁹ Andere politici zijn echter alweer begonnen met de wenselijkheid van bepaalde toetredingen op eigen merites te beoordelen, alsof het bovenbedoeld probleem niet zou bestaan. Een goed voorbereid debat

---

De EG moet zich met het oog op 1992 eerst consolideren voor zij verder kan uitbreiden.

---

in het Europees Parlement, onder deelneming van de Commissie en de Raad, over de algemene vraag of toetredingsverzoeken thans tot spoedige onderhandelingen moeten leiden kan een bijdrage zijn bij het vinden van wijsheid in deze.

Lubbers voegde aan zijn standpunt overigens terecht toe dat een voorlopig 'nee' tegen verdere uitbreiding niet een botte afwijzing moet inhouden van toenadering en samenwerking. Er zijn wegen te vinden, via associatie-verdragen en anderszins, om samenwerkingen uit te breiden en te verdiepen.

2. Op weg naar één markt eind 1992

Het voornemen van de Twaalf om vóór eind 1992 de binnengrenzen in de Gemeenschap te doen 'vervallen', zoals voorgesteld in het Witboek van de Commissie¹⁰ en vastgelegd in de Europese Akte¹¹ heeft eindelijk een niet aflatende publieke belangstelling gekregen en de betrokkenheid der burgers geraakt. Dit werd versterkt toen op de bijzondere Europese Raad van Brussel in februari 1988 verrassend overeenstemming werd bereikt over de 'voor het succes van de Europese Akte'¹² noodzakelijke financiële voorwaarden. Door die overeenstemming werden twijfels weggenomen aan de ernst van het zelfs in een Verdrag neergelegd streven. Het stond immers ook al in het

oorspronkelijke Verdrag van Rome van 1957! In dit kader kan niet ingegaan worden op alle zijden van deze historische operatie, die een eind moet maken aan een aantal crises en perioden van besluiteloosheid.

De uitdaging 1992

Wat bereikt kan worden door het tot stand brengen van een interne markt zonder binnengrenzen, door het wegnemen van de versnippering door uiteenlopende technische en juridische voorschriften en andere handelsbelemmeringen wordt benaderd door de resultaten van een onderzoek dat de Commissie heeft doen instellen over de 'kosten van het niet-verenigde Europa'.¹³ Het onderzoek wijst uit dat de Europese economie door het 'non-Europa' jaarlijks verliezen van ten minste 450 miljard gulden lijdt en dat met het tot stand brengen van één markt een aanzienlijke reductie van de structurele werkloosheid in de Gemeenschap mogelijk wordt, die niet door andere maatregelen in het bereik kan komen. De nieuwe aanpak, waarbij de politiek inspeelde op eerder door het internationale bedrijfsleven gegeven impulsen, vertoont successen van allure. De lora sprak over het werk dat te doen is als over een stille revolutie die tot stand gebracht moet worden.¹⁴

Tussenbalansen worden telkens opge maakt aan de hand van het aantal beslissingen die de Raad zou moeten nemen (286 volgens het herziene programma) en wat inmiddels al tot stand is gebracht c.q. door de Commissie concreet is voorgesteld. In 1988 vallen daarbij een aantal besluiten op die in het verleden niet tot stand konden komen, zoals het principebesluit van de Raad tot wederzijdse erkenning van universitaire en HBO-diploma's; het (per 1 januari 1993!) volledig liberaliseren van de markt voor het wegtransport; liberalisatie van het kapitaalverkeer midden 1990 voor de acht economisch verst gevorderde lidstaten; een stap op het gebied van het vaststellen van prijzen voor geneesmiddelen.

Belastingen

Wat aan belastingharmonisatie uiteindelijk nodig geacht zal worden is nog niet te overzien. Bondskanselier Kohl antwoordde in het debat in maart 1988 op vragen uit het Europees Parlement dat er zonder harmonisatie van belastingen en zonder de oprichting van een Europese Centrale Bank geen economische en monetaire cohesie kan bestaan. Op het gebied van het wegnemen van fiscale barrières is de Commissie van mening dat er alleen op het gebied van de indirecte belastingen harmonisatie nodig is. Zij deed daartoe in augustus 1987 voorstellen met betrekking tot de BTW en de accijnzen (alcohol, tabak en minerale oliën). Op gebied van de accijnzen wordt tariefharmonisatie nodig geacht, op dat van de BTW (waarvan de grondslag al sinds 1977 grotendeels is geharmoniseerd) slechts toenadering bij een beperking van het aantal tarieven tot twee, met bandbreedten van 14-20% en van 4-9%. De Commissie Internationale Sociaal-Economische Aangelegenheden van de SER bracht een interessant advies daarover aan de regering uit, waarin globaal ondersteuning aan de Commissie wordt gegeven en gewaarschuwd wordt voor halve maatregelen die het echte bereiken van één markt alleen maar kunnen tegenhouden.¹⁵ De Raad komt op dit gebied echter niet vooruit. Medio september 1988 zou hierover weer een informele Raad van ministers van Financiën plaatsvinden. Het is duidelijk dat met het overbrengen naar Brussel van bepaalde bevoegdheden op belastinggebied een belangrijk stuk soevereiniteit aan de lidstaten wordt onttrokken. Belastingen raken de ontvangstenzijde van de nationale budgetten en ook de inkomenspolitiek (alsmede de mogelijkheid via fiscale maatregelen volksgezondheids, energiepolitieke en milieupolitieke doeleinden te dienen) en dat zijn wezenlijke onderdelen van nationaal beleid. Anderzijds is duidelijk in te zien dat bijvoorbeeld volledige vrijheid van goederenvervoer in de Gemeen-

schap slechts mogelijk is, wanneer transporteurs uit alle lidstaten op gelijke voorwaarden kunnen concurreren. Onder die voorwaarden zijn de motorrijtuigenbelasting en de accijns op benzine en diesel niet de geringste.

Zowel op gebieden waarop de Commissie wél, als op die waarop zij geen harmonisatievoorstellen heeft gedaan is een spontaan, concurrerend toenaderingsproces begonnen. Bij het 'Paasdebat' in de Tweede Kamer¹⁶ wemelde het van '1992-argumenten', met name met betrekking tot loon- en inkomstenbelasting als tot de vennootschapsbelasting. Het voornemen van de regering het BTW-tarief volgend jaar van 20% tot 18½% te verlagen zou de eerste daling zijn na de invoering van deze belasting in 1968, die sindsdien alleen maar stijgingen heeft vertoond. En dat vindt plaats zonder dat zelfs de voorstellen van de Commissie voorschriften in die richting bevatten! Anderhalf jaar geleden schroomde de regering nog niet de benzineaccijnsverschillen met België en Duitsland zodanig te vergroten, dat Nederlandse auto's aan de overzijde van de grens dagelijks bij de pompen in lange rijen staan. Zonder het toe te geven (wat Financiën nooit doet) zal men waarschijnlijk een forse belastingderving hebben gevoeld en eindelijk de les gaan trekken.

Het Monetair Stelsel

Een ander terrein waar nog grote meningsverschillen bestaan is verdere ontwikkeling in de richting van één Gemeenschapsmunt. Parallel aan het streven naar de ene markt is de noodzaak geformuleerd (Delors, de Bondsrepubliek, Frankrijk) van verdergaande samenwerking dan momenteel in het Europees Monetair Stelsel (EMS) plaats vindt, gericht ook op de oprichting van een Europese Centrale Bank. Dat premier Thatcher hier niets voor voelt en in de Europese Raad van Hannover van juni 1988 alleen daarom niet alleen wilde blijven staan, omdat de overeen-

stemming alleen maar een studie betreft, wekt geen verbazing. Het monetaire beleid staat immers in laatste instantie in nauw verband met de soevereiniteit van een land. Daarvan wenst mevrouw Thatcher niets af te staan. Los daarvan zijn er volop vragen, bijvoorbeeld de mate van (on)afhankelijkheid van zo'n eventuele Centrale Bank van de politieke leiding. Waar ligt trouwens die politieke leiding in de Gemeenschap? Bij de Commissie? Bij de Raad? Hoe kan een Centrale Bank subtiele politieke voeling houden met een instelling, die die naam nauwelijks verdient, die elk half jaar een ander voorzitterschap krijgt. Continuïteit komt daardoor te ontbreken en wanneer één ding nodig is voor monetaire stabiliteit is dat een continu, berekenbaar, dus zorgvuldig beleid. Zou de politieke autoriteit te vinden zijn, waarmee een Europese Centrale Bank de betrekkingen onderhoudt, dan is er de vraag naar de aard van die verhouding. De Bondsrepubliek en Nederland kennen een volledig, respectievelijk in verregaande mate van de regering onafhankelijke Centrale Bank. In Frankrijk bijvoorbeeld is die Bank meer aan de regering ondergeschikt. Tenslotte is er het feit dat monetair beleid van een Centrale Bank op zichzelf niet voldoende is om de gestelde doeleinden te bereiken; het maakt deel uit van een *policy-mix* waarbij begrotingsbeleid, fiscaal en inkomensbeleid belangrijke andere onderdelen vormen. Al deze zaken zijn in de Europese Gemeenschap nog nagenoeg geheel aan de soevereiniteit van elke lidstaat onderworpen. Er behoort dus nogal wat overdracht van soevereiniteit te geschieden wil een Europese Centrale Bank zinvol kunnen werken. Het streven naar verdergaande monetaire stabiliteit is echter van zulk groot belang dat de verdere studie alleen maar toegejuicht kan worden, want het succes van het EMS tot nu toe is waard op de ingeslagen weg voort te gaan. Hoe kan er trouwens sprake zijn van één markt, wanneer daarbinnen valutafluctuaties blijven bestaan? Maar

ook uit het oogpunt van meer stabiele mondiale valutaverhoudingen is verdere uitbouw van het EMS zeer wenselijk. Technisch gezien is de deskundigheid op dit terrein zeer groot. Het niveau van de commissie, met Delors als voorzitter,¹⁷ duidt er mijns inziens op dat zij meer de politieke haalbaarheid moet aftasten dan technisch-monetaire zaken onderzoeken.

Niet elk effect is positief

Nu er beweging in het denken en handelen van overheden en van delen van het bedrijfsleven (groter schaaldenken, vormen van samenwerking, fusies, specialisaties) is ontstaan, is er ook angst om de eigen positie. De voordelen van de éne markt zijn een saldo van plussen en minnen, die niet door één autoriteit worden uitgedeeld, maar voortvloeien uit processen waarbij visie, zelfwerkzaamheid, concurrentiepositie en talloze andere elementen een rol spelen. De overheden – Europese en nationale – hebben bij te sturen, kaders aan te geven waarbinnen zich het vrije verkeer zal afspelen. Terecht stellen Delors en vele anderen dat het sociale beleid niet onberoerd kan blijven, waarbij de uitdrukking wordt gebruikt 'sociale ruimte'. Zonder consensus van representatieve en op communautair niveau georganiseerde werkgevers en werknemers kunnen bepaalde centrale doelstellingen niet worden doorgezet. Op andere gebieden hoort overleg te worden gevoerd of advies gevraagd. Die organisaties moeten dan wèl proberen duidelijke meningen te hebben over transnationale problemen. De vraag naar de betaalbaarheid van duidelijk boven het gemiddelde uitstekende sociale stelsels is een relevante, al is het antwoord niet te geven zonder inachtneming van andere relatieve kostenelementen.

Het midden- en kleinbedrijf tast hier en daar vertwijfeld in het duister omdat het de rechtstreekse contacten met de beleidsmakers mist. De NKOV-voorzitter gaat op bezoek bij de Europese organisaties

waarbij zijn verbond al decennia is aangesloten, maar waarmee de contacten zijn verslapt omdat er geen vaart in de Europeanisering zat. Men realiseert zich dat veel zaken, die twintig, dertig jaar geleden zijn opgezet met het oog op 'het verenigd Europa' met de stagnatie zijn gaan kwijnen en nu weer zin krijgen.

Douanebeambten en declaranten in de particuliere sector hebben angst om hun bestaan en eisen een sociaal beleid. Tot de laatste dag wordt van hen perfecte dienstverlening gevraagd, tot het wellicht vrij plotseling niet meer nodig is. Onzekerheid over wanneer die laatste dag zal zijn en over daarna. Wat binnenskamers wordt bekokstoofd ontgaat mij, maar ik vind het jammer dat de noodzakelijke bezuinigingen geen terrein onberoerd kunnen laten, anders hoefde er van mij geen enkele douaniersjob te vervallen. Immers de controle aan binnenlandse losplaatsen (met betrekking tot grensoverschrijding uit of in de EG) blijft bestaan, die aan de EG-buitengrenzen gaat meer mankracht vragen (het liefst van een communautaire dienst, waarnaar de nationale jobs dan zouden moeten worden overgedragen; jammer dat het grote bezoldigingsverschil ten gevolge van de hoge EG-honorering een belemmering daarvoor is) en een steviger bestrijding van fraude ten laste van de Gemeenschapskas is broodnodig en kan miljarden opleveren. De particuliere sector der douaneagenten blijft aan de buitengrenzen en de binnenlandse losplaatsen actief en kan ten dele worden omgeschakeld naar de zich roerende transport- en logistieke sectoren, waarbij het Europees Sociaal Fonds als in geen andere sector actief behoort te zijn. Is de douaneagentenbranche niet bij uitstek een bedrijfstak die juist door het succes van Europees beleid recht kan doen gelden op omscholings- en overgangsbijdragen? Dit zijn voorbeelden van zorgkanten van de aan de gang zijnde ontwikkeling.

3. De financiële impasse doorbroken

Op 11 - 13 februari 1988 werd in de bijzondere bijeenkomst van de Europese Raad te Brussel – voor velen verrassend – een politieke overeenstemming bereikt over 'voor het succes van de Europese Akte' wezenlijke zaken. De financiële impasse van de Gemeenschap duurde al zo lang¹⁸ dat men moest twifelen aan de ernst van de regeringen waarmee zij de interne markt nastreefden. Die twijfel was er ondanks het feit dat de lidstaten deze doelstelling hebben opgenomen in de Europese Akte, die daartoe het Verdrag van Rome aanvult. In februari werden knopen doorgehakt met betrekking tot (1) de Gemeenschappelijke Landbouwpolitiek, (2) het Structuurbeleid en (3) de Financiering van de Gemeenschap. De regeringsleiders volgden daarmee in grote lijnen de voorstellen van de Commissie, die door voorzitter Delors, landbouwcommissaris Andriessen en andere commissarissen – krachtiger dan men vele jaren lang van de Europese Commissie gewend was – verdedigden. Ook het Europees Parlement had zich in grote lijnen achter de commissievoorstellen geschaard. Na 'Brussel' had men de rug vrij voor een krachtige uitwerking van de vele voor de interne markt noodzakelijke beslissingen, zo ongeveer drukte de voorzitter van de Europese Raad, Bondskanselier Kohl, het uit. Zoals bekend neemt de Europese Raad geen juridische beslissingen. Daarom moesten de noodzakelijke verordeningen en besluiten nader door de Raad (in verschillende samenstellingen) worden uitgewerkt, waarbij het Parlement te pas komt en op één onderdeel³ ook de ratificatie van de nationale wetgevers nodig is.

1. Met betrekking tot het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid werd in Brussel overeengekomen dat deze voortaan binnen een jaarlijks maximaal bedrag in de begroting moeten blijven. De 'open eind-regelingen' worden in die zin omgevormd, dat bij overschrijden van bepaalde drempels automatisch terugkoppelingen

in werking treden, die bijvoorbeeld prijzen en daardoor begrotingslasten reduceren. Kortom, er is naar gestreefd dat de door de Landbouwrapaden genomen besluiten niet langer zonder mogelijke tussentijdse ingreep de uitgaven bepalen, onafhankelijk van de in de begroting opgenomen maxima. 'Stabilisatoren' doen hun intrede en het open eind-karakter van het grootste gedeelte van de gemeenschapsbegroting wordt beëindigd. Het niveau van de landbouwuitgaven wordt voor de jaren tot en met 1992 gefixeerd. Hier wordt voorbijgegaan aan onderdelen die naast de bovenvermelde wezenlijke overeenstemming werden geregeld, zoals daar zijn: afschrijving op voorraden, reserve voor monetaire (dollarkoers!) tegenvallers, inkomenssteun voor kleine boeren, program voor het braak leggen van landbouwgronden. De afspraken houden niet alleen verband met het in de greep krijgen van uit de hand gelopen uitgaven, maar eveneens met het bereiken van mondiale akkoorden in GATT-verband en met het leggen van een basis waarop met de Verenigde Staten duurzame afspraken gemaakt kunnen worden over de wereldlandbouwmarkten.

2. Met betrekking tot het structuurbeleid is het meest in het oog springende akkoord van Brussel, dat de financiële inspanning van de Gemeenschap voor de structuurfondsen (Sociaal Fonds, Regionaal Fonds, Oriëntatiefonds voor de landbouw) na jaarlijkse forse stijgingen in 1993 zal zijn verdubbeld ten opzichte van die in 1988. Ook hiervoor zijn jaarlijkse maxima in de begrotingen tot en met die voor 1992 vastgelegd. Dit onderdeel betreft de concretisering van de door de Europese Akte aangebrachte aanvulling op de Verdragen tot oprichting van de EEG, gericht op 'versterking van de economische en sociale samenhang': verkleining van het verschil tussen de onderscheiden regio's en de achterstand van de minst begunstigde regio's.¹⁹

3. Over de financiering werden afspraken gemaakt die – eveneens tot en met

1992 – een einde moeten maken aan de onvoldoende financiële ruimte en de haast jaarlijkse conflicten bij de totstandkoming van de begroting. Al sinds de aanvullende begroting voor 1984 kon de begroting niet worden gefinancierd met de 'eigen middelen' van de Gemeenschap, ook al werden die met ingang van 1986 verhoogd. In dat eerste jaar waren zij al onvoldoende, wanneer alle uitgaven waartoe de Gemeenschap zich had verplicht in de begroting zouden zijn opgenomen. Via intergouvernementele regelingen – die zich, in tegenstelling tot communautaire besluitvorming, onttrekken aan de bevoegdheden van het Europees Parlement – werden de 'gaten gedicht', maar van enige planning kon geen sprake zijn. Voorzover het streven naar de interne markt gemeenschapsfinanciën behoeft, was er geen zicht op of die er zouden komen, laat staan in welke mate.

'Brussel' volgde ook hier globaal de voorstellen van de Commissie, die in februari 1987 waren ingediend en de titel hadden 'voor het succes van de Europese Akte'.¹² Het Parlement 'amendeerde' wel op belangrijke onderdelen, maar steunde globaal toch de Commissievoorstellen vóór de bijeenkomst van de Europese Raad. In het kort kwam de overeenstemming voor de jaren tot en met 1992 op het volgende neer. Er komt een plafond voor de Europese begroting, gerelateerd aan het BNP van de gezamenlijke lidstaten. Dit zal voor 1992 1,2% BNP bedragen voor de in dat jaar te verrichten betalingen (1,3% BNP voor aan te gane verplichtingen). De binnen dat plafond in de begroting op te nemen uitgaven worden gefinancierd uit vier bronnen, drie bestaande en één nieuwe. De bestaande zijn: de communautaire douanerechten en landbouwheffingen, alsmede de BTW. Het EG-deel van de BTW blijft 1,4% van de gemeenschappelijke grondslag. Daarvan gaat echter de compensatie voor onevenwichtigheden ten gunste van het Verenigd Koninkrijk (en in mindere mate van de

Bondsrepubliek) af, zodat effectief 1,25% resteert. De nieuwe financieringsbron berust op 'de toepassing van een percentage dat tijdens de begrotingsprocedure wordt bepaald in het licht van de totaal aan alle andere ontvangsten op een aanvullende grondslag die de som is van het BNP tegen marktprijzen'. Deze bepalingen zijn inmiddels opgenomen in het derde Eigen-middelenbesluit²⁰ dat met terugwerkende kracht vanaf 1 januari 1988 zou moeten werken. Evenals dit het geval was met het eerste Eigen-middelenbesluit van 21 april 1970 en het tweede van 7 mei 1985 behoeft dit bekrachtiging door de parlementen van de lidstaten.

Het interinstitutioneel akkoord van 1988

De Europese Raad volgde de Commissie in het tevoren vastleggen van jaarplafonds voor grote uitgavengroepen en voor de jaarlijks door de Commissie 'af te roepen' eigen middelen. Hij was zich daarbij ervan bewust dat deze – op een betere begrotingsdiscipline gerichte – ideeën op gespannen voet zouden kunnen komen met de begrotingsbevoegdheden van het Europees Parlement. Daarom werd de Raad gevraagd de juridische uitwerking van een en ander te doen in het licht van een met het Europees Parlement te bereiken overeenkomst. Dat is de 'interinstitutionele overeenkomst' van Parlement, Raad en Commissie van 29 juni 1988 geworden²¹, waarmee het Parlement na niet gemakkelijke onderhandelingen akkoord is gegaan. Het Parlement had zelf ook steeds de nadruk gelegd op de noodzaak van meer discipline met betrekking tot de ontwikkeling van de landbouwuitgaven. Deze worden nu aan jaarplafonds gebonden, terwijl de geleidelijke verdubbeling van de structuurfondsen in 1993 een stijgingsgraad inhoudt die het Parlement met zijn door het Verdrag verleende jaarlijkse 'speelruimte' niet zou kunnen bereiken. Er zijn echter andere uitgavengroepen, waarvan dat niet gezegd kan worden. Bijvoorbeeld: samenwerking met

niet-geassocieerde ontwikkelingslanden, energie- en onderzoeksbeleid, milieubeleid. Het Parlement bereikte dat eventuele overschrijding van de jaarplafonds voor de landbouwuitgaven niet ten koste zal gaan van de jaarplafonds voor andere categorieën, de zogenaamde 'niet-verplichte uitgaven'. Het ging – omwille van de doelstelling '1992' – akkoord met voor elk jaar tot 1992 vastgelegde maxima voor een aantal uitgavengroepen en het kan dus zijn 'speelruimte' niet meer inzetten voor hogere uitgaven dan die waarmee het bij voorbaat voor vier jaar akkoord ging. Het kan wel binnen de jaarplafonds voor uitgavengroepen zijn bevoegdheden tot gelding blijven brengen en werken aan de kwaliteit van de uitgaven. De Raad heeft in het derde Eigen-middelenbesluit eveneens jaarplafonds voor de ontvangsten vastgelegd, die overeen komen met de vorenbedoelde uitgavenplafonds.

4. 1988, Het jaar van de substantiële, maar beperkte stappen. Einddoel blijft uiteenlopen

In de media is vaak een voorstelling van zaken gegeven alsof de Europese Gemeenschap nu ineens uit zijn lethargie zou zijn opgestaan en dat door het gezamenlijk streven naar een interne markt in 1992 de resterende verschillen in de standpunten als vanzelf worden opgelost. Dit is niet het geval. Alleen al uit de reactie van mevrouw Thatcher op de analytische uittalingen van de heer Delors in juli jongstleden over de toenemende overdracht van bevoegdheid aan de Gemeenschap valt op te maken, dat de lidstaten nu weliswaar samen in de trein van de interne markt naar 1992 zitten, maar dat de eindbestemming van de verschillende compartimenten vooralsnog totaal verschillend is. Volgens Delors moet genoemd gezamenlijk streven leiden tot meer communautaire, in plaats van nationale besluitvorming, wil het althans niet op een gegeven ogenblik vastlopen en wil het bijvoorbeeld zich voltrekken binnen een sociaal- en milieuka-

der. Daarbij behoort dan een uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement. Volgens Thatcher is al wat tot de mogelijkheden behoort dat de twaalf landen nauwer samenwerken in zaken die we samen beter kunnen, zodat we beter samen handel kunnen drijven.²² 'Een Europa van afzonderlijke, samenwerkende landen zou sterker zijn. Dat was nu juist zo'n lofwaardig streven.' Zij zou nooit toegeven aan een supranationale ontwikkeling en bevoegdheden van Westminster naar Brussel laten gaan. Dat zij niet bereid is mee te werken aan een Monetaire Unie, zelfs niet het Pond Sterling te laten meefunctioneren in het EMS-koersmechanisme, had zij al bij eerdere gelegenheden naar voren gebracht. Zij wordt bij dit laatste door steeds minder politici en ondernemingen in haar land ondersteund. Nu is eerder De Gaulle ook ooit door Pompidou opgevolgd (waarna Franse remmen werden losgelaten), maar het voorbeeld toont duidelijk aan dat de Europese Raad van februari 1988 – hoe opluchtend positief ook – geen verandering brengt in de institutionele compromis-structuur van de Gemeenschap. Thatchers uittalingen – in juli/augustus 1988 wekenlang een leidend thema in de Britse pers – zijn trouwens een spiegel waarin velen, zonder het te zeggen, zichzelf zien. Natuurlijk ook in Nederland. Het doet de inmiddels aan de macht gekomen generatie nadenken over

---

De generatie die aan de macht is denkt na over wat zij bereid is te offeren aan integratie.

---

wat zij bereid is te offeren aan Europese integratie. Alleen de oude idealen van de jaren vijftig, vlak na de oorlog, zijn daartoe voor deze generatie onvoldoende.

In dit verband moet vermeld worden dat de Europese Akte evenmin verandering brengt in het compromiskarakter van de institutionele opzet van de EG. Heel wat schrijvers vinden dat de Akte dat compromiskarakter nog versterkt. De Akte draagt weliswaar onder meer bij aan:

- een frequentere meerderheidsbesluitvorming in de Raad ten opzichte van de feitelijk gegroeide situatie, maar niet in vergelijking met de letter en geest van de oorspronkelijke Verdragen;
- het vergroten van het competentiegebied van de Gemeenschap, namelijk op gebied van 'onderzoek en technologische ontwikkeling' en 'milieu', maar zonder 'vervangend beleid' en anders dus dan de introductie van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid in de oorspronkelijke Verdragen;
- grotere invloed van het Parlement bij de wetgeving door de invoering van de 'samenwerkingsprocedure', maar de Raad behoudt het laatste woord.

Tegenover deze positieve elementen staan bedenkelijke. Dat de samenstelling en het aantal jaarlijkse bijeenkomsten van de Europese Raad zijn gecodificeerd zonder zijn rechtskarakter en zijn bevoegdheden te regelen²³ heeft namelijk niet alleen positieve aspecten. Het valt niet te loochenen dat Europese Raad, zoals die in Brussel in februari 1988, knopen weet door te hakken waartoe feitelijk de in de Europese Verdragen voor wetgeving bevoegde Raad van Ministers op geen stukken na kan geraken. De betekenis van regelmatige ontmoetingen van regeringsleiders kan alleen maar toegejuicht worden, maar feitelijk wordt de besluitvormingsprocedure die in de Verdragen is geregeld verlegd naar een intergouvernementele en dus unanieme. Men zal met de Europese Raad moeten leven; zij versterkt de besluitvorming, niet een gerichtheid op

een Europese Unie. De wetgeving is door de Verdragen als volgt geregeld: De Raad besluit op voorstel van de Commissie, na verkregen advies van het Parlement. De Raad kan slechts unaniem afwijken van Commissievoorstellen. De Europese Raad daarentegen besluit weliswaar formeel niet over juridische teksten, maar *de facto* wèl door zijn politieke overeenstemming over hoofdlijnen. De Raad van Ministers wordt geacht zich daaraan te houden, waardoor zowel de Commissie die het recht van voorstel heeft, als het Parlement, wiens advies moet worden afgewacht, terzijde worden geschoven. Het bijzondere van de overeenstemming in de Europese Raad van februari jongstleden is, dat deze globaal wèl tot stand kwam na kennisgeving van concrete Commissievoorstellen en niet haaks stond op een eerder door het Parlement – op eigen initiatief – over die voorstellen ingenomen standpunt. Institutioneel verloopt de besluitvorming echter niet volgens het Verdrag: de Gemeenschapsconstitutie. Er wordt dus 'ongrondwettelijk' gehandeld, maar de soms triomfalistische, dan weer dramatische mystiek waarmee inmiddels de Europese Raad werd omhangen, brengt zijn staatsrechtelijke positie in vergetelheid.

Einde van de financiële autonomie, achteruitgang van parlementsbevoegdheid

Op het gebied van de financiële kaderregeling (wij missen een uitdrukking als '*Finanzverfassung*') is zelfs sprake van achteruitgang. In 1970 is met het eerste Eigen-middelenbesluit beoogd dat de Gemeenschap wordt gefinancierd uitsluitend door eigen middelen (derhalve geen contributie uit de nationale begrotingen), waarvan de hoogte wordt bepaald door communautaire besluitvorming. Het communautaire BTW-percentages wordt bepaald door de hoogte van de uitgaven, die op hun beurt weer worden bepaald in de jaarlijkse begrotingsprocedure waarbij Raad en Parlement elk hun eigen bevoegdheid uitoefenen. Een plafond zou

voor een onbepaald aantal jaren gelden. Thans zijn voor vijf jaar financiële afspraken gemaakt, met jaarplafonds voor uitgavengroepen en met jaarmaxima voor de af te roepen Gemeenschapsmiddelen. Deze jaarmaxima zijn opgenomen in het derde Eigen-middelenbesluit, dat door de nationale parlementen moet worden bekrachtigd. Ondanks het positieve van duidelijke, voor vier jaar geldende financiële afspraken, kan een reductie (geheel verdwijnen?) van de financiële autonomie niet worden ontkend. Het is immers niet meer uitsluitend communautaire besluitvorming die het niveau van de jaarlijkse 'Europese eigen middelen' bepaalt, maar het derde Eigen-middelenbesluit, dat door elk van de twaalf nationale parlementen moet worden aanvaard. Nationale besluitvorming heeft daarmee de communautaire weer overgenomen, zonder dat de nationale parlementen in de gelegenheid zijn de daarbij behorende controle, laat staan een medebeslissingsrecht uit te oefenen. In Nederlandse parlamentsstukken is geen bezorgdheid, zijn zelfs geen vragen te vinden over deze gang van zaken. Het was met name juist de Tweede Kamer in Nederland, die weigerde aan de realisering van het eigen-middelen idee mee te werken wanneer daarmee niet een versterking van de begrotingsbevoegdheden van het Europees Parlement gepaard zou gaan. Mede daardoor zijn die bevoegdheden toen versterkt. Thans toereert de Tweede Kamer dat in de Miljoenennota de afdracht van door Nederland geïnde eigen middelen aan de Gemeenschap, wie ze rechtens toekomen, als subsidies worden aangemerkt.²⁴ Stellig speelt het ontbreken van het dubbelmandaat bij het 'vergeten' van eerdere standpunten een rol. Van een belangrijke motie uit 1969 is nog slechts één ondertekenaar lid van de Tweede Kamer.²⁵

5. Periode tot 1992 gebruiken om 'Europese Grondwet' te versterken

Het is navrant om tijdens de opbloei van

de 'Europese lente' zulke negatieve geluiden te laten horen. Toch is het noodzakelijk om de aandacht niet alleen op de economische ontwikkeling te blijven richten, maar ook op (onder meer) de politieke en staatsrechtelijke grondslagen van wat de lidstaten aan het doen zijn. Dat is niet uitsluitend een 'vasthouden aan oude idealen', het is ook pragmatisch. Door 'in een verwevenheid' te blijven werken, zonder duidelijker taakafbakening tussen Gemeenschap en lidstaten en daardoor de eigen bestuurslaag van de EG te blijven negeren, ontstaan ook ondoelmatigheden. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, adviserend over oplossingsrichtingen op langere termijn, acht het op den duur onvermijdelijk om de Gemeenschap een eigen belastinggebied toe te kennen, als aanvulling op de bestaande inkomstenbronnen. De Raad ziet hierin het grote voordeel dat de *afweging tussen baten en lasten* van verdere communautaire beleidsintensivering of -uitbreiding met méér zuiverheid kan plaatsvinden.²⁶ Zijn interim-rapport 'De Financiering van de Europese Gemeenschap' is wederom zeer de moeite waard. De politiek moet blijven vooruitzien en mag wél opgelucht, maar niet tevreden zijn met het succes Delors/Kohl in 1988, want het democratisch element van de Gemeenschap is erdoor verzwakt. De kiezer van het Europees Parlement kan, afgaande op het begrotingsgedrag (waar nog steeds de grootste parlementaire bevoegdheid gelegen is) van zijn leden en zijn fracties ná 1988 niet met méér inzicht zijn keuze bepalen.

Noten

1. H.A.C.M. Notenboom, *Kroniek van de Europese Integratie. Christen Democratische Verkenningen*, 1987, nr. 9.
2. Aldus H. Weenink, *NRC*, 9 juli 1988.
3. *In Europa als Auftrag*, uitgave van de CDU/CSU fractie in de Bondsdag, Jaargang 1988, Heft 6.
4. Geciteerd door John Palmer, *The Guardian*, 19 april 1988.
5. Daniel Vernet, *Le Monde*, 9 juli 1988.
6. *NRC*, 16 augustus 1988.
7. *Art. 237 EEG*, zoals gewijzigd door Art. 8 van de Europese Akte.

8. James Elles, MEP, *Financial Times*, 6 juli 1988.
9. Aldus Minister H. van den Broek in een interview in *Die Welt*, 20 juni '88.
10. Het Witboek van Lord Cockfield' is een document van 14 juni 1985. De voltooiing van de interne markt, witboek van de Commissie voor de Europese Raad (Milaan, 28-29 juni 1985); COM (85) 310 def.
11. De Europese Akte trad in werking op 1 juli 1987.
12. 'Voor het succes van de Europese Akte', zo heet de mededeling van de Commissie van februari 1987 met voorstellen op het gebied van begrotingsdiscipline, landbouwbeleid, nieuwe financiën en structuurfondsen. COM (87) 100. Het is ook uitgegeven als supplement nr. 1/87 bij het *EG Bulletin*.
13. Cecchini-rapport, populaire uitgave: Alles op alles voor Europa / de uitdaging 1992, een verslag van Paolo Cecchini, onder auspiciën van de Europese Commissie, Børsen International Publications, Amsterdam/Brussel 1988.
14. *EG Bulletin* 3/1988, punt 1.1.2.
15. *Advies fiscale aspecten interne markt EG*, commissie ISEA, Sociaal Economische Raad (nov 1987) nr 87/23.
16. *Handelingen Tweede Kamer, 28-30 maart 1988*, over de nota Financieel-sociaal-economisch beleid 1988 - 1990.
17. De andere leden zijn commissaris Andriessen, drie onafhankelijke monetaire experts en de twaalf presidenten van de centrale banken der lidstaten. De commissie moet gereed zijn vóór de Ecofinraad vergadering, die vooraf gaat aan de Europese Raad van juni 1989.
18. Zie Harry Notenboom, *Het Europees Parlement en de Financiën. De uitoefening door het Europees Parlement van zijn begrotingsbevoegdheden 1975 - 1987*. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1988.
19. Nieuw artikel 130 A EEG.
20. Het derde Eigen-middelenbesluit werd op 24 juni 1988 vastgesteld. *Publikatieblad E.G. 1988 L 185*, 24.
21. *Publikatieblad E.G. 1988 L 185*, 33.
22. *The Independent*, 28 juli 1988.
23. *Artikel 2 Europese Akte*.
24. *Zie Miljoenennota 1988* (83). Ook het *Isea-advies* (noot 15) constateert dit op p. 31.
25. Voorbeeld van een Tweede Kamer-motie, zoals er in de jaren vóór 1970 méér zijn aanvaard, is die op stuk nr. 10101. Zitting 1968-1969. Zij is van 10 september 1969 en ingediend door de leden Westerterp, Vredeling, Berkhouwer, Boersma, Bos en Van Mierlo. De kern luidt: 'De Kamer, van mening, dat terwille van een meer democratische besluitvorming in de Gemeenschappen zo spoedig mogelijk een uitbreiding van de bevoegdheden van het Europese Parlement noodzakelijk is ter zake van het begrotingsrecht, de wetgeving en de benoeming van de leden van de Europese Commissie; spreekt als haar oordeel uit, dat de definitieve regeling van de Europese landbouwfinanciering, de toekenning van eigen middelen aan de Gemeenschappen en de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europese Parlement onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn; nodigt de Regering uit slechts in te stemmen met een definitieve regeling voor de Europese landbouwfinanciering in het kader van de vervanging van de financiële bijdragen van de lidstaten door eigen middelen van de Gemeenschappen en van een bevredigende versterking van de positie van het Europese Parlement.'
26. WRR, De Financiering van de Europese Gemeenschap, een interim-rapport. *Rapporten aan de Regering nr. 32* (1987) 68-69.

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Christelijk-sociaal denken als vorm van modern management

Er is een tijd geweest dat mensen die volgens christelijke opvattingen wilden leven voor achterlijk versleten werden; zij waren de lieden van de nachtschuit. Dat is nu wel een stuk anders! Het christelijk-sociale denken en de christen-democratische visies op overheid en samenleving worden momenteel tamelijk algemeen in positieve zin begroet. Moderne managementtheorieën naderen qua sfeer de voorstellen die vanuit onze sociale en politieke traditie naar voren worden gebracht. Dat hoeft ons niet te verbazen. Immers, het Evangelie heeft betrekking op de schepping waar wij in leven. Het is inderdaad een lamp voor onze voeten. Of, minder plechtig, als een maatschappij-analyse en als voorstellen tot transformatie van de maatschappij wezenlijk geïnspireerd zijn door het Evangelisch Appèl dan zullen ze ook wel prima dienen tot het welzijn van mens en schepping. Voorzover in het denken van ons en van anderen voortgang is, en geen regressie, kan enige convergentie van inzichten verwacht worden. Dit verschijnsel betreft zowel de visies op de organisatie van het overheidsoptreden als op datgene wat zich in ondernemingen afspeelt.

Deelgenoten in een werkgemeenschap

Het christelijk-sociale denken heeft steeds

gesteld dat de onderneming een arbeidsgemeenschap is waarin werkgever en werknemers elkaar als volwaardige deelgenoten moeten beschouwen. Dat was destijds, tegen de achtergrond van de klassenstrijd die door het klassieke kapitalisme en het even klassieke socialisme respectievelijk werd uitgelokt en gevoerd, een heel opzienbarende visie. Niet uitbuiting maar respect voor de arbeid, geen haat maar een streven naar harmonie, niet het puur materiële maar het welzijn van alle betrokkenen moest voorop staan, niet een ongeremd winststreven maar de continuïteit en bloei van de onderneming. Dat moet destijds wel redelijk utopistisch geklonken hebben.

In ieder geval kon niemand ervan uitgaan dat zoiets uit het vrije spel van individuele krachten zou ontstaan. Er moesten organisaties zijn die deze idealen met man en macht konden realiseren: de vakbeweging. Ook om harmonie en onderling respect moet immers gestreden worden. En in dat gevecht moeten mensen solidair zijn, ook met hen die in andere bedrijven en bedrijfstakken werken. Door de vakbeweging werden de ondernemers zonodig gedwongen om de menselijke waardigheid van werknemers te respecteren. Zodoende kregen werkgevers geen kans om, parasitair, de regels van het menselijk fatsoen die door anderen werden voor-

gestaan te ontduiken. De overheid heeft met het systeem van 'algemeen verbindend verklaren' van overeenkomsten dit proces de onmisbare wettelijke ondersteuning gegeven. Het christelijk-sociale denken vond een weerslag in de bedrijfspraktijk. Werknemers werden deelgenoten in de onderneming.

De verlichte ondernemer en zijn nieuwe werknemers

Het beeld van de ondernemer als de egoïstische uitbouter zonder oog voor de belangen van de werknemer, doet in sommige kringen nog steeds opgang. Het past echter niet meer, zeker niet op succesvolle *captains of industry*. Voor een aantal middelmatige figuren die hun onzekerheid met machtsvertoon trachten te maskeren klopt dat beeld nog wel — alleen al met het oog op hèn zijn vakbonden nodig ten einde hun verdwijning te bespoedigen. De moderne, verlichte werkgever heeft echter al lang de betekenis van democratie en menselijkheid ontdekt.

In Amerikaanse handboeken valt te lezen dat leiders van ondernemingen beseffen dat de toekomst van hun bedrijf afhangt van het hebben van bij-de-tijdse, bekwame en tevreden werknemers.¹ Als er een klimaat van wantrouwen bestaat, tussen directie en arbeiders, ontstaan er voortdurend moeilijkheden, maakt men elkaar verwijten; dan wordt er gestaakt en wordt soms zelfs geweld gebruikt. De produktiviteit zal tot gevaarlijk lage niveaus dalen en misschien volgt er wel bedrijfs-sluiting. Wat een ellende als bazen die een gat in hun persoonlijkheid hebben, niet tijdig genezen of het bedrijf uit geschopt worden! De effectieve ondernemer zal daarentegen zoeken naar arbeidsvrede en harmonie. Vakbonden hebben daarin een belangrijke rol omdat ze vorm geven aan de dialoog tussen arbeid en onderneming.

Het geciteerde handboek gaat nog verder: veel ondernemers zien zichzelf als rentmeesters die ook een algemeen be-

lang dienen.² Het is niet zo dat de dienst aan de aandeelhouders voor de directies voorop staat. Hun belangen worden afgewogen met belangen van de sociale omgeving, het milieu, het welzijn van de werknemers en het voortbestaan van het bedrijf als zodanig. Vandaar dat in zo'n handboek een flink deel wordt gewijd aan de ethiek van het ondernemen, de bedrijfs-ethiek, de rol van ethische commissies in bedrijven, etc.³ Men erkent dat de hedendaagse werknemer een geëmancipeerd mens is. Hij wil zijn verstand gebruiken, mee beslissen op grond van eigen specifieke deskundigheid. Hij reageert natuurlijk geïrriteerd op hiërarchisch gedoe en wenst verantwoordelijkheid voor het eigen werk. Bij zo'n type werknemer hoort ook een nieuwe ondernemer. Die speelt de baas niet, geeft geen orders maar werkt in teamverband met kritische en ongeduldige medewerkers. Het is zijn taak om dat team te motiveren. Het specifieke voorschrijven van taken is er niet meer bij om dat die in de moderne tijd te gecompliceerd zijn om ze als chef voortdurend te kunnen doorgronden.

Een effectieve ondernemingsleider als de Nederlander prof. dr. Andriessen (sinds kort voorzitter van het NCW) constateert dat de nieuwe werknemer als geassocieerde, als deelgenoot in een samenwerkingssysteem wil worden beschouwd.⁴ 'Werkelijke voortgang is hier

---

Werkelijke vooruitgang is niet te bereiken zonder participatie van allen.

---

niet te bereiken zonder participatie van allen. Leiding kan kwaliteit en service niet maken – mensen doen dat. Daarbij past geen autocratische stijl'. En voorts: 'De concurrentie is alleen vol te houden als je goed bent. Goed word je of blijf je alleen als je daarin iedereen weet te betrekken. Anderen doen het ook, je moet wel'.

Menselijk management

Voorstanders van de christelijk-sociale visie op de verantwoordelijkheid van mensen in de onderneming zal zo'n inzicht als muziek in de oren klinken. Hoewel: de slotzin 'Anderen doen het ook, je moet wel' maant in feite tot enig wantrouwen over wát er nu feitelijk wordt nagestreefd.

In een lezing voor het Convent van Christelijk Sociale Organisaties bracht de heer Andriessen zijn visie op modern management onder de titels 'sociaal beleid' en 'sociaal ondernemerschap'.⁵ Het is iets dat past bij de nieuwe mondige werknemer zoals die in het geciteerde Amerikaanse handboek omschreven is. Werkoverleg op alle niveaus, de dicht bij het beleid functionerende medewerkers ook echt bij het beleid betrekken, alle mogelijke inspraak in de taken die de werknemer zelf moet uitvoeren, veel informele medezeggenschap, meedenken vanuit de onderneming. Een vorm van verantwoordelijkheidsspreiding (*business units* als zelfstandige onderdelen van het bedrijf) past in dit moderne denken. En dat is allemaal gericht op grotere produktiviteit.

In een bundel opstellen aangeboden aan professor Van Zuthem bij zijn vijfentwintigjarig hoogleraarschap (bedrijfskunde Twente) worden dit type vraagstukken door een reeks van schrijvers op een zeer gevarieerde manier besproken.⁶ Van Zuthem heeft in de afgelopen decennia zelf veel bijgedragen aan de ontwikkeling van het christelijk-sociale denken waarbij een zekere mate van (principeel herkenbare) nieuwlichterij niet gemeden werd. Steeds stelde hij de ethische vragen die de positie van de werknemer en de ondernemer be-

treffen. Uit zijn christelijk-sociale visie volgt voorts, evenzeer als bij Andriessen, dat de werknemer voluit serieus genomen moet worden. Medezeggenschap is daarbij een zeer belangrijk thema. Als socioloog ziet Van Zuthem bovendien heel goed de waarde van institutionalisering. Het is nogal lichtzinnig om te veel aan de goede wil van de ondernemers over te laten, hoezeer ook die goede wil nodig is om datgene waar hij formeel toe verplicht is op een creatieve manier in te vullen. Een ding moet echter met klem worden gesteld: Het christelijk-sociale denken is niet primair op produktiviteit gericht maar op een inkadering van de economische bedrijfsdoelen in sociale voorwaarden en belangen van interne en externe aard. Van Zuthem wil dat het sociale beleid van de onderneming een autonome factor is in het bedrijfsbeleid. Sociaal beleid mag geen afgeleide zijn van economische doelstellingen. Hierdoor verschilt zijn visie van die van Andriessen.

In de aan Van Zuthem aangeboden bundel staat een zeer openhartig stuk van een organisatie-adviseur, dr. Tolsma.⁷ Die gelooft niets van de idealen van Van Zuthem. 'Voor zover sociaal beleid voorzien wordt van morele kwalificaties, zie ik die voornamelijk als ideologisch, in de zin van een fraaie vlag die een doodgevone handelswaar moet dekken'. Het is volgens Tolsma alleen een lokkertje voor het aan te trekken 'schaarse gekwalificeerde personeel'. Als dat personeel er in ruime mate is 'dan wordt het management weer gewoon verticaal en ontplooit het personeel zich maar buiten werktijd'. Zijn artikel maakt een eerlijke indruk, maar dat is al gauw het geval bij auteurs die op de rand van het cynisme balanceren. Tot slot merkt Tolsma op 'dat je beter bij een bedrijf kunt werken met een goede moraal en zonder sociaal beleid dan bij een bedrijf met een goed sociaal beleid maar zonder moraal'.

Zo komt hij toch nog wat dichter bij Van Zuthem uit alsmede bij de arbeider die

Herman Bode in zijn bijdrage als volgt citeert: 'Ben nu diep teleurgesteld en heb geen vertrouwen in welk bedrijf dan ook. Het gevoerde sociale beleid werd alleen gevoerd zo lang men de mensen nodig had. Nu wordt men als een stuk vuil aan de kant gezet'.⁸ 'Sociaal beleid' kan dus heel verdacht zijn, niets meer dan een instrument om, heel cynisch, de moderne mondige medewerker nog slimmer uit te buiten dan vroeger, vanwege een gebrek aan psychologie, mogelijk was. De mondige mens op een voetstuk, de verantwoordelijkheidsspreiding geprezen; maar de klassieke ondernemer doet het allemaal vanuit zijn welbegrepen eigenbelang en hij lacht de werknemers intussen uit.

De wind uit de zeilen

Het eerdergenoemde handboek wijdt onder andere een beschouwing aan de terugloop in het ledental van de Amerikaanse vakbeweging vanaf de jaren vijftig. Hoe is dat gekomen? De auteurs schrijven dit toe aan de 'oppositie van het management'.⁹ De meest succesvolle tactiek is om voor te blijven op de vakbonden in het verschaffen van goede arbeidsvoorwaarden: hoge lonen, extra diensten op het terrein van de gezondheidszorg en de pensionering, betaalde vakanties, kinderopvang, en het scheppen van een warme familiesfeer in het bedrijf. Daarbij past een '*human resource management*' waarin de inspraak van de werknemers wordt onderstreept en de communicatie tussen werknemers en management wordt versterkt. Ook de andere elementen van het hiervoor beschreven 'sociaal beleid' en 'sociaal ondernemerschap' worden onder het hoofdje 'oppositie van het management' vermeld. Zo houd je de vakbond op een afstand, maak je het lidmaatschap overbodig en vergroot je de feitelijke speelruimte van de directie. Het is duidelijk dat de rol van de ondernemingsraad daarmee tegelijkertijd wordt uitgehold. Als er bovendien een sfeer gekweekt wordt waarin 'het welbegrepen eigenbelang'

De overheid is een geduchte concurrent van de vakbond.

voor iedereen voorop schijnt te mogen staan dan zal de animo om je voor het algemene werknemersbelang in te zetten niet groot zijn. En daarover gaat het nu juist in het christelijk-sociale denken.

Het eigenaardige is dat niet alleen door de praktisering van een managementfilosofie de werknemersorganisaties ondergraven worden. Albeda wijst erop dat de uitbreiding van garanties door de overheid de behoefte aan bescherming door de vakbond heeft verminderd.¹⁰ Hofstede geeft (onder het kopje 'zelfmoordpogingen') zelfs een hele reeks oorzaken aan die voortvloeien uit het eigen (ook op niet-leden van toepassing zijnde) beleid van de vakbeweging.¹¹ Vooral de overheid is, ook uit eigen beweging, een geduchte concurrent van de vakbond. Diverse garanties en dienstverleningen worden door haar veel goedkoper of zelfs kosteloos aangeboden. Het is een raadsel waarom dit vakbondsonvriendelijke beleid gevoerd is.

Zelfregulerende mechanismen – het sociale evenwicht

Wat moeten we nu met dat 'menselijke management' en het christelijk-sociale denken? In een recente toespraak heeft minister De Koning een heel mooie beleidssynthese voorgesteld die recht doet aan de christelijk-sociale opvattingen en aan een aantal doelstellingen die in mo-

derne managementtheorieën gesteld worden.¹² Het is uiteraard niet af te keuren als, eventueel via de kromme stok van het 'welbegrepen eigenbelang' een rechte sociale slag geslagen wordt. Als de onderneming maar echt een goede moraal heeft.

In de visie van De Koning is er geen tegenstelling tussen economisch en sociaal beleid. De inzichten vanuit het '*human resource management*' hebben hun geldigheid. Maar dan binnen de moraliteit van het christelijk-sociaal denken. Medezeggenschap behoeft instituties, een ondernemingsraad (OR), vakbondswerk. Het kan best goed zijn als vraagstukken van werkoverleg elders in het bedrijf worden besproken zodat de OR zich op de grotere beleidskwesties kan richten. Het gaat intussen niet aan om de persoonlijke bevrediging in het werk te verwarren met de sociale verantwoordelijkheid die de werknemers als groep toekomt. Dat is geen kwestie van individuele behoeftenbevrediging of de respectering van elkaars specifieke vakkennis. Het gaat hier om een beantwoorden aan en een appèl op een sociale roeping waardoor mensen zich tot iets verplicht weten. Van Zuthem zegt daarover elders in dit nummer behaarswaardige dingen.

De sociale verantwoordelijkheid voor het hele ondernemingsgebeuren beleeft men in de OR en in de vakbeweging. Individuele ethiek is nog iets anders dan sociale ethiek.¹³ Beide moeten worden gerespecteerd. Problemen die de werknemers als groep aangaan zijn bijvoorbeeld de invoering van nieuwe technologie. Zo iets vergt een langdurige betrokkenheid van de OR bij de voorbereiding en aanbidding van beslissingen. Zo zijn er meer algemene belangen van meer of anders dan economische betekenis. Als wij de verantwoordelijke samenleving willen uitbouwen door veel over te laten aan de sociale partners in plaats van aan de overheid dan zullen die partners in een goed evenwicht van krachten moeten kunnen

handelen.¹⁴ Het respect voor de mondige werknemers moet zowel het welzijn van de werknemer zelf dienen als ook passen bij de economische doelstellingen, aldus De Koning. 'Overaccentuering van één van deze doelstellingen maakt de kans op succes veel geringer'. 'Als de balans dreigt door te slaan naar deze of gene zijde, is de overheid gelegitimeerd een beleid te ontwikkelen, dat tot doel heeft de balans weer in evenwicht te brengen'. Dus als bijvoorbeeld de werknemersorganisaties worden verzwakt of buiten spel gezet dan lokt dat voortgaande overheidsbemoeienis uit. Daarom hebben werkgevers en overheid veel belang bij een sterke vakbeweging.

Integer ondernemingsbeleid

Op de meest onverwachte plaatsen kan men in deze tijd vernemen dat het leven draait om 'het welbegrepen eigenbelang'. 'Sociaal beleid' dat daaruit voortkomt wordt 'sociaal' genoemd opdat de objecten van dat beleid (werknemers) niet direct door hebben dat de baas gewoon zijn arbeidskosten drukt. Aldus gaat de redenering. Afwezigheid van een morele basis loopt echter uit op een verwijtbaar gebrek aan integriteit in het beleid. Zo wordt iets dat prachtig kan zijn tot iets verachtelijks. Dit type 'sociaal' beleid zal snel stuiten op even cynische werknemers die de truc doorzien. Het is belangrijk om de, zo goed bij modern management passende, ideeën uit de christelijk-sociale traditie en uit het gespreide-verantwoordelijkheidbegrip, scherp af te bakenen tegen instrumentele benaderingen van de medemens.

Het gaat in de christelijk-sociale en christen-democratische beweging niet om bevrediging van persoonlijke behoeften alleen of op de eerste plaats, maar om structuren waarin persoonlijke en collectieve verantwoordelijkheden tot hun recht kunnen komen. Het gaat niet om het op zichzelf gerichte individu, maar om de sociale persoonlijkheid die zich, in alle bescheidenheid, ook groepen weet tot so-

ciaal zinvol bestaan. Daarbij horen de kernbegrippen solidariteit, gerechtigheid en rentmeesterschap. Ondernemingsbeleid dat de economische doelstellingen niet sociaal normeert is in wezen parasitair. Het is daarom goed dat de sociale wetgeving het monopolie van de economische doelstelling heeft geblokkeerd. Wetgeving zorgt dat wij, in zwakke momenten, in moreel opzicht niet door een vloer zakken. Het evenwicht tussen OR, aandeelhouders, directie en commissarissen, en de balans tussen werkgevers en werknemers, bieden verdere waarborgen voor rechtvaardige afweging van de diverse belangen die bij bedrijfsbeleid aan de orde zijn.

Dat zijn allemaal constructies die de gevolgen van inzinkingen in de sociale bedrijfsmoraal moeten opvangen. Een ruggesteuntje om integer te blijven. Desnoods mag men met dank constateren dat het de onderneming goed gaat in ook economisch opzicht indien er sprake is van een goede sociale moraal in het management. Maar fatsoenlijk zijn uit winstbejag dat tast de integriteit toch te zeer aan.

Christen-democraten wordt wel verweten dat de verantwoordelijke samenleving een bezuinigingsmotief zou zijn. Laten we zorgen dat het christelijk-sociaal denken, evenmin als de christen-democratische vi-

sie van zijn appèllerende kracht wordt be-roofd en ingekapseld in de economische doelstellingen van anderen!

A.M.O.

1. William C. Frederick, Keith Davis, James E. Post. *Business and society, corporate strategy, public policy, ethics*. Mac Grow Hill International Editions. 1988.
2. *op cit.*, 29 e.v.
3. *op cit.*, 50-75.
4. J.E. Andressen, *Op de top van de golf*, 173 e.v., van heer Packaging Worlowide. Meulenhof Edinfo. Culemborg 1987.
5. Convents bijeenkomst van 25 en 26 augustus 1988 onder het motto 'Medezeggenschap in de negentiger jaren'.
6. E.D.J. de Jongh, A. Walravens (red.), *Sociaal beleid in perspectief*. Kok, Kampen 1988.
7. F.A.G. Tolsma, 'Van Zuthem revisited'. *op cit.* 35-50.
8. H.A. Bode, 'Enige opmerkingen over vakbeweging en economische orde'. *op cit.* 101.
9. Frederick e.a., 295-296.
10. W. Albeda, 'Overheid en sociaal beleid in de onderneming' in *De Jongh c.s.*, 174.
11. H. Hofstede, 'Nog steeds: een (on)beweeglijke beweging?' in *De Jongh c.s.*, 15-29.
12. Gehouden op eerdere genoemde Conventsconferentie en gepubliceerd in de *Staatscourant* 165, vr jaag 26 augustus 1988 onder de titel: 'Harmonisatie medezeggenschap op Europees niveau niet nodig'.
13. Zie ook E.O.J. de Jongh, 'Over ethiek en de Raad van Commissarissen' in *De Jongh c.s.*, 138.
14. Over het tegengaan van 'labiliteiten' zie ook J.C. Looise, 'De vakbeweging in de jaren '90, minder correctie en meer emancipatie?' in *De Jongh c.s.*, 84.

Medische voortplantingstechnieken

OP 5 NOVEMBER 1988

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA heeft zeer recentelijk het rapport 'Zinvol leven' gepubliceerd. Het gaat over kunstmatige inseminatie, in vitro fertilisatie (reageerbuisbevruchting) en het draagmoederschap, en is het eerste politieke rapport op dit zowel gevoelige als belangrijke terrein.

Naar aanleiding van deze publikatie wordt een studiedag georganiseerd. Tijdens deze conferentie zal met name aandacht worden geschonken aan de medisch-ethische en de juridische aspecten. Zo zullen vragen met betrekking tot draagmoedercontracten, vernietiging van embryo's en de anonimiteit van donors aan de orde komen. De problemen worden in een politiek kader geplaatst: wat is de rol van de overheid bij deze voortplantingsproblematiek vanuit de christen-democratische visie? (Lees s.v.p. verder op volgende pagina.)

ANTWOORDBON 'STUDIECONFERENTIE KUNSTMATIGE VOORTPLANTING'

NAAM (in blokletters): .....

ADRES: .....

POSTCODE/PLAATS: .....

meldt zich hierbij aan voor de Studieconferentie 'Kunstmatige Voortplanting' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA op zaterdag 5 november 1988.

wil bij de documentatieset wel/niet*) het rapport 'Zinvol leven' ontvangen.

is wel/geen*) lid van het CDJA of Platform jonge christen-democratische academici.

De deelnemersbijdrage zal aan de zaal worden voldaan. Bij inschrijving doch niet-deelname zal het bedrag met behulp van een toegezonden accept-giro worden overgemaakt.

Datum: ..... Handtekening: .....

Zenden aan:

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, t.a.v. mevr. J. Hageman, Antwoordnummer 1904, 2500 WB Den Haag (waarvoor geen postzegel verschuldigd is).

*) S.v.p. doorhalen wat niet van toepassing is.

De studieconferentie vindt plaats op *zaterdag 5 november a.s. vanaf 10.00 uur tot 16.00 uur in Hotel Heidepark, Jan Steenlaan 22-24 te Bilthoven.*

Tijdens de conferentie zal het rapport worden toegelicht door de twee voorzitters van de commissie, de heren prof.mr. E.M.H. Hirsch Ballin en prof.dr. E. Schroten. Er zal ruim gelegenheid zijn tot discussie met laatstgenoemden en met een forum onder voorzitterschap van drs. A.M. Oostlander (directeur Wetenschappelijk Instituut).

De kosten van de conferentie bedragen *f* 50, – (exclusief het rapport) en kunnen aan de zaal worden voldaan. Het rapport is te bestellen bij de uitgever: Van Loghum Slaterus te Deventer (tel. 05700-33155, levertijd maximaal 1 week) of bij de boekhandel te verkrijgen. De prijs van het rapport is *f* 18, – .

Indien u het rapport tegelijkertijd met de overige conferentiestukken wenst te ontvangen, dan verzoeken wij u dit bij uw aanmelding te vermelden. U dient dan *f* 68, – aan de zaal te voldoen. Bij de prijs van de conferentie is verder inbegrepen: toezending van de overige documentatie vooraf, consumpties, maaltijd, alsmede toezending van het conferentieverslag achteraf. Voor CDJA-leden en leden van het Platform van jonge christen-democratische academici bedragen de conferentiekosten *f* 25, – exclusief het rapport.

Aanmelding kan geschieden met antwoordbon (op vorige pagina) of telefonisch 070-924021, mevr. J. Hageman.

De sluitingstermijn voor de aanmelding is gesteld op maandag 31 oktober.

Drs. H. Eversdijk

Kerken mogen ook hun oor te luisteren leggen bij christelijke organisaties

Een zwijgende kerk is een dode kerk. Als de kerk 'spreekt', moeten vooral mensen en organisaties die zich bij hun handelen baseren op de Bijbel, naar de kerk luisteren. Maar het mag natuurlijk niet altijd één-richtingsverkeer zijn! Zou de kerk ook niet zo nu en dan naar 'anderen' moeten luisteren en mag de kerk vooral ook eens luisteren naar de christelijke organisaties? Weliswaar geldt gelukkig nog steeds dat de kerk 'van eigen rechte' is, maar ook de kerk leeft niet op een eiland. De kerken schijnen inderdaad ernst te willen maken met de 'inspraak' aan de basis. Dat is een positieve zaak. De Raad van Kerken heeft immers een zogenaamd 'Conciliair Proces' in gang gezet. Dat is als het ware een brede maatschappelijke discussie over gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping. Het gaat tegen armoede, tegen bewapening en tegen vervuiling. Een enorme hoop hooi op de vork van het kerkvolk. De kerken pleiten voor herbezinning op het verbond dat God met Noach sloot, om ons weer te inspireren tot een verbond met elkaar en met God, een verbond voor het leven, met de regenboog als teken van hoop en van Gods trouw. Prima dus! Maar . . . ook de begeleidende nota erkent dat de gepresenteerde onderwerpen in een ander verband al lang en diepgaand aan de orde zijn gesteld. De

christelijke vakbeweging, de christelijke georiënteerde politiek, het christelijk onderwijs en de christelijke media hielden en houden zich intensief bezig met datgene wat nu gepresenteerd wordt in het Conciliair Proces. Moet het wiel opnieuw worden uitgevonden? Het is natuurlijk zeer wel te waarderen als juist in kerkelijke verbanden (ook) over gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping wordt gesproken. Maar waarom niet gebruik gemaakt van het vele wat door de christelijke organisaties op dit gebied reeds is gepresenteerd? Ik wil 'de kerk' graag uitnodigen gebruik te maken van alles wat binnen de christelijke organisaties is ontwikkeld.

De kerk mag ook best eens luisteren naar de christelijke organisaties! Dan voorkom je ook een zekere eenzijdigheid. Want de nota van de stuurgroep is bijvoorbeeld nogal eenzijdig samengesteld door functionarissen van kerkelijke staven of personen die zeer nauw bij de Raad van Kerken betrokken zijn. Een dikwijls specifieke sub-cultuur binnen de christelijke kerk, te herkennen aan een eigen taalgebruik dat soms boven de hoofden en harten van het gewone kerkvolk zweeft. Als men bijvoorbeeld stelt dat: 'Garanties eisen is wantrouwen hebben en wantrouwen vraagt om oorlog', dan is men toch kennelijk het

voorspel van de Tweede Wereldoorlog vergeten toen Tsjecho-Slowakije door onze onnozelheid werd opgeofferd en Polen snel aan de beurt was. Méér wantrouwen in Adolf Hitler en z'n bende door de kerk, de politiek en anderen zou wellicht oorlog hebben kunnen voorkomen.

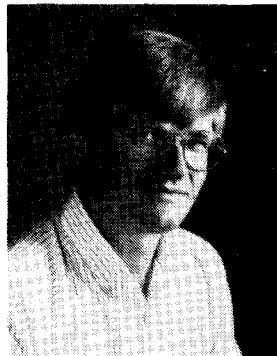
Ook loopt de Oost-West-analyse naar mijn idee achter. Zo worden enerzijds politici verdacht gemaakt (ze willen het INF-akkoord ondergraven) en anderzijds erkent men hun inzet! De nota lijkt het streven naar gerechtigheid uit te spelen tegen het streven naar machtsevenwicht; maar als het over armoede gaat, stelt men vast dat 'geen gerechtigheid mogelijk is zonder evenwichtiger machtsverhoudingen'. Zo kan ik nog doorgaan. Uiteraard staan er ook veel goede dingen in de nota, bijvoorbeeld over het milieu. Deze paragraaf is realistisch geschreven zonder in getuigenis politiek te vervallen. Maar wat mij een beetje 'steekt' is het feit dat het 'Conciliair' Proces (en dus eigenlijk ook de kerkleiding) lijkt te negeren wat aan publikaties gebaseerd op gedegen onderzoek is uitgebracht door bijvoorbeeld de Vrije Universiteit, het CNV, het NCW, het CDA, de NCRV, KRO, EO en andere christelijke organisaties. Publikaties ook in dit blad over wereldeconomie, ontwikkelingsbeleid, technologie, vrede en veiligheid, gerechtigheid, etc. geven wegen aan hoe politiek, kerk en maatschappij deze dingen aan zouden kunnen pakken. De kerken zouden toch tenminste te kennen kunnen geven dat ze ook deze stukken kennen en in hun afweging betrekken. Nu schrijft men bijvoorbeeld wel: 'dat we bereid moeten zijn te leren van en ons te laten corrige-

ren door mensen van andere godsdiensten en levensovertuigingen . . . !'

En je eigen mensen dan (zie Galaten 6:10, in de Statenvertaling: 'de huisgenoten des Geloofs'). Werken aan de wereld en je 'eigen' mensen in de kou laten staan? Dat kan toch niet de opdracht van de Kerken zijn. Gelukkig is er de laatste tijd een groeiende bereidheid om over en weer naar elkaar te luisteren. Dat is een goede zaak die vooral de christelijke geïnspireerde politiek moet oppakken! Natuurlijk hebben vooral kerk en politiek hun eigen specifieke verantwoordelijkheid. Maar elkaar negeren mogen ze toch geen van beiden. Overigens ervoer ik deze zomer welk een betrekkelijke zaak ook dit Conciliair Proces is. Toen ik op bezoek in Indonesië aan één van de bisschoppen uit de buitengewesten vroeg wat hij het belangrijkste vraagstuk vond voor z'n mensen, kwam het duidelijke en weinig prozaïsche antwoord: 'Eten'. Ook daar hebben kerk en politiek mee te maken. De werkelijkheid mag het ideaal nooit verdringen, maar kerk en politiek hebben óók met de vaak harde werkelijkheid te maken. Als we overigens samen 'de vensters open houden naar Jeruzalem' (Daniël 6) zal het met het luisteren naar elkaar ook wel goed komen.

Ing. A.J. te Raa

Een verantwoorde benadering van risico's

Het is ook een taak van de overheid om ervoor te zorgen dat de samenleving minder kwetsbaar wordt. Uit solidariteit met de risicogroepen. Om onrecht te voorkomen. Uit rentmeesterschap. En om iedereen zijn verantwoordelijkheid te laten beseffen voor het voorkomen van ongelukken.

Onverantwoord omgaan met risico's kan op den duur de gehele aardse schepping bedreigen. Alleen door het verantwoord omgaan met risico's zullen deze beheerst kunnen worden en zal een aanzienlijke daling bewerkstelligd worden van het aantal gekwetsten en doden door ongevallen of is een vermindering van schade aan het milieu door menselijke activiteiten te bewerkstelligen. De overheid heeft de taak deze verantwoordelijkheid af te dwingen, daar de mens van nature geneigd is zijn eigenbelang te laten prevaleren boven zijn verantwoordelijkheid jegens de schepping.

Om deze verantwoordelijkheid waar te maken en de kwetsbaarheid van de samenleving en het aantal ongevallen te verminderen is als eerste inzicht in de risico's die wij lopen vereist. Beoordeeld kan dan worden, zowel door de overheid als het individu, welke risico's acceptabel of onacceptabel zijn, op welke terreinen extra inspanning vereist is om de risico's te ver-

minderen en hoe het risico verminderd moet worden.

Enige jaren geleden stelde dr. ir. E. Schuurman in AR Staatskunde dat onze samenleving kwetsbaar is geworden door een onverantwoorde verbinding van wetenschap en techniek. Door een steeds verdergaande schaalvergroting, de groeiende onderlinge afhankelijkheid van individuen, groepen en zelfs (en met name stedelijke) samenlevingen van elkaar, nemen de kansen op grootschalige ongelukken toe en kunnen domino-effecten ontstaan. Echter ook zonder deze ontwikkelingen kunnen wij al voortdurend constateren dat veel levens gekwetst worden door menselijke activiteiten. Veel mensen overlijden door ongelukken.

In dit artikel wordt eerst beschreven wat kwetsbaarheid van de samenleving is, wat risico's zijn en hoe deze gekwantificeerd kunnen worden. Vervolgens wordt beschreven hoe normen gesteld kunnen worden waaraan risico's moeten voldoen om acceptabel geacht te worden. Tenslotte wordt aangegeven hoe risico's teruggedrongen kunnen worden en welke taak de overheid hierbij heeft.

Ing. A.J. te Raa (1951) is procestechnoloog bij een internationaal petrochemisch concern en onder andere voorzitter van de CDA-afdeling Dordrecht.

Risico's beoordelen

Mensen die verantwoord met risico's willen omgaan zullen deze risico's moeten beoordelen: het ene risico laten voor wat het is, het andere risico niet accepteren en het volgende risico reduceren. Voor de beoordeling van risico's is het noodzakelijk de risico's, te kennen, te kwantificeren en te vergelijken met een norm waarboven het risico onacceptabel wordt.

De risico's die in dit artikel besproken worden betreffen de milieu-, gezondheids- en maatschappelijke risico's. De financiële risico's zullen slechts behandeld worden voorzover ze betrekking hebben op de eerder genoemde risico's. Aan de hand van verschillende groepen voorbeelden kan een beeld geschetst worden van risico's die het individu of de samenleving lopen, de plaatsen waarin wij kwetsbaar zijn.

Voorbeelden van kwetsbare situaties met ongelukkige gevolgen waarop wij directe invloed kunnen hebben, zijn:

- eten van bedorven voedsel waarbij diarree ontstaat,
- wandelen op straat waarbij men aangereden wordt,
- sporten waarbij men een blessure krijgt,
- roken waardoor men een tumor krijgt,
- ziek zijn waarbij men verkeerd behandeld wordt.

Daarnaast zijn er situaties die buiten onze directe invloed liggen:

- storten van giftig afval waardoor de gezondheid wordt aangetast;
- lozen van gif in water waaruit ons drinkwater wordt bereid;
- storingen in industriële processen die brand, explosies of giftige dampen laten ontstaan;
- sabotage;
- oorlog.

Als de volgende omstandigheden zich gedurende lange tijd voordoen zullen de gevolgen ook zeer ernstig zijn:

- storingen in nutsbedrijven waardoor de elektriciteits- en watervoorziening

wegvallen;

- storingen in het transport waardoor de voedselvoorziening wegvalt;
- storingen in de telecommunicatie waardoor men niet meer op de hoogte is van de situatie elders;
- wegvallen van het openbaar bestuur waardoor er anarchie ontstaat.

Omdat risico een stochastisch begrip is, een kans op een ongeluk, is het noodzakelijk een risico als een kans te kwantificeren. Het risico van een activiteit, bijvoorbeeld: roken, werken, deelname aan het verkeer wordt daarom vaak uitgedrukt als een kans op overlijden per jaar. Enkele voorbeelden: Van de vrijwillig genomen risico's heeft het roken van twintig sigaretten per dag een overlijdenskans van 500×10^{-5} per jaar terwijl werken in een bedrijf een overlijdenskans door een ongeval van 4×10^{-5} heeft. Van de onvrijwillig genomen risico's creëert het verkeer een overlijdenskans van 3.7×10^{-5} per jaar (totale overlijdenskans door het verkeer 23×10^{-5}).

Vanwege het kansbegrip heeft het overgrote deel van de mensen er moeite mee om risico's rationeel te beoordelen. Risico's waarvan we de gevolgen reeds hebben ondervonden, zoals de hierna beschreven gevolgen van ongelukken die rond 1980 plaatsvonden, zijn beter te bevatten.

In 1980 is volgens de doodsoorzakenstatistiek van het CBS 5.3% van de sterfte veroorzaakt door ongelukken. Per miljoen inwoners zijn 430 doden te betreuren door ongevallen, het risico om door een ongeluk om het leven te komen bedroeg in 1980 dus 430×10^{-6} .

Naast 6000 doden waren de gevolgen van de ongevallen in 1980¹:

- 156.000 ziekenhuisopnamen;
- 3.100.000 verpleegdagen in ziekenhuizen, verpleeghuizen en revalidatieinrichtingen;
- 13.000.000 verloren ziektedagen.

Daarnaast is er een financiële schade opgetreden van vele miljarden gulden.

In het verkeer raakten bijna 57.000 mensen gewond, van wie circa één derde in het ziekenhuis werd opgenomen. Door een bedrijfsongeval werden ruim 85.000 werknemers getroffen, van wie 4% in het ziekenhuis moesten worden opgenomen. In de privé-sfeer blijkt sportbeoefening de grootste oorzaak van ongevallen (22%). Van de 2,5 miljoen actieve sportbeoefenaars in de leeftijdsklasse 16-45 jaar raken er elk jaar 1,2 miljoen geblesseerd.

Al vele jaren overlijden er in Nederland circa 6.000 mensen per jaar aan de gevolgen van ongelukken. Dit aantal heeft er niet toe geleid dat er een algehele extra inspanning is verricht om het aantal ongevallen te reduceren. Daaruit zou geconcludeerd kunnen worden dat onze overheid en samenleving dit aantal acceptabel vindt. Ik heb het sterke vermoeden dat als er meer inzicht in het beoordelen van risico's zou zijn, de onverschilligheid en acceptatie met betrekking tot risico's geringer en de inspanningen om de risico's terug te dringen groter zouden zijn.

Om een risico te beoordelen kan aan een risico een exacte of een psychologische dimensie, 'risico grootheid', gegeven worden. De exacte dimensie wordt als volgt uitgedrukt:

- kans op een ongeluk (het aantal ongelukken dat er per jaar kan voorkomen als gevolg van een bepaalde activiteit);
- omvang van een mogelijk ongeluk (de schade die wordt veroorzaakt door het ongeluk);
- produkt van kans en omvang van een ongeluk.

De samenleving beoordeelt risico's echter meestal op basis van psychologische dimensies van waargenomen riskantheid²:

- potentiële schadelijkheid/dodelijkheid van effecten;
- beheersbaarheid door veiligheids- en/of reddingsmaatregelen;
- aantal tegelijkertijd blootgestelde personen;
- bekendheid met gevolgen en effec-

ten;

- vrijwilligheid (vermijdbaarheid) van blootstelling.

Beide soorten dimensies kunnen tot strijdige conclusies leiden als men van activiteiten de ernst van hun nadelige consequenties vergelijkt. Onze samenleving is geheel in lijn met de psychologische dimensies meer onder de indruk van de nadelige gevolgen van kernenergie dan die van het verkeer en is tegen de uitbreiding van kernenergie. Terwijl als de nadelige gevolgen van beide activiteiten exact benaderd worden het risico van kernenergie gering is en we het verkeer volgens mr. Pieter van Vollenhove wel als een nationale ramp mogen beschouwen³:

- elke seconde 300 overtredingen;
- 6 miljard gulden schade per jaar;
- 1.500 verkeersdoden per jaar.

Iedere Nederlander heeft tijdens zijn leven een kans van 64% om door een verkeersongeval gewond te raken. Het hoge aantal verkeersslachtoffers wordt door Van Vollenhove geweten aan maatschappelijke onverschilligheid.

Het zal duidelijk zijn dat de publieke opinie voornamelijk bepaald wordt door psychologische dimensies. De exacte dimensie geniet niet geheel ten onrechte weinig vertrouwen bij het publiek, want: Met behulp van deze methode kon worden uitgerekend dat de risico's van kernenergie zeer gering zijn, echter, toch wordt het wereldnieuws regelmatig beheerst door grote ongelukken met kernenergie. Exact kon worden uitgerekend dat het lozen van insecticide in de Rijn door een chemische

---

De exacte benadering van risicoberekenen geniet weinig vertrouwen bij het publiek.

---

fabriek in Duitsland nauwelijks risico voor de volksgezondheid zou opleveren, echter toch vond men recentelijk deze stof, na vele jaren van lozing, in het drinkwater van Amsterdam en wil men het gebruik van deze 'onschadelijke' stof gaan verbieden.

Voor een kwantificering van risico's is een synthese noodzakelijk tussen de exacte en psychologische benadering. De overheid blijft echter de voorkeur geven aan de exacte benadering en werkt met exacte risiconormen.

Faalkans-analyse

De overheid heeft getracht voor de stormvloedkering vanuit de maatschappelijke achtergrond een acceptabele faalkans af te leiden. Deze stormvloedkering is zodanig ontworpen dat de groep van 100.000 Zeeuwen die risico lopen door het falen van de stormvloedkering hun overlijdenskansen met niet meer dan 0,0001% per jaar en per individu zouden zien stijgen. Verwacht wordt dat door het falen van de stormvloedkering 1.000 mensen zullen overlijden.¹³ Uit de overlijdenskansen en het aantal slachtoffers veroorzaakt door het falen van de stormvloedkering is afgeleid dat de faalkans van de stormvloedkering minder dan één maal per 10 miljoen jaar moet zijn. Als deze norm gesteld is kan met behulp van een zogenaamde foutenboom vastgesteld worden of de stormvloedkering voldoet. In een foutenboom wordt de kans dat de ongewenste topgebeurtenis optreedt, in dit geval het overstromen van grote delen van Zeeland, uitgerekend. Als resultaat van de foutenboom kan voor elk onderdeel worden uitgerekend hoe vaak het mag falen. Als de faalkans overschreden wordt, dan moeten er verbeteringen worden aangebracht die de faalkans verkleinen. Als de faalkans veel geringer is dan kan er mogelijk een bezuiniging gerealiseerd worden. Het grote nut van de faalkans-analyse is dat voorkomen wordt dat veel kosten en moeite besteed worden om een geringe faalkans nog verder te verkleinen, terwijl een

ander onderdeel met een veel grotere faalkans geen aandacht krijgt.

Vooraf door het ongeluk met een chemische fabriek in Seveso is in 1982 een Europese richtlijn tot stand gekomen inzake de risico's van zware ongevallen bij bepaalde industriële activiteiten. De richtlijn heeft tot doel zware ongevallen die kunnen worden veroorzaakt door bepaalde industriële activiteiten, te voorkomen, alsmede de gevolgen van dergelijke zware ongevallen voor mens en milieu te beperken. Een van de belangrijkste onderdelen van deze 'Post Seveso' richtlijn is de verplichting die op bevoegde instanties gelegd wordt, om 'zich ervan te vergewissen dat de potentiële veroorzaker van ongevallen de meest geschikte maatregelen neemt om zware ongevallen te voorkomen en de gevolgen ervan te beperken'.

Het uitvoeren van de richtlijn vereist volgens het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieuhygiëne (VROM): 'zowel het verkrijgen van voldoende inzicht in de aard en de omvang van de risico's (risico-analyse) als het, op basis van dat inzicht, beslissen of die risico's aanvaardbaar zijn, mede gegeven het maatschappelijk voordeel van de betreffende activiteit (risico-beheersing)'.¹⁴ Met andere woorden met behulp van risico-analyse wordt uitgerekend, op een wijze zoals bij de stormvloedkering de faalkans is uitgerekend, hoe groot de kans op een ongeluk is. Als deze kans geringer is dan een bepaalde norm en als er voldoende maatschappelijk voordeel bestaat, dan is de activiteit acceptabel.

Echter het zal blijken dat zowel de berekeningsmethodiek als de normstelling zeer discutabel is. Risico-analyse kan een schijn veiligheid creëren. Als namelijk niet aan de veiligheidsnorm voldaan wordt kan vaak eenvoudig door toevoeging van een extra beveiligingssysteem wel aan de norm voldaan worden. Bijvoorbeeld: Als bij een risico-analyse blijkt dat de werking van één veiligheidsklep onvoldoende zeker is, kan men het risico van een niet-

werkende veiligheidsklep in de risico-analyse verwaarloosbaar maken door twee veiligheidskleppen parallel te installeren.⁶ Welke controlerende ambtenaar weet echter dat twee parallelle veiligheidskleppen door interferentie een vernietigende werking op de apparatuur in hun omgeving kunnen hebben en dat er in plaats van een verwaarloosbaar risico een groot risico is ontstaan. Bij mijn werkzaamheden aan beveiligingssystemen in de procesindustrie heb ik veel gevaarlijke situaties gezien die ontstaan waren door veiligheidssystemen.⁷

Normstelling

In het IMP milieubeleid 1986-1990 wordt, voor nieuwe activiteiten als normstelling een maximaal toelaatbaar niveau van 10^{-6} /jaar voor het individuele risico vastgelegd. Onder individueel risico wordt verstaan: de kans dat iemand die 24 uur per dag op een bepaalde plaats doorbrengt gedurende een jaar loopt om te overlijden ten gevolge van een ongeval met betreffende activiteit. Hiernaast kent men ook het groepsrisico: de kans gedurende een jaar op een ongeval met de betreffende activiteit ten gevolge waarvan gelijktijdig een bepaald aantal personen komt te overlijden.

De norm voor het individuele risico betekent dat een verhoging van het risico op overlijden door natuurlijke oorzaken of een ongeval met minder dan 1% door het risico van de betreffende activiteit aanvaardbaar wordt geacht. Als referentie wordt hierbij de minst kwetsbare groep van 12 tot 16-jarigen genomen. Verwaarloosbaar wordt een risico geacht als het minder dan 10^{-8} /jaar is.

Als groepsrisico van een bepaalde activiteit wordt één incident met een omvang van 10 doden per 100.000 jaar acceptabel geacht. Aan ongelukken met grotere gevolgen wordt een zwaarder gewicht toegekend. In dit verband is er voor gekozen dat een n-maal groter gevolg moet corresponderen met een n^2 maal kleinere

kans. Een ongeval met duizend doden wordt één maal per miljard jaar acceptabel geacht.

Voor DSM in Limburg is reeds een risico-analyse uitgevoerd. De risico-contouren zijn berekend, dat wil zeggen van elk punt op de kaart wordt de kans bekend geacht die men loopt om door een calamiteit binnen het DSM-complex om te komen. Als voor de woonomgeving slechts een verwaarloosbaar risico acceptabel is (een overlijdenskans van een individu van één maal per 100 miljoen jaar door een ongeluk bij DSM), hetgeen voor nieuwbouw als norm geldt, dan wordt het bouwterrein voor een stad als Geleen erg klein. De burgerij heeft vijfduizend bezwaarschriften en reacties tegen de plannen van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieuhygiëne ingediend.⁸ Na behandeling in de vaste kamercommissie Milieu werd daarom besloten de normen aanzienlijk minder stringent te maken.

Op dit moment worden enkele proefprojecten met risico-analyse uitgevoerd. Deze projecten zullen in 1989 worden geëvalueerd.

Uit diverse publikaties blijkt dat VROM hoge verwachtingen koestert van de methode. Voor wat betreft een beoordeling van de relatieve veiligheid, vergelijking van risico's van vergelijkbare activiteiten, lijkt mij dit ook wel gerechtvaardigd. Echter voor wat betreft de bepaling van absolute veiligheidsniveaus heb ik mijn ernstige twijfels. Onderzoek van ongelukken heeft mij geleerd dat vaak de combinatie van factoren die tot het onderzochte ongeval hebben geleid en die vooraf voor zeer onwaarschijnlijk werd gehouden, vanwege een niet onderkend verband wel waarschijnlijk beoordeeld had moeten worden. Onderzoek van prof. W.A. Wagenaar laat zien dat ongelukken vaak tot dertig oorzaken hebben. Uit het onderzoek bleek ook dat menselijk falen verantwoordelijk is voor 90% van de ongelukken.⁹ Deze factor is zeer moeilijk te verwerken in risico-

analyse. De betrouwbaarheid van een risico-analyse is beperkt. De modellen hebben een inherente onzekerheid van een factor drie. De onzekerheid van de risico-frequentie is een factor twintig.⁴

De normstelling is echter nog veel onzekerder. Afhankelijk van de formulering zal men de norm soms wel en soms niet accepteren. Ik vermoed dat de volgende formuleringen die gelden voor de stormvloedkering, een afnemende acceptatie teweeg brengen:

- falen van de stormvloedkering zal niet vaker dan één maal per 10 miljoen jaar plaatsvinden;
- door het falen van de stormvloedkering zullen 1.000 Zeeuwen omkomen;
- het groepsrisico van het falen van de stormvloedkering is 100 maal groter dan het groepsrisico dat het ministerie van VROM acceptabel acht voor nieuwe activiteiten.

Daarnaast is het beoordelen van risico aan de hand van het aantal te verwachten doden een zeer beperkte maatstaf. Ongelukken zonder directe doden kunnen zeer ernstige gevolgen hebben voor het milieu. Ik hoef hierbij slechts het ongeluk bij het chemische bedrijf Sandoz in Basel in herinnering te roepen waardoor de Rijn ernstig vervuild werd. Daarnaast wordt lichamelijke letsel niet in ogenschouw genomen.

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat een absolute normstelling voor risico's op basis van de te verwachten toename in overlijdenskans, net zoals de mogelijkheid om uit te rekenen of aan deze normstelling voldaan wordt, nog niet goed mogelijk is.

Pragmatische benadering

Risico's kunnen ook op een meer pragmatische manier benaderd worden, zonder het stellen van absolute normen, door risico's te beoordelen door vergelijking en historische gegevens. Op basis van historische gegevens kan men bepalen of het ene bedrijf gevaarlijker is dan het andere, of een bepaalde groep mensen meer ge-

vaar teweeg heeft gebracht dan de andere. Het feit dat automobilisten in het eerste jaar 7 maal onveilig zijn dan ervaren automobilisten is veelzeggend. Risico-reducerende maatregelen onder de eerstejaars automobilisten behoren dan ook prioriteit te krijgen boven die voor ervaren rijders.

Op eenzelfde wijze kunnen bedrijven en bedrijfstakken met elkaar vergeleken worden. Sinds 1986 moeten bedrijven met meer dan 100 werknemers een jaarverslag opstellen, waarin een cijfermatig overzicht opgenomen moet zijn van de ongevallen die hebben plaatsgevonden. Ook moeten de maatregelen beschreven worden die getroffen zijn naar aanleiding van ongevallen.

De vergelijking wordt gemaakt aan de hand van indexcijfers: een verzuim-index en een frequentie-index. De verzuim-index geeft het aantal verzuimdagen aan per ongeval, dat is de ernst van het ongeval, de frequentie-index geeft het aantal letsels per 100 werknemers aan met een verzuim langer dan één dag. Ongevallen met dodelijk en blijvend letsel worden afzonderlijk gerapporteerd. In 1986 bedroeg de gemiddelde verzuim-index 17,7 dagen per ongeval en de gemiddelde frequentie-index 2,4 letsels per 100 werknemers per jaar.¹¹ Opvallend is dat de frequentie-index in dertig jaar tijd met een factor 3 à 4 is gedaald terwijl de verzuim-index met 50% is gestegen.¹² Met andere woorden het aantal ongevallen is aanzienlijk gedaald maar de ernst van de ongevallen is toegenomen.

Door een vergelijking te maken tussen bedrijven kan bepaald worden welke bedrijven het goed doen en welke verbetering door andere bedrijven ten minste nog te bewerkstelligen is. Een bedrijf als Shell, met op zich zelf al lage ongevalcijfers, spant zich in om het aantal ongevallen nog verder terug te dringen onder meer op grond van de nog lagere cijfers van het grote chemische bedrijf Dupont.¹⁰

Als oorzaak van de gunstige cijfers van

Dupont wordt wel genoemd het feit dat Dupont gestart is als producent van explosieven. In dit geval blijkt dat zeer grote risico's door een verantwoorde benadering kunnen leiden tot een relatief gering aantal ongevallen.

Vergelijking van bedrijven op basis van ongevallencijfers leert ook dat gunstige ongevallencijfers vaak samen gaan met gunstige bedrijfsresultaten.¹⁰ Dat grote bedrijven met lage ongevallencijfers zich inspannen het aantal ongevallen verder terug te dringen, zelfs tot een beoordelingscriterium van de kwaliteit van de bedrijfsleiding maken, bewijst dat investeringen in het voorkomen van ongevallen als rendabel worden beschouwd en dat men de overtuiging heeft dat het aantal ongevallen nog verder verminderd kan worden.

Gezondheidszorg

Regelmatig valt in de krant te lezen dat er in de gezondheidszorg nogal eens fouten gemaakt worden. Zelfs duiken er in de krant wel eens berichten op dat de overlijdenscijfers dalen als er ergens een artsenstaking wordt gehouden. Op een congres noemde de Amsterdamse hoogleeraar mevrouw prof. G.M. van Asperen als voornaamste risico's in de gezondheidszorg: ziekenhuisinfecties, voorschrijven van verkeerde medicijnen en behandeling van gezonde lichaamsdelen.¹⁵ In Intermediair van 22 januari 1988 citeert mr. B.A.J.M. de Mol enkele bronnen van onderzoek naar medische fouten. Volgens één ervan lopen vier op de honderd patiënten een iatrogene complicatie (een aandoening die door medisch ingrijpen veroorzaakt is) op.

Op een symposium in Amsterdam stelde dr. ir. Th. Zelders van de afdeling intensive care van het Nijmeegse Radboud ziekenhuis in een toespraak dat er door medische fouten in het ziekenhuis per jaar 1.800 personen komen te overlijden, van wie 600 sterfgevallen te voorkomen zijn.

Mevrouw Van Asperen stelde voor dat

alle gegevens van fouten van artsen toegankelijk gemaakt zouden worden, zodat op basis van deze gegevens een keuze gemaakt kan worden voor een behandelend geneesheer.¹⁵ Eén van de belangrijkste oorzaken van de fouten is volgens Van Asperen de lange werkdag van artsen. Zij bepleitte naar analogie van het rijtijdenbesluit voor vrachtwagenchauffeurs een 'snijtijden'-besluit voor chirurgen.

Gegevens betreffende vergissingen die door artsen gemaakt worden zouden mijns inziens niet met naam en toenaam gepubliceerd moeten worden, want ik verwacht dat er dan een ongewenste onrust ontstaat en de meeste fouten verdoezeld zullen worden. Terwijl het juist belangrijk is dat alle vergissingen opgespoord worden om gebruikt te worden in een grondig onderzoek zodat herhaling van dit soort fouten voorkomen wordt. Dit mag niet alleen aan het particulier initiatief worden overgelaten, hier ligt ook een belangrijke taak voor de overheid. De huidige situatie wekt tenminste de schijn dat voornamelijk naar de belangen van de artsen gekeken wordt.

Risico's beperken

Risico's kunnen alleen beperkt worden als ze opgespoord worden en als vervolgens de wil aanwezig is ze te beperken. In de procesindustrie is storingsanalyse als nieuwe techniek ontwikkeld om potentiële risico's in bestaande en nieuw te bouwen installaties op te sporen. Systematisch wordt de gehele installatie onderzocht op alles wat fout kan gaan door elk onderdeel te onderzoeken onder omstandigheden die niet normaal zijn. Bijvoorbeeld: Als de stroming in een pijp normaal van A naar B gaat dan wordt onderzocht wat er gebeurt als de stroming stil staat of van B naar A gaat. Na toepassing van deze techniek zijn de gevaarsaspecten van een installatie bekend en kan men maatregelen nemen om de risico's te verminderen. Vaak blijken veel potentiële risico's nadat ze onderkend zijn met eenvoudige middelen te

reduceren. Van meer recente datum is de techniek procesveiligheidsanalyse om nieuwe ontwikkelingen reeds in een zo vroeg mogelijk stadium op gevaarsaspecten te onderzoeken, zodat of wel de ontwikkeling een andere richting opgestuurd kan worden of wel onderzoek gestart kan worden om de gevaarlijke aspecten te reduceren.

Technische ontwikkelingen zijn in het algemeen voorspelbaar voor degene die ze van nabij volgt. Een ontwikkeling die een bepaalde groep voordeel oplevert zal ook zeker toegepast worden, ook als de samenleving die te riskant zou vinden. Pogingen om dit soort ontwikkelingen tegen te houden zullen meestal vruchteloos zijn. Als ze in Nederland tegengehouden worden, dan zullen ze wel in het buitenland toegepast worden, misschien wel zó dichtbij dat ook in Nederland grote risico's gelopen worden. Het is beter de negatieve kanten van een ontwikkeling te onderkennen en tegen te gaan. Dat kan het best als er aan wordt meegedaan.

Als voorbeeld kunnen we de intensieve varkenshouderij of de stort van chemisch afval nemen. In beide gevallen waren de negatieve gevolgen voor degenen die het wilden weten bekend. De intensieve veehouderij is via de landbouwvoorlichting door de overheid gestimuleerd. Hierdoor waren vele boeren met weinig of arme grond in staat een goed inkomen te verwerven. Het is een fraai voorbeeld hoe het ondernemerschap van kleine zelfstandigen en techniek in staat zijn een toonaangevende en concurrerende bedrijfstak op te bouwen. Tegelijkertijd is het er een voorbeeld van hoe weinig actie er in een vroegtijdig stadium ter voorkoming van de negatieve gevolgen wordt genomen. Men had kunnen weten dat de intensieve veehouderij meer mest produceert dan op het land in de omgeving verwerkt zou kunnen worden. Reeds in de jaren zestig hebben zich al problemen voorgedaan met de lozing van mest. Pas nadat er zich een bijna onherstelbare schade, die overigens niet

---

Omdat nieuwe ontwikkelingen steeds sneller zullen gaan, zal de wetgeving steeds verder achter gaan lopen.

---

alleen door de intensieve veehouderij veroorzaakt is, ten bedrage van miljarden guldens heeft voorgedaan aan onze bossen, zelfs aan ons cultureel bezit, worden er acties ondernomen die pas over enkele jaren effect zullen hebben.

Het initiatief tot het voorkomen van deze problemen is een duidelijke overheids-taak, want van een particuliere ondernemer kan niet verwacht worden dat deze maatregelen neemt waarmee hij zich uit de markt prijst. De maatregelen kunnen pas genomen worden als deze voor iedereen gelden. De overheid heeft in het verleden te lang gewacht haar verantwoordelijkheid op zich te nemen voor het nemen van maatregelen die de negatieve gevolgen van ontwikkelingen tegen ging.

Met de opkomst van de chemische industrie is ook meer chemisch afval geproduceerd. Zelfs door zeer grote ondernemingen met toonaangevende laboratoria in Nederland is dit afval gestort, terwijl de giftigheid en risico's bekend waren. Juridische procedures tegen de verantwoordelijke personen blijken vruchteloos omdat de wetgeving op het moment van storting niet toereikend was.

Omdat nieuwe ontwikkelingen steeds sneller zullen gaan, zal de wetgeving steeds verder achter gaan lopen. Hierdoor zullen steeds grotere risico's geno-

men worden, risico's die ook voorkomen kunnen worden. Om ervoor zorg te dragen dat bij nieuwe ontwikkelingen gestreefd wordt naar minimale risico's is het noodzakelijk dat personen die risico's nemen, ter verantwoording kunnen worden geroepen ook al loopt de wetgeving op de ontwikkelingen achter. Als een producent van chemisch afval vele jaren geleden geweten had dat hij ter verantwoording zou worden geroepen voor de risico's waarvan hij op dat moment alleen op de hoogte was dan zou hij in de meeste gevallen meer verantwoord met het afval zijn omgesprongen. Dan zou de overheid nu niet met een enorme hoeveelheid vervuilde grond zitten waarvan de reinigingskosten een veelvoud zijn van de kosten voor het vernietigen van het oorspronkelijke afval. Dan zou de industrie nu reeds over betere methoden voor afvalverwerking beschikken, want gelijktijdig met de toegenomen risico's van de techniek biedt de techniek ook de mogelijkheden om de risico's en de gevolgen ervan tegen te gaan.⁵ Voorwaarde is echter dat de mogelijkheden ook ontwikkeld worden, hetgeen zeker een aanzienlijke inspanning vergt.

Overheid

Het is ook een taak van de overheid om ervoor te zorgen dat de samenleving minder kwetsbaar wordt, dat er gestreefd wordt naar minder ongelukken, omdat:

- Een belangrijk deel van de gevolgen van ongelukken in de vorm van ziektekosten en op te vangen inkomstenverlies op de samenleving wordt afgewenteld. Van letsel veroorzaakt door het niet dragen van autogordels of door sporten zou men nog kunnen stellen: het is de persoonlijke vrijheid van de mens om zich aan risico's bloot te stellen, laat die mens dan ook maar zelf voor de gevolgen opdraaien. Bij de automobilist heeft de overheid er al voor gekozen de verantwoordelijkheid op zich te nemen. Bij sporten is de verantwoordelijkheid persoonlijk en lijdt

men zelf de fysieke pijn, maar de financiële consequenties kunnen op de samenleving worden afgewenteld.

- Voor de meeste ongelukken geldt dat degene die een ongeluk veroorzaakt of zou kunnen voorkomen niet dezelfde is als degene die de gevolgen moet dragen. Uit overwegingen van rechtvaardigheid zal de overheid er daarom op moeten toezien dat degene die het risico veroorzaakt er al het mogelijkste aan doet om dit risico te minimaliseren.

Daar waar categorale organisaties hun verantwoordelijkheid met betrekking tot veiligheid niet waarmaken moet de overheidsbemoediging vergroot worden.

Juist het CDA heeft een taak om er zorg voor te dragen dat de overheid haar verantwoordelijkheid op zich neemt:

- uit solidariteit met de risicogroepen die zelf niet voor hun beveiliging kunnen zorgen, zoals voetgangers in het verkeer;
- om onrecht te voorkomen uit ongelukken die ontstaan uit overtreding, zoals het dronken deelnemen aan het verkeer of roekeloos omgaan met risico's;
- uit rentmeesterschap om onnodige schade aan de schepping te voorkomen, zoals schade die bijvoorbeeld door het chemische bedrijf Sandoz aan de Rijn is aangericht;
- om iedereen zijn verantwoordelijkheid te laten beseffen voor het voorkomen van ongelukken.

De overheid zal moeten komen tot een geïntegreerd beleid om de kwetsbaarheid van de samenleving, de milieu-, de gezondheids- en ongevalsrisico's te beperken. Op dit moment werken nog vele ministeries, schijnbaar ongecoördineerd, aan onderdelen van dit beleid. Bijvoorbeeld: Uit een rapport van de provincie Zuid-Holland over transport van gevaarlijke stoffen blijkt dat dit vervoer niet aan de normen van VROM kan voldoen.¹⁴ In de ogen van VROM zijn de normen van Verkeer en Waterstaat dus niet acceptabel.

De verantwoordelijkheid voor de uitvoering van dit beleid moet zoveel mogelijk gespreid worden, zonder dat dit tot afschuiven van de verantwoordelijkheid leidt. Omdat de korte termijn financiële resultaten of andere doelstellingen van een organisatie negatief beïnvloed kunnen worden door een goed veiligheidsbeleid mag het niveau dat ter verantwoording wordt geroepen niet te laag liggen.

Juridisch gezien is normstelling één van de krachtigste instrumenten van de overheid. Als een emissie-norm overschreden is, is een bedrijf strafbaar. Als de risiconorm wordt overschreden dan mag het bedrijf geen nieuwe installatie bouwen. In dit artikel zijn de moeilijkheden bij het stellen van de norm reeds genoemd:

- Normen kunnen alleen adequaat gesteld worden als de consequenties van het overschrijden der norm bekend zijn. Nieuwe ontwikkelingen kunnen of wel zonder norm worden voortgezet totdat de schadelijkheid ervan is aangetoond of wel worden geremd door uit angst geboren normen;
- Risiconormen missen een aanvaardde basis, terwijl daarenboven de bepaling van risico's met grote onzekerheid omgeven is.

Een goede normstelling vereist een continue aanpassing aan de zich steeds uitbreidende mogelijkheden der techniek om risico's te beperken. Hierdoor wordt een zich tweeledig versterkend effect gecreëerd: de ontwikkelaars van risicobeperkende technieken worden gestimuleerd door de wetenschap dat er een gerede kans bestaat dat de techniek wordt toegepast, terwijl de industrie kan verwachten welke verbeteringen op termijn moeten worden toegepast.

Ondanks een continue aanpassing van de normstelling zal de normstelling steeds achter blijven lopen. Daarom moet de overheid van de ontwikkelaars van nieuwe technologieën een verantwoorde benadering van risico's eisen, want zij zijn de enige die voldoende inzicht in de risico's

van deze technologieën hebben. Ontwikkelaars van nieuwe technologieën zouden moeten kunnen aantonen dat de nieuwe ontwikkeling op alle risico's is onderzocht en dat deze risico's met de best beschikbare middelen worden beperkt. Ook zouden de ontwikkelaars moeten aangeven welke maatregelen de overheid moet nemen om risico's te beperken.

Veiligheid, risicobeoordeling en het verantwoord omgaan met risico's moet als onderdeel van het onderwijsprogramma worden geïntegreerd met verkeersveiligheidsonderwijs. De vaardigheden die hierbij geleerd worden zullen ook op andere terreinen hun nut hebben, want in onze moderne samenleving zullen op vele plaatsen gelijksoortige beoordelingen moeten worden gemaakt.

Ook buiten het onderwijs moeten mensen doordrongen worden van hun verantwoordelijkheid voor veiligheid. Ir. P.J. Theunissen (oud-directeur bij Shell) zegt dat de mensen zonodig geïndoctrineerd moeten worden met veiligheid.¹⁰

De voorlichting aan de samenleving over risico's zal verbeterd moeten worden. Het lijkt nu wel of er steeds twee kampen bestaan: één die risico's bagataliseert en één die ze overdrijft. Men moet wel een deskundige zijn om op basis van de huidige informatie uit de pers te kunnen schiften tussen zin en onzin. Terwijl het juist zo belangrijk is om een goed oordeel over risico's te vellen, want het verschil tussen gevaarlijk en ongevaarlijk is meestal een kwestie van verantwoord of onverantwoord met iets omgaan. En verantwoord kan alleen met iets worden omgegaan als men de objectieve risico's van iets kent. Door onverantwoord met water om te gaan kan men verdrinken. Door verantwoord met benzeen, een stof die in de krant vaak als zeer giftig wordt omschreven en waaruit benzine voor een groot deel bestaat, om te gaan, kan men auto rijden.

De overheid moet verantwoordelijke functionarissen dwingen hun verantwoor-

delijkheid waar te maken. Dit kan gerealiseerd worden door in geval van een ernstig ongeval de hoogst verantwoordelijke functionaris op hoog niveau verantwoording te laten afleggen. Bijvoorbeeld: De burgemeester van een gemeente waar een zeer ernstig verkeersongeval heeft plaatsgevonden moet bij de commissaris van de koningin verklaren waarom het ongeluk niet te voorkomen was en welke verbeteringen er bewerkstelligd zullen worden.

Duidelijke besluiten

De overheid heeft de plicht tot besluitvorming betreffende acceptatie van risico's want een duidelijke benadering van risico's door de overheid neemt onnodig remmende krachten weg voor technologische ontwikkelingen die risico's kunnen beperken. Nederland heeft met de beslissing rond het wel of niet uitbreiden van de energie-opwekking door kernenergie laten zien hoe een besluit niet genomen moet worden. Allereerst is er na lange discussies in het parlement een brede maatschappelijke discussie georganiseerd onder leiding van jhr. mr. de Brauw. Vervolgens kregen velen het gevoel dat de uitkomsten daarvan door politici aan hun laars gelapt werden omdat er voorstellen voorbereid werden die uitbreiding van kernenergie zouden bewerkstelligen. Na het ongeluk met de kerncentrale in Tsjernobyl werd het roer nog eens compleet omgegooid. Het CDA heeft voor dit zwabberende beleid een zware verantwoordelijkheid gedragen. Zo'n beleid draagt zeker niet bij tot het minimaliseren van risico's. Als de overheid het zich permitteert onduidelijk te zijn over dit soort problemen, zal de bereidheid om investeringen te doen in risicobeperkende ontwikkelingen afnemen.

Ook gekozen volksvertegenwoordigers moeten hun verantwoordelijk waarmaken en duidelijke besluiten nemen hoe moeilijk die ook kunnen zijn. Het is niet de publieke opinie die in het parlement gekozen is.

Men zal moeten accepteren dat er bij de afweging tussen keuzen, waarbij elke keuze z'n eigen risico's meebrengt, meestal geen enig juiste keuze is. Bijvoorbeeld: Wie weet wat ernstiger gevolgen heeft voor ons nageslacht: het onvermijdbare kooldioxyde uit conventionele centrales of het radio-actieve afval van kerncentrales. Wij moeten erkennen dat we dit soort besluiten niet alleen op basis van afgewogen feiten kunnen nemen. Men zal na bezinning moeten komen tot een gewetensvolle beslissing, waarbij men geweten moet opvatten als *'conscience'*: samen weten. Een brede maatschappelijke discussie is een brevet van onvermogen voor de volksvertegenwoordiging.

Om tot een verantwoorde beslissing te komen kan de volksvertegenwoordiging een Milieu Effect Rapportage of een aspectenonderzoek laten uitvoeren. Echter als op basis van een dergelijk onderzoek besloten wordt een bepaalde ontwikkeling tegen te gaan moet men zich realiseren dat er ook alternatieven geboden moeten worden.

Een verantwoorde benadering van risico's vereist een Europese en bij voorkeur zelfs mondiale aanpak. Als slechts een beperkt aantal landen milieubeschermdende en risico-reducerende maatregelen neemt kan de industrie van die landen concurrentie nadeel ondervinden, terwijl de negatieve gevolgen van een 'goedkoop' beleid zich niets van landsgrenzen aantrekken. De EG zou dit onderwerp met kracht moeten aanpakken binnen haar grenzen en haar grenzen moeten sluiten voor landen die riskant met het milieu omspringen.

Literatuur

1. CBS en stichting medische registratie, *Ongevallen van groot tot klein*, Staatsuitgeverij 1982.
2. Dr. C.A.J. Vlek, *Risico beoordeling en beslissen in onze kerheid*, Congres 'Techniek, Veiligheid en Maatschappij', NIRIA, KIVI en KNCV 5 november 1987.
3. Toespraak van mr. Pieter van Vollenhove tot het Congres 'Techniek Veiligheid en Maatschappij', *Staatscourant* 215, 6 november 1987.
4. Post Seveso, de Europese richtlijn voor veiligheid van

- mens en milieu. Mr. F.W.R. Evers en drs. C.J. van Kuijen op het symposium voor veiligheid op 15 januari 1987 Den Haag.
5. *AR Staatskunde* juni 1980.
  6. Prof. ir. J.L. Spoormaker, 'Ontwerpen op bedrijfszekerheid van mechanische systemen', *12 Procestechologie no 6* (1985) 15-21.
  7. A.J. te Raa, 'Het voorkomen van hameren van veiligheidskleppen', *12 Werktuigbouw no 7/8* (1985), p. 51-56.
  8. Jacques Herraets, 'Overheid stelt normen voor herrie, stank en veiligheidsrisico's', *NRC Handelsblad*, 30 mei 1987.
  9. Prof. dr. W.A. Wagenaar, *Studiedag 'Instrumentele beveiliging in de procesindustrie'*, Utrecht 26 februari 1986.
  10. ir. P.J.M. Theunissen, *NCI* 7, mei 1986.
  11. *Arbeidsongevallen 1986*, Stichting CCOZ S. Wolters april 1987.
  12. Het Veiligheids Instituut, *Ongevallen in Nederland*.
  13. Drs. ir. J.K. Vrijling, 'De stormvloedkering Oosterschelde, een proeve van techniek en veiligheid', *Congres 'Techniek, Veiligheid en Maatschappij'* NIRIA, KIVI en KNCV, 5 november 1987.
  14. 'Risico's vervoer gevaarlijke stoffen', *NRC*, 11 augustus 1988.
  15. Prof. G.M. van Asperen, 'Risico's en gezondheid(szorg)', *Congres 'Techniek, Veiligheid en Maatschappij'* NIRIA, KIVI en KNCV, 5 november 1987.

Rectificatie

In het oktobernummer van Christen Democratische Verkenningen is boven het artikel van prof. dr. C.J. Rijnvos ten onrechte de foto van prof. dr. H.J. van Zuthem geplaatst. De foto van de heer Rijnvos is ten onrechte weggefallen boven zijn artikel. Dit is een vergissing geweest bij de productie van het blad.

Drs. J.J.M. Penders

Profiel van de Europese Politieke Samenwerking

Het is niet mogelijk blijvend en een economische reus en een politieke dwerg te zijn. De Europese Politieke Samenwerking zal steeds meer stelling moeten nemen in de buitenlandse politiek. Zeer veel EPS-verklaringen zijn aanvaardbaar vanuit christen-democratisch oogpunt.

De Europese Politieke Samenwerking (EPS), het intergouvernementele overlegverband van de twaalf EG-leden op het terrein van de buitenlandse politiek, bestaat bijna twintig jaar. Na aanvankelijke aarzelingen en twijfels is Nederland nu gelukkig met de mogelijkheden die de EPS biedt. 'De mogelijkheid om nationale opvattingen in het wijder verband van de EPS uit te dragen en er daardoor meer aandacht voor te krijgen, alsmede de intensieve uitwisseling van informatie inzake internationale politieke ontwikkelingen, zijn elementen die tot een positieve evaluatie van deze vorm van overleg bijdragen.'¹ Deze passage in de Memorie van Toelichting bij de begroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken 1980/1981 geeft beknopt weer wat voor Den Haag de belangrijkste winstpunten zijn van de EPS. Zij geeft niet alle gevoelens van Nederland weer. Later meer hierover.

Hoe anders was de Nederlandse opstelling in het begin van de jaren zestig, toen

minister Luns, samen met zijn Belgische collega, De Gaulle's plannen voor een Politieke Unie torpedeerde. Bondskanselier Adenauer was des duivels dat hij 'es erleben müsste dass die Niederlande sich mehr als fünf Minuten widersetzen würde'.² Nederland vreesde een overheersing door een Frans-Duits blok en aantasting van het Atlantisch Bondgenootschap. Toen echter op de Haagse Topconferentie van 1969 de deur tot de EG voor Londen openging, verminderden de bezwaren en kon Nederland – terughoudend – akkoord gaan met de start van de EPS.

Wat heeft de EPS opgeleverd? Spreekt Europa met één stem en heeft die stem invloed? Is de EPS voor het Nederlandse beleid een verruiming of een beperking? Welke rol speelt het Europese Parlement? Drukt de christen-democratie een stempel op de EPS? Deze vragen zullen in dit artikel aan de orde komen.

Drs. J.J.M. Penders (1939) is lid van het Europese Parlement en momenteel lid van de Programcommissie.

1. *Handelingen van de Tweede kamer, 1980/81, 16400, V, no. 2,35.*
2. *Luns, ik herinner mij. Vrijmoedige herinneringen van mr. J.M.A.H. Luns, zoals verteld aan Michel van der Plas. (Leiden 1974), 148.*

In de loop der jaren is een complexe overlegstructuur ontstaan. Op diverse niveaus, van ambtelijke werkgroepen tot de Europese Raad van staatshoofd en regeringsleiders wordt gesproken over internationale vraagstukken. Via een vaste telexverbinding, het Coreu-net (correspondents européens), vindt tussen de twaalf ministeries van Buitenlandse Zaken een continue uitwisseling van informatie plaats. In derde landen en in internationale fora zoals de Verenigde Naties, werken de Twaalf voortdurend samen. Sinds de Europese Akte bestaat er een EPS-secretariaat te Brussel dat het halfjaarlijks wisselend voorzitterschap ondersteunt. Het secretariaat is een administratieve en geen politieke instelling en zal gezien de krappe bestaafing (van zestien personen) de EPS voorlopig niet wezenlijk doen veranderen.

De Europese Akte is nog om een andere reden van belang. De samenwerking op buitenlandspolitiek gebied ligt nu vast in verdragsbepalingen en is niet langer gebaseerd op werkafspraken. Dat maakt de EPS minder vrijblijvend. De Twaalf hebben zich onder meer verplicht te streven naar een Europees buitenlands beleid, overleg te plegen over elk vraagstuk van algemeen belang (helaas beoordeelt elk land voor zich wat een 'algemeen belang' is), met elkaars standpunten rekening te houden, het Europese Parlement nauwer bij de EPS te betrekken en de standpunten te coördineren over de politieke en economische aspecten van de veiligheid. Opneming van deze bepalingen in de Europese Akte is een codificatie van de bestaande praktijk.

Die praktijk wijst uit dat de hoofdsteden er lang niet altijd in slagen op één lijn te komen, laat staan gezamenlijk actie te ondernemen. Dat zelfs de informatie-uitwisseling niet altijd optimaal is bleek in april 1986. In Den Haag stelden de EPS-ministers een verklaring over terrorisme op, terwijl de Britse, Franse en Spaanse bewindslieden wisten dat deze bij de openbaarmaking achterhaald zou zijn, omdat

Amerikaanse vliegtuigen op weg waren naar Libië voor een bombardement. Deze drie ministers konden bij een hechtere samenwerking deze voorkennis niet aan hun collega's hebben onthouden. Gezien echter het feit dat buitenlands beleid de kern van de nationale soevereiniteit raakt en harmonisering slechts zeer langzaam en geleidelijk kan verlopen, mag het een prestatie heten dat de EPS in zo'n betrekkelijk korte tijd zoveel heeft bereikt.

Coördinatiereflex

Grootste winstpunt is wat wel de 'coördinatiereflex' wordt genoemd. Dat betekent dat de lidstaten in de loop der tijd de gewoonte hebben ontwikkeld elkaar automatisch op de hoogte te houden van belangrijke ontwikkelingen en het beleid zoveel mogelijk onderling af te stemmen. Via het Coreu-net worden 7500 berichten per jaar verzonden. Met name voor kleinere landen is deze extra-stroom informatie van onschatbare waarde. De vele ontmoetingen van ambtenaren, directeuren politieke zaken en natuurlijk ministers (die elkaar, ook in ander verband, praktisch wettelijk zien) dragen allemaal bij tot de coördinatiereflex.

In enkele internationale fora lukt het de EPS heel aardig om een gezamenlijk geluid naar voren te brengen. In de Verenigde Naties kwamen de Permanente Vertegenwoordigers van de EG-landen in 1985 liefst 258 maal samen om een gezamenlijke standpuntbepaling te bespreken.³ In een groot aantal gevallen slagen de Twaalf erin een gelijk stemgedrag te vertonen over resoluties in de Algemene Vergadering, sinds 1981 bij 70% van de resoluties, zij het met inbegrip van routinekwesties.⁴

Betekent een betere onderlinge afstemming van standpunten tussen de EPS-deelnemers nu ook dat de Europese in-

3. K. Stadler, 'Die Zusammenarbeit der Zwölf in der Generalversammlung der Vereinten Nationen in den achtziger Jahren', in: *Europa-Archiv*, Folge 7/1988, 190.

4. *ibidem*, 183.

vloed op de gang van zaken in de wereld groeiende is? Een analyse van het EPS-optreden op een aantal terreinen – de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE, de Slotakte van Helsinki), het Midden Oosten en Zuid Afrika – stemt tot stevige bescheidenheid. De onderlinge EPS-overeenstemming is vaak te mager voor duidelijke uitspraken, laat staan krachtige acties. De positie van de Verenigde Staten, de voornaamste bondgenoot van praktisch alle EPS-leden weegt meestal zwaarder dan de aandrang om tot een eensgezinde Europese opstelling te komen.

Naarmate het economisch gewicht van de EG toeneemt – en dat wordt bij voltooiing van de interne markt alleen maar pregnanter – doet zich overigens het fenomeen voor dat derde landen de EPS meer en meer gaan zien als een blok en er hoge verwachtingen van koesteren. Curieus is dan weer dat de EPS-leden zich weliswaar bewust zijn van dat verwachtingspatroon en de druk die ervan uitgaat, maar dat zulks de cohesie niet noodzakelijkerwijs bevordert.

Derde landen koesteren hoge verwachtingen van de EPS.

De Slotakte van Helsinki, de CVSE

Lange tijd is de EG-samenwerking bij de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, zowel tijdens de aanloop naar de Slotakte van Helsinki (1975) als bij latere vervolgsamenkomsten, het paradepaard van de EPS geweest. Vanaf 1971

functioneerden er twee werkgroepen. Een groep in Brussel, bestaande uit ambtenaren van de lidstaten, en van de Europese Commissie, behandelde economische kwesties. Een andere groep, louter bestaande uit nationale ambtenaren uit de hoofdsteden, de overige CVSE-onderwerpen. Wij stuiten hier op een mooi voorbeeld van het probleem wat te doen als een internationaal vraagstuk zowel in de supranationale EG als in de intergouvernementele EPS thuishoort.

Strijdpunt was meestal de rol van de Europese Commissie. Parijs wilde de EPS graag zo intergouvernementeel mogelijk houden en maakte nogal eens problemen over de betrokkenheid van de Europese Commissie. Nederland verwachtte van de aanwezigheid steun voor de kleinere landen en voorkoming van uitholling van de supranationale EG-structuur. De Europese Akte stelt thans bondig dat de Commissie volledig betrokken wordt bij de EPS. Die tijd is dus voorbij. Het voorzittende EG-land voelde zich bij uitstek verantwoordelijk voor de onderlinge samenwerking en voor het nemen van initiatieven.⁵ De Italiaanse premier Moro ondertekende in 1975 de Slotakte van Helsinki zowel namens Italië als namens de EG-landen. Vooral de Sowjet Unie had grote moeite met het gezamenlijke EG-optreden omdat zij daardoor gedreven werd naar erkenning van de EG. Inmiddels heeft Moskou een lange weg afgelegd: in juni 1988 kwam het tot een wederzijdse erkenning van de EG en haar Oosteuropese tegenhanger, de COMECON.

De invloed van de EPS op het verloop en het resultaat van de CVSE-conferenties is moeilijk te meten. Tijdens de Helsinki-conferentie lijkt de EPS het duidelijkst haar stempel op de gang van zaken te hebben kunnen drukken. Maar lag dat niet vooral aan de tamelijk geringe belangstelling van Amerikaanse zijde waar men nog bezig was met het verwerken van Vietnam en Watergate? En Moskou wilde van Helsinki per se een succes maken en stelde zich

derhalve redelijk op. Tijdens de vervolgcferentie van Belgrado (1978) was de Amerikaanse regering van president Carter actief op het mensenrechtenterrein, maar de coöperatieve opstelling van de Russen te Helsinki was gewijzigd in een afwijzende opstelling. Gevolg: geen resultaten, ook niet ten aanzien van de EPS-voorstellen.

De Nederlandse inbreng in de diverse conferenties is, gemeten naar het politieke gewicht van ons land, redelijk groot geweest. Nederland had dan ook een bijzondere belangstelling voor het CVSE-proces. Dat is misschien verklaarbaar uit het feit dat deze overlegvorm voldeed 'aan de Nederlandse behoefte tot georganiseerde normscheppende arbeid'.⁶

Midden Oosten

De EPS heeft zich altijd intensief beziggehouden met de problemen in het Midden Oosten. Allerm minst verwonderlijk gezien de directe Europese belangen in de regio en de historische banden.

Tijdens de Oktoberoorlog in 1973 liepen de opstellingen van de EPS-deelnemers sterk uiteen: van een sterk anti-Israëlische houding te Parijs tot duidelijk pro-Israëlische sympathieën in Den Haag. Het verzoek van Frankrijk en Groot-Brittannië in de Veiligheidsraad namens de andere EPS-landen te mogen optreden, werd door Nederland geblokkeerd.

Op 6 november 1973 kwam de EPS met een duidelijke gezamenlijke verklaring. Er werd onder meer gesproken over de legitieme rechten van de Palestijnen. Deze meer pro-Arabische opstelling had natuurlijk alles te maken met de olieboycot door de Arabische wereld waarvan Nederland een zwaar slachtoffer was. Den Haag schoof met deze verklaring, die het goed kon gebruiken, een heel eind op. Hier kwam 'de invloed naar voren die de politieke samenwerking op het gebied van het buitenlands beleid tussen de lidstaten van de EG op de Nederlandse besluitvorming over de Midden Oosten-

problematiek zou hebben'.⁷

Nederland kon met de verklaring van 6 november aantonen dat van een aparte Nederlandse opstelling geen sprake was en er dus geen reden bestond specifieke boycotmaatregelen tegen Nederland te handhaven. Nederlandse soloacties waren voor de toekomst niet meer waarschijnlijk; de EPS-verklaringen zouden richtsnoer voor het Nederlands Midden Oosten-beleid worden. De episode van de verklaring van 6 november is een aanvulling op de positieve evaluatie van de EPS door Den Haag die aangehaald werd in het begin van dit artikel.

De relatie tussen de Verenigde Staten en de EG raakte ernstig verstoord door het eigenmachtige optreden van Europa, vooral ook omdat de Europeanen in Amerikaanse ogen nooit een wezenlijke bijdrage aan de oplossing van het conflict zouden leveren. Ondanks pogingen van de Verenigde Staten en Israël om zulks te verhinderen, bracht de Europese Raad in juni 1980 te Venetië een nieuwe verklaring uit, die tot op de dag van vandaag uitgangspunt van het EPS-beleid vormt.⁸ De Venetië-verklaring viel om twee punten op: het pleidooi voor Palestijns zelfbestuur en de oproep de PLO (*Palestine Liberation Organization*) te betrekken bij de onderhandelingen.

Dat laatste punt zat Den Haag eigenlijk niet lekker. Men vond dat contact met de PLO vermeden moest worden zolang deze het bestaansrecht van Israël ontkende.

5. J. Sizoo/R.Th. Jurriens, *CSCE decision-making, the Madrid experience*. (Den Haag 1984) 169-172.

6. P.W. Meerts, Nederland en de manden van Helsinki, in: Het woord is aan Nederland. Thema's van buitenlands beleid in de jaren 1966-1983. M. van Leeuwen e.a., (Den Haag 1983) 67.

7. B. Soetendorp, *Het Nederlandse beleid ten aanzien van het Arabisch-Israëliësch conflict 1947-1977* (Meppel 1972) 111.

8. Tijdens de rondreis van de Israëlische minister Shamir zou zijn Nederlandse collega hem hebben verzekerd dat van een Europees initiatief geen sprake zou zijn. I. Greilhammer, J. Weiler, EPC and the Palestinian-Israeli conflict: an Israeli perspective, in: D. Allen, A. Pijpers, eds, *European foreign policy-making and the Arab-Israeli conflict*. (Den Haag 1984) 143.

Mede onder invloed van de EPS had het Nederlandse standpunt over de Palestijnen al een hele evolutie ondergaan. Spraken aanvankelijk over het 'vluchtelingen-vraagstuk' en beschouwde men het als een humanitair probleem, gaandeweg kreeg het politieke karakter erkenning en sprak de Nederlandse regering over 'legitieme rechten' voor de Palestijnen. Mede op aandringen van de motie-Brinkhorst van de Tweede Kamer (1979) ging de regering contacten met de PLO beneden ministerieel niveau niet langer uit de weg.⁹ Een motie-Gualthérie van Weezel uit 1983 legde vast dat contacten op regeringsniveau pas mogelijk zijn wanneer de PLO er daadwerkelijk blijf van geeft af te zien van de doelstelling de staat Israël te willen vernietigen.

Te midden van deze nationale ontwikkelingen ging voor de Nederlandse regering het EPS-werk rustig door. Als EPS-voorzitter reisde minister Van der Klaauw in 1981 voor een *'fact finding mission'* naar het Midden Oosten waarbij hij een ontmoeting had met PLO-leider Arafat. Voor een Europees initiatief stonden de sterren niet gunstig met verkiezingen in Israël en Frankrijk en een kritisch toekijkende Amerikaanse regering onder de nieuwe president Reagan. Den Haag trok er ook niet echt hard aan: *'In fact, the Dutch wanted to keep as low a profile as possible.'*¹⁰ Dat was allerminst vreemd, want in dezelfde tijd kregen vier EPS-leden, waaronder Nederland, van de Verenigde Staten het verzoek om manschappen te leveren aan de *'Multinational Force and Observers'* (MFO). De MFO zou, in het kader van de in de Arabische wereld heftige commotie veroorzakende Camp-David-akkoorden, toezicht houden op de Egyptisch-Israëlische troepenscheiding in de Sinai. Het kostte grote moeite om hierover een EPS-verklaring op te stellen. Zij kon echter niet uitblijven omdat onder andere Nederland zo'n verklaring als voorwaarde had gesteld, de EPS over zo'n be-

langrijke actie toch niet kon zwijgen en de Arabische wereld gekalmeerd moest worden. Uiteindelijk kwamen er twee verklaringen uit de bus, waarvan één aparte van de vier MFO-participanten.¹¹ Hoe positief de Camp-David-akkoorden ook beoordeeld verdienen te worden, het toegeven aan het Amerikaanse verzoek betekende een erkenning van het Amerikaanse overwicht in het Midden Oosten.

Israël lokte, zeker na de invasie in de Libanon, steeds vaker Europese kritiek uit. Ook daardoor lijkt de ruimte voor Europese initiatieven steeds kleiner te worden en het is op dit moment niet duidelijk hoe de Europese invloed weer kan toenemen.

De volgende conclusies lijken verantwoord:

- De EPS droeg ertoe bij dat de standpunten van de EG-leden over het Midden Oosten nader tot elkaar kwamen,
- Nederland heeft zijn Midden Oosten-beleid mede onder invloed van de EPS bijgesteld,
- De EPS-landen missen de machtsmiddelen om doorslaggevende invloed uit te oefenen,
- Het EPS-beleid is vooral reactief, waarbij het Amerikaanse beleid het voornaamste richtsnoer is.

Het EPS-beleid is vooral reactief, waarbij het Amerikaanse beleid zichtbaar is.

---

9. M. van Leeuwen, Nederland en de Palestijnen, in: *Het woord is aan Nederland*, 31.

10. Grellsammer, J. Weiler, a.w., 143.

11. A. Pijpers, European participation in the Sinai Peace-keeping Force MFO, in: D. Allen en A. Pijpers, eds., a.w., 219-221.

Zuid Afrika

Nederland heeft getracht een voorttrekkersrol te vervullen in de formulering van het EG- en EPS-beleid ten aanzien van Zuid Afrika. De historische banden met Zuid Afrika en binnenlandse druk brachten de regering in deze positie. Opeenvolgende regeringen hebben op dit punt ook bepaalde successen geboekt. De eerste EPS-verklaring over Zuid Afrika in de Verenigde Naties (september 1976) kwam tot stand onder minister Van der Stoep. Daarin werd een gedragscode voor ondernemingen uit EG-landen aangekondigd. Een jaar later werd definitief tot deze code besloten. Europese ondernemingen in Zuid Afrika zouden in het eigen bedrijf de apartheid moeten afschaffen, overleg moeten voeren met zwarte vakbonden en zich dienen in te zetten voor de verbetering van de sociale omstandigheden van de zwarte werknemers. Tot 1985 was de gedragscode de enige concrete Europese maatregel tegen Zuid Afrika. De toepassing van de code legde de zwakke plekken van de EPS bloot: er is geen centrale controlerende instantie, de uitvoering is nationaal geregeld en sancties tegen ontduiking ontbreken.

Het kabinet-Van Agt wenste het EPS-overleg te benutten voor het treffen van eventuele, gezamenlijke maatregelen.

De CDA Tweede Kamerfractie drong aan op sanctiemaatregelen in Europees verband. Toen dat niets opleverde werd in juni 1980 door fractie en Tweede Kamer bij motie gevraagd om eenzijdig tot een olie-embargo ten opzichte van Zuid Afrika over te gaan. Het kabinet weigerde verder te gaan dan het testen van de bereidheid van de Benelux-partners en de Scandinavische landen om over te gaan tot een olie-boycot. Zonder resultaat.

Ook minister Van den Broek voelde niet voor eenzijdige boycotmaatregelen. Hij hechtte meer waarde aan initiatieven in EG/EPS of in de Verenigde Naties. Een rapport van een interdepartementale stuurgroep ondersteunde zijn beleid. Een

eenzijdig olie-embargo en dito invoerbeperkingen waren strijdig met verplichtingen voortvloeiend uit het Benelux-verdrag, de EG-verdragen en het GATT. De juridische onderbouwing van dit advies werd overigens bestreden door een groep volkenrechtdeskundigen.¹²

De afkondiging, in 1985, van de noodtoestand in Zuid Afrika was voor de EPS-landen aanleiding hun ambassadeurs terug te roepen voor overleg. Helemaal vlekkeloos verliep deze operatie niet. De Franse ambassadeur was al in Parijs, Denemarken sloot zijn consulaat, terwijl de Britse regering benadrukte dat er niets aan de hand was en de EPS-oproep geen breuk in de Britse politiek van constructieve dialoog betekende.¹³ De 'EPS-troika', de Luxemburgse voorzitter minister Poos, zijn voorganger-voorzitter Andreotti en zijn opvolger-voorzitter Van den Broek reisden in augustus 1985 vergeefs naar Zuid Afrika. Daarop werd door de EPS besloten tot een aantal maatregelen zoals het terugtrekken van militaire attaché's, het stopzetten van nucleaire samenwerking en het tegengaan van de overdracht van gevoelige technologie. Op Nederlands initiatief werd besloten tot aanscherping van de EG-gedragscode.

Vooraf ook door Nederlandse inspanningen kwam tijdens de Europese Raad van Den Haag, juni 1986, een pakket sanctiemaatregelen uit de bus: de invoer uit Zuid Afrika van ijzer, staal en gouden munten zou worden stopgezet. In het najaar viel een besluit tot een stop op nieuwe investeringen in Zuid Afrika. Minister Van den Broek had het invoerverbod gaarne verbreed met groente, fruit, wijn en steen-

12. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1982/1983, 17895, no. 2 P.J. Kuiper, Internationaal recht in plaats van politiek. Het juridisch debat over eenzijdige sancties tegen Zuid-Afrika. in: *Internationale Spectator*, jrg. 37, 12 (1983) 778-784.

13. M. Holland, Three approaches for understanding European Political Cooperation: a case-study of EC-South African Policy. in: *Journal of Common Market Studies*, vl. XXV, nr. 4 (june 1987) 301.

kool. Landen als de Bondsrepubliek, Groot Brittannië en Portugal voelden daar niet voor.

Al geruime tijd probeert Nederland de EPS-partners ertoe te bewegen zich een beeld te vormen hoe een Zuidafrikaanse samenleving post-apartheid eruit zou kunnen zien. Een EPS-werkgroep buigt zich thans over een lijst van beginselen die in een zodanige samenleving zouden moeten gelden. Enig resultaat viel nog niet te boeken.

Wij hebben het EPS-beleid ten aanzien van de CVSE en het Midden Oosten gesteld naast het Amerikaanse beleid ter zake en gezien dat het gewicht van Washington groter was. Deze lijn doortrekend zou men moeten concluderen dat in de toekomst het EPS-beleid ten opzichte van Zuid Afrika veel scherper moet worden, omdat het Amerikaanse Congres de VS-regering behoorlijk opjaagt.

Het Europese Parlement

Het is voor het Europese Parlement zeer lastig enige 'grip' op de EPS te krijgen. Er is een goede informatiestroom naar het Parlement toe en er is veel overleg, maar het intergouvernementele karakter van de EPS maakt het uitoefenen van parlementaire controle zeer moeilijk.

In theorie controleert elk nationaal parlement van de twaalf EPS-landen de EPS-activiteiten van de eigen minister van Buitenlandse Zaken. Voor de kleinere EPS-leden is de reikwijdte van die controle betrekkelijk.

De vrijblijvendheid van de band tussen EPS en het Europese Parlement wil helaas de kwaliteit van de uitspraken van dat parlement nogal eens negatief beïnvloeden. Dat is te meer jammer omdat het Europese Parlement zich bij de EPS moet binnenvechten door de kwaliteit van zijn rapporten en resoluties.

Ten aanzien van het Midden Oosten liggen de standpunten van het Parlement vrij dicht tegen die van de EPS aan. De Verklaring van Venetië vindt daar een meer-

derheid. De positie van het Parlement in het Israëliisch-Arabisch conflict is evenwichtiger dan die van de Tweede Kamer.

Ten aanzien van Zuid Afrika stelt het Europese Parlement zich doorgaans radicaler op dan de EPS-ministers. Stellig is hier sprake van een doorwerking van de uitspraken van het zogenaamde Lomé-parlement, de paritair samengestelde en door Afrikanen gedomineerde vergadering van Europarlementariërs en parlementsleden uit de bij de Conventie van Lomé aangesloten ontwikkelingslanden.

Er is één beleidsterrein waar het Europese Parlement het voortouw op de EPS neemt, namelijk dat van de veiligheid. Vanaf 1979 dringt het rechtstreeks gekozen Parlement er bij de EPS op aan zich intensiever in te zetten voor het ontwikkelen van een Europese identiteit op het terrein van de veiligheid.

De Europese Akte stelt dat een hechte-re veiligheidssamenwerking op essentiële wijze kan bijdragen tot de ontwikkeling van een Europese identiteit op buitenlandspolitiek gebied. Daartoe zullen de EPS-leden hun standpunten over de politieke en economische aspecten van de veiligheid meer coördineren. In de praktijk beperkt deze coördinatie zich tot het CVSE-proces. Voor het Europese parlement is dit onvoldoende. Het Parlement heeft er begrip voor dat de opstelling van landen als het neutrale Ierland, Denemarken en Griekenland de ontwikkeling een EPS-veiligheidsbeleid bemoeilijken. Maar het vindt ook dat de EPS meer energie zou kunnen steken in het gestalte geven aan een Europese zuil binnen de NAVO. Nu vinden de meeste discussies binnen het kader van de Westeuropese Unie (WEU, de 'oude Zes' plus Groot Brittannië) plaats of in het nog smallere kader van het Frans-Duitse vriendschapsverdrag. Dat laatste is vooral voor de kleinere landen niet gunstig.

EPS en christen-democratie

Is in het beleid van de EPS-ministers iets

herkenbaars terug te vinden aan christen-democratische inspiratie of invloed? Voor de beantwoording van deze vraag is het goed te weten dat de christen-democratische ministers van Buitenlandse Zaken – dat zijn thans Van den Broek, Tindemans en Andreotti – niet, als zodanig bij elkaar komen. Met enige regelmaat vinden wel 'CD-toppen' plaats in het raam van de Europese Volkspartij (EVP). De laatste maal waren daar aanwezig de CD-regeringsleiders Kohl, Lubbers, Martens en Santer, premier van Luxemburg, terwijl de Italiaanse premier De Mita een vervanger had gestuurd. Op die topbijeenkomsten worden de onderwerpen van de eerstkomende Europese Raad doorgenomen. Dat zijn EG-agendapunten en geen EPS-zaken.

Zeer vele, zo niet alle EPS-verklaringen zijn zeer aanvaardbaar vanuit christen-democratisch oogpunt. Het zou echter te ver gaan om te stellen dat zulks te danken zou zijn aan een specifiek christen-democratisch geïnspireerde inspanning van enkele ministers. Het lijkt me moeilijk om het gecoördineerde buitenlandse beleid van twaalf landen te ontleden in ideologische componenten.

Dat ligt uiteraard anders in het Europese Parlement waar geopereerd wordt via politieke fracties. De EVP-fractie drukt een heel behoorlijk stempel op de compromis-resoluties waarnaar het Parlement streeft bij belangrijke internationale kwesties. De eenheid van de EVP-fractie is daarbij een belangrijk hulpmiddel. Een lastig geval is de kwestie Zuid Afrika. Hoewel alle fractieleden principieel de apartheid afwijzen, bestaan er verschillen van mening over de te bewandelen weg, met name over de wenselijkheid van sancties. Het CDA bevindt zich daarbij met de Belgische CVP, de Ierse Fine Gael en delen van de Democrazia Cristiana in een minderheidspositie. Het toch zeer prudente sanctiebeleid van de EPS-ministers wordt door de fractie als zodanig maar heel aarzelend ondersteund.

Conclusies

- Het is niet mogelijk om blijvend zowel een economische reus als een politieke dwerg te zijn. Naarmate de interne markt een succes wordt zal de druk op de EPS toenemen om politiek stelling te nemen. Er valt een parallel te leggen met Japan, dat door zijn economische kracht gedwongen wordt zich actiever te bemoeien met de politieke gang van zaken in Zuid en Oost Azië.
- Op den duur is een buitenlands beleid niet mogelijk zonder een veiligheidscomponent. De EPS zal dus in de toekomst ernst moeten maken met de veiligheidsbepalingen van de Europese Akte. Deze ontwikkeling kan zich voltrekken binnen het raam van de alliantie met de Verenigde Staten. Ook hier is een parallel te zien met Japan.
- Nederland zal zich in zijn buitenlands beleid steeds meer hebben in te stellen op het EPS-beleid. Dat kan een verlies aan profilering inhouden. Het Zuid Afrika- en het CVSE-beleid van de EPS laten evenwel zien dat een land als Nederland een reële invloed kan uitoefenen en in dat geval ook, door de Europese adhesie, meer bereikt dan bij een strikt nationaal beleid.
- Versterking van de EPS betekent bijna automatisch een verzwakking van de positie van de Tweede Kamer. De parlementaire controle van de EPS zou moeten komen te berusten bij het Europese Parlement. Zolang de EPS intergouvernementeel van karakter blijft kan dat Parlement echter nauwelijks een voet tussen de deur krijgen.

Ir. P. van der Schans

Universiteit en samenleving

Harmonisering van de samenleving vraagt om een gewetensvolle toepassing van de wetenschap. Tussen de culturele missie van de universiteiten en de technologische bestaat geen tegenstelling. In de synthese ligt een taak van de moderne universiteit.

Een nieuwe wet

In het pas begonnen parlementaire jaar zal bij de Staten-Generaal een ontwerp van Wet hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW) worden ingediend. Daarin zullen onder andere de conclusies worden gecodificeerd van het overleg over de beleidsnota *Hoger Onderwijs: Autonomie en Kwaliteit*, kortweg de *HOAK-nota*, die in oktober 1985 aan de Tweede Kamer is gepresenteerd.¹ Blijkens het *concept-ontwerp WHW*, dat op 15 januari 1988 door de ministers van Onderwijs en Wetenschappen en van Landbouw en Visserij voor advies aan het hoger-onderwijs'veld' en aan de adviesorganen werd gepresenteerd, neemt in de doelstellingen van de nieuwe wet de relatie tussen hoger-onderwijsbestel en samenleving een prominente plaats in.

De herziening van de regelgeving strekt ertoe de toedeling van bevoegdheden aan enerzijds de rijksoverheid en anderzijds de instellingen van hoger onderwijs

te herzien. Volgens de eerste alinea van de considerans van het concept-ontwerp WHW dient dit 'ter versterking van de kwaliteit, het vernieuwend vermogen alsmede de maatschappelijke gerichtheid van het bestel van hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek'.²

Het wetsvoornemen is erop gericht de universiteiten een grotere mate van vrijheid te laten ten einde sneller en meer adequaat te kunnen reageren op verschuivingen in behoeften van de samenleving en in belangstelling van studenten. Steeds klemmender wordt echter de vraag of de beperking van de voor het universitaire onderwijs en onderzoek en voor studiefinanciering beschikbaar gestelde middelen, het de universiteiten nog mogelijk maakt hun maatschappelijke taak adequaat te vervullen. Op dit voor de universiteiten, maar, naar mijn overtuiging, ook voor de ontwikkeling van de samenleving belangrijke punt zal in het tweede gedeelte van

Ir. P. van der Schans (1926) is voorzitter van de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU) te Utrecht.

1. *Nota Hoger Onderwijs: Autonomie en Kwaliteit*. Kamerstukken II, 1985-1986, nr. 19.213.
2. *Concept-ontwerp Wet Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek*, Publikatie O&W, 1988.

deze bijdrage nader worden ingegaan.

Dit eerste gedeelte heeft voornamelijk betrekking op de afstemming van het universitaire onderwijs en onderzoek op ontwikkelingen in de samenleving vanuit het universitaire gezichtspunt.

De relatie universiteit-samenleving is in de afgelopen jaren object geweest van menige publikatie. Naast publikaties waarin een grotere mate van gerichtheid van het universitaire onderwijs en onderzoek op vragen en behoeften van de samenleving wordt bepleit, zijn er waarin bezorgdheid wordt uitgesproken over het accent dat op die gerichtheid wordt gelegd.

Naast de vraag of en in hoeverre wensen en behoeften van de samenleving bepalend moeten zijn voor de ontwikkelingsrichting en de inhoud van het universitaire onderwijs en onderzoek, is er ook het probleem in hoeverre de overheid daarbij een sturende rol moet (kunnen) vervullen. De oriëntatie die uit het conceptontwerp WHW spreekt, wijkt in dit opzicht duidelijk af vanuit de huidige regelgeving en, vooral, vanuit de praktijk blijvende opvattingen over de verantwoordelijkheden en de taken die de overheid op dit punt zouden toekomen. Het streven blijkt gericht op een grotere zelfstandigheid van de instellingen, als één van de voorwaarden voor versterking van de maatschappelijke gerichtheid van het HW-bestel. Daarmee is de vraag niet beantwoord hoe die maatschappelijke gerichtheid tot uitdrukking moet komen, maar wel is duidelijk dat die vraag besproken en beantwoord moet worden door de universiteiten zelf.

Invloed van de overheid

Tot de jaren vijftig was de bemoeienis van de samenleving, ook van de overheid, met de universiteiten in het algemeen gering. De universiteiten kenden een grote mate van autonomie, die in feite neerkwam op autonomie van de individuele hoogleraren. 'De samenleving had geen noemenswaardige twijfels over de legiti-

miteit van de (hogere) opleiding van haar jongere elite', aldus schrijven dr. J. Janssen en dr. P. Voestermans in *Studenten in beweging. Politiek, universiteit en student*.³ Zij wijzen erop dat deze situatie na de Tweede Wereldoorlog drastisch veranderde, toen wederopbouw en industrialisatie een toenemend aantal academisch-gevormden vereisten. Dit besef en de overtuiging in de middenklasse van de bevolking dat een universitaire opleiding de beste investering was met het oog op de toekomst van hun kinderen leidde tot een snelle aanwas van het aantal studenten, en een vermaatschappelijking van de universitaire wereld. De breed gedragen optimistische visie op de rol van de universiteit in de algemene vooruitgang versterkte niet de neiging om van buiten in de universiteit in te grijpen.

De universiteiten werd ruimte gelaten en geboden om naar eigen inzicht hun taak te vervullen. Hierdoor kon een sfeer ontstaan waarin de wetenschappelijke staf en de studenten elkaar vonden in het verzet tegen de overheid, toen deze zich genoodzaakt zag te komen tot een rationalisering van het universitaire onderwijs en een rantsoenering van de cursus- en inschrijvingsduur. Dit verzet, voor een belangrijk deel ook ideologisch gekleurd, heeft destijds in brede kring van de samenleving onbegrip en weerzin gewekt, met als gevolg dat minister Pais zich in 1980 voldoende breed gesteund voelde, om het voorstel tot invoering van de twee-fasenstructuur in te dienen.

Was de aanvaarding van het wetsontwerp twee-fasenstructuur het welhaast logische en onontkoombare sluitstuk van een ontwikkeling die moest leiden tot een sterkere invloed van de overheid op het universitaire bestel, bij de feitelijke invoer-

3. J. Janssen en P. Voestermans, *Studenten in beweging. Politiek, universiteit en student*. Nijmegen/Baarn: Ambo, 1984 (blz. 301). Het boek is een bewerking van de in 1978 verschenen dissertatie *De vergruisde universiteit*, en is bij de heruitgave ondermeer voorzien van een nieuwe afsluitende paragraaf.

ring van de twee-fasenstructuur begon zich een andere en nieuwe lijn af te tekenen.

De sterkere invloed van de overheid manifesteerde zich in een zeer uitgedijde regelgeving ten aanzien van de universiteiten. Deze regelgeving, die zowel op de inrichting als op de bekostiging van onderwijs en onderzoek betrekking had, maakte het de universiteiten nauwelijks mogelijk vanuit de eigen verantwoordelijkheid een creatief beleid te voeren. Waar de wet ruimte bood om bijvoorbeeld door de instelling van nieuwe typen opleidingen (korte opleidingen, deeltijdopleidingen) in te spelen op nieuwe doelgroepen werden de universiteiten die deze weg op wilden gaan met zodanig zware en ingewikkelde procedures geconfronteerd dat veel initiatieven in de kiem werden gesmoord. De noodzakelijke flexibiliteit om op de zich snel wijzigende behoeften van de samenleving in te spelen was er in onvoldoende mate.

Thans lijkt zich op dit terrein een doorbraak te voltrekken. In een recente publicatie beschrijft de voorzitter van het college van bestuur van de Katholieke Universiteit te Nijmegen, ir. W.C.M. van Lieshout deze doorbraak onder de titel 'Het hoger onderwijs op drift'.⁴ Een van de kenmerken van de zich wijzigende situatie is dat de universiteiten zich geconfronteerd zien met een overheidsbeleid dat gekenmerkt wordt door forse bezuinigingen, taakverdelingsbeslissingen die diep ingrijpen in de universitaire organisatie, maar dat ook gericht is op het scheppen van meer ruimte voor eigen verantwoordelijkheid van de afzonderlijke maatschappelijke sectoren via globalisering van de overheidssturing en deregulering.

Minister Deetman heeft in dezelfde publicatie waarin de zojuist genoemde bijdrage van Van Lieshout is opgenomen zijn visie op dat overheidsstreven onder woorden gebracht. Voor de sector van het hoger onderwijs is dat streven verwoord in

de eerder genoemde beleidsnota 'Hoger Onderwijs: Autonomie en Kwaliteit'.⁵ In de meest uitgesproken zin betekent een en ander voor de relatie universiteit - samenleving dat de universiteiten ieder voor zich en gezamenlijk vanuit een autonome verantwoordelijkheid hun maatschappelijke taken op het gebied van onderwijs, onderzoek en dienstverlening op zich nemen en daarover achteraf verantwoording afleggen. De overheid stelt hen financieel daartoe in staat en beperkt zich tot kaderstelling en het afnemen van verantwoordelijkheid achteraf.

De behoefte van overheidswege om te sturen heeft de juiste verhoudingen vertroebeld.

In hoeverre enkele recente ingrepen van de overheid, met als 'hoogtepunt' de SKG-operatie, met dit beeld verenigbaar zijn is overigens niet geheel inzichtelijk. De opmerking van Van Lieshout verdient instemming 'Het zal niet gemakkelijk zijn TVC-, STC- en SKG-operatie positief te beoordelen op grond van deze uitgangspunten. Bezuinigingsdwang en de behoefte

4. W.C.M. van Lieshout. Het hoger onderwijs op drift, in: *Bestuur en meesterschap. Opstellen over samenleving, staat en sturing* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1988), blz. 195-226. In deze bijdrage aan de bundel opstellen, die dr. R.J. 'n't Veld is aangeboden bij zijn afscheid als directeur-generaal HW bij het ministerie van O&W, geeft Van Lieshout in kort bestek een helder en kritisch overzicht van de ontwikkelingen die zich in het hoger onderwijs en in het beleid ten aanzien van het hoger onderwijs hebben voorgedaan in de afgelopen jaren.

5. W.J. Deetman, De ministeriële verantwoordelijkheid: de afstand tussen norm en fictie, in: *Bestuur en meesterschap* (zie noot 8), blz. 101-112.

om te sturen vanuit een overheidsvisie op hoger onderwijs hebben de juiste verhoudingen vertroebeld.⁶

Hoe dit ook zij: de hier kort weergegeven filosofie, die in de universitaire wereld brede instemming heeft, impliceert dat het aan de universiteiten zèlf is het antwoord te geven op de maatschappelijke behoeften en ook na te gaan welke die behoeften zijn en hoe die zich ontwikkelen, met wederzijdse erkenning van de eigen taken en verantwoordelijkheden. Mr. drs. J.P. Balkenende heeft dit voor de technologische ontwikkeling helder beschreven in zijn bijdrage *'Technologische vernieuwing en vermaatschappelijking'* in een eerdere aflevering van dit tijdschrift.⁷

Onafhankelijkheid en dienstbaarheid

De vraag hoe ver de universiteit moet en kan gaan in het inspelen op maatschappelijke behoeften is in de laatste jaren onderwerp geweest van menige oratie en publikatie, zowel van universitaire kant als van de kant van de afnemers van het 'universitaire produkt'. Enerzijds zijn er geluiden van zorg over de nieuwe ontwikkeling.

Prof. Sperna Weiland⁸ ziet, zich in grote lijnen aansluitend bij een eerdere publikatie van prof. Van Bueren,⁹ een toenemende afstemming van het universitaire onderwijs op de vraag naar kennis als een van de grootste bedreigingen van de universitaire autonomie: 'De markt zal wel uitmaken wat de moeite waard is en wat de universiteiten maar beter kunnen vergeten'. In ieder geval loopt de culturele functie van de universiteit dan gevaar. Bovendien brengt de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de universiteit mee dat zij een kritische functie heeft te vervullen, hetgeen niet alleen kan inhouden dat 'zij aan de eisen, wensen, verlangens en andere "signalen" van de samenleving voldoet'; haar 'verhouding tot de samenleving kan niet alleen als een affirmatie' worden gezien. Tegen die achtergrond pleit Sperna Weiland voor een autonome en

zelfbewuste universiteit.

Ook prof. Drenth toonde zich in zijn rede bij de opening van het academisch jaar 1987-1988 bij de VU bezorgd over de wijze waarop menige universiteit en faculteit inspelen op de behoefte aan 'toepasbare, maatschappelijk bruikbare en utilitaire kennis' en over overwaardering van de voorbereiding op maatschappelijke betrekkingen.¹⁰ Hij acht een herbezinning op de wezenlijke taak en missie van de universiteit geboden. 'De taak van de universiteit is niet alleen het effenen van de weg ten behoeve van technologische vernieuwing en economische groei, maar ook de zorg voor het voortbestaan van de cultuur en het doorgeven van het culturele erfgoed aan de volgende generatie'.

Daarnaast zijn er publikaties waarin wordt bepleit om de functioneringsvoorwaarden van de universiteit zodanig bij te stellen dat deze in de ware zin marktconform kan gaan optreden. Het meest in het oog springende voorbeeld daarvan is het rapport van het Nederlands Gesprekscentrum 'De ondernemende universiteit'.¹¹ De auteurs van dit rapport beogen niet de traditionele doelstellingen van de universiteit aan te tasten, maar zijn van oordeel dat juist een marktgerichte opererende universiteit in staat zal zijn ook op het gebied van de traditionele academische taken van de universiteit aansprekende prestaties te leveren.

De aandacht getrokken heeft ook de Twentse rector prof. Van den Kroonen-

6. W.C.M. van Lieshout, l.c. (noot 8), blz. 208.

7. J.P. Balkenende, *Technologische vernieuwing en vermaatschappelijking*, in *Christendemocratische verkenningen*, 1987, afl. 6, blz. 223-233.

8. J. Sperna Weiland, *Een zelfbewuste universiteit - Over autonomie en maatschappelijke verantwoordelijkheid*, in: *Wijsgerig Perspectief* (zie noot 3), blz. 117-123.

9. H.G. van Bueren, *De universiteit als dierbare en dienstbare instelling*, in: *De Gids*, 1985, blz. 697-712.

10. P.J.D. Drenth, *Scholae aut vitae*, in: *U&H Tijdschrift voor wetenschappelijk onderwijs*, 34 (1987-1988), blz. 16-17.

11. A.J. Rinnooy Kan e.a., *De ondernemende universiteit*, publikatie van het NGC.

berg met een trits redes, waarvan de laatste, gehouden bij de opening van het academisch jaar 1987-1988, een synthese biedt, die richtinggevend kan zijn voor het dilemma waarin de universiteiten zich bevinden.¹² Hij gaat ervan uit dat de universiteiten een bij uitstek culturele missie hebben, die uniek en waardevol is. Tussen die culturele missie, die neerkomt op het uitdragen van traditionele, maar ook nieuwe waarden, en de technologische missie bestaat geen tegenstelling. Het gaat om het humaniseren van de samenleving en dat vraagt om gewetensvolle toepassing van de wetenschap. Daar ligt een taak van de moderne universiteit. In haar feitelijke aanpak kan de universiteit kiezen voor een accent op weten, doen of durven, op onderzoek, ontwerpen of ondernemen. Deze universiteit is onontbeerlijk in een land dat het in toenemende mate moet hebben van kennis-intensieve produkten, processen en diensten.

Het is duidelijk dat de universiteit allereerst zoekt naar wegen om, met behoud van de eigen identiteit, zo goed mogelijk te voldoen aan het beroep dat uit de samenleving op haar wordt gedaan. Uit gesprekken met representanten van belangrijke groeperingen uit de samenleving zoals de ondernemers, valt te constateren dat men in de samenleving niet alleen oog heeft voor het eigene van de universiteit, maar ook wenst dat deze in haar onderwijs en onderzoek niet aansluiting zoekt bij efmere vragen en behoeften, maar juist de distantie in acht neemt die het mogelijk maakt dat kennis wordt verworven en overgedragen die ook overmorgen van belang is.

De conclusie kan zijn dat binnen de universiteiten een evenwichtige visie gaat overheersen, waarin onafhankelijkheid en maatschappelijke gerichtheid tot een eigentijdse synthese zijn gebracht. Daarmee is de moderne Nederlandse universiteit toegerust om te voldoen aan het maatschappelijk verwachtingspatroon ten aanzien van de functie van de universiteit voor

de ontwikkeling van de samenleving.

Maatschappelijke betekenis

De invloed van de Nederlandse universiteiten op de ontwikkeling van de samenleving is in de twintigste eeuw explosief toegenomen. Deze toename heeft zich veelal sprongsgewijze voltrokken als gevolg van zeer verschillend gearde impulsen uit de maatschappij.

Zonder aanspraak te maken op volledigheid, worden hieronder vier van die impulsen besproken te weten:

- de verwetenschappelijking van de productie;
- de externe democratisering en de vrouwenemancipatie in het onderwijs;
- de verhoging van de scholingsgraad voor de versterking van economie en werkgelegenheid;
- de rol die de universiteiten wordt opgelegd voor de verwezenlijking van de politieke doelstelling om de overheidsuitgaven te beheersen.

(1) Verwetenschappelijking van de productie

Iedere bedrijfstak heeft zijn eigen geschiedenis met betrekking tot de verwetenschappelijking van de productie. In Nederland levert de landbouwsector een sprekend voorbeeld. Om de toen heersende ernstige landbouwcrisis te beteugelen besloot de regering honderd jaar geleden de economische positie van de landbouw te verbeteren. Anders dan in andere Europese landen, werden in Nederland beschermende maatregelen op het gebied van prijzen en inkomens van de hand gewezen. De positie van de landbouw zou moeten worden versterkt, door de boeren in staat te stellen moderne productie-methoden toe te passen. Er moest wetenschappelijk onderzoek komen om efficiënte produktiemethoden op

12. H.H. van den Kroonenberg, *Universiteit en technologie. Traditionele grenzen doorbroken*. Enschede, Universiteit Twente, 1987.

te sporen en landbouwonderwijs en -voorzichting zouden die methoden onder de agrarische bevolking moeten verbreiden. Zo werden onderzoek, onderwijs en voorlichting klassieke instrumenten van het Nederlandse landbouwbeleid. Zij zijn dat tot vandaag gebleven. Alleen aan het landbouwonderwijs wordt bijna een derde besteed van de begroting van het departement van landbouw. Daardoor neemt de Nederlandse landbouw nu een toppositie in op de wereldranglijst.

(2) Externe democratisering en vrouwenemancipatie

Ouderen onder ons hebben het nog zelf meegemaakt: in vele gevallen moesten kinderen vroeger een bijdrage leveren aan het gezinsinkomen. Voor schoolonderwijs was dikwijls slechts weinig tijd en geld beschikbaar.

Na crisis, werkloosheid en oorlog werd na 1945 in Nederland radicaal en eensgezind een einde gemaakt aan deze situatie. Die eensgezinde actie vond haar bekroning in de invoering van de Mammoetwet – de wet op het voortgezet onderwijs – in 1968. De Mammoetwet werd beheerst door de gedachte, dat iedere jongere onderwijs moest worden geboden dat zo goed mogelijk was afgestemd op zijn of haar aanleg, belangstelling en gewenste toekomstige maatschappelijke bezigheid.

Financiële belemmeringen om onderwijs te volgen voor studerende en hun ouders werden weggenomen door belastingfaciliteiten en kinderbijslaguitkeringen voor studerende kinderen en een stelsel van studietoelagen in de vorm van beurzen, voorschotten en leningen. Door het onderwijsbeleid dat ten grondslag lag aan de Mammoetwet en door de mogelijkheden tot studiefinanciering werd de externe democratisering sterk bevorderd. Dat wil zeggen dat een steeds groter deel van elke volgende jaarklasse jongeren langer onderwijs ging volgen. Het aantal studerende aan de universiteiten steeg bijvoorbeeld van circa 30.000 in 1950 via

circa 40.000 in 1960 tot circa 160.000 nu. Ook het aantal vrouwelijke deelnemers aan universitair onderwijs en beroepsonderwijs steeg aanmerkelijk.

Ondanks deze explosieve groei is de achterstand in het aantal studerende in het hoger onderwijs ten opzichte van landen als de Verenigde Staten en Japan nog niet ingehaald. In deze landen gaat van elke jaarklasse een bijna twee maal zo groot deel aan universiteiten en hogescholen studeren dan in Nederland het geval is. Ook als men er rekening mee houdt dat in Amerika en in Japan instellingen tot het hoger onderwijs worden gerekend, die in Nederland bij het middelbaar beroepsonderwijs zouden worden ingedeeld, dan moet worden geconcludeerd dat het proces van externe democratisering in Nederland nog niet tot het eindpunt is gekomen. Dit blijkt trouwens ook uit het, hoewel sterk stijgende, nog altijd relatief geringe percentage vrouwelijke deelnemers aan universitair onderwijs en beroepsonderwijs.

(3) Verhoging van de scholingsgraad voor economie en werkgelegenheid

Allerwegen wordt onderkend dat de industriële landen in een technologische stroomversnelling zijn geraakt. De ontwikkeling naar een kennis-intensieve samenleving is in belangrijke mate afhankelijk van de mate waarin nieuwe mogelijkheden door wetenschappelijk onderzoek worden ontsloten en van het opleidingsniveau van de werknemers. Daarom is voor Nederland investeren in de toekomst in de eerste plaats investeren in onderzoek en onderwijs ter ontplooiing van het beschikbare menselijk talent. Niet voor niets zijn vele Europese landen bezig de kwaliteit van hun onderwijsbestel te versterken ook om met het oog op de eenwording van de Europese markt die voor 1992 wordt nagestreefd een gunstige uitgangspositie te kunnen innemen.

Verhoging van de scholingsgraad heeft ook directe gevolgen voor het terugdrin-

gen van de werkloosheid. Academici creëren in belangrijke mate werkgelegenheid voor zichzelf, maar ook voor andersgeschoolden. Sinds 1984 steeg het aantal jaarlijks afgestudeerde academici met 50% terwijl de werkloosheid onder afgestudeerden nauwelijks toenam. Naar veler opvatting zijn de industriële landen op weg naar een samenleving, waarin 30% van de beroepsbevolking aan een universiteit of hogeschool heeft gestudeerd. Om die situatie in Nederland te bereiken, zal het aantal deelnemers aan het hoger onderwijs nog sterk moeten stijgen.

(4) De rol van de universiteiten voor de beheersing van de overheidsuitgaven

Onlangs is dr. Klifman in zijn artikel in dit tijdschrift 'Verantwoord onderwijsbeleid in een verantwoordelijke samenleving' ingegaan op de consequenties die voor het onderwijs worden verbonden aan de verwezenlijking van de politieke doelstelling de overheidsuitgaven te beheersen.¹³ Deze doelstelling heeft ertoe geleid, dat de voor het onderwijs kenmerkende open-eindfinanciering in de laatste tien jaar voor de universiteiten is vervangen door budgetfinanciering. In feite betekent dit, dat bij de financiering niet het wettelijk recht op voorzieningen uitgangspunt is, maar het beschikbare budget. Tegelijkertijd werd in de loop van die afgelopen tien jaar bij sterk stijgende studentenaantallen keer op keer gekort op het beschikbare budget. Alles bij elkaar is daardoor op de onderwijskosten van de universiteiten per student de laatste tien jaar meer dan 40% bezuinigd.

Tot voor kort gold voor de studiefinanciering dat naarmate meer mensen gingen studeren, meer geld beschikbaar werd gesteld. Onlangs is door de prioriteit die wordt gegeven aan beheersing van de overheidsuitgaven, ook aan de studiefinanciering het open-eind-karakter ontnomen. Daartoe zijn nu plannen in ontwikkeling die leiden tot een verslechtering van de studiefinanciering voor studenten.

Toen in het kader van de onderwijsbezuiniging voor 1988 een extra bezuiniging nodig werd geoordeeld, moest reeds eerder via de zogenaamde Harmonisatielwet de studiefinancieringsbijdrage voor studenten worden beperkt. Naar aanleiding hiervan kwam er een voor Nederland unieke rechterlijke uitspraak waarbij de aantasting van rechten van reeds studeren in strijd werd geacht met het Koninkrijksstatuut. Het kabinet heeft besloten deze uitspraak voor het studiejaar 1988-1989 te zullen eerbiedigen, maar heeft de rekening daarvoor inmiddels gepresenteerd aan de universiteiten die zich daardoor opnieuw met een vergroting van de reeds bestaande onderfinanciering van onderwijsvoorzieningen geconfronteerd zien. Het is onontkoombaar dat door de voortdurende bezuinigingen omvang en kwaliteit van onderzoek en onderwijs zullen worden aangetast. Met de verhoging van de financiële drempels voor de toegang tot het universitair en beroepsonderwijs wordt door aspirant studenten het risico om een adequate studie te gaan volgen, als te groot ervaren, waardoor beschikbaar talent onontwikkeld blijft en dus verspild dreigt te worden.

Het wordt steeds duidelijker dat met de bezuinigingen op universiteiten en studiefinanciering niet verder kan worden gegaan zonder dat de kip met de gouden eieren wordt geslacht omdat onvoldoende wordt geïnvesteerd in toekomstig menselijk produktievermogen.

Conclusies

Een langdurige, brede en diepgaande discussie heeft er toe geleid, dat binnen de universiteiten een visie gaat overheersen over de maatschappelijke functie van de universiteiten, waarin opvattingen over universitaire onafhankelijkheid en maatschappelijke dienstbaarheid met elkaar in

13. H. Klifman, *Verantwoord onderwijsbeleid in een verantwoordelijke samenleving* in *Christen Democratische Verkenningen* 8.88, blz. 291-295.

Verder bezuinigen op universiteiten is de kip met de gouden eieren slachten.

---

harmonie zijn gebracht. Daarmee is een goede basis gelegd voor een optimale functie vervulling van de universiteiten voor de ontwikkeling van de samenleving in de rest van deze eeuw. Daarnaast kan worden geconcludeerd, dat de belangstelling van jongeren om deel te nemen aan universitair en beroepsonderwijs sterker toeneemt dan enkele jaren geleden werd aangenomen. Daardoor komt de verwezenlijking van de beleidsdoelstellingen externe democratisering van het onderwijs, vrouwenemancipatie en verhoging van de scholingsgraad ten behoeve van de versterking van economie en bevestiging van de werkloosheid voor de samenleving sneller binnen bereik dan tot voor kort mocht worden verwacht.

Doordat prioriteit wordt gegeven aan het vasthouden aan het stelsel van budgetfinanciering voor universiteiten en studiefinanciering, worden echter de bestaande mogelijkheden tot realisering van de externe democratisering en verhoging van de scholingsgraad onvolledig benut. Daardoor dreigt het onderwijsbeleid, dat gericht is op de optimale ontwikkeling van het beschikbare menselijke talent vast te lopen. Dit vastlopen wordt wel verweten aan de minister van Onderwijs. Dat is niet juist. De 'geprangde minister' heeft immers bij herhaling gewezen op de gevol-

gen van het vasthouden aan financieringsplafonds voor onderwijsvoorzieningen en studiefinanciering, als tegelijkertijd een drastische vergroting wordt verwacht van de inspanningen van de universiteiten voor de ontwikkeling van de samenleving door onderwijs en onderzoek.

Het is de hoogste tijd de werkelijkheid onder ogen te zien; de rigide koppeling tussen budgetfinanciering en onderwijsbeleid zal moeten worden doorbroken om een optimale ontwikkeling van het beschikbare talent mogelijk te maken. Er zullen voor onderwijsvoorziening en studiefinanciering de nodige middelen beschikbaar moeten komen. Of dit gebeurt door verhoging van de rijksbijdragen of door bijvoorbeeld de instellingen in staat te stellen aanvullende middelen op de kapitaalmarkt te lenen, is geen principiële zaak. Het moet duidelijk zijn, dat als geen vergroting van de middenstroom voor onderwijsvoorzieningen mogelijk wordt gemaakt, de onderwijspolitieke doelstellingen onderwijsdemocratisering, vrouwenemancipatie, en opvoering van het scholingsniveau voor versterking van economie en werkgelegenheid in feite in de ijskast worden gezet. Dat zou een slechte zaak zijn zowel voor de ontwikkeling van de samenleving als geheel als voor de ontplooiing van individuele mensen.

Ds. C.F. Beyers Naudé

De crisis in Zuid Afrika als uitdaging aan de kerk*

Het moment is aangebroken waarop de kerk in Zuid Afrika moet beslissen: Als zij op grond van een authentiek theologische redenering concludeert dat de regering geen recht meer heeft op erkenning, heeft dit diep ingrijpende gevolgen. Uitstel van deze beslissing kan de geloofwaardigheid van de kerk in gevaar brengen.

Crisis in Zuid Afrika? Hoezo crisis? De regering en de grote meerderheid van de blanken ontkennen dat er van een ernstige crisis sprake is. Of ze beweren dat een kleine groep van door marxistisch-communistische geïnfilterde agitators met hun radicale ideeën probeert de bestaande orde te verstoren. Als dat het geval zou zijn, hoe zou men dan het steeds groeiende verzet van miljoenen mensen moeten verklaren? Dat verzet werd immers voor de regering een zo bedreigende ontwikkeling dat zij zich gedwongen zag de noodtoestand uit te roepen. In de loop van achttien maanden werden ongeveer 30.000 mensen gearresteerd (de meesten van hen zonder aanklacht). Van hen waren er 10.000 jonger dan 18 jaar. Inmiddels is de meerderheid van deze arrestanten weer vrijgelaten (hoewel nieuwe arrestaties nog ononderbroken worden verricht): schijnbaar is de rust en orde weer hersteld. Het aantal gruwelijke 'halsbandmoorden' is teruggelopen. De scholieren zijn weer naar hun scholen teruggekeerd. Desondanks worden de regelingen onder de noodtoestand gehandhaafd. Zoals voorheen hebben leger en politie de volmacht om naar believen en zonder controle op

te treden. De regering heeft nieuwe noodmaatregelen aangekondigd, voor zoveel als zij deze nodig acht. Bezoekers, ook toeristen, die naar Zuid Afrika komen merken weinig van een crisis en verwijten ons soms een verkeerde voorstelling van de situatie te geven.

Waaruit bestaat dan de crisis die ik hier noem? Alleen wanneer men de moeite neemt onder de oppervlakte te kijken ontdekt men het werkelijke karakter van de crisis en merkt men hoe deze tot uiting komt in de samenleving. Naar mijn inschatting zijn de volgende tekens de belangrijkste van de ernstige crisis in ons land:

1. Een conflict tussen de politieke doeleinden van de zwarten en de afwijzing daarvan door de blanken

Volgens de grondwet van de Republiek Zuid Afrika hebben zwarten (Afrikanen) geen kiesrecht en zijn zij op generlei wijze in het Drie Kammerparlement vertegenwoordigd. De strijd in Zuid Afrika is ten diepste een strijd voor mensenrechten en politieke gelijkberechtiging voor de 22 miljoen zwarten op een totale bevolking van 32 miljoen. Politieke leiders onder de zwar-

---

Ds. C.F. Beyers Naudé (1915) is directeur van het Ecumenical Advice Bureau in Johannesburg.

* Rede gehouden in Tübingen op 14 januari 1988. Bij deze gelegenheid kreeg ds. Beyers Naudé de Herbert Haagsprijs uitgereikt. De toespraak is uit het Duits vertaald door de redactiesecretaris.

te bevolking die de apartheid afwijzen hebben telkens weer benadrukt dat het nu eigenlijk niet meer gaat om onderwijs en scholing, lonen, grondbezit of broodwinning (hoewel dat allemaal gerechtvaardigde en belangrijke eisen zijn). Nee, de centrale vraag is die van het kiesrecht. In de laatste twee/drie jaar is als gevolg van de onrust en de conflicten in verscheidene delen van Zuid Afrika stap voor stap (en soms met grote weerzin) toegegeven dat lonen en salarissen voor zwarten verbeterd moeten worden, dat discriminatie in het onderwijs moet verdwijnen, en dat op lokaal niveau een grotere deelname van zwarten in politieke en bestuurlijke beslissingen ingeruimd moet worden. Maar als het aankomt op de beslissende vraag en het principiële vereiste, namelijk het algemeen kiesrecht voor alle Zuidafrikaanse burgers, zwart, bruin en blank, dan antwoorden zowel de regering-Botha als ook de meerderheid der blanken met een eenduidig, duidelijk en sterk 'neen'. En op de achtergrond hoort men als echo het woord: 'noot'.

Zolang dit conflict tussen de zwarte eis van reële politieke machtsdeling enerzijds en de blanke afwijzing daarvan onopgelost blijft, zal er nooit vrede in Zuid Afrika zijn. Hoewel president Botha beperkte hervormingen heeft doorgevoerd, zal hij uit angst voor de groeiende aanhang van de Conservatieve Partij geen verdere hervormingen invoeren, die zijn politieke positie in gevaar zouden kunnen brengen. Zo blijft het conflict onoplosbaar.

2. Gebrek aan echte communicatie tussen blank en zwart

Op geen ander gebied merkt men hoe succesvol de apartheidspolitiek doorgevoerd is als op het niveau van contacten en communicatie tussen blanke en zwarte mensen. Met name de beide wetten over rassenscheiding en gescheiden woongebieden, namelijk de *Race Classification Act* (nu genoemd: *Population Registration Act*) en de *Group Areas Act*, hebben mensen van verschillende huidskleur en etnische achtergronden van elkaar gescheiden en van elkaar verwijderd. Als men kijkt naar het traditionele systeem van naar ras gescheiden onderwijsinstellingen, naar het nog steeds geldende verbod op huwelijksluiting tussen blank en zwart, en naar alle andere nog geldende verboden op sociaal contact tussen

blanken en zwarten, dan bemerkt men de ontstellende uitwerking daarvan op intermenselijke verhoudingen: racistisch gedrag van superioriteit en inferioriteit, onbekendheid die tot diep geworteld wantrouwen heeft geleid, culturele en etnische mythes die tot waarheid verheven zijn en zonder kritiek als ideologie gerechtvaardigd worden. Op die manier is rassenscheiding in de loop der jaren door de meerderheid van de blanken tot leidend beginsel verheven. Is er nog hoop op herstel van echte menselijke communicatie, waar zoveel, over zo een lange periode zo ernstig verstoord en vernietigd is?

3. Militarisering van de samenleving

In het afgelopen jaar is in het geheim een wijd vertakt systeem van verborgen militaire controle opgebouwd naast de bestaande civiele structuren. Het bestaan ervan werd pas bekend door uitgebreide berichtgeving in de *Weekly Mail*. Een effectief netwerk van lokale, regionale en nationale comités, alle nauw verbonden met bestaande civiele structuren. De op deze wijze verkregen inlichtingen worden op hun waarde geschat. Zij dragen er vervolgens toe bij dat alle tekenen van spanning en conflicten vroegtijdig worden onderkend en dat strategieën worden ontwikkeld om binnen het kader van de apartheidspolitiek oplossingen te vinden die de machtspositie van de blanken niet in gevaar brengen. Onderdeel van deze strategie is het betrekken van alle zogenaamde gematigde zwarten in het systeem (coöptatie), in de meeste gevallen door hen voordelige posities aan te bieden. Op deze manier wordt het hele maatschappelijk leven onder directe of indirecte militaire controle gebracht. Daarbij gaan de blanken er als vanzelfsprekend van uit, dat het optreden van het leger in alle sectoren van de samenleving wordt erkend. Daardoor wordt het mogelijk alle vormen van politiek verzet met succes in de kiem te smoren. Het tegendeel is echter ook waar: de politiek-onderdrukten worden meer en meer gedwongen hun strategieën in het geheim te ontwikkelen. En hoe brutaler en gewelddadiger de veiligheidstroepen optreden, des te radicaler en revolutionairder wordt het verzet.

4. Destabilisering van de buurlanden

De uitdrukking 'destabilisering' wordt dikwijls

in algemene zin gebruikt om de politiek van Zuid Afrika tegen zijn buurlanden te beschrijven, met name tegen Mozambique en Angola, maar ook tegen Lesotho, Swaziland, Botswana en Zimbabwe. Een Noors academicus heeft dit beleid als volgt beschreven: 'Een bewust en systematisch beleid van de kant van het Zuid-afrikaanse apartheidsregime, om zich bezig te houden met overvallen op zijn buurlanden met het doel daarmee de geloofwaardigheid en legitiemiteit van hun rechtmatige regeringen te ondergraven, zodat hun inspanningen op het gebied van ontwikkeling en nationale wederopbouw praktisch onmogelijk gemaakt worden'.

Het is het doel van deze politiek om de indruk te wekken dat niet apartheid als de bedreiging wordt gezien, maar een van buiten geleide aanval, die het ANC voert met ondersteuning van marxistisch geïnfilteerde machten. Ter verwezenlijking van dit doel stuurt Zuid Afrika van tijd tot tijd zijn veiligheidstroepen naar de buurlanden en doet bovendien aanzienlijke militaire steun toekomen aan contra-groepen zoals UNITA in Angola en MNR in Mozambique. Deze beide landen, die vooral het slachtoffer van dit beleid geworden zijn, hebben daar tot op heden een zware prijs voor moeten betalen.

Joe Hanlon heeft uitgerekend dat ten gevolge van deze politiek in Mozambique en Angola te zamen 735.000 mensen zijn omgekomen.¹ Het UNICEF-bericht van 1987 becijfert dat de lidstaten van de SADCC tussen 1980 en 1986 gezamenlijk 25 tot 30 miljard VS-dollars verloren hebben als gevolg van Zuid Afrika's destabiliseringspolitiek.

Ieder die gevoel heeft voor gerechtigheid en die serieus naar de waarheid zoekt, zal met ontzetting vervuld zijn over de duivelse aard en uitwerking van deze politiek, waarvan miljoenen mensen onschuldig slachtoffer worden. Het destabiliseringsbeleid toont eerst dan zijn volle duivelse macht, wanneer men inziet dat het niet alleen de buitenlandse maar ook de binnenlandse politiek van Zuid Afrika omvat als een bewust en planmatig beleid. Binnen Zuid Afrika krijgt het gestalte door de veiligheidswetten, arrestaties zonder vorm van proces, 'vigilantes' en schijnregeringen in de zogenaamde thuislanden. Daar bovenop komt nog de laatste ontwikkeling op het terrein van de sociale dienstverlening, waar de regering door privatisering en deregulering zich steeds meer ont-

trekt aan-haar verantwoordelijkheid voor de sociale voorzieningen. Daardoor nemen de kosten van de sociale voorzieningen toe met als gevolg, dat de armste bevolkingsgroepen als eersten en het zwaarste daaronder te lijden hebben. Tegelijkertijd worden in beperkte mate diensten aangeboden door de zogenaamde 'Joint Management Centres' onder controle van het leger, met als doel daardoor te steun van de bevolking te verkrijgen voor het regeringsbeleid.

5. Wettelijke verboden op gerechtvaardigde, vreedzame verzetsacties

In iedere moderne, beschaafde staat, met name in de Westerse democratieën, wordt algemeen verondersteld dat de burgers een heel scala van mogelijkheden tot geweldloos verzet en protest ter beschikking staat. In de Westerse democratieën worden stakingen, boycotacties, bepaalde vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid als normale, geldige vormen van protest gezien. In Zuid Afrika waren zulke vormen van protest al jarenlang streng beperkt. Zodra de indruk gevestigd werd dat vreedzame verzetsacties succes kregen, probeerde de regering meteen met wettelijke tegenmaatregelen dergelijk verzet de kop in te drukken. Sinds het uitroepen van de noodtoestand is een serie nieuwe verbodsbepalingen aangekondigd en doorgevoerd, die zeer ernstige gevolgen hebben en een vreedzame oplossing van onze problemen in Zuid Afrika bemoeilijken. Oproepen tot legale, vreedzame protestacties, zoals huur- of gebruiksboycotten, stakingen en andere strategieën van civiele ongehoorzaamheid zijn verboden en onder hoge straffen gesteld. De persvrijheid die al aanzienlijk ingeperkt was, is nog verder begrensd. De zogenaamde alternatieve pers, waarvan de berichtgeving tegen de apartheid de regering te kritisch overkwam, is door nieuwe maatregelen getroffen. Na één of twee waarschuwingen kunnen een krant of een tijdschrift voor drie maanden verboden worden. Vier hebben al een waarschuwing gekregen. Daaronder bevinden zich de weekbladen *New Nation* (eigendom van de Zuidafrikaanse katholieke bisschoppenconferentie) en *Weekly*

1. *South African Review* Nr. 4 (Johannesburg 1987) 340.

Mail, die beiden regelmatig berichten publiceren die meestal in geen enkele andere krant te vinden zijn.

Een andere even ernstige bedreiging blijkt uit nieuwe maatregelen tegen de universiteiten. De universiteitsbesturen moeten gedwongen worden strikte controle over zogenaamde radicale docenten en studenten uit te oefenen. Doen zij dat niet naar de verwachtingen van de regering, dan bestaat het gevaar dat de regering de staatssubsidies (die per universiteit 80% uitmaken) vermindert of staakt. Op deze wijze worden academici gedwongen politie-agenten of spionnen te worden. Ook de vakbonden zijn ervoor gewaarschuwd, dat in de volgende zitting van het parlement een nieuwe arbeidswetgeving zal worden voorgesteld. Daardoor moeten vakbonden bij arbeidsconflicten gedwongen kunnen worden zich drie maanden van iedere actie te onthouden, vóór een legale staking kan worden uitgeroepen. Vakbondsleders moeten persoonlijk verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor schade die door een illegale staking zou kunnen ontstaan. Door al deze en andere reeds bestaande wettelijke maatregelen of willekeurige regels wordt veel van wat de bevolking met recht en naar de wet is toegestaan tot onrecht verklaard. Bijna alle vreedzame protestuitingen worden zodoende illegaal en kunnen onderdrukt worden. Het gevolg van deze repressieve actie is dat aan de tegenstanders van het apartheidsbeleid geen andere keuze openstaat dan of wel gehoorzaamheid aan de onrechtwetten te weigeren of wel naar geweld te grijpen. En juist dit hebben wij de laatste twee jaar meegemaakt. En dat zullen we nog wel meer beleven. De crisis wordt scherper.

6. Coöptatie van politiek-conservatieve kerken en christelijke organisaties door de regering

De politieke kloof binnen de verschillende kerkgroepen in Zuid Afrika is algemeen bekend. Bekend is ook dat in het algemeen kerken in Zuid Afrika op grond van hun politieke standpunten in vier groepen ingedeeld kunnen worden:

Allereerst de drie blanke boerenkerken, die of het beleid van Botha ondersteunen of, nog rechtser, de Conservatieve Partij van dr. A.P. Treurnicht of de Afrikaner Weerstandsbewe-

ging (AWB).

Ten tweede de lidkerken van de Zuidafrikaanse Raad van Kerken (SARK), die apartheid afwijzen en zich er tegen verzetten.

Ten derde de pinksterbeweging, de baptisten en charismatische kerken, die aan zichzelf gewoonlijk geen politieke functie toekennen.

En ten vierde het grote aantal zwarte onafhankelijke (inheemse) kerken, die in het algemeen onpolitiek of politiek-conservatief zijn. De grootste onder hen is de Zion Christian Church.

Politiek-conservatieve kerkleiders uit de Verenigde Staten (die meestal ook ondersteuners van het beleid van Reagan zijn), uit de Bondsrepubliek (evenzo personen die in het algemeen politiek conservatieve overtuigingen voorstaan), uit Zwitserland, Engeland en Schotland worden regelmatig uitgenodigd om naar Zuid Afrika te komen. Een aantal van hen vertegenwoordigt ook kerkelijke groeperingen die van tijd tot tijd grote Evangelisatie- en bekeeringcampagnes onder blanken (en zwarten!) in Zuid Afrika op touw zetten. Verder valt op dat deze kerkleiders meestal beweren dat zij tegen apartheid zijn, maar dat ze net zo sterk beklemtonen dat ze geweld en sancties afwijzen. Vele van hen zijn politiek zo naïef dat ze niet begrijpen hoe in Zuid Afrika hun uitlatingen door de onder overheidscontrole staande televisie en radio en door de pers misbruikt worden om het regeringsbeleid te ondersteunen. Ze weten wellicht ook niet of zien niet in, hoe hun meningen en campagnes uitgebuit worden om de zwarte bevolking theologisch en politiek verder te verdelen. Tegelijkertijd worden op de achtergrond in het land zelf bewuste pogingen ondernomen om christelijke groepen en organisaties tot stellingnames tegen de leiders van invloedrijke kerken, zoals de anglicaanse (aartsbischop Desmond Tutu), de katholieke (aartsbischop Dennis Hurley), de methodistische en de N.G. Sendingkerk (dr. Allan Boesak) op te zetten. En om met tegenacties de interne vrede en orde in deze kerken te verstoren. De verwarring die daardoor ontstaat onder kerken die alle belijden aan Jezus Christus als hun Heer en Verlosser toe te behoren en Hem te gehoorzamen, brengt de geloofwaardigheid van kerken in gevaar en bemoeilijkt hun boodschap.

Geweld dat uit het apartheidssysteem zelf voortkomt, leidt tot gewelddadige reacties.

---

7. Radicalisering van gevoelens en aanwending van geweld als vorm van verzet

De crisis in Zuid Afrika blijkt verder uit de vaststelling, die men in de afgelopen jaren (en met name sinds het uitroepen van de noodtoestand) onder velen, vooral jongeren in de zwarte samenleving, heeft kunnen doen, dat geweld in de vorm van gewapend verzet helaas noodzakelijk is geworden. Hoofdfactor is het geweld dat voortkomt uit het hele apartheidssysteem, wijd verspreide en voortgaande arrestaties, bloedige conflicten tussen veiligheidstroepen en protesterende groepen, brute inperking van vreedzame protestmogelijkheden, geheime militaire opleiding en ondersteuning van vigilantie-groepen in de zwarte samenleving (zoals wij dat bijvoorbeeld dikwijls merken in de bloedige gevechten tussen aanhangers van Inkatha en van het UDF). Dat alles leidt weer tot verdergaande radicalisering, bloedige gevechten en toename van geweld.

Deze bedreigende ontwikkeling, vooral in de laatste twee-drie jaren wordt door vele kerken en kerkleiders met grote zorg waargenomen. Alle kerken die tegen apartheid zijn, hebben ook geweld als methode tot oplossing van het conflict veroordeeld en afgewezen. Voortdurend worden pogingen ondernomen (meestal in stilte) om vrede en verzoening te bereiken tot nu toe zonder succes. Hoofdoorzaak van dit mislukken zijn volgens mij twee factoren:

Ten eerste de diametraal tegenover elkaar staande politieke opvattingen binnen de Zuid-afrikaanse kerken, waardoor een eensgezind optreden bijna onmogelijk is.

Ten tweede het feit dat de anti-apartheidskerken die zich zo krachtig tegen apartheid uitgesproken hebben. Daardoor wordt de crisis in kerk en samenleving scherper en ontstaat het gevaar dat de internalisering van het conflict, dat ogenschijnlijk tussen zwart en zwart plaats vindt, zich in de toekomst onvermijdelijk verspreiden over de blanke woongebieden en de arbeidsplaatsen waar blanken en zwarten samenwerken.

8. Gebrek aan een duidelijke stellingname van het Westen

Algemeen wordt aangenomen dat de Westerse staten in het bijzonder de USA, Groot Britannië en de Bondsrepubliek Duitsland, op grond van hun grote economische belangen in Zuid Afrika, door pressie genoeg invloed op dat land kunnen uitoefenen om de politiek van apartheid te doen beëindigen. Onderzoeken van verschillende onderzoeksinstituten, zoals bijvoorbeeld het Starnberger Instituut, hebben overtuigend aangetoond dat als bij de USA, Groot Brittannië en de Bondsrepubliek, met hulp van Zwitserland en Japan, deze landen met selectieve vormen van sancties Zuid Afrika voor de keuze kunnen stellen: of wel te komen tot politieke onderhandelingen met de bevrijdingsbewegingen en de verklaarde politieke tegenstanders van apartheid binnen Zuid Afrika; of wel de reële mogelijkheid onder ogen te zien dat de hele economie instort. Wie echter alle uitlatingen van Margaret Thatcher, Ronald Reagan en Helmut Kohl over Zuid Afrika's apartheidbeleid kritisch analyseert, kan alleen de volgende conclusie trekken: Deze landen zijn eigenlijk ten diepste niet bereid tegen apartheid stelling te nemen en geweldloze maatregelen, die kans maken op resultaat, tegen het apartheidregime aan te vatten en waar nodig af te dwingen. De regering-Botha buit dit gebrek aan effectief optreden uit om haar beleid van hervormingen voort te zetten, voor zover deze de politieke machtspositie van de blanke bevolking niet in gevaar brengt. Dat leidt ertoe dat de onderdrukte meerderheid van de bevolking haar hulp overal zoekt, waar maar een mogelijkheid bestaat een helpende hand te vinden. Uit welke hoek die hand ook uitgestoken wordt.

De houding van genoemde Westerse staten wordt zeer sterk beïnvloed door hun houding

tot en oordeel over de politieke doeleinden en voornemens van de Sowjet Unie. In Zuid Afrika heeft Botha (en voor hem Vorster en Verwoerd) zijn blanke kiezers telkens in het *laager* van de angst gedreven met zijn propaganda van een totale aanval ('*total onslaught*') door marxistisch-communistische machten, die volgens Botha, als einddoel hebben heel Afrika onder communistische heerschappij te brengen. Betrouwbare onderzoeken de laatste jaren hebben bewezen dat de Sowjet Unie niet dergelijke plannen met Afrika koestert. En dat er in tegendeel duidelijke aanwijzingen zijn dat Rusland, zonder opgave van zijn wereldbeeld, zich graag uit bepaalde gebieden in Afrika zou willen terugtrekken. Desondanks is men zich bij het Zuidafrikaanse kiezerscorps nauwelijks bewust van zo'n ontwikkeling. Het initiatief, waarmee Gorbatsjow thans begonnen is, om het risico van een wereldoorlog te verkleinen, schept voor Zuid Afrika een volkomen nieuwe situatie. Wanneer de thans lopende politieke onderhandelingen tussen Gorbatsjow en Reagan tot verdergaande ontspanning in de onderlinge betrekkingen leiden, zal dit een diep ingrijpende invloed op de politieke en economische verhoudingen in geheel Zuidelijk Afrika uitoefenen. Men zou graag willen weten – wanneer het niet meer mogelijk is het communistische Rusland als staatsgevaarlijke bedreiging voor te stellen – wie dan het nieuwe vijandsbeeld te dragen zal krijgen. Mugabe mischien?

Na deze poging een aanduiding van de meest kenmerkende karakteristieken van de visies van Zuid Afrika te geven, moet thans de volgende belangrijke vraag gesteld en zo mogelijk beantwoord worden:

In hoeverre is de crisissituatie in Zuid Afrika een uitdaging voor de kerk? Hebben de kerken een verantwoordelijkheid? En zo ja, van welke aard is deze verantwoordelijkheid?

1. Helder inzicht in de aard van de crisis

Veel mensen, die zich met de problematiek van Zuid Afrika bezig houden, zijn van mening dat het in feite gaat om een rassenvraagstuk. Anderen leggen weer de nadruk op spanningen tussen klassen, terwijl weer anderen de economische aspecten als meest wezenlijk zien. En zo kan men ook, naar de interpretatie van het moment, het onderwijsvraagstuk of andere in-

De strijd in Zuid Afrika gaat in de grond om mensenrechten en menselijke waardigheid.

valshoeken als belangrijkste of beslissend naar voren te halen. De kerk mag zich echter niet op een verkeerd pad laten leiden: Hoe belangrijk al deze aspecten ook zijn, het moet in de kerk duidelijk zijn dat het hier ten diepste gaat om een strijd tussen goed en kwaad, waarheid en leugen, gerechtigheid en ongerechtigheid, licht en duisternis. Ik aarzel het te zeggen, en toch, wanneer ik de crisis in Zuid Afrika en al de krachten die daarin meespelen overzie, dan moet ik erkennen dat op wat in wezen in ons land plaats vindt, van toepassing is de beschrijving van Paulus in zijn brief aan de Efeziërs. (6:12): 'Want onze strijd gaat niet tegen vlees en bloed, maar tegen de heerschappijen, tegen de machten, tegen de wereldbeheersers van deze duisternis, tegen de boze geesten in de hemelen'.

Hier staat alles op het spel. In de grond is het een strijd om gerechtigheid, om bevrijding en om vrede, een strijd om mensenrechten en om menselijke waardigheid, een strijd waarin de geloofwaardigheid van het Evangelie ten diepste getest en vastgesteld wordt. En de tragedie is, dat, hoewel een deel van de leiding van de kerk in Zuid Afrika dit erkent, veel kerken dit in twijfel trekken of afwijzen. En zo lang deze ernstige kloof binnen de kerk bestaat, kan deze crisis niet met succes opgelost worden.

2. Het overstijgen van vervreemding en vijandschap binnen iedere kerkstructuur

De vervreemding van blanken en zwarten ten gevolge van groeiende teleurstelling, frustratie en bitterheid aan de kant van de zwarten en van angst, gebrek aan vertrouwen in de competentie van zwarten en onzekerheid aan de kant van de blanken is in de laatste paar jaar ernstig verscherpt. Dit fenomeen valt niet al-

leen op in de naar ras gescheiden kerken zoals in de gereformeerde boerenkerken en de evangelisch-luthersche kerkfamilie, maar ook (en soms nog meer) in de kerken met gemengde rassen, zoals de anglicaanse en methodistische kerk (wellicht wat minder in de katholieke kerk). Al deze kerken zullen toegeven, dat de grote spanningen en de vervreemding tussen blank en zwart tot nu toe nog niet overwonnen zijn, maar dat zij integendeel in de laatste jaren toegenomen zijn. Wat de situatie nog verder verscherpt is de uitdaging tussen zwart en zwart, namelijk de steeds heviger wordende strijd tussen Inkatha en UDF. De bedreigende ontwikkeling in en rond Pietermaritzburg, waar de laatste vier maanden 220 mensen in bloedige gevechten gedood zijn, met 26 verdere sterfgevallen in de eerste dagen van 1988, heeft bij velen een gevoel van vertwijfeling en hulpeloosheid opgewekt. In veel gesprekken duikt regelmatig de vraag op: Wat kunnen wij als christenen doen, om de steeds maar groeiende vervreemding op zoveel niveaus en tussen zoveel mensen en groepen in de kerken te houden en hopelijk eindelijk eens te overwinnen? En vooral, omdat de grote meerderheid van hen beweert christen ten zijn? En welk moreel recht heeft de kerk anderen op te roepen de vervreemding op te heffen, terwijl deze in de eigen structuren nog niet behandeld of opgelost is? Verliest de kerk daardoor niet zeer veel van haar geloofwaardigheid?

3. Morele en constitutionele illegaliteit van de Zuidafrikaanse regering

De opdracht en verantwoordelijkheid van de kerk om op grond van Romeinen 13 de overheid te gehoorzamen wordt door alle kerken aanvaard. In de christelijke traditie zijn er talrijke voorbeelden, waarbij een kerk of individuele christenen onder bepaalde omstandigheden gedwongen waren in gehoorzaamheid aan God de gehoorzaamheid aan de overheid weigeren. De kerk is meerdere keren in de geschiedenis gedwongen geweest de moeilijke beslissing te nemen om de overheid te weerstaan en onrechtvaardige wetten te breken. Als zo'n moreel recht wordt erkend, betekent dat, dat een situatie kan ontstaan waarin een overheid de ideeën van recht en gerechtigheid door onrechtvaardige wetten en daden zo verbreekt en vernietigt, dat zo'n regering

haar morele legitimiteit heeft prijs gegeven. Heeft een kerk het recht en misschien ook de plicht een overheid als moreel en ethisch illegitiem te verklaren, die zich schuldig maakt aan ernstige en voortdurende schending van de fundamentele mensenrechten en aan de schending van bijbelse maatstaven van liefde, gerechtigheid, vrede en verzoening? En zo ja, leidt zo'n verklaring uiteindelijk niet naar de volgende logische conclusie en naar de stap, dat zo'n overheid constitutioneel illegaal geworden is en zodoende niet meer gerechtigd is als de rechtmatige overheid van het land erkend te worden?

Deze vragen heb ik niet gesteld als thema voor een internationale theologische discussie, maar als diepgaande theologische vraag, die wat Zuid Afrika betreft ons christelijk geloof en ons begrip van de verhouding tussen kerk en staat ten diepste beslissend beïnvloedt. Van de kant van de regering wordt wel verweten dat deze vraag naar voren wordt gebracht door het Afrikaans Nationaal Congres als een politieke truc om internationale erkenning te krijgen. Voor de kerk in Zuid Afrika is de fundamentele vraag niet of het ANC deze vraag stelt of deze uitdaging aanbiedt, maar of, ongeacht het bestaan van een bevrijdingsbeweging, de Zuidafrikaanse regering nog recht op erkenning heeft. Als de kerk op grond van een authentieke theologische redenering tot de conclusie komt dat zo'n recht niet meer aanwezig is, dan heeft dit diep ingrijpende gevolgen voor de kerk zowel binnen als buiten Zuid Afrika. Het moment is aangebroken waarop de kerk in Zuid Afrika deze beslissing niet langer voor zich uit mag schuiven, zonder het gevaar te lopen haar geloofwaardigheid te verliezen.

4. Beëindiging van tegenstrijdige houdingen en uitspraken over de geweldsvraag

In een crisissituatie zoals die van Zuid Afrika duikt de geweldsvraag telkens weer op. In de afgelopen maanden heeft de verklaring van de PCR-Conferentie van de Wereldraad van Kerken, die begin mei 1987 in Lusaka heeft plaatsgevonden, tot serieuze discussie geleid. Dat gebeurde hoofdzakelijk omdat de conferentie een belangrijke uitspraak gedaan had over het gebruik en de rechtvaardiging van geweld door de Zuidafrikaanse bevrijdingsbewegin-

gen. Staat u mij toe die wezenlijke uitspraken hier te citeren:

'(2) Wij ondersteunen het onbetwistbare recht van het Namibische en Zuidafrikaanse volk om door de bevrijdingsbewegingen gerechtigheid en vrede te verlangen. Hoewel wij aan het streven naar een vreedzame overgang blijven vasthouden, zien wij toch dat het Zuidafrikaanse regime, dat oorlog voert tegen zijn eigen inwoners en tegen zijn buurlanden, de bevrijdingsbewegingen ertoe drijft naast andere middelen ook het middel van geweld in te zetten om de onderdrukking te beëindigen. Wij roepen de kerk en de internationale gemeenschap op aan deze overtuiging in de inzet ten dienste van bevrijding in deze regio praktische uitdrukking te geven en de contacten met de bevrijdingsbewegingen te versterken . . .'

'(7) Wij erkennen dat het op dit beslissende ogenblik (Kairos) in de geschiedenis van Zuid Afrika nodig is, eenheid in de doelstellingen en in het handelen onder allen te bereiken, die met het proces van bevrijding in de regio verbonden zijn; niet in de laatste plaats onder de kerken zelf, wier nalatigheid in dit opzicht aanleiding geven tot boete. Wij zien het lijden, dat zich dáár voor doet waar eenheid afwezig is. Wij verplichten onszelf de zaak van de eenheid in onze kerken en in onze dienst tegenover de bevrijdingsbewegingen te bespoedigen, die zich inzetten voor het einde van het illegale regime in Zuid Afrika en Namibië.'

In zijn nationale conferentie in juli 1987 heeft de Zuidafrikaanse Raad van Kerken dit manifest woord voor woord overgenomen en dit besluit ter overweging aan alle lidkerken toegestuurd. De anglicaanse kerk heeft het manifest in november ontvangen en aangenomen, maar tegelijkertijd een zeer ernstig appèl naar voren gebracht, om opnieuw naar vreedzame middelen te zoeken om de crisis in Zuid Afrika op te lossen. De algemeen secretaris van de methodistische kerk, dominee Mogoba, heeft in zijn persverklaring geweld zeer sterk afgekeurd. En naar verluidt op grond van deze verklaring heeft dominee Pat Robertson, die al zeer lang als pacifist bekend staat, voorgesteld dat de methodistische kerk zich principieel tot vredeskerk moet uitroepen. Voor veel christenen binnen en buiten Zuid Afrika geeft deze uitspraak verscheidene opvattingen weer, die elkaar sterk tegenspreken. Daar komt nog bij dat

het algemeen bekend is dat de jongere generatie politiek bewust geworden zwarten in toenemende mate de overtuiging is toegedaan, dat het gebruik van geweld noodzakelijk is geworden en daarom volkomen gerechtvaardigd is, terwijl een groot aantal blanken aan het gebruik van geweld door de veiligheidstroepen van de regering, tegen zwarten die het apartheidbeleid bestrijden, hun onvoorwaardelijke steun geven.

De tegenstrijdige uitspraken van christenen en van kerken scheppen een groot dilemma, een geloofwaardigheids crisis en een grote verwarring in kerk en samenleving. Als het de kerk niet lukt deze tegenstrijdige uitspraken en houdingen te beëindigen en tot een meer eensgezinde stellingname te komen, zijn er weinig mogelijkheden de geweldsvraag op te lossen. En wanneer dan nog eens daarbovenop de leider van een communistisch land het initiatief neemt voortdurend op te roepen tot vreedzame oplossing van nucleaire en andere conflicten (waarbij het hier buiten beschouwing blijft wat zijn motivatie daarvoor kan zijn), dan komt door dit alles de kerk en het christendom in een zeer bedenkelijk daglicht te staan. Net nu de situatie in Zuid Afrika zo ernstig is en de crisis tot een onverklaarde burgeroorlog is uitgebreid, heeft de kerk in Zuid Afrika de unieke gelegenheid met voorbeeldige initiatieven kansrijke vreedzame opties naar voren te brengen en door te voeren.

5. Internationale druk als middel tot fundamentele politieke verandering

Een deel van de kerk in Zuid Afrika heeft zich in de afgelopen drie/vier jaar serieus met de vraag van economische druk op de blanke minderheidsregering bezig gehouden, om haar te dwingen tot fundamentele politieke veranderingen over te gaan. Jarenlang bestaat er al een serie organisaties die proberen op deze wijze apartheid af te schaffen. Desinvesteringen en sancties, naast bepaalde boycotacties zijn overwogen en in beperkte mate met succes doorgevoerd. Maar nog bepaald onvoldoende om de sterk ingenestelde apartheidstructuur omver te krijgen. Ik zou graag van deze gelegenheid gebruik hebben gemaakt om over de omstreden kwesties van sancties te discussiëren, maar mijn rede is al veel te lang geworden. Daarom moet ik er he-

laas vanaf zien deze vraag verder te behandelen. Maar omwille van de duidelijkheid moet ik mij afvragen: geloven de universele kerken (dat wil zeggen in aanmerking genomen de talrijke pogingen van de grote protestantse kerken om eensgezind samen met de katholieke kerk op te treden) evenals de andere hoofdreligies in de wereld, dat het mogelijk zou zijn in een goed voorbereide wereldcampagne het hele apartheidssysteem uit te dagen, aan te pakken en met succes op de knieën te dwingen? Als ik bedenk welk een ongehoord grote macht de paus heeft om wereldwijd met steun van de gehele katholieke kerk betekenisvolle vreedzame maatregelen te beramen en door te voeren, dan komt de vraag op: ontbreekt het aan wil of aan geloof?

Diezelfde vraag kan men met recht ook aan alle andere kerken stellen. Hebben de kerken er al één keer over nagedacht, wanneer de gehele wereldkerk met ondersteuning en actieve samenwerking van andere godsdiensten zo'n actie op zich zou nemen, wat een prachtig getuigenis dat zou kunnen zijn voor de eenheid en de succesvolle uitvoering van vreedzaam verzet tegen een kwaad systeem? En welke nieuwe krachten zou zo'n daad niet vrijmaken, om overal in de wereld, waar andere onderdrukkende systemen heersen, deze methoden aan te pakken en overwinnen!

6. Bevrijdingstheologie als wegbereider voor een belijdende kerk

De laatste jaren is uit de crisis in verscheidene conflictgebieden in de wereld een reeks van theologische uitspraken en verklaringen naar voren gekomen, die een belangrijke bijdrage geleverd hebben tot een beter begrip van termen als gerechtigheid, menselijke waardigheid, mensenrechten, bevrijding, verzoening en vrede, vanuit een christelijk gezichtspunt. Een verantwoorde en succesvolle deelname van de kerk aan de oplossing van wereldvraagstukken zoals de hier boven genoemde begrippen, is eerst dan mogelijk, wanneer de kerk in de hele wereld het juiste begrip van deze vragen heeft. De stemmen die van binnen de kerk luid zijn gaan klinken, zijn verschillend van aard en soms onderling tegenstrijdig. Als voorbeeld wijs ik op twee theologische geschriften uit Zuid Afrika. Ten eerste op de Belhar-verklaring van de NG-Sendingkerk uit

1983, waarin zij apartheid als zonde betitelde en de theologische verdediging van apartheid als ketterij veroordeelde. Intussen heeft de Nationale Synode van de NG-Sendingkerk deze verklaring als vierde belijdenis aangenomen en van de blanke NG-kerk gevraagd een heldere uitspraak over deze belijdenis te doen. Tot nu toe heeft de blanke NG-kerk in haar besluit van de Nationale Synode van oktober 1986 in de verklaring 'Kerk en samenleving' apartheid alleen als fout aangemerkt. Maar de vraag of apartheid ook als ketterij aan te duiden is, heeft zij geheel niet aangeoerd.

Als tweede voorbeeld noem ik het omstreden Kairos-document evenals het 'Evangelical Witness in South Africa', een verklaring van vooral de evangelische kerken. Beide hebben zeer verschillende en elkaar sterk tegensprekende reacties opgeroepen, zowel in Zuid Afrika als in zeer uiteenlopende delen van de wereld. Aan deze lijst kan men een hele serie vergelijkbare verklaringen uit Latijns Amerika, de Filippijnen, etc. toevoegen.

Al deze verklaringen hebben ernstige spanningen veroorzaakt, vooral omdat zij brandende kwesties behandelen als de legitimering van geweld bij de oplossing van politieke conflicten of de beoordeling van structurele vormen van onrecht, zoals die in politieke en economische systemen naar voren komen. Een reeks theologen en leken uit de Derde Wereld hebben zich in de laatste tien jaren in artikelen en boeken over deze vraag uitgesproken. Onze ervaringen in Zuid Afrika hebben ons tot het inzicht gebracht in twee zaken:

1. Dat de ernstige problemen waarmee wij in Zuid Afrika geconfronteerd worden alleen opgelost kunnen worden als alle slachtoffers in gelijke mate aan de discussie over het probleem kunnen deelnemen: niet alleen theologen, maar ook leken; niet alleen mannen, maar ook vrouwen, niet alleen volwassenen, maar ook jongeren, niet alleen de kerkleiding, maar het hele kerkvolk.
2. Dat christenen van alle richtingen, protestanten, katholieken, evangelischen, pinksterkerken, elkaar vinden en wel over de landsgrenzen heen. De conflicten in Latijns Amerika, in Zuidelijk Afrika, in het Midden Oosten en in de Filippijnen horen te zamen en daarom moeten wij ze in samenhang bezien.

Op grond van deze ervaring heb ik besloten de prijs die mij vanavond verleend wordt ter beschikking te stellen aan het Instituut voor Contextuele Theologie in Johannesburg, met het verzoek dat dit instituut met andere vergelijkbare instellingen contact opneemt. Het doel is om in alle conflictgebieden van de wereld een oecumenische structuur te scheppen die ertoe bijdraagt dat mensen, mannen en vrouwen, theologen en leken, volwassenen en jongeren te zamen komen om de problemen van hun regio te bespreken, met het doel gelijktijdig een oecumenisch netwerk op te bouwen. Ik weet dat de bijdrage die ik daaraan lever alleen maar een begin kan zijn. De financiële vereisten zijn veel groter. Maar als het ons als christenen en kerk ernst is met dit doel, zullen

er andere mensen zijn, die ons daarbij steunen. Zo zullen wij gezamenlijk de eenheid, vrijheid en verantwoordelijkheid van de kerk tegenover de samenleving bevorderen. En hierdoor zal binnen en buiten de gevestigde kerk een gemeenschap ontstaan van slachtoffers en mensen die aan Christus gehoorzaam zijn: een gemeenschap die de verrassende ervaring zal meemaken, dat uit hun getuigenis, dienst en offer de wereldwijde belijdende kerk ontstaat.

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Gunstig tij voor onderhandelingen

Door de jaren heen heeft het CDA vastgehouden aan het standpunt dat de kernbepapening moest worden teruggedrongen via onderhandelingen. Die moesten leiden tot controleerbare akkoorden met tweezijdige verplichtingen. Dit streven kwam voort uit onbehagen over de aanwezigheid van grote aantallen massavernietingswapens. Onder prioriteit van het beleid gericht op het voorkomen van oorlog moest worden gestreefd naar vermindering van de afhankelijkheid van de kernbepapening. Deze weken zouden de kruisraketten op Woensdrecht zijn gestationeerd. Ware het niet dat dat door een onderhandelingsakkoord kon worden voorkomen. Dat is een teken dat de mogelijkheden voor wapenbeheersing en ontwapening nu veel groter blijken te zijn dan we nog maar enkele jaren geleden voor mogelijk durfden te houden. De internationale verhoudingen geven een sfeer te zien, die christen-democraten zeer zullen verwelkomen.

Eerder dit jaar is het verdrag gesloten tussen de Verenigde Staten en de Sowjet Unie over de kernwapens voor de middel-lange afstand, het zogenaamde INF-akkoord (INF: *Intermediate Range Nuclear Forces*). Hierdoor verdwijnt er een hele categorie wapens, uit Europa en uit

de wereld. Het betreft op land gestationeerde raketten en kruisvluchwapens met een bereik van 500 tot 5500 kilometer. Het zal voortaan verboden zijn om wapensystemen in deze categorie op te stellen. Omdat van buiten niet te zien is of deze wapens een nucleaire, chemische of conventionele lading bevatten, omvat bovendien het verdrag al deze varianten. Bij de grote demonstratie in Den Haag in 1983 werd als leuze meegevoerd: 'Geen nieuwe kernwapens in Europa'. Vijf jaar later is die leuze ingewilligd. Sterker nog; honderden kernwapens zijn weggehaald. Een van de gevolgen van het akkoord is trouwens dat de NAVO-lidstaten een kostbare bepapeningsronde bespaard is gebleven. De Sowjet Unie was namelijk bezig met de plaatsing van raketten – die nu dus door het INF-akkoord zijn weggehaald – met nucleaire, chemische of conventionele ladingen ('SS-12 mod' en 'SS-23').

Aan NAVO-zijde ontspon zich de discussie over een mogelijk antwoord op deze ontwikkeling. Daaronder was de gedachte dat de NAVO een verdedigings-systeem behoefde dat de genoemde Russische raketten kon uitschakelen voor zij doel zouden treffen. Dat zou tot tal van complicaties geleid hebben. Zo'n verdedigingssysteem zou hebben kunnen neer-

komen op een Europese versie van het Strategische Defensie Initiatief.¹ Het zou financieel en technologisch heel wat hebben gevergd van de NAVO-lidstaten. Mogelijke reacties van de Sowjet Unie zouden weer een nieuwe bewapeningsronde hebben kunnen inluiden. Dit alles is weggevallen dankzij het INF-akkoord.²

Verificatie

Een zeer belangrijke verworvenheid van het INF-akkoord zijn de uitgebreide procedures voor controle op naleving. De Verenigde Staten en de Sowjet Unie hebben uit hoofde van het Verdrag een Speciale Verificatie Commissie in het leven geroepen. Daarin zitten twintig mensen van Sowjet-zijde en twintig Amerikanen. Honderden personen worden inmiddels opgeleid tot inspecteur inzake de verificatie. Zo zullen bijvoorbeeld bij fabrieken die kernraketten kunnen produceren, in de VS en de USSR, permanent waarnemers van de andere kant verblijven. Bijna dagelijks bezoeken inspectieteams het grondgebied van de andere partij of de bases waar de betreffende wapensystemen geplaatst zouden zijn of zijn weggehaald. Zij verzamelen gegevens die voor de controle op naleving van het INF-verdrag belangrijk zijn. Als er tekenen zouden zijn dat de andere partij het verdrag zou schenden, kan dat in de Speciale Verificatie Commissie besproken worden. De Amerikaanse leden ervan constateren dat de Sowjet Unie zeer constructief meewerkt aan de uitvoering van het akkoord. Zij zijn onder de indruk van de gastvrijheid en de behulpzaamheid aldaar.³ Het doel van deze nauwgezette controleprocedures is het de deelnemende partijen zo kostbaar te maken om het verdrag te schenden, dat zij daar vanaf zullen zien. De ervaringen die hier worden opgedaan zijn van groot belang voor het opnemen van verificatieprocedures in volgende ontwapeningsverdragen.

Verdere verdragen staan namelijk op stapel. De Verenigde Staten en de Sowjet

Unie voeren besprekingen over grofweg een halvering van de voorraden strategische kernwapens. Daarmee wordt bedoeld die systemen die vanaf Amerikaans grondgebied of Amerikaanse onderzeeërs de Sowjet Unie kunnen treffen, en vice versa. De START (*Strategic Arms Reduction Talks*) zijn momenteel het belangrijkste onderhandelingsforum. Het gaat om de centrale systemen van beide supermogendheden. De besprekingen worden verdeeld in zes werkgroepen, die ieder twee keer per week bijeenkomen. De teksten waarover nu al overeenstemming bereikt is, beslaan ongeveer 300 pagina's. Het verdrag zelf telt maar zestien artikelen, maar de meeste ruimte wordt ingenomen door de bijgevoegde documenten. Zo zijn er meer dan 100 definities, zijn er uitgebreide procedures over het ontmantelen van wapens die worden afgeschaft en procedures voor verificatie, voor de uitwisseling van gegevens, ect.

Beide partijen hebben overeenstemming bereikt over de hoofdlijnen: Het totaal aantal toegestane strategische overbrengingsmiddelen (raketten, vliegtuigen) zal voor ieder der partijen bedragen: 1600. Nu heeft de VS ongeveer 1980 overbrengingsmiddelen en de Sowjet Unie heeft er ongeveer 2500. Het maximum aantal atoomkoppen zal worden gesteld op 6000. Nu heeft de VS er ongeveer 12.850 en de Sowjet Unie ongeveer 10.700. Voorts komen er subplafonds voor het maximum aantal atoomkoppen in strategische kernraketten die te land en in onderzeeërs zijn opgesteld, namelijk 4900 voor ieder. En er komt een subplafond van 1540 voor atoomkoppen op de hele zware te land gestelde kernraketten (die per stuk

1. SDI: Het omstreden programma, gelanceerd door president Reagan, om een verdedigingssysteem op te zetten tegen binnenkomende lange afstandskernraketten.
2. Zie hierover onder andere: *Dreiging uit de lucht, Problemen van de westeuropese luchtverdediging na het INF-akkoord*, uitg. Atlantische Commissie, Den Haag 1988
3. Aldus mr. Robert Simmons, plv. delegatieleider VS bij de Speciale Verificatie Commissie, in gesprek met de schrijver van dit artikel in Genève 21 september 1988.

Onderhandelaars nemen liever meer tijd om een goed akkoord te bereiken, dan om snel met een slecht verdrag te komen.

---

meer dan 10 atoomkoppen kunnen meevoeren). Hoewel de sfeer goed is, wordt niet verwacht dat er snel een akkoord kan worden gesloten.

Meningsverschillen

Ten eerste is er natuurlijk sprake van een regeringswisseling in de Verenigde Staten, die enig oponthoud zal vragen. Daarnaast is het vraagstuk van de verificatie bij de START nog ingewikkelder dan bij het INF-verdrag. Bij het INF-verdrag zijn alle betreffende wapensystemen weggehaald. Bij START blijft er, na vermindering, een aantal over. Dat aantal moet gecontroleerd kunnen worden. Dat kan onder andere door inspecteurs toe te laten in de kernwapensilo's en hen de atoomkoppen te laten tellen. Maar de uitwerking daarvan vraagt zeer gedetailleerde procedures, waarover niet zo een, twee, drie overeenstemming bereikt kan worden. De Amerikaanse onderhandelaars nemen liever wat meer tijd om kwalitatief goede regels voor verificatie vast te stellen, dan snel met een slecht verdrag te komen.⁴

De Verenigde Staten en de Sowjet Unie beschikken beide over kruisvluchtwapens, die in een START-verdrag verwerkt moeten worden. Zo zijn er die vanaf strategische bommenwerpers gelanceerd worden en vervolgens enige honderden kilo-

meters 'zelfstandig' naar hun doel toevoegen (ALCM: *Air Launched Cruise Missiles*). De discussie hier spitst zich onder andere toe op de vraag hoeveel ALCM's mogen worden toegestaan per bommenwerper. Ook beschikken de vloten over zogenaamde *Sea Launched Cruise Missiles* (SLCM's). De VS en USSR zijn het erover eens dat er limieten moeten komen op het aantal SLCM's met een nucleaire lading. Probleem is dat van buiten niet is te zien of zij nucleair of conventioneel geladen zijn. Dat vraagt nadere uitwerking. Een voornaam meningsverschil is gerezen bij het Amerikaanse streven een verder subplafond vast te stellen van 3000 tot 3300 atoomkoppen voor de te land opgestelde strategische raketten. De VS beschikt thans over zo'n 2100 atoomkoppen in deze categorie, de USSR over 6400. Volgens de Amerikanen gaat het hier om de meest instabiele wapens. Juist de te land opgestelde, met meerdere nauwkeurig richtbare atoomladingen aan boord zijn het meest geschikt om de tegenpartij een snelle, eerste ontwapende slag toe te brengen. Het CDA deelt die mening; het gaat hier om de meest instabiele systemen. In *Vrede Wegen* stond hierover dat dergelijke systemen een premie zetten op snel gebruik. Deze zouden bij voorrang in onderhandelingen moeten worden ingebracht.⁵ Gezien het grote Sowjet-overzicht op dit terrein zal echter op dit punt nog veel te onderhandelen zijn.

De Sowjet Unie aan de andere kant wil START nauw koppelen aan onderhandelingen over ruimtewapens, die eveneens in Genève gevoerd worden. Zij wil voorkomen dat de VS onderdelen van SDI kan gaan testen. Daarom hecht de Sowjet Unie aan een strikte interpretatie van het ABM-verdrag (ABM: *Anti-Ballistic Missile Treaty*). Dat verdrag verbiedt het testen en op-

4. Dr. Edward M. Ifft, plv. delegatielider VS bij START tot schrijver dezes, Genève 21 september 1988.

5. *Vrede Wegen, Alternatieven voor het veiligheidsbeleid beoordeeld*, uitg. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (Den Haag 1986) 74.

stellen van systemen die een kernwapenaanval op het grondgebied kunnen tegenhouden. Een dergelijk vermogen zou de werking van het stelsel van oorlogvoorkoming door 'wederzijdse verzekerde vernietiging' ondermijnen. Een strikte interpretatie van het ABM-verdrag legt beperkingen op aan het testen van SDI-programma's van de Verenigde Staten. De VS wil daarom de werkingsduur van het ABM-verdrag inkorten. En verwijt de Sowjet Unie dat zij het verdrag nu al schendt met een groot radarstation in Krasnojarsk. De Sowjet Unie stelt zich nog steeds op het standpunt dat het START-verdrag pas in werking kan treden, als er ook een akkoord is op het gebied van ruimtewapens. Enige logica is aan dat Sowjet Unie-standpunt niet te ontzeggen: Een START-akkoord zal de strategische wapens doen halveren. Een stelsel van strategische defensie kan binnenkomende raketten uitschakelen voor ze hun doel bereiken. Een combinatie van beide zou de facto kunnen leiden tot een nog verdergaande vermindering van de betekenis van kernwapens. Onder de huidige omstandigheden zou het oorlogvoorkomende karakter van kernwapens niet ondergraven moeten worden door nieuwe vormen van bewapening.

Conventionele stabiliteit

Voor Europa zijn van veel belang de besprekingen over de conventionele bewapening. Na het afsluiten van het INF-akkoord is er meer nadruk komen te liggen op dit terrein. De Sowjet Unie beschikt hier over een overwicht. Bovendien zijn haar sterkste eenheden in een hoge staat van paraatheid opgesteld in het Westen van de DDR. De al meer dan tien jaar durende onderhandelingen over wederzijdse en evenwichtige troepenvermindering (MBFR) zullen naar alle waarschijnlijkheid worden overgeheveld naar een nieuw forum. Daarover vinden afrondende gesprekken plaats in Wenen, de *Conventional Stability Talks*. In diezelfde stad wordt

een slotakkoord gemaakt van de vervolconferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa, in het kader van het zogenaamde Helsinki-proces. In dat slotakkoord zal een mandaat worden gegeven aan 23 landen (de 16 NAVO- en de 7 Warschau Pakt-lidstaten) om te gaan onderhandelen over conventionele stabiliteit. Het gaat er op dit ogenblik om wat er in dat mandaat komt te staan. Het doel van conventionele stabiliteit is het wegnemen van mogelijkheden voor een succesvolle verrassingsaanval en voor grootscheepse offensieve operaties. De ervaringen opgedaan in de MBFR-onderhandelingen zullen daarbij worden meegenomen. Daar is enorm veel tijd gestoken in het vaststellen van het aantal manschappen van NAVO en Warschau Pakt dat er nu is opgesteld. Die fout zal in de conventionele stabiliteitsbesprekingen niet worden gemaakt. Die zullen eindgetallen vaststellen, op een lager niveau, die over een aantal jaren bereikt moeten worden. Het gaat ook niet meer om aantallen manschappen, maar over wapensystemen als tanks en andere voertuigen. Het aantal troepen zal daar toch aan aangepast worden. Het dan te bereiken resultaat zal, net als bij INF en START, door uitgebreide verificatieprocedures controleerbaar moeten zijn. Ook de overbrengingsmiddelen voor kernwapens (voor de korte afstand) zullen bij de onderhandelingen worden betrokken.

Daar liggen op den duur ook mogelijkheden voor vermindering van de afhankelijkheid van kernwapens voor de korte afstand. Wapens waar het CDA altijd al zeer veel moeite mee had. Als dankzij onderhandelingen de conventionele stabiliteit kan worden vergroot, als het offensief vermogen van het Warschau Pakt vermindert, kan ook de rol van kernwapens voor de korte afstand, zoals bijvoorbeeld de nucleaire artillerie, afnemen.⁶

6. *Bevordering van conventionele stabiliteit in Europa*, uitg. Adviesraad vrede en veiligheid (Den Haag 1988) 13.

Positieve factoren

Er zijn nog meer fora waar schot in is gekomen. Het streven naar een wereldwijd en controleerbaar verbod op de chemische wapens heeft een nieuwe impuls gekregen. Met name de Sowjet Unie en Frankrijk zijn zich recentelijk coöperatiever gaan opstellen. De beide supermogendheden voeren overleg over nadere beperkingen bij atoomproeven. Hoewel er nog tal van vragen onbeantwoord blijven is het totale beeld positief. Er is sprake van bereidheid tot evenwichtige en controleerbare akkoorden. Wat zou daar allemaal toe bijgedragen hebben? Niet vergeten moet worden dat het voorstel voor de nul-nul optie inzake de INF-wapens in 1981 werd gelanceerd en het idee voor de START-onderhandelingen in 1982, beide door president Reagan. Pas na de opkomst van secretaris-generaal Gorbatsjow is de Sowjet Unie serieus geworden inzake wapenbeheersing en wapenvermindering. Hij realiseerde zich dat voor modernisering van de Sowjet-samenleving meer openheid vereist is, een meer coöperatieve buitenlandse politiek, effectievere besteding van defensiegelden. De relaties tussen de supermogendheden kregen een ontspannender karakter, hetgeen ook zijn vruchten afwierp op het proces van wapenbeheersing en ontwapening. Verwacht wordt dat de politieke veranderingen in de Sowjet Unie ook zullen doorwerken naar de militaire sfeer. De huidige defensiepolitiek valt nu nog onder het vijfjarenplan dat door Brezjnev was opgesteld. Volgend jaar gaat men het nieuwe vijfjarenplan schrijven, waarin wellicht meer van de ideeën van Gorbatsjow te merken zal zijn.

Van de zijde van het NAVO-bondgenootschap is in diezelfde jaren een grote mate van eenheid en geduld betracht. Een eensgezinde opstelling schept duidelijkheid in de internationale politiek. Een duidelijke eigen positie is een belangrijke voorwaarde voor succesvolle onderhandelingen. Ook de komende jaren, waarin

---

Als de conventionele stabiliteit toeneemt kan de rol van kernwapens voor de korte afstand kleiner worden.

---

zich nieuwe mogelijkheden zullen aandienen, is een eensgezinde en consequente opstelling van de NAVO belangrijk. Ook een land als Frankrijk, dat veelal een eigenzinnige positie inneemt in veiligheidsvraagstukken, schurkt zich dicht aan tegen Brussel (waar het NAVO-kwartier gevestigd is). Hoewel Frankrijk geen lid is van de militaire structuur van de Verdragsorganisatie, heeft het zich toch aangesloten bij de gemeenschappelijke benadering van de conventionele stabiliteitsonderhandelingen. In juli dit jaar kwam er een gezamenlijke *Alliance Agreed Text*. De NAVO coördineert de inbreng van haar lidstaten voor dat forum in de zogenaamde *High Level Task Force*. Meer in het algemeen tracht de Verdragsorganisatie zich een totaalbeeld te vormen van de mogelijkheden van wapenbeheersing, van de wijze waarop de verschillende akkoorden op elkaar inwerken en wat dat betekent voor de defensiebehoeften.

Nederland ziet zijn vredes- en veiligheidsbeleid primair in het kader van de NAVO. De vele CDA-documenten op dit terrein laten daarover geen misverstand bestaan. Nederland kan bogen op een relatief grote inbreng in het Bondgenootschap. Het houdt zich over het algemeen aan de gemaakte afspraken. Het is open in het aangeven waar het afwijkt van

NAVO-beleid. De inbreng van Nederland is vooral gewaardeerd waar het creatieve ideeën betref inzake wapenbeheersing. In het algemeen ligt de grens van begrip voor opstelling van een lidstaat wanneer deze door eenzijdige maatregelen de veiligheid van andere lidstaten in gevaar brengt. Fundamenteel voor de positie van Nederland binnen de NAVO was dat het actief heeft deelgenomen aan de discussie over de plaatsing van kernwapens voor de middellange afstand, het grote veiligheidsvraagstuk van de afgelopen jaren. Een bondgenoot die alleen maar passief de ontwikkelingen in Brussel volgt is weinig constructief. Het gaat er ook om mede de richting te bepalen.

Vredesbeweging

Ook de vredesbeweging claimt te hebben bijgedragen aan de wapenvermindering waarvan thans sprake is. Het is dienstig de opstelling van de vredesbeweging in de beslissende jaren nog even in herinnering te brengen. Het IKV en Pax Christi voerden de leuze: 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'. Nucleaire ontwapening van Nederland zou een eerste stap zijn, waarmee zoveel vertrouwen zou worden gewekt, dat als vanzelf andere landen in Oost en West kernwapens van hun grondgebied zouden verwijderen. In tegenstelling tot het CDA voelde een organisatie als het IKV zich nooit aangesproken tot de weg van onderhandelingen. In het IKV-vredesmagazine van 1981 werd wapenbeheersing afgedaan als 'verkooptruc'.⁷

De vredeskrant van dat jaar wees een verwijdering van INF-wapens door onderhandelingen af: 'Een nul-nul uitkomst

(waarbij de NAVO geen nieuwe raketten plaatst en de Sowjet Unie alle bestaande vernietigd) is namelijk in het door de NAVO voorgestelde raamwerk voor de onderhandelingen al bij voorbaat onmogelijk gemaakt'. Het is, volgens het IKV toen, 'een illusie ... dat Genève het alternatief kan bieden'. En: 'Genève helpt ons alleen van de regen in de drup'.⁸

Het lijkt erop dat de vredesbeweging hierop toch wel teruggekomen is. Het CDA heeft consequent zijn eigen beleid gevoerd, met een grote nadruk op de noodzaak van onderhandelingen. In april 1984 stond in dit maandblad: 'Bij de keuze van het te volgen beleid wordt soms rekening gehouden met de mogelijke reacties van de vredesbewegingen. De vraag rijst of de mate van op het CDA gerichte actie door de ene of door de andere actie wordt bevorderd of verminderd. Op zichzelf mag zoiets ... in zaken van oorlogsvoorkoming en wapenbeheersing geen enkele rol spelen'.⁹ Het gaat er om zich in te blijven zetten voor het welslagen van de verschillende onderhandelingen, juist nu het tij zo gunstig is.

Th.B.

7. *Vredesmagazine 1981*, uitg. IKV (Den Haag 1981) 9.

8. *Vredesmagazine 1981*, uitg. IKV (Den Haag 1981) 6.

9. A.M. Oostlander, 'De functie van het voorbehoud', *Christen Democratische Verkenningen* (april 1984) 165.

MEDEDELING

Symposium over 'De Franse Revolutie en de Nederlandse politieke partijen'

Ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) te Groningen wordt op vrijdag 3 maart 1989 in het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit Groningen een symposium georganiseerd over het thema 'De Franse Revolutie en de Nederlandse Politieke Partijen'. Centraal hierbij staat de doorwerking van de ideeën van de Verlichting en van de Franse Revolutie in het gedachtengoed van de Nederlandse politieke partijen op verschillende momenten gedurende de laatste eeuw.

In een workshop onder leiding van prof. dr. E.H. Kossmann zullen papers worden gepresenteerd door prof. dr. S. Stuurman (Universiteit van Amsterdam – 'eind 19e eeuw'), drs. J.T. Minderaa (Rijksuniversiteit Utrecht – 'circa 1918') en prof. dr. P. de Rooy (Universiteit van Amsterdam – 'circa 1930').

In een tweede workshop onder leiding van prof. dr. I. Lipschits zullen de papers worden behandeld van dr. D.J.F. Bosscher (Rijksuniversiteit Groningen – 'circa 1945'), dr. A.P.M. Lucardie (Rijksuniversiteit Groningen – 'circa 1965') en mr. drs. P.B. Cliteur (Rijksuniversiteit Leiden – 'heden').

Na de opening van het symposium door het Hoofd van het Documentatiecentrum, drs. R.A. Kooie, en voorafgaande aan de workshops, zal prof. dr. A.H. Huussen (Rijksuniversiteit Groningen) een algemene inleiding houden over de invloed van de Franse Revolutie op het Nederlandse politieke bestel in het midden van de negentiende eeuw.

Na de workshops zal prof. dr. J.A.A. van Doorn (Erasmusuniversiteit Rotterdam) een slotbeschouwing presenteren over de doorwerking van de revolutie-ideeën in de hedendaagse maatschappij.

De kosten voor deelname aan het congres bedragen f 30,00 (inclusief koffie/lunch/ontvangst en de papers van beide workshops). Inschrijving, zo mogelijk vóór 1 februari 1989, is noodzakelijk.

Informatie: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Hoge der A 10, 9712 AC Groningen, tel. 050-636830.

Conferentie bestuurlijke vernieuwing

In de discussie over de verantwoordelijke samenleving heeft het CDA zich uitgesproken voor een andere rol van de overheid. Voor een overheid die meer taken in samenspraak met maatschappelijke organisaties en burgers regelt. Eén van de gevolgen daarvan is dat de rol van de bestuurder mee verandert, dat het bestuur wordt vernieuwd. Wij noemen in dit verband bijvoorbeeld zaken als minder bureaucratie, doorzichtiger besluitvorming en regelgeving, kortere beslislijnen en meer participatie van burgers en organisaties.

Over deze *bestuurlijke vernieuwing* organiseert het Partijbestuur samen met de Bestuurdersvereniging op *9 en 10 december 1988* een weekendconferentie in de Leeuwenhorst te Noordwijkerhout. De conferentie begint op vrijdagavond om 18.00 uur en wordt zaterdag met een lunch afgesloten.

Aan deze conferentie zullen, naast premier Lubbers en CDA-voorzitter Van Velzen, de heren J.E. Andriessen en P.A.C. Beelaerts van Blokland hun medewerking verlenen.

Het aantal deelnemers is beperkt tot 150. Gelet op de kosten van maaltijden, documentatie en overnachting wordt een eigen bijdrage van f 75,- gevraagd. U kunt zich aanmelden door dit bedrag over te maken op gironummer 137000 t.n.v. Centrale verrekenkas CDA, o.v.v. 'bestuurlijke vernieuwing'. De inschrijving gebeurt in volgorde van ontvangst van de overschrijvingen.

Drs. Th. B.F.M. Brinkel

Opzij, opzij, opzij . . . wij hebben ongelooflijke haast

'Politiek is de kunst van het haalbare', zo luidt een van de meest gebruikte definities van politiek. Een interessante stelling, vooral omdat het woord 'kunst' erin voorkomt. Met andere woorden: Politiek is niet alleen een rationeel en zakelijk bedrijf, maar vraagt ook om een gevoelsmatige benadering. Het gaat vaak over cijfers, harde gegevens en rationele redeneringen. Maar het kan uiteindelijk intuïtie, overtuiging of idealen niet missen. Het menselijk vermogen schiet tekort om alle factoren die op een bepaalde ontwikkeling van invloed zijn te kennen of te begrijpen. Hoe zeer we ook ons best moeten doen om ter zake op de hoogte te zijn. Het CDA wil mensen verenigen die zich willen laten leiden door de oproep van het Evangelie. Beginselen zijn religieus, gevormd in de geschiedenis en de cultuur.

Om een voorbeeld te nemen: Centraal in de politieke overtuiging van het CDA staan vier kernbegrippen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Geen van die begrippen is in een sluitende definitie te vatten. Het zijn menselijke termen, waarmee wordt getracht grootse, universele waarheden onder woorden te brengen. Zij lenen zich slecht voor statistieken en computerprogramma's. Om zo'n woord als

gerechtigheid bijvoorbeeld te begrijpen moet men zich kunnen inleven in de Bijbel, in de christelijke traditie, in de geschiedenis. Vaak kan het woord beter worden uitgelegd door verhalen of door een gedicht. Een gotische kathedraal, met haar lichtval door glas-in-loodramen, de vage geur van wierook en boenwas, de heiligenbeelden die ons tot voorbeeld worden gehouden, de architectuur die wijst naar het hogere . . . ook door dat soort ervaringen krijgen kernbegrippen meer inhoud. Een extra dimensie, die bij alle rationaliteit niet gemist kan worden.

Ondertussen lijkt in veel gevallen een nieuw soort oppervlakkige zakelijkheid de boventoon te voeren. De manager – uit op het kweken van een krachtig, dynamisch imago – is in de mode. Gestoken in snelle pakken razen vriele beslissers voort door de B.V. Nederland. Over de linker rijstroom uiteraard, in Ford Scorpio's met de autotelefoon aan het oor. Besluiten worden gericht op de belangen van economie en bedrijfsleven. Eigenbelang en geld verdienen 'scoren' weer hoog in het 'marktgebeuren'. Meer markt, en minder mens(-en) lijkt de slogan. Herman van Veen zong in een lied: 'Opzij, opzij, opzij . . . wij hebben ongelooftelijke haast'. Een rake typering van deze mentaliteit. Zo loopt al enige tijd, vanuit het departement

van Onderwijs, de campagne 'Kies exact. Met exacte vakken kom je verder'. De gedachte daarachter is dat iemand met een alpha-pakket een achterstand heeft op de arbeidsmarkt. Het bedrijfsleven bepaalt de behoefte, de overheid identificeert zich ermee. Of: In het Europa van na 1992 zullen de sociale voorzieningen in Nederland naar beneden moeten. Zo denken ondernemers, die alleen het korte termijn zakelijk belang op het oog hebben.

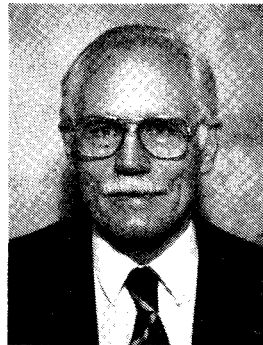
Het lijkt moeilijk om aan die verleiding weerstand te bieden. Gelukkig klinken in het CDA ook andere geluiden. Hier horen geen overdreven economisme en afkeer van cultuur. Tenzij de bereidheid om het Kuyperhuis te verkopen ook in dit beeld zou passen. Moeten we vrezen dat het CDA-kantoor, waar Abraham Kuyper ooit woonde, alleen maar wordt beschouwd als ballast? Uiteindelijk niet, natuurlijk. Zonder inzicht in de geschiedenis zijn politici hulpeloos. Zonder kennis van taal is hun boodschap waardeloos. Zonder liefde is hun arbeid nutteloos. Vandaar dat het Program van Uitgangspunten van het CDA verklaart dat een brede toerusting noodzakelijk is voor het dragen van verantwoordelijkheid en de dienst aan mens en samenleving. Het schrijft verder: Dat impliceert dat ruime aandacht besteed

dient te worden aan historische en ethische vraagstukken. Verwaarlozing van geschiedenis en levensbeschouwing zou het slechtste antwoord zijn op de vragen, waarvoor we door de problemen van deze tijd worden gesteld. Het CDA wil een politieke stijl ontwikkelen en zodanig omgaan met macht, dat het zijn idealen kenbaar maakt. Aldus, alweer, het Program van Uitgangspunten. Het wijst het doelbewust doorzetten van het eigenbelang over de ruggen van anderen af. Dat heeft ook betekenis voor de manier waarop mensen in het CDA met elkaar omgaan. Wat dat betreft zijn er in het CDA voldoende fundamenten om aan de mode van het moment goed het hoofd te bieden. Hoeveel haast men ook heeft, beginselen – religieus van oorsprong, gevormd in de geschiedenis en de cultuur – zijn niet opzij te zetten.

Dr. R.J. Mooi

De Wereldraad van Kerken en het Conciliaire Proces

De globale dreiging van het leven dwingt de Wereldraad van Kerken tot een globale thematiek. De vraag rijst of de thematiek van gerechtigheid, vrede en behoud van de schepping niet te breed is. De individuele mens zal het gevoel krijgen er maar heel weinig aan te kunnen doen.

Het Centrale Comité van de Wereldraad van Kerken vergaderde in augustus 1988 in Hannover. Het nam het besluit om in het kader van het Conciliaire Proces over Gerechtigheid, Vrede en het Behoud van de Schepping (waartoe de algemene vergadering van de Wereldraad te Vancouver in 1983 besloten had) een 'wereldconvocatie' te houden in Seoul (Zuid-Korea), 5-13 maart 1990. Bijna zeshonderd mensen, gedelegeerden en leden van de staf van de Wereldraad, zullen bijeenkomen om een persoonlijke verplichting (een *covenant*) aan te gaan met het doel zich in te zetten voor gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping. Het is uiteraard niet de bedoeling dat het bij deze persoonlijke verplichting zal blijven. De verwachting is, dat alle deelnemers hun uiterste best zullen doen om te bereiken, dat hun kerken deze verplichting overnemen en tot de hunne zullen maken.

Het zal gaan om een grote organisatie. Er is een voorbereidingscommissie be-

noemd onder voorzitterschap van de Zwitserse dr. Marga Bührig, een van de presidenten van de Wereldraad. De commissie telt eenentwintig leden. De Wereldraad heeft dus het reeds bestaande initiatief, dat buiten zijn kring was opgekomen, om te komen tot een 'vredesconclie' overgenomen. Aanvankelijk had de Wereldraad wel enige bezwaren gehad. Hij vroeg zich namelijk af of hij in staat zou zijn met zijn bescheiden apparaat de organisatie van zulk een onderneming te dragen. Er waren immers ook andere grote bijeenkomsten gepland, die georganiseerd moesten worden: de consultatie voor wereldzending en evangelisatie in 1989 en de Algemene Vergadering in Canberra, die in februari 1991 wordt gehouden. Het is inderdaad geen kleinigheid om in zulk een korte periode nog een derde grote bijeenkomst op wereldniveau te organiseren. Maar de aandrang was groot en het thema belangrijk genoeg. Daarom werd het 'vredesconclie' ingepast in het grote Conciliaire Proces over Gerechtigheid, Vrede en het Behoud van de Schepping, waartoe de Algemene Vergadering van Vancouver (1983) reeds had besloten.

Er zou niet meer gesproken worden van

Dr. R.J. Mooi (1922) is oud-secretaris-generaal van de Nederlands Hervormde Kerk.

een 'concilie', omdat sommige kerken tegen deze benaming overwegende bezwaren hadden, maar van 'convocatie', samenroeping. Dit was een naam, die niet door een theologische lading was belast. De convocatie zal dus niet los staan van het genoemde Conciliaire Proces, maar in dat proces gezien worden als een 'beslissende stap'. Het Centrale Comité besloot reeds in een eerdere vergadering om de convocatie te beschouwen als 'een belangrijke mijlpaal op de weg naar gemeenschappelijke en verplichtende uitspraken en acties met betrekking tot de dringende vraagstukken van het overleven van de mensheid'.

Er werd te Genève in het Oecumenisch Centrum, waar de kantoren van de Wereldraad gevestigd zijn, een bureau gesticht. Tevens werd een staflid benoemd, aan wie de verantwoordelijkheid voor de organisatie werd opgedragen: dr. Preman Niles, afkomstig uit Sri Lanka.

Een van de eerste taken van de voorbereidingscommissie was het scheppen van duidelijkheid in de verschillende verwachtingspatronen, die er bestonden. Daarom werd het doel van de Wereldconvocatie als volgt omschreven:

1. 'De convocatie dient de plaats te zijn, waar de kerken te zamen besluiten zich daadwerkelijk te begeven in de strijd voor gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping en bovendien om deze verplichting tot uitdrukking te brengen in gemeenschappelijke geloofsbelijdenissen en gemeenschappelijke vormen van actie, die de confessionele grenzen overschrijden.'

2. 'Hij dient de gelegenheid te scheppen voor de kerken om al vierende te getuigen van Gods bewarende en vernieuwende bedoelingen voor de gehele schepping, voorts om de bewegingen en actiegroepen voor het voetlicht te brengen, speciaal de groepen die in de kerken werken, welke strijden voor gerechtigheid, vrede en het behoud van de schep-

ping, en tenslotte om een gemeenschappelijke theologische verklaring (*affirmation*) op te stellen, die de drie thema's met elkaar in verband brengt als een grondslag om gemeenschappelijke verplichtingen aan te gaan ten einde weerstand te bieden aan de bedreiging van het leven op aarde.'

Aangezien het de bedoeling is om aan te sluiten bij het leven der kerken wordt overwogen om de thema's te behandelen vanuit de liturgie der kerken. Ook probeert men tijdens de convocatie veel liturgische activiteiten te ontwikkelen, waarbij aan de creativiteit van de deelnemers de vrije loop zal worden gelaten. Er zullen tevens tal van presentaties plaatsvinden, zoals getuigenissen, audiovisuele voorstellingen, drama, dans, enz. Men hoopt de zeshonderd deelnemers zo te bezielen, dat zij niet alleen de eenheid zullen beleven tussen de kerkelijke representanten en de actiegroepen, maar ook de bezieling van Seoul zullen kunnen overbrengen naar hun kerken en hun bewegingen. Hopelijk zal er over de gehele wereld een gevoel van verantwoordelijkheid ontstaan voor het voortleven en het samenleven van de bewoners dezer aarde.

De Wereldraad hoopt
eenheid te beleven en
bezieling over te brengen.

Representativiteit

Met het oog op de representativiteit van het gebeuren is het van groot belang, dat

de r.-k. kerk haar medewerking verleent. Aanvankelijk heerste er een gevoel van teleurstelling, dat de r.-k. kerk niet bereid bleek op te treden als mede-uitnodigende instantie. De reden daarvoor ligt in het zelfverstaan van deze Kerk. De rooms-katholieke kerk beschouwt zichzelf als de éne apostolische kerk, die staat onder de leiding van de opvolger van Petrus. Dit is voor deze kerk niet zomaar een (kerk-) politieke pretentie, maar een wezenlijk deel van haar geloofsinzicht. De Wereldraad van Kerken ziet zichzelf echter uitdrukkelijk niet als een kerk, zeker niet als een superkerk. Tal van ledenkerken – en daaronder juist de kerken met de grootste aantallen gelovigen – waren destijds slechts bereid toe te treden tot de Wereldraad, wanneer hun kerkelijke status als autonome kerk ongeschonden zou blijven. Het was derhalve onaantvaardbaar dat zij als kerk lid zouden worden van een instantie, die eveneens een kerkelijke status zou hebben. De r.-k. kerk echter beschouwt zichzelf als de universele kerk. De Wereldraad van Kerken is een organisatie, die dus van een wezenlijk andere aard is. De r.-k. kerk acht het dan ook meer voor de hand liggen om met afzonderlijke kerken in contact te treden. Dat doet zij dan ook in de zogenaamde bilaterale dialogen, waaraan zij grote betekenis toekent. Maar samen met de Wereldraad kan zij geen uitnodiging doen uitgaan voor een wereldconvocatie, ook al gaat het om nog zo'n belangrijk doel. Denkbaar zou misschien geweest zijn dat de r.-k. kerk samen met andere kerken afzonderlijk een dergelijke uitnodiging zou hebben doen uitgaan. Zij erkent namelijk vele kerken als bevriende geloofsgemeenschappen. Maar de andere kerken hebben geen andere organisatie beschikbaar voor een dergelijke gebeurtenis dan de Wereldraad.

Het zou natuurlijk zeer te betreuren zijn, wanneer ten gevolge van deze overwegingen van organisatie en kerkelijke status een gebeurtenis als deze niet van de

grond zou kunnen komen. Daarom mogen we verheugd zijn dat de r.-k. kerk, ook al treedt zij niet op als uitnodigende instantie, haar medewerking aan de gebeurtenis zelf ten volle willen verlenen. Zij heeft een stafmedewerker benoemd voor de organisatie en zij treedt met vijf leden toe tot de voorbereidingscommissie. Bovendien zal zij 50 gedelegeerden naar de convocatie zenden.

Voorgeschiedenis

Wij willen thans stil staan bij de geschiedenis en de verdere ontwikkeling van het initiatief voor een 'vredesconcilie', dat heeft geleid tot de bovenvermelde convocatie in het kader van het Conciliaire Proces voor Gerechtigheid, Vrede en het Behoud van de Schepping (meestal aangeduid met de letters: *JPIC, Justice, Peace and Integrity of Creation*).

Reeds sedert de Eerste Wereldoorlog werden er stemmen gehoord van christenen, die de kerken opriepen gezamenlijk hun stem te verheffen tegen de oorlog. Een van de bekendste is die van de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer, die in het jaar 1934 op een internationale conferentie in Fanö, Denemarken, verklaarde dat de stemmen van individuele christenen niet voldoende waren om de wereld op te roepen tot bezinning in verband met het dreigende oorlogsgevaar. Hoe kon worden voorkomen, dat de machten dezer aarde zouden grijpen naar het middel 'oorlog' bij het beslechten van hun geschillen? Bonhoeffer zei: 'Alleen het ene grote Oecumenische Concilie van de Heilige Kerk van Christus van de gehele wereld kan zo spreken, dat de wereld zal moeten luisteren.'

Het was Bonhoeffer er dus om te doen, dat de gehele christenheid, sprekende door alle kerken, bijeengekomen in een gezaghebbende en representatieve vergadering, haar stem zou doen horen met een zodanige autoriteit, dat de grote wereldmachten gehoor zouden moeten geven.

Dezelfde gedachte werd tijdens de Algemene Vergadering van de Wereldraad te Vancouver (1983) door de delegatie van de kerken in de DDR ingebracht zonder dat dit toen tot een directe besluitvorming aanleiding gaf.

Twee jaar later trok het voorstel van de bekende Duitse geleerde en filosoof Carl Friedrich von Weizsäcker op de Kirchentag in Düsseldorf (1985) sterk de aandacht. Ook hij nam de gedachte van een algemeen vredesconcilie weer op en betoogde dat de tijd hiervoor rijp was.

Het voorstel bleek in verschillende landen weerklank te vinden. Maar tegelijkertijd werden er ook bezwaren ingebracht. Sommige kerken wezen er op, dat naar hun mening niet gesproken mocht worden van een 'concilie'. Zij zouden in dat geval hun medewerking daaraan niet kunnen verlenen. Een 'concilie' is volgens deze kerken een gezaghebbende kerkelijke vergadering, die in overeenstemming met de leer der kerk is bijeengeroepen. Zulk een concilie kan onmogelijk zomaar door een aantal kerken of door een organisatie van kerken bijeengeroepen worden.

Geen concilie dus. Een 'conferentie'? Dit werd door de initiatiefnemers een veel te bleek en afgesleten begrip gevonden. Er worden in de wereld reeds zoveel conferenties gehouden, dat hun aantal niet te tellen is. Tenslotte werd men het eens over de benaming: 'convocatie' (*convocation*). Voor Nederlandse oren klinkt dit woord enigszins vreemd, omdat wij gewend zijn het te gebruiken voor het bericht, waardoor de deelnemers worden opgeroepen, niet voor de bijeenkomst zelf. Maar indien wij bedenken dat het woord 'convocatie' in feite betekent: 'bijeenoeping', kan het evenzeer gebruikt worden voor de samenkomst, die uit het bijeenroepen voortkomt.

Maar ook de thematiek zelf ontmoette weerstand, vooral bij kerken uit de Derde Wereld. Deze kerken zagen in deze uitsluitende aandacht voor het oorlogsvraagstuk een typisch Westers probleem. Zij gevoelden in dit thema een soort domine-

ren van het Westen. De oorlog is misschien het grootste probleem voor het Westen, maar ons leven wordt allereerst bedreigd door hongersnood, onrecht, discriminatie, uitbuiting, zeiden zij. Alleen indien het thema veel breder zou worden gesteld, zouden zij bereid zijn om mee te doen.

De aansluiting bij het Conciliaire Proces lag toen voor de hand. Daartoe werd dan ook besloten. De convocatie zou een beslissende stap zijn in het Conciliaire Proces. Het is een stap in de verplichting van de kerken om in te gaan op de bedreiging van het leven op het gebied van gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping. Het Centrale Comité besloot dus in augustus jongstleden deze convocatie te houden in Seoul, 5-13 maart 1990. Er waren enige bezwaren van leden, die meenden dat zulk een grote bijeenkomst niet op zulk een korte termijn georganiseerd kon worden. Zij pleitten ervoor de convocatie te laten samenvallen met de Algemene Vergadering, die minder dan een jaar later zou plaatsvinden in Canberra. De meerderheid van het Comité was echter van oordeel, dat er reeds teveel voorbereidingen waren gedaan en dat de bekendheid met het initiatief reeds zover was verbreid, dat het thans te laat was voor ingrijpende veranderingen in de organisatie.

Gemeenschappelijke overtuiging

Het probleem blijft uiteraard bestaan, dat er bij de huidige opzet geen sprake kan zijn van een officiële, representatieve en verplichtende beleidsvergadering van alle christelijke kerken. Men tracht dit op te vangen door de samenstelling van de convocatie zo breed mogelijk te laten zijn, dat wil zeggen men poogt een soort van dwarsdoorsnede van christenen over de gehele wereld samen te brengen in de hoop, dat alle christenen dezer aarde zich in de resultaten van deze bijeenkomst zullen kunnen herkennen. Daardoor zou dan hopelijk over de gehele wereld een zoda-

nige gemeenschappelijke overtuiging, een 'public opinion' ontstaan, dat de regeringen zich wel zullen hoeden om tegen deze algemene openbare mening in te gaan.

Met het voorgaande is reeds een moeilijk punt aan de orde gesteld: de samenstelling van de convocatie. Bewust werd immers voor een bonte samenstelling gekozen. Het christelijke leven in al zijn plaatselijke en regionale facetten, zowel kerken, kerkelijke bewegingen als doelgerichte actiegroepen, zal in Seoul vertegenwoordigd moeten zijn. De representativiteit wordt derhalve niet nagestreefd door de verplichtende aanwezigheid van leidende kerkelijke instanties, maar door middel van een zo getrouw mogelijke weerspiegeling van wat er op het plaatselijke, regionale en nationale niveau leeft. De samenstelling van de convocatie ziet er na zorgvuldige overweging dan ook als volgt uit:

- 300 personen, die worden afgevaardigd door de ledenkerken, met dien verstande dat er bij deze kerken zeer op wordt aangedrongen hun afvaardiging zo breed mogelijk samen te stellen;
- 50 personen uit de r.-k. kerk;
- 100 personen uit kerkelijke bewegingen en andere kerkelijke organisaties, die zich met deze speciale problematiek bezig houden;
- 50 personen, die als deskundigen de vergadering terzijde kunnen staan;
- 50 nader in te vullen open plaatsen, die ervoor dienen speciale uitnodigingen te kunnen verzenden aan groepen, die langs de weg van de gewone afvaardigingen niet voldoende vertegenwoordigd blijken te zijn. Gedacht wordt daarbij aan de categorieën: vrouwen, jeugd, gehandicapten, 'leken', enz.

Aan dit laatste wordt door het Centrale Comité grote waarde gehecht, want er werd besloten om de kerken dringend voor te houden, dat in elk geval 40% van de deelnemende personen uit vrouwen

zou moeten bestaan, liever nog 50%. Het aantal jongeren zou minstens 20% moeten bedragen, gelijkelijk verdeeld over vrouwen en mannen. Ook zou gedacht moeten worden aan personen, die in hun kerken wezenlijk betrokken waren bij het JPIC-proces. Tenslotte zou een belangrijk deel van de convocatie moeten bestaan uit deelnemers, die zelf persoonlijk onder ongerechtigheid, discriminatie en vervolging te lijden hebben.

Uit het bovenstaande, hoe begrijpelijk ook, blijkt, dat er reeds in de opzet van de convocatie een onduidelijkheid is gekomen. Bij de aanvankelijke gedachte van een 'vredesconcilie' was inderdaad gedacht aan het samenkomen van kerken in hun officiële leiding, zodat deze kerken zich op een officiële en verplichtende wijze zouden kunnen uitspreken. Het door zulk een vergadering uitgesproken woord zou een formeel gezag moeten hebben en als zodanig invloed kunnen uitoefenen in de wereld.

De huidige organisatorische opzet is anders. Thans wordt gemikt op een doorsnede vanuit het hart van het kerkelijke leven. De convocatie dient voor de gehele wereld een zodanige onmiddellijke herkenbaarheid te krijgen, dat er van de uitspraken en verklaringen langs geestelijke weg een gezaghebbende werking uitgaat.

Daad van verplichting

Overigens zal het slechts gaan om 'verklaringen' of 'boodschappen', maar evenzeer om 'commitment'. Dat betekent een daad van verplichting voor de deelnemers, die hopen dat hun kerken deze verplichting niet slechts met woorden maar ook met daden zullen overnemen.

Wat dit alles concreet zal inhouden moet nog blijken. Tenslotte gaat het slechts om een stap, zij het een belangrijke stap, in het Conciliaire Proces. Het woord 'conciliair' betekent, dat de kerken geacht worden hiermede op niet vrijblijvende wijze bezig te zijn. Het proces zal ook in de

---

De uitkomsten van het Conciliair Proces zijn niet als vrijblijvend bedoeld.

---

toekomst op gang gehouden worden. Ook wanneer het thans nog moeilijk is om te zeggen waar de kerken tenslotte uit zullen komen, behoeven zij niet na te laten om een begin te maken.

Een tweede kritische opmerking kan gemaakt worden in verband met de vulling van het programma van de convocatie. Hierover bestaan reeds bepaalde gedachten, die overeenkomst vertonen met het programma, dat de grote bijeenkomsten van de Wereldraad de laatste jaren vaker heeft gekenmerkt. Reeds vanaf de begintijd van de oecumenische beweging werden de internationale bijeenkomsten door de deelnemers als een bijzondere belevenis ervaren. Slechts weinigen zullen het niet als een voorrecht hebben beschouwd, dat zij aanwezig konden zijn. De laatste jaren echter is er een trend ontstaan om deze gevoelens van de deelnemers, deze oecumenische 'stemming', tot de eigenlijke inhoud te maken van de bijeenkomsten. Niet slechts het thema en zijn uitwerking zijn belangrijk, maar ook de wijze waarop de deelnemers de thematiek tijdens de bijeenkomst beléven. Dit gebeurt in godsdienstige samenkomsten, bijbelstudies, gemeenschappelijke acties, creatieve manifestaties en verbondsluitingen. Het is alsof de bezieling der deelnemers een uitstraling moet krijgen naar de verschillende kerken toe. Het is als de

vlam, die na te zijn ontstoken, wordt doorgegeven, zodat de duisternis verdreven wordt door het licht.

De vraag is dan natuurlijk: zal dat lukken? De deelnemers zullen naderhand zeker bereid zijn om over de bijeenkomst, die zij beleefd hebben, te vertellen. Zij zullen naar vermogen hierover publiceren. Zal het echter langs de weg van de persoonlijke inspiratie mogelijk zijn om het persoonlijk aangegane '*commitment*' over te brengen aan regeringen en volksvertegenwoordigingen? Het thema van de komende algemene vergadering van de Wereldraad in Canberra zal zijn: Kom Heilige Geest – Vernieuw de gehele schepping! Het kan toch niet de bedoeling zijn om met een ontijdig beroep op de Heilige Geest de beleidsvragen van de convocatie te Seoul te verdoezelen? En in dit verband dient men zich toch te hoeden voor de lichtvaardige aanname dat de publieke opinie zijn doorwerking wel zal hebben.

Een slotopmerking van kritische aard betreft de thematiek. Het thema 'vrede' alleen in de zin van: 'geen oorlog' omvat al zeer veel. Het gehele politieke machtsdenken van landen en volken is dan aan de orde. Daarbij komen ook de economische verhoudingen in de gehele wereld met hun doorwerking naar het gehele maatschappelijke leven. Maar bij de thans gekozen thematiek gaat het om alles, wat we ons maar bij mogelijkheid zouden kunnen voorstellen. Gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping: dat is de gehele samenhang van Gods bedoelen met Zijn Schepping. Daar valt geen enkel aspect van het leven op aarde buiten. Het alomvattend karakter van deze thematiek is hetzelfde als in het thema van de Algemene Vergadering: God, de Heilige Geest, wordt gebeden om de gehele schepping te vernieuwen.

De vraag rijst, of deze thematiek niet zó breed is, dat het eigenlijk nauwelijks mogelijk is om nadere toespitsingen te ma-

ken, die geen schijn van toevalligheid zullen hebben. Een te algemeen geformuleerd thema kan vergroevend werken op de uitwerking daarvan. Men komt gemakkelijk tot lapidaire uitspraken, waarmee iedereen het van tevoren al eens is.

De verklaring voor de keuze van zulk een thema is niet moeilijk te vinden. De voorzitter van de voorbereidingscommissie, dr. Marga Bührig, zei het in de vergadering van het Centrale Comité te Hannover heel duidelijk: 'Het overleven van deze planeet is aan de orde! De dreiging neemt toe! We mogen thans niet passief zijn!'

Het blijkt dus, dat de globale bedreiging van het leven de Wereldraad dwingt tot het kiezen voor een globale thematiek. Wij hebben begrip daarvoor. Niettemin staan alle mensen individueel voor een deelverantwoordelijkheid. De meesten onzer hebben slechts een miniem kleine deelverantwoordelijkheid. Het ligt daarom voor de hand, dat de individuele mens het gevoel heeft maar heel weinig te kunnen doen. Van hem kan er niet veel afhangen. Slechts de mens met de hand aan de atoomknop draagt een globale verantwoordelijkheid in de volle zin. Maar juist deze persoon verkeert niet meer in een menselijke situatie. Hij is op zijn hoogst de simpele uitvoerder in een buitengewoon ingewikkeld en onoverzichtelijk veiligheidssysteem. Misschien laat dit ons de afschuwelijke toestand zien, waarin de mensheid zich bevindt. Hoe groter zijn globale verantwoordelijkheid, hoe meer hij vernietigend werkzaam kan zijn, des te minder is hij mens met individuele verantwoordelijkheid. Des te meer benadert hij de machine.

De globale probleemstelling voert ons onafwendbaar hetzij tot algemene uitspraken, waarvan iedereen de juistheid onmiddellijk inziet, hetzij tot het inzicht dat wij met niet minder kunnen volstaan dan met een nieuwe vorm van humaniteit. Dan zou het gaan om het vinden van een nieuwe vorm van verantwoordelijk mens-zijn, niet meer

gericht op het individuele, maar op de aarde in haar geheel. Moge de Wereldraad-convocatie tot het laatste bijdragen!

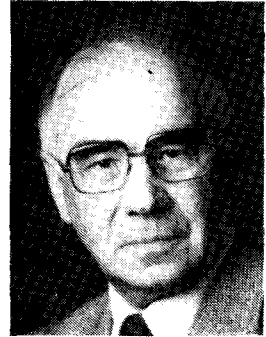
* Voor het goede begrip van de termen, die voor de verschillende activiteiten van de Wereldraad van Kerken gebruikt worden, dient men in aanmerking te nemen dat deze termen veelal in de praktijk ontstaan bij de besluitvorming. Een duidelijk voorbeeld van deze gang van zaken is de totstandkoming van het begrip 'convocatie'. Het aanvankelijk voorgestelde begrip 'conclie' bleek al spoedig voor sommige kerken geheel onaanvaardbaar te zijn. Zij konden hieronder slechts een vergadering verstaan, welke door hun kerkrecht was geëist en dienovereenkomstig een theologisch gezag had. Na uitvoerige discussie kwam men tenslotte tot het begrip 'convocatie', een nieuw woord voor een nieuwe zaak.

Voor het juiste begrip geven we een verklarend woordenlijstje.

- Convocatie:* zie boven en in de tekst van het artikel.
- Concliair Proces:* een proces bestaande uit een groot aantal activiteiten over de gehele wereld en gedurende een bepaalde periode, met de bedoeling een beter inzicht te verwerven en tot een algemeen aanvaard standpunt te komen. Het proces heet 'concliair' omdat het van kerkelijke aard is. Het heeft geen bindend karakter (zoals het woord 'conclie' zou hebben geïmpliceerd), maar aan de andere kant is het ook niet de bedoeling dat de ontwikkeling van het proces geheel vrijblijvend zou zijn.
- Convenant:* een nieuwe vorm van besluitvorming, waarbij deelnemers aan een bijeenkomst zich persoonlijk verplichten om een bepaalde uitdrukking te geven aan hun inzet voor de uitvoering van een bepaald genomen besluit. Zij 'committeren' zich door een daad van 'commitment'.
- Consultatie:* een bijeenkomst met het doel meer deskundig inzicht te verwerven met betrekking tot een bepaalde zaak van grote kerkelijke, theologische, ethische of politieke actualiteit. Bij een consultatie worden zoveel mogelijk de beste deskundigen te zamen gebracht, die de Wereldraad bereid vindt hun medewerking te verlenen.
- Affirmatie:* een soms omvangrijk stuk van theologische aard, waarin een gemotiveerd standpunt tot uitdrukking wordt gebracht ten aanzien van een zaak van grote kerkelijke actualiteit.

Prof. dr. D.F. Scheltens

Ecologische ethiek

In de verantwoordelijkheid van de mens tegenover de komende generaties ligt al een belangrijk element van ecologische ethiek. Maar verder gaat het er om de aanwezigheid van God in alles terug te vinden. Dan wordt de mens pas wie hij eigenlijk hoort te zijn.

De onheilspellende gevolgen van de rooibouw die de moderne industrie pleegt op de natuur heeft de mensheid aangegrepen en niet alleen een gevoel van verantwoordelijkheid tegenover de komende generaties, maar ook een 'ecologische moraal' in het leven geroepen. Deze moraal reageert terecht tegen een tot nog toe zeer verspreid voorkomende levenshouding, waarin de mens zich het centrum acht van het hele universum en alles aan zijn voordeel en nut onderwerpt. Het is niet moeilijk een aantal fundamentele kenmerken in ons cultureel verleden aan te wijzen die de achteloosheid van de mens ten overstaan van de niet-menselijke natuur in de hand werken, verantwoord en er uitdrukking aan geven. Terwijl de antieke en Middeleeuwse cultuur de mens nog zag als gesitueerd in heel het universum, wordt vanaf de moderne tijd – denken we aan de wijsbegeerte van Descartes – de mens gezien als het centrum van waaruit het hele universum wordt geïnterpreteerd

en die later alles aan zijn voordeel en nut onderwerpt. De overheersende rol van de moderne wetenschap en de techniek, maar vooral de technische mentaliteit waren daarvan de gevolgen, die al sinds vele jaren door de grote filosofen van onze tijd, onder meer door Heidegger, werden aangeklaagd. In die technische visie wordt de hele niet-menselijke natuur herleid tot krachtbron en grondstof voor de industrie. En met een grote 'Rücksichtslosigkeit' wordt alles onderworpen aan de utilitaristische berekening van de mens. De mens ziet zichzelf als staande boven al het infrahumane, verliest alle affiniteit met de natuur alsof hij met de natuur niets meer gemeen had en kent ook aan de natuur geen enkele zelfstandige waarde of autonome betekenis toe.

Ook de religieus-christelijke visie heeft zulk een mentaliteit eerder bevorderd dan verhinderd. De scheppende God van de Genesis heeft heel de natuur, zo zei men wel eens op grond van een slechte exegeese, aan de voeten van de mens neergelegd. In de Middeleeuwse literatuur wordt de schepping ook wel eens voorgesteld als een soort 'fabrikatie', een goddelijke

---

Prof. dr. D.F. Scheltens (1919) is hoogleraar wijsgerige en theologische antropologie en wijsbegeerte van het recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

productie, waar God zelf buiten blijft en die dan ook gemakkelijk als gedesacraliseerd, als instrumentele werkelijkheid zonder eigen betekenis wordt gedacht.

Heiligheid van de natuur

Sedert enkele decennia is er een zeer belangrijke reactie losgekomen tegen de heersende natuurbeleving uit ons eigen verleden. In zulk een reactie zijn overdrijvingen zeker te begrijpen en te waarderen, maar daarom toch nog niet helemaal verantwoord. Sommige auteurs neigen ertoe het onderscheid tussen mens en dier en het niet-menselijke leven te minimaliseren en zelfs te ontkennen. Soms wordt er over de natuur gesproken als een groot geheel waarin het onderscheid tussen de vele wezens van geen tel is omdat elk van hen niets anders is dan een 'handeling' van de hele kosmos. Ze willen aan de niet-menselijke levende wezens dezelfde status toekennen als aan de mens en komen ertoe te spreken over de onvervreembare rechten van alle levende wezens, ongeacht hun nuttigheid of nadeligheid voor de mens. Er werden zelfs al declaraties opgesteld om naar analogie met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens de autonome rechten van alle dieren en planten te verdedigen. Men legt de nadruk op de biologische gemeenschap, de biosferische gelijkheid van alle levende wezens. Niet zelden wordt zelfs de mogelijkheid overwogen dat in niet-menselijke levende wezens, mensen van een vorige generatie hun gereïncarneerd bestaan voortzetten, zodat we uit de ogen van een of ander dier wel eens door een al lang overleden medemens kunnen worden aangekeken.

Minder extreme opvattingen leggen de klemtoon op de 'heiligheid' van de natuur vanwege de immanentie van de (goddelijke) totaliteit in elk wezen van de natuur. Ze verwijzen daarbij, trouwens zeer terecht, naar filosofen als Hegel of geleerden als Teilhard de Chardin die heel de infrahumane natuur zien als de slapende geest

van het heelal die in de menselijke geest wakker wordt. De transcendente goddelijke buitenstaander wordt daarbij veel meer immanent 'voorgesteld', wat de status van de natuur bevordert. Er wordt in diezelfde context ook vaak verwezen naar Sint Franciscus van Assisi, die sprak over zuster maan en zuster zon en broeder wind en broeder vuur en heel de natuur zag als vervuld van Gods aanwezigheid.

Het onloochenbare

Als we voor eigen rekening gaan nadenken over die twee tegenovergestelde houdingen tegenover de natuur waarmee we ons geconfronteerd voelen, dan moeten we ons wellicht hoeden voor de overdrijvingen die elke omslag in de mentaliteit kenmerken, vooral wanneer die omslag zo terecht gebeurt en zo sterk gedreven wordt door de fatale dreiging die van de overgeleverde mentaliteit uitgaat. Proberen we daarom in nuchtere overwegingen het onloochenbare van het overdrevene of betwistbare te onderscheiden.

Het valt niet te miskennen dat de mens een natuur-wezen is. Naar zijn lichamelijke gezien is hij geen vrij en zelfstandig individu, maar een soort-wezen. Al de biologische processen die zijn biologisch leven uitmaken worden niet door de mens als individu bepaald maar veeleer door de menselijke soort, die geen enkel wezenlijk verschil vertoont met die van een andere biologische soort. Op het niveau van het natuurlijke, biologische leven is er geen sprake van 'zelfheid', 'identiteit', 'vrijheid', 'zelfstandigheid'. Een mens als lichamelijke wezen en een dier worden in alles – in zover we kunnen ervaren – geleid door hun soortelijke bepaaldheid en dieren hebben daardoor ook geen enkele belangstelling voor alles wat buiten hun biologisch geconditioneerde wereld ligt. In zover de mens een lichamelijke natuurlijk wezen is, deelt hij in heel de natuur, is hij de 'metgezel' van alle andere levende wezens. Was de mens echter niets anders dan een natuurwezen, een dierlijk wezen,

---

In de mens wordt de wereld wakker.

---

dan bestond er geen enkel motief om de hele wereld niet te zien als een grote kosmische werkelijkheid waarvan elk levend wezen een gebaar, een handeling zou zijn. De mens is echter meer dan een dierlijk wezen. Hij is het enige dier dat over zichzelf spreekt en dat vanuit zijn ruimtelijke, tijdelijke positie – hoe onbeduidend en klein ook tegenover het onmetelijke universum – de totale werkelijkheid overziet. In de mens wordt de wereld wakker. Een filosoof, namelijk Eugen Fink, heeft dat zo uitgedrukt dat de mens de plaats is waar de totale werkelijkheid zich van zichzelf bewust wordt. Dank zij dit bewustzijn wordt de mens uit de biologische beperktheid bevrijd, althans in zoverre hij zijn leven kan 'plannen', zich een beeld vormen van zijn carrière en zich een doel kan stellen in zijn leven.

Deze bevrijding betekent echter geen bandeloosheid. Als redelijk wezen kan de mens ook onredelijk handelen, maar door die onredelijkheid wordt hij zijn eigen geestelijke werkelijkheid ontrouw. Het zou onaanvaardbaar zijn de traditionele visie dat de mens de 'koning' is van heel de 'schepping' te willen ontkennen door de waardigheid van zijn spiritueel bestaan te degraderen tot een toevallig bijverschijnsel van zijn biologische natuur. Het zou echter evenzeer onaanvaardbaar zijn de vrijheid van de mens te begrijpen als een

willekeur die niets hoeft te ontzien. De mens is nooit alleen. Hij bestaat wezenlijk slechts in het meervoud en is als redelijk wezen verplicht tot erkenning van de medemensen of van heel de mensheid. Wat een mens zich ten doel stelt kan hij slechts dan verantwoorden, wanneer hij zijn keuze kan rechtvaardigen tegenover elke andere mens, waar ook ter wereld. De grootheid van de mens maakt hem niet tot een egoïst die enkel aan zichzelf hoeft te denken en alles kan zien vanuit het perspectief van zijn eigen voordeel. Zij maakt hem tot een wezen dat leeft in een mondiale dimensie. Daarom is de mens als geestelijk wezen verplicht tot redelijkheid, dit is verantwoording tegenover de hele mensheid.

De geestelijkheid van de mens die men stelt boven de natuur is ook geen reden die hem de natuur moet doen vergeten. Hij hoeft zijn eigen wortels niet te vergeten, omdat ze hem enigszins hebben losgelaten. Of wij de natuur bekijken met de ogen van een gelovige christen of van een ongelovige, in geen van beide gevallen kunnen we de heiligheid van de natuur ontkennen. Niet alleen de dichters hebben daarover gesproken, ook het meer nuchtere denken van de filosofie kan daarvan getuigen. Niets in de wereld staat helemaal geïsoleerd, in elk stukje werkelijkheid is het geheel, de totaliteit aanwezig. Voor een gelovige betekent dit de immanente alomtegenwoordigheid van God. De voorstelling van een God die 'buiten' zijn schepping staat en dus een 'buitenstaander' blijft in onze wereld desacraliseert de wereld, zoals ook een God die ons van buitenaf gebiedt dat we elke mens moeten eerbiedigen in strijd is met de zogeheten 'inherente' waardigheid van de mens. De desacralisatie van de natuur werd wel eens gezien als een belangrijk positief aspect van de leer over de goddelijke transcendentie. In zoverre daarmee het volstrekte pantheïsme werd afgewezen is die waardering juist. In zover de transcendentie van God de natuur zou doen zien als

een waardeloos instrument is ze het produkt van een overdreven dualisme. Datzelfde dualisme ligt ook aan de basis van een zienswijze waarin de mens de hele wereld indeelt in mens en niet-mens. Alles wat niet mens is wordt meteen bij de 'dingen' gerekend en kan hoogstens als machine worden bestempeld. Descartes heeft zich met deze opvatting berucht gemaakt en hij heeft daarin heel wat navolging gehad. Het hoeft echter geen betoog dat zulk een visie tegelijk antropocentrisch en ongenueanceerd is. Het is een antropocentrische visie omdat ze heel de natuur ziet vanuit de tegenstelling tot de mens. Ze is ongenueanceerd omdat het onaanvaardbaar is het belangrijke onderscheid tussen ding en dier te ontkennen. Het dier hoeft niet tot het niveau van de mens te worden verheven om toch boven de wereld van de stoffelijke dingen en de planten uit te stijgen.

Verantwoording

Trekken we nu enkele consequenties uit wat voorafgaat in verband met een ecologische ethiek. De mens als vrij, redelijk wezen moet, om redelijk te blijven, zichzelf verantwoord maken tegenover alle andere mensen of tegenover de mensheid. Voor vroegere generaties had die verantwoording ten overstaan van de komende generaties niet veel te betekenen, omdat het eenvoudig geen aanwijsbare inhoud had. Dat is niet meer het geval. Vandaar dat de meer beperkte ethische gezindheid van vroeger thans een volstrekt bindende verruiming krijgt en een houding tegenover de hele mensheid wordt in plaats van beperkt te blijven tot de wereld der tijdgenoten. Het is dan ook geen toeval dat Hans Jonas in zijn nog kort geleden veel besproken werk *Das Prinzip der Verantwortung* zo sterk de nadruk legt op onze verantwoording ten overstaan van de komende generaties. Daarin ligt al een belangrijk element besloten van een ecologische ethiek. Immers, onze verantwoording ten overstaan van de komende gene-

---

De mens, die zich meester waant van het heelal, is zijn eigen karikatuur.

---

raties legt ons met alle nadruk op het leefmilieu leefbaar te houden. Roofbouw op de natuur is een vorm van verwerpelijk en immoreel collectief individualisme.

Deze overweging is al zeer waardevol en moet er ons toe brengen in alle ernst te overwegen welke consequenties daaruit moeten volgen. Niettemin blijven we met deze argumentatie nog binnen een utilitaristische visie op de natuur argumenteren. We zeggen dan toch dat wij de natuurlijke 'instrumenten', de natuurlijke voorraden en energieën die ons zo rijkelijk ten dienste staan niet helemaal voor onszelf moeten gebruiken, zodat er voor anderen niets meer overblijft. Van een 'waardigheid' van de natuur op zichzelf is er in die beschouwing nog geen sprake. We moeten ons echter toch afvragen of de natuur – vooral de niet-menselijke levende wezens – toch niet voor enige achting en waardigheid in aanmerking komen, los van elke nuttigheidsoverweging. Moeten we erkennen dat dieren als gelijken en als rechtssubjecten naast of tegenover de mens staan, dat ze als morele subjecten dienen te worden gezien die door hun 'inherente waardigheid' ons respect afdwingen en ons optreden normeren? Die gedachte lijkt me overdreven en zelfs onuitvoerbaar voor wie ze theoretisch zou willen verdedigen. In de natuur leeft het ene wezen op kosten van het andere:

grote vissen eten kleine vissen op, de leeuw verslindt het schaap en het brave schaap voedt zich nog met levend groen. Ook de mens kan aan die noodzaak niet ontkomen. De wet van 'eten en gegeten worden' is evenzeer als alle andere een fundamentele wet van de natuur waar een mens niet buiten kan. Een zekere utilitaire benadering van de natuur kan niet worden bestreden. Wat echter wel kan worden beweerd is, dat de louter technische benadering van de natuur ook de humaniteit van de mens aantast. De mens maakt zichzelf tot een karikatuur wanneer hij door een zekere hybris zichzelf opblaast en zich de meester waant van het heelal, de maatstaf van alle dingen. Als geestelijk wezen is hij weliswaar een uitkijkpost op het heelal, maar hij is en blijft in de natuur verworteld en die participatie aan het leven van de natuur bepaalt heel zijn wezen. Hij domineert de natuur maar is ook met die natuur verbonden en hij miskent zijn eigen metafysische positie door zich boven de wereld en de natuur te plaatsen. Zijn houding moet er een zijn van 'Gelassenheit', een laten-zijn van de dingen rondom hem. *Gelassenheit* was de term waarmee Heidegger de echt humane houding van de mens tegenover zijn omgeving uitdrukte.

De louter technische benadering van de natuur maar vooral van de andere levende wezens brengt aan de mens zelf schade toe. Ze verstikt iets in de mens. Wat ik hiermee bedoel, vond ik zeer duidelijk en treffend verwoord in de *Tugendlehre*, par. 17 van de *Metaphysik der Sitten* van Kant. Ik wil enkele gedachten uit deze paragraaf weergeven omdat ze helemaal passen bij wat ik bedoel. Wie tegenover de natuur, zelfs tegenover de levenloze dingen, een zinloze destructieve houding aanneemt komt te kort aan een verplichting tegenover zichzelf. Daardoor wordt in de mens, aldus Kant, iets belangrijks aangetast. Het gevoel wordt erdoor afgezwakt of zelfs totaal afgestompt. Alhoewel dat gevoel niet direct en op zichzelf alleen

al moreel of immoreel genoemd kan worden, toch heeft het een morele betekenis omdat het in de mens iets oproept wat de moraliteit zeer bevordert namelijk de onbaatzuchtigheid om dingen te waarderen onafhankelijk van hun nut of voordeel.

Tegenover redeloze levende wezens brutaal optreden gaat nog veel sterker in tegen de verplichting van de mens tegenover zichzelf. Omdat daardoor, zo zegt Kant weer, het meevoelen met hun lijden wordt afgestompt waardoor ook de moraliteit van de mens in relatie tot zijn medemens dreigt te verdwijnen.

Kant schrijft zelfs enkele woorden die elke dierenliefhebber uit het hart gegrepen zijn en die getuigen van een mentaliteit die sommigen van de kritische filosoof wellicht niet zouden verwachten. Hij spreekt er over niets minder dan de dankbaarheid tegenover dieren voor bewezen diensten. De passage waarin hij dat zegt is te mooi om eraan voorbij te gaan: 'Zelfs dankbaarheid tegenover een oud paard of een oude hond (alsof ze huisgenoten waren) behoort indirect tot de plicht van de mens. Indirect is het een plicht tegenover de dieren zelf. Direct is het een plicht van de mens tegenover zichzelf'.

Er is nog een dieper gelegen motief dat in de genoemde passage van Kant niet wordt vermeld maar dat wel bij veel filosofen een zeer belangrijke plaats inneemt. Om dat motief te verduidelijken kan verwezen worden naar de term die Heidegger gebruikt om de mens aan te duiden: *Da-Sean*. De mens is het wezen dat uiteraard zich met het zijn, de totale werkelijkheid, het absolute geconfronteerd weet. De oorspronkelijke ontvankelijkheid voor het absolute maakt volgens de grote filosofische traditie die gaat van Plato tot Heidegger en Levinas het fundamenteelste kenmerk uit van de mens. Die ontvankelijkheid blijft echter heel verborgen, onbewust, bedolven onder de preoccupatie van elke dag. Ze moet geactualiseerd worden, ze moet in het feitelijke leven haar plaats krijgen.

De mens is dus een te actualiseren relatie tot het absolute. Deze actualisatie kan echter niet gebeuren buiten de concrete werkelijkheid om. Ze moet tot stand komen in de wereld, door de omringende wereld te ervaren als een spoor van, een participatie aan het Al, het Absolute. In christelijke termen geformuleerd kan worden gezegd dat de mens zichzelf pas realiseert, pas wordt wat hij eigenlijk hoort te zijn, door de aanwezigheid van God in alles terug te vinden. De vele dingen die ons omgeven zijn niet een pure veelheid van naast elkaar staande dingen. De diepste filosofische intuïtie die niet alleen onze Westerse traditie domineert maar ook in het Oosters denken is terug te vinden, is deze van de alomtegenwoordigheid van alles in alles. Dit besef te laten groeien in de mens betekent de humaniteit van de mens bevorderen. Het is een belangrijk aspect van sommige ecologisch georiënteerde denkers dat zij daarop de nadruk leggen. Om dit te illustreren wil ik verwijzen naar een studie van W. Zweers in *Milieufilosofie tussen theorie en praktijk*, 1986, pagina 21-22: 'Mede door de uiteenlopende achtergrond en implicaties is het niet eenvoudig om een duidelijk beeld te krijgen van de essentie van de diepte-ecologie, maar belangrijk is in elk geval een intuïtief besef van de eenheid van alle levens, een bewustzijnstoestand waarin het individu zich verbonden weet met de kosmos als geheel (Capra).'

De idee van de werkelijkheid als ongebroken eenheid, deze '*seamless web view of the universe*', vinden we, volgens Zweers, in principe terug bij alle '*Deep Ecologists*'. Deze visie moge illustreren dat een schijnbaar apart detailprobleem van de ethiek in laatste instantie verworteld zit in de diepste metafysische opvattingen. Dit geldt zowel voor de stellingname van dit artikel als voor een visie die er zeer sterk mee in strijd is. Dit is het geval voor de gedachten die T. Lemaire ontwikkelt in de zo pas geciteerde bundel *Milieufilosofie tussen theorie en praktijk* (p. 257-288). Het feit dat deze

opvatting zo schitterend wordt ontwikkeld neemt niet weg dat ze de negatie bevatten van elke vorm van humanisme in de hele Westerse cultuur. Zulk een visie op mens en wereld meen ik te moeten afwijzen. Het is me echter niet mogelijk de redenen van die afwijzing hier nader te ontwikkelen.

Rentmeesterschap

Met opzet heb ik in mijn betoog geen melding gemaakt van een term die in de levens- en wereldbeschouwing van het CDA een centrale plaats kreeg toegewezen. Het vermelden van die term vanaf het begin had de indruk kunnen wekken dat ik een pleidooi voor het CDA-programma had willen schrijven. Dat was niet mijn bedoeling. Ik heb het probleem willen stellen los van elke vooringenomenheid en wel in de algemeen-menselijke context waar het thuishoort. Dit belet echter niet dat ik achteraf toch moet vaststellen dat de term 'rentmeesterschap' precies de kerngedachte van mijn betoog weergeeft. Die term vertolkt immers een visie op de mens die het midden houdt tussen twee extreme en daardoor eenzijdige opvattingen. De ene extreme opvatting bestaat erin te denken dat de mens met heel zijn '*Umwelt*' op een niets-ontziende manier kan handelen naar eigen voordeel en nut. Zelfs wanneer dit niet gebeurt uit individueel egoïsme, maar enkel doelt op een totale dominantie van de mensheid als geheel, dan betekent het nog steeds een loochening van het rentmeesterschap. Het blijft dan nog steeds – zoals Kant beweert – een houding die de moraliteit in de mens aantast. De andere extreme houding laat de mens zo totaal opgaan of ondergaan in de hele natuur dat hij niets anders is dan een diersoort naast de vele andere. Van een wakend toezicht op – en een verantwoordelijkheid voor – de natuur is er dan geen sprake meer. De mens als rentmeester heeft in de kosmos een centrale plaats. Hij is als Adam en Eva in het Aards Paradijs. Hij geeft aan dieren en planten hun namen. Dit betekent dat hij ze erkent en

---

beschermt in hun eigen identiteit en als verantwoordelijke toezichthouder een centrale plaats bekleedt. Hij staat echter niet in het centrum om alles naar willekeur aan eigen nut en macht te onderwerpen.

Dit rentmeesterschap heeft onvermijdelijk een zekere religieuze connotatie. Net zoals de idee rechtvaardigheid een zekere verwijzing naar een transcendentie insluit, zo tekent de idee van het rentmeesterschap zich ook af tegen een levensbeschouwelijke achtergrond. Zulk een bevestiging kan wel de reactie oproepen: 'daar heb je het weer!' Ik herhaal echter wat ik bij het einde van de vorige paragraaf heb

gesteld, namelijk dat elke visie op de plaats van de mens in de natuur, dat elke ecologische theorie uiteraard haar wortels heeft in een metafysiek. Dit geldt evenzeer voor een ecologische theorie die de mens onderdompelt in de totaliteit van de kosmische totaliteit als voor een visie die de mens maakt tot de 'rücksichtlose' heerser van de natuur.

Dr. J. de Bruijn

Antithese of theocratie

De Christelijk-Historische Unie in de Nederlandse politiek (1908-1980)

De CHU was, haar ondanks, een integre- rend bestanddeel van de verzuilde sa- menleving. De Bruijn bespreekt de in juni verschenen dissertatie van dr. H. van Spanning: De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis. Een dissertatie over een partij die streefde naar synthese, maar leefde van de antithese. Het boek is uitge- geven in eigen beheer en is te koop bij boekhandel Houtschild en Watzte te 's- Gravenhage. Het omvat twee delen en kost f 79,50.

Op donderdag 2 juni promoveerde in Lei- den H. van Spanning tot doctor in de rechtsgeleerdheid op de dissertatie *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*. Het proefschrift omvat twee delen van in totaal 1073 pagina's (waarvan 327 pagi- na's bijlagen, literatuur, noten en naamre- gister), en is de vrucht van een bijna ach- tien jaar durende studie, die naast een betrekking als parlementair verslaggever en beleidsmedewerker van de Tweede Kamerfracties van CHU en CDA moest worden volbracht. De volharding en de discipline die de auteur daarbij aan de dag heeft gelegd dwingen respect af, en als de uitspraak dat promoveren niet alleen een intellectuele maar ook een morele opgave is enige waarheid bevat, dan wel in dit geval.

Een staatsrechtelijke studie

Zoals ook uit de ondertitel van zijn boek blijkt, beschrijft Van Spanning niet de vol- ledige geschiedenis van de CHU. Na een inleidend hoofdstuk over het ontstaan van de CHU in de jaren 1894-1908, behandelt hij de principiële uitgangspunten uit het christelijk-historisch beginselprogramma van 1908, die in sterke mate bepalend zijn geweest voor het staatkundige optreden van de CHU. Het betreft de volgende politiek-staatsrechtelijke thema's, die ik hier in de woorden van Van Spanning weergeef:

- de afwijzing van de op godsdienstig terrein neutrale overheid;
- het protestantse karakter van de Ne- derlandse natie;
- de constitutionele monarchie;
- de dualistische opvatting over de rela- tie tussen regering en parlement;
- de houding tegenover de antithese en de partijvorming op confessionele grondslag;
- de afwijzing van het streven naar partij- macht.

Op zeer uitvoerige wijze beschrijft Van Spanning de ontwikkeling en toepassing

---

Dr. J. de Bruijn (1948) is hoofd van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800- heden) van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

van deze principes in drie opeenvolgende perioden (1908-1918, 1918-1940, 1940-1970), om zijn boek af te sluiten met de ideologische en politieke heroriëntatie in de jaren zeventig, die tot de opheffing van de CHU en de vorming van het CDA leidt. Uiteraard besteedt hij daarbij de nodige aandacht aan personen en gebeurtenissen, maar de hoofdlijnen van het boek worden toch getrokken vanuit die principiële uitgangspunten, die voor Van Spanning het kort begrip van het christelijk-historisch staatsrecht vormen.

Men kan er, gegeven de staatsrechtelijke inslag van het boek, vrede mee hebben dat de auteur zaken als buitenlandse politiek, koloniën, defensie, sociaal-economisch beleid, etc. buiten beschouwing laat, maar het is jammer dat Van Spanning een belangrijk staatsrechtelijk thema als de verhouding tussen staat en maatschappij en de grenzen van de staatsmacht onbesproken laat. Deze problematiek heeft immers niet alleen een belangrijke rol gespeeld in de breuk tussen Kuiper en Lohman. Maar zij heeft ook later binnen de CHU tot uiteenlopende opvattingen en een wisselende politiek geleid, onder andere op sociaal gebied, waar mannen als J.R. Slotemaker de Bruïne en D.J. de Geer aan de overheid een grotere taak toekenden dan hun voorganger A.F. de Savornin Lohman. Zeker waar het gaat om een kwestie, die ook nu nog de christen-democratie voor problemen stelt, zou Van Spannings boek aan betekenis hebben gewonnen, als hij ook dit vraagstuk zou hebben behandeld.

Antithese of theocratie

Intussen moet men Van Spanning toegeven, dat de uitgangspunten die hij wél behandelt zeker karakteristiek waren voor het christelijk-historisch denken, en de positie van de CHU in de Nederlandse politiek nauwkeurig afbakenden, met name ten aanzien van haar protestantse zusterpartij, de ARP. In zekere zin vormde het christelijk-historisch beginselprogramma van

1908 ook een reactie op het staatsrechtelijk denken in antirevolutionaire kring, dat door velen in de CHU als te exclusief en te antithetisch werd ervaren. Terecht wijst Van Spanning in dit verband op de kerkelijke verschillen tussen de in grote meerderheid hervormde CHU en de overwegend gereformeerde ARP, die grote invloed hebben gehad op de politiek-staatsrechtelijke tegenstellingen tussen beide partijen.

Typisch hervormd was de CHU in haar accentuering van het protestantse karakter van de Nederlandse natie, waarmee zij zich keerde tegen de 'groepeering des volks in twee deelen naar Godsdienstige onderscheiding', die door de antithesepolitiek der antirevolutionairen werd bevorderd. Tegenover het polariserend optreden van de antirevolutionairen, die in het isolement hun kracht zochten via het stichten van afzonderlijke christelijke organisaties, stelden de christelijk-historischen de leuze van de hervormde theoloog Ph.J. Hoedemaker 'Heel de kerk en heel het volk', waarmee het streven werd uitgedrukt de bestaande staatkundige, kerkelijke en maatschappelijke structuren in positief-christelijke zin te beïnvloeden. Dat deze hervormd-synthetische aspiraties in de praktijk nogal eens gepaard gingen met anti-papistische en anti-dolerende sentimenten, mag hier in alle nuchterheid worden opgemerkt. Dit had ironisch genoeg tot gevolg, dat juist de verhouding van de CHU met haar meest nabije naasten in de politiek regelmatig werd verstoord door fricties en incidenten die niet altijd even verheffend waren.

Op staatkundig gebied impliceerde de christelijk-historische visie op het protestantse karakter van de Nederlandse natie, dat ook de staat niet neutraal mocht blijven, maar het 'christelijk-historische karakter van ons volk' diende te handhaven, en haar gezag diende uit te oefenen overeenkomstig de 'in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods, onverschillig welke de personen zijn, die tijdelijk met

eenige staatsbediening zijn belast.' Hoewel dit theocratische ideaal in zijn meest absolute vorm binnen de CHU slechts door een minderheid van 'Hoedemakerialen' werd aangehangen, gaf het toch een karakteristiek onderscheid aan met het staatsrechtelijk denken der antirevolutionairen. De antithesepolitiek van de laatsten was mede gebaseerd op een strikte scheiding tussen kerk en staat, dus op de acceptatie van de neutrale staat, die niet rechtstreeks maar 'alleen in de consciëntiën der overheidspersonen aan de ordiantiën Gods' gebonden kon zijn.

Ambivalent en dualistisch

Uit het voorgaande volgt reeds dat de christelijk-historischen wel ambivalent moesten staan tegenover het bestaansrecht van christelijke organisaties en van partijvorming op confessionele grondslag, dat immers eerder in verband leek te staan met de antithese-strategie dan met het synthetisch-theocratische ideaal. Hier was inderdaad sprake van een inconsistentie in het christelijk-historische denken, die in de praktijk op verschillende wijzen werd opgelost. Terwijl sommige christelijk-historischen actief waren in christelijke organisaties, kozen anderen bewust voor neutrale organisaties, ten einde deze in christelijke zin te kunnen beïnvloeden. Ook het bijzonder onderwijs mocht zich niet in de uitsluitende sympathie van de

christelijk-historischen verheugen. Naast steun aan het christelijk onderwijs, dat mede dankzij de inspanningen van mannen als Lohman en De Visser was gelijkgesteld met het openbaar onderwijs, bleef ook het streven naar herkerstening van de openbare school binnen de CHU ahang behouden. In bepaalde, overwegend hervormde, streken van het land gaf men soms de voorkeur aan de openbare school, opdat deze daardoor een meer uitgesproken protestants karakter kon behouden.

Ook ten aanzien van de eigen partij bleef men altijd gemengde gevoelens koesteren, omdat het bestaan van de Unie de facto een erkenning van de neutrale staat inhield, en een loslaten van het theocratische ideaal. Als middel ter verwezenlijking van dit ideaal achtte men een tijdelijk samengaan van christenen in een politieke partij niettemin aanvaardbaar, mits dit niet leidde tot een onnodige verscherping van de politieke en religieuze tegenstellingen. Het gevolg van deze ideologische twijfel was verder, dat men besloot zich zo min mogelijk als politieke partij te gedragen en koos voor een losse en open organisatievorm, die aan de Unie meer het karakter gaf van een negentiende-eeuwse kiesvereniging dan van een moderne politieke partij. Een gesloten partijmodel als dat van de ARP, met een straffe organisatie, een krachtig leiderschap en eenheid van program en actie, keurde men als te 'partijpolitiek' af. Anders dan de ARP richtte de CHU (althans naar eigen zeggen) zich niet zozeer op politieke machtsvorming als wel op de verbreiding van de christelijk-historische beginselen. Het ging haar immers meer om de autoriteit, het gezag van het Woord Gods, dan om de majoriteit, de meerderheid der kiesgerechtigden, zoals het beginselprogram van 1908 het omschreef.

Dat deze losse organisatievorm het heterogene en a-politieke karakter van de CHU in de hand werkte en veel ruimte liet aan afwijkende opinies, spreekt voor zich-

---

Het bestaan van de Unie kwam neer op erkenning van de neutrale staat.

---

zelf. Deze vrijheid gold ook voor haar vertegenwoordigers in gemeenteraden, Staten en Kamers, die geacht werden de christelijk-historische beginselen uit te dragen, zonder gebonden te zijn aan fractie-discipline of 'partijdwang'.

Het complement van deze opvatting, waarin de zelfstandige positie van volksvertegenwoordigers jegens hun partij én hun kiezers werd geaccentueerd, werd gevormd door een strikt dualisme tussen regering en parlement, die beiden elk een eigen taak en verantwoordelijkheid hadden. Ook in dit opzicht bestond er een verschil met de ARP, die de neiging vertoonde tot een zeker monisme, dat reeds in 1891 door A.F. de Savornin Lohman in een brief aan Abraham Kuyper op karakteristieke wijze werd omschreven én afgewezen: 'Gij wilt niet alleen de antirevolutionaire partij aan een program binden, en dit program tot toetssteen voor de antirevolutionaire Kamerleden bezigen, zoowel voor als na hun verkiezing, — maar ook de regeering moet dat program ten uitvoer leggen. M.i. wordt de positie der regeering daardoor geheel gefausseerd. (. . .) Het schijnt veel krachtiger, dat het volk eerst een program make, dat de partij in de Kamer dan dat program als program van actie overneme, en eindelijk dat die partij de regeering dwinge of dringe dat program te realiseeren. Door dit laatste te doen neemt evenwel de club of partij de leiding van 's lands zaken in handen. (. . .) Het volk is er de dupe van; aan de Kamer wordt een onmogelijke taak opgelegd, omdat geen regeering zich het beleid en de zelfstandige beslissing uit handen kan laten nemen, zonder op te houden *regeering* te zijn.'

Deze principieel dualistische opvatting, die haar theoretisch fundament had in de goddelijke oorsprong van het overheidsgezag, kreeg bij sommige christelijk-historischen zelfs een regicentrische inslag, waarbij het zwaartepunt werd gelegd bij de Kroon en gewezen werd op het 'eigen recht der overheid', zoals de titel luidde

van de rectorale oratie die de Utrechtse hoogleraar B.C. de Savornin Lohman (een neef van A.F. Lohman) in 1931 uitsprak.

Een lastige coalitiepartner

Het lijdt geen twijfel dat de CHU met haar specifieke opvattingen (die ik hier op mijn wijze, uiteraard globaal en schematisch heb weergegeven) de grootste invloed heeft uitgeoefend in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, toen zij in coalitie met ARP en RKSP mede leiding gaf aan de Nederlandse politiek. Daarbij kon zij in deze jaren beschikken over een reeks vooraanstaande figuren, zoals A.F. de Savornin Lohman, J.Th. de Visser, D.J. de Geer en J.R. Slotemaker de Bruïne, die bekwaam gebruik wisten te maken van de mogelijkheden die het politieke toernooi hun bood.

Deze gunstige omstandigheden vormden in zekere zin een compensatie voor het gebrek aan innerlijke cohesie dat aan haar politiek soms iets grillig en onvoorspelbaars gaf en dat haar voor haar antirevolutionaire en katholieke bondgenoten tot een lastige coalitiepartner maakte. De reserves die de CHU koesterde jegens politieke bindingen demonstreerde zij soms ook in coalitieverband, waarbij zij er zelfs niet voor terugschrok de rechtse coalitie op het spel te zetten, als zij dit in het belang van het eigen beginsel nodig achtte. Zo kwam het dat de partij, die zich toch

---

Ondanks haar a-politieke imago was de CHU opvallend effectief.

---

liet voorstaan op haar gouvernementele instelling, in het interbellum tot twee maal toe een crisis veroorzaakte: in 1925 toen zij met haar steun aan het amendement-Kersten (tegen het Nederlandse gezantschap bij het Vaticaan) het kabinet-Colijn ten val bracht, en in 1933 toen zij met haar steun aan de motie van de liberaal Boon (tegen het bezuinigingsontwerp van de antirevolutionaire minister van Justitie J. Donner) het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck in een lastig parket bracht. In beide gevallen liet zij haar dualistische en onafhankelijke opstelling prevaleren boven haar verplichtingen als coalitiepartner.

Het is te begrijpen dat deze houding wel eens irritatie wekte bij haar coalitiepartners, die haar verweten wel de lusten maar niet de lasten van de politieke samenwerking te willen accepteren. In feite deed de CHU niets anders dan gebruik te maken van de sleutelpositie die zij in de rechtse coalitie, en daarmee in de landspolitiek, innam. Zij deed dit op een wijze die voor een partij met een zo a-politiek *image* opmerkelijk effectief mag heten, zoals ook de grote antirevolutionaire voorman Colijn moest ervaren, die op twee cruciale momenten in zijn politieke loopbaan, in 1926 en 1939, door zijn christelijk-historische rivaal De Geer werd overspeeld.

Het gevolg van deze onafhankelijke opstelling was echter wel, dat de toch al kwijnende coalitie in het interbellum onder sterker druk kwam te staan, dan ook voor de CHU wenselijk was. Dit bleek duidelijk bij de formatie van het crisis-kabinet in 1933, toen dezelfde Colijn niet alleen in verband met de economische crisis, maar ook wegens de toenemende verdeeldheid van de coalitie, zoals die in 1923 (Vlootwetcrisis), 1925 (Vaticaan crisis) en 1933 (crisis-Donner) aan de dag getreden was, liberalen en vrijzinnig-democraten in zijn kabinet opnam, om van een duurzamer parlementaire meerderheid verzekerd te zijn. Deze doorbraak in de toenma-

lige politieke verhoudingen, die in 1939 werd bevestigd door de deelname van twee sociaal-democratische ministers aan het kabinet-De Geer, was geheel in de geest van het christelijk-historisch eenheidsstreven, maar luidde paradoxaal genoeg tevens het einde in van de politieke invloed die de CHU in en door de coalitie had kunnen uitoefenen.

Na de oorlog zou de CHU door de gewijzigde politieke verhoudingen (brede basis in plaats van coalitie) en door het weinig opvallende optreden van politieke leiders als H.W. Tilanus en H.K.J. Beerink, een minder prominente plaats innemen op het politieke toneel. Weliswaar doorstond zij na de oorlog de aanslag die de doorbraak op haar voortbestaan deed – slechts een klein aantal vooraanstaande christelijk-historische figuren gingen onder Hoedemakeraanse en Barthiaanse invloeden met deze 'brede volksbeweging' mee –, maar haar deelname aan de brede-basis-kabinetten van de jaren vijftig verschaften haar slechts een bescheiden positie, die meer in overeenstemming was met haar feitelijke omvang dan vóór de oorlog het geval was geweest.

Tot in de jaren zestig wist de CHU zich electoraal behoorlijk te handhaven, daarna verloor zij snel terrein als gevolg van de secularisatie, die op politiek gebied de positie van de confessionele partijen drastisch ondermijnde. Voor zover zij haar theocratische aspiraties in de loop van de jaren al niet gematigd had, onder andere in het beginselprogramma van 1951, boetten zij door de voortgaande ontkerkelijking verder aan betekenis in, zoals ook blijkt uit het beginselprogramma van 1970. De electorale achteruitgang in deze jaren ging gepaard met een politieke en ideologische heroriëntatie die de weg vrijmaakte voor nauwere christen-democratische samenwerking en de vorming van het CDA in 1980.

Van Spanning betoogt in zijn boek niet ten onrechte, dat de christelijk-historischen minder aan het proces van 'verzu-

ling hebben bijgedragen dan de antirevolutionairen', die historisch gezien in ons land als de 'Urhebers' van dit verschijnsel kunnen worden beschouwd. Hij brengt daarmee een op zichzelf juiste nuance aan in het verzuilingsdebat, dat sinds de publikatie van Lijpharts boek *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (1968) in ons land wordt gevoerd. De geschiedenis laat echter ook zien, zoals uit het voorgaande mag blijken, dat de CHU toch het beste gedijde in de verzuilde samenleving, en dat zij zich daarentegen in de jaren zestig en zeventig van 'ontzuiling' slechts met moeite wist staande te houden. De CHU was daarom in weerwil van al haar principiële en emotionele bedenkingen wel degelijk een integrerend bestanddeel van de verzuilde samenleving, als partij die eigenlijk geen partij wilde zijn, als partij die streefde naar de synthese, maar leefde van de antithese.

Kritiek en waardering

Van Spanning geeft in zijn boek aan de hand van de hierboven besproken uitgangspunten een uitvoerig exposé van de ontwikkeling die de CHU in de 72 jaar van haar bestaan heeft doorgemaakt. Hij toont zich daarbij een ingewijd en toegewijd kenner van de CHU, die het politieke bedrijf van nabij kent, wat aan bepaalde passages in zijn boek de charme van een ooggetuigenverslag geeft. Daar staat tegenover dat hij enigszins de neiging heeft zich met de christelijk-historische politiek te vereenzelvigen, en soms te weinig oog heeft voor de kritiek die katholieken en antirevolutionairen daarop uitoefenden.

Anders gezegd: de affiniteit met het christelijk-historische erfgoed waarvan hij blijk geeft is enerzijds de kracht van het boek, omdat men de Unie 'van binnen uit' leert kennen, maar levert ook het bezwaar op, dat hij soms te weinig de kritische distantie in acht neemt die ook bij partijgeschiedenis betracht moet worden. De trant waarin hij schrijft is naar mijn smaak

wel eens wat vergoelijkend en apologetisch, zodat zijn beeld van de CHU hier en daar te geflatteerd is. Dit wordt dunkt mij mede veroorzaakt door het feit, dat hij zijn dissertatie voor wat het bronnenmateriaal betreft grotendeels baseert op archieven uit christelijk-historische kring en, behoudens het archief van de RKSP, geen archieven uit antirevolutionaire en katholieke kring heeft geraadpleegd. Had hij dit wel gedaan, dan zou hij daar heel wat kritische uitlatingen hebben aangetroffen, die zijn beschrijving van de CHU wellicht niet minder sympathetisch maar wel wat evenwichtiger en genuanceerder hadden gemaakt.

Een ander bezwaar dat tegen het boek van Van Spanning kan worden ingebracht is, dat het te ingewikkeld is gecomponeerd, zodat de lezer wel over bijzonder veel geduld en belangstelling moet beschikken om de draad van het betoog te kunnen vasthouden. Van Spanning combineert in zijn dissertatie een brede thematische vraagstelling met een chronologisch-descriptieve behandeling van de stof, die echter niet consequent genoeg wordt doorgevoerd, met als gevolg dat descriptie en analyse er beide onder lijden. De auteur hinkt teveel op twee gedachten, zodat enerzijds de chronologie te vaak doorbroken wordt, waarbij eenzelfde gebeurtenis in meerdere hoofdstukken aan de orde wordt gesteld, en anderzijds de thematische behandeling te verbrokken geschiedt, wat de auteur dan tracht te ondervangen door herhalingen, verwijzingen en samenvattingen die uiterst vermoeiend werken. Het zou de toegankelijkheid van zijn boek ten goede gekomen zijn, als hij bij de presentatie en rangschikking van de stof wat meer orde en soberheid had betracht.

Dat neemt niet weg dat de dissertatie van Van Spanning veel en vaak boeiende stof tot overpeinzing en beschouwing geeft, en dat is op zichzelf een niet geringe verdienste van de auteur. Zijn boek verschaft kennis en inzicht in het typisch chris-

telijk-historische gedachtengoed, dat ook binnen het CDA levend blijft, zoals onder meer bleek uit de discussie die vorig jaar in dit blad werd gevoerd. Naast de bezinning op de betekenis van christelijk-historische figuren als A.F. de Savornin Lohman (die in 1987 werd herdacht) en Ph.J. Hoedemaker (aan wie in 1989 ter gelegenheid van zijn honderdvijftigste geboortedag een symposium zal worden gewijd), levert Van Spanning met zijn historisch-staatsrechtelijke studie een heel eigen bijdrage aan de versterking van het historisch besef in christen-democratische kring, dat, getuige de plannen tot verkoop van het Kuyperhuis, blijkbaar zwakker ontwikkeld is dan van een partij met zo'n rijke en gevarieerde voorgeschiedenis verwacht

mocht worden. Zijn overzicht van het christelijk-historische denken is ook van betekenis voor het actuele debat in christen-democratische kring, dat daarmee althans ten dele in het perspectief van de historische ontwikkeling kan worden geplaatst. Het zou daarom goed zijn als ook over het politiek-staatsrechtelijke denken in antirevolutionaire en katholieke kring dergelijke studies verschenen, die een vergelijking tussen de drie historische richtingen binnen het CDA mogelijk zouden maken.

Drs. P. Bukman

Biotechnologie en ontwikkelings-samenwerking

Biotechnologie heeft ontwikkelingslanden in beginsel veel te bieden. Maar door hun achterstand zijn zij niet in staat tijdig de vruchten te plukken. Daardoor dreigen zij versterkt afhankelijk te raken van de geïndustrialiseerde landen. Minister Bukman voor Ontwikkelingssamenwerking zei dit in een rede gehouden bij de opening van het academisch jaar van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 5 september 1988.

Een jaar geleden hebt u aan deze universiteit een conferentie gewijd aan biotechnologie en wereldvoedselproductie. Een belangwekkend thema, een thema dat meer dan zijdelings verband houdt met het onderwerp waarvoor ik vandaag uw aandacht wil vragen, namelijk biotechnologie en ontwikkelingssamenwerking in een breder verband dan alleen dat van honger en ondervoeding. U zult mij toestaan dat ik het begrip ontwikkelingssamenwerking enigszins bekend veronderstel; het is dit jaar tenslotte al weer 25 jaar geleden dat de overheid zich direct met ontwikkelingssamenwerking ging bezighouden. En hoewel er nog steeds boeiende discussies zijn over de gewenste beleidsrichting, domineert de eensgezindheid gelukkig de verschillen van inzicht. Daarom kom ik terstond tot de vraag wat onder biotechnologie moet worden verstaan. Eigenlijk is

biotechnologie een verzameling technieken, waarbij gebruik gemaakt wordt van de eigenschappen van micro-organismen en cellen. Sommige van die technieken worden al eeuwen door mensen toegepast voor de bereiding van voedingsmiddelen zonder dat de procedés nu precies begrepen werden. Ik denk aan brood, kaas, wijn, bier, etc. Yoghurt is ook zo'n typisch produkt van biotechnologie. Als echter vandaag de dag het woord biotechnologie valt, denken we eerder aan de spectaculaire ontwikkelingen, zoals de recombinant DNA-techniek en cellfusie, dan aan yoghurt. Deze fundamenteel nieuwe technieken openen volstrekt nieuwe perspectieven, positieve en negatieve. Er doen zich ongekende mogelijkheden voor het leven en met leven te manipuleren en dus rijst onvermijdelijk de vraag: willen wij dat of niet; en waar liggen de grenzen? Uitdagende vragen waarop we een antwoord moeten vinden, en wel met spoed, voordat de techniek ons voor is, de ethiek op sleeptouw neemt en de mensen ontredderd achterlaat met onbeantwoorde vragen van goed en kwaad.

Drs. P. Bukman (1934) is minister voor Ontwikkelingssamenwerking.

Disharmonie

We hebben hier te kampen met een meer algemeen vraagstuk van het niet gelijk oplopen van de ontwikkeling van de technische mogelijkheden en het denken over de pro's en contra's van de toepassing ervan, dat moet leiden tot een ethisch oordeel. Dat deze disharmonie tot spanningen leidt en onbeheersbare ontwikkelingen kan introduceren, behoeft geen nader betoog. Dat universiteiten als de VU, waar disciplines zo dicht in elkaars nabijheid verkeren, ter zake een zeer prioritaire taak hebben, staat voor mij als een paal boven water. Hier is sprake van een zeer urgente, zij het niet altijd geëxpliciteerde behoefte van de samenleving, die lijdt aan een afnemende interne cohesie met alle risico's van dien. Maar dit terzijde.

Terug naar mijn onderwerp. Die ethische vragen betreffen niet het geheel van de biotechnologie en niet alle mogelijke toepassingen. Dat moge duidelijk zijn uit wat ik zoëven zei over ons dagelijks brood, waar biotechnologie aan te pas komt. Er is ook geen reden om voor de aanwending van biotechnologie, hier en elders, terug te deinzen alleen omdat er nu eenmaal ethische vragen op een antwoord liggen te wachten. Dat is voor wat betreft de ontwikkelingssamenwerking dan ook niet gebeurd. In de programma's van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking is de afgelopen jaren min of meer een ad hoc beleid gevoerd ten aanzien van toepassing van biotechnologie. Wij willen dat nu aanscherpen, er wat meer lijn in brengen, meer richting aan geven. Op mijn departement wordt gewerkt aan de opstelling van een programma voor gerichte aanwending van biotechnologie in de Derde Wereld. Daaruit kunt u afleiden dat we in het denken over de relatie tussen biotechnologie en de problematiek van ontwikkelingslanden vooruitgang boeken, langzaam, maar zeker. Het gaat hier om een zeer complexe relatie, waarbij we een goede samenwerking met onder andere de universitaire wereld hard nodig heb-

ben. Enkele aspecten van die complexe relatie wil ik u schetsen.

Er zijn opvallende verschillen tussen biotechnologisch onderzoek en de toepassing ervan. De research wordt in het algemeen door hooggeschoolde, gespecialiseerde onderzoekers verricht en die research vereist omvangrijke investeringen. Kortom, biotechnologisch onderzoek is duur. Merkwaardig is nu dat vele toepassingen niet duur zijn, niet ingewikkeld, en bovendien geen groot beslag leggen op energiebronnen. Ook is er dikwijls een grote flexibiliteit mogelijk in de toepassing, waardoor er met name ook met bijzondere omstandigheden van ontwikkelingslanden kan worden gerekend.

Biotechnologie lijkt veel beloften in te houden voor de mens; hem van veel plagen, lasten en zorgen te kunnen verlossen. Even zovele zegeningen, voor ons, maar vooral voor ontwikkelingslanden. Zo is wel betoogd dat biotechnologie het antwoord zou geven op ziekten als malaria, hepatitis-B en AIDS. Biotechnologie zou kunnen bijdragen aan het oplossen van onze afvalproblemen, biotechnologie zou helpen in de strijd tegen ontbossing en tegen hoge energierekeningen, biotechnologie zou een einde kunnen maken aan hongersnoden in de Derde Wereld, kortom: te veel beloften om op te noemen. Laat staan om in te lossen. Geen euforie derhalve. Op dit punt wil ik echter de Groene Revolutie nog eens noemen, een technologische ontwikkeling waarvan we ook de verwachting hadden dat deze een einde zou maken aan de voedselproblematiek. Hoewel ik niet ontken dat de Groene Revolutie een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de vergroting van de voedselproductie in de Derde Wereld, heeft zij in termen van reële inkomensverdeling toch maar tot marginale verbeteringen geleid. We moeten ervoor waken dat het met biotechnologie niet dezelfde kant opgaat. Wij moeten er dus voor zorgen dat biotechnologie specifiek wordt ingezet als

instrument voor de duurzame armoedebestrijding.

Schaduwzijden

Dat neemt niet weg dat de biotechnologie inderdaad een wereld aan nieuwe mogelijkheden heeft geopend, zeker voor de langere termijn. Daarvan ben ik overtuigd. Maar aan de toepassing ervan kunnen ook nadelen kleven, vooral voor ontwikkelingslanden. Het zal een hele toer zijn om voor deze landen de voordelen en beloften op te voeren en tegelijkertijd de nadelen en bedreigingen onder de duim te houden. Van de schaduwzijden voor ontwikkelingslanden wil ik u drie noemen: substitutie, industrialisering van de landbouw en privatisering van kennis en technologie.

Ten eerste substitutie. Door toepassing van biotechnologie is het mogelijk geworden om bepaalde grondstoffen te vervangen door andere, goedkopere, gemakkelijker verkrijgbare, minder volumineuze, beter verwerkbare, om hetzelfde produkt of een vergelijkbaar produkt te maken. Het bekendste voorbeeld is substitutie van suiker. Met behulp van een enzym kan zetmeel, bijvoorbeeld afkomstig uit maïs, worden omgezet in de zoetstof isoglucose. Deze vinding vormt een ernstige economische bedreiging voor landen die riet-suiker produceren. Dat zijn hoofdzakelijk ontwikkelingslanden. Het is evenzeer een bedreiging voor landen die bietsuiker produceren. Riet of biet is niet meer het dilemma, ik vrees dat er iets gaande is in de richting van riet noch biet. Ook blijkt het mogelijk te zijn met gemanipuleerde cellen smaakstoffen en medicinale componenten als respectievelijk vanille, cacao-boter en pyrethrum te produceren zonder de gebruikelijke grondstoffen, die voornamelijk uit ontwikkelingslanden afkomstig zijn. Uit aardgas kunnen eencellige proteïnen voor veevoeder worden vervaardigd. Die kunnen veevoeder op basis van soja vervangen. Het wordt eentonig: de meeste sojabonen komen uit ontwikkelingslan-

den. Voor die landen dreigen deze biotechnologische ontwikkelingen neer te komen op verlies van exportmarkten. En ik behoef u niet in herinnering te brengen hoezeer veel ontwikkelingslanden juist van de uitvoer van één of, hoogstens enkele grondstoffen, afhankelijk zijn voor het vergaren van de broodnodige deviezen.

In de tweede plaats is er de industrialisering van de landbouw. Het huidige, fundamentele onderzoek richt zich voornamelijk op produktieverhoging van enkele handelsgewassen en op het inbouwen van resistentie in die gewassen. De toepassingen van dit biotechnologisch onderzoek is lonend voor grootschalige landbouwbedrijven, maar lenen zich minder voor de kleine, min of meer zelfvoorzienende boerenbedrijven, die toch 75 procent van de landbouw in ontwikkelingslanden uitmaken. Deze technologie is niet aangepast aan de manier van werken van kleine boeren en die boeren kunnen ook vereiste investeringen niet opbrengen. Bijgevolg stijgt de produktie van grote bedrijven en blijft de produktie van de kleine boeren gelijk. De prijzen dalen door een groter aanbod en dus zullen kleine boeren – voor zover zij ook deze produkten verbouwen – het nog moeilijker krijgen, nog verder tot een marginaal bestaan worden gedwongen, dan nu reeds het geval is. Marginalisatie van de kleinschalige voedselproduktie kan leiden tot toenemende afhankelijkheid van ontwikkelingslanden op het terrein van de voedselvoorziening. Verder kan industrialisering van de landbouw ernstige milieu-effecten opleveren. Ik denk bijvoorbeeld aan extra schade aan milieu en gezondheid door massale toepassing van chemicaliën. Betekent dit dat we moeten pogen dit soort biotechnologische toepassingen in ontwikkelingslanden buiten de deur te houden? Ik meen van niet. Het is wijzer het uiterste te doen om de nadelige effecten van de grootschaligheid te minimaliseren en tevens alles op alles te zetten de biotechnologie meer te richten op vooruitgang in het ka-

der van de traditionele voedsellandbouw, zodat ook de kleine boer ervan kan profiteren. Maar het probleem is evident.

Als derde voorbeeld van de problemen, die voor ontwikkelingslanden aan de toepassing van biotechnologie kunnen kleven, noem ik u het private karakter van veel kennis en technologie. Veel van het huidige – fundamentele en kostbare – onderzoek wordt door grote ondernemingen uitgevoerd of door zulke overheidsinstellingen en universiteiten. In het laatste geval worden – verklaarbaar – doorgaans voorwaarden gesteld aangaande geheimhouding, eigendom en patentering van de onderzoeksresultaten. Dat betekent als het ware dat er een hek om biotechnologische kennis wordt gezet, dat alleen van binnenuit kan worden geopend. Dit maakt het voor ontwikkelingslanden steeds moeilijker toegang tot de moderne biotechnologie te krijgen. Het is niet vrij beschikbaar, te duur en dat geeft een nieuwe afhankelijkheid. Ook hier geldt weer dat er op zich geen bezwaar bestaat tegen geprivatiseerde research. Dat mag echter niet leiden tot nieuwe, ernstige ontwikkelingsbelemmeringen voor arme landen. Ik kom daar op terug.

Voor ontwikkelingslanden lijkt de toepassing van biotechnologie naast mogelijkheden dus ook reële bedreigingen in te houden. Dat is zeker niet het gevolg van een boze samenzwering. Er is bij het biotechnologisch onderzoek gewoonweg geen rekening gehouden met de gevolgen voor ontwikkelingslanden van de toepassing van bepaalde onderzoeksresultaten, die op het eerste gezicht alleen technisch-economisch worden beoordeeld. Dat hangt samen met waar de research plaatsvindt. Dat is enerzijds in universiteiten en instituten, overheidsinstellingen dus of door de overheid gesteunde instellingen, en anderzijds in het bedrijfsleven. Met name multinationals hebben belangrijke eigen onderzoeksprogramma's, terwijl

ze daarnaast onderzoeksopdrachten aan universiteiten geven. In feite hebben multinationals een tamelijk dominante positie verworven op het terrein van de biotechnologische research. De vraag is dan: wat gebeurt er met de resultaten en hoe staat het met de toegankelijkheid? Maar ook de overheid zelf is bij het biotechnologisch onderzoek betrokken. De verbindende schakel met het bedrijfsleven is de wens van de overheid innovatie te steunen. Op goede gronden. In Nederland hebben we een biotechnologie-stimuleringsbeleid, dat door het ministerie van Economische Zaken is geformuleerd. In dat kader is er een Innovatiegericht Onderzoek-Programma biotechnologie ontwikkeld, IOP-b voor ingewijden, dat tot doel heeft het wetenschappelijke onderzoek aan universiteiten en instituten enerzijds en technologisch onderzoek in de industrie anderzijds zodanig op elkaar af te stemmen, dat er een marktgericht programma ontstaat. Hiervoor staat ruim 90 miljoen gulden ter beschikking. Het is goed zich te realiseren dat daarvan 80 miljoen gulden besteed is voor onderzoek ten behoeve van toepassing in de industrie. De overheden van andere geïndustrialiseerde landen kennen soortgelijke programma's en ook daar heeft het stimuleringsbeleid een sterk marktgericht karakter. Daar is niets op tegen, maar het is wel goed te bedenken dat de gevolgen van biotechnologie voor

---

In
stimuleringsprogramma's
moeten Derde
Wereldbelangen worden
meegewogen.

---

ontwikkelingslanden in die stimuleringsprogramma's nauwelijks een rol spelen. Die vormen geen doelstelling, zelfs geen randvoorwaarde voor die programma's.

Implicaties

De situatie doet zich dus voor dat biotechnologie de ontwikkelingslanden in beginsel veel te bieden heeft, maar dat die landen door hun achterstand niet in staat zijn tijdig de vruchten te plukken, maar wel nadelen dreigen te ervaren. Ik sprak daarover. Door hun economische achterstand, hun achtergebleven bedrijfsstructuur, door hun gebrek aan onderzoekscapaciteit en door hun gebrekkige infrastructuur hebben ontwikkelingslanden meer tijd nodig om op eigen kracht biotechnologie goed te kunnen toepassen. Hierdoor dreigen ze versterkt afhankelijk te raken van de geïndustrialiseerde landen. Ik ga hier nu niet verder op in. Het is in ieder geval duidelijk dat biotechnologie niet zo maar een technologie is, maar een technologie met vergaande maatschappelijke implicaties. Ten eerste omdat de bestaande kloof tussen geïndustrialiseerde landen en ontwikkelingslanden er op z'n minst door wordt bestendigd; wellicht zelfs geaccentueerd. Ten tweede omdat de snelle ontwikkelingen van biotechnologie zoveel sectoren van de samenleving raken, waaronder landbouw, gezondheidszorg, milieu, energie en industrie. En ten derde omdat de biotechnologie werkt met de bouwstenen van het leven, met het DNA dat in elke cel van plant, dier en mens aanwezig is.

De betekenis van dit laatste, het werken met de bouwstenen van het leven, kan moeilijk worden overschat. Het is voor ons, twintigste-eeuwers, geen nieuws dat niet alles wat technisch mogelijk is, ook wenselijk is. De biotechnologie stelt ons duidelijker dan menig andere ontwikkeling voor de noodzaak van morele toetsing. Ik sprak al eerder over de ethische toets in algemene zin. Nu meer toegevoegd. De recombinant DNA-technologie

maakt het de mens mogelijk als mede-schepper van levende organismen op te treden. Soortgrenzen vervagen. Op genetisch materiaal en op levende organismen kan octrooi worden aangevraagd. Is dat wenselijk? Of is die vraag achterhaald, doordat de realiteit de norm reeds voorschrijft? Nogmaals: hier ligt een groot en belangrijk werkterrein voor de universiteiten.

Een ander probleem is van ecologische aard. Binnen afzienbare tijd kunnen we micro-organismen, planten en dieren uit laboratoria verwachten die een natuurvreemd DNA bevatten. Er is eigenlijk heel weinig bekend hoe natuurvreemd DNA zonder natuurlijk tegenwicht in het ecosysteem zal functioneren. Gezien de kans op ecologische rampen, zijn experimenten met genetisch gemanipuleerde organismen in Nederland gebonden aan een vergunningstelsel. Voor onderzoek is een vergunning vereist. Ontwikkelingslanden kennen echter geen enkele vorm van regelgeving op dit gebied. Iedereen zal er mee instemmen, hoop ik, dat de ontwikkelingslanden geen proeftuin voor riskant onderzoek mogen worden. Anderzijds moet wél worden getracht de achterstand, die ontwikkelingslanden bij de invoering en toepassing van biotechnologie dreigen op te lopen, zo beperkt mogelijk te houden. Echte dilemma's. Overigens niet om te ontlopen. Integendeel, ze vragen juist om een gerichte aanpak. In dat kader is de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking gestart met concrete projecten, waarin biotechnologie een voorname rol speelt. In mei heb ik in een brief aan de Kamer die projecten op een rijtje gezet. Ik wil u er drie noemen. Drie voorbeelden die tonen hoe biotechnologie kan bijdragen tot verbetering van de levensomstandigheden in ontwikkelingslanden; welke mogelijkheden er nu reeds zijn.

Verbeteringen

Wat de landbouw betreft, om daarmee te beginnen, heeft het wetenschappelijke

onderzoek zich tot op heden voornamelijk gericht op vruchtbare gronden, waar voldoende water voorhanden is. Daar is natuurlijk snel resultaat te behalen. Om echter aan de voedselvraag in ontwikkelingslanden te voldoen, zal ook op marginale landbouwgronden, met weinig water, produktieverhoging moeten plaatsvinden. In Afrika bijvoorbeeld. Hier kan biotechnologie uitkomst bieden. Juist voor landbouw op marginale gronden kan gebruik worden gemaakt van stikstofbindende micro-organismen, die stikstof uit de lucht kunnen binden in ruil voor voedsel. Hiertoe wordt gewerkt aan selectie en kweek van bacteriën, die zich op arme en zure bodems handhaven en die droogte en hitte kunnen verdragen. Het gaat hier om een relatief eenvoudig en goedkope methode, afgestemd op boeren die door geldgebrek gewoonlijk niet aan kunstmest kunnen komen.

In de sector gezondheidszorg financiert Ontwikkelingssamenwerking al enkele jaren een project voor ontwikkeling van een effectief malariavaccin. Malaria teistert de bevolking in grote delen van de tropen en in het bijzonder de arme plattelandsbevolking. Afdoende bestrijding is heel moeilijk. Vele soorten malariamuggen zijn resistent geworden voor insecticiden. De malariaparasieten zijn ook gaandeweg ongevoeliger geworden voor de gebruikelijke geneesmiddelen, die tot voor kort niet alleen effectief waren, maar ook goedkoop. Ook hier kan biotechnologie mogelijk helpen. In Nijmegen wordt gewerkt aan de ontwikkeling van een vaccin dat de mug immuun maakt, zodat overdracht van malaria van de mug op de mens wordt geblokkeerd en de malariacirkel – mug-mens-mug – wordt doorbroken. Voor de gezondheidstoestand van miljoenen zou zo'n vaccin een geweldige verbetering inhouden.

Het derde voorbeeld ontleen ik aan het mileubehoud. Milieubehoud is geen luxe, maar voorwaarde voor ontwikkeling, zoals het Brundtland-rapport ons leert. Vele ontwikkelingslanden gaan gebukt onder

enorme vervuiling van het milieu, vooral maar niet uitsluitend in en rond de grote steden. Vervuiling als gevolg van de armoede, tegenover onze vervuiling als bijproduct van de rijkdom. De conventionele chemisch-fysische zuiveringstechnieken zijn voor ontwikkelingslanden te duur en doorgaans te gecompliceerd. In Nederland is met behulp van biotechnologie een alternatief ontwikkeld, dat erg geschikt lijkt voor landen in de Derde Wereld. Door middel van anaerobe micro-organismen kan goed en goedkoop zuivering van industrieel en huishoudelijk afvalwater worden bereikt. Ontwikkelingssamenwerking financiert projecten op dit terrein in India, Indonesië en Colombia. Die projecten houden niet alleen toepassing van die technologie in, maar ook overdracht van kennis. Het is immers van belang dat ook onderzoekinstellingen daar bij de toepassing van deze technologie betrokken zijn, zodat een en ander hun zaak wordt.

Meer samenhang

Aan het begin van mijn betoog heb ik u gemeld dat wij op Ontwikkelingssamenwerking in het beleid ten aanzien van de toepassing van biotechnologie meer lijn te willen brengen, met een programma voor gerichte, selectieve aanwending van biotechnologie in de Derde Wereld. In het verleden is een ad hoc beleid gevoerd – ik noemde zoëven enkele voorbeelden – maar het is nodig om tot een meer samenhangend programma te komen. Daaraan wordt gewerkt. De gedachten gaan uit naar een stimuleringsprogramma met een looptijd van vijf jaar, dat niet alleen ontwikkeling van biotechnologie behelst, maar ook sociaal-economische studies en studies naar gevolgen van biotechnologie voor het ontwikkelingsvraagstuk. Het ontwikkelingsvraagstuk, het vraagstuk van rijk en arm in de wereld – het spreekt vanzelf dat Ontwikkelingssamenwerking vanuit dat gezichtspunt biotechnologie en haar gevolgen wil beschouwen.

Ook al staan de details van het pro-

Bedrijfsleven, dat veel aan biotechnologisch onderzoek doet, heeft een belangrijke taak.

---

gramma niet vast, het laat zich raden met wie moet worden samengewerkt om het programma tot een succes te maken. Ik denk in eerste plaats aan het bedrijfsleven, dat door middel van *research* veel biotechnologische kennis heeft vergaard. Zoals gezegd, die *research* wordt voornamelijk ingezet op sectoren, waar snel commercieel aantrekkelijke toepassingen kunnen worden verwacht. Wie zou dat het bedrijfsleven kwalijk nemen? Niettemin is het van groot belang dat in ondernemingen het bewustzijn wordt versterkt dat biotechnologische vindingen ingrijpende gevolgen voor ontwikkelingslanden kunnen hebben en dat het zich meer systematisch richten op behoeften van ontwikkelingslanden op langere termijn een goede investering kan zijn. In ieder geval zou ik het bedrijfsleven graag op zijn bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid aanspreken. Ook het coöperatieve bedrijfsleven vanuit zijn geschiedenis als zaak van de boeren zelf. Die geschiedenis biedt aanknopingspunten om zustercoöperaties in ontwikkelingslanden te steunen door kennis en ervaring te delen. Verder denk ik aan internationale organisaties, de Verenigde Naties bijvoorbeeld, maar ook de *Consultative Group on International Agricultural Research (CGIAR)* en de Wereldbank, die stellig een coördinerende rol kunnen spelen bij meer specifiek op de behoeften van de Derde Wereld gericht

biotechnologisch onderzoek. Die coördinatie acht ik heel belangrijk. In een puur Nederlandse aanpak zie ik in dit verband niet veel, zeg ik met nadruk. Daarnaast wil ik ook zaken als regel- en wetgeving op internationale fora aan de orde stellen. De internationale organisaties, zoals de EG en VN-organisaties zijn de fora waar beleid geformuleerd dient te worden ten aanzien van biotechnologie in het algemeen alsmede patentering en gebruik van genetisch gemanipuleerde organismen. Gezien de afwezigheid van enige regel- en wetgeving op dit gebied in ontwikkelingslanden heeft dit onderwerp hoge prioriteit. De kandidatenlijst voor samenwerking om het stimuleringsprogramma tot een succes te maken, sluit ik af met u, de universitaire wereld. *Last but not least*. Uw betekenis voor het biotechnologische onderzoek is evident. Maar net als het bedrijfsleven zoudt ook u meer systematisch aandacht kunnen geven aan de ontwikkelingslanden. Ik heb de indruk dat er aan Nederlandse universiteiten nog niet veel structurele aandacht is voor de rol die de biotechnologie kan spelen bij de oplossing van specifieke problemen van ontwikkelingslanden. Toch liggen daar belangrijke taken en belangrijke mogelijkheden om een bijdrage te leveren aan de strijd tegen armoede in de wereld. Ik zou U als universiteit willen oproepen uw biotechnologische kennis meer gericht beschikbaar te stellen voor de oplossing van specifieke problemen van de Derde Wereld. Ik ben bereid met u daarover in discussie te gaan, waarbij ik het volgende kader zou willen aangeven:

- de universiteiten moeten bereid zijn ook eigen middelen in te zetten;
- de aandacht moet structureel van aard zijn; geen hobbyïsme derhalve;
- het onderzoek moet zoveel mogelijk gecoördineerd worden met onderzoeksactiviteiten elders; ook internationaal;
- het onderzoek moet zich afspelen op terreinen waar Nederland internatio-

naal erkend specifieke deskundigheid bezit;

- de samenwerking met instellingen in ontwikkelingslanden zal zich moeten concentreren op landen, waarmee Nederland een intensieve relatie onderhoudt;
- tenslotte dienen deskundigen uit ontwikkelingslanden en potentiële gebruikers uit die landen bij de voorbereiding en uitvoering van het onderzoek te worden betrokken.

Mijnheer de voorzitter, dames en heren, ik weet dat academisch geduld rekbaarder is dan gewoon geduld, maar toch ook begrensd. Ik heb meer van u gevraagd dan ik u heb aangeboden. In ieder geval van mijn kant geen scherpe markeringen, geen onverplaatsbare punten en komma's. Mijns inziens leent de materie zich daar niet voor. Aan de ontwikkelingslan-

den biedt biotechnologie gunstige en ongunstige vooruitzichten. Dat noopt tot overweging. Maar ik herhaal dat wij ons er bewust van moeten zijn van wat er gaande is, dat de ontwikkelingen zich razendsnel voltrekken, dat wij daar ten volle de verantwoordelijkheid voor dragen, dat wij ons niet kunnen verschuilen achter zogenaamde onvermijdelijkheden, laat staan dat wij zouden kunnen volstaan met onze treurnis uit te spreken over voldongen feiten. Die gelatenheid houdt de grondslag van de Vrije Universiteit ons in ieder geval niet voor. En dat is maar goed ook.

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

De verantwoordelijke samenleving als marionettentheater

Sinds het eind van de jaren zeventig is binnen het CDA een bezinning op de eigen visie op staat en samenleving in volle gang. De resultaten daarvan zijn terug te vinden in het Program van Uitgangspunten. In diverse sectoren van beleid is de christen-democratische benadering uitgewerkt tot in een veelheid van concrete beleidsaanbevelingen toe. Velen hebben daar een flink aandeel in gehad: honderden gespecialiseerde adviseurs van buiten de directe politieke sfeer, tientallen volksvertegenwoordigers en uiteraard ook de christen-democratische politieke leiders uit de Staten Generaal, menige partijbestuurder en anderen in en om het CDA. In de laatste jaren zijn voorts brede partijdiscussies gevoerd – over de CDA-programms natuurlijk, maar ook over sociale zekerheid, emancipatie, vredesbeleid, technologie, volksgezondheid, ouderenbeleid en nu over het milieu. Daarnaast verscheen een reeks van WIRapporten die in paralleldiscussies of op conferenties en in de pers besproken werden. Het ging over de verantwoordelijke samenleving.

Na een jaar of tien studeren, publiceren, en discussiëren kan uiteindelijk ook de buitenwacht niet meer om de steeds meer geprofileerde christen-democratische visie heen. De NRC-commentator Hubert Smeets erkende dat het CDA nu onmis-

kenbaar de leiding heeft in de politieke discussies als gevolg van een systematische analyse van een reeks van beleidssectoren.¹ Willem Breedveld klaagt echter in Trouw dat de politieke visie van het CDA toch maar vaag is gebleven.² Hij zal een ruime leespaauze nodig hebben. Anderzijds moet worden erkend dat de gedachte van de verantwoordelijke samenleving voor hen die opgevoed zijn in het étatisme van de verzorgingsstaat-ideologie moeilijk te vatten is. Oude zekerheden van de sociaal-democratie, en van hen die in die stroom meeliepen, zijn aan het wankelen gebracht. Dat is vooral in de kring van bestuurskundigen, politicologen en andere sociale wetenschappers hard aangekomen. Het lijkt alsof een anarchistische aanval op de regelstaat is gepleegd.³ Wat moet je met zoiets ongeregelds als gespreide verantwoordelijkheid, soevereiniteit in eigen kring en meer van zulke dwarse en kennelijk onuitroeibare gedachten, waarop een regelaar niet zomaar vat heeft? De bestuursideologie zakt in elkaar. De eigen zelfstandige taak van de georganiseerde pluriforme maatschappij kan niet worden ontkend. De touwtjes glippen de overheid uit handen. Vertrouwen is goed,

1. Hubert Smeets, *NRC*, 14 november 1988.

2. Willem Breedveld, *Trouw*, 19 november 1988.

3. A.G. Weiler, *Vernieuwing en trouw*, Arbor 1988 en 'De verantwoordelijke mens en het regelsysteem', *Christen Democratische Verkenningen* 6/82.

Vertrouwen is goed, zei Lenin, maar controleren is beter.

---

zei Lenin, maar controleren is beter. Dat is een slogan die menig bureaucraat zal bevallen. En hij heeft daar vaak ook redenen voor. Immers in de cirkelgang van de verzorgingsstaat maakt de regelende overheid zijn maatschappelijke partners (besturen van organisaties en burgers) tot onverantwoordelijke onverzadigbare vragers. En die kun je natuurlijk geen verantwoordelijkheden meer toevertrouwen. De verzorgingsstaat liep stuk omdat hij het regeren herleidde tot het bevredigen van consumenten. De vrijheid van de mens werd weinig meer dan consumptievrijheid. De aan de overheid te garanderen grondrechten werden op een individualistische en egocentrische manier uitgelegd. Wie spreekt er nog van de vrijheid om bepaalde diensten aan de maatschappij te *verlenen* in plaats van die te *genieten*.⁴ Er zijn er die menen dat de burger en de samenleving zich nu eenmaal 'onstuitbaar' in de consumentistische richting ontwikkelen. Vooruitgang gaat langs deze weg van de minste weerstand. Met evenveel of meer reden kan worden gesteld dat de mens aan het eind van de twintigste eeuw door onder andere de overheid zo gemaakt is. En dus is er reden voor de overheid om het beter te gaan doen.

Intussen is er dat wantrouwen van overheidsdienaren ten opzichte van de burgers en de maatschappij ('als je ze hun zin

niet geeft kun je tegenwoordig afgetuigd worden'). En er is teleurstelling en wantrouwen van de maatschappij tegenover de overheid ('is die overheid nog wel betrouwbaar, wat heb je aan garanties, wat voeren ze in hun schild'). En ook de maatschappij en die burger heeft zijn gegronde redenen. Het is in zo'n situatie een wonder dat er nog het een en ander aan maatschappelijke en politieke vernieuwing gebeurt want stagnatie ligt eigenlijk meer voor de hand.

En toch beweegt het

En toch, de wijzigingen in het stelsel van de volksgezondheid worden stap voor stap doorgevoerd. En dan nog wel in de richting van de verantwoordelijke samenleving: financiering en planning, vraag en aanbod, komen in een directer contact. De ziekenfondsen en de aanbieders van zorg krijgen straks meer beleidsvrijheid om, binnen een door de overheid te garanderen machtsevenwicht, tot creatieve oplossingen en afspraken te komen. In het onderwijs wordt de positie van het bevoegde gezag en van de instellingen sterker – minder inmenging, meer budgetfinanciering. De sociale partners krijgen veel meer te zeggen door overdracht van bevoegdheden inzake de uitvoering van de Ziektewet en door een sterke rol in de arbeidsvoorziening. Staatssecretaris Heerma broedt op vernieuwing in de volkshuisvesting waarbij de corporaties en dergelijke zeker aan belang zullen winnen. Op het gebied van de ontwikkelings-samenwerking en zelfs bij het buitenlands beleid is sprake van een herwaardering van de inbreng van maatschappelijke organisaties.

Minister Brinkman, één van de weinige politici die van tijd tot tijd door middel van een doorwrocht verhaal de gedachte van de verantwoordelijke samenleving, uitwerkt naar zijn beleidsterrein, naar voren

4. M.E. Beck, *Ruimte voor bestuur, bestuur voor de ruimte*, VUGA, Den Haag 1986.

brengt, heeft onlangs weer van zich laten horen. Ook hij relateert de waarde van het verrationaliseerde technocratische bestuur door te wijzen op de betekenis van politieke idealen. De techniek en de rationaliteit moeten daarbij in dienst genomen worden. Terecht merkt Brinkman op dat de overheid slechts een 'abstract beeld van de werkelijkheid' hanteert (dat kan ook niet anders) en dat daardoor haar heel wat 'door de vingers glipt'. Natuurlijk. De staat die meer pretendeert wordt totalitair.

De minister constateert dat 'er een zekere overeenstemming lijkt te ontstaan over het recht van de politiek en van de overheid om burgers en organisaties te wijzen op hun eigen verantwoordelijkheid'. Tevens pleit hij voor 'het primaat van de politiek' waarmee hij gelukkig niets meer blijkt te bedoelen dan een nadruk op de rechtstaak van de overheid die onder andere bestaat uit het billijk afwegen van diverse (rivaliserende) belangen.⁵

Hij wil het functioneren van de democratische achterban-organisaties op zijn terrein bevorderen, ook door subsidie. Terecht merkt de minister elders op dat we de collectieve uitgaven genuanceerder moeten beschouwen. Inderdaad, er zijn collectieve uitgaven die de verantwoordelijke samenleving bevorderen en andere die haar doodregelen en wegsubsiëren. En dat type samenleving is nodig om 'mensen in de marge' te kunnen integreren – dat kan de ambtenaar niet zelf. Normen en waarden moeten daar de leiding hebben. Op dat terrein dient de overheid haar grenzen te erkennen. 'Trouw, solidariteit en verantwoordelijkheid passen niet in de methodiek' van hulpverleners die met een ambtelijke abstractie van de werkelijkheid moeten werken. Veel van wat WVC wil stimuleren moet wel door samenlevingsorganisaties – inclusief de levensbeschouwelijk georiënteerde – worden opgenomen. WVC heeft dat zelf kunnen zien aan de AIDS-voorlichtingscampagne die, naar het schijnt, uitgaat van de domme vooronderstelling dat de

benadering van de fysiologische technieken ethisch neutraal zou zijn. Jammer dat de minister hier niet de meer bevoegde organisaties van de zorgzame samenleving in betrokken heeft. Dit is te merkwaardiger omdat dit type voorlichtingscampagne al eerder onder kritiek gestaan heeft. Het is erg belangrijk om, als minister, op alle punten te laten blijken dat het respect voor de zorgzame samenleving ècht is, en niet (hoofdzakelijk) instrumenteel bepaald (pragmatistisch). In de welzijnssector is voorshands nog heel wat zelfwerkzaamheid aanwezig en er is ruimte voor meer deelname. Brinkman speelt daar voortdurend op in met een open oog voor de betekenis van de religieuze drijfveren. Hij wijst op het solidariteitsprincipe en spreekt over individueel toegespitste sociale zorg, die rekening houdt met de omstandigheden en verantwoordelijkheden van de zorgbehoevende. Terecht wijst hij het individueel ontplooiingsmotief als beleidsdoelstelling af, helaas voornamelijk omdat dat onbegrensd en dus onbetaalbaar is. De afwijzing hoort principieel van aard te zijn. Zijn centrale begrippen staan overigens haaks op modern individualisme. Logisch dat de vertegenwoordigers van een voorbijgaande consumentistische cultuur daar furieus op reageren. Maar waarom zouden we ook proberen om bij die critici in het gevlei te komen? Het gaat immers om onze sociale verantwoordelijkheid. Wie ziet dat 'het politieke domein niet het monopolie van de overheid is' die acht 'het teruggrijpen op de traditie, waarin ook particuliere organisaties en personen verantwoordelijk waren voor de uitvoering van publieke taken, zinvol'.

Samen tegen de yuppie-ideologie

We verkeren intussen middenin een discussie die ook elders gevoerd wordt. Immers, ook in socialistische kring wordt

5. L.C. Brinkman, *Genoeg van de Staat*, rede voor de Rijksuniversiteit Leiden, 9 november 1988.

strijd gevoerd tegen het 'kapitalistische en individualistisch georiënteerde yuppie-dom' (D. Pels).⁶ Deze kritiek richt zich op de adjunct-directeur van de Wiardi Beckmanstichting, Paul Kalma, die ooit zo mooi op weg was naar de verantwoordelijke maatschappij van Banning c.s. maar nu geheel in liberaal-democratische richting marcheert. Banning stelde het primaat van de maatschappij; het produktieproces (de economie) en de staat zijn daaraan in normatieve zin ondergeschikt. Dick Pels signaleert deze opvatting, zij het nog vaag, in 'Schuivende Panelen' en 'Bewogen Beweging'. Zijns inziens heeft zij ook een grote rol gespeeld bij Troelstra, van der Goes van Naters en Vos in het verleden van de SDAP en de PvdA. Terecht wijst Pels er trouwens op dat de overheid er steeds tegen moet waken dat 'de sterke belangengroepen' aan het langste eind trekken en er 'weinig ruimte is voor de zwakkere of niet georganiseerde belangen'. We mogen geen 'blanco politieke cheque uitschrijven aan de functionele deskundigheid en het technocratische beheer'. De waarschuwing geldt tegen de bureaucratisering van de overheid die zich aan democratische controle onttrekt. Ze geldt in een andere zin ook in de richting van de maatschappelijke organisaties. Een verantwoordelijke samenleving heeft de wettelijke kaders (voorwaarden) van een verantwoordelijke overheid beseft nodig. Het is steeds het liberaal getinte misverstand, als zou het leven in compartimenten kunnen worden verdeeld, dat critici doet denken dat vermaatschappelijking simpel zou bestaan uit het wegkrassen van de overheidstaak uit enkele maatschappelijke sectoren.

De PvdA is overigens sinds jaren een toonbeeld van ideologische verwarring en onzekerheid over de te volgen koers. Christen-democraten hebben, volgens Hubert Smeets van de NRC, de koers op papier tot nu toe consequent weten vast te houden. Dat is natuurlijk niet genoeg. Maar zoals beschreven beweegt er tevens

Bert de Vries presenteert zichzelf eerder als revisionist dan als radicaal.

op het vlak van de politieke praktijk het een en ander in de goede richting. Toch blijft ook in het CDA het verschijnsel van het wantrouwen tegen de samenleving en hebben we weet van het wantrouwen dat in (geestverwante) organisaties heerst ten opzichte van de CDA-politiek. Het gaat respectievelijk over de vragen 'kunnen ze het wel aan' en 'menen ze het wel echt'. 'Zijn ze bij het CDA niet gewoon met slimme, vroom verpakte machtspolitiek bezig?' Bovendien speelt een verschil in persoonlijk temperament een rol. Dick Pels wijst daarop in zijn analyse van het reformisme en het radicalisme. In de algemene beschouwingen en in zijn rede op de partijraad van 12 november heeft de politieke leider van de CDA Tweede Kamerfractie zich als nuchter en voorzichtig politicus gepresenteerd en daarmee eerder als 'revisionist' dan als 'radicaal'.⁷ Dat is niet verrassend want in het parlementaire werk moeten voortdurend compromissen gesloten worden met de status quo. Zolang het sluiten van dat type compromissen en de revisionistische aard niet wordt verideologiseerd is er niets aan de hand. Zeker niet als De Vries bovendien pleit

6 Dick Pels, *Zaken socialisme of het einde van een utopie*, Beleid Maatschappij XV, 1988-5 sept/okt.

7 Bert de Vries, *Algemene Politieke Beschouwingen 1988/1989*. Idem, *rede voor de partijraad van het CDA*, 12 november 1988.

voor een voluit als christen-democratisch herkenbaar verkiezingsprogram waarin de lijnen helder worden doorgetrokken. De Vries beklemtoont nog eens hoe onnozelen we destijds geweest zijn door het sturende vermogen van de overheid te overschatten en hoezeer de opstapeling van bevoegdheden bij overheden heeft geleid tot verstarring en verkokering. Gelukkig wijst hij tegelijkertijd op het feit dat de tekortkomingen van de markt niet verdwenen zijn. Inderdaad, de stuitende aspiraties om de cultuur (media) aan de commercie te onderwerpen schreeuwen om een duidelijk overheidsbeleid dat 'de markt' in zijn hok drijft. De ideologisering van de staat en de ideologisering van de markt passen niet meer, nee ze hebben nooit gepast. De Vries wijdt een aantal positieve opmerkingen aan de betekenis van kerken, levensbeschouwelijke organisaties en vooral aan kleine verbanden in de privé sfeer. Daar worden waarden en normen overgedragen en die zijn voor christen-democraten de toetssteen voor het beleid. Niet een allesomvattend maatschappijbeeld maar die normen en waarden (van vóór-politieke aard) staan centraal, aldus De Vries. De keuze voor de verantwoordelijke samenleving typeert hij als 'een globale beleidsrichting, niet als een poging om tot een blauwdruk voor een eigen christen-democratische maatschappij te komen'. 'De keus is niet alleen ingegeven door doelmatigheid' (De Vries noemt hier de oplossing van de overbelasting van de overheid) maar 'ook door ideële overwegingen'. En vervolgens komt hij nogal ver tegemoet aan hen die zich door wantrouwen ten opzichte van het maatschappelijke middenveld laten leiden. Wie wil vermaatschappelijken wordt gewaarschuwd dat hij geen 'oude besturingsmechanismen moet afschrijven voordat de nieuwe hun bruikbaarheid hebben bewezen'. Hoewel De Vries ten aanzien van de markt pleit voor het stellen van duidelijke randvoorwaarden om vervolgens de ondernemingen met enig ver-

trouwen hun gang te laten gaan, laat hij inzake de non-profit organisaties een duidelijk minder positieve toon horen. De Vries heeft gelijk als hij stelt dat die non-profit organisaties van binnenuit geprikkeld moeten worden om veel aandacht te besteden aan kwaliteit, toegankelijkheid en zuinig beheer. Tevens is een waarschuwing tegen verambtelijking op zijn plaats. (De overheidsbureaucratie is al erg genoeg en grote concerns kunnen er ook wat van!) Bij de wijze waarop de overheid met deze partners omgaat moet zij natuurlijk rekening houden met de verleidbaarheid van de middenveldorganisaties. Ruimte scheppen voor beheerste concurrentie, voor 'markteffecten' en voor eigen democratische controle door achterbanen. Dat zijn bepaald geen overbodige zaken. De maatschappelijke organisaties zijn soms door een naïef type overheidsbeleid op het verkeerde been gezet. Het opzetten van werkelijk zelfregulerende processen 'volgens de criteria van gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap' vergt van de organisaties en van de overheid zeer goed uitgedacht beleid. Anders blijft voortdurend overheidsingrijpen toch nog onvermijdelijk. Inderdaad, nuchter zijn dus.

Maar dat kan allemaal heel goed gezegd en geregeld worden binnen een doelgericht beleid dat vanuit *een visie op menselijke waardigheid* op een passende herverdeling van verantwoordelijkheden afstevent. Het gaat bij vermaatschappelijking trouwens niet om wéér een besturingsmechanisme in handen van de overheid. Maar om een poging om overheidsbesturing overbodig te maken, uit respect voor de eigen verantwoordelijkheid van de samenleving voor mondigheid van de burger en voor het eigen karakter van de overheid zelf.⁸ Voorzover autonomievergroting door de overheid als een nieuw

8. Mondigheid hier bedoeld in de oorspronkelijke betekenis zoals die door A.G. Weiler wordt beschreven in 'Vernieuwing en Trouw' als het vermogen om voor anderen op te komen of voor anderen verantwoordelijkheid te dragen.

besturingsfoefje wordt opgevat stuit ze direct op een alleszins gepast wantrouwen. Zo wordt de *lump sum* budgetfinanciering door het onderwijs opgevat als een vereenvoudiging van de financiële wurgingsprocessen die de overheid wellicht ooit weer nodig zal hebben. Er is inderdaad aanleiding om soms zo te denken. En voor zover dat terecht is heeft dit type vermaatschappelijk niéts, maar dan ook helemaal niéts met de verantwoordelijke samenleving te maken. De Verantwoordelijke Samenleving als marionettentheater in de slimme handen van de overheid. Een mooie vermomming van de oude Haagse besturingsideologie. Het is steeds de kunst om cynisch instrumentalisme te onderscheiden van beleid dat op een echte overtuiging van moreel kaliber berust.

Afstand nemen van 'albedil' vereist soms radicaliteit. Op sociaal-economisch gebied heeft De Vries bijvoorbeeld al eens eerder gesignaleerd dat beëindiging van het afschuifstelsel van verantwoordelijkheden door ondernemingen en sociale partners slechts lukt als de overheid duidelijk maakt dat zij het oude besturingsmechanisme beslist niet meer achter de hand heeft. Als ze dat niet doet blijft de maatschappij denken dat 'het zo'n vaart niet lopen zal'.

Overigens mag het christen-democraten niet om blauwdrukken gaan. Die hebben we trouwens niet, zodat van politici enorm veel creativiteit wordt geëist. En zelfs uitgangspunten zijn geen getailleerd keurslijf maar veeleer een appél. De politiek ligt niet kant en klaar vast. Zij wordt niet mechanisch uit normen afgeleid. Vandaar de noodzaak om elkaars eigen mandaat binnen het CDA te respecteren. Ook voor christen-democraten geldt het kernwoord van de gespreide verantwoordelijkheid, want concentratie van macht en bevoegd-

heden – het vestigen van een bevelshiërarchie of het beschikken over slimme manipulatiesystemen – daar kan niemand tegen, geen mens, geen institutie – geen christen-democraat.

De belijndheid van overtuiging

Intussen heeft een partij iets meer nodig dan de oriëntatie op vóór-politieke waarden en normen, hoezeer het ook waar is dat de toetsing aan de Heilige Schrift het hart van de christen-democratie is. We moeten ook samen een politiek antwoord op dat Evangelisch Appél geven. Dat politieke antwoord is feilbaar en is niet het Evangelie zelf. Maar de gemeenschappelijkheid van dat antwoord maakt uit of we ons moreel aan elkaar in het CDA verbonden voelen en niet bijvoorbeeld aan de SGP of aan de PvdA. Dat antwoord neemt de vorm aan van een politieke overtuiging waarvan de kern in het Program van Uitgangspunten is neergelegd. Wie dat stuk analyseert en er voor diverse beleidsterreinen beleidssuggesties aan ontleent, die heeft waarschijnlijk zo iets als een maatschappij-visie, geen blauwdruk, maar wel iets dat samenhang, duidelijkheid, (belijndheid zei men vroeger) aan zijn optreden geeft. Er is een tijd geweest waarin van die duidelijkheid, ja zelfs van een bij christen-democraten herkenbaar profiel en karakter, nauwelijks iets bleek. Ze waren vrijwel nergens meer aan te houden. Met hun Bijbeluitleg konden ze politiek zowat elke kant uit. Goed dat die tijd voorbij is.

AMO

Inhoudsopgave

jaargang 1988

Albeda, prof. dr. W. , Christen-democratie en kerk (column)	10-369
– Amnesty International, – Greenpeace, – ICCO, – Pax Christi, Symboliek in maatschappelijke organisaties	6/7-285
Bakker, mr. C.P.A. , Nieuwe ontwikkelingen in de volkshuisvesting	9-330
Balkenende, mr. drs. J.P. en drs. A. Zijlstra , Kroniek: Technologie en politieke uitgangspunten	1- 30
Beck, dr. M.E. , Privatiseren: Herstel van het maatschappelijk middenveld	5-205
Beelaerts van Blokland, jhr. drs. P.A.C. , Willem van Oranje, de bevrijder, een inspirerend voorbeeld	6/7-254
Beer, David de , Tien jaar verraad door de internationale gemeenschap	9-345
Beyers Naudé, ds. C.F. , De crisis in Zuid Afrika als uitdaging aan de kerk (documentatie)	11-441
Blok, drs. K. , Milieubeleid in een hogere versnelling	2- 58
Brinkel, drs. Th. B.F.M. , Gunstig tij voor onderhandelingen (periscoop)	11-451
Brinkel, drs. Th. B.F.M. , Nieuwe zaal voor de Tweede Kamer: Het parlement breekt met zijn verleden	6/7-247
Brinkel, drs. Th.B.F.M. , Opzij, opzij, opzij . . . wij hebben ongelooflijke haast (column)	12-457

Brinkel, drs. Th.B.F.M. en drs. H.P.M. Kreemers, Ontspanning en mensenrechten gaan hand in hand	3-110
Brinkel, drs. Th.B.F.M. en drs. A.M. Oostlander, Vermaatschappelijking en het Zuid-Afrika-beleid (periscoop)	1- 40
Bruijn, dr. J. de, Antithese of theocratie (boekbespreking)	12-473
Bukman, drs. P., Biotechnologie en ontwikkelingssamenwerking (documentatie)	12-480
Bukman, drs. P., Ontwikkeling en democratisering in Latijns Amerika (documentatie)	3-125
Eversdijk, drs. H., Kerken mogen ook hun oor te luisteren leggen bij christelijke organisaties (column)	11-411
Frinking, prof. drs. G.A.B., Kroniek: Feministen over bevolkingsbeleid	8-308
Gennip, mr. J.J.A.M. van, Derde Wereldactie en politiek (column)	3- 97
Grin, drs. J., Openingen creëren in het veiligheidsdebat (column)	2- 47
Grin, drs. J., Sociale verdediging, afschrikking en de verantwoordelijke samenleving	8-302
Hahn, dr. K.J., De sociaal-democraten in Europa (column)	6/7-229
Hahn, dr. K.J., Israël in zijn zwaarste crisis	5-188
Hattinga Verschure, prof. dr. J.C.M., Zelfredzame ouderen	3-118
Hazenkamp, drs. G.J., Kerk tussen woord en daad	1- 4
Hordijk, A., Vakbeweging en verantwoordelijke samenleving	5-197
Huibers, mr. A.K., AIDS: een ethische tussenstand (column)	9-327
Jong, prof. dr. O.J. de, De bijbeltekst als hefboom	6/7-237
Jurrjens, dr. R.Th., Gorbatsjows nieuwe revolutie	4-140
Kimman S.J., dr. E.J.J.M, Een verantwoordelijke samenleving: christelijk ethisch richtsnoer 1948-1988	10-371
Klifman, dr. H., Verantwoord onderwijs in een verantwoordelijke samenleving	8-291

Koning, drs. J. de , 'Schuivende Panelen': het begin van een discussie (boekbespreking)	2- 50
Laak, drs. J.J. ter , Civiele samenleving in de DDR, Tsjechoslowakije en Polen	8-296
Laning-Boersema, drs. F.J. , Transplantaties	1- 22
Lieshout, ir. W.C.M. , De verscheidenheid van ons Nederlands onderwijs (column)	5-185
Linden, mr. A.P. van der , De nieuwe 'gekortwiekte' meerderjarigen	2- 66
Mooi, dr. R.J. , De Wereldraad van Kerken en het Conciliaire Proces	12-459
Nawijn, mr. H.P.A. , Naar een Europees vluchtelingenbeleid	4-160
Notenboom, drs. H.A.C.M. , Kroniek van de Europese Integratie	10/393
Oostlander, drs. A.M. , Berekening versus overtuiging (periscoop)	8-320
Oostlander, drs. A.M. , Christelijk-sociaal denken als vorm van modern management (periscoop)	10-405
Oostlander, drs. A.M. (periscoop) De verantwoordelijke samenleving als marionettentheater	12-488
Oostlander, drs. A.M. , Een brief van de Paus (periscoop)	3-132
Oostlander, drs. A.M. , Idealen en flinke gebaren in 'Liberaal Bestek '90' (periscoop)	2- 90
Oostlander, drs. A.M. , In memoriam: individualisering (periscoop)	4-174
Oostlander, drs. A.M. , Kerk en partij over de verantwoordelijke samenleving (periscoop)	9-363
Oostlander, drs. A.M. , Perestrojka en de Praagse Breznjew-boys (periscoop)	5-221
Penders, drs. J.J.M. , Profiel van de Europese Politieke Samenleving	11-425
Plas, Michel van der , De goede regering (gedicht)	6/7-245
Pont, H.A.P.M. , Een verantwoord optredende overheid blijft nodig	4-152
Post, dr. D. , Meer samenwerking tussen de eerste en tweede lijn in de gezondheidszorg	5-213
Quak, drs. M.H. en drs. H.J. van de Streek , Verkiezingspropaganda van de grote confessionele partijen vanaf 1930	6/7-264

Raa, ing. A. te , Een verantwoorde benadering van risico's	11-413
Rambocus, S. , Symboliek in een multi-culturele samenleving	6/7-257
Rijnvos, prof. dr. C.J. , Ethiek en maatschappelijke orde	10-388
Rijnvos, prof. dr. C.J. , Symboliek in de katholieke werknemersorganisatie	6/7-281
Rijnvos, prof. dr. C.J. , Vrijheid en verantwoordelijkheid bij wisselkoersvorming	1- 13
Rijnvos, prof. dr. C.J. , Zorgvuldigheid van de Nederlandsche Bank (column)	4-137
Ruller, dr. H. van , Corporatief denken versus corporatisme (column)	1- 1
Schalkwijk, drs. H.J. van , Symboolgebruik in christelijke maatschappelijke organisaties	6/7-274
Schans, ir. P. van der , Kroniek: Universiteit en samenleving	11-433
Scheltens, prof. dr. D.F. , Ecologische ethiek	12-466
Stemers-van Winkoop, dr. M.W.H. , Enkele ethische notities bij het rapport 'Zinvol Leven' (boekbespreking)	9-355
Strop-von Meyenfeldt, drs. T.L.E. , Positieve discriminatie als laatste redmiddel (boekbespreking)	4-182
Veringa, mr. J.A.P. , De bestuursstructuur van de Nederlandse universiteiten	9-337
Weiler, prof. dr. A.G. , Diaconie en politiek vanuit een katholiek perspectief	3-100
Weiler, prof. dr. A.G. , Politieke symboliek	6/7-231
Wüst, mr. L.B.M. , Commercie in media holt verantwoordelijkheid burgers uit (column)	8-289
Wüst, mr. L.B.M. , Mediabeleid en de waarde van intermenselijke communicatie	2- 74
Zuthem, prof. dr. H.J. van , De christelijk-sociale beweging en de verantwoordelijke samenleving	10-380
De democratie behoeft bescherming van boven (documentatie)	4-169
Oplossingen schulden crisis moeten recht doen aan armen (documentatie)	8-314

Rubrieken

Jurrjens, dr. R.Th., Gorbatsjows
nieuwe revolutie 4-140

Laak, drs. J.J. ter, Civiele samen-
leving in de DDR, Tsjecho-slowakije
en Polen 8-296

Oostlander, drs. A.M., Perestroj-
ka en de Praagse Breznjew-boys
(periscoop) 5-221

Christen-democratie

Brijn, dr. J. de, Antithese of theo-
cratie (boekbespreking) 12-473

Oostlander, drs. A.M., Christelijk-
sociaal denken als vorm van mo-
dern management (periscoop) 10-405

Christen-democratie en andere partij- en

Koning, drs. J. de, 'Schuivende
Panelen': het begin van een dis-
cussie (boekbespreking) 2- 50

Oostlander, drs. A.M., Idealen
en flinke gebaren in 'Liberaal Be-
stek '90' (periscoop) 2- 90

Column

Albeda, prof. dr. W., Christen-
democratie en kerk 10-369

Brinkel, drs. Th.B.F.M., Opzij,
opzij, opzij . . . wij hebben ongeloo-
flijke haast (column) 12-457

Eversdijk, drs. H., Kerken mogen
ook hun oor te luisteren leggen bij
christelijke organisaties 11-411

Gennip, mr. J.J.A.M. van, Derde
Wereldactie en politiek 3- 97

Grin, drs. J., Openingen creëren
in het veiligheidsdebat 2- 47

Binnenlands bestuur

Raa, ing. A. te, Een verantwoorde
benadering van risico's 11-413

Boekbespreking

Brijn, dr. J. de, Antithese of theo-
cratie 12-473

Koning, drs. J. de, 'Schuivende
Panelen': het begin van een dis-
cussie 2- 50

**Stemmers-van Winkoop, dr.
M.W.H.**, Enkele ethische notities
bij het rapport 'Zinvol Leven' 9/355

**Strop-von Meyenfeldt, drs.
T.L.E.**, Positieve discriminatie als
laatste redmiddel 4-182

Buitenland

Beer, David de, Tien jaar verraad
door de internationale gemeen-
schap 9-345

Beyers Naudé, ds. C.F., De crisis
in Zuid Afrika als uitdaging aan de
kerk (documentatie) 11-441

**Brinkel, drs. Th.B.F.M. en drs.
A.M. Oostlander**, Vermaatschap-
pelijkheid en het Zuid-Afrika-beleid
(periscoop) 1- 40

Hahn, dr. K.J., De sociaal-demo-
craten in Europa (column) 6/7-229

Hahn, dr. K.J., Israël in zijn zwaar-
ste crisis 5-188

Hahn, dr. K.J. , De sociaal-democraten in Europa	6/7-229	Penders, drs. J.J.M. , Profiel van de Europese-Politieke Samenwerking	11-425
Huibers, mr. A.K. , AIDS: een ethische tussenstand	9-327	Financiën	
Lieshout, ir. W.C.M. , De verscheidenheid van ons Nederlands onderwijs	5-185	Rijnvos, prof. dr. C.J. , Vrijheid en verantwoordelijkheid bij wisselkoersvorming	1- 13
Rijnvos, prof. dr. C.J. , Zorgvuldigheid van de Nederlandsche Bank	4-137	Rijnvos, prof. dr. C.J. , Zorgvuldigheid van de Nederlandsche Bank (column)	4-137
Ruller, dr. H. van , Corporatief denken versus corporatisme	1- 1	Gedicht	
Wüst, mr. L.B.M. , Commercie in media holt verantwoordelijkheid burgers uit	8-289	Plas, Michel van der , De goede regering	6/7-245
Documentatie		Geloof & Politiek	
Beyers Naudé, ds. C.F. , De crisis in Zuid Afrika als uitdaging aan de kerk	11-441	Albeda, prof. dr. W. , Christendemocratie en kerk (column)	10-369
Bukman, drs. P. , Biotechnologie en ontwikkelingssamenwerking	12-480	Eversdijk, drs. H. , Kerken mogen ook hun oor te luisteren leggen bij christelijke organisaties (column)	11-411
Bukman, drs. P. , Ontwikkeling en democratisering in Latijns Amerika	3-125	Hazenkamp, drs. G.J. , Kerk tussen woord en daad	1- 4
De democratie behoeft bescherming van boven	4-169	Kimman S.J., dr. E.J.J.M. , Een verantwoordelijke samenleving: christelijk ethisch richtsnoer 1948-1988	10-371
Oplossingen schulden crisis moeten recht doen aan armen	8-314	Mooi, dr. R.J. , De Wereldraad van Kerken en het Conciliaire Proces	12-459
Emancipatie		Oostlander, drs. A.M. , Berekening versus overtuiging (periscoop)	8-320
Strop-von Meyenfeldt, drs. T.L.E. , Positieve discriminatie als laatste redmiddel (boekbespreking)	4-182	Oostlander, drs. A.M. , Een brief van de Paus (periscoop)	3-132
Europa		Weiler, prof. dr. A.G. , Diaconie en politiek vanuit een katholiek perspectief	3-100
Notenboom, drs. H.A.C.M. , Krooniek van de Europese Integratie	10-393		

De democratie behoeft bescherming van boven (documentatie) 4-169

Gezondheidszorg

Huibers, mr. A.K., AIDS: een ethische tussenstand (column) 9-327

Laning-Boersema, drs. F.J., Transplantaties 1- 22

Post, dr. D., Meer samenwerking tussen de eerste en tweede lijn in de gezondheidszorg 5-213

Stemers-van Winkoop, dr. M.W.H., Enkele ethische notities bij het rapport 'Zinvol Leven' (boekbespreking) 9-355

Jeugdbeleid

Linden, mr. A.P. van der, De nieuwe 'gekortwiekte' meerderjarigen 2- 66

Kroniek

Balkenende, mr. drs. J.P. en drs. A. Zijlstra, Kroniek: Technologie en politieke uitgangspunten 1- 30

Frinking, prof. drs. G.A.B., Kroniek: Feministen over bevolkingsbeleid 8-308

Notenboom, drs. H.A.C.M., Kroniek van de Europese Integratie 10-393

Schans, ir. P. van der, Kroniek: Universiteit en samenleving 11-433

Mediabeleid

Wüst, mr. L.B.M., Commercie in media holt verantwoordelijkheid burgers uit (column) 8-289

Wüst, mr. L.B.M., Mediabeleid en de waarde van intermenselijke communicatie 2- 74

Milieubeleid

Blok, drs. K., Milieubeleid in een hogere versnelling 2- 58

Scheltens, prof. dr. D.F., Ecologische ethiek 12-466

Onderwijs

Klifman, dr. H., Verantwoord onderwijs in een verantwoordelijke samenleving 8-291

Lieshout, ir. W.C.M., De verscheidenheid van ons Nederlands onderwijs (column) 5-185

Schans, ir. P. van der, Kroniek: Universiteit en samenleving 11-433

Veringa, mr. J.A.P., De bestuursstructuur van de Nederlandse universiteiten 9-337

Ontwikkelingssamenwerking

Bukman, drs. P., Biotechnologie en ontwikkelingssamenwerking (documentatie) 12-480

Bukman, drs. P., Ontwikkeling en democratisering in Latijns Amerika (documentatie) 3-125

Gennip, mr. J.J.A.M. van, Derde Wereldactie en politiek (column) 3- 97

Ouderenbeleid

Hattinga Verschure, prof. dr. J.C.M., Zelfredzame ouderen 3-118

Periscoop

Brinkel, drs. Th.B.F.M., Gunstig tij voor onderhandelingen 11-451

Brinkel, drs. Th.B.F.M. en drs. A.M. Oostlander, Vermaatschappelijking en het Zuid-Afrika-beleid 1- 40

Oostlander, drs. A.M. , Berekening versus overtuiging	8-320	Pont, H.A.P.M. , Een verantwoord optredende overheid blijft nodig	4-152
Oostlander, drs. A.M. , Christelijk-sociaal denken als vorm van modern management	10-405	Symboliek	
Oostlander, drs. A.M. , De verantwoordelijke samenleving als marionettentheater (periscoop)	12-488	– Amnesty International ,	
Oostlander, drs. A.M. , Een brief van de Paus	3-132	– Greenpeace ,	
Oostlander, drs. A.M. , Idealen en flinke gebaren in 'Liberaal Bestek '90'	2- 90	– ICCO ,	
Oostlander, drs. A.M. , In memoriam: individualisering	4-174	– Pax Christi , Symboliek in maatschappelijke organisaties	6/7-285
Oostlander, drs. A.M. , Kerk en partij over de verantwoordelijke samenleving	9-363	Beelaerts van Blokland, jhr. drs. P.A.C. , Willem van Oranje, de bevrijder, een inspirerend voorbeeld	6/7-254
Oostlander, drs. A.M. , Perestrojka en de Praagse Breznjef-boys	5-221	Brinkel, drs. Th.B.F.M. , Nieuwe zaal voor de Tweede Kamer: Het parlement breekt met zijn verleden	6/7-247
Schuldenvraagstuk		Jong, prof. dr. O.J. de , De bijbeltekst als hefboom	6/7-237
Oplossingen schuldencrisis moeten recht doen aan armen (documentatie)	8-314	Plas, Michel van der , De goede regering (gedicht)	6/7-245
Sociaal-cultureel		Quak, drs. M.H. en drs. H.J. van de Streek , Verkiezingspropaganda van de grote confessionele partijen vanaf 1930	6/7-264
Brinkel, drs. Th.B.F.M. , Opzij, opzij, opzij ... wij hebben ongeloflijke haast (column)	12-457	Rambocus, S. , Symboliek in een multi-culturele samenleving	6/7-257
Frinking, prof. drs. G.A.B. , Kroniek: Feministen over bevolkingsbeleid	8-308	Rijnvos, prof. dr. C.J. , Symboliek in de katholieke werknemersorganisatie	6/7-281
Oostlander, drs. A.M. , In memoriam: individualisering (periscoop)	4-174	Schalkwijk, drs. H.J. van , Symboolgebruik in christelijke maatschappelijke organisaties	6/7-274
Sociaal-economisch		Weiler, prof. dr. A.G. , Politieke symboliek	6/7-231
Hordijk, A. , Vakbeweging en verantwoordelijke samenleving	5-197	Technologiebeleid	
		Balkenende, mr. drs. J.P. en drs. A. Zijlstra , Kroniek: Technologie en politieke uitgangspunten	1- 30

Veiligheidsbeleid

Brinkel, drs. Th.B.F.M., Gunstig tij voor onderhandelingen (periscoop) 11-451

Brinkel, drs. Th.B.F.M. en drs. H.P.M. Kreemers, Ontspanning en mensenrechten gaan hand in hand 3-110

Grin, drs. J., Openingen creëren in het veiligheidsdebat (column) 2- 47

Grin, drs. J., Sociale verdediging, afschrikking en de verantwoordelijke samenleving 8-302

Verantwoordelijke samenleving

Beck, dr. M.E., Privatiseren: Herstel van het maatschappelijk middenveld 5-205

Oostlander, drs. A.M., De verantwoordelijke samenleving als marionettentheater (periscoop) 12-488

Oostlander, drs. A.M., Kerk en partij over de verantwoordelijke samenleving (periscoop) 9-363

Rijnvos, prof. dr. C.J., Ethiek en maatschappelijke orde 10-388

Ruller, dr. H. van, Corporatief denken versus corporatisme (column) 1- 1

Zuthem, prof. dr. H.J. van, De christelijk-sociale beweging en de verantwoordelijke samenleving 10-380

Vluchtelingenbeleid

Nawijn, mr. H.P.A., Naar een Europees vluchtelingenbeleid 4-160

Volkshuisvesting

Bakker, mr. C.P.A., Nieuwe ontwikkelingen in de volkshuisvesting 9-330

Verzamelband voor Christen Democratische Verkenningen

Verzamelbanden van beige linnen, met de naam Christen Democratische Verkenningen in groen op de voorzijde en de rug.

Met behulp van de bijgeleverde naalden kunt u er gemakkelijk een complete jaargang in opbergen.

Bij elke band ontvangt u een strookje plaketiketten met de jaartallen 1986 tot en met 1988 of 1989 tot en met 1991.

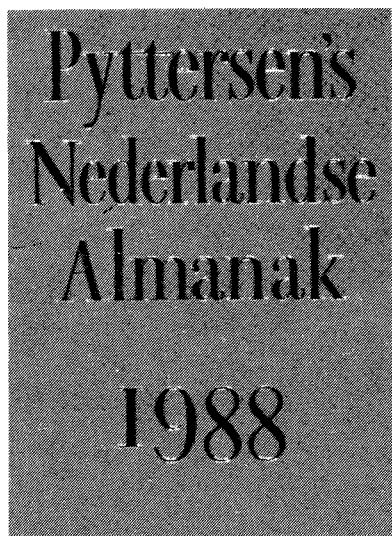
De prijs inclusief verzendkosten bedraagt f 17,50 per band (bij bestelling van twee of meer stuks f 15, – per exemplaar).

Te bestellen bij: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
administratie Christen Democratische Verkenningen
Antwoordnummer 1904
2500 WB Den Haag

Telefoon: 070 - 924021

Pyttersen's Nederlandse Almanak 1988

Met meer dan 15.000 overzichtelijk gerangschikte adressen met postcode en telefoonnummer(s). Bovendien bij elk adres essentiële gegevens over doel, functie en activiteit van de organisatie, namen van bestuurs- en stafleden, ambtenaren, publicaties en dergelijke. Het uitgebreide alfabetische register wijst snel en trefzeker de weg. De inhoud van deze editie komt voor het eerst volledig geautomatiseerd tot stand. Daardoor is de opzet en rubricering nog overzichtelijker en toegankelijker dan van voorgaande edities.

Van oudsher de meest actuele en complete informatiebron over maatschappelijk Nederland. Informatie over onder andere organisaties, verenigingen en stichtingen, gemeentelijke en rijksoverheid, instellingen van beroeps- en bedrijfsleven, onderwijsinstellingen, gezondheids- en ouderenzorg.

Geb., 912 pag., f 135,-/Bfr. 2700
(bij abonnement jaarlijks automatische toezending nieuwe editie)
ISBN 9036800765

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever
Libresso: 05700-33155;
in België Distybo: 03-3600211.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer
